UDK: 949.74/.75(Istra/Rijeka)

ISSN 0353-3301

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA – ROVINJ
Collana degli Atti – br. 30

ISTRA KROZ VRIJEME

Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku

UNIONE ITALIANA – FIUME ∾ TALIJANSKA UNIJA – RIJEKA
UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE ∾ NARODNO SVEUČILIŠTE – TRST
Rovinj-Rovigno 2009.

Centro di Ricerche Storiche – Rovigno
Centar za povijesna istraživanja – Rovinj
Collana degli Atti – br. 30

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA – ROVINJ

UNIONE ITALIANA – FIUME
TALIJANSKA UNIJA – RIJEKA

UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE
NARODNO SVEUČILIŠTE – TRST

UREDNIŠTVO I TAJNIŠTVO

Trg Matteotti 13, Rovinj-Rovigno (Croazia)
tel (052) 811-133, fax (052) 815-786
Internet: *www.crsrv.org* e-mail: *info@crsrv.org*

Tiskano u mjesecu siječnju 2009.

TISKARA:

Tipografia Opera Villaggio del Fanciullo, Opicina / Općina – Trieste/Trst

UDK: 949.74/.75 (Istra/Rijeka) ISSN 0353-3301

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA – ROVINJ

Collana degli Atti - br. 30

ISTRA KROZ VRIJEME

Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku

Uredio
Egidio Ivetic

UNIONE ITALIANA – FIUME
TALIJANSKA UNIJA – RIJEKA

UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE
NARODNO SVEUČILIŠTE – TRST

Rovinj-Rovigno 2009.

Tiskanje ove knjige poduprijeli su:

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI DELLA REPUBBLICA ITALIANA

MINISTARSTVO VANJSKIH POSLOVA REPUBLIKE ITALIJE
(na temelju Zakona br. 73 od 2001.)

ISTARSKA ŽUPANIJA – REGIONE ISTRIANA

Znanstveni Projekt

Egidio Ivetic
Centar za povijesna istraživanja, Rovinj

Giovanni Radossi
Centar za povijesna istraživanja, Rovinj

Znanstveni Savjet

Robert Apollonio
Fabio Andriola
Carlo Ghisalberti
Stefano Lusa
Paolo Nello
Giuseppe Parlato
Giovanni Radossi

Recenzenti

Miroslav Bertoša
Marina Cattaruzza
Salvator Žitko

Pokrovitelji

Talijanska Unija – Rijeka
Narodno Sveučilište – Trst

Koordinacioni Savjet

Robert Apollonio
Giuseppe Parlato
Giovanni Radossi
Antonio Rocco
Alessia Rosolen
Alessandro Rossit
Maurizio Tremul
Silvano Zilli

Naslov
Istra kroz vrijeme.
Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku

Naslov Izvornika
Istria nel tempo.
Manuale di storia regionale dell'Istria con riferimenti alla città di Fiume

Autori
Marino Budicin
Ezio Giuricin
Egidio Ivetic
Robert Matijašić
Kristina Mihovilić
Orietta Moscarda Oblak
Giovanni Paoletti
Giovanni Radossi
Fulvio Salimbeni
Andrea Sponza

Prijevod s Talijanskog
Rodolfo Segnan

Lektor
Gordana Ožbolt

Fotografije
Duško Marušić – Čiči
Sonja Marušić
Zbirka Centra za povijesna istraživanja, Rovinj
Privatna zbirka Giovannija Radossija

Fotografska Redakcija
Nicolò Sponza

Izdavačka Koordinacija
Fabrizio Somma

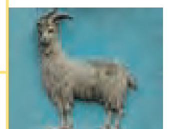
Grafičko oblikovanje i Priprema za Tisak
Fulvia Casara

Knjiga ima u prilogu 6 dokumentaraca na DVD-u, proizvedeni od TV Koper-Capodistria.

SADRŽAJ

DODACI

POLUOTOK I NJEGOVA PROŠLOST

Istarski se poluotok nalazi na rubu srednjoeuropskog dijela kontinenta i Sredozemlja, što je vidljivo po njegovu krajoliku, vegetaciji, klimi i podneblju. Budući da je Jadran oduvijek mjesto kretanja i komunikacija, i Istra je bila dijelom toga sustava. Njezinim je obalama više od tisuću godina prolazila raznovrsna roba, brodovi svake vrste, svećenici i vjernici, vladari, vojnici, križari. Na putu od zapada do istoka, od sjevera do juga, Istra je bila prva postaja nakon Venecije ili pretposljednja prije Venecije. Lagunsko područje Veneta i Istra barem su deset stoljeća (do XV. st.) bili jedinstven sjevernojadranski sklop koji je spajao ostatak kontinenta s pomorskim putovima prema istočnom Sredozemlju. Istarski je poluotok bio prolazna zona, što se osjetilo pogotovo posljednjih dvjesta godina, ali to nije umanjilo važnost njegova drugog obilježja – Istra je označavala kraj nečega, bila je granica određene cjeline, pa bili to država, kultura ili jezik. Upravo zbog pomorskih putova i zato što je poluotok povezan s posljednjim izdancima Alpa, u Istri je završavala rimska Italija, tu su osnovane bizantske i franačke a zatim i germanske granične provincije, Venecija je ovdje ustanovila svoju najbližu pomorsku periferiju, ovdje jezično "završava Italija" i počinje "slavenski svijet", ovdje je jedno carstvo kao što je bilo Habsburško postavilo svoju najsigurniju pomorsku utvrdu, ovdje su "Italija i Slavija" označile svoje krajnje nacionalne granice i sporile se oko njih. Jedina su konstanta na ovom poluotoku Sredozemlje, srednja i jugoistočna Europa. I to što je Istra oduvijek bila "između" nečega.

Granica nečega ili na granici nečega. Istra i njezina prošlost mogu se različito iščitavati, ali do danas se njezina povijest naročito promatrala s nacionalnog stajališta. Prošlost je u slučaju Istre, kao i za

druga mjesta i druge europske regionalne povijesti, bila i jest zamišljeno mjesto u koje treba smjestiti nastali osjećaj nacionalne pripadnosti – koja se danas naziva talijanska, slovenska, hrvatska – i sve što je prethodilo buđenju naroda. Može li se negirati povijesna predodžba određene nacionalne kulture? Dakako da ne može jer bez obzira na točku gledišta, ta kultura predstavlja baštinu. Ali zato možemo biti iskreniji i priznati da prošlost, razna "događanja", djeluje puno složenije od uobičajena prikazivanja, pa i tada kada se tvrdi da su u njezinu tumačenju primjenjivani nepristrani metodološki kriteriji. Svaka iduća generacija je, uostalom, uvjerena u ispravnost vlastitih kriterija i u objektivnost svojeg načina gledanja na stvari. Danas priznajemo da je svijet složen, a iz toga proizlazi da je i prošlost složena, da djeluje složeno. Zbog toga nikada, kao danas, nije bilo toliko zanimljivo baviti se poviješću, istraživati je.

Povijest Istre složena je i povezana s drugim povijestima koje su danas kao područja istraživanja akademski jasno određena, a to su antička, rimska, bizantska i srednjovjekovna povijest, povijest Svetoga Rimskoga Carstva, povijest Mletačke Republike i Habsburške Monarhije, povijest Austro–Ugarske Monarhije, Italije i Jugoslavije te Hrvatske i Slovenije. Svaka od tih povijesti, određena kroz mnoge historigrafije (tematske kao, na primjer, austrijska ustavna povijest, ili nacionalne kao, na primjer, povijest Slovenaca ili hrvatska povijest), zahtijeva posebno znanje. Svaka od tih povijesti prikazuje neki prošli svijet sa svojim sustavima i uređenjima. To su zasebni svjetovi koji se proučavaju i analiziraju onakvima kakvi su bili, bez namjere da se u njima pronađu uzroci i razlozi današnjeg stanja. Ako ih se u potpunosti shvati onakvima kakvi su bili, svjetovi kojih više nema svakako svojim svjedočanstvima valoriziraju određen teritorij ili suvremenu kulturu. Budući da se naš način percepcije stalno mijenja, povijesna dimenzija nije nikada statična, ona postaje element koji prati naš svakodnevni život bez posebnih pretenzija, upravo zato što je nužna.

Egidio Ivetic i Giovanni Radossi

PRVO POGLAVLJE

POSTANAK

1. **PALEOLITIK** – Pećina Šandalja – Prije 70.000-10.000 godina – Prvi lovci – Izrađivači predmeta – Nastanak istarskog poluotoka – Prva naselja
2. **NEOLITIK** – Kultura keramičkih posuda – Vižula (Medulin) – Klima u neolitiku – Nove neolitske kulture – Počeci stočarstva – Gromače na Velim Brijunima
3. **ENEOLITIK**
4. **GRADINSKA CIVILIZACIJA** – BRONČANO DOBA – Promjene u II. tisućljeću pr. Kr. – Gradina kašteljer – Struktura gradinskih naselja – Život u gradini – Raskršće europskih i sredozemnih kultura – Kult mrtvih – Nesigurna vremena XII. i XI. stoljeća pr. Kr. – ŽELJEZNO DOBA – Kultura žarnih polja – Histri – Obred spaljivanja – Nekropole – Predmeti – Nezakcijska nekropola

Nezakcij, dvojna glava – skulptura

Iz najčešće skromnih i neuglednih materijalnih ostataka pokušava se rekonstruirati čovjekovo prisustvo te događanja u najranijim razdobljima ljudske prisutnosti na Zemlji, pa tako i u Istri, osnova su predmeti koje su ljudi izrađivali i koristili u svakodnevnom životu, u posebnim obredima, ili ostaci i tragovi prostora i građevina u kojima su živjeli. Nema pisanih dokumenata ili poruka iz kojih bi se mogao upoznati i razumjeti tadašnji način razmišljanja čovjeka o pojavama u prirodi ili ljudskim odnosima.

Do najranijih podataka dolazi se arheološkim metodama, iskopavanjima i uspoređivanjem nalaza određenog lokaliteta, a zatim i bližeg pa šireg i udaljenijeg prostora. U datacijama, odnosno određivanju starosti takvih nalaza prije se oslanjalo na najstarije poznate povijesne činjenice, a danas u tome pomaže npr. analiza radioaktivnog ugljika (14C) iz karboniziranih ostataka biljaka ili kosti nekoć živih bića, ali i mnoge druge metode koje se možda rjeđe primjenjuju. Posebno su važni podaci do kojih se dolazi analizom peludi, prikupljanjem sjemenki, koštanih i drugih ostataka životinjskog svijeta i ljudi, prema kojima se može rekonstruirati izgled okoliša, način privređivanja u pojedinim razdobljima te prehrana ili zdravstveni problemi.

Na temelju podjele epoha koju su proveli stručnjaci, paleolitikom nazivamo razdoblje prve pojave čovjeka. Slijedi neolitik sa sjedilačkim načinom života, stočarstvom i izradom predmeta od keramike. Eneolitik, u kojem se javlja prerada bakra, prijelazno je razdoblje prema dobu bronce i željeza, dakle prema prvim civilizacijama. U našem slučaju to je doba pojave Histra.

Istra kao poluotok nastala je prije 12.000–10.000 godina, kada su to područje već naseljavali ljudi.

1. PALEOLITIK

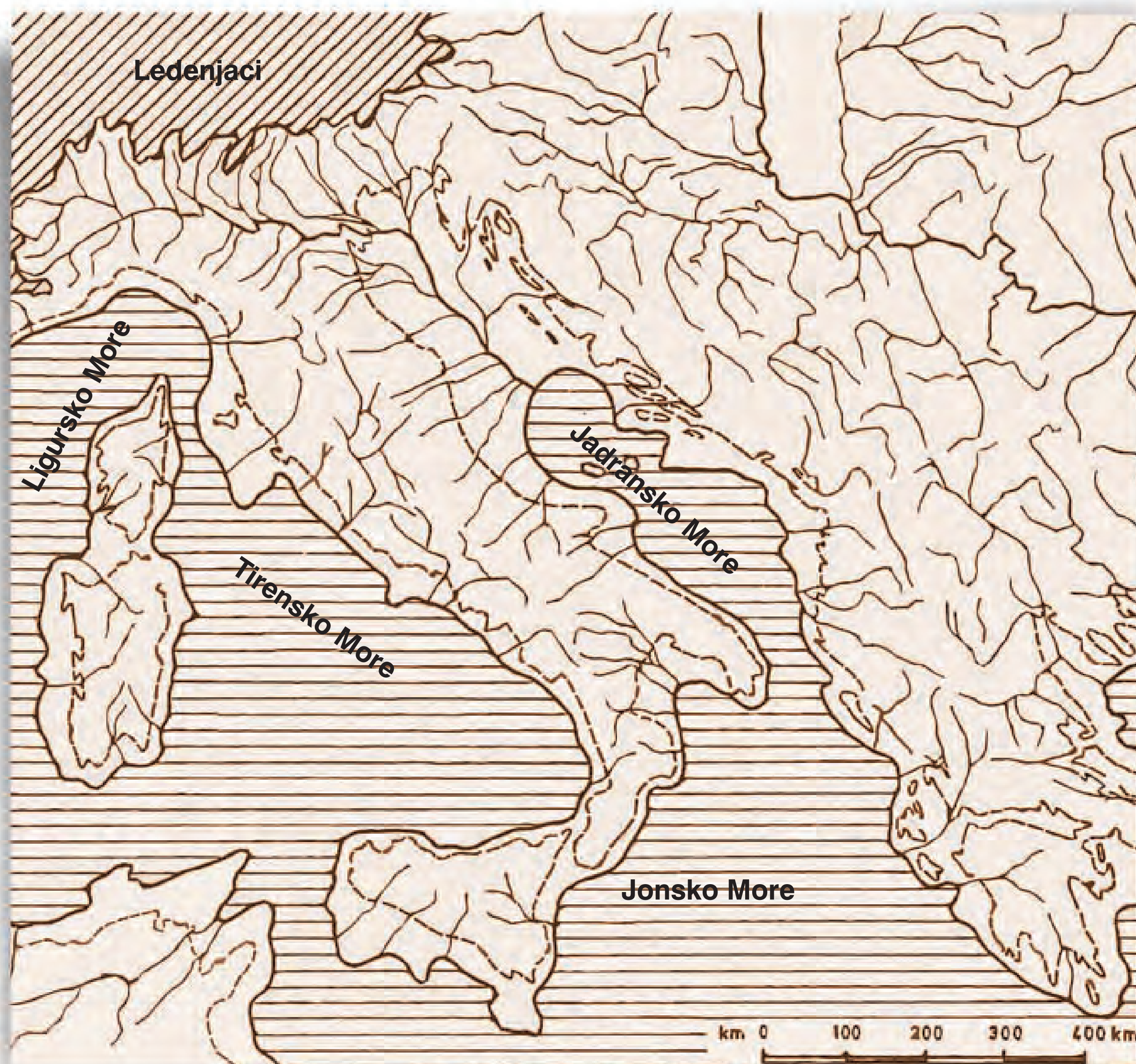

Pećina Šandalja

Prvi se čovjek na području današnje Istre pojavljuje u posljednjemu ledenom dobu; njegova je prisutnost dokumentirana fosilnim nalazima u pećini Šandalja I, nedaleko od Pule. Kompleks pećina Šandalja otkriven je slučajno, eksploatacijom vapnenca iz starog kamenoloma. Pri razdvajanju koštane breče koja se nataložila u 2 m debelom sloju, među naslagama pećine Šandalja I pronađen je kameni oblutak oblikovan u udarno oruđe ili sjekač (*chopper*). Pronađen je među kostima raznih životinja – jelena, stepskog nosoroga, konja, divlje svinje, pragoveda, majmuna, rezusa (makaka), etruščanskog vuka, medvjeda, paleoleoparda, hijene i drugih izumrlih vrsta, karakterističnih za srednji i gornji *villafranchium*. Takvo su oruđe vjerojatno izrađivali već prije oko 2,5 milijuna godina australopiteci i pračovjek *Homo habilis* u Africi. To je tipično oruđe tzv. olduvajenskog razdoblja, koje se u Europi javlja kasnije nego u Africi, odnosno prije otprilike milijun godina. Izrađuje ih prvi stanovnik Europe *Homo erectus*. Pretpostavlja se da bi sjekač iz Šandalje I mogao biti najstariji trag ljudske djelatnosti na ovim prostorima, dakle star milijun godina.

Prije 70.000-10.000 godina

Sigurnija je tvrdnja da je područje današnje Istre bilo naseljeno prvim ljudima u vrijeme zadnjega ledenog doba. To je dugo vremensko razdoblje trajalo između 70 i 10 tisuća godina prije današnjega doba, uz izmjene hladnijih i blažih klimatskih razdoblja. Tijekom tog razdoblja cijeli je sjeverni Jadran bio kopno budući da je razina mora bila 97 m niža od današnje. Kroz sjeverni Jadran tada je tekla rijeka, kao nastavak današnje rijeke Pad (Po) s brojnim pritocima. I rijeka Raša bila je jedna od pritoka današnjeg Pada, takozvanog *Paelopoa*, jednako kao i rijeka Soča koja je tada tekla blizu sjeverozapadne obale današnje Istre. Led je prekrivao Alpe u čije su se predgorje spuštali ledenjaci, stvarajući morene ili nakupine drobljena kamenog materijala koji

Jadran prije 15.000 godina

je zatim vodenim tokovima prenošen u područje današnjega sjevernog Jadrana. U razdobljima stadijala, odnosno u najhladnijim suhim razdobljima, vjetrovi su otpuhivali prapor, finiji materijal nastao kretanjima ledenjaka, danas plodan pjeskovit teren otoka Suska ili uz istarsku obalu. Puno poslije, u gornjem pleistocenu ili od kraja oledbe *würm* 2-stadijala, počeo se upotrebljavati pećinski prostor Šandalje II, udaljene samo nekoliko metara od Šandalje I, te Romualdova pećina ponad Limskog kanala i Vergottinijeva pećina u blizini porečke Nove Vasi. Mjerenjima radioaktivnog ugljika (14C) na više uzoraka ugljena i nagorjelih životinjskih kosti, koje su bile prikupljene uz ognjišta kroz više stratuma, pri istra-

živanju u Šandalji II dobivena je starost od 27.800 do 10830. To znači da je Šandalja II bila najintenzivnije posjećivana u razdoblju od završnog dijela *würm* 2-stadijala, ili posljednjega vrlo hladnog razdoblja, do starijeg *dryasa* u kasnom glacijalu, razdoblju postupnog zatopljenja. Sjeverni Jadran bio je kopno, otprilike do razine današnjeg Zadra. U to su se vrijeme područjem sjevernog Jadrana, pa tako i Istrom, kretale skupine lovaca koje su boravile u zaklonjenim spiljskim prostorima. Nalazima životinjskih kosti sakupljenih oko ognjišta Šandalje II, dokazana je suha, oštra i prilično hladna klima s kratkim vlažnim intervalima, odnosno hladne stepe i biotope slične tundri. Ustanovljene su životinje alpske i sjevernoeuropske polarne faunske zajednice – divlji konji i magarci, divlja goveda, svinje, razne vrste jelena, mnogobrojne ptice, vodozemci i ribe, a među njima prevladavale su kosti mlađih životinja. Razbijene i često opaljene vatrom, kosti sakupljene u kulturnim stratumima oko ognjišta ostaci su hrane tadašnjih lovaca. Oko ognjišta Šandalje II nađeno je 39 raznih ulomaka kosti čovječjeg kostura (revizijom nalaza ustanovljeno je da ih ima 45), koji su pripadali najmanje tri odnosno najviše pet osoba, lovaca iz mlađeg paleolitika iz skupine *Homo sapiens fossilis*. Zastupljena su oba spola, raznog uzrasta i životne dobi. Pretpostavlja se da su ti ljudi imali kromanjonska obilježja jer prema zemljopisnom položaju Šandalja leži unutar kruga i areala rasprostranjenosti paleosredozemnih hominida s izrazitim kromanjonskim obilježjima. Ista obilježja imaju i koštani ostaci ljudi-lovaca iz Romualdove i Vergottinijeve pećine. Analizom radioaktivnog ugljika iz ognjišta oko kojega su sakupljene ljudske kosti u Šandalji II, dobivena je starost od 12.320 ± 100 godina.

Prvi lovci

Pula, pećina Šandalja

O intenzivnom boravku lovaca iz mlađeg paleolitika u Šandalji II, osim ognjišta, razbacanih životinjskih kosti, pa čak i ljudskih, kazuju brojni kremeni i koštani artefakti: oruđe te ukrasni i kultni predmeti. Arheolog Mirko Malez, koji je obavljao iskopavanja, navodi brojku od nekoliko desetaka tisuća sileksa, odnosno kremenih predmeta, među kojima su brojni odbojci, iverje i sirovinski kremeni materijal. To dokazuje da su ljudi oruđe i druge predmete izrađivali na licu mjesta. Analiza litičke industrije pokazala je prisutnost orinjasijena prije otprilike 27.000 godina i epigravetijena oko 7.000 godina poslije. Najbogatiji su slojevi nastali prije otprilike 10.000 godina, potkraj paleolitičkog razdoblja. Tada je Šandalja II vjerojatno postala dugotrajno stanište s radionicom oruđa. Izrađivalo se na odbojcima, sječivima i pločicama, tehnikom izravna odbijanja mekim čekićem, koja se primjenjuje već od orinjasijena. U orinjasijenskim slojevima tipična su tzv. njuškolika i kobiličasta grebala, a u epigravetijenskim slojevima brojna su kratka grebala, mali šiljci ili gravetice i pločice s hrptom. Gravetice i pločice s hrptom dijelovi su lovačkog oružja, dok su se drugi oblici vjerojatno upotrebljavali za pripremu hrane, obradu kože te koštanih ili drvenih predmeta. Koštani artefakti su rjeđi, a među njima su zastupljeni šiljci, često ukrašeni paralelnim zarezima. Važan su nalaz i probušeni životinjski zubi: sjekutići bizona, očnjaci risa, očnjaci jelena, tzv. *grandl*. To su lovački trofeji, a vjerojatno i amuleti. Pronađene su i probušene morske školjke, zrna od izrezanih i probušenih segmenata životinjskih cjevanica i glačane koštane lamele s rupicom, za koje se pretpostavlja da su služile kao amuleti.

Izrađivači predmeta

U Europi je to razdoblje vrhunca paleolitske umjetnosti, na zapadu izražene monumentalnim spiljskim slikarijama (npr. pećine Altamira ili Lascaux), a prema istoku sitnom plastikom, figuricama Venera ili simbolima kulta plodnosti.

Oko 12.000 g. pr. Kr. započinju važnije klimatske promjene, odnosno postupno zatoplja-

Pećina Šandalja, sjekač (chopper)

vanje. Otapaju se ledenjaci na Alpama i u sjevernoj Europi, raste razina Jadrana, ispunjava se njegova sjeverna potolina, a otoci se odvajaju od kopna. U to se vrijeme Istra oblikuje kao poluotok u karakterističnom trokutastom obliku. Postupne klimatske promjene uvjetuju i promjene u biljnom i životinjskom svijetu. Tako se stepa i tundra povlače sjevernije i ustupaju prostor bjelogoričnim šumama i livadama. Izumire pećinski medvjed, vunasti nosorog, mamut, sob, muškatni bik, bizon, a los i polarna lisica povlače se prema sjeveru. Bujne šume i livade sada nastanjuju stada divljih goveda, jeleni, srne, divlje svinje, ovce i koze. U izrazu materijalne i duhovne kulture tadašnjeg čovjeka, to je razdoblje epipaleolitika, odnosno gornjeg paleolitika, i mezolitika ili srednjega kamenog doba. Ljudi se sada, uz lov, intenzivno bave ribolovom, sakupljanjem školjaka, puževa, ptičjih jaja, korijenja i divljih plodova. U ovom je razdoblju dovršeno pripitomljavanje i domestikacija ovce, koze i goveda, dok je pas bio pripitomljen već krajem mlađeg paleolitika. Uza sve te aktivnosti, smanjuje se nomadsko kretanje ljudskih skupina i postupno se prelazi na stalna naselja pa se krajem ledenog doba, uz stočarstvo, pojavljuje i zemljoradnja. Kamen je i dalje jedna od glavnih sirovina za izradu oruđa okresivanjem. Malih je dimenzija, a s njim nastaje složeno oruđe od više oštrih dijelova, usađenih u držala od kosti, roga ili drva.

Trajno naseljavanje u tom razdoblju najbogatije je dokazano u Šandalji II, posebno u stratumima b) i a) s kamenim i koštanim oruđem epipaleolitika i srednjeg mezolitika. Analiza 14C uzorka iz ognjišta u stratumu b) dala je apsolutnu dataciju 10.830 ± 50 godina. Istovremeno su bile na-

Nastanak istarskog poluotoka

Istra, paleolitska i mezolitska nalazišta

stanjene Pupićina peć u kanjonu Vranjske drage, Klanjčeva peć u Ćićariji, Podosojna peć ispod Učke, u klisuri Mošćeničke drage, ali i jedno naselje na otvorenom u Savudriji, u lesoidnim naslagama, u blizini današnjeg svjetionika.

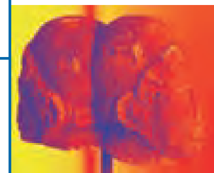
Prva naselja

Istraživanjima u pećinama Ćićarije i Učke, posebno u Pupićinoj peći, došlo se do podataka da su tadašnji ljudi taj pećinski prostor upotrebljavali kao dom ne više od mjesec dana neprekidno. Živjeli su od lova i sakupljanja, a analizom kosti, posebno zuba veprova i ljuštura dagnji koje su tu donesene iz otprilike 20 km udaljenog mora, otkrilo se da su ljudi tu boravili u jesen.

Učka, Pupićina pećina

2. NEOLITIK

U šestom tisućljeću pr. Kr. (prije 8.000 godina) dolazi do velike prekretnice. Iz paleolitika (doba starog kamena) prelazi se u neolitik (doba novog kamena), što je odlučujući trenutak na dugome ljudskom putu. Uz stočarstvo i zemljoradnju, mlađe kameno doba ili neolitik označava pravi sjedilački način života i prva stalna naselja na otvorenom prostoru. Kamen je i dalje osnovni materijal za izradu oruđa i oružja, ali se uz tehniku cijepanja ili okresivanja, pojavljuje i nova tehnika glačanja, kojom su izrađivane sjekire.

Kultura keramičkih posuda

U materijalnoj kulturi najveća je novost pojava lončarstva, odnosno izrada keramike. Javlja se proizvodnja posuda za spremanje i prenošenje hrane i tekućina.

U starijem neolitiku, iz Sredozemlja, duž jadranske obale, pa tako i u Istru, dopiru ljudske skupine koja izrađuju jednostavne posude ovalnih i loptastih oblika. Oponašaju prije upotrebljavane prirodne oblike tikvi ili pletenih košara ili posuda izrađenih izdubljivanjem drva. Ukrašavane su utiskivanjem raznih predmeta u još svježu glinu, prije pečenja, pa takva keramika dobiva naziv *impresso*-keramika. Nosioci kulture *impresso*-keramike oblikovali su posude slabo pročišćenom glinom s dosta primjesa većih zrna kalcita. Zaravnate površine

Istra, neolitska nalazišta

posuda zatim su prekrivali otiscima, bez posebnog reda, koštanog šila, zgloba manje kosti, ruba školjke i drugim. Tako ukrašene posude spadaju u najstariju fazu *impresso*-keramike na Jadranu. U Istri ta faza još nije dokazana, ali je prisutna u pećinama iznad Tršćanskog zaljeva, Slovenskog primorja i kvarnerskih otoka.

U sljedećoj, razvijenijoj fazi starijeg neolitika, posude se izrađuju od čistije gline, još uvijek slabo pečene. Prema prevladavanju crvenkastih tonova keramike, pretpostavlja se da se nije postizala temperatura viša od 750 °C, uz prisutnost kisika. Otisci na površini posuda počinju se organizirati u ukrasne motive. Tako cik-cak nizovi izrađeni rubom školjke oblikuju raznolike preplete. Pojavljuje se i posebna keramika finije izrade. Površine tih posuda premazane su tankim slojem fino razrijeđene gline i zatim ukrašavane povlačenjem crta rubom školjke. Tako su nastajali razni pravocrtni motivi usporednih, kosih snopova, V-motiva, a među njima su često utisnuti nizovi sitnim školjkama. Ljudi koji su izrađivali takve posude, osnivali su svoja naselja na otvorenom, u blizini plodnih polja i izvora vode. Takva su naselja u Istri, za sada, dokumentiranana na prostoru južnog dijela poluotoka. Najvažniji je lokalitet Vižula kod Medulina. Danas je to mali poluotok u plitkome Medulinskom zaljevu, uskom prevlakom povezan s kopnom. U neolitiku, taj je prostor bio dolina s blagim uzvišenjem na kojem se razvilo naselje, ne na samoj morskoj obali kao danas. Pojavom transgresije, polako ali uporno, posebno niske zapadne i južne obale Istre bivaju prekrivene morem. Istražen je samo mali dio tog naselja, ali se ne zna njegov opseg. Naselje je otkriveno sasvim slučajno tijekom kopanja rupa za pošumljivanje poluotoka koji je danas prekriven gustom borovom šumom i makijom. Na istraženom prostoru primijećene su tamnije površine s tragovima ognjišta ili vatrišta. Vjerojatno označavaju položaje nastambi koje su bile građene od isprepletenoga šiblja i

Vižula (Medulin)

Vižula kod Medulina

granja, a zatim premazane blatom. Sačuvano je grumenje prepečene zemlje s otiscima granja. Ljudi koji su tu živjeli izrađivali su sami svoje posuđe, ukrašavali ga otiscima školjke glatka ruba ili valovitim rubom *cardium* školjke. U kućama ili kolibama, i između njih, nalazile su se radionice za izradu kamenog oruđa od lokalnog kremena ili polukremena slabije kakvoće. Izrađivalo se samo nekoliko tipova osnovnog oruđa, i to mali broj grebala; rijetki su geometrijski oblici, a sasvim nedostaju ubadala. Nađen je samo jedan element za srp s uglačanim tragovima, kakve ostavlja rezidba uzgojenih žitarica. Većina kamenog oruđa su strugala na odbojku, koja su se upotrebljavala za pripremu hrane, obradu kože i sl. Znakovito je kljunasto oruđe koje je, kako se pretpostavlja, služilo za obradu tvrdih materijala jer svi primjerci imaju zaobljen ili čak odlomljen šiljak. Možda su se njima otvarale školjke, posebno kamenice i *cardium* školjke, kojih je mnogo nađeno u naselju, a bile su važan dio prehrane stanovnika Vižule. Sakupljeno je i ponešto životinjskih kosti koje pripadaju vrsti ovca-koza. Uz uzgajane žitarice, potvrđuju da su se neolitski stanovnici Vižule, osim sakupljanjem plodova, bavili zemljoradnjom i stočarstvom. Naselje na Vižuli kod Medulina datirano je 14C analizom uzoraka životinjskih kosti, čime je dobivena starost od 6.850 i 6.140 godina, a time je potvrđena datacija ovog nalazišta u razdoblje mlađe faze starijeg neolitika.

Vižula, ulomci impresso-keramike

O klimi i okolišu za razdoblje od V. tisućljeća do II. st. pr. Kr., ili do početka romanizacije, saznajemo iz podataka dobivenih analizom peludi iz uzoraka koji su uzeti u obalnom jezercu-močvari Palud, južno od Rovinja. Ti su podaci uspoređeni s uzorcima koji su bili uzeti u Limskom kanalu kod Poreča i Pirana. Prema tim analizama, obalna zona, u kojoj je smještena i Vižula, bila je prekrivena šumom subsredozemnog tipa i hrastom. Iz toga slijedi da su tada ljeta bila malo vlažnija od današnjih, a zime hladnije. Prve veće aktivnosti čovjeka u okolišu dokazane su tek u posljednjim stoljećima stare ere, intenzivnim načinom obrade zemlje, koju donose Rimljani.

Klima u neolitiku

U razdoblju srednjeg neolitika u Istri, kao i duž većeg dijela istočne jadranske obale, razvija se danilska kultura. Naziv je nastao prema bogatom nalazištu Danilo kod Šibenika. Najveće

razlike u odnosu na prethodno razdoblje vidljive su u likovnom izrazu koji se koristi u ukrašavanju novih oblika posuda, ali i prvoj pojavi sitne plastike u keramici. Posude su izrađene od kvalitetnije pročišćene gline sa sitnim primjesama, zaglađenih i uglačanih površina, dobro pečene. Plitke zdjele zaobljena ili otvorena koničnog profila, ukrašavaju se raznim pravocrtnim i krivocrtnim urezanim i izdubljenim motivima – različiti oblici tekućih spirala, nizovi šrafiranih trokuta ili rombova. Već na prijelazu u mlađi neolitik javlja se i skromna uporaba crvene boje koja je primijećena na rubovima malih polukružnih i fino uglačanih zdjela. U Istri nije poznato ukrašavanje posuda slikanjem na finoj keramici kao što je uobičajeno na području Dalmacije, ali i na suprotnoj, zapadnoj obali srednjeg Jadrana, na području tzv. kulture Ripoli.

Nove neolitske kulture

Pojavljuju se i novi oblici posuda vezanih najvjerojatnije za kult plodnosti. Takvim se predmetima smatraju posebno oblikovani ritoni *(rhyton)* na četiri noge s velikom ukošenom ovalnom posudom i okomito postavljenom kružnom ručkom. Uz ritone, pojavljuju se i predmeti zvonolika, konična oblika, koji podsjećaju na antropomorfne figure. U Istri su takvi predmeti pronađeni u ulomcima, ali dokazuju duhovnu povezanost stanovnika istočnog Jadrana. Pronađeni su ispod Učke u Pupićinoj peći u Vranjskoj dragi, ali i u novim naseljima na otvorenom prostoru, u Sv. Mihovilu kod Bala, na rubu Gradine iznad Limskog kanala, na Serminu kod Kopra, na rtu Pradišel kod Pavičina i u Roču.

Počeci stočarstva

U srednjem neolitiku razvija se obrada kosti i izrada koštanih predmeta; posebno su brojna šila i gladilice. Povećava se raznolikost kremenog oruđa koje se izrađuje i od uvezenih vrsta kremena, mnogo bolje kvalitete od lokalnog. Veze s udaljenim krajevima dokazuje ulomak opsidijana, odnosno vulkanskog stakla koji je u Pupićinu peć stigao s dalekih Lipara. Da se način privređivanja, zemljoradnja i stočarstvo ustaljuju, dokazuju ponovno rezultati istraživanja Pupićine peći. Prema analizama nalaza, životinjske kosti gotovo isključivo pripadaju ovci i kozi, a da pastiri sa svojim stadima dolaze u pećinu pretežno u proljeće, dokazuju brojni ostaci novorođenih janjaca. Smatra se da su se u početku stada uzgajala radi mesa, no s vremenom počelo se koristiti i mlijeko i vuna. U naseljima u blizini mora brojne ljušture školjaka i puže-

vih kućica, uz životinjske kosti, dokazuju i dalje važnost sakupljanja hrane i plodova u prirodi.

Neolitik i njegovu najmlađu fazu zaključuje hvarska kultura. Kao i u prethodnim fazama neolitika, Istra je i sada povezana s prostorom istočnog Jadrana, uz izraženija lokalna svojstva. Uz najmlađe elemente danilske kulture, već usporedne s hvarskom kulturom, poznati su hvarski i nakovanski elementi mlađeg neolitika. Bikonične zdjele i čaše, poluloptaste zdjele, ovalne i loptaste posude s prstenastim i koničnim vratom ili bez vrata, tipovi su posuda karakteristični za hvarsku fazu jadransko-sredozemne kulturne skupine. Dno im je najčešće ravno, katkad zaobljeno ili u obliku šuplje noge. Ukrasni motivi nastavljaju se i razvijaju iz prethodne danilske kulture, kao npr. spirale izrađene udubljivanjem, urezivanjem i bojenjem, nizovima cik-cak crta ili uboda.

Gromače na Velim Brijunima

Najpoznatije su nalazište mlađeg neolitika u Istri Gromače na otoku Veli Brijuni (u literaturi se spominju i kao Saline, Javorika i Berta). Naselje ukopanih poluzemunica otkriveno je u zaljevu Javorika (Val Lavoro) s malim rtom Gromače, otvorenim prema jugu, na istočnoj obali otoka. Otkriveno je zahvaljujući djelovanju morskih valova. U profilu same obale istražena je zemunica ukopana u crvenicu, dubine 1,5 m, a širine 1,1 m. U unutrašnjost obale ulazila je za još otprilike 1 m. Polukružnog profila, do vrha je bila ispunjena kulturnim ostacima i otpacima. U najnižem se sloju nalazilo ognjište izgrađeno od vapnenastih kamenih ploča, ispunjeno glinom i drvenim ugljenom. Ponad toga sloja nalazio se sloj karboniziranih zrna žita i malo ječma, zatim ponovno sloj kamenja, ploče crveno prepečene gline s otiscima pletera. To je ujedno sloj koji najjasnije određuje funkciju te jame kao prostora za stanova-

Gromače, Veliki Brijuni, neoeneolitsko naselje

Gromače, posuda, nakovanska kultura

nje. Pretposljednji sloj sadržavao je mala udubljenja ispunjena karboniziranim zrnima pšenice, žira te drvenim ugljenom. Posljednji, najviši sloj sadržavao je, sve do površine, ulomke posuda, kamene artefakte i ostatke hrane. Uz ognjišta u drugim zemunicama pronađena je veća količina kamenja kao importirana sirovina za izradu oruđa i oružja. Gnirs koji je otkrio i započeo istraživanja, smatra da je materijal podrijetlom iz predalpskog područja. Od prikupljenih predmeta, mlađi neolitik predstavlja jedna pintadera – pečat kojim se nanosila boja na kožu ili razne predmete, te ulomak posude ukrašene urezanom girlandom, tipičnim motivom hvarske varijante mlađeg neolitika.

Oblicima posuda i ukrasnim motivima, naselje u stijenama limske Gradine posebno dobro prikazuje razvoj danilske u smilčićku varijantu mlađeg neolitika. Česti su nalazi male loptaste ili poluloptaste posude od fino uglačane keramike, sa skromnim tragovima bojenja crvenom ili crnom bojom. Slična je keramika pronađena na rtu Pradišel i u Sv. Mihovilu kod Bala.

3. ENEOLITIK

Prodiranjem Indoeuropljana prema zapadu, u mlađeneolitskoj hvarskoj kulturi postupno se događaju velike promjene. Oblikuje se eneolitik ili bakreno doba, prijelazno razdoblje koje traje cijelo treće tisućljeće pr. Kr. Nove se ljudske skupine stapaju sa starosjediocima. Stočarstvo polako zamjenjuje zemljoradnju. Materijalna se bogatstva brže akumuliraju. Stvaraju se povezane patrijarhalne, rodovske i plemenske zajednice. Veliki pokreti naroda utjecali su na nastanak tipa naselja na uzvisinama, koje je bilo jednostavnije štititi.

Na istočnoj obali Jadrana, što znači i Istre, razvija se poseban jadranski tip eneolitika, za koji je prema pećinskom lokalitetu Nakovana na Pelješcu, uglavnom prihvaćen naziv nakovanska kultura. Ta se kultura razvila na kasnoneolitskom supstratu, hvarskoj kulturi te prodorima vinčanske kulture, salkuca i badenske kulture sa sjevera i istoka, označene posebnom keramikom. Faktura te crna, smeđa ili siva boja keramike, oblici i ukrašavanje kanelurama utjecaj su vinčanske kulture.

Najvažnije su nalazište kanelirane keramike već spomenute Gromače na otoku Veli Brijuni, s naseljem zemunica. U nalazištu prevladavaju visoke konične zdjele i loptasti lonci s visokim vratom, na ramenu ukrašeni plitkim okomitim kanelirama ili bez ukrasa. Keramika je dobre fakture i jednolično tamno pečena. Na istom lokalitetu primijećeni su i dijelovi keramike koji su mogli pristići s područja današnje Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske, gdje se u to vrijeme razvijala tzv. lasinjska kultura, odnosno alpska varijanta lengyelske kulture. Tu keramiku predstavljaju razni oblici bikoničnih i koničnih zdjela, ukrašenih katkad uz rub plitkim kanelirama ili urezanim šrafiranim trokutima, a spadaju u završnu fazu eneolitika.

Osim u naselju Gromače, slične se pojave, iako skromnije, mogu pratiti na Gradini iznad Limskog kanala i Šandalji te u pe-

ćinama Učke, u Oporovini na istočnim obroncima i u Pupićinoj pećini na zapadnom podnožju.

Na svim tim lokalitetima pojavljuje se i posebna vrsta čvrste, grube keramike, pomiješane s velikim postotkom kalcita, jednostavnih velikih oblika – loptasti, ovalni lonci, ukrašeni metličastim potezima, izrađeni u mekanoj glini prije pečenja. Prvi objavljeni nalazi takve keramike potjecali su iz Gromača pa je za cijelu pojavu predložen naziv brijunska ranobrončanodobna kultura Istre i sjevernog Jadrana. Takva se keramika pojavljuje na limskoj Gradini zajedno s finom kasnom danilskom i hvarskom keramikom. U Gromačama je nalazimo zajedno s nakovanskim tipovima posuda finije fakture, kao i u Oporovini. Dokumentirana je i na mnogim položajima na kojima su se razvila utvrđena gradinska naselja (Golaš, Picugi, Moričovica, Sv. Mihovil i dr.).

Eneolitikom je zaključena jedna faza razvoja čovječanstva, vezana i ovisna o prirodnim uvjetima kojima se čovjek prilagođivao i na koje je malo utjecao. Započinje novo razdoblje u kojem se mijenja stav prema prirodi uz svijest da se priroda može mijenjati – to je početak razvoja metalurgije.

Uz još jaku komponentu mlađega kamenog doba – neolitika u načinu života u nizinskim naseljima, zbog pokretanja velikih ljudskih skupina i nemirnih, nesigurnih vremena, počinju se nastanjivati prirodno zaštićena uzvišenja, a ponovno su češće posjećivane i pećine.

Istra, eneolitska nalazišta (brončano doba)

4. GRADINSKA CIVILIZACIJA

Brončano doba

Visinska utvrđena naselja poznata su širom Sredozemlja i Europe, ne samo u Istri. Njihova izrazito velika koncentracija u Istri te naziv za takav utvrđeni tip naselja, uzeti su kao karakteristika koja označava prije svega brončano doba Istre i užega sjeveroistočnog jadranskog područja. Valja istaknuti da se život u takvom tipu naselja na području Istre intenzivno nastavlja do rimske prevlasti, a često i do danas.

U početnoj fazi brončanog doba još su prilično jake veze s neolitskim tradicijama, bar što se tiče položaja pojedinih naselja. Pećine su još uvijek posjećene, a najraniji brončani predmeti, poput, primjerice, malih triangularnih bodeža iz Gromača, naselja s poluzemunicama uz obalu otoka Veli Brijuni, vezani su još na posude ukrašene metličastim ornamentom, načinom ukrašavanja koji se od kasnog neolitika i eneolitika zadržao u ranome brončanom dobu. Uz metličasto ukrašenu keramiku pojavljuje se nov način izrade grubljih posuda, crveno pečene keramike s primjesama grubo mrvljenog vapnenca. Takve su posude često ukrašavane plastičnim rebrima i otiscima prsta. Uz to se pojavljuje i jednostavan oblik jezičaste drške, često utisnute na sredini.

Novo stanovništvo u velikim indoeuropskim seobama donosi sa sobom poznavanje obrade metala. Brže akumuliranje viškova stvara vladajuće slojeve i društvene organizacije koje omogućavaju stvaranje novih utvrđenih i dobro zaštićenih naselja – *kašteljera*.

Promjene u drugom tisućljeću pr. Kr.

U drugom tisućljeću pr. Kr. način života u Istri potpuno se mijenja što je posljedica bržeg i intenzivnijeg kretanja ljudi u potrazi za sirovinama potrebnim za metaluršku djelatnost, ili zbog razmjene proizvoda kako bi se došlo do sirovina i gotovih proizvoda. Duž novih putova nastaju središta u kojima se događaju

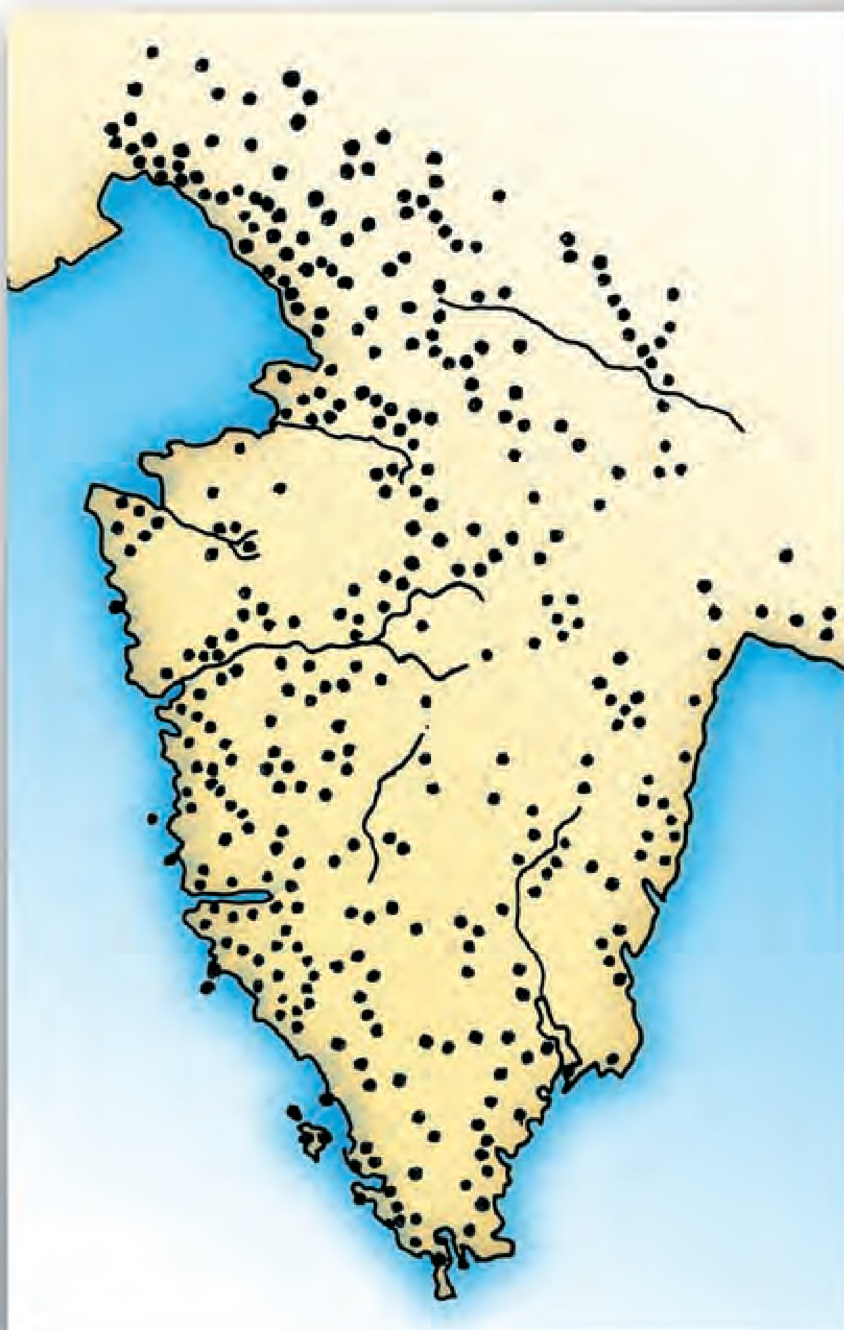
takve aktivnosti. Od tog je doba Istra intenzivno nastanjivana, a zbog nesigurnih uvjeta života, stvaraju se utvrđena naselja građena na posebno zaštićenim položajima. Karakteristični topografski nazivi kao što su *castellier,* kašteljer, kaštelir, kaštel, gradina, gradišće i slično, označavaju položaj tih naselja, ostatke i tragove sačuvane do naših dana. Zemljopisni položaj te geološka i klimatska obilježja Istre bili su presudni za brojnost gradinskih naselja na ovim prostorima.

Istra je smještena na rubu ranih sredozemnih civilizacija koje su morskim putovima prodirale prema središtu europskog kontinenta, odnosno na putu između istočnih i zapadnih europskih prapovijesnih prostora i kultura. Stapanjem raznih znanja koja su se tu doticala, mogle su se izgraditi utvrde zaštićene čvrstim kamenim zidinama prilagođenim prirodnim uvjetima terena. U takvim se naseljima živjelo ne samo u brončano doba odnosno u drugom tisućljeću prije Krista, već i u željezno doba, odnosno u cijelome prvom tisućljeću prije Krista, a u mnogima se život razvija do naših dana (Pula, Rovinj, Bale, Buje, Pazin, Gračišće, Pićan, Motovun, Labin, Roč itd.). Od kraja XIX. stoljeća do danas kompilirano je nekoliko karata Istre s oznakama gradina. Među njima je još uvijek najznačajniji rad Carla Marchesettija, objavljen 1903., u kojem je navedeno 455 gradinskih naselja na prostoru koji obuhvaća kvarnerske otoke, Istru sa sjeveroistočnom granicom na Rječini, na sjeveru današnje područje Notranjske i Primorske te dolinu rijeke Soče.

Gradina-kašteljer

Zbog geoloških ili pedoloških razloga, bez obzira na djelovanje čovjeka, gradinska su se naselja najbolje očuvala na području Crvene i Bijele Istre. Velike erozije na području Sive, flišne Istre otežavaju dokazivanje položaja visinskih naselja. Bujične, površinske vode, najčešće su temeljito erodirale vrhove brda na kojima su obično bila smještena naselja. Na takvom će se položaju tragovi sačuvati jedino ako su bar djelomično sačuvani kameni bedemi koji zadržavaju klizanja tla, ili ako se na tome mjestu nastavio život pa su najstariji tragovi sačuvani u temeljima današnjih naselja.

Gradinska su naselja obično smještena na strateškim položajima koji u okolišu ne djeluju posebno uočljivo. Zaštićena su u pravilu kamenim bedemima zidanih tehnikom u suho i prila-

Istra, raspored gradina

građeni zahtjevima terena. Na koničnim brdima naselja su opasana jednim ili više kružnih vijenaca zidina (Picugi, Mordele, Sv. Anđeo), a na platoima rtova što se uzdižu nad plodnim dolinama rijeka, dolinama suhih paleotokova ili uz more, zidine su često izgrađene samo na pristupačnijim stranama, odnosno na takvim su položajima izrazitije (Nezakcij, Sv. Martin Tarski ili Kaštelir kod Nove Vasi). U središnjem dijelu južne Istre u kojoj nema izrazitih uzvisina, za obranu su, uz gradnju suhozida, iskorištena mjesta okružena dubokim vrtačama (Vrčin, Bale).

Lomljenjem i vađenjem kamena vrhovi su brda zaravnjivani, na pobočnim padinama stvarani su platoi i terase na kojima su se trebale smjestiti nastambe. Zidine koje zaštićuju naselja, građene su od kamena koji je nađen na licu mjesta, poravnavanjem kupastih bregova. Taložni vapnenac u većem dijelu Istre, kao i flišna podloga Sive Istre, jednostavno se lome običnom polugom. Minimalno dorađenim blokovima zidani su bedemi s dva lica pravilno slaganog kamena čija je veličina ovisila o geološkoj situaciji, dok je središnji prostor između dva lica ispunjavan šutom – sitnijim kamenjem, nastalim lomljenjem većih blokova. Tako su, primjerice, bedemi Gradine na Velom Brijunu, Vrčinu ili Nezakciju i Gradini iznod Limskog kanala građeni pretežno od pravilno slaganog kamenja manjih dimenzija,

Struktura gradinskih naselja

sa po kojim umetnutim većim blokom, dok su, s druge strane, zidine gradina Monkodonja, Karaštak ili Kunci, slagane pretežno većim blokovima, odnosno okomito postavljenim masivnim pločama koje djeluju gotovo kao puni megalitski blokovi. Takvi su bedemi široki 2 do 3 m, a katkad, kao na Gradišću Kunci kod Labina, čak 10 m. Površina koju opasuju bedemi različita je. Opseg zidina negdje iznosi od otprilike 100 metara do 1 ili čak 2 kilometra.

Dodatno osiguranje naselja bili su zamršeni sustavi ulaza i prolaza kroz bedeme. Najjednostavniji je ulaz vrsta uskog prolaza kroz asimetrično zaključen vijenac bedema. U naseljima s više koncentričnih zidanih pojasa bedema, sljedeći je prolaz dislociran, izgrađen izvan smjera kretanja prethodnog prolaza. Uz ulaze su dograđivana i pojačanja koja su još više otežavala prodor, tako da je cijeli taj sustav djelovao poput zamršena labirinta. To se posebno dobro vidi na gradini Monkodonja kod Rovinja. Na nekoliko gradina zapažena je još jedna posebnost. Ispred pojasa bedema slagan je pojas okomito čvrsto usađenog oštroga kamenja koje je trebalo usporiti i otežati prodor prema zidinama (Gradac – Turan, Vrčin, Gradina na Velom Brijunu).

U utvrđenim gradinskim naseljima kuće su građene na pravokutnim kamenim temeljima, a nadgradnja je, pretpostavlja se, bila od drva, granja i sl., premazanog blatom, što dokazuju nalazi prepečene zemlje s njihovim otiscima. Istraživanjima na gradini Monkodonja kod Rovinja dobiveni su važni podaci o unutarnjem uređenju naselja u brončano doba. Prostran zaravnati plato ovalna oblika okružen je vijencem bedema kroz koji se prolazi uskim i dograđivanim koridorima na zapadnoj strani prema moru i na sjevernoj prema “kultnoj” jami i “predgrađu”, a pretpo-

Monkodonja, stanovi

stavlja se da postoji još jedan prolaz na južnom dijelu bedema. Na blago uzdignutomu središnjem prostoru nalazi se akropola opasana posebnim bedemom, snažnim kao i bedem cijelog naselja. Na akropoli su bile izgrađene prostrane pravokutne kuće natkrivena trijema i s dvorištem, odijeljene uskim hodnicima. Podizane su na kamenim temeljima na kojima se dizala drvena konstrukcija. Za učvršćivanje pregradnih zidova i oslonac krovovima služile su drvene grede uglavljene u uklesane usjeke u živoj stijeni. Brojni ulomci kućne žbuke kojim su bili prekriveni zidovi, često su ukrašeni utisnutim geometrijskim motivima. Pred jednom od velikih kuća akropole smještena je peć s velikom keramičkom pločom i okruglim rupama, a vjerojatno je služila za pečenje keramike. Na istraženom prostoru akropole nađeni su i najvredniji predmeti, posebno brončani, koji govore o elitnoj skupini ljudi koja je tu živjela. Samo jednu stubu ispod akropole na Monkodonji nalazi se gornji grad, i on opasan posebnim zidom. Tu su možda živjeli obrtnici. Na dijelu gornjega grada nađena je veća koncentracija metalnih otpadaka koji su nastali lijevanjem. Dio kalupa za lijevanje vrha koplja nađen je na području akropole Monkodonje. Na drugim istarskim kasteljerima – u Puli, kaštelu kod Buja i Serminu kod Kopra – nađeni su dijelovi kalupa za lijevanje sjekira.

Život u gradini

Donji grad bio je smješten na uskom prostoru terase uz glavni bedem. Tu se manje nastambe nižu jedna uz drugu, a u blizini zapadnog ulaza istražen je tip kuće na dvije razine. Konstrukcija u toj kući vjerojatno je ostatak prostrana unutarnjeg ognjišta sličnog onima koji se i danas mogu naći u seoskim kućama Istre i Krasa. Pred kućom, uz malen trijem, nalazi se pravokutno udubljenje u stijeni u kojem se vjerojatno skupljala kišnica s krova. Pretpostavlja se da je unutar bedema Monkodonje živjelo otprilike tisuću stanovnika. Pojedini važni nalazi s tog lokaliteta dokazuju uključenost cijelog poluotoka u europske tokove događanja brončanog doba. Nalazi ulomaka keramičkih predmeta neodređene namjene u obliku kruščića, koji su zbog oblika nazvani idoli (možda pokazuju numeričke vrijednosti), povezuju Istru sa srednjim Podunavljem, na jednoj strani, i sjevernom Italijom, na drugoj. Rijetki i skromni brončani predmeti (sjekire, bodeži, noževi, nakit) dokazuju kretanje dobara

Monkodonja, zapadna vrata

Raskršće europskih i sredozemnih kultura

i veze Istre sa srednjom Europom i Apeninskim poluotokom, a duž istočne obale Jadrana s istočnim Sredozemljem. Vrlo rano pojavljuju se zrna jantara baltičkog podrijetla, koji je sa sjevera Europe, preko sjevernog Jadrana i Istre, stizao do Grčke.

Žitelji Istre bili su u brončano doba uključeni u tokove razmjena i događanja na velikim udaljenostima. Uz to, bavili su se zemljoradnjom i uzgojem žitarica, što dokazuju brojni nalazi kamenih žrvnjeva, a poznavali su i vinovu lozu i grožđe. Intenzivno su se bavili stočarstvom, posebno uzgojem ovaca ili koza, a rjeđe lovom, ribolovom i sakupljanjem morskih plodova (školjke, puževi) koji su pronađeni i na gradinama udaljenijim od mora. U naseljima su se bavili proizvodnjom keramike – posuda najrazličitijih oblika, veličina i kakvoće – koja se upotrebljavala u svakodnevnom životu za pripremu hrane, čuvanje i prenošenje tekućina ili u posebnim obredima. Karakterističnim posebnim oblicima keramike koju su izrađivali, tadašnji stanovnici Istre tvorili su blisku kulturnu cjelinu sa stanovnicima današnjega sjevernog Jadrana, kvarnerskih otoka i Krasa. Pojedinosti na tom posuđu govore ponovno o vezama sa srednjim Podunavljem i sjevernom Italijom. Poseban keramički predmet koji se pojavljuje na tom prostoru, tronožni pladanj, potvrđuje uske veze s istočnim Sredozemljem, posebno s Ciprom i Kretom toga doba, gdje su tronožni pladnjevi služili za posluživanje žrtava božanstvima ili zagrobnom životu, a možda i kao prijenosna ognjišta. U kašteljerima su se izrađivali i

predmeti od životinjskih kosti i rogova. Od tog su materijala izrađivali igle, šila, gladilice, češljeve, razne drške i sl. Obrađivali su vunu i pripremali biljna vlakna predenjem i tkanjem. Česti su nalazi vretena za preslice ili keramičkih utega za tkalačke stanove.

U Istri ima puno naselja sličnih Monkodonji, iako vjerojatno nisu sva bila jednako važna. Prirodno prilagođene i zatvorene skupine organiziraju se i gravitiraju prema jednom strateški važnijem središtu. Jedno je takvo središte bila i Monkodonja na području današnje Rovinjštine.

Kult mrtvih

S brončanim dobom prvi se put u Istri susrećemo s pogrebnim običajima. Najizrazitiji su veliki kameni tumulusi koji su pokrivali grobnicu vjerojatno važne osobe tadašnje zajednice. Takvi su nadgrobni spomenici često izdvojeni na vrhu brda, a pretpostavlja se da su označavali teritorij određene zajednice. Najveći grobni tumuli do sada istraženi u Istri bili su na Monte Val Marinu kod Pule i u Maklavunu kod Sošića. Ruševina tumula na Monte Val Marinu, promjera skoro 30 m, sačuvana je u visini do 2 m. Unutar kamene gomile nalazio se zidani vijenac koji je okruživao grobnu škrinju složenu od tankih klesanih ploča vapnenca. Škrinja je sadržavala ostatke pokojnika položenog u zgrčenu položaju, prema tadašnjem običaju u Istri, a jedini mu je prilog bio brončani nož kojim je grob i datiran u razdoblje kraja ranoga brončanog doba. Drugi veliki tumulus, onaj u Maklavunu kod Sošića, prekrivao je kružni zid promjera oko 16 m. U unutrašnjost kružnog prostora vodio je dromos – hodnik omeđen zidovima, a lijevo od ulaza nalazila se zidana grobnica. Cijela je konstrukcija vjerojatno ostatak grobnice kupolasta tipa kakve su građene u Grčkoj u doba mikenske kulture, s kojom su stanovnici Istre očito bili u doticaju i pokušali je oponašati. Takva je grobnica trebala biti spomenik važnoj osobi ili obitelji i isticati njihovu važnost nakon smrti i u zagrobnom životu.

Brojnije su skupine manjih kamenih tumulusa koji pokrivaju kamenu škrinju s pokojnikom u zgrčenu položaju, obično razasute po padinama brežuljaka i okolici gradinskih naselja. Do naših dana sačuvana je izrazita koncentracija takvih tumula na području današnje Rovinjštine i posebno oko gradine Vrčin sjeverno od Vodnjana.

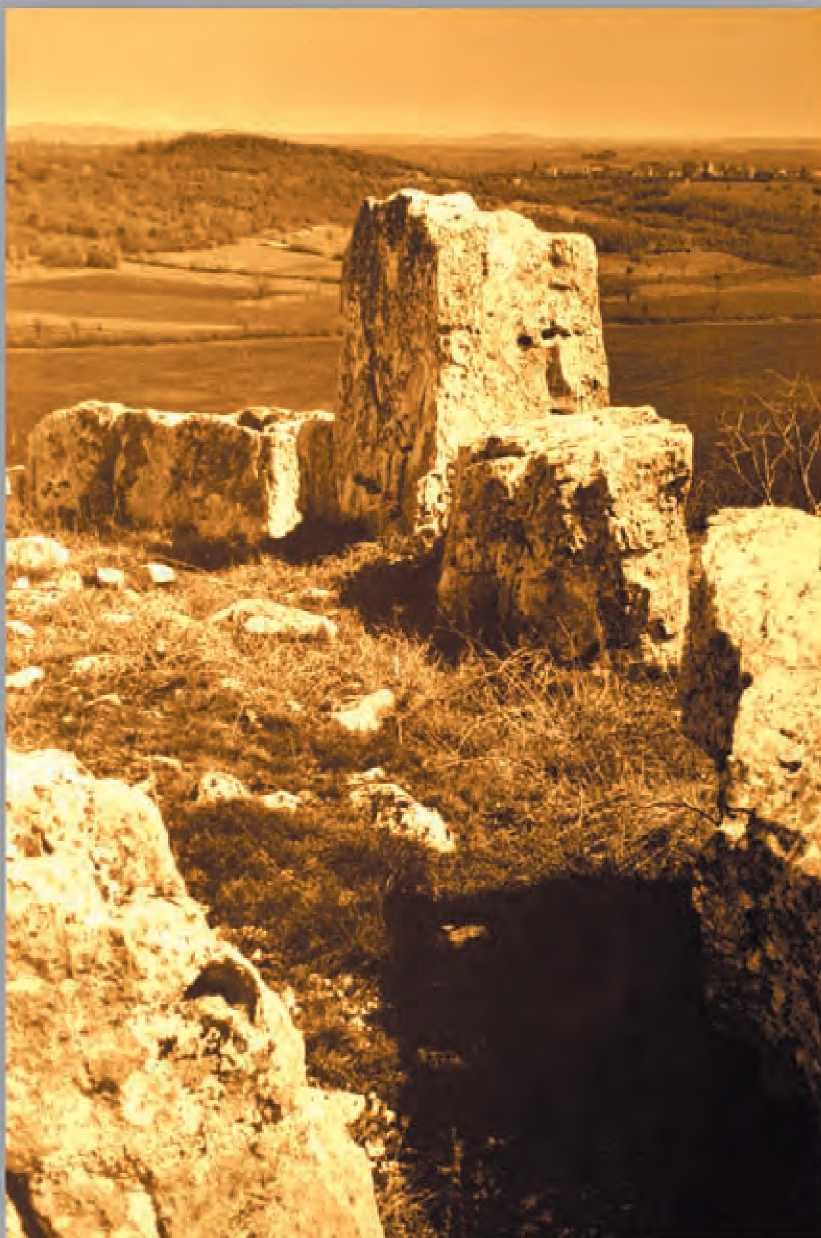
Vrčin, nekropola

Vjerojatno su posebnu važnost imale grobnice u obliku obzidana platoa – pravokutnog ili polukružnog, u koji je ugrađena kamena škrinja za pokojnika, a smještene su uz glavni ulaz u utvrdu, odnosno gradinsko naselje. Takve grobnice tvore male nekropole, a u grobnim škrinjama često je položeno više pokojnika. Najveća takva nekropola (istraženo je 17 grobnih škrinja) nalazi se uz gradinu Vrčin, nedaleko od sela Butkovići, sjeverno od Vodnjana. Slična je, ali slabije sačuvana, nekropola uz Gradinu na Velom Brijunu, a na Monkodonji je uz impozantan zapadni ulaz u gradinu pronađena jedna takva grobnica. Grobne škrinje složene su od vješto klesanih tankih ploča vapnenca, s utorima na unutarnjim stranama i donjoj strani poklopnice, kako bi se mogla što bolje zatvoriti. Dno škrinje, a katkad i cijeli prostor, prekrivani su sitnim šljunkom. U svim do sada istraženim grobovima takva tipa prilozi su bili skromni. Osim do sada dva poznata brončana bodeža (Monte Val Marin kod Pule i Bombišta kod Banjola), u jednom od tumula na Žamnjaku pronađena je ogrlica od brončanih saltaleona i s jednim zrnom jantara, a izvan groba velika keramička zdjela. U grobovima Vrčina, krmedskoga Novog Grada, kod Škicina, Koromačna i Monkodonje, pojavljuju se samo spiralne sljepoočničarke izrađene od tanke brončane žice zaključene spiralnom pločicom, poneki spiralnonaočalasti privjesak i rijetka jantarna zrna.

Osim obreda vezanih za grobni kult, uz duhovni život stanovništva Istre u brončano doba veže se impozantna kružna građevina s ortostatima, sačuvana na vrhu Malog sv. Anđela kod Poreča. Nalazi se između dva velika gradinska naselja, Velikog sv. Anđela i Mordela, i u neposrednoj blizini cijelog niza gradina, među kojima su i tri Picugi. Na vrhu Malog sv. Anđela veliki kameni blokovi zatvaraju krug promjera 6,5 m. U kružnom prostoru nalazi se rov s četvrtastim udubljenjem koje je bilo posebno omeđeno kamenjem. U udubljenju su se nalazili ulomci posuda, životinjskih kosti i keramičko cjedilo s ručkom, vjerojatno ostaci posebnih obreda.

Mali sv. Anđel, veliki kameni blokovi

Ovakav prividno ujednačeni život u brončanom dobu u Istri, drastično se mijenja u mlađoj fazi kasnoga brončanog doba, posebno u XII. i XI. stoljeću pr. Kr. Velike podunavske migracije tzv. nosilaca kulture žarnih polja, koje su prouzrokovale i pad velikih istočnosredozemnih civilizacija, osjećaju se i u Istri. Na mnogim se gradinama život prekida i ponovno se nastanjuju pećine na skrivenim i teško pristupačnim mjestima. O tim nesigurnim vremenima posljednjih stoljeća drugog tisućljeća prije Krista svjedoče i nalazi nekoliko ostava s brončanim predmetima (Oprtalj, Baredine, Debeljak) podrijetlom iz srednjeg Podunavlja.

Istra, nekropole iz željeznog doba

Nesigurna vremena XII. i XI. stoljeća pr. Kr.

Starosjedioce toga doba na istarskim gradinama zamjenjuju ili možda asimiliraju nove skupine ljudi s novim običajima, posebno u načinu pokapanja pokojnika. Već u XI. stoljeću pr. Kr. uobičajen je i jedini način pokopa spaljivanjem pokojnika u nekropolama koje se koriste neprekidno do rimske prevlasti, krajem stare ere.

Željezno doba

Kultura žarnih polja

U kasnome brončanom dobu (od oko 1300. do oko 750. g. pr. Kr.) na području Podunavlja, jugoistočnih Alpa i sjevernog ruba Balkana razvija se jedinstvena kultura koja se širi do ruba zapadne Europe. Osnovno je u toj kulturi prevladavanje obreda spaljivanja pokojnika, po čemu su pojava i razdoblje nazvani kultura žarnih polja. Na tako velikom području zajednički su i kult Sunca i simbolika sačuvana u materijalnim ostacima. Ovo se razdoblje smatra vrhuncem u obradi bronce, a u potrazi za sirovinama uspostavljene su trgovačke i kulturne veze na velikim udaljenostima. Kultura i njezini nosioci prodiru u Istru možda već krajem XII. stoljeća pr. Kr., ali od XI. stoljeća pr. Kr. svakako preplavljuju poluotok. Tada je već stvorena osnova za oblikovanje kulturne skupine koja formira etničku zajednicu koju su antički pisci nešto poslije upoznali kao Histre. Histri se prvi put spominju kao "narod u Jonskom zaljevu" u *Hekatajevu obilasku zemlje*, djelu nastalom između 580. i 480. g. pr. Kr. Nakon te prve bilješke, kod raznih se grčkih i latinskih zemljopisaca i povjesničara pojavljuje više kratkih podataka o Histrima. Ptolomej u svojim *Zemljopisnim uputama* kaže da istarski poluotok započinje kod Rižane, a završava pred Labinom, na rijeci Raši. Time se njegov zemljopisni prikaz Istre podudara s administrativnom Istrom carskog doba.

Nezakcij, dekorirana grobna žara (IX.–VIII. st. pr. Kr.)

Specifična materijalna kultura Histra, koja je izraz i njihova duhovnog shvaćanja, prepoznaje se na prostoru ograničenom rijekama Rižanom i Rašom i visoravni Ćićarije, no nejasna je situacija na zapadnim obroncima Učke.

Histri

Iz panonskog i jugoistočnoga alpskog prostora u XI. i X. stoljeću pr. Kr. ustaljuju se u Istri nosioci kulture žarnih polja. Ne znamo što se tada stvarno događa sa starosjediocima gradinskih naselja na koje su tu naišli. Prema današnjim još skromnim saznanjima, na mnogim gradinama u to vrijeme sasvim prestaje život, no na nekima se život nastavlja uz veliku promjenu, očitu prije svega u novom načinu pokapanja. Sasvim je napušten običaj polaganja pokojnika u kamenu škrinju u zgrčenom položaju

iz brončanog doba, a gotovo sve što znamo o Histrima ili stanovnicima Istre željeznog doba potječe iz njihovih žarnih nekropola. Tijekom cijeloga prvog tisućljeća pr. Kr. spaljivanje pokojnika uobičajen je i jedini pogrebni obred. Nekropole su najčešće smještene uz gradinski bedem, često između dva obrambena pojasa i unutar naselja, uz glavni ulaz ili jedan od glavnih putova na padinama ili podnožju naselja. Izgled nekropola iz željeznog doba u mnogo čemu nastavlja tradiciju iz brončanog doba – smještaj uz ulaz i gradinski bedem, izdvajanje skupina grobova u manja polja, višekratni ukop u kamenu škrinju ili sloj šljunka koji često prekriva dno škrinje. Obred spaljivanja obavljao se često u nekropoli na mjestu ili u blizini pokopa, kao naprimjer u Puli, ali su zabilježeni i prostori koji imaju karakteristiku *ustrinuma* (lomača) i smješteni su u neposrednoj blizini nekropola (posebno izrazito u Gradini iznad Limskog kanala). Spaljeni koštani ostaci pokojnika brižljivo su sakupljani iz pepela i spremani za pokop zajedno s namjerno lomljenim i deformiranim dijelovima nošnje, nakita ili drugim prilozima. Katkad su jednostavno polagani u mala udubljenja u tlu i prekrivani kamenim pločama, a najčešće su stavljani u posude – grobne žare. Grobne konstrukcije u koje su zatim polagane žare, često ovise o prirodnim uvjetima terena. Jedna od češćih grobnih konstrukcija je mala četvrtasta škrinja sastavljena od vapnenačkih ploča. Rijetke su, ali posebno važne, grobnice većih dimenzija sastavljene od većih klesanih kamenih ploča, okružene zidovima i prekrivene većim poklopnicama. Često se iznimnim prilozima isticao status pokojnika. Na temelju razvrstavanja grobova te jasnih podjela prostora nekropole na manja zatvorena polja (Gradina iznad Limskog kanala, Nezakcij), zaključuje se o raslojenom društvu, izdvojenim posebnim skupinama, obiteljima ili rodovima. Na području gotovo svih do sada poznatih nekropola zabilježeni su tragovi posebnih obreda ili žrtvovanja, nakon čega su ostali važni paljevinski slojevi s brojnim ostacima spaljenih i slomljenih životinjskih kosti te ulomcima raznih oblika keramičkog posuđa. Vezano uz obrede stavljani su i veliki kameni blokovi s polukružnim udubljenjima, možda za žrtve ljevanice.

Obred spaljivanja

U XI. i X. stoljeću pr. Kr. ostaci materijalne kulture povezani su još intenzivno s izvornim područjima kulture žarnih

polja. To dokazuju posebni oblici grobnih žara poput šalica s visokom ručkom, kvalitetne izrade, tamno pečene, sjajno uglačane i ukrašene širokim kosim kanelirama ili urezanim koncentričnim krugovima te snopovima valovnica. Slično je i s tipičnim dijelovima nošnje ili nakita. Ponavljaju se i najčešće su brončane zatvorene narukvice V- ili C-presjeka te spiralne trokutasta presjeka, spiralnonaočalasti privjesci od brončane žice, višestruki tordirani *torquesi* i *torquesi* romboidna presjeka s brojnim prstenastim privjescima. Važan dio nošnje bili su brojni sitni kalotasti gumbi kojima su možda ukrašavali odjeću, zatim brojna sitna koštana zrna. Vezu prema zapadu označavaju tzv. sojeničarska zrna od plavozelene staklene paste, koja su se vjerojatno izrađivala u Frattesini kod Roviga, kasnobrončanome obrtničko-trgovačkom središtu u blizini ušća rijeke Pad. Uz dijelove nakita i nošnje, vezu s panonsko-podunavskim i italskim prostorom označavaju razni uporabni predmeti, među kojima se posebno ističe brončano vjedro tipa Hajdùböszörmény iz Picuga. Ukrašeno je starim motivom iskucanih točkica i kuglica, kojima je oblikovan motiv sunčeve lađe među ptičjim protomama, tipičnim duhovnim izrazom kulture žarnih polja.

Limska gradina, spiralna narukvica

Nekropole

Već u X. stoljeću pr. Kr., a posebno u IX. i VIII. stoljeću, oblikuje se nov izraz istarske kulture nastao iz doticaja s italskim i posebno grčkim protogeometrijskim i ranim geometrijskim stilom. Posebna su pojava i nova faza u razvoju željeznog doba Istre žare u obliku trbušasta vrča s malom ručkom na ramenu, koje oblikom potječu iz srednjoitalskoga prostora. Ukrašene su različitim kombinacijama spirala, meandara i drugih jednostavnih geometrijskih motiva, koji su nastali vjerojatno iz doticaja s grčkim svijetom. Najčešći su figuralni prikaz nizovi stiliziranih barskih ptica, iznimno jelen i samo jednom ljudski lik. Ornamentika je izrađena urezivanjem, pseudovrpčastim utiskivanjem i bijelom inkrustacijom. Ti "raskošni" motivi prekrivali su velike dijelove grobnih posuda, koje su najčešće siromašne prilozima. Takvi ukrasni motivi gravirani su na manšetama od tankoga brončanog lima, na ponekoj pločastoj glavi ukrasne igle, na listovima brončanih noževa. Taj oblik grobnih posuda i ornamentika karakteristični su za IX. i VIII. stoljeće pr. Kr. Na temelju grobnih nalaza može se zaključiti da je društvo u to doba prilično ujednačeno, a

Predmeti

posebne su ličnosti skromno isticane. Tom je obliku istovremeni drugi tip grobne žare domaće izrade u obliku trbušaste posude, najčešće s uskim dnom, širokim trbuhom i uvijenim ušćem bez vrata. Takve su posude često ukrašene apliciranim plastičnim rebrima koji tvore motiv spirale, meandra, cik-cak, horizontalne paralelne vrpce ili potkovaste aplike. I u njima su prilozi rijetki i istog su tipa kao i oni u žarama u obliku trbušasta vrča.

Već u VIII. stoljeću pr. Kr. prepoznatljive su veze Histra s Etruščanima. Na jednoj od trbušastih žara bez vrata iz Kaštelira kod Nove Vasi (Brtonigla) nalazi se ukras s nizom konjića sa zrakasto prikazanom grivom, slično kao na raznim etruščanskim predmetima (brončani okrugli štitovi, čuture). U jednom nezakcijskom grobu upotrijebljen je kao žara velik krater slikan crvenim geometrijskim motivima, koji potječe iz južnoetruščanskih radionica VIII. stoljeća. pr. Kr. Vjerojatno i prije, možda već od IX. stoljeća, započinje intenzivan import slikanih vaza iz daunijskih južnoitalskih radionica, koji se nastavlja neprekidno, do romanizacije poluotoka. Isto tako, preko pojave posebnih ukrasnih brončanih igala, tzv. Sirolo – Numana oblika, preko običaja da se u ženske grobove položi i mali brončani češalj, preko posude u obliku tzv. kothona ili konične brončane kacige tipa Novilara, koje su u nekoliko grobova u Picugima i Bermu bile upotrijebljene kao žare i sadržavale su spaljene ostatke pokojnika – već od IX. stoljeća mogu se pratiti doticaji s Picenima. Istovremena je i pojava brojnih predmeta podrijetlom iz venetskog prostora sjeveroistočne Italije (keramičke posude koničnoga situlasta oblika, brončane posude, ukrasne igle), iz prostora tzv. svetolucijske kulturne grupe (posude s poliranim ukrasom, dijelovi nakita) te područja današnje Dolenjske (način izrade ukrasne igle lijevanjem brončanih kuglica preko željezne igle, dijelovi nakita). Istra u VIII. stoljeću postaje dio tzv. jadranske koinè i ima, posebno zbog svoga specifičnog položaja – uvučena je u sjeverni dio jadranskog bazena povezan sa srednjom Europom – određenu vrstu posredničke uloge u povezivanju različitih protourbanih zajednica sa svojim elitnim-kneževskim, duhovnim i političkim središtima na rubu sredozemnih civilizacija. Iz svih tih intenzivnih dodira tijekom nekoliko stoljeća, oblikuje se specifičan kulturni i duhovni izraz nastao različitim prihva-

Nezakcij, detalj žare (IX.–VIII. st. pr. Kr)

Limska gradina,
privjesak

ćanjima i tumačenjima grčke i etruščanske kulture. U istarskim se nekropolama i pojedinim grobovima, posebno od VII. do IV. stoljeća. pr. Kr., pojavljuju kao prilozi izabrani predmeti importiranog podrijetla koji ističu bogatstvo pokojnika. Najveća koncentracija luksuznih predmeta zabilježena je u Nezakciju, a vrlo slični predmeti, ali u manjem broju, pojavljuju se u drugim važnim histarskim središtima kao što su Picugi, Kaštelir kod Nove Vasi (Brtonigla), Beram, Sv. Martin iznad Tarske vale ili Rovinj. Riječ je najčešće o dijelovima garnitura za piće, koje su se koristile na simpozijima ili pri pijenju vina prema grčkim ili etruščanskim običajima (krateri, *oinochoe* i dr.), ali i prema sličnim obredima sjevernoitalskog i jugoistočnoga alpskog svijeta (situle, ciste, kotlići, šalice). Kao simboli moći, u pojedinim grobnicama u Nezakciju, Picugima i Bermu, priloženi su i dijelovi brončanih ručki lepeza, preuzetih iz etruščanskog svijeta.

Vrhunac su duhovnog izraza Histra monumentalne kamene skulpture i reljefi nađeni najvećim dijelom na području tzv. prapovijesne nekropole u Nezakciju. Dobro uglačane ploče vapnenca ukrašene su izdubljenim motivima tekućih spirala ili svastika, omeđenih vrpcama cik-cak motiva ili drugog, slično ornamentici na grobnim žarame IX. i VIII. stoljeća pr. Kr.. U vapnencu su izrađene i skulpture s prikazima torza mladića, dio ženske glave s pletenicama i naušnicom, nagi konjanik, glava ko-

nja i tzv. žrtvenici. Najveća je skulptura veliki pravokutni blok na kojem je u visokom reljefu prikazana naga žena s djetetom u naručju. Ta je skulptura činila jedinstvenu skupinu sa skulpturom konjanika. Datacija, kao i namjena nezakcijskih skulptura, i dalje su zagonetni. Najčešće se smatra da su istovremene s kamenom skulpturom koja je nastajala od VIII. do VI. stoljeća pr. Kr. na području srednje Italije i njezine jadranske obale. Kamene spomenike i tu su nalazili na području nekropola, ali ne kao nadgrobne spomenike, već su to vjerojatno bili elementi prostora posvećenog kultu mrtvih u području nekropole.

Nezakcijska nekropola

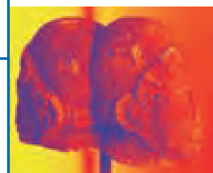
Samo iz Nezakcija, za sada, poznajemo figuralno ukrašene brončane situle; na jednoj od njih prikazana je jedinstvena scena pomorske bitke. I ti spomenici predstavljaju ugled i rang pokojnika kojem pripadaju.

Nezakcij se tijekom stoljeća svojim položajem nametnuo kao duhovno i političko središte Istre i Histra. Odatle se nadgledala plovidba Kvarnerom i ulazak u sjeverni Jadran i posredovalo se u razmjeni dobara između dviju jadranskih obala i jugoistočnih Alpa.

Nezakcij, skulptura žene s djetetom

POSTANAK

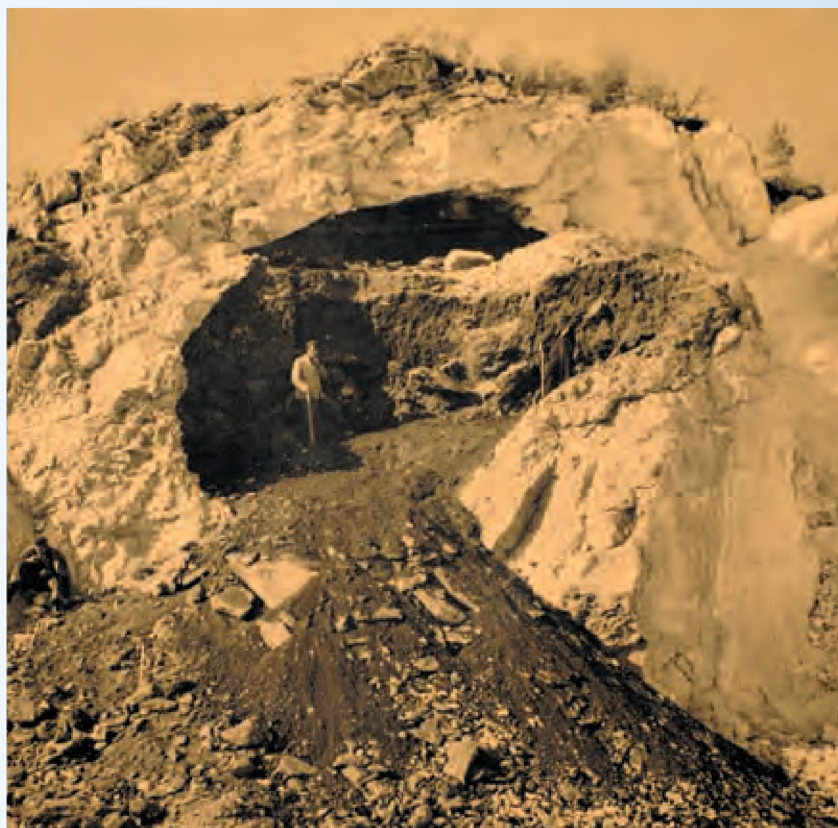

ŠIRI PREGLED

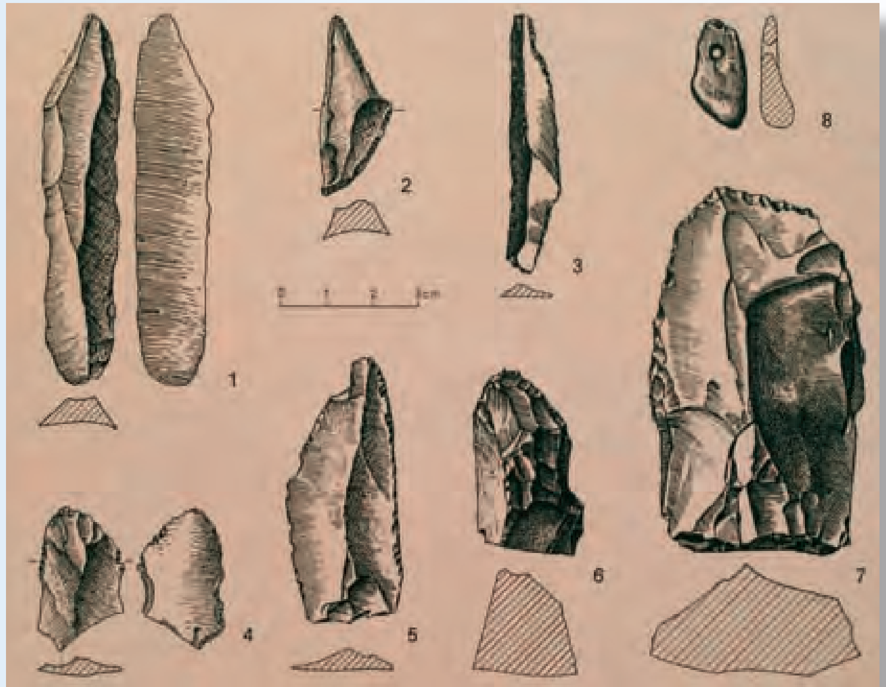

LOVCI IZ ŠANDALJE I ROMUALDOVE PEĆINE

U posljednjemu ledenom dobu, između 70 i 10 tisuća godina prije današnjega doba, izmjenjivala su se toplija i hladnija razdoblja, a cijeli sjeverni Jadran u to je vrijeme bio kopno, otprilike do razine Zadra, budući da je razina mora tada bila 97 m niža. U vrijeme gornjeg pleistocena ili od kraja oledbe *Würm* 2 - stadijala, započela je upotreba pećinskog prostora Šandalje II, koji se nalazi u južnom dijelu Istre, oko 5 km sjeveroistočno od središta grada Pule, Romualdove pećine u stijenama Limskog kanala i Vergottinijeve pećine kod porečke Nove Vasi. Mjerenjima radioaktivnog ugljika na više uzoraka ugljena i nagorjelih životinjskih kosti iz Šandalje II, dobivena je starost od prije 27.800 + 850 do 10.830 + 50 godina sadašnjosti. Znači da je Šandalja bila intenzivno posjećivana od posljednjeg vrlo

Šandalja II (Pula), početak iskapanja

Romualdova pećina, Lim, pronalasci

hladnog razdoblja do početka zatopljenja. Suhu, oštru i hladnu zimu s kratkim vlažnim razdobljima potvrđuju nalazi životinjskih kosti sakupljenih oko ognjišta. Ti nalazi govore o okolišu sličnom stepskom i o biotopima sličnim tundri, s prostranim pašnjacima i manjim šumama. Bile su zastupljene životinje alpske i sjevernoeuropske polarne faunističke zajednice te divlji konji i magarci, divlja goveda, svinje, jeleni, ptice, vodozemci i ribe, a prevladavale su kosti mlađih jedinki. Kosti sakupljene oko ognjišta, ostaci su prehrane tadašnjih lovaca, razbijene su i često opaljene vatrom. Slični podaci o okolišu bili su ustanovljeni i u Romualdovoj pećini u Limskom kanalu, koja je dugo služila kao brlog pećinskom medvjedu. Tu je, međutim, pronađen prvi nalaz fosilnog čovjeka u Istri. Pronađen je zub koji je pripadao veoma mladom gornjopaleolitskom lovcu iz skupine *Homo sapiens fossilis*. U istom sloju pronađeni su pojedini kremeni artefakti i jedan probušeni jelenji očnjak koji je imao važnost trofeja i amuleta. Brojniji su bili nalazi ostataka mlađepaleolitskih lovaca iste skupine *Homo sapiens fossilis* u Šandalji II. Tu su oko ognjišta pronađeni razbacani ulomci kostiju, koji su pripadali najmanje tri ili najviše pet osoba. Bila su zastupljena oba spola, raznih životnih dobi. Pripadali su paleomediteranskim hominidima s kromanjonskim značajkama.

Uz ljudske ostatke, brojni kremeni i koštani artefakti i neobrađeni odbojci u Šandalji II govore o prostoru u kojem su izrađivane kremene i koštane alatke s kojim su ljudi odlazili u lov i zatim pripremali hranu, obrađivali kožu, kosti i drvo. Najintenzivnije je čovjek tu boravio u razdoblju potkraj paleolitika, prije oko 10.000 godina, kada i započinju velike promjene u običajima i ponašanju čovjeka.

IMPRESSO-KERAMIKA JUŽNE ISTRE

Prve keramičke posude označavaju novo razdoblje u razvoju čovjeka – neolitik, a impresso-keramika označava povezanost Istre s istočnojadranskim i sredozemnim svijetom. Ta se pojava dogodila u VI. tisućljeću pr. Kr. S juga je do Istre prodrla vještina izrade posuda od gline pomiješane s raznim dodacima usitnjenog kalcita, kvarcita, ali i grubljih zrna vapnenca i biljaka. Ručno se izrađuju jednostavne posude, oponašajući oblike koji postoje u prirodi, kao što su tikve ili posude koje nastaju izdubljivanjem drveta ili pletenjem. Zaglađene površine stijenki posuda, još vlažne gline, prekrivane su otiscima raznih oštrih predmeta. Koristili su se koštani ili drveni šiljci, zglob manje životinjske kosti, rub školjke ili nokta. Takva je tehnika ukrašavanja posuda otiscima nazvana impresso-keramika, a prema njoj i cijela kultura. U najstarijoj fazi te pojave otisci su prekrivali površinu posuda bez posebnog reda. U Istri ta faza još nije otkrivena, iako je prisutna u pećinama iznad Tršćanskog zaljeva, Slovenskog primorja i Kvarnerskih otoka. U slijedećoj fazi keramičar iste oblike posuda (ovalne ili loptaste velike lonce, polukružne zdjele) ukrašava organiziranim otiscima koji čine posebne nizove, preplete, cik-cak i valovite motive. Nalazišta takve impresso-keramike koncentrirana su u južnom dijelu Istre. Zbog pojave transgresije mora, neki su od tih nalazišta danas na samoj obali (Vižula kod Medulina, Debeljak kod Premanture ili Pradišel kod Pavičini), ali ni svi drugi nisu jako daleko od mora. Najudaljeniji su Vrčin kod Butkovići (oko 15 km) i Sv. Mihovil kod Bala (oko 8 km). Na svim južnoistarskim nalazištima pronađeni su ulomci posuda koje su bile ukrašene pretežno otiscima

Vižula pored Medulina, ulomci impresso-keramike

napravljenim glatkim rubom školjke, kojim su stvarani nizovi cik-cak motiva i mrežaste kompozicije. Vrlo se rijetko upotrebljavaju narebreni rub *cardium*-školjke. Glinu – zemlju od koje se posuđe izrađivalo, nalazili su tadašnji ljudi u blizini naselja, kao i razne primjese. Dovršene i dijelom osušene predmete zatim su pekli uz prisutnost kisika i na temperaturi koja vjerojatno nije prelazila 750 °C, što posebno potvrđuje crvenkasta boja pečene keramike, koja prevladava.

Uz razmjerno površno izrađivane posude za svakodnevnu uporabu, koje su služile za prenošenje tekućina, za spremanje hrane i sl., izrađivalo se i posebno keramičko posuđe kojem se posvećivalo više pažnje i truda. Od dobro pročišćene gline izrađivale su se jednostavne ovalne posude relativno tankih stijenki, koje bi se dobro zagladile. Zatim se posuda preko cijele površine premazivala razrijeđenom glinom, preko koje su povlačili fine crte rubom *cardium*-školjke i utiskivali nizove sitnih *cardium*-školjki. Tako su nastali složeni motivi usporednih i kosih crta. Ne znamo kakvu su stvarnu važnost, značenje ili funkciju imale takve posude u svakodnevnom životu stočara i zemljoradnika tadašnje južne Istre u starijem neolitiku, ali svakako dokazuju njihovu spretnost i vještinu u izradi keramičkih predmeta.

GRADINE – NASELJA BRONČANOG DOBA

U prvim stoljećima drugog tisućljeća, oko 1800. pr. Kr., na području Istre nastaju prva utvrđena naselja – gradine (kašteljeri). Ta je pojava posljedica velikih indoeuropskih migracija i raslojavanja društva. Istra se nalazi na rubu sredozemnih civilizacija koje su morskim putovima prodirale prema središtu kontinenta i na spoju istočnih i zapadnih europskih prapovijesnih prostora i kultura koje su krenule novim putovima. Od tog je doba Istra posebno

Gradina iznad Lima

intenzivno nastanjena. Zbog nesigurnih uvjeta života, naselja su građena na posebno zaštićenim strateškim položajima i opasana bedemima. Prirodni uvjeti, geološki i klimatski, bez obzira na nedostatak važnih sirovina, zadržali su brojne nove patrijarhalne zajednice koje su se sklanjale unutar bedema naselja i čuvale svoj teritorij. Gradine su smještene na vrhovima kupastih brda, na rtovima koji nadvisuju doline, na platoima okruženim dubokim kraškim vrtačama, uz morsku obalu i na otocima. Brojni ostaci takvih naselja i danas se mogu prepoznati u krajoliku zbog zaravnatih vrhova brda i stupnjevitih terasa na padinama, a i mnoga današnja naselja, posebno ona visinska, razvila su se

na mjestu starih gradina. O njihovim ostacima govore brojni sačuvani topografski nazivi kao Gradina, Gradac, Gradišće ili Gračišće, Stari grad, Kaštelir, Kaštel i sl. U starom popisu gradina Carla Marchesettija iz 1903., na kvarnerskim je otocima, u Istri do Rječine i na slovenskom području današnje Notranjske, Primorske i doline rijeke Soče navedeno 455 gradinskih naselja, od kojih oko 350 na istarskom poluotoku. Ne znamo kada su sva ta naselja nastala, koliko su trajala i kada je prestao život u njima. Tek su na malobrojnima obavljena arheološka istraživanja, a za većinu njih datacija se postavlja prema brojnim površinskim nalazima ulomaka karakteristične keramike.

Na položaju izabranom za podizanje naselja, lomljenjem kamena stvarane su ravne površine, a od izlomljenog materijala izgrađeni su jaki suhozidani bedemi koji su okruživali prostor. Od većih kamenih blokova podizane su usporedne zidine, a prostor između njih zapunjen je manjim kamenjem i šutom koji je nastao ravnanjem vrhova brda. Obično su kružno pratile konfiguraciju terena, katkad u više pojasa. Na položajima koji su dijelom već bili prirodno zaštićeni, posebno jaki bedemi i masivni nasipi podizani su jedino na pristupačnijim zonama. Uz nekoliko gradinskih naselja primijećen je još jedan vanjski obrambeni pojas ispred linije zidina, kojega tvore okomito čvrsto usađeni kameni blokovi. Time je dodatno otežan pristup naselju u koje se ulazilo kroz uske i zamršene prolaze. U prvim fazama izgradnje zidina prolazi su široki, ali se vrlo brzo raznim dogradnjama i pregradnjama otežava i ograničava ulaz. Kuće u naselju građene su na pravokutnim kamenim temeljima na kojima je podizana drvena konstrukcija ili isprepleteno šiblje prekriveno glinom. Krovovi su

Nezakcij, peć za pečenje keramike

vjerojatno, kao na donedavnim seoskim kućama na ovim prostorima, bili prekriveni slamom, šindrom ili kamenim škrilama. Cijelu konstrukciju krova i pregradnih zidova nosile su masivne grede uglavljene u izdubljene usjeke i poduprte i učvršćene kamenim pločicama. Takva su naselja bila različite veličine i vjerojatno organizirana u posebne teritorijalne zajednice, okupljene oko većeg središta iz kojega se komuniciralo s tadašnjim svijetom.

S obzirom na siromaštvo istarskog prostora sirovinama, stanovnici takvih naselja u brončano doba bavili su se ponajviše stočarstvom i zemljoradnjom. Iz dosadašnjih skromnih analiza koštanih ostataka (iznimka su radovi na Monkodonji), vidi se da je prevladavao uzgoj stoke sitnog zuba (ovce ili koze), rjeđe goveda. Ostaci divljih životinja, ptica ili riba, koji dokazuju bavljenje lovom i ribolovom, uvijek su mnogo skromniji. Domaće su se životinje najčešće uzgajale za mlijeko i vunu ili za ispomoć u obradi zemlje. Jednostavni kameni žrvnjevi za mljevenje žitarica čest su nalaz na gradinama. Među ostacima materijalne kulture prevladavaju brojni ulomci keramičkih posuda koje svojim posebnim oblicima govore o kulturnoj bliskosti stanovnika onovremene Istre s onima na prostoru sjevernojadranskih otoka, te s onima na Krasu (npr. razne posude s jezičastom pločicom na koljenasto oblikovanoj ručki ili tronožni pladnjevi). Posuđe se izrađivalo ručno, često fino uglačano i skromno ukrašeno plastičnim ili utisnutim motivima. Česti su nalazi ulomaka masivnih keramičkih ploča s okruglim rupama, koje su ostaci peći za keramiku. Osim keramičkih, u naselju su djelovale i druge radionice. Obrađivanjem životinjskih kosti oblikovale su se igle, šila ili gladilice. Obrađivala se životinjska koža, vuna i drvo, koji se u kraškim uvjetima nisu mogli sačuvati do naših dana.

Posebnu važnost svakako su imale ljevaonice metala, za koje je sirovina pristizala iz drugih krajeva. Poznato je nekoliko kalupa za lijevanje brončanih predmeta (Monkodonja, Beram, Pula, Sermin) koji dokazuju prisutnost ljevača. Izrađivali su se dijelovi oružja (vrhovi koplja, bodeži), oruđe (sjekire, noževi, šila, dlijeta) i jednostavan žičani nakit (spiralne sljepoočničarke, dijelovi ogrlica).

Geografski položaj Istre uvjetovao je uključenost ovog prostora u velika kretanja i trgovačke putove, npr. između Baltika

i Sredozemlja, kojima je sa sjevera stizao jantar. Brojni su nalazi jantarnih zrna u istarskim grobovima brončanog doba.

O duhovnom se životu stanovnika gradina, osim pogrebnih obreda, ne zna mnogo. Iznimka je kružna građevina na vrhu Malog sv. Anđela u zaleđu Poreča. Kružno postavljeni masivni kameni ortostati, prokopan kanalić sa završnim udubljenjem i keramičko cjedilo govore o mogućem kultnom prostoru između dvaju velikih gradinskih naselja.

GROBNI SPOMENICI BRONČANOG DOBA

Uz izgradnju utvrda, stanovnici gradinskih naselja donijeli su sa sobom i običaj pokapanja svojih mrtvih u zgrčenom položaju fetusa. Mrtve su polagali u grobne škrinje sastavljene od tankih kamenih, dobro klesanih, ploča. Posebno su dobro obrađivali rubove ploča. Rubove kraćih okomitih stranica stupnjevito bi stanjili ili su izdubili utore kako bi ploče što bolje prianjale. Na donjoj strani pokrovne ploče uklesali bi točno preslikan obris gornjeg ruba škrinje, koji je skoro hermetički zatvarao grobnicu.

Dno škrinje prekrivalo se sitnim šljunkom, a katkad je i cijela škrinja bila njime zapunjena. Škrinje su obično sadržavale ostatke više naknadno ukopanih pokojnika. Prilozi su u takvim grobovima uvijek skromni (poneka sljepoočničarka izradena od tanke brončane žice, slična narukvica ili zrna jantara, poneki brončani nož). Od samih priloga veću je važnost možda imala grobna konstrukcija koja je prekrivala škrinju ili položaj same grobnice.

Uz bedeme i glavne ulaze u naselje obzidane su platforme u kojima se nalazila grobna škrinja s vidljivom preklopnom pločom. Takve su grupne platforme, omeđene posebnim zidovima,

tvorile nekropolu. Otkrivene su uz gradinu Vrčin kod Butkovića (sjeverno od Vodnjana), ali i na Gradini na Velom Brijunu. Oko gradinskih naselja često su, bez ikakva nama razumljiva reda, razasuti brojni manji kameni tumuli koji u središtu skrivaju grobnu škrinju složenu od kamenih ploča. Najizrazitiji su primjerci u okolici Vrčina, zatim na području zvanom Paravija izmedu uvale Colone i Barbarige te Žamnjak u blizini Rovinjskog Sela, ali i drugdje.

Ruševine takvih malih tumula često čuvaju tragove kružnog zida unutar kojega je smještena grobna škrinja. Posebno značenje vjerojatno su imali veliki usamljeni kameni tumuli postavljeni na sam vrh brda. Svojim položajem i veličinom upozoravali su na važnost koju su pokojnici imali za života. Istraženo ih je samo nekoliko (Monte Val Marin kod Pule, Bombista kod Banjola, Vela Gromača kod Kavrana), a među njima je najznačajniji Maklavun kod Sošića. Prema ostacima kružne arhitekture i ulaznog hodnika koji podsjeća na dromos, to je vjerojatno bila kupolasta grobnica koja je u srednjemu brončanom dobu, kada se takve grobnice podižu u mikenskoj Grčkoj posebnim junacima i obiteljima, u Istri nastala kao pokušaj oponašanja tamošnjeg svijeta. U prostoru unutar kružnog zida pronađeni su tragovi paljenja i skromnih svetkovina, a sjeverno od ulaza zidana grobnica sadržavala je ostatke više pokojnika. Pretpostavlja se da se u središtu nalazila glavna grobnica ili da se još nalazi u prostoru vijenca kružnog zida koji je još neistražen, nasuprot ulazu.

Arhitektura istarskih grobnica brončanog doba, kao i nekoliko brončanih noževa koji potječu iz njih, govori o povezanosti istarskog poluotoka s istočnosredozemnim brončanodobnim kulturama tijekom gotovo cijeloga drugog tisućljeća prije Krista. Do nagle i gotovo potpune promjene dolazi u XI. stoljeću pr. Kr., ustaljivanjem novog načina pokopa spaljivanjem pokojnika.

*Labinština,
vrh brončanog koplja*

MONKODONJA

Monkodonja je naziv brdašca (81 m nadmorske visine) nedaleko od Rovinja, s kojeg se pruža pogled na obližnju obalu, od brijunskog do rovinjskog otočja i prema otvorenomu moru. Arheolozi su 1953. ustanovili da je ovdje postojalo gradinsko naselje i započeli iskapanja. Prvim istraživanjima utvrđena je površina naselja ovalna tlocrta (260 x 160), opasanog koncentričnim zidinama. Pronađena su zapadna vrata iz kojih je kretao put prema moru te sjeverna koja su vodila do kultne jame. U sredini naselja, na najvišoj točki, zasebne zidine opasivale su područje akropole. Ovdje, u sjeveroistočnom dijelu gradine, pronađene su velike pravokutne zgrade. Istraživanja su nastavljena 1997. kada su pronađeni razni nalazi i novi dokazi vezani uza samu Monkodonju, ali i uz brončano doba u Istri.

Početkom drugog tisućljeća pr. Kr. oko 1800. godine, novopridošla zajednica započela je opsežne radove na uređenju vrha tog brda. Izvađene su i odlomljene goleme kamene stijene da bi se dobio prostor za izgradnju naselja. Veliki plosnati blokovi iskorišteni su za izgradnju vanjskog dijela glavnih zidina, visokih do 3 metra i isto toliko širokih. Na zapadnom dijelu nalazila su se glavna vrata, u smjeru koji je vodio prema moru. Svojim dimenzijama ostavljala su snažan dojam, a podizana su u više navrata.

Od vrata stupnjeviti put vodi do suženja kojim može proći samo jedna osoba, dok stupnjeviti hodnik vodi u sljedeći uski prolaz kojim se stiže do prve terase naselja. Pored glavnoga zapadnog ulaza, unutar zidnog vijenca od tankih klesanih kamenih ploča, nalazila se nekropola s grobnim škrinjama. Od nekropole je sačuvan samo zapadni dio jer je s vremenom napuštena. Iznad nje je podignuto predziđe glavnom bedemu, a drugo je predziđe sazidano s južne strane ulaza. Drugi ulaz u naselje nalazi se na sjevernoj strani bedema. Iz njega se kroz uzak, zavojiti i ograđeni put dolazilo do jame podno brda.

Središnji i najviši dio Monkodonje ograđen je sličnim masivnim bedemom koji opasuje pravokutni prostor akropole. U sjeveroistočnom dijelu naselja nalazile su se najveće zgrade pravokutna tlocrta koje su tijekom stoljeća više puta pregrađivane. U naselju je bilo mnogo ognjišta, a oko njih otvoren prostor omeđen niskim zidićima. Pred jednom od kuća akropole smještena je peć s velikom keramičkom pločom i okruglim rupama, a vjerojatno je služila za pečenje keramike. Prema zapadu, na stubi ispod akropole, nalazi se gornji grad, i on opasan posebnim polukružnim zidom. Tu su možda živjeli obrtnici. Donji grad bio je smješten na uskom prostoru terase uz glavni bedem. Tu se, jedna uz drugu duž vanjskih zidina, nižu manje nastambe, a u blizini zapadnog ulaza istražen je tip kuće na dvije razine. Konstrukcija u toj kući vjerojatno je ostatak prostrana unutarnjeg ognjišta sličnog onima koji se i danas mogu naći u seoskim kućama. Za učvršćivanje pregradnih zidova i oslonac krovovima služile su drvene grede uglavljene i uklesane na usjecima u živoj stijeni.

Ljudi su stanovali u toj gradini u razdoblju između 1800. i 1200. g. pr. Kr. Od predmeta iz svakodnevne upotrebe pronađeni su ulomci keramičkog posuđa i životinjske kosti (ostaci obroka). O vezi s morem svjedoče pronađene riblje kosti koje pripadaju ribama koje se love na velikim dubinama. Najvažniji su nalazi koji dokazuju povezanost Monkodonje i Istre s dalekim dunavskim i sjevernoitalskim područjem (pronađeni keramički predmeti u obliku kruščića koji su zbog oblika nazvani idoli), odnosno s istočnim Sredozemljem, Ciprom, Kretom (tronogi tanjuri) i Mikenom (ulomci oslikane keramike).

Gradina Monkodonja

HISTRI I GRADINSKA NASELJA

U posljednjim stoljećima drugog tisućljeća pr. Kr., u kasno brončano doba, iz Podunavlja, sjeveroistočnih Alpa i sjevernog dijela Balkana nove su ljudske zajednice krenule prema sjevernoj i zapadnoj Europi te prema istočnom Sredozemlju. Njihovo je glavno obilježje bilo obred spaljivanja pokojnika. U XI. stoljeću ti su narodi stigli do Istre, a u mnogim je gradinskim naseljima tada život nestao. Nastavio se, međutim, u mnogim drugim gradinama, a možda su utemeljena i nova istovrsna naselja, ali se to na temelju raspoloživih podataka ne može ustanoviti. U naseljima opasanim bedemima i sagrađenim na strateškim položajima, naizgled je nastavljen način života iz brončanog doba. Svakako, u idućih se tisuću godina život i dalje odvijao unutar zidina. Prethodnim bedemima dodani su visoki usporedni zidovi na najosjetljivijim dijelovima naselja, koji danas djeluju kao velike obrambene utvrde. Takve su značajne građevinske strukture za ono doba dokumentirane pronalascima kod Kaštelira pored Korte, kod Izole i u Nezakciju.

Ne znamo kako su izgledale kuće iz željeznog doba, ali neke od njih istražene su na rubnim područjima istarskog poluotoka, u Ellerima iznad Milja, Cattinari pored Trsta, u Repentaboru i u Devinu. Tlocrt kuća uvijek je pravokutan, s kamenim temeljima i drvenom nadgradnjom prekrivenom glinom. Krov je najvjerojatnije bio slamnati, ali prema velikom broju nosivih greda pronađenih u jednoj zgradi gradine u Ellerima, pretpostavlja se da su za pokrov možda korištene i tanke kamene ploče. Pod je uglavnom bio pokriven razmrvljenim vapnencem i prešanom glinom. Najzanimljivija je kuća iz Repentabora u kojoj je pod napravljen oblucima uglavljenim u glini. Neki od starih ulaza u gradine su zatvoreni, a u njihovoj blizini ili na terasama u naselju stvorene su nekropole u kojima su se sakupljali spaljeni koštani ostaci pokojnika (Beram, Gradina iznad Limskog kanala, Pula, Sv. Martin kod

Tarske vale). U nekropolama koje se nalaze u neposrednoj blizini naselja, otkriveni su devastirani stari grobovi iz brončanog doba, a materijal se koristio za izgradnju sličnih ukopnih polja s malim četvrtastim škrinjama (Gradina iznad Limskog kanala, Nezakcij). U škrinje su se polagali spaljeni koštani ostaci pokojnika, zajedno s namjerno lomljenim i deformiranim dijelovima nošnje i nakita ili drugim prilozima. Upravo grobna oprema i ostaci od rituala koji su se održavali u nekropolama, nude najviše informacija o svakodnevnom životu tih prastarih stanovnika poluotoka. Živjeli su od stočarstva i zemljoradnje.

U prvim stoljećima nakon dolaska u Istru, ti su narodi ostali vezani za staru kontinentalnu tradiciju žarnih polja, ali se već tada počela isticati kulturna skupina koju se može identificirati kao Histre. Ubrzo nakon doseljavanja, u nekropolama su se počeli sve češće pojavljivati predmeti uvezeni iz bližih ili udaljenijih područja, dok su predmeti koje su sami izrađivali, posebno grobna keramika, sve više poprimali sredozemna obilježja. Velika količina i raznolikost predmeta stranog podrijetla pokazuje važnost koju je Istra imala u trgovini i posredovanju između različitih kulturnih skupina. Obilje prekomorskih, italskih proizvoda potvrđuje prisutnost Histra, koje stari pisci spominju kao opasne gusare, na Jadranu. Predmeti grobne opreme pokazuju očite pokušaje oponašanja navika sredozemnih civilizacija (dijelovi garnitura za piće, koje su se koristile na simpozijima ili za pijenje vina). Osim tradicionalnih obrta (izrada keramičkih predmeta, prerada vune, kosti, drva, metala), Histri su gradili i brodove vezivanjem drvenih trupaca.

Nezakcij, daunijske slikane vaze (sred. VI. st. pr. Kr.)

Prema obilju vrijednih predmeta i monumentalnosti skulptura, očigledno je da se Nezakciji ubrzo počeo isticati među ostalim gradinskim naseljima kao najvažnije gospodarsko, duhovno i političko središte. O raslojavanju među društvenim staležima svjedoče razlike u bogatstvu grobne opreme, dok odvajanje pojedinih grobnica od drugih jasno upućuje na postojanje elitnih zajednica, skupina ili plemena. Pisani izvori iz zadnjih stoljeća stare ere, kada su Histri došli u neposredan

sukob s Rimljanima, pokazuju da su gradinska naselja bila organizirana u obliku saveza na čijem je čelu stajao nasljedni vladar (*rex*), a da je svako od pojedinih plemena (*populi, civitates*) imalo svog vođu (*princeps*).

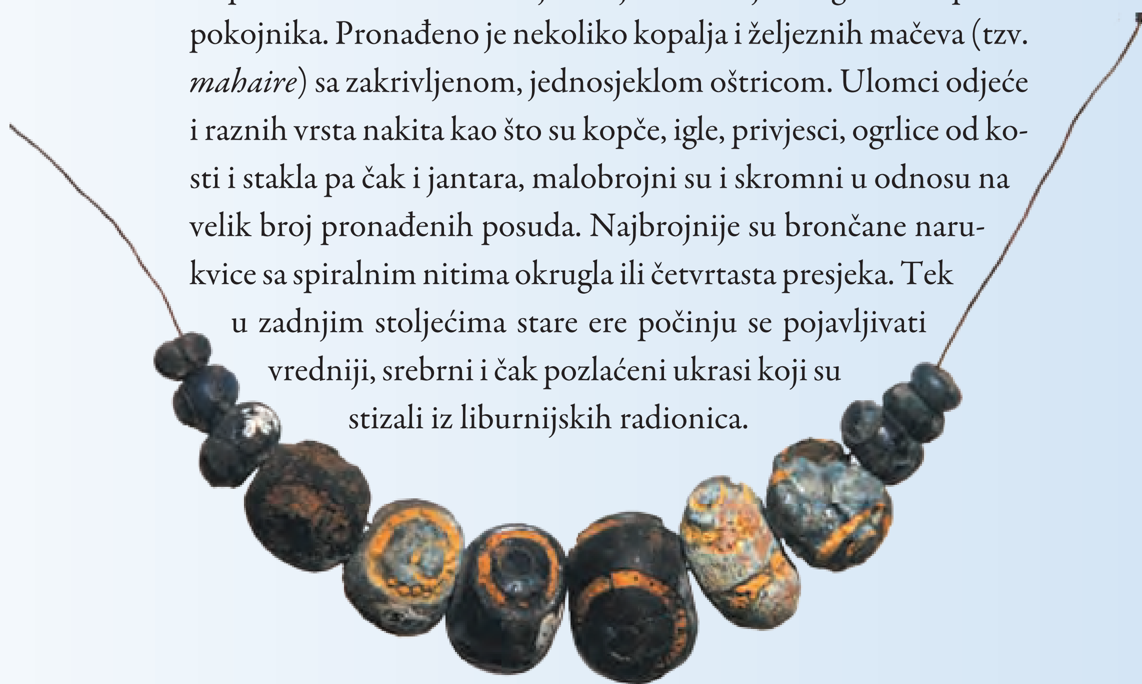
HISTRI I BOGATSTVO GROBNICA

Gotovo sve što znamo o Histrima, o njihovim društvenim razlikama, o povlaštenim društvenim skupinama, o obrtima kojima su se bavili, doznali smo zahvaljujući grobnoj opremi pronađenoj u žarnim poljima. Za sakupljanje posmrtnih ostataka koristile su se zasebne žare. Najstarije grobne žare (XI. i X. st. pr. Kr.) bile su poput šalica s visokom ručkom, kvalitetne izrade i sjajno uglačane. Ako je pokojnik uživao kakav poseban društveni status, u žaru su se pored njegovih ostataka stavljale brončane narukvice, poneka igla, poneki privjesak ili naušnica, svi namjerno oštećeni. U razdoblju između IX. i VIII. stoljeća pr. Kr. iznenada nestaje bogata grobna oprema, ali žare poprimaju nov oblik trbušasta vrča s malom ručkom na ramenu ili trbušaste posude s uvijenim ušćem bez vrata, ukrašene različitim kombinacijama spirala, meandara i drugih jednostavnih geometrijskih motiva. U ovom razdoblju grobne posude su najčešće siromašne prilozima (noževi, ukrasne igle, narukvice), ali su predmeti ukrašeni "raskošnim" gravirama na kojima se ponavljaju motivi slični onima sa žara. Pojavljuju se tada i prvi predmeti iz italskih područja. Najznačajniji među njima su velike vaze oslikane geometrijskim motivima iz daunijskih južnoitalskih radionica (današnja Puglia) i druge posude podrijetlom s južnoetrurskog područja.

Krateri i *oinochoe* služili su za čuvanje vina koje je u ono vrijeme bilo pravo luksuzno dobro, dostupno samo najbogatijima.

Od kraja VIII. do IV. i III. stoljeća pr. Kr. posuđe raznih oblika, koje se koristilo za ritual pijenja vina, sve se češće nalazi u grobnicama imućnijih pokojnika. Taj je fenomen osobito prisutan u Nezakciju gdje se pored kuglastih kratera u kojima se čuvalo vino, pojavljuju i vrčevi – *oinochoe* – za pijenje i miješanje vina, najprije etrurskog, a potom i grčkog podrijetla. U V. stoljeću pr. Kr. počele su se koristiti garniture za piće s manjim posudama – *skyphoi* i *kylikes* – koje su se proizvodile u radionicama Atike i jadranskog područja Etrurije. Takvi su luksuzni i prestižni predmeti stizali u te još pretpovijesne zajednice kao darovi, možda trgovinskom razmjenom ili čak gusarstvom, kao što tvrde antički izvori. Bogatstvo se izražavalo i kroz posjedovanje velikog broja brončanih posuda, od kojih su najvrednije bile figuralno ukrašene brončane situle. Oštećenja na tim predmetima često su popravljana brončanim nitima ili olovnim kopčama. O uglednom položaju pojedinaca svjedoče katkad i zasebni predmeti kao što su dijelovi brončanih lepeza sličnih žezlu, koje su vjerojatno pripadale kakvoj svećenici ili gospodarici kuće. Žene koje su se tada bavile preradom vune, predenjem i tkanjem uživale su poseban društveni položaj, a njihov je simbol bio običan privjesak u obliku češlja koji su koristile u tkanju.

Vrlo su rijetke grobnice ratnika. Pronađene su samo tri brončane kacige stožasta oblika koje su iskorištene kao žare za spaljene posmrtne ostatke. Oružje se rijetko stavljalo u grobnice pored pokojnika. Pronađeno je nekoliko kopalja i željeznih mačeva (tzv. *mahaire*) sa zakrivljenom, jednosjeklom oštricom. Ulomci odjeće i raznih vrsta nakita kao što su kopče, igle, privjesci, ogrlice od kosti i stakla pa čak i jantara, malobrojni su i skromni u odnosu na velik broj pronađenih posuda. Najbrojnije su brončane narukvice sa spiralnim nitima okrugla ili četvrtasta presjeka. Tek u zadnjim stoljećima stare ere počinju se pojavljivati vredniji, srebrni i čak pozlaćeni ukrasi koji su stizali iz liburnijskih radionica.

Picugi, staklena ogrlica

HISTRI U JADRANSKIM I SREDNJOEUROPSKIM OKVIRIMA

Zbog svojega geografskog položaja Istra i njezini stanovnici Histri našli su se na sredini brojnih trgovačkih putova koji su kretali iz Sredozemlja i Jadrana prema srednjoj Europi i obratno, kao neka vrsta mosta. Tako je to oduvijek, a tako je bilo i u zadnjem tisućljeću prije Krista. Na svom poluotoku Histri su zapravo vodili gotovo otočni život. Brojni predmeti koji su pronađeni u njihovim grobnicama i žarama različita su podrijetla. U XI. i X. stoljeću p. Kr. bili su još povezani s dalekim sjevernim i istočnim dijelovima Europe, odakle su stigli u Istru. Brojni pronađeni brončani predmeti otkrivaju da je njihova postojbina bila na području današnje južne Poljske (višestruki *torquesi*). Istovremeno, postojala je i veza prema zapadu s Frattesinom, kasnobrončanom obrtničkotrgovačkom, sojeničarskom središtu u blizini ušća rijeke Pad, odakle su stizala zrna od plavozelene staklene paste. Tek nakon IX. i VIII. stoljeća pr. Kr. može se pronaći poneka skromna posuda u obliku trbušasta vrča, tipičnog za istarske pogrebne žare, u nekropolama velikih središta u Venetu kao što su Este ili Padova, te u Mostu na Soči (Sv. Lucija) koji je bio središte svetolucijske kulturne zajednice.

Osobito su uočljive mnogobrojne velike vaze oslikane neprozirnom glazurom i ukrašene geometrijskim motivima iz daunijskih južnoitalskih radionica. Stoljećima su te posude stizale u Istru, ali još uvijek ne znamo jesu li Histrima bile važne vaze ili njihov sadržaj. Zanimljiv je i keramički trbušasti lonac s preokrenutim grlom i pojačanim rubom, čija je prisutnost dokumentirana u Dauniji i Istri u IV. i III. stoljeću pr. Kr., iako ne u tako velikom broju kao profinjena oslikana keramika. Posude su zanimljive zbog svoga jednostavnog izgleda, a pronađene su na velikoj udaljenosti. Oblikom podsjećaju na istarski proizvod, ali vjerojatno ni tada nije bila važna kvaliteta keramike, već sadržaj posude koji nam, međutim, ostaje nepoznat. Čini se da je Istra

Nezakcij, vaze atičkog, apulijskog i sjevernojadranskog podrijetla (IV. st. pr. Kr.)

bila prilično važan posrednik u kontaktima između stanovnika današnje Dolenjske i njezinih glavnih središta iz željeznog doba, sa stanovnicima Picena na zapadnoj jadranskoj obali. Možda su Histri, zajedno s Liburnima, dovozili oslikane daunijske vaze – preko Picena – do Dolenjske, a s druge su strane opskrbljivali stanovnike Picena željeznim oružjem iz Dolenjske. Pretpostavlja se da su Histri i sami proizvodili imitacije skupih grčkih posuda za piće, koje su poslije prodavali plemenima koja su živjela daleko od mora (npr. *kylix* pronađen kod Novog Mesta). U svakom slučaju, u Histra ima više uvoznih predmeti iz raznih područja nego predmeta vlastite proizvodnje koji su pronađeni u blizini poluotoka. Vrhunac svih duhovnih i političkih veza Istre s tadašnjim svijetom potvrđen je u Nezakciju. Monumentalne kamene skulpture i reljefi odražavaju spoj istoka i zapada, a umjetnost situla sadrži priču o junačkim djelima vladara predalpskih i alpskih, još uvijek pretpovijesnih zajednica koje su došle u dodir s velikim civilizacijama Sredozemlja.

Duga, razvedena obala i sama morfologija poluotoka omogućavaju posredan dodir s morem iz bilo koje točke Istre. Unutrašnjost je udaljena najviše trideset kilometara od obale, istočne ili zapadne. Ova posljednja je niska, bogata uvalama, zaljevima i otočićima, dok je istočna obala strma, manje pristupačna, ali s nekoliko kanala duboko urezanih u kopno, koji nude sigurna utočišta. Zahvaljujući tim prirodnim uvjetima

i središnjem položaju na Jadranskome moru, Istra je postala tranzitno područje kojim su prolazili istraživači i trgovci iz sredozemnog svijeta. To je potaknulo razvoj pomorstva. More je oduvijek bilo važan izvor prehrane, iako su u Istri rijetki pronalasci ribljih kostiju. Za razliku od toga, ostaci morskih školjki pronađeni su prilično daleko od obale, primjerice pokraj današnjega Berma. U istarskim grobnicama žarnih polja iz željeznog doba pronađeno je puno predmeta koji potječu iz italskih prekomorskih radionica Picena, Etrurije, Daunije itd., ali antički pisani izvori potvrđuju ne samo da su Histri bili jednakopravni sudionici tadašnjega pomorskog prometa, već da su posjedovali vlastiti tip plovila. Stari pisci kao Marko Verije Flak, Pompej Seksto i Pavlao Đakon opisuju kako su Histri gradili svoje brodove, odnosno kako su ih šivali, zbog čega su nazvani *serilla* ili *serilia*. Jedan od tih brodova možda je prikazan na situli iz Nezakcija (približno 500. g. pr. Kr.)

Nakon što je 303.–302. g. pr. Kr. oplovio rt Brindisi, Spartanac Kleomen nastavio je ploviti središnjim dijelom Jadrana strahujući da s lijeve strane, na italskoj obali, neće pronaći nijedno sigurno utočište, a s desne se bojao Ilira, Liburna i Histra, plemena na lošemu glasu zbog gusarskih pothvata. Krajem III. stoljeća pr. Kr., točnije 221. g. pr. Kr. Rimljani su pokrenuli prvi rat protiv Histra, a povod je bio zaštita vlastite flote.

Poput susjednih Liburna, i Histri su štitili prije svega svoju obalu i svoje primorje. Tada se uglavnom plovilo uz obalu, a

Nezakcij, detalj brončane situle s prikazom pomorske bitke (približno 500. g. pr. Kr.)

morske struje često su primoravale spore trgovačke brodove da se zaustave i pokušaju iskrcati. Negdje do sredine VI. stoljeća pr. Kr. Liburni su uspijevali spriječiti prodor grčkih trgovaca na Jadran, a nakon toga su, vjerojatno u savezu s drugim narodima s istočne obale, dolazili u posjed tražene robe kao što je bila oslikana keramika, vino, brončani predmeti itd., na sasvim prirodan način za ono doba: pljačkom. Takvi su predmeti, međutim, mogli biti i dar tamošnjim vođama kao jamstvo za nesmetanu plovidbu. Histri su vjerojatno bili posrednici u trgovinskoj razmjeni između, na primjer, Picena i današnje Dolenjske. Ako je to tako, onda možda i nisu bili "opasni gusari" u pravom smislu riječi, već pomorci i trgovci koji su na sve moguće načine pokušavali održati i obraniti vlastitu ulogu na moru.

NEZAKCIJ, GLAVNI GRAD HISTRA

Nezakcij (lat. *Nesactium*) ili Vizače pored Valture bio je grad Histra koji su Rimljani držali pod opsadom čak dvije godine, 178. i 177. g. pr. Kr. Pad grada i samoubojstvo posljednjeg kralja Epulona smatraju se početkom rimskog razdoblja istarske povijesti. Nakon što su ga razorili Avari i Slaveni krajem VI. stoljeća, izgubio se svaki spomena na grad. Tek krajem XIX. stoljeća, nakon višekratnih proučavanja srednjovjekovnih dokumenata i istraživanja raznih gradinskih naselja, istarski su arheolozi uspjeli otkriti i povezati lokalitet pored Valture, koji se na hrvatskom nazivao Vizače, s prapovijesnim i rimskim Nezakcijem. Arheološka iskapanja pokrenuta su 1900., a godinu dana poslije otkriven je spomenik caru Gordijanu III. na kojem se nalazio epigraf s natpisom *R(es) P(ublica) NES(actium)*. To je potvrđivalo pretpostavku da su današnje Vizače pretpovijesni *Nesactium*.

Gradina Nezakcij nalazila se na dobro zaštićenom položaju iznad duboke uvale, zapravo jednog kraka nedaleke uvale Budava na jugoistočnoj istarskoj obali. Sagrađena je na prostranoj uzvisini zaštićenoj dubokim prirodnim prokopima koje su urezali potoci, a sa zapadne, izloženije strane, visokim nasipom koji onemogućava prodor do naselja. Mjesto je bilo naseljeno još od davnih pretpovijesnih vremena, od mlađeg neolitika, preko eneolitika do brončanog doba kada su podignuti obrambeni bedemi i povećao se broj stanovnika. Najslavnije razdoblje njegove povijesti počelo je dolaskom stanovnika kulture žarnih polja u XI. stoljeću pr. Kr.,

Nezakcij, koštani alati

koji su nadjačali prethodne stanovnike iz brončanog doba i ubrzo se, zahvaljujući svome zemljopisnom položaju koji im je omogućavao kontrolu nad živahnim prometom između Sredozemlja i središnje Europe, uključili u jadranske trgovačke tokove. Trgovački putovi razdvajali su se zapravo na Kvarneru i od pomorskih pravaca postajali kopneni i obratno. Povezivali su istočno Sredozemlje sa sjevernim Jadranom te italsku obalu sa srednjom Europom. Tim su se putovima kretali trgovci još od pradavnih vremena i njima su se prenosile sirovine, jantar i drugi proizvodi. Raznolikost, bogatstvo i velike količine predmeta koji su pronađeni u grobnicama žarnih polja dokazuju veliko blagostanje određenih društvenih slojeva koji su tada posjedovali profinjene uvozne proizvode. Količina oslikanih vaza iz daunskih, etrurskih, atičkih i sjevernojadranskih radionica uvelike prelazi sve druge pronalaske na sličnim nekropolama poluotoka. Posude potvrđuju i naviku pijenja vina, što je samo po sebi bilo luksuz.

Druga su izvanredna pojava na ovom području monumentalne kamene skulpture iz razdoblja između VIII. i VI. stoljeća pr. Kr. Možda su to ruševine spomenika kakva svetišta posvećenog precima.

Nezakcij, skulptura konjanika

Jednako su važne i situle ukrašene figuralnim motivima, koje su pronađene samo u važnijim kneževskim središtima sjeverne Italije i alpskog i podalpskoga sjeveroistočnog područja od VII. do IV. stoljeća pr. Kr., a potvrđuju veze koje su postojale između tadašnjih središta gospodarske, političke i duhovne moći. Figure prikazane na situlama govore o tome kako su pretpovijesne zajednice gledale na svijet i svjedoče o njihovim pokušajima oponašanja sredozemnih civilizacija. Već pri prvim iskapanjima početkom XX. stoljeća, napose na području pretpovijesne nekropole žarnih polja duž zapadnog ruba antičkog Nezakcija, pronađeni su brojni ulomci kamenih skulptura i reljefa, koji su istovremeno izvanredna cjelina i velika enigma. Uklesani su u vapnencu, a kameni blokovi vjerojatno su vađeni iz danas napuštenog kamenoloma pored Marčane.

Dobro uglačane ploče vapnenca precizno su izdubljene tehnikom koja podsjeća na drvorezbarstvo i ukrašene različitim kombinacijama motiva: tekućim spiralama, svastikama, vrpcama cik-cak motiva, trakama u obliku slova "S" i trokutima. Reljefno uklesane spirale pojavljuju se i na skulpturama, u podnožju žrtvenika te pored čovjekolikih figura. Žrtvenici su bili poput neke vrste postolja jajolika oblika s poprečnim rebrom u sredini. Uz takvo postolje pronađeni su jedva vidljivi otisci nogu pognute osobe koja je vjerojatno prinosila žrtvu.

Osim manjih ili većih ulomaka reljefno uklesanih ploča, pronađeno je i nekoliko monumentalnih skulptura. Najveća skulptura s najoriginalnijim motivom velik je pravokutni blok (dužina: 2,18 m, visina: 0,48–0,85 m, širina: 0,30–0,41 m) na kojemu je, u visokom reljefu, vrlo prirodno prikazana rodilja kako doji dijete u naručju. Žena je posve naga, ima samo par narukvica na rukama. Ta je skulptura tvorila jedinstvenu cjelinu sa skulpturom gola konjanika u kratkim čizmama na nogama. Toj su skulpturi možda pripadali i glava konja, ulomak dlana ruke i ulomak dijela noge, slične onoj u konjanika. Visokoreljefni prikaz para nogu veći je od prirodne veličine (visina: 1,30 m, širina osnove: 0,58 m, dubina: 0,38 m), dok je veoma zanimljiv mali ulomak glave s pletenicama i velikom okruglom naušnicom na uhu. Velika je važnost ulomaka skulptura na kojima su prikazana naga tijela mladih muškaraca.

Svi ti ostaci spomenika pronađeni su na manje važnim mjestima, uglavnom među grobnicama žarnih polja iz željeznog doba, ali i drugdje u naselju ili pored zidina, što je dodatno zamrsilo njihovo tumačenje i dataciju. Isprva su predstavljeni javnosti kao spomenici mikenske kulture, ali nakon usporedbe s materijalnim svjedočanstvima drugih kultura, većina znanstvenika smatra da su nastali u razdoblju između VIII. i VI. stoljeća pr. Kr. Iako nema izravne analogije s tim skulpturama, smatra se da je žena s djetetom nastala pod utjecajem etrurskih i srednjoitalskih jadranskih područja, posebno Picena, gdje su pronađeni kameni spomenici s prikazom ratnika i nadgrobni spomenici s uklesanim motivom neprekidne spirale. Prikazi mladića s rukom na prsima imaju određene analogije sa skulpturom iz Hirschlandena koja se nalazila na vrhu nadgrobnog tumulusa.

Osim zagonetke o točnoj dataciji, nejasna je i prvobitna funkcija nezakcijskih spomenika. Uglavnom ih se smatra dijelovima žrtvenika, nadgrobnih spomenika, ali i dijelovima mogućeg svetišta posvećenog kultu pokojnikapredaka, koji se nalazio u nekropoli. Sve te dvojbe prisutne su i u vezi s interpretacijom italskih pretpovijesnih zajednica koje su, poput Histra iz Nezakcija, na svoj način tumačile moć, vrijednosti, vjerovanje i pogled na svijet.

UMJETNOST SITULA U NEZAKCIJU

Pod terminom *umjetnost situla* razumijevamo metodu ukrašavanja predmeta tankim brončanim listovima rezbarenjem i iskucavanjem. Situla je stožasta posuda i predmet u kojem je takva umjetnost dosegnula svoj vrhunac.

Oblik stožaste posude ukrašene nizom iskucanih kuglica i točkica pojavljuje se prvi put kod naroda iz doba kulture žar-

nih polja. Jedini motiv koji se može raspoznati jest Sunčeva lađa među ptičjim protomama. Prodorom kulture žarnih polja iz podunavskog prostora na područje između jugoistočnih Alpa te sjeverne i središnje Italije, proširila se i tehnika prerade brončanih listova. Preteča je umjetnosti situla u Istri brončano vedro tipa *Hajdùböszörmény* iz Picuga, datirano u IX.–VIII. stoljeće pr. Kr., na kojem se nalazi upravo motiv Sunčeve lađe. U venetskom području sjeverne Italije, širenjem orijentalne umjetnosti iz istočnog Sredozemlja, pojavljuju se prvi figurativno ukrašeni predmeti, a upravo je utjecaj prvog stila iz Estea u umjetnosti situla prepoznatljiv na ulomku velikog poklopca pronađenog kod Nezakcija. Obrađen je iskucavanjem i rezbarenjem, s motivima mitoloških ptica, palmi, cvjetova i drugih stiliziranih ukrasa. Pretpostavlja se da potječe iz 600. g. pr. Kr.

U VI. stoljeću pr. Kr. umjetnost situla procvala je na području između Bologne, Estea, Retijskih Alpa pa do područja Sv. Lucije (dolina Soče) i Dolenjske. Mjesta na kojima su pronađeni takvi predmeti otkrivaju kneževska središta, a među njima je bio i Nezakciji, jedino istarsko nalazište situla ukrašenih figurama. Situle su bile dijelom grobne opreme dviju grobnica – prve ozna-

Nezakcij, brončana situla (IV. st. pr. Kr.)

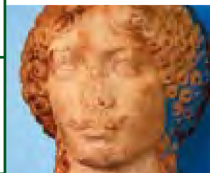

čene kao I/12, i druge istražene 1981. godine. U prvoj grobnici pronađeno je čak sedam situla ukrašenih raznim figurama, u drugoj četiri. Datirane su u razdoblje između VI. i IV. stoljeća pr. Kr. U vodoravnim ukrasima prikazane su povorke kočija i pješaka, svetkovina pijenja, žrtvene posude, natjecanje, lov, oranje. Situle su vjerojatno bile namijenjene držanju tekućina koje su se zatim posebnim žlicama-zaimačama ulijevale u vrčeve. Ukrasi otkrivaju neke detalje u odijevanju, namještaj (stolice ili prijestolja, postelje, stalci za posude), glazbene instrumente i oružje. Na najvrednijoj nezakcijskoj situli prikazana je pomorska bitka. To je jedini slučaj kada velika scena kao što je brod s veslačima i ratnicima pokriva prostor dvaju ukrasa.

Situle su se pojavile na marginama sredozemnih civilizacija, u nekom još arhaičnom svijetu koji je preko figura pripovijedao svoje mitove i svoju povijest te pričao o životu i smrti. Inspiraciju za svoju ornamentiku tadašnji su majstori pronašli na modelima atičke oslikane keramike koja se u VI. i V. stoljeća pr. Kr. proširila do sjevernog Jadrana. Na situlama iz IV. stoljeća pr. Kr. prikazane su samo rogate životinje na ispaši. Na starijim modelima te životinje promatraju zvijeri ili lovci s lukovima i kopljima. Situle su u zagrobni život prenosile povijest svojih vlasnika, važnih ličnosti svoje zajednice u ono doba.

DRUGO POGLAVLJE

RIMSKO DOBA (177. g. pr. Kr. – 538. g. p. Kr.)

1. **HISTRI I RIMLJANI** – Histri, Liburni, Japodi – Iliri – Grci – Doticaji između Histra i Rimljana – Rimska vojna ekspedicija 221. g. pr. Kr. – Drugi sukob Histra i Rimljana – Rat 178.–177. g. pr. Kr. – Opis Tita Livija – Prvi vojni pohod – Drugi vojni pohod – Pad Nezakcija – Razlozi osvajanja
2. **PRVO STOLJEĆE RIMSKE VLADAVINE** – Prvo rimsko stoljeće – 171.–170. pr. Kr.: jedan nesretni pohod – Ekspedicija protiv Japoda 129. g. pr. Kr. – Rimljani i Liburni – Upravno uređenje
3. **RIMSKO UREĐENJE** – Proces romanizacije – Kako postati Rimljaninom – Urbanizam – Centurijacija – Ceste i jezik – Kolonije – Municipiji – Venetia et Histria – Carstvo – Poljoprivreda – Istarsko maslinovo ulje – Rustične vile – U Liburniji – II.–III. stoljeće: novi i obzidani gradovi
4. **KASNOANTIČKO DOBA** – Kriza Carstva – Utvrde – Kršćanstvo – Barbarski upadi – Rimsko–ostrogotska država od 476. do 538. godine – Nova naselja – Nova društva – Kasiodorovo svjedočanstvo – Uvala Dobrika na Velom Brijunu – Istočni Rimljani

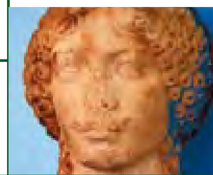
Pula, skulptura rimske žene (pol. I. st.)

U Istri, kao i drugdje na Sredozemlju, ostavština iz rimskog doba temeljni je i karakteristični element urbanog i ruralnog pejsaža. Rimljani su uspostavili vlast u regiji 177. g. pr. Kr. No rimska obilježja u naseljima, gospodarstvu i društvu pojavljaju se tek od 50. g. pr. Kr. Car August je oko 12. g. pr. Kr., u okviru preuređenja uprave Italije i carskih provincija, odredio granicu rimske Italije na rijeci Raši. Istra je zajedno s Venecijama bila u sastavu desete rimske regije – Decima Regio Venetia et Histria, *dakle sjeveroistočni dio talijanskog sklopa. Od Raše dalje, u istarskom području, počinjala je provincija Ilirika koja je obuhvaćala istočnojadranski dio Carstva. Tijekom carskog razdoblja rimske vladavine, Istra se nalazila unutar metropolitanskog prostora, dok je od III. do IV. stoljeća bila u sastavu zapadnog dijela Carstva. Od 476. do 538. godine pripadala je Teodorikovu rimsko-ostrogotskom kraljevstvu, čiji je glavni grad bila Ravenna. Godine 537.–538. Justinijanovi Bizantinci slavodobitno ulaze na istarski poluotok i otvaraju novo povijesno razdoblje.*

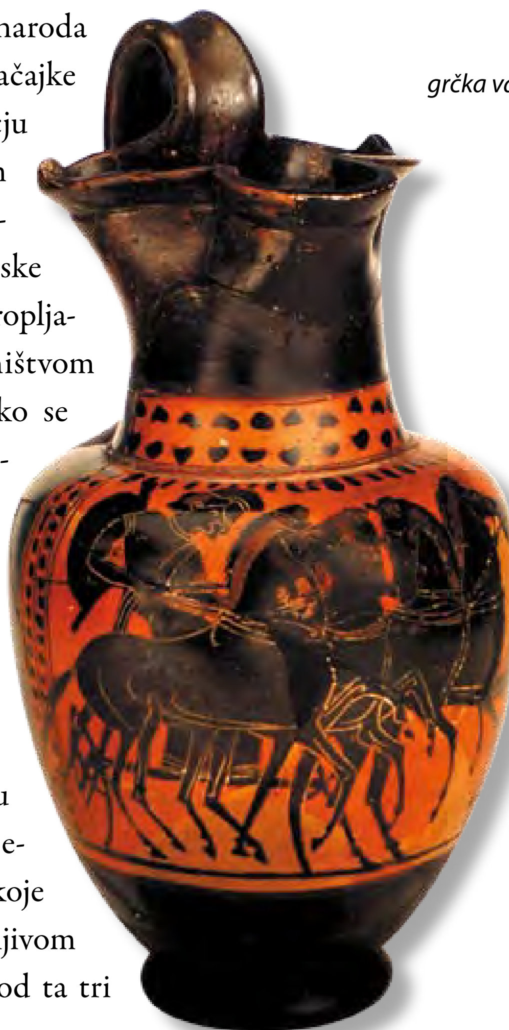
U I. stoljeću Istra je poznata u cijelome rimskom svijetu kao zemlja ulja i vina, plodan, sretan i produktivan kutak Mare Superior, *odnosno Jadrana. Nakon što su 16. g. pr. Kr. u Istru upala plemena Noričana i Panonaca, opustošivši je, na poluotoku je uslijedilo dugo razdoblje mira i napretka, sve do početka V. stoljeća. Preobražaj agrarnog pejsaža zbog širenja maslinarstva i vinogradarstva, razvoj urbanih središta i cestovnih pravaca i pojava rustičnih vila najočitija su obilježja rimske civilizacije. Ceste, polja s grožđem i maslinama, tipologija urbanih središta i zgrada strukturna su obilježja područja, kojima treba pridodati ustanove, pojmove, narječja. Sve zajedno – veliko naslijeđe za buduće srednjovjekovno i moderno razdoblje.*

1. HISTRI I RIMLJANI (221.–178. pr. Kr.)

Histri, Liburni, Japodi

Prvi povijesni narodi koji se mogu imenovati u Istri jesu Histri i Liburni. Ti se narodi prvi put spominju u pisanim izvorima u VII. stoljeću pr. Kr., kada je grčki zemljopisac Hekatej iz Mileta u svojem *Putopisu* (*Periegesis*) napisao da u Jonskome zaljevu žive Istri, Kaulici i Liburni. Kaulicima se zameo svaki trag, ali misli se da su živjeli na području Opatije i Rijeke, dok su druga dva naroda ušla na velika vrata u pisanu povijest sljedećih stoljeća. Pripadali su indoeuropskoj skupini naroda, zajedno s Grcima, Italicima, Keltima i drugima, a na istarskome poluotoku naselili su se oko XII. stoljeća pr. Kr. Indoeuropljani su bili i Veneti, zapadni susjedi Histra, i sva tri naroda na sjevernome Jadranu pokazuju stanovite značajke zajedničkoga srodnog podrijetla. Na području sjeveroistočne Istre, zaleđa Rijeke, u Gorskom kotaru i Lici živjeli su Japodi kod kojih arheolozi prepoznaju neke prežitke predindoeuropske kulture pa se smatra da oni nisu čisti Indoeuropljani već da su pomiješani s autohtonim stanovništvom toga područja. Općenito govoreći, na istarsko se područje između XII. i XI. stoljeća pr. Kr. naselilo više indoeuropskih entičkih skupina koje su među sobom bile prilično srodne (tj. imale su isto podrijetlo), ali se svaka prilagodila stanju koje je našla na novome području. Nisu istrijebili stanovnike koje su tu zatekli, već su se s njima manje ili više stopili u novu narodnosnu cjelinu. Posljedica je toga da su Histri, Liburni i Japodi, iako sličnoga podrijetla, razvili svaki svoju kulturu sa značajkama koje svaku od njih čine samosvojnom i prepoznatljivom u materijalnoj kulturi. Budući da niti jedan od ta tri

Nezakcij, grčka vaza (V. st. pr. Kr.)

naroda nije razvio pismo, danas nam najviše podataka nudi arheologija koja proučava predmete koje su proizvodili i građevine koje su podizali.

U drugoj polovici I. tisućljeća pr. Kr. najveći dio Istre naseljavali su Histri koji su poluotoku i dali ime. U II. stoljeću pr. Kr. njihovo se područje protezalo do Reke (Timava) na sjeverozapadu, uključivalo je Kras i Ćićariju do Učke. U istočnoj Istri na rijeci Raši graničili su s Liburnima, tako da je današnja Labinština u tim stoljećima pripadala povijesnoj Liburniji. Liburni su živjeli na puno većem području, od rijeke Raše u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji, uključujući podvelebitsko primorje i sve kvarnerske otoke.

Iliri

Histri i Liburni se katkad smatraju Ilirima, tj. smatra se da pripadaju široj skupini zajednica koje su u prapovijesti i u rano antičko doba naseljavale cijelo područje istočne obale Jadrana i Dinarida u unutrašnjosti sve do današnje Albanije, Makedonije i Srbije na istoku. I neki antički pisci sve stanovnike tih područja nazivaju Ilirima, ali je to istovremeno bio i zemljopisni pojam, tj. naziv za stanovnike Ilirika, rimske pokrajine koja je na tom području definitivne obrise dobila za cara Augusta. Većina antičkih

Sjeverni Jadran u rimsko doba

izvora točno razlikuje narodna imena pojedinih skupina, tj. Delmate, Ardijejce, Desitijate, Plereje, Enhelejce, Taulante, pa tako i Histre, Liburne i Japode.

Iako su Grci vrlo rano upoznali obale sjevernog Jadrana, jer su duž njih zacijelo plovili (Grci su bili poznati moreplovci), pisani podaci iz razdoblja prije II.–I. stoljeća pr. Kr. malobrojni su i fragmentarni. Poslije Hekateja u VII. stoljeću pr. Kr., Istru i Histre spominju još Aristotel i Pseudo-Skilak te brojni književnici (Kalimah iz Kirene, Apolonije s Rodosa, Likofron i drugi), a mnogi su među njima vjerovali da se kod Istre u Jadransko more ulijeva jedan krak Dunava. No iako je to netočno, takvo vjerovanje proizlazi iz tradicije o trgovačkome putu koji je iz sjeverne Europe prolazio Podunavljem i dolazio do sjevernog Jadrana preko istočnih Alpa. Jantar je bio glavna dragocjenost koja je na taj način putovala s Baltika u Grčku, a nađen je i u grobnicama Histra i Liburna.

Grci

Grci su na Jadranu između VI. i III. stoljeća pr. Kr. osnovali samo nekoliko naseobina koje su koncentrirane na otocima srednje Dalmacije (*Korkira, Faros i Issa*) te u delti Pada (*Adria* i *Spina*), ali su zato plovili duž obale i dolazili u doticaj s tamošnjim stanovnicima. Tako im je i more oko južnog rta Istre te oko Cresa i Lošinja bilo važno zbog komunikacije među tim gradovima. A Histri i Liburni često su presretali grčke i druge strane brodove pljačkajući ih ili tražeći plaćanje svojevrsnog danka za slobodnu plovidbu. To je za Grke bilo gusarstvo, ali za Histre i Liburne pravična djelatnost kontrole mora oko njihove zemlje. Gusarstvo i jest uobičajena gospodarska djelatnost tamo gdje nema mnogo prirodnih mogućnosti za proizvodnju hrane poljoprivredom i stočarstvom, a javlja se duž onih obala Sredozemlja koje su strme i stjenovite te razvedene s mnogo lučica – skrovišta brzih brodica kojima su "gusari" krstarili svojim područjem. Velike države i društva s naprednijim gospodarstvom ne podnose gusarstvo jer im ometa slobodnu plovidbu morem, pa su ga uvijek nastojali suzbijati ratovima.

Doticaji između Histra i Rimljana

I prvi doticaji Rimljana s Histrima zabilježeni u povijesnim izvorima, bili su obilježeni fenomenom gusarstva. Kada su Rimljani u IV. stoljeću proširili svoju vlast na cijelu Italiju, plovidba istočnom obalom Jadrana bila im je važna zbog komunikacije

između sjeverne Italija (Padska nizina, tada se zvala Cisalpinska Galija) i južne Italije (Calabria) pa i obilazno do Tirenskog mora.

Rimski povjesničar Tit Livije, autor *Povijesti Rima od osnutka*, opisuje plovidbu rimskoga mornaričkog odreda 302. g. pr. Kr., koji je u Jadran ušao kod Brindisi, pa kaže da su "italske obale bez luka slijeva, a zdesna" da su bili "Iliri, Liburni i Histri, plemena divlja i mahom zloglasna zbog razbojstava na moru; onda odred stigne ravno na venetske žale". To je prvi spomen Histra i Liburna u rimskim povijesnim izvorima, i početak dugotrajnih sukoba oko prava na slobodnu plovidbu Jadranom. Vrlo je važno i da se zajedno spominju Histri i Liburni, koji su očito po opasnosti za Rimljane bili "jednakovrijedni", a ni Grci nisu na njihovu području osnivali svoje naseobine. Rimljani su upravo tada stasali u puno jaču političku i vojnu silu od malih grčkih državica pa je i sigurnost Histra i Liburna uskoro postala upitna.

Rimska vojna ekspedicija 221. g. pr. Kr.

Histri i Liburni jamačno su tijekom cijeloga III. stoljeća pr. Kr. ometali plovidbu rimskih i grčkih brodova morem ispred svojih obala, ali Rimljani su tada imali važnijih problema u ratu protiv epirskog kralja Pira te protiv Feničana (Prvi punski rat) pa im gusarstvo na istočnoj obali Jadrana nije bio najvažnije. Kada se, međutim, u jeku Drugoga punskog rata stanje na istočnom Jadranu zamrsilo, Rimljani su nekoliko puta vojno posredovali. Histri su izgleda iskoristili prigodu da se pridruže drugim istočnojadranskim narodima u ratu protiv Rimljana, ali o tome su povijesni izvori škrti. Ipak, nema sumnje da su Rimljani 221. godine poduzeli vojni pohod pod vodstvom konzula Publija Kornelija i Marka Minucija protiv Histra, i da su ih pokorili. O tome nalazimo kratku rečenicu u sažetku izgubljene Livijeve 20. knjige, zatim malo opširnije u tekstu grčkog povjesničara Apijana te u kasnoantičkog povjesničara Eutropija i u bizantskog povjesničara Zonare. Eutropije izričito navodi i razlog ratu: Histri su opljačkali rimske lađe koje su prevozile žito. Zonara kaže da su konzuli pokorili mnoga tamošnja plemena, neka silom, neka dogovorom.

Apijan donosi i šire okolnosti rata koji je po njemu izbio na poticaj Demetrija Farskog, samozvanog vlastodršca na južnoj

obali istočnog Jadrana, koji je nagovorio Histre na zajedničko sudjelovanje u šire planiranom pothvatu protiv Rimljana na cijelom Jadranu. Rat Rimljana protiv Histra trebao je biti tek jedna epizoda općeg napada istočnojadranskih naroda na rimske interese na Jadranu. Čini se da su 221. g. pr. Kr. Rimljani krenuli protiv Histra samo s morske strane, tj. da kopnena vojska nije sudjelovala u operacijama, te da im je namjera bila suzbijanje histarskoga gusarstva, a ne pokoravanje Histra. O konkretnim zbivanjima u tome ratu ne znamo ništa, ali možemo zamisliti da su Rimljani došli ratnim brodovima u blizinu onih luka u kojima su se nalazile baze gusarskih brodova (Budava kod Valture, Medulinski zaljev, Pulski zaljev, Limski zaljev, Ušće Mirne kod Novigrada i druge). Spalili su i potopili male histarske brodice, a vjerojatno su i osvojili i srušili barem neka gradinska naselja Histra. Neke su se gradine, tj. pojedine male zajednice Histra, vjerojatno same predale Rimljanima, bez borbe, tako da su bile pošteđene razaranja. Tako su Rimljani bez većih teškoća za neko vrijeme spriječili histarsko gusarstvo na sjevernom Jadranu te su mogli krenuti u rat protiv južnih ilirskih naroda i protiv Demetrija Farskog, potpuno ga porazivši 219. g. pr. Kr.

U sljedećim desetljećima, na kraju III. i na početku II. stoljeća pr. Kr., u povijesnim izvorima nema o Histrima nikakvih podataka, što znači da se na poluotoku i oko njega nije zbivalo ništa vrijedno spomena, tj. nije bilo ratova i sličnih događaja (jer su ratovi najviše zanimali stare povjesničare). Ali Histri nisu bili pokoreni, već samo privremeno spriječeni u gusarenju. Kako nisu bili potpuno poraženi i pokoreni (jer to Rimljani nisu

Pula, rimski torzo

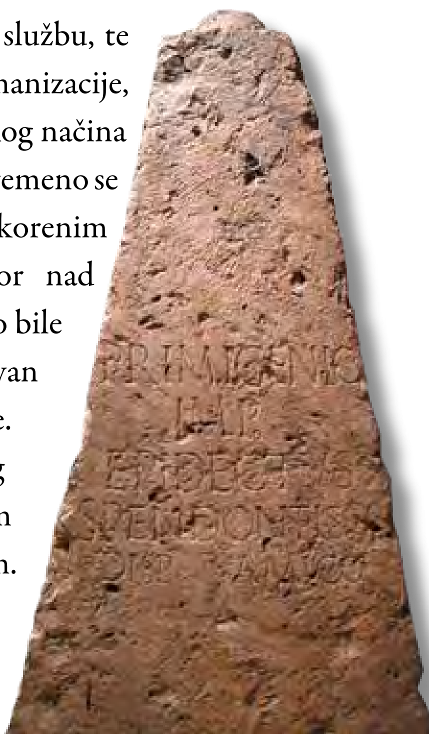
ni željeli učiniti 221. g. pr. Kr.), s vremenom su obnovili svoje gradine i pomorsku snagu izgradnjom novih brodica i opreme te su opet uspostavili nadzor nad sjevernim Jadranom. Tada još nisu imali jednoga vladara, već su živjeli u rodovskoi zajednici, u kojoj je odlučivao skup najuglednijih odličnika. Među njima je s vremenom jedan stekao najviše utjecaja, što je bio početak stvaranja državnog ustrojstva s kraljem na čelu. Iz teksta povjesničara Tita Livija jasno je da je u to vrijeme odličnik, kojemu ne znamo ime, bio poput kralja, sa sličnim ovlastima. Ali tek je njegov sin, koji se zvao Epulon, podignuo narod u rat protiv Rimljana, kada je stasao novi naraštaj Histra koji se više nisu sjećali poraza iz 221. g. pr. Kr.

Drugi sukob Histra i Rimljana

Do toga je došlo ovako. Rimljani su do početka II. stoljeća pr. Kr. već bili osvojili cijelu sjevernu Italiju južno od Pada (Cispadana), osnovali su kolonije duž glavne komunikacije s istoka prema zapadu: *Ariminum, Bononia, Mutina, Parma, Placentia, Ticinum*. U području Veneta nastajala je mreža naselja sjeverno od Pada (*Verona, Vicetia, Patavium, Altinum*), koja je u I. stoljeću pr. Kr. zaokružena i učvršćena. Za Rimljane je, međutim, bilo važno održavati slobodnu plovidbu na Jadranu pa im je trebalo još jedno uporište na krajnjem sjeveru. Tomu je pridonio i upad galskog plemena preko Alpa na obalu Jadrana u današnjoj Furlaniji, gdje su počeli graditi svoje uporište. Konzul Klaudije Marcel došao je s vojskom iz Ligurije i svladao ih je te su se morali povući tamo odakle su došli. Tit Livije svjedoči da je konzul, nakon što je riješio problem novodoseljenih Gala, zatražio od Senata dopuštenje da povede rat i protiv Histra, što znači da su Histri za rimske interese u tim krajevima značili prikrivenu opasnost. Senat mu to nije dopustio, već je odlučio na tome području osnovati novu koloniju koja se imala nazvati Akvileja (Aquileia).

Iduće je godine, 182. pr. Kr., vjerojatno započela izgradnja nove kolonije, a Histri su se tome odmah usprotivili pa su po svemu sudeći i silom pokušali u tome spriječiti Rimljane. Službeno utemeljenje kolonije u Akvileji stavlja se u 181. g. pr. Kr. jer su tada novi doseljenici, njih više od 3.000, službeno preuzeli nove posjede. Rimljani su kolonije, nove gradove, osnivali zbog dva razloga: da bi dodijelili zemljišne posjede rimskim građanima koji su zbog raznih razloga ostali bez zemlje, odnosno isluženim vojnicima kao

nagradu za dugogodišnju vojnu službu, te zbog stvaranja novih središta romanizacije, što je pripomagalo širenju rimskog načina života, rimske civilizacije, a istovremeno se u krajevima naseljenima novopokorenim stanovništvom održavao nadzor nad starosjediocima. Kolonije su zato bile važna poluga romanizacije i izravan instrument širenja rimske države.

Pula, rimski nadgrobni epigraf

Nije teško zamisliti razlog histarskog nezadovoljstva novom rimskom kolonijom Akvilejom. Histri su očito razumjeli njezinu važnost u daljnjem širenju rimske vlasti prema istoku, a prvo područje na udaru bilo je upravo njihovo. Zato su zabrinuto pratili razvoj situacije i izgradnju novoga grada u nizini, desetak kilometara od brežuljkasta područja Tršćanskoga Krasa koji su kontrolirali: Akvileja nije izgrađena na histarskom ozemlju, nego blizu njega.

Rat 178.–177. g. pr. Kr.

Rat koji je buknuo 178. g. pr. Kr. nije imao određeni povod, barem nije sačuvan u izvorima. Tit Livije kaže da su rimski vojni zapovjednici u Akvileji – s konzulom Aulom Manlijem Vulzonom na čelu – odlučili krenuti u pohod protiv Histra vjerojatno zato što su željeli preduhitriti mogući histarski napad na Akvileju. Znamo da je na čelu Histra bio neki Epulon, čiji je otac također bio ugledni predvodnik toga naroda. Izvori ga nazivaju kraljem (*rex*), ali on sigurno nije bio kralj u kasnijem i suvremenom smislu toga naziva, već najugledniji ratnik kojemu je vijeće uglednika povjerilo da vodi narod. Histri su, naime, što se vidi i iz kasnijih zbivanja u Istri za trajanja rata, bili skup labavo povezanih zajednica, bez čvrste državne strukture. Zato su ih 177. godine pr. Kr., na kraju druge godine ratovanja, Rimljani i uspjeli svladati.

Konzulska vojska krenula je, dakle, 178. godine pr. Kr. iz Akvileje bez formalnog dopuštenja rimskog Senata (koji je jedini bio ovlašten proglasiti početak rata), očevidno zato što je zaključeno da nema dovoljno vremena za ispunjavanje formalnih pretpostavki. Vojni pohod je u ovoj fazi bio pripremljen tako da

je skupina od deset brodova pratila kopnenu vojsku. Pješaštvo i konjaništvo predvodio je konzul Klaudije Marcel, a pomorsku skupinu duumvir Gaj Furije. Prvi tabor vojska je postavila kod Timava, rječice koja je možda bila granica između histarskog i venetskog područja u to doba; uz njezino ušće usidrili su se i rimski ratni brodovi. Da bi se osigurali protiv mogućeg povezivanja istočnojadranskih naroda, Rimljani su osnovali dvije pomorske skupine koje su imale zadaću čuvati Jadransko more južno, odnosno sjeverno od Ancone, kako Histrima upomoć ne bi došli, Rimljanima iza leđa, brodovi drugih jadranskih Ilira.

Opis Tita Livija

U drugoj fazi napredovanja Rimljani su zaista i ušli na histarsko područje, jer se Furijeva mornarica usidrila "u najbližem pristaništu na tlu Istre", a konzulove dvije legije utaborile su se 7–8 kilometara u unutrašnjosti, tj. već na visoravni Tršćanskoga Krasa. Misli se da je to bilo negdje zapadno od Trsta, između predgrađa Trsta i Timava, ali Livijev opis nije dovoljan za točno i sigurno određivanje zemljopisnog položaja tih zbivanja. Legijski tabor i luka bili su ustrojeni po uobičajenim krutim rimskim pravilima, a to znači da su pojedine vojne jedinice bile zadužene za sigurnost samih tabora (straže), a neke i za osiguranje puta do luke (jer je opskrba hranom i krmom dolazila iz luke), kao i do rijeke (Timava?) odakle se donosila pitka voda.

Histri su pomno pratili raspoređivanje Rimljana i kovali planove za napad. Jednoga ranog jutra napali su vanjske predstraže na putovima od tabora prema moru i prema rijeci. Zbog izmaglice taborskim se stražama činilo da su napadači mnogo brojniji nego što su zapravo bili pa su se povukli unutar opkopa. U rimskom je taboru ubrzo zavladala panika, pretjeran strah koji je obično posljedica iznenađenja i neorganiziranosti, pa je netko stao vikati da se valja povući k moru, u luku, i većina vojnika je krenula. Malobrojni vojnici i zapovjednik treće legije, koji su ostali u taboru, bili su ubijeni nakon kratke neravnopravne borbe.

Prvi vojni pohod

Histri su tako zavladali taborom u kojemu su našli mnogo hrane i pića te su se – prema Livijevoj priči – stali gostiti. "Kako nisu bili vični malo otmjenijem živežu, suviše su se pohlepno natrpali vinom i jelima". Iako to neće biti pouzdan povijesni podatak, već vjerojatno opće mjesto (jer se takve priče prenose

Poreč, rimski sarkofag

i za druge narode protiv kojih su Rimljani ratovali), ne treba dvojiti u to da su Rimljani u prvome histarskom napadu bili poraženi i protjerani do mora. Ali brzo su se oporavili od iznenađenja te potaknuti željom za osvetom i skidanjem ljage sa svoje časti, krenuli u protunapad. Časnici su ponovno postrojili vojnike koji su krenuli prema taboru gdje su – kaže priča – zatekli Histre pijane i pozaspale te su ih bez većih poteškoća pobili i rastjerali. Kralja "mamurna od gozbe, njegovi ipak brže-bolje podignu na konja pa on utekne", a ubijeno je bilo, prema istim izvorima, oko 8.000 Histra, dok zarobljenika nije bilo. Rimljani su imali 237 poginulih vojnika, "više za jutarnjega bijega nego pri oslobađanju tabora".

Dva su akvilejska trgovca s tovarom živeža stigla u tabor koji su rimski vojnici netom bili napustili pa su u panici pobjegli u Akvileju s viješću o propasti dviju legija, zauzeću logora i gubitku živeža i sve druge opreme. Tada je i u gradu nastao metež, a vijest je odmah preko teklića proslijeđena u Rim gdje je stigla nekoliko dana poslije. Rimski se Senat veoma uznemirio, proglašeno je izvanredno stanje, i odmah je određeno novačenje dodatnih le-

gija rimskih građana i pomoćnih četa savezničkih naroda. Drugi konzul, Marko Junije Brut, pohitao je iz Ligurije u pomoć Manliju Vulzonu u Akvileju. Tek kada je stigao u Akvileju, uvidjelo se da nema mjesta strahu jer su Vulzonovi vojnici već bili ovladali situacijom pa je tako javljeno i u Rim.

Kada su Histri vidjeli da je u Akvileju stigao i drugi konzul s dodatnom vojskom, raspršili su se po svojim gradinama, a kako je već bila jesen, i rimska se vojska vratila u Akvileju provesti zimu. U staro se doba, naime, ratovalo samo od proljeća do jeseni, a zimi bi se vojske utaborile na sigurnim mjestima te ratnih operacija nije bilo. Junije Brut vratio se u Rim gdje je trebao organizirati izbore za nove konzule za iduću godinu, i tu su ga senatori ispitivali o Vulzonovoj odgovornosti za brzoplet i zamalo za Rimljane koban ratni pohod protiv Histra, koji je taj konzul počeo bez suglasnosti Senata. Zaključili su da će Manlije Vulzon, kada već nije tada došao u Rim, odgovarati kada mu istekne konzulski mandat. Izabrana su dva nova konzula za 177. godinu pr. Kr.: Gaj Klaudije Pulkher i Tiberije Sempronije Grakho, a potom su ždrijebom izvučena područja koja su im trebala pripasti. Klaudija je zapala Istra, a Sempronija Sardinija, jer to su bila dva područja u kojima je te godine Rim vodio ratove.

Drugi vojni pohod

Istovremeno su u proljeće 177. godine pr. Kr. konzuli iz prethodne godine, Junije Brut i Manlije Vulzon, pokrenuli vojsku protiv Histra, iako za to nisu imali ovlasti jer su 15. ožujka prestali obnašati konzulsku dužnost. No vojni su pohod uspješno vodili jer se Histri još nisu bili okupili u jedinstvenu vojsku. Osvajali su gradinu po gradinu, pljačkajući, paleći i uništavajući naselja, nastambe, usjeve i stoku. Histri su se naposljetku pokušali oduprijeti rimskoj vojsci u jednoj bitci za koju ne znamo gdje se mogla odigrati jer Tit Livije ne donosi za to nikakve podatke. Ali zato kaže da je na bojnome polju poginulo oko 8.000 Histra te da su se preživjeli raspršili po svojim gradinama, da su putem izaslanika zamolili za mir i poslali zatražene taoce.

Kada je za ta zbivanja čuo u Rimu konzul Klaudije Pulkher, uplašio se da će ostati bez vojske koja mu je bila dodijeljena, bez područja djelovanja i bez časti na koju je računao pobjedom nad Histrima. Zato je na put u Akvileju krenuo noću, a da nije ispunio propisane svečane vjerske zavjete, obavijestivši o tome samo

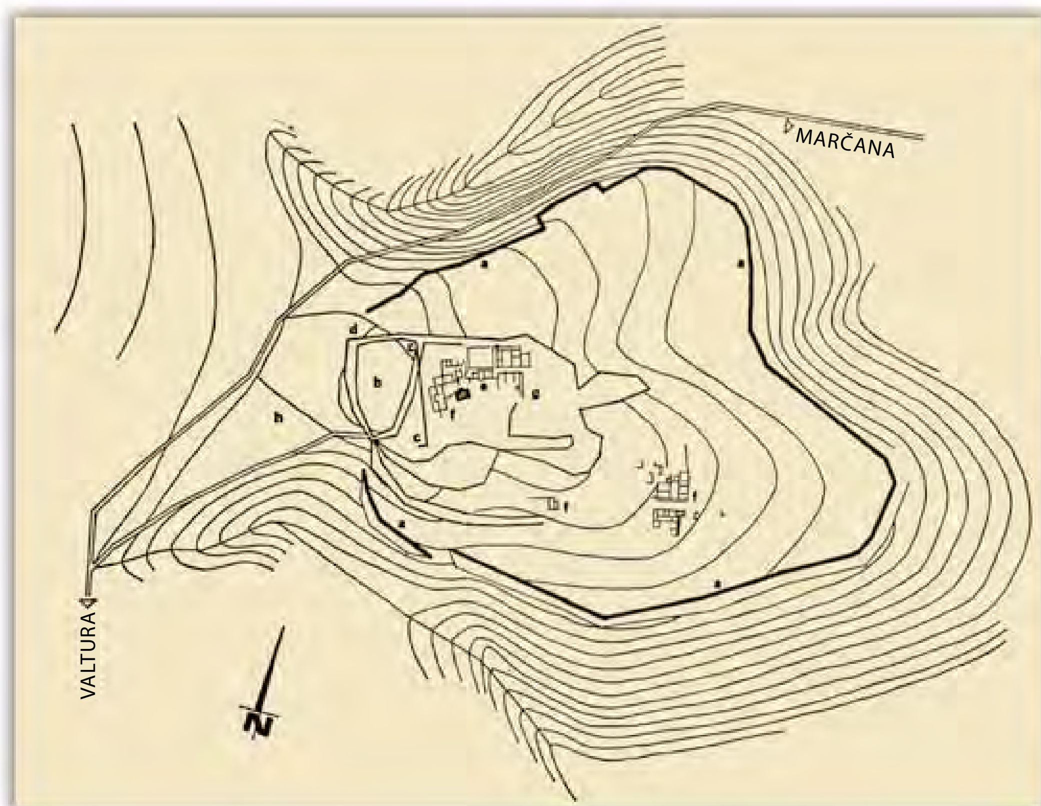
sudruga u konzulatu. Iz Akvileje je pošao do legijskoga tabora te zatražio da mu Junije Brut i Manlije Vulzon predaju zapovjedništvo, što su ovi odbili učiniti jer konzul nije na propisani način krenuo iz Rima u rat. I vojnici su mu odbijali poslušnost jer ih je nesmotreno sve optužio za bijeg iz tabora godinu dana prije. Tako je bio prisiljen vratiti se u Rim, obaviti sve zavjete prema vjerskim propisima, ali je zato okupio dvije legije nove vojske i s njima se vratio u Istru.

Pad Nezakcija

U međuvremenu su Junije Brut i Manlije Vulzon opsjeli histarsku gradinu Nezakcij (*Nesactium*) u južnoj Istri, "u koju su se bili sklonili prvaci histarski i sam kralj Epulon". To je bilo njihovo posljednje uporište u koje su se povukli vjerojatno oni Histri koji se nisu željeli predati Rimljanima. Klaudije Pulkher ovdje je raspustio stare legije i njihove zapovjednike te nastavio opsadu sa svoje dvije nove legije i pomoćnim jedinicama saveznika. Tit Livije kaže da su Rimljani, da bi skršili otpor branitelja, skrenuli tok rijeke koja je branila gradinu i branitelje opskrbljivala vodom. Iako je i nastavak priče o padu Nezakcija vjerojatno pretjeran jer kazuje da su branitelji, izgubivši svaku nadu, pobili vlastite žene i djecu, a zatim su se i sami ubijali da ne bi pali u ruke Rimljanima, njegova je propast jamačno imala veliko značenje i za Histre, koji su time izgubili samostalnost, i za Rimljane, koji su tako jednom zauvijek riješili pitanje histarskoga ometanja slobodne plovidbe na sjevernom Jadranu. Opsada Nezakcija vjerojatno nije dugo trajala jer je iste godine Klaudije Pulcher, nakon što je pokorio Histre, s vojskom otišao na Sardiniju gdje je također imao velikih uspjeha pa je u jednoj godini proslavio dvije velike vojne pobjede. Rimljani su zarobili više od 5.000 Histra koje su prodali u roblje, a plijen je bio podijeljen među vojnicima. Time je prestao otpor Histra jer su "sva plemena odasvud predala taoce i priznala rimsku vlast".

Razlozi osvajanja

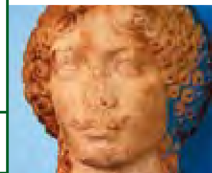
Bio je to kraj histarske samostalnosti, odnosno početak rimske vlasti u Istri. Rimljani nisu ovladali Istrom i Histrima zato što su tako silno željeli vladati poluotokom, nego zato što nisu trpjeli histarsko gusarenje na sjevernom Jadranu, tj. ometanje slobodne plovidbe. Uostalom, upravo je u to vrijeme Rim postajao velika politička i vojna sila koja se pripremala za širenje vlasti na cijelom području Sredozemlja. Rim je već gospodario ci-

Nezakcij, tlocrt naselja

jelom Italijom, Sicilijom, Sardinijom i Korzikom, obalom Hispanije, dijelovima ilirske obale na jugu Jadrana i u Jonskome moru, a razvijao je i interes za političko širenje prema Grčkoj i maloj Aziji te sjevernoj Africi. Histri zacijelo takve ambicije nisu mogli zaustaviti.

2. PRVO STOLJEĆE RIMSKE VLADAVINE (178.–60. g. pr. Kr.)

Prvo rimsko stoljeće

Ni razmjerno iscrpno Livijevo izvješće o ratu 178.–177. g. pr. Kr. nije dovoljno za razumijevanje svih povijesnih činjenica. Ponajprije, vjerojatno se samo jedan dio Histra, i to manji, priklonio Epulonu i izginuo s njim u Nezakciju. Većina ih je već prije opsade Nezakcija priznala rimsku vlast, kada su vidjeli strašna razaranja koja su im rimske legije nanijele u prvom dijelu vojnog pohoda. Na krajnji se otpor odlučio vjerojatno samo onaj dio Histra koji je od gusarstva imao najviše koristi, a to su bile zajednice koje su živjele na jugu poluotoka.

O prvim desetljećima, pa i o cijelom stoljeću, nakon rimskog osvajanja Istre, nema gotovo nikakvih povijesnih podataka koji bi o tome govorili. Rimljani su svoju vlast uspostavili u Istri samo onoliko koliko je bilo potrebno da Histri više ne pomišljaju na podizanje ustanaka ili druge oblike otpora protiv Rima. Vjeruje se da su Rimljani postavili vojne posade na najvažnijim točkama duž južne i zapadne obale Istre, odakle su nadzirali plovidbu na moru, tj. jamčili su slobodan prolaz rimskim i drugim trgovačkim brodovima tim dijelom Jadrana. Kako se s rta Kamenjak kod Premanture za lijepa vremena vidi više desetaka kilometara pučine uokrug, do Cresa i Lošinja na istoku, a daleko prema zapadu u smjeru sjevernoitalske obale, tu je zacijelo morala biti važna promatračnica.

Arheologija, međutim, do sada nije uspjela otkriti konkretne materijalne ostatke takve rimske vojne nazočnosti u južnoj i zapadnoj Istri u prvim desetljećima nakon 177. g. pr. Kr. Najraniji sigurni dokazi postojanja rimske materijalne kulture u južnoj Istri pripadaju sredini I. stoljeća pr. Kr., neposredno prije osnutka prvih kolonija (ili negdje u to vrijeme). Jedno je sigurno: Rimljani nisu odmah nakon osvajanja stali u Istru planski i sustavno naseljavati Italike ili druge doseljenike, već su pokorenim Histrima dopustili da i dalje žive svojim tradicionalnim životom. Osim što su morali plaćati rimskoj državi danak kao zalog priznavanja rimske vlasti, i

što nisu smjeli nositi oružje (a to znači ni ploviti na naoružanim lađama), sve je drugo u histarskom životu ostalo isto. Jednako su gradili svoje nastambe, jednako su krčili šume i obrađivali svoja skromna polja, jednako su kao i prije rimske vlasti napasali stada ovaca i koza, jednako su lovili ribu.

Iako nema konkretnih dokaza, nakon 177. g. pr. Kr. sigurno su se u Istri pojavili i brojniji rimski trgovci koji su uspostavljali gospodarske veze s tamošnjim stanovništvom. Trgovci su uvijek slijedili rimska osvajanja jer su u vrijeme ratova opskrbljivali vojsku potrebnim materijalom, ali su često bili i povod ratova jer su i prije osvajanja odlazili u katkad opasne krajeve u potrazi za zaradom. No oni u Istri nisu osnivali nove naseobine, već su se koristili improviziranim bazama, vjerojatno u blizini rimskih vojnih posada. Zanimljivo je da nema ni ostataka rimskih vojnih logora ili promatračnica. Vjerojatno su i one bile improvizirane, i vrlo su se brzo pokazale nepotrebnima jer Histri se više nikada nisu ni pokušali pobuniti protiv rimske vlasti.

Općenito govoreći, malo znamo o povijesnim događajima koji su se zbili u razdoblju od stotinu godina, od 177. pr. Kr. do sredine I. stoljeća pr. Kr. Dvije najvažnije epizode koje su zabilježene u izvorima: ratni pohod konzula Gaja Kasija Longina protiv Karna, Histra i Japoda 171.–170. g. pr. Kr. te ratni pohod konzula Gaja Sempronija Tuditana protiv Histra i Japoda 129. g. pr. Kr. Između tih dviju godina te nakon 129. g. pr. Kr., nisu zabilježeni nikakvi posebni događaji u vezi s Istrom i Histrima.

171.–170. pr. Kr.: jedan nesretni pohod

Jedini izvor za događaje iz 171.–170. godine pr. Kr. oko Istre opet je Tit Livije koji o njima piše na temelju svojih podataka stoljeće i pol poslije. Gaj Kasije Longin bio je konzul 171. g. pr. Kr., a ždrijebom mu je, kako je bio običaj, u nadležnost upravljanja pripala Cisalpinska Galija, tj. današnja sjeverna Italija Padske nizine. Zbog nama nepoznatih razloga, odvažio se krenuti s vojskom kopnenim putom iz sjeverne Italije u Makedoniju pa je trebao prijeći cijelu istočnu obalu Jadrana, od Istre do današnje Albanije. Vjeruje se da je želio povesti rat protiv makedonskoga kralja Perzeja kojemu je godinu dana prije rimski Senat navijestio rat. Kako u Cisalpinskoj Galiji nije vidio nikakve mogućnosti za stjecanje ratne slave i plijena, Longin se odlučio na takav korak neuobičajeno, bez privole Senata. Akvilejski izaslanici po-

žalili su se u Rimu Senatu – vrhovnome zakonodavnom tijelu (koje je jedino imalo ovlasti donositi odluke o ratu i miru) – da je njihov grad, osnovan desetak godina prije, još uvijek nedovoljno siguran za život jer je okružen "neprijateljskim narodima Histrima i Ilirima", te su zamolili da se žurno bolje i čvršće utvrdi. Prema Livijevim riječima, "na pitanje jesu li voljni da to bude povjereno konzulu Gaju Kasiju, odgovorili su da je Kasije pozvao jaku vojsku na okup u Akvileju i krenuo preko Ilirika u Makedoniju". Izvijestili su da je vojska uzela sa sobom hrane za trideset dana te da su poveli vodiče "koji poznaju putove iz Italije u Makedoniju".

Ogorčen zbog konzulova prekoračenja ovlasti, Senat je odlučio za njim poslati glasnike koji će mu zapovjediti "neka ne zameće rata ni s jednim narodom osim s onim s kojim Senat odobri". Iduće se godine (170. pr. Kr.) u Senatu vodio postupak protiv Longina zbog tog neposluha (tj. zato što je s vojskom krenuo prema Makedoniji bez njihova odobrenja) pa su i drugi dijelovi priče izašli na vidjelo. Brat jednoga galskog kralja požalio se da je Longin "opustošio sela alpskih naroda, svojih vlastitih saveznika, i tisuće ljudi odvukao u ropstvo". Potom su izaslanici Karna, Histra i Japoda rekli da je Longin najprije od njih zatražio vodiče koji bi ga vodili kopnom do Makedonije, te je tako i bilo. Ali nedugo nakon toga vratio se istim putem natrag (Livije kaže "s pola puta") te je sve njihove zemlje opljačkao i spalio, ubijajući ljude i ponašajući se prema njima kao prema najljućim neprijateljima.

Kako je tijekom toga svjedočenja Gala, Karna, Histra i Japoda u Rimu bivši konzul Longin bio odsutan jer je kao legijski časnik boravio s vojskom u Makedoniji, Senat je naložio da se prije donošenja odluke sasluša i njegovo svjedočenje, tj. da mu se dade pravo na obranu. Izaslanicima oštećenih naroda objašnjeno je da će odluka Senata biti donesena naknadno te da će oni o tome biti obaviješteni preko izaslanika, koji su tada bili već i određeni, što ih je trebalo uvjeriti u nakanu Senata da će doista provesti do kraja istragu i neće zataškati cijeli taj neugodni slučaj. Ako je vjerovati Liviju, odnosno njegovu izvoru, konzul Longin neovlašteno je i neobjašnjivo napao narode oko sjeverne obale Jadrana, opljačkavši ih i uzimajući roblje, a da si oni nisu mogli objasniti

razlog takvomu postupku. Senat se pravdao da to tijelo nije donijelo nikakav zaključak o objavi rata. Tomu svakako valja vjerovati jer Senat nije imao nikakva valjana razloga krivnju prebacivati na bivšega konzula. Da je Senat želio rat, to bi nedvosmisleno i odlučio te se tako i postavio. Uz to, Senat je izaslanicima Gala, Karna, Histra i Japoda darovao po 2.000 asa.

Livije u svom tekstu ne kaže kako je ova epizoda završila. Gaja Kasija Longina spominje još jednom opisujući događaje iz 168. g. pr. Kr. u ratu rimske vojske protiv ardijejskoga kralja Gencija te znamo da je Longin i dalje bio vojnički tribun, baš kao i 170. g. pr. Kr. Zašto Senat protiv njega nije ništa poduzeo (ako nije), i zašto je uopće Longin zaratio protiv Histra i Japoda, vjerojatno nećemo nikada saznati. Ako je doista s vojskom, bez ičije naredbe, krenuo iz sjeverne Italije, tj. iz Akvileje, prema Makedoniji kopnenim putom, morao je proći područjem Histra (sjeverna Istra, Ćićarija) i Japoda (zaleđe Rijeke i dio Gorskog kotara). No tridesetodnevne zalihe hrane nisu mu mogle biti dovoljne jer je putovanje trajalo mnogo duže, pa je možda bio prisiljen pljačkati hranu od tamošnjeg stanovništva.

Godine 172. pr. Kr. grčka kolonija *Issa* (Vis) požalila se Rimljanima da ardijejski vladar Gencije sprema rat protiv Rima. Iako do 167. g. pr. Kr. Rimljani nisu ništa poduzeli protiv Gencija, Longinov prodor duž istočne obale Jadrana može se promatrati i u tom svjetlu. Možda je u potrazi za vojničkom slavom i plijenom namjeravao sam pokoriti Gencija i tako preduhitriti nekoga drugoga. U tom su neuspjelu pohodu stradali samo Histri i Japodi. Zanimljivo je da su Histri, pokoreni samo nekoliko godina prije, tj. 170. g. pr. Kr., nakon Longinova pljačkanja njihove zemlje (vjerojatno u sjevernom dijelu, u području Ćićarije), skrušeno poslali izaslanike u rimski Senat, a da nisu ni pokušali oružjem izvojevati zadovoljštinu za očevidnu nepravdu. I to govori o situaciji u Istri odmah nakon osvajanja. Iako su se Akvilejci još 171. g. pr. Kr. bojali Histra koji su živjeli u njihovoj blizini pa su od Senata tražili da se pojačaju gradske zidine, nakon bahata Longinova pohoda preko njihove zemlje, Histri nisu krenuli u novi rat.

O drugom istarskome povijesnom događaju iz II. stoljeća pr. Kr., ostalo je još manje svjedočanstava. Riječ je o vojnom pohodu

Gaja Sempronija Tuditana, konzula 129. g. pr. Kr., protiv Japoda i Histra. Livijev tekst o njemu nije sačuvan; postoji tek kratki sažetak o tome da je konzul Gaj Sempronije protiv Japoda najprije nesretno započeo rat i bio poražen, a zatim ih je uspio svladati zahvaljujući svome legatu Juniju Brutu, onom istome koji je poslije osvojio Lusitaniju. I Apijan, poznati rimski povjesničar koji je u II. stoljeću p. Kr. napisao rimsku povijest na grčkom jeziku, a nadasve je važan jer je sačuvan njegov tekst o ilirskim ratovima, kratko je spomenuo da su "Sempronije Tuditan i Tiberije Pandusa poveli rat protiv Japoda, koji žive s ove strane Alpa, i po svemu sudeći pokorili ih". Naposljetku, i Plinije Stariji, kada opisuje zemljopisni položaj Histrije, Liburnije i Japudije, kaže da je "Tuditan, koji je pokorio Histre, zapisao ondje na svome kipu: Od Akvileje do rijeke Ticija tisuću stadija".

Ekspedicija protiv Japoda 129. g. pr. Kr.

Gaj Sempronije Tuditan bio je konzul 129. g. pr. Kr., i nema sumnje da je tada poduzeo vojni pohod protiv Japoda, a čini se da su u to bili umiješani i Histri, ili barem jedan njihov dio, i to oni koji su živjeli u sjevernoj Istri i neposredno graničili s Japodima sjeverno od Učke. Na području između Učke i Planika morala je biti tromeđa Histra, Japoda i Liburna. Ako je želio iz Akvileje stići u Japudiju (Gorski kotar i Liku), morao je proći sjevernom Istrom, Ćićarijom, gdje su živjeli Histri. Tit Livije i Apijan spominju samo Japode, ne i Histre, a Plinije izrijekom kaže da je Tuditan "pokorio Histre". Upravo tih godina u Rimu je politička i sigurnosna situacija bila vrlo napeta zbog nemira koje su uzrokovali zahtjevi braće Tiberija i Gaja Sempronija Grakha za reformama. Sempronije Tuditan bio je rođak braće Grakho, a pretpostavlja se da je možda izbjegavao vratiti se iz sjeverne Italije u Rim pa je zato poduzeo vojni pohod protiv Japoda (i protiv Histra). To izrijekom nije u izvorima potvrđeno, ali ne znamo ni za jedan drugi valjani uzrok ratu, a kamoli konkretan povod njegovu izbijanju. Japodi su bili snažan narod koji je i poslije još rimskim legijama zadavao velike brige. Tek ih je Oktavijan 35.–34. g. pr. Kr. konačno pokorio i to nakon krvavog rata. Tuditan ih, dakle, sasvim sigurno nije potpuno pokorio, a tome u prilog govori i tekst Livijeva sažetka.

U Akvileji su sačuvani dijelovi natpisa koji se nalazio na postolju počasnoga kipa Sempronija Tuditana, a u čast njegovih pobjeda nad tada još nepokorenim plemenima 129. g. pr. Kr. Natpis

i kip podignuti su vjerojatno odmah nakon opisanih događaja, ali ne zna se gdje su se točno nalazili jer su poslije upotrijebljeni kao građevinski materijal. Natpis je sačuvan na dva bloka kamena, a do nas je došao tek manji dio izvornog teksta koji je bio napisan u stihovima. Izrijekom spominje samo Tauriske, narod koji je živio u današnjoj Sloveniji, ali u raznim mogućim rekonstrukcijama pretpostavlja se da su se spominjali i Karni, Japodi, Liburni, Histri, ili barem neki od tih naroda sjevernog Jadrana toga doba. Autor teksta nabrajao je pokorene narode, veličajući Tuditanove podvige, spominje trijumf koji je imao u Rimu te da je sagradio hram Timavu, bogu rijeke, kod Akvileje.

Kako se iz svega ovoga razabire, povijesni podaci o Tuditanovu pohodu protiv Japoda i Histra otvaraju više problema nego što ih rješavaju. Pouzdano se, međutim, može tvrditi da Tuditanov pohod nije zahvatio glavninu histarskog ozemlja, kao ni Liburna koji se u skromnim sačuvanim povijesnim ulomcima uopće ne spominju u ovom kontekstu. Cijelo II. stoljeće pr. Kr. nakon 177. g., tj. rimskog osvajanja, slabo je poznato, a po tome se može na-

Pula, Herkulova vrata

slutiti da su se Histri pasivno prepustili rimskoj vlasti. Osim toga, unatoč razmjerno brojnim podacima o ratovima Rimljana protiv raznih ilirskih naroda na istočnoj obali Jadrana, od kraja III. stoljeća pr. Kr. do druge polovice I. stoljeća pr. Kr. (ili čak do početka I. stoljeća p. Kr.), npr. četiri rata protiv Ardijeja, dva rata protiv Histra, dva rata protiv Japoda, barem dva rata protiv Delmata itd., nema mnogo vijesti o ratovima protiv Liburna.

Rimljani i Liburni

Protiv Liburna, naroda koji je živio duž obale Kvarnera i sjeverne Dalmacije do Ravnih kotara i rijeke Krke te na svim otocima sjevernog Jadrana (Cres, Lošinj, Krk, Rab, Pag i svi otoci do Zadra i Šibenika), Rimljani nisu nikada vodili velik i odlučujući rat, iako nema sumnje da su liburnske brze lađe ometale slobodnu plovidbu rimskih brodova na sjevernom Jadranu. To, uostalom, potvrđuju i pisani izvori, ponajprije Tit Livije i njegovi sljedbenici, ali samo za III. i stoljeće pr. Kr., kada se Liburni spominju zajedno s Histrima kao gusari. Liburni su prije toga, u prvoj polovici tisućljeća, tj. oko VIII.–VII. stoljeća pr. Kr., bili najjači pomorski narod na Jadranu, i nadzirali su promet na glavnim točkama plovidbe. Kada su se Grci iz Jonskog mora stali širiti prema Jadranu, sukobili su se s Liburnima i postupno ih potiskivali s tih istaknutih položaja. Jedan takav polažaj bio je otok Krf (grč. *Korkyra*), na kojem su 734.–733. g. pr. Kr. Korinćani osnovali naseobinu (koloniju), a da bi to mogli učiniti istjerali su s otoka liburnsku posadu. To je vjerojatno bio početak sutona liburnske pomorske prevlasti na Jadranu, a u vrijeme kada su dospjeli u pisane povijesne izvore rimskoga doba (Tit Livije), nalazimo ih samo na njihovu matičnom području, između Raše i Krke.

U vrijeme građanskih ratova u I. stoljeću pr. Kr., već u doba Lucija Kornelija Sule, u izvorima nalazimo zapisano da je Liburnija pod rimskom vlašću jer je 84. g. pr. Kr. Senat u tu pokrajinu poslao vojnike koji su se trebali boriti protiv Sule, a Liburnija je trebala biti njihova glavna baza. Do tog rata, međutim, nije došlo zbog unutarnjih razmirica. To znači da su već prije početka I. stoljeća pr. Kr. Liburni priznavali rimsku vlast, tj. da je Liburnija bila dijelom rimske države. I u vrijeme građanskoga rata između Pompeja i Cezara neke su se epizode odigrale u Liburniji, poput pomorske bitke 49. g. pr. Kr. u vodama sjevernog dijela otoka Krka. Histri i Liburni pritom su bili pasivni promatrači, nisu se svrstali

ni u jedan od dva suprotstavljena tabora. I, naposljetku, kada je 35. g. pr. Kr. Oktavijan krenuo u veliki rat protiv Japoda, učinio je to tako što je doputovao morem iz Italije u *Seniu* (Senj), prešao Vratnik i ušao na japodsko područje. Da bi došao do Senja, morao je proći područjem Liburna, koji mu se nisu suprotstavljali, što opet potvrđuje da su priznavali rimsku vlast.

Upravno uređenje

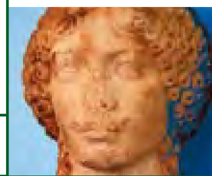
O upravnom uređenju Istre i Liburnije u rano rimsko doba, tj. u II. i I. stoljeću pr. Kr., ne zna se mnogo. Histrija je osvojena i pripojena rimskoj državi 177. g. pr. Kr., a područje Ardijejaca nakon što je poražen njihov kralj Gencije 167. g. pr. Kr., dakle deset godina poslije. Vjeruje se da je provincija Ilirik ustanovljena upravo 167. godine i da ju je činila i Histrija. Ali kakav je bio položaj Istre u tih deset godina, nije jednostavno ustanoviti. Istra se nigdje ne spominje kao zasebna provincija pa je vjerojatno bila pod privremenom upravom kakva namjesnika susjednog područja, primjerice Cisalpinske Galije ili pak Apulije. Zna se samo da je 181. g. pr. Kr., dakle prije osvajanja, Histrija ždrijebom pripala Luciju Duroniju koji je upravljao Apulijom, ali Histrija je pritom bila područje vojnog djelovanja, a ne civilne uprave. Možda je i nakon osvajanja, do ustrojstva Ilirika, bila pod upravom namjesnika Apulije kao privremeno rješenje.

Rimska Istra u I. st. pr. Kr.

Za Liburniju se to pitanje uopće ne može postaviti jer se ne zna kada je došla pod rimsku vlast. No nije sporno da su do Augustova doba Istra i Liburnija pripadale provinciji koja se zvala Ilirik *(Illyricum)*. Krajnje sjeverozapadno područje provincije bilo je na području Trsta, odnosno tamo gdje je počinjalo područje kolonije Akvileje koja se nalazila u susjednoj provinciji, Cisalpinskoj Galiji, koja je tek 42. g. pr. Kr. bila priključena Italiji i tako prestala biti provincijom. Granica akvilejskog područja bila je prvobitno rječica Timav, ali je poslije bila premještena istočnije, na rječicu Rižanu, koja se u antici zvala *Formio flumen*.

3. RIMSKO UREĐENJE (I. st. pr. Kr. – III. st. p. Kr.)

Proces romanizacije

Iako je s rimskim osvajanjem 177. g. pr. Kr. u Istri počela djelovati rimska vlast, ta godina, unatoč tome što se smatra početkom rimskog doba, nije označila trenutačnu, potpunu i temeljitu prekretnicu. Pokazali smo da je uspostava rimske vlasti značila samo uspostavu vojnih promatračnica duž zapadne obale Istre, i možda ponegdje u unutrašnjosti, zatim formalno prihvaćanje podložnosti Histra novoj vlasti uz određene uvjete (plaćanje poreza, zabrana nošenja oružja), i gotovo ništa više od toga. Do sredine I. stoljeća pr. Kr., međutim, u Istri nije bilo niti jednoga službenog rimskog naselja, a nema ni konkretnih tragova rimske materijalne kulture toga stoljeća. Tek je više od stotinu godina poslije, sredinom I. stoljeća pr. Kr., snažnije pokrenut proces romanizacije. Tim pojmom označavamo cjelokupnost aspekata rimske civilizacije i njezine utjecaje na nerimsko stanovništvo. Romanizacija je bila ponajprije dugotrajan proces, i zanimala je više generacija. Rimljani su stanovnicima osvojenih područja ostavljali tradicionalnu strukturu i kulturu u mjeri u kojoj ona nije bila smetnja funkcioniranju rimske vlasti. Ako su formalno i sadržajno priznali rimsko vrhovništvo, pokorene zajednice nastavile su živjeti na ustaljen tradicionalni način, sa svojim običajima, vjerovanjima, svojim gospodarstvom i unutarnjim društvenim odnosima.

Kako postati Rimljaninom

Rimljanima je išlo u korist davanje određenih povlastica najuglednijim pripadnicima takvih zajednica jer su oni time postajali poveznicom rimske vlasti i tradicionalnog društva. Tako se počela oblikovati autohtona elita, poseban društveni sloj koji je onda postajao glavni pokretač romanizacije domaćeg stanovništva. Takvi su uglednici često dobivali određena prava rimskih građana, ali i dužnosti koje su s tim bile povezane. Počeli su se služiti latinskim jezikom i pismom, upoznavati se s rimskim vjerovanjima, različitim bogovima i svim drugim čimbenicima rimske civilizacije. Drugi način romanizacije osvojenih i rimskoj državi pripojenih zemalja

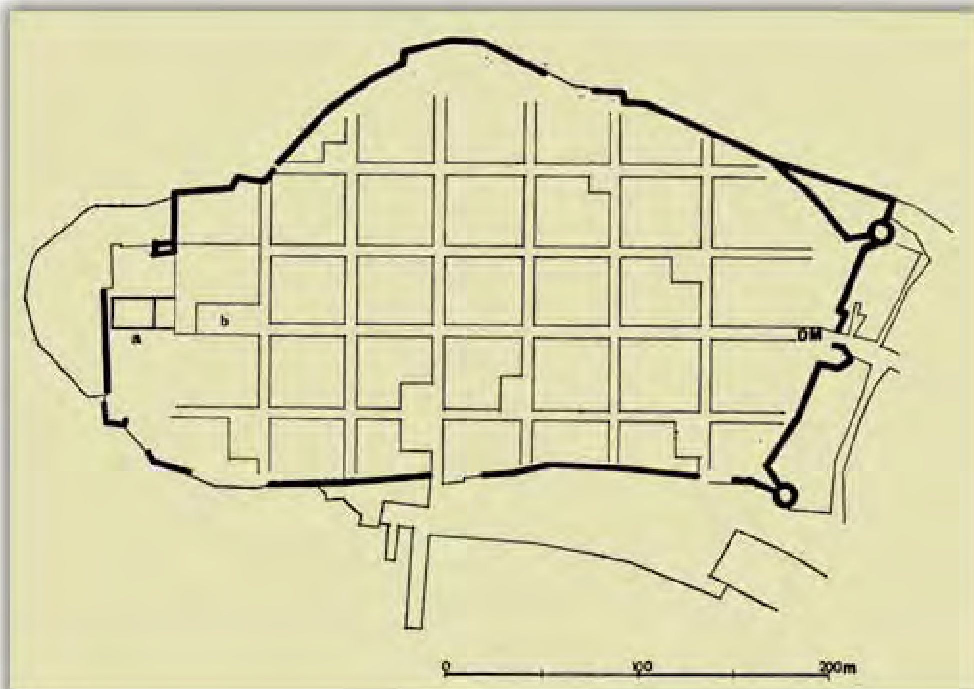
provodio se izravnim doseljavanjem Italika, tj. rimskih građana na to područje. Rimljani su širili latinski jezik i pismo, vjerovanja u različite bogove, nove načine eksploatacije zemlje i njezinih plodova, nov način izgradnje kuća, cesta, mostova, vodovoda i gradova.

Rimski građani doseljavali su se najčešće sustavno, planski i zacrtano te osnivali gradove s visokim stupnjem gradske samouprave – kolonije. U Istri je na natpisima iz rimskog doba zabilježeno mnogo rimskih obiteljskih imena za koje se – barem otprilike – može reći odakle su vukli podrijetlo, a većina ih je iz Italije: Aniji, Lekaniji, Palpeliji, Kasiji, Kalpurniji i Statiliji, primjerice, pripadaju najbogatijim senatorskim obiteljima u Rimu, pa su i u Istri stekli posjede, tako da su se njihova obiteljska imena i ovdje proširila. Njihovi oslobođeni robovi, oslobođenici (liberti), uzimali su obiteljsko ime bivšega vlasnika, tako da su se i na taj način valovi romanizacije širili u sve društvene pore. I gospodarstvo je bilo važan čimbenik integracije rimskog sustava jer se uvođenje novih tehnika obrade zemlje, nove metode prerade plodova, može smatrati važnim društvenim napretkom koji donosi nova civilizacija. Drugi važan čimbenik bila je gradogradnja. U Istru su upravo Rimljani donijeli urbanizam, umijeće izgradnje gradova kao društvenih organizama s točno određenim karakteristikama. Predrimski stanovnici Istre i Hrvatskog primorja, živjeli su na gradinama, utvrđenim naseljima na vrhovima brežuljaka, čiji su bedemi bili građeni od grubo oblikovanih kamenih blokova koji nisu bili povezani žbukom. Kuće za stanovanje na gradinama bile su građene tehnikom suhozida, s blatom i prućem kao vezivom i pokrovom. Tek su Rimljani donijeli u Istru i na cijelu istočnu obalu Jadrana izgradnju kamenjem i opekom s vezivom od žbuke te keramičkim pločama i

Urbanizam

Pula, amfiteatar

Poreč, tlocrt rimskoga grada

kanalicama za pokrivanje krovova. Uz to, organizacija prostora u gradovima bila je točno određena: mreža trgova i ulica, često popločanih kamenim pločama, tvorila je okvir za komunikaciju među građevinama koje su imale javnu i privatnu namjenu. Svaki je grad morao imati glavni trg – *forum* – s najvažnijim javnim (upravnim, vjerskim i gospodarskim) objektima. Tako su oko foruma bile raspoređene građevine u kojima je radila gradska uprava i zasjedalo gradsko vijeće, a u njima su bile smještene i tržnica i sudnica. Hramovi i javne građevine bili su i u drugim dijelovima grada. Glavnina površine gradova bili su stambeni blokovi, ali rimski kolonisti živjeli su i izvan gradova, na seoskim poljoprivrednim imanjima. U gradu – koloniji – bilo je središte rimske vlasti, uprave, tu je bilo glavno trgovište, tu su bile i građevine za razonodu (teatri i amfiteatri). Može s reći da je grad bio glavna i najvidljivija poluga romanizacije jer je urbanizam najmonumentalniji vid rimskog načina života koji je u obliku spomenika ostao sačuvan do danas.

Centurijacija

Izvan grada proizvodila se hrana koja je služila za preživljavanje zajednice, ali viškovi su se prodavali na širem području, pa čak i u udaljenijim krajevima u koje se odlazilo cestama i brodovima. Rimljani su kolonije osnivali samo tamo gdje je bilo dovoljno plodne zemlje za nove naseljenike, a čitav prostor bio je podijeljen

na pravilne katastarske čestice. Teoretski je na jednoj osnovnoj pačetvorini sa stranicom 710 x 710 m bilo stotinu takvih zemljišnih posjeda koji su pripadali svaki jednoj obitelji naseljenika, pa se prema latinskoj riječi za stotinu (*centum*), postupak katastarske podjele zemlje nazivao centurijacijom. Ostaci rimske centurijacije vidljivi su i danas na području Pule i Poreča, osobito oko Šišana, Šikići, Škatari, zatim oko Vodnjana i Fažane. Takva racionalna podjela prostora, obradivog zemljišta tipična je značajka praktičnosti rimskog uma, i još je jedan pokazatelj stupnja romanizacije nekog područja.

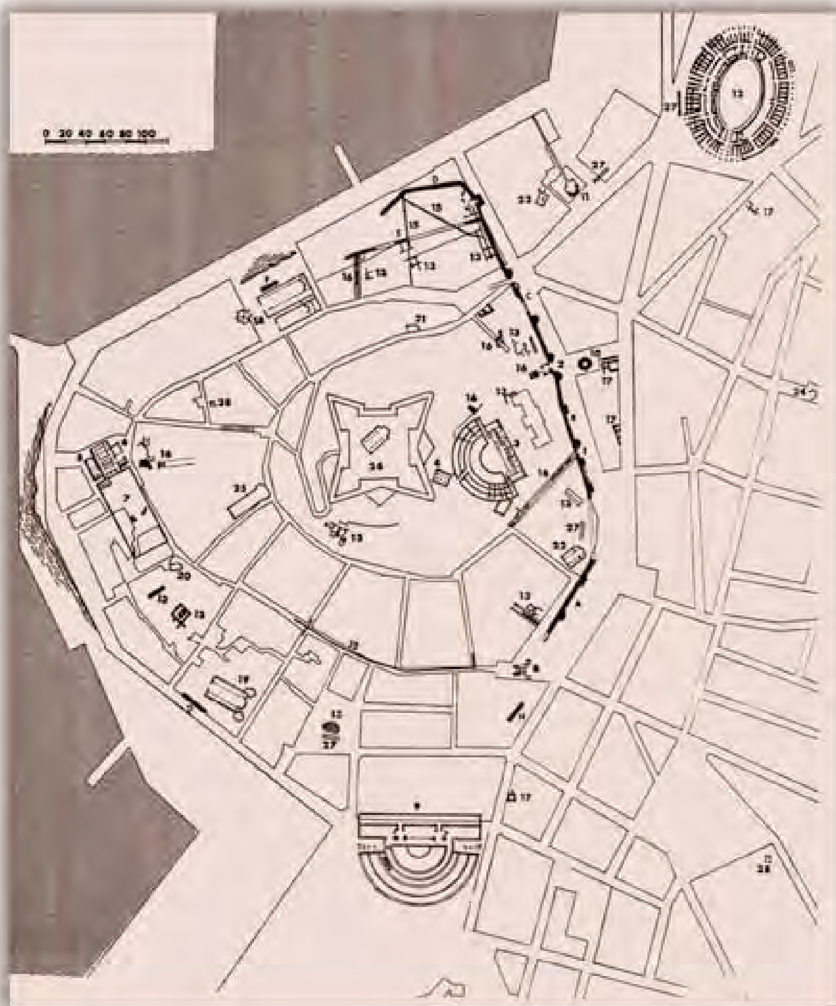
Ceste i jezik

Rimski sustav jako pospješuje i fizička komunikacija, kopnom ili morem. Tako je bilo i u Istri. Najveći stupanj razvoja najprije su dosegnuli zapadni priobalni dijelovi Istre i oni u neposrednoj unutrašnjosti, a oni u središtu Istre bili su daleko od glavnih putova, tako da je i tradicionalna kultura ostala dulje ukorijenjena u svijesti naroda.

Pula, rimski portret

Pismo je omogućilo širenje latinskog jezika koji je postao glavni mediji za sporazumijevanje u heterogenoj mješavini naroda različita podrijetla koji su došli pod rimsku vlast. Kako Histri i Liburni nisu do rimskog osvajanja još bili usvojili pismo kao način prenošenja poruka, latinski su jezik i pismo bili početak pismene kulture na našem području. O histarskom i liburnskom (ilirskom) jeziku ne znamo gotovo ništa, osim pojedinačnih riječi koje su rimski pisci bilježili kao zanimljivost, ali mnogi su Histri i Liburni svoja autohtona imena klesali na nadgrobne i zavjetne spomenike. Tako su nam njihova tradicionalna imena ostala jedinim prežitcima izgubljenoga histarskog i liburnskog jezika.

Pula, tlocrt rimskoga grada

Slično se može reći i za religiju i duhovni život. Rimljani su donijeli svoja božanstva i religijsku kulturu, ali dopuštali su Histrima i Liburnima da i dalje vjeruju u svoja tradicionalna božanstva, pa su tako u istočnoj i južnoj Istri sačuvani brojni spomenici iz rimskoga doba, npr., Sentoni, Iki, Melosoku i sličnim "egzotičnim bogovima", pisani latinskim pismom. Histri i Liburni brzo su spoznali da su sadržaji kultova slični njihovima, samo se imena razlikuju, pa se s vremenom autohtoni kult izjednačio s rimskim kultom. Tamo gdje je romanizacija bila jača, tradicionalna su se vjerovanja odmah pretvorila u rimska, a gdje je romanizacija bila slabija, autohtoni kultovi duže su ostali sačuvani u tradicionalnom obliku i pod tradicionalnim imenima.

Kolonije

Svemu tome prethodilo je osnivanje kolonija, gradova s najvišim stupnjem samouprave, s naseljenicima uglavnom iz Italije, a u svakome slučaju punopravnim rimskim građanima. Rimljani su osnivanju kolonija pribjegavali zbog dva razloga: radi podjele

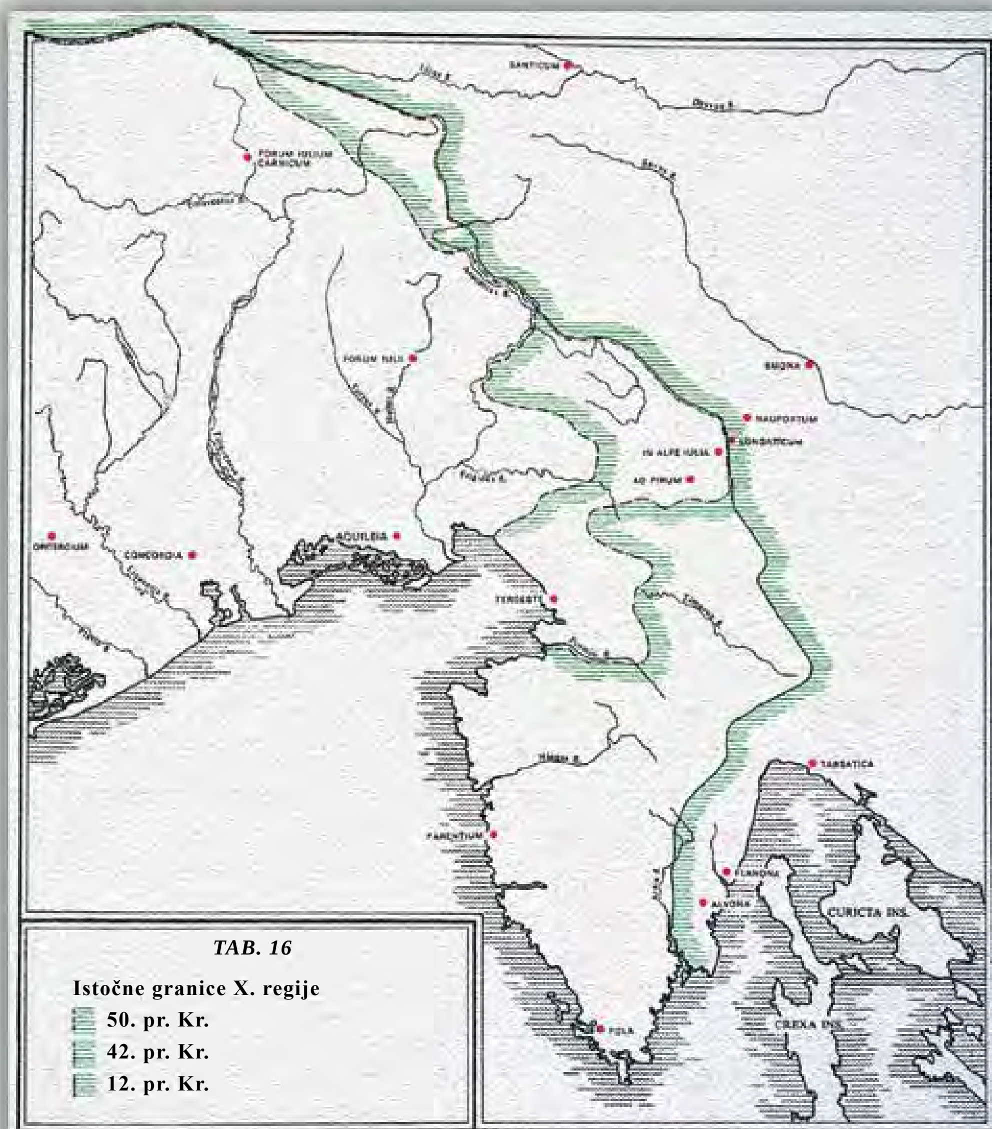
zemlje isluženim vojnicima i drugim rimskim građanima bez zemlje te radi stvaranja snažnih žarišta rimske civilizacije u određenom području, obično nedugo prije osvojenom i pripojenom rimskoj državi. Mjesto za osnivanje kolonije biralo se po važnosti i potrebama obrane i komunikacije s drugim gradovima i ostatkom države, a to su često bila mjesta na kojima su i prije povremeno i privremeno boravili rimski građani – trgovci koji su uspostavljali nove veze za svoje tržište.

Kolonija je imala najveći stupanj samouprave. Njome su upravljala dva duovira, nekoliko je edila bilo zaduženo za upravljanje komunalnim poslovima, a vijeće dekuriona donosilo je sve važne odluke, gradske zakone. Kolonija je bila država u malome, s potpunom vlašću na svome području, osim obrane, skupljanja poreza i odnosa sa stranim narodima i kraljevima. Osim grada (*urbs*), koloniji je pripadalo i okolno poljoprivredno zemljište (*ager coloniae*) na kojem su živjeli njezini građani koji su se bavili poljoprivredom. Drugi su se bavili trgovinom pa su višak proizvoda prevozili i na tržišta drugih gradova. Takvi su gradovi osnovani u Istri sredinom I. stoljeća pr. Kr., i to *Tergeste* (današnji Trst) oko 54. g. pr. Kr. i *Pola* (danas Pula) oko 46. g. pr. Kr.

Ako se želio osnovati grad koji brojem naseljenika, veličinom ili gospodarskom snagom nije mogao imati potpuno samostalni status, tada su u rano carsko doba Rimljani osnivali "naselje rimskih građana" (*oppidum civium Romanorum*) koje nije imalo svoju samoupravu, već namjesnika. Takvi su gradovi poslije, kada bi narasli i ojačali, mogli postati samostalnim kolonijama, a drugi su dobivali dio samoupravnih prava, ali ne kao kolonija. Takav je primjer u Istri *Parentium* (danas Poreč) koji je nastao kao naselje rimskih građana vjerojatno oko sredine I. stoljeća pr. Kr., a 20–ih godina I. stoljeća p. Kr. postao je kolonija. Drugi je slučaj naselja rimskih građana *Agida* ili *Aegida* (danas Kopar) koji nije nikada prerastao u koloniju, već je dobio neka municipalna prava samouprave, ali je vjerojatno došao pod vlast susjedne tergestinske kolonije. Određenu vrstu municipalnog statusa imao je Nezakcij (*Nesactium*) kod Pule.

Municipiji

Municipiji su bili samostalne općine s nižom razinom samoupravnih prava. U doba ranog carstva to su najčešće, ali ne uvijek, bili gradovi u kojima nisu živjeli samo punopravni rimski građani,

Istočne granice X. Regije Venetia et Histria (Corbanese)

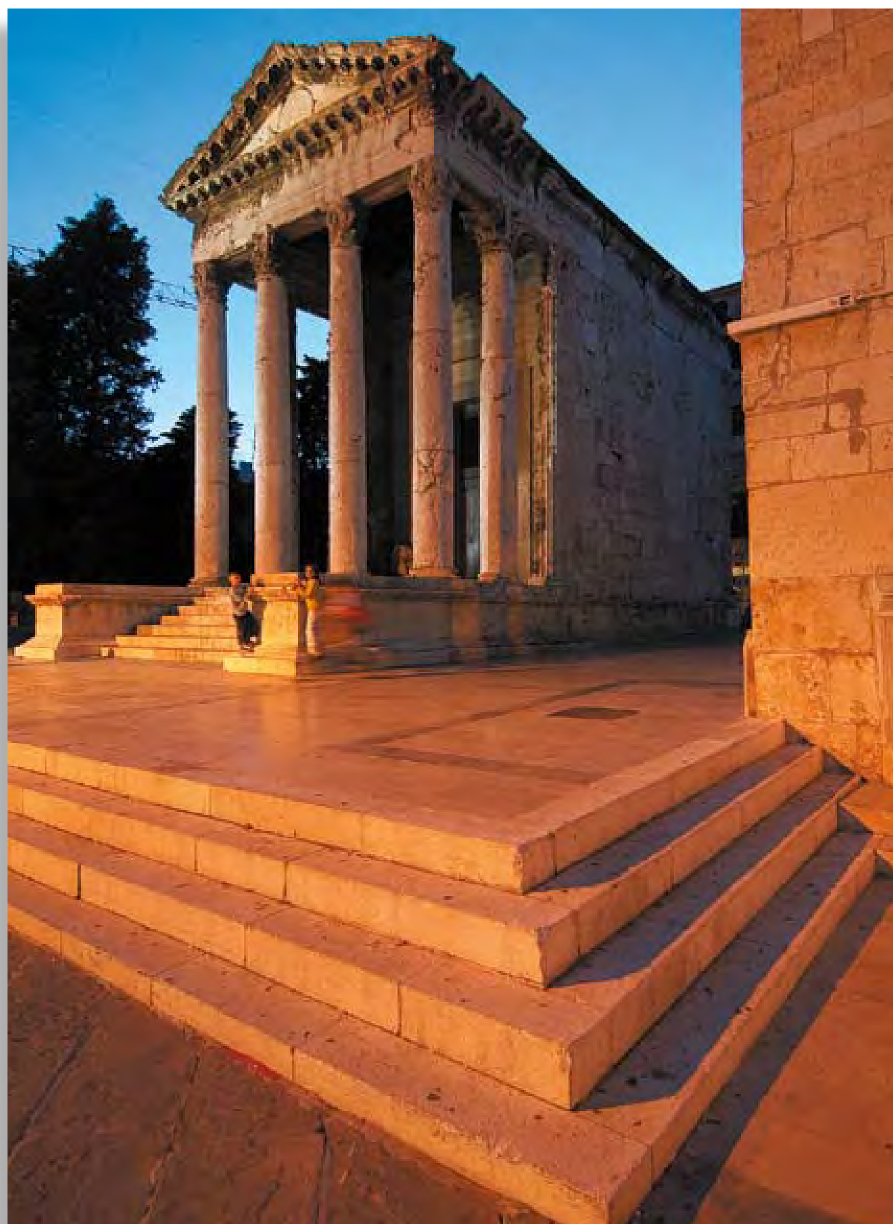
već je većina stanovništva bila autohtonog podrijetla, ali su bili romanizirani i imali su neka prava rimskih građana, iako ne sva. Municipiji na kraju republike i u carsko doba, odnosno municipiji u našim krajevima nisu nastajali planskim naseljavanjem Italika ili drugih rimskih građana, već je njihovu jezgru činilo ondašnje stanovništvo koje je već bilo romanizirano u određenom stupnju pa su time "zaslužili" neka prava rimskih građana.

U histarskom dijelu Istre nema domorodačkih zajednica koje su uživale municipalni status osim možda *Piquentuma*, današnjeg Buzeta. U Liburniji su takve zajednice bile brojne jer tamo nije bilo kolonija rimskih građana ni drugih naselja rimskih građana, a većina je važnih domorodačkih gradinskih naselja prerasla u gradska/municipalna središta pojedinih zajednica.

Venetia et Histria

Car August je oko 12. g. pr. Kr. granicu Italije i rijeke Rižane premjestio dalje na istok, na rijeku Rašu, neposredno nakon što su 16. g. pr. Kr. u Istru upala plemena Noričana i Panonaca, opustošivši je. To je u razdoblju rimskog osvajanja i učvršćenja rimske vlasti u Istri posljednji poznati ratni pohod, nakon kojega slijedi dugo razdoblje mira i napretka. S upravnoga gledišta, u okviru reorganizacije upravnog uređenja Italije i carskih provincija, Istra je zajedno s Venecijama bila u sastavu Desete talijanske regije – *Decima Regio Venetia et Histria*. Područje Istre bilo je dakle uključeno u provincije rimske Italije, spojeno s Venecijama. Pokrajina *Venetia et Histria* zauzimala je sjeveroistok talijanskog sklopa. Iza rijeke Raše počinjala je carska provincija Ilirik (s Liburnijom i Dalmacijom te područjima današnje Bosne).

Pula, Augustov hram

S Augustom počinje carska faza rimske povijesti. Škrtost povijesnih izvora o Istri u prva dva–tri stoljeća Carstva svjedoči o manje-više stabilnome miru koji je u to doba vladao cijelim sjevernim Jadranom i u velikom dijelu Carstva. U političkoj i vojnoj povijesti I. i početka II. stoljeća, Istre gotovo nema. Vrijedi spomenuti samo senatore i druge pripadnike visokih staleža koji su u Istri imali veleposjede, a čije dogodovštine opisuje na više mjesta Kornelije Tacit, poznati rimski povjesničar iz II. stoljeća. Istra i Liburnija, njihovi gradovi, naselja i rijeke, javljaju se i u svim onodobnim zemljopisnim tekstovima (Plinije, Strabon, Pomponije Mela, Klaudije Ptolemej).

Carstvo

Rimljani su u naše krajeve donijeli nove tehnike obrade zemlje, nove postupke prerade plodova zemlje, ali i obrtničke proizvodnje. Povrh svega toga, rimsko je gospodarstvo visoko uzdignulo i trgovinu jer je stabilnost države bio važan preduvjet za sigurnost putovanja kopnom i morem, a to je pogodovalo razmjeni ljudi, dobara i ideja. U odnosu prema razmjerno primitivnom gospodarstvu Histra i Liburna koji su obrađivali područja oko pojedinih gradina koristeći velike dijelove svoje zemlje za pašnjake (ovce i koze), a bavili su se i ribarstvom kao nadopunom potreba za prehranjivanjem (pa i gusarstvom), rimsko gospodarstvo Istre i Liburnije bilo je mnogo naprednije.

Poljoprivreda

Gospodarstvo u Istri temeljilo se na uzgoju maslina i vinove loze, odnosno proizvodnji maslinova ulja i vina. Te su dvije poljoprivredne kulture na istarskom području dobro uspijevale zahvaljujući klimi i pedološkim okolnostima. Maslina je osobito poznata po tome što traži blagu klimu Sredozemlja pa je čak i u unutrašnjosti poluotoka nema, ali je zato u rimsko doba duž zapadnog priobalja postojalo puno nasada s brojnim stablima maslina. Vinova loza raste i rodi u gotovo cijeloj Istri, osim u najvišim predjelima sjeverne i sjeveroistočne Istre. Maslinovo ulje i vino u rano carsko doba rimske države, kada se gospodarstvo Istre uspinjalo prema onovremenim vrhuncima, bili su vrlo traženi i cijenjeni pa je ta vrsta poljoprivredne proizvodnje donosila veliku i brzu zaradu. A Istra je bila tako smještena na sjevernom Jadranu da se istarska roba mogla prevoziti u susjedne krajeve, a da cijena prijevoza nije previše povećavala cijenu.

Žitarice i povrtlarske kulture te voće uzgajali su se i proizvodili, ali samo za vlastitu uporabu i za usko tržište unutar Istre. Žitarice se nisu iz Istre izvozile jer su one iz drugih dijelova Carstva, ponajviše sa Sicilije, iz Egipta i iz sjeverne Afrike, bile jeftinije. Svježa hrana nije se mogla prevoziti na velike udaljenosti jer nije bilo hladnjaka, ali se zato voće moglo konzervirati sušenjem, a povrće solju. Sol je bila i sredstvo za konzervaciju mesa i ribe, tako da iz toga proizlazi velika važnost soli u svakodnevnom životu.

Istarsko maslinovo ulje

Istarsko je maslinovo ulje osobito bilo poznato po kakvoći u I. stoljeću. O tome svjedoči Plinije Stariji koji najboljim uljem smatra ono iz Venafra u Kampaniji (Italija), a na drugo i treće mjesto ravnopravno stavlja istarsko maslinovo ulje i ono iz pokra-

Pula, rimske amfore

jine Betike u Hispaniji. Slično piše i Strabon, grčki zemljopisac u isto vrijeme. Cijelo I. stoljeće predstavljalo je vrhunac proizvodnje i trgovine istarskim maslinovim uljem koje se u velikim količinama izvozilo u susjedne krajeve, ponajprije duž rijeke Pad u cijelu sjevernu Italiju i dalje prema pokrajini Retiji, te od Akvileje cestom preko Julijskih Alpa u pokrajine Norik i Panonija, gdje su (pogotovo u posljednjoj) duž Dunava službovali brojni rimski vojnici–legionari. Velike količine maslinova ulja (a ono je tada bilo jedno od najvažnijih prehrambenih artikala) koje su se trošile na dunavskoj granici od Đerdapa do južne Njemačke, dolazile su s Jadrana, a pritom najviše iz Istre. Vino iz Istre nije bilo tako poznato, ali se sigurno proizvodilo u velikim količinama za uže tržište i vlastitu potrošnju.

Rustične vile

Rimsko gospodarstvo Istre bilo je monokulturno, tj. usmjereno prije svega na uzgoj maslina i vinove loze za vanjsko tržište. Goleme površine plodne crvenice u priobalnom pojasu zapadne Istre bile su zasađene stablima masline i čokotima loze, a ulje i vino se u amforama izvozilo morskim putom. Središta zemljišnih posjeda bile su rustične vile (*villae rusticae*), farme, obično sjedište vlasnika ili zakupnika zemlje koji je živio od proizvodnje i prodaje ulja i vina. I rustične su vile tipično rimski način korištenja poljoprivrednog prostora koji prijašnje gospodarstvo starosjedilačkog stanovništva nije poznavalo, a i poslije će se u povijesti Istre javiti u sličnom obliku samo u određenim okolnostima (stancije).

Srednja Istra, koja nije izravno pripadala agerima kolonija na zapadnoj obali, bila je slabije naseljena rimskim doseljenicima koji su ovdje dolazili samo iznimno. U tom su kraju potomci pokorenih Histra nastavili živjeti svojim tradicionalnim životom, ne povodeći se za romanizacijskim trendovima promjene načina poljoprivredne proizvodnje. Ovdje je stočarstvo bilo razvijenije jer je zajedno s povrtlarskim kulturama i žitaricama na malim zemljišnim posjedima bilo temelj prehranjivanja, tj. preživljavanja.

U Liburniji

Stanovnici svih većih i važnijih naselja u Liburniji dobili su u I. stoljeću dio rimskoga građanskog prava, odnosno municipalni status. Upravo je ovo sjevernojadransko područje poznato po tome što je imalo velik broj municipija, odnosno domorodačkih naselja s nekim elementima građanskog prava. Bilo je, naravno, u njima i nešto rimskih građana, pravih naseljenika iz Italije, osobito iz Akvileje i drugih gradova jadranske obale sjeverne Italije, ali oni nisu bili sustavno i planski naseljavani, već su samostalno dolazili u potrazi za poslom i tržištem (uglavnom se radilo o trgovcima). Tu bi se smjestili, stvorili poslovne odnose, živjeli i umirali, pa su i sami pridonosili romanizaciji, ali ne onako intenzivno kao što je bio slučaj pri naseljavanju stotina i tisuća naseljenika na jedno uže područje. Zato je romanizacija u Liburniji bila slabija i dugotrajnija, ali ipak djelotvorna, i imala je sasvim određene, nezanemarive učinke.

Iako je u Liburniji romanizacija uzela većeg maha negoli u srednjoj Istri, ni tu nije došlo do značajnijih promjena u gospo-

Liburnijsko područje

Pula, kip iz carskog razdoblja

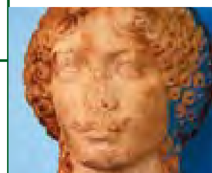
darstvu, tako da se ta tvrdnja može primijeniti i na ovo područje. Kako nije bilo velikih plodnih poljoprivrednih površina, nije bilo uvjeta za osnivanje kolonija, pa samim tim ni za veliku monokulturnu proizvodnju maslinova ulja i vina. Rimski izvori ne donose niti jedno svjedočanstvo o gospodarskoj važnosti Liburnije, osim što se neizravno spominju odjevni predmeti od grube vune, a to znači da je stočarstvo bilo važna gospodarska djelatnost.

Sredinom II. stoljeća Carstvo je počelo osjećati prve znakove krize koja će ga otada pratiti nekoliko stotina godina, do njegove propasti. To je bila mješavina gospodarske, političke i vojničke krize, a ovaj posljednji čimbenik pojavio se u obliku opasnosti koju su za rimsku državu predstavljali narodi koji su živjeli s one strane Rajne i Dunava, rijeka koje su bile europska granica Carstva. Na čelu s Kvadima i Markomanima, brojni su narodi i plemena prelazili rijeku i stali ugrožavati pogranične pokrajine (Germaniju, Retiju, Norik i Panoniju). Rimska im se vojska isprva uspješno suprotstavljala, ali je obrana s vremenom postajala sve većim opterećenjem za državu. Iz ugroženih pokrajina ljudi su bježali, a sklonište su nalazili u zaštićenijim dijelovima susjednih pokrajina. Takvim je mjestom dobjeglištva bila i Istra, gdje su se gradovi stali ponovno utvrđivati, ali nastajali su i prvi zameci novih gradova koji će se oblikovati nekoliko stoljeća poslije.

II.–III. stoljeće: novi i obzidani gradovi

Početak III. stoljeća donio je još jednu važnu novost. Car Karakala je 212. godine pravno i fiskalno izjednačio prava i obveze svih slobodnih stanovnika Carstva, tj. svi su otada imali rimsko građansko pravo. To se nije bitnije odrazilo na svakodnevni život puka koji je postao i teži jer je porezni pritisak bio sve nesnosniji budući da je država u gospodarskoj krizi trebala sve više novaca i proizvoda za vojne potrebe.

4. KASNOANTIČKO DOBA (III. –VI. st.)

Razdoblje kasne antike, između III. i V. stoljeća, slabije je poznato jer u to doba u Istri i oko Istre nije bilo važnijih događaja koje bi u povijesti politike i ratovanja zabilježili stari izvori. Skromnost podataka o povijesnim događajima toga doba, međutim, nadoknađuje obilje podataka "povijesti dugoga trajanja", povijesti svakodnevice, gospodarstva, društvenih struktura i – napose – promjena koje su značile prijelaz iz antičkog doba u srednji vijek.

Kriza Carstva

Nužan su povijesni okvir, s jedne strane, vladavina cara Dioklecijana (284.–305.), a s druge propast Zapadnoga Rimskog Carstva (476. g.), stvaranje rimsko-barbarskog carstva Ostrogota i uspon Bizanta. U to je doba osobito burna bila povijest područja između sjeverne Italije, današnje Slovenije i Panonije (Mađarske i Slavonije), gdje su se zbivali dramatični događaji vezani za stalni pritisak barbarskih naroda i plemena na rimsku državu. To je bio početak niza seoba koje su na kraju dovele do propasti antičke civilizacije. Drugi sklop vojnopolitičkih događaja zbivao se oko međusobne borbe viših vojnih zapovjednika za carsko prijestolje. Velik dio III. i IV. stoljeća, ali i dio V. stoljeća, označili su neprekidni ratovi za vlast u državi, pa je i to pridonosilo njezinu slabljenju.

Sve se to zbivalo sjevernije od Istre, na kopnenom području zaleđa. Istra je lancem brda i planina Ćićarije i Učke, od Trsta do Rijeke bila zaštićena, a i kopneni put iz Panonije u Italiju išao je podalje od Istre. Zabačeni obalni krajevi zapadne i južne Istre ostali su još nekoliko stoljeća sigurnim utočištem dobjeglica. No sjeverna Istra i sjeverna Liburnija bili su u većoj opasnosti pa su ovdje s vremenom postavljene vojne posade koje su branile pristup sjevernom Jadranu. U selu Čentur kod Mareziga (zaleđe Kopra) pronađena je vojnička blagajna s više desetaka tisuća brončanih novčića. Već to pokazuje nazočnost vojske, a u ratu Licinija pro-

Rimske zidine pored Rijeke

tiv Maksencija 310. godine vojne su postrojbe iz Panonije došle u Italiju iz Siska preko Rijeke i Krasom do Trsta i Akvileje. Sjeverno od Istre zabilježena su zbivanja i u građanskom ratu 350.–352. godine između cara Konstansa i protucara Magnencija, a zatim su 378.–380. godine Goti nakon pobjede nad carem Valentom kod Hadrijanopola preplavili Panoniju i Julijske Alpe, približavajući se kopnenoj granici Istre.

Utvrde

Rimljani su između Kvarnerskog zaljeva i Ljubljanske kotline u III. stoljeću počeli oblikovati niz fizičkih prepreka s vojnim utvrdama i komunikacijama koje su tvorile sustav obrane prema sjevernoj Italiji iz smjera Panonije i Podunavlja. Već se u tadašnjim tekstovima taj niz utvrda i bedema koji su zatvarali najlogičnije prolaze naziva *Claustra Alpium Iuliarum*. U Tarsatici je bila krajnja južna točka toga sustava te je tu bilo i važno zapovjedništvo južnog sektora. Sjedište zapovjednika i stožera bilo je u Tarsatici, a ostaci te zgrade i danas se mogu prepoznati u Starom gradu jer se u nju ulazilo kroz lučno zasvedeni otvor koji je sačuvan do danas, a predstavlja najznačajniji rimski spomenik u Rijeci (Rimski luk).

Taj sustav nije tvorio kontinuirani zid (limes), već su obrambeni bedemi, zbog brdovite konfiguracije terena, bili izgrađeni samo tamo gdje je bio zgodan prolaz koji bi mogli iskoristiti oni koji su se željeli uvući u Italiju. Ostaci prvog dijela takva bedema mogu se pratiti od središta Rijeke do brijega Sv. Katarina, a drugi dio od Jelenja do Trstenika i dalje na slovenskom području.

Pomišlja se čak i na mogućnost da je područje toga vojnoga sustava bilo odvojeno od civilne uprave sjeveroistočne Italije, odnosno provincija (Dalmacija i Norik) te da je činilo svojevrsnu "vojnu krajinu". Dioklecijan je temeljito preuredio upravno ustrojstvo države; podijelio je provincije na manje jedinice pa je tako na Kvarneru nastala provincija *Liburnia Tarsaticensis*. Po svemu sudeći, ta provincija nije dugo postojala, vraćena je u sastav provincije Dalmacije. Istra je i dalje ostala u okvirima Italije, s granicom na rijeci Raši, ali moguće je da je istočna granica Italije u tom području neko vrijeme bila pomaknuta na Rječinu.

Snaga tradicije antičke etničke, zemljopisne i upravne podjele teritorija ostala je vidljiva i puno poslije jer je istočna Istra unatoč silnim promjenama ostala usmjerena na Kvarner. Tradicionalizam se ogleda i u naslijeđu rimskog sustava gradova – kolonija i municipija jer su se upravo takva naselja najlakše i najprije razvila u srednjovjekovne komune, iako su u Istri nastali i novi gradovi bez antičke klasične tradicije. Kolonije i municipiji izgubili su osnovne razlikovne kriterije jer je Karakalinom reformom svim slobodnim stanovnicima rimskih gradova dodijeljeno jednakovrijedno građansko pravo pa se gradovi nisu više mogli razlikovati po stupnju samouprave.

Kršćanstvo

Ali na kolonijalnom upravnome sustavu temeljilo se ustrojstvo kršćanske Crkve koja je kao ustanova nastajala i stasala u antičkim i kasnoantičkim stoljećima. Kršćanstvo je u zapadnoeuropske provincije Rimskoga Carstva stiglo s istoka, poznatog izvorišta brojnih kultova koji su se širili Sredozemljem. Osim kršćanstva, s Bliskog istoka došli su mitraizam (kult iranskoga boga Mitre), egipatski kultovi (Izida, Oziris, Hathor) i dr. Svi su oni bili poznati i u Istri i na Kvarneru, iako vjerojatno nisu bili masovno zastupljeni. Kršćanstvo je sve nadmašilo jer se ubrzo uvuklo u sve pore društvenog sustava. Širilo se najprije gradovima, i to većim, a zatim municipijima i na seoskom području. Granice biskupija isprva su se poklapale s granicama prijašnjih kolonija (*Pola, Parentium, Tergeste*), a tek u prvim stoljećima ranoga srednjeg vijeka nastale su i neke nove biskupije u nekim novim gradskim naseljima, u Novigradu (*Aemonia – Neapolis*) i Pićnu (*Petina*). Kršćanstvo je, međutim, omogućilo neprekidnost tradicija antike u kasnijim razdobljima, iako je u društvenu strukturu

unijelo bitne novosti. Nakon stoljeća progona, slobodu ispovijedanja vjere kršćanima je dao Konstantin I. (Veliki) 313. godine tzv. Milanskim ediktom. Kažu da su mu žena i kći bile već prije članice kršćanske zajednice koja se već bila infiltrirala i na carski dvor, te su i cara pridobile. U to je vrijeme, međutim, Konstantin dao u blizini Pule ubiti sina Krispa te ženu Faustu zbog sumnje u bračnu nevjeru. Gdje se to točno dogodilo, ne zna se.

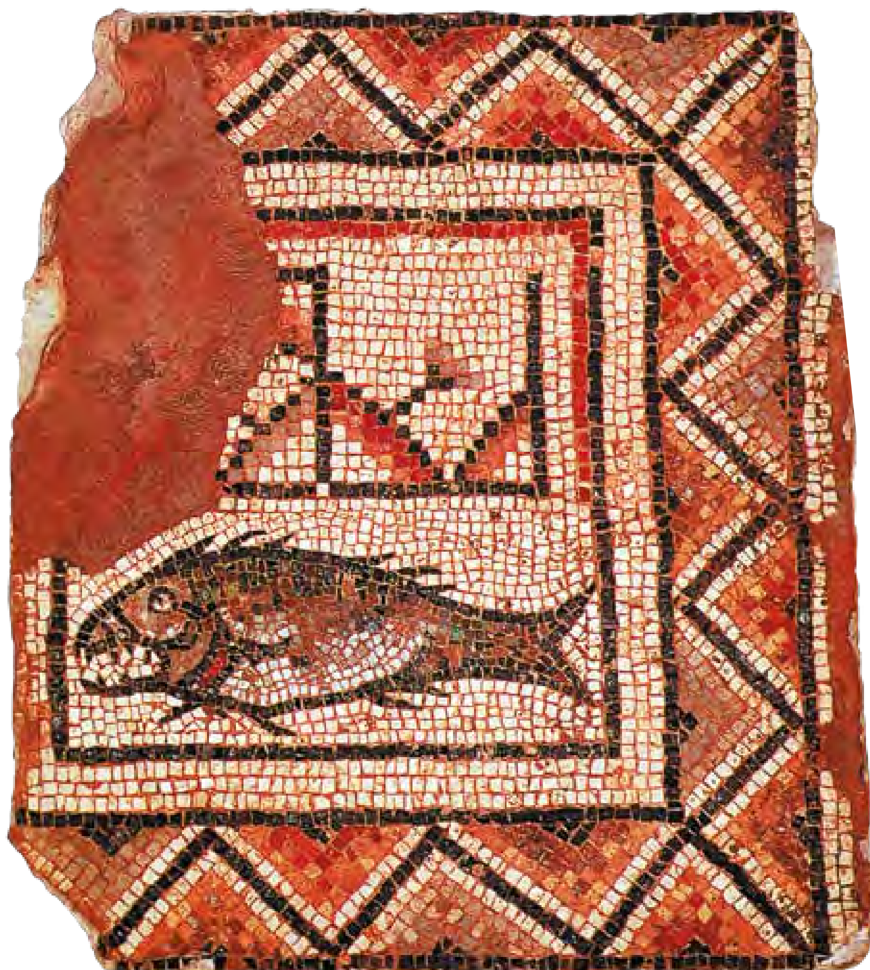
Pula, unutrašnjost katedrale

Na kraju IV. stoljeća, u novom razbuktavanju građanskog rata među rimskim carevima i protucarevima (često rođacima), velika se i poznata bitka između cara Teodozija i njegova suparnika Eugenija odigrala 394. godine u dolini rijeke Vipave (*Frigidus flumen*) kod Ajdovščine, što opet govori o važnosti brdske barijere Ćićarije za komunikaciju, ali i obranu i sigurnost Istre. U bitci je pobijedio Teodozije koji je iduće, 395. godine podijelio Carstvo u dva dijela, istočno i zapadno. To je bio početak kraja rimske države jer se otvorilo još više prostora barbarskim plemenima za prodor u unutrašnjost rimskih provincija i prema Italiji, a neki su stigli i do Jadrana ili pak prošli Istrom. Tako su 401. godine preko Istre prošli Zapadni Goti (Vizigoti) koji su poslije došli do Španjolske i sjeverne Afrike, dok su Huni, koji su 452. godine razorili i opljačkali Akvileju, zaobišli poluotok i poštedjeli ga strašnih razaranja po kojima su ostali zapamćeni. Njihova kralja Atilu zvali su "bič Božji" (*flagellum Dei*).

Barbarski upadi

Posljednje razdoblje antičke povijesti Istre obilježeno je vladavinom Zapadnih Gota (Ostrogoti), germanskog naroda koji je nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva 476. godine (kada je herulski vojskovođa i kralj Odoakar svrgnuo Romula Augustula) osnovao svoje kraljevstvo na prostoru srednje i sjeverne Italije, Istre i Dalmacije. Najveći sjaj njihova je država doživjela za vladavine kralja Teodorika (vladao Ostrogotima 471.–526. godine). Teodorik je Odoakra pobijedio kraj Verone 489. godine i uspostavio državu s glavnim gradom u Ravenni. Ostrogoti su najvećim dijelom preuzeli institucije rimske vlasti i gospodarstva, pa čak i jezika i kulture, tako da u svakome pogledu predstavljaju nastavak antike. U religijskom su životu bili sljedbenici Arijeve hereze (arijanizam), a ostavili su značajne tragove u crkvenom graditeljstvu u Istri i na cijelom istočnom Jadranu, s elementima utjecaja Bliskog istoka. Ostrogotska vladavina nije značila naseljavanje novih stanovnika ili pak promjenu etničkog sastava. Ostrogoti su bili vladajući sloj, a pokoreni starosjedioci živjeli su kao i do tada. Malobrojnost arheoloških nalaza ostrogotske materijalne kulture govori upravo o površinskom karakteru njihove vladavine. Oni nisu ni pokušavali temeljito promijeniti postojeće unutarnje odnose u Istri na prijelazu iz V. u VI. stoljeće. Istarski gradovi, prije svega Pula,

Rimsko–ostrogotska država od 476. do 538. godine

Poreč, mozaik predeufrazijeve bazilike

bili su bliski Ravenni i s Akvilejom su tvorili važan niz razvijenih jadranskih urbanih središta.

Nova naselja

Naravno, svi ti dramatični događaji između IV. i VI. stoljeća odrazili su se i u Istri gdje velikih razaranja nije bilo, ali su posljedice krize bile itekako vidljive. To se ponajviše očitovalo u postupnim promjenama u načinu života jer se sve moralo podrediti novim okolnostima: opadanju stupnja političke sigurnosti i intenziteta gospodarstva, nestanku velikih tržišta, a time i sužavanju mogućnosti trgovine i proizvodnje. Antička civilizacija nije propala odjednom, u jednom trenutku, već je stoljećima propadala da bi se naposljetku pretopila u rano srednjovjekovlje. Dok je more bilo u rukama Rimljana i njihovih potomaka, a potom Bizantinaca, do VII.–VIII. stoljeća, stanovnici negdašnjih rimskih provincija duž Sredozemlja imali su prividan osjećaj kontinuiteta jer se morem komuniciralo s drugim gradovima i zemljama i razmjenjivala se roba. Vizigoti, Huni, Ostrogoti i, naposljetku, Slaveni i Avari, došli su na jugoistok Europe kao kopneni narodi,

a tek su nakon naseljavanja uz more počeli stjecati pomoračke i mornaričke vještine, kako gospodarske tako i vojne. Zato su se zaštićena mjesta uz obalu, na otocima ili poluotočićima duž zapadne obale Istre počela koristiti kao zaklon. Privremena naselja (*refugia*) s vremenom su se preobrazila u stalna, i tako su nikli novi gradovi duž obale (Rovinj, Vrsar, Novigrad, Umag, Sipar, Piran, Izola). U unutrašnjosti su skloništima postale nekadašnje gradine koje su u klasično doba bile napuštene, a sada ponovno naseljene. Tako su nastali gradovi od kojih većina, kao i gradova na obali, i danas postoji: Kubed, Sočerga, Pomjan, Šmarje, Koštabona, Korta, zatim Buje, Grožnjan, Oprtalj, Motovun, Vižinada, Baderna, Sv. Lovreč, Bale, Žminj, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz i Dragući.

Nova društva

Stanovnike gradova činile su, naime, dvije skupine ljudi. Na prvom su mjestu bili starosjedioci, stanovnici Istre koji su se morali skloniti iz otvorenih naselja kakva su, primjerice, bile rustične vile. Sva naselja koja se vojnički nisu mogla braniti, bila su napuštena, a život se nastavio na obližnjim uzvišenjima ili uz obalu. Druga su skupina bile dobjeglice, ljudi koji su zbog ratova i nesigurnosti morali pobjeći sa svojih ognjišta u udaljenim krajevima

Kasiodorovo svjedočanstvo

Kapsa od slonovače iz Samagera (detalj)

te su u Istri našli utočište. Tako su mnogi stanovnici Panonije i Norika (današnja područja sjeverne Hrvatske i Slavonije, dijela Slovenije, Austrije i Mađarske) pobjegli ili su bili protjerani kako se rimska vojska postupno povlačila iz tih krajeva. Mnogi su se skrasili duž dalmatinske obale, na otocima, neki su došli u Istru, a neki i u lagune sjevernog Jadrana na italskoj strani.

Istarska je zemlja i dalje davala obilje plodova osobito maslina i grožđa, ali ni žitarice nisu bile zanemarene. O tome početkom VI. stoljeća, oko 573. godine, svjedoči Flavije Magno Aurelije Kasiodor, tajnik na Teodorikovu dvoru u Ravenni, u nekoliko pisama. U njima spominje obilje žita, vina i ulja kojima će, kako dvor očekuje, Istra pripomoći državnoj blagajni u obliku poreza u naravi. Iako je Kasiodor vjerojatno pretjerivao u hvalospjevu kako bi od podanika izvukao što veći prihod, Istra je jamačno još uvijek bila važno poljoprivredno područje, iako za usko tržište oko sjevernog Jadrana. Udaljenija su kopnena tržišta tada već bila nestala (Norik i Panonija), a pojedini dijelovi Sredozemlja više nisu činili gospodarsku cjelinu. Arheološkim nalazima (kućanska keramika za svakodnevnu uporabu) dobro

Červar, rimska vila

je dokumentirana trgovačka veza između sjeverne Afrike i Jadranskog mora, i to tijekom skoro cijelog V. stoljeća i ponovno u drugoj polovici VI. stoljeća. Sredozemna trgovina nestala je tek u VII. stoljeću.

Arheološka znanost ne može izravno svjedočiti o društvenoj povijesti Istre u kasnoantičko doba, a pisani povijesni izvori nisu dovoljni za takve prosudbe. Zna se, međutim, da je sustav rimskih rustičnih vila vrhunac doživio u I. stoljeću, a da već od sredine II. stoljeća počinje opadati u Italiji i većini europskih provincija. Gospodarstvo Istre počelo je stagnirati, a održavala se proizvodnja za uske ondašnje potrebe i tržište oko sjevernog Jadrana, do kojega se jednostavno i bez većih opasnosti moglo doći morskim putom. Od III. stoljeća počinju se napuštati rustične vile podalje od mora (ili se svode na beznačajne punktove), dok su one na moru trajale duže, čak i bez većih prekida u naseljenosti, do kraja kasne antike. Mnoge rustične vile u kasnoantičko doba preobražavaju se u druge oblike naselja.

Uvala Dobrika na Velom Brijunu

Uz morsku obalu sigurno je bilo više primjera kontinuiteta naselja kakav je dokumentiran na zapadnoj obali Velog Brijuna, u Uvali Dobrika. Tu je u I. stoljeću pr. Kr. izgrađena tipična rimska rustična vila s proizvodnim i stambenim obilježjima, važna zbog dvije prostorije sa po tri tijeska i velikim skladištima za ulje i vino. Vjerojatno nikad nije bila napuštena, već su njezini vlasnici smanjili kapacitet prerade plodova, a vjerojatno i stambeni dio. Od IV. stoljeća u nju se doseljavaju dobjeglice s kopna, odnosno iz drugih pokrajina, pa je prostor središnjeg dvorišta pregrađen u puno malih prostorija za stanovanje, s nekoliko kasnoantičkih tijeskova. Pregrađene su i prostorije same vile, a potom se naselje spontano proširilo i na okolno područje. Naposljetku je novo naselje, kojemu danas ne znamo ime, u drugoj polovici IV. stoljeća bilo opasano debelim zidinama s kulama i uskim dobro branjenim ulaznim vratima, te se tako pretvorilo u pravi gradić. Možda je bilo još takvih primjera, ali ovaj je najbolje dokumentiran jer je naselje u srednjem vijeku napušteno prije negoli se preobrazilo u pravi gradić, tako da su arheološka iskapanja otkrila gotovo netaknut kasnoantičko-ranosrednjovjekovni sloj.

Na prijestolje Istočnoga Rimskog Carstva, koje se otada naziva Bizantskim Carstvom, sjeo je 527. godine ambiciozni

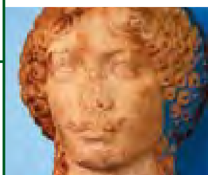

Brijuni, bizantski castrum

Istočni Rimljani

car Justinijan (vladao je do 565.), koji je namjeravao ponovno osvojiti dijelove nekadašnjega velikog Rimskog Carstva. Gotovo dva desetljeća ratovao je protiv Ostrogota kako bi im preoteo nadzor nad Dalmacijom, Istrom i sjevernom Italijom. Tako je 535.–537. godine osvojio Dalmaciju i Liburniju, a 538. godine Istru. Istra je zatim Justinijanovoj vojsci poslužila kao baza za pripremu pohoda na sjevernu Italiju i Ravennu. Još do 555. godine trajao je bizantsko-gotski rat do definitivnog poraza Gota, ali Istra je već od 538. do 539. godine bila čvrsto unutar granica Bizantskog Carstva, tada na vrhuncu moći. Sa 552. god. ustalila se bizantska vlast. Kontinuitet Carstva na istarskom tlu uspio se ipak održati, iako u orijentalnoj varijanti.

RIMSKO DOBA

ŠIRI PREGLED

- ZEMLJOPISNI IZVORI ZA STARU POVIJEST ISTRE
- TIT LIVIJE I RAT RIMLJANA PROTIV HISTRA
- NEZAKCIJ, MUTILA I FAVERIJA
- HISTARSKA PLEMENA PO PLINIJU
- CAR AUGUST I GRANICA NA RAŠI
- RIMSKE KOLONIJE U ISTRI: *TERGESTE, PARENTIUM, POLA*
- RIMSKA CENTURIJACIJA
- AMFITEATAR U PULI
- RIMSKI MUNICIPIJI U ISTRI: *NESACTIUM, AEGIDA*
- RIMSKI MUNICIPIJI U LIBURNIJI
- MASLINOVO ULJE, VINO I AMFORE
- RIMSKE CESTE
- RIMSKE LUKE I PLOVIDBA
- RUSTIČNE VILE
- PRVE KRŠĆANSKE ZAJEDNICE
- NASTANAK NOVIH GRADOVA: ROVINJ, NOVIGRAD, UMAG, BALE, BUJE, BUZET...
- ISTRA I LIBURNIJA POD GOTSKIM KRALJEVIMA
- BIZANTSKA VLAST I KULTURA U ISTRI

ZEMLJOPISNI IZVORI ZA STARU POVIJEST ISTRE

Najstariji spomen Histra i Liburna nalazimo u fragmentima djela Hekateja iz Mileta, iz VII. stoljeća pr. Kr., koji su sačuvani samo kao citati u drugih, kasnijih pisaca. Tako su kod Stjepana Bizantinca, autora rječnika zemljopisnih pojmova u VI. stoljeću, sačuvani navodi: "*Istri, narod u Jonskom zaljevu. Hekatej, Europa*", "*Kaulici, narod uz Jonski zaljev. Hekatej, Europa. Nazvan je po brdu*", i "*Liburni, narod u dubljoj unutrašnjosti Jonskog zaljeva. Hekatej, Europa. Nazvani su pak po nekom Liburnu koji je izumio liburnske lađe i liburnsku mandiju – oblik odjeće*". Zanimljivo je spomenuti da su Grci dugo naše more nazivali Jonskim zaljevom jer ono iz njihove perspektive i jest unutarnji dio Jonskoga mora. Ime Jadransko more tek se poslije ustalilo, ali opet prema imenu grčke naseobine uz deltu rijeke Pad koja se zvala Adria.

Aristotel iz Stagire, poznati filozof iz IV. stoljeća pr. Kr., mislio je – kao i drugi Grci njegova doba – da je Dunav jednim

Pula, Katedrala, podni mozaik

krakom bio povezan i s Jadranom, pa je to dokazivao postojanjem jedne vrste riba u Crnome moru i u Jadranu. I Plinije stariji, rimski enciklopedist iz I. stoljeća, donosi istu vijest.

Treći je važan zemljopisni izvor iz tih ranih stoljeća istarske pisane povijesti opis dužobalne plovidbe nepoznatog pisca iz IV. stoljeća pr. Kr. kojega nazivamo Pseudo-Skilakom, U nabrajanju naroda, otoka, rijeka i planina uz obalu Sredozemlja, Pseudo-Skilak kaže: “Istri. Iza Veneta dolazi narod Istra i rijeka Istar. Ta se rijeka izlijeva i u Crno more, naprama Egiptu. Plovidba uz istarsku obalu traje dan i noć”. Ovo posljednje je podatak o dužini plovidbe jer je to doista bio priručnik za plovidbu sa svim važnim podacima. Tekst o Liburnima u Pseudo-Skilaka je opsežniji jer donosi niz drugih podataka koji su poslije umetnuti. Koristio se do bizantskoga doba s brojnim dopunama i ispravcima.

Svi književni tekstovi važni za najstariju povijest Istre potječu iz III. stoljeća pr. Kr. Kalimah, Apolonije, Likofron, Apolodor u pjesničkom obliku opisuju putovanje Argonauta na čelu s Jasonom, koji su Kolhiđanima oteli zlatno runo te bježali pred njima uzvodno Dunavom do Jadrana (priča o drugom ušću Dunava – Istera u Jadran). Ovdje je Medeja, kći kolhidskoga kralja, koja je pobjegla s Jasonom, na jednom otoku ubila i raskomadala brata Apsirta pa su ti otoci nazvani Apsirtovim otocima – Apsirtidima, od čega dolazi ime grada *Apsoros*, a to je današnji Osor. Čak su i pojavu jantara na sjevernom Jadranu (koji je stizao kopnenim putom s Baltika) Grci objašnjavali mitološkom pričom o Faetontu koji nije umio dobro upravljati Sunčevim kolima pa se srušio u rijeku Eridan, današnji Pad. Faetontove rastužene sestre Helijade pretvorene su u jablane, a njihove suze u kaplje od jantara.

Tek su u Augustovo doba zemljopisci utvrdili da Dunav nema “drugo ušće” u Jadranu, već samo jedno u Crnome moru, a to je potvrđeno tek kada su rimske legije stigle do Dunava i temeljito istražile taj dio Europe. Strabon, poznati grčki zemljopisac toga doba, prvi je taj važan ispravak ostavio zapisan u svojem opisu cijeloga tada poznatog svijeta.

TIT LIVIJE I RAT RIMLJANA PROTIV HISTRA

Najvažniji povijesni izvor za tzv. Drugi histarski rat, tj. rat Rimljana protiv Histra 177. g. pr. Kr., djelo je Tita Livija, rimskog povjesničara koji je živio u vrijeme cara Augusta (kraj I. st. pr. Kr. – poč. I. st. p. Kr.). Napisao je veliku povijest Rima, *Ab Urbe condita* (Od osnutka grada) u 142 knjige, od kojih je sačuvana samo četvrtina. Potpuno je sačuvan dio koji se odnosi na godine između 183. i 171. pr. Kr., o osnutku Akvileje, o ratu protiv Histra, opsadi Nezakcija i njegovu osvajanju te o zbivanjima neposredno nakon toga. Ipak, njegove riječi valja uzeti s oprezom jer je preuzimao razne vijesti i izvješća koja nisu uvijek bila pouzdana, a manje se koristio izvornim spisima o onome o čemu je pisao, iako su u njegovo vrijeme jamačno postojali. Više se služio tekstovima drugih povjesničara, osobito Polibija (koji je obično vrlo pouzdan) i mlađih analista, pisaca godišnjaka, tj. pregledima događaja po godinama (koji su prilično nepouzdani). Livijeva namjera nije bila napisati objektivno povijest radi povijesne istine, već prije svega uzveličati slavu Rima i rimske

Rimski brončani kip (carsko razdoblje)

države, a posredno (i to je njegov najvažniji cilj) Augusta, prvoga cara, vladara u njegovo doba i utemeljitelja novog oblika rimske države. Zato je Livije koliko povjesničar, toliko i političar i književnik. Njegovu se djelu ipak ne može odreći povjesničarska vrijednost, ali ona ovisi o izvorima kojima se koristio.

Livijev opis rata protiv Histra (knj. 41., pogl. 4–14) dobra je ilustracija njegove metodologije jer podrobno opisuje dramatske zapletaje i obrate nekih događaja (histarsko osvajanje tabora 178. g. pr. Kr., panika u rimskim redovima, rimski protunapad; ili pak skretanje toka rijeke ispod Nezakcija i samoubojstvo Histra), dok druge samo shematski prepričava bez pojedinosti (prva bitka negdje u Istri 177. g. pr. Kr.). Njegov opis zbivanja 178. g. pr. Kr. u Istri započinje odlukom konzulova ratnog vijeća u Akvileji da pokrene rat protiv Histra. Tekst koji tome neposredno prethodi nije sačuvan, tako da nam nedostaje dio konteksta svih tih zbivanja. Zatim priča teče uglavnom neprekinuto i cjelovito, ali na nekim mjestima Livije ubacuje izvješća o drugim istovremenim događajima, no potom se iznova vraća događajima u histarskom ratu. Livije je, naime, i svojevrsni ljetopisac jer događaje reda kronološki, opisujući godinu za godinom.

U historiografiji i topografiji južne Istre osobito je bilo zanimljivo pitanje nezakcijske rijeke za koju Livije kaže da su joj Rimljani napornim i dugotrajnim radom skrenuli tok pa su se tako Histri našli bez pitke vode i obrambenog opkopa. To je rimskim legionarima olakšalo pristup utvrđenoj gradini, a Epulonovim je Histrima pokazalo da uzalud odolijevaju rimskoj vojnoj sili. Priča o rijeci vjerojatno je tek opće mjesto, a Livije ju je mogao naći u kakvu nepouzdanom ljetopisnom izvoru jer su takvi opisi poznati i iz izvješća o nizu drugih rimskih ratova protiv raznih naroda. Znamo da je Nezakcij bio kod sela Valture blizu Pule (danas se taj lokalitet zove Vizače), a to se mjesto ne može povezati rijekom jer u tom kraju vodotoka jednostavno nema. Predaja, međutim, koja je stigla do Livija, nije bila posve neutemeljena jer je ispod Nezakcija, u dolini Budava, doista do XIX. stoljeća tekla rječica.

NEZAKCIJ, MUTILA I FAVERIJA

Na samome kraju opisa opsade i pada Nezakcija, Tit Livije kratko kaže da su osim Nezakcija, Rimljani osvojili i uništili još dvije utvrđene gradine, Mutilu i Faveriju. Niti jedno od ta tri naselja danas više nije naseljeno, tako da se od antike do suvremenog doba izgubilo saznanje o njihovu postojanju i smještaju. Pitanje Nezakcija bilo je riješeno krajem XIX. stoljeća kada su znanstvenici zapazili toponim Vizače koji je nastao od *Nesactium*. Arheološka istraživanja započela su na tome mjestu kod Valture 1899. godine, a nekoliko godina poslije pronađen je an-

Pula

tički natpis na kojemu jasno piše da je taj spomenik podignula *r(es) p(ublica) Nes(actiensium)*, tj. “zajednica Nezakćana”. Nezakcij je bio srušen 177. g. pr. Kr., ali je u Augustovo doba ponovno izgrađen na rimski način, kao rimski grad. Danas je to važan arheološki lokalitet s ostacima prapovijesnih grobova, ali i rimskih građevina: foruma s hramovima, kupalištima i stambenim kućama. Otkriveni su i ostaci dviju ranokršćanskih crkava. Naselje je postojalo tijekom cijelog antičkoga doba, a napušteno je krajem VII. stoljeća.

Za Mutilu se pretpostavlja da bi se toponim mogao povezati s kasnijim i današnjim Medulinom. To nije nemoguće jer na području Medulina ima više gradina na kojima bi se moglo smjestiti histarsku Mutilu. Uz to, Medulinski zaljev bio je pogodno skrovište histarskih brodica kojima su Histri mogli nadzirati more prema Lošinju. Na medulinskom području nema antičkih gradova, naselja se oblikuju tek u novome vijeku.

Histarska Faverija i danas je otvoren problem jer nema nikakvih elemenata kojima bi taj Livijev podatak mogli sigurno i nedvosmisleno povezati s nekim budućim naseljem ili današnjim lokalitetom. Ipak, potražimo li na karti južne Istre (jer južna Istra je u histarskom gusarstvu bila najvažnija) pogodne točke za gusarska skrovišta, dakle duboke i zaštićene zaljeve, luke s pitkom vodom, tada osim zaljeva Budava (ispod Vizača i Valture) te Medulinskog zaljeva, ne možemo ne zamijetiti Pulski zaljev. Taj je zaljev, uostalom, najveći, najsigurniji i s najjačim stalnim izvorom pitke vode (današnji izvor Karolina). Možda je gradina na mjestu Pule bila i važno histarsko uporište pa je tim slijedom moguće pomisliti i da je to bila stara Faverija. Ta spekulacija, međutim, nema ni olakotnu okolnost jezične sličnosti ili mogućnosti jezikoslovnog dokazivanja. No valja je uzeti u obzir kao mogućnost, pogotovo zato što se Faverija ni drugdje ne može bolje smjestiti. A da je riječ o trima pomorskim uporištima Histra sudimo po tome što jedino njih Livije poimenično spominje. Rimljanima je, kada su krenuli u rat protiv Histra, najvažnije bilo spriječiti njihovo gusarenje pa je uništenje gusarskih uporišta bilo za njih najvažniji cilj.

HISTARSKA PLEMENA PO PLINIJU

Gaj Plinije Sekundo, poznatiji kao Plinije Stariji, djelovao je sredinom I. stoljeća. Napisao je golemo enciklopedističko djelo o najrazličitijim društvenim i prirodnim podacima, *Naturalis historia* (Prirodopis) u 37 knjiga. Kako sam ističe u predgovoru, prikupio je više od 20.000 podataka od 146 rimskih i 327 nerimskih, uglavnom grčkih pisaca. Zanimao ga je ponajprije prirodni i društveni zemljopis tada poznatog svijeta, zatim biljni i životinjski svijet u svakome smislu, rude i druga tehnička pitanja u vezi s prirodnim znanostima te likovne umjetnosti i umjetnici.

U opisu zemalja oko sjevernog Jadrana, Plinije donosi i imena zajednica koje su obitavale u italskoj Desetoj regiji, tako da je dragocjen i zbog etnografskih podataka. Uz to, nije se koristio samo suvremenim izvorima, nego i onima koji su bili stariji od njegova doba, čak i za više od pola stoljeća. Stoga njegov tekst odražava i starije stanje, a ne samo ono iz sredine I. stoljeća. Ipak, prosudbu otežava to što nije sam izravno poznavao sve pojedinosti onoga o čemu je pisao pa su mu se u korištenju različitih izvora mogle potkrasti greške koje nije uočavao.

Tako u posebnom odlomku nabraja narode za koje je našao da naseljavaju područje Alpa, a posebno imenuje one “na području od Pule do Tergesta: Fekusi, Subokrini, Katali i Menonkaleni”. Prema tom tekstu, imenovani narodi živjeli su između Pule i Trsta pa su mnogi znanstvenici pokušavali točnije odrediti područje svakoga od njih. Tako se Fekusi (*Fecusses*) smještaju u zaleđe Pule, Menonkaleni (*Menoncaleni*) na Poreštini, a Katale (*Catali*) u zaleđe Kopra. Subokrini su najmanje sporni jer bi prema njihovu imenu to morali biti oni koji su živjeli “*sub Ocra*”, tj. ispod Okre, a *Ocra* je lat. naziv za Nanos kod Postojne. No time se gubi smisleni redoslijed Plinijeva teksta pa se smještaj svih njih ponovno dovodi u pitanje.

Ravnamo li se prema pravilu da su predrimska imena gradova u antičko doba redovito nastala od etničkog imena, Histri koji su obitavali u južnoj Istri mogli bi se zvati Polates, a oni na zapadnoj obali Parentini. Isto tako, stanovnici sjevernog dijela srednje Istre bili bi Piquentini (prema *Piquentum*, starom imenu Buzeta). Takvi nazivi, međutim, nisu potvrđeni u izvorima. A Plinijeva imena plemena ne možemo sa sigurnošću povezati ni s jednim užim područjem. Čak se pretpostavlja da od četiri zajednice, tri nisu pripadale histarskom narodu, već Karnima ili Japodima jer da su živjele na sjeveru, između zaleđa Trsta i Postojne. Tek se za Fekuse, ali bez prave argumentacije, općenito vjeruje da su živjeli u unutrašnjosti Istre, vjerojatno na području između Žminja i Pazina.

Nezakcij, ploča s reljefnim spiralama

Samo je još jedan etnografski podatak o istarskim plemenima u rano rimsko doba, a taj potječe s natpisa iz Materije, na cesti Rijeka – Trst, i spominje etnik Rundikta (*Rundicti*) kao ime lokalne zajednice. Znakovito je da i danas na tom području postoji selo Rodik, s više nego sigurnim imenskim kontinuitetom. No jezikoslovlje nam u Istri ne pruža drugih takvih primjera.

CAR AUGUST I GRANICA NA RAŠI

Kad je 27. g. pr. Kr. Gaj Julije Cezar Oktavijan, Cezarov posinak, uzeo naslov Augustus i postao prvi rimski car, a od te se godine računa početak Principata, prvoga razdoblja Carstva, Istra i Liburnija bile su dijelovi provincije Ilirika koja je obuhvaćala još i cijelu istočnu obalu Jadrana do južno od Visa (*Lissos*) gdje je bila granica provincije Makedonije. Kada je 42. godine cijela sjeverna Italija, do tada provincija Cisalpinska Galija, bila priključena Italiji kao središnjoj jezgri države, granica između nje i Ilirika bila je pomaknuta s Timava na Rižanu kod Kopra te je tako i kolonija *Tergeste* (Trst) ušla u sastav Italije.

Pula, Slavoluk Sergijevaca

Sljedeću veliku reformu upravnog ustrojstva Italije proveli su car August i njegov prvi suradnik Menenije Agripa. Ta je reforma prije svega podrazumijevala podjelu cijele Italije na jedanaest upravnih područja, regija, koje su isprva nosile samo brojke, a potom su dobile i zemljopisna imena. Sjeveroistočna Italija postala je tako Deseta regija (*Regio Decima*), a poslije je nazvana Venecija i Histrija (*Venetia et Histria*).

Tome treba dodati još jednu bitnu novost za istarsku povijest. Desetoj regiji, odnosno Italiji priključen je i veći dio Istre jer je granica Italije s Rižane premještena na rijeku Rašu. Tako Histrija više nije pripadala provinciji Iliriku,

već Italiji kao središtu države. Nakon nemira 16. g. pr. Kr., kada su Norici i Panoni sa sjevera ugrozili gradove na sjevernom Jadranu, August je odlučio Istru priključiti Italiji vjerojatno zbog vojnih razloga jedinstvene obrane cijeloga sjevernojadranskog priobalja. Opasnost tada nije prijetila od ilirskih gusara s mora, već od još nepokorenih ili tek djelomično pokorenih naroda u zaleđu. Smatra se da je to učinjeno između 18. i 12. g. pr. Kr., iako ima i drukčijih mišljenja.

Temeljni preduvjeti bili su postavljeni već nekoliko desetljeća prije: to je bilo osnivanje kolonija na istarskoj obali. Pola i Parencij nastali su 40–ih godina pr. Kr., ali osnažene su i osposobljene za daljnji pravi razvoj na početku Augustove vladavine. To su bila središta romanizacije, što je bio glavni kriterij jer se u Italiju ne bi uključivalo područje koje već nije bilo temeljito romanizirano. Iako valja reći da su potomci pokorenih Histra u unutrašnjosti bili razmjerno slabo romanizirani. Epigrafski spomenici iz unutrašnje Istre govore o površnoj akulturaciji potomaka toga autohtonog življa pa je jasno da cilj priključenja Istre Italiji nije bila daljnja romanizacija Histra, već snaženje kolonija rimskih građana na obali, odnosno njihovo izjednačavanje u pravima i obvezama s drugim rimskim gradovima na sjeveru Italije.

Granica je postavljena na rijeci Raši zato što je to bila etnička granica između Histra i Liburna. Rimljani su takve granice uglavnom poštovali, a etničke odnose nisu pokušavali mijenjati. Misli se da je August pomišljao i na daljnje širenje Italije prema Liburniji i da je zato liburnskim zajednicama dodjeljivao neke elemente rimskoga građanskog prava, pripremajući ih tako za potpuno uključenje u sasvim romanizirana područja. U Liburniji, međutim, sve do Zadra nije bilo niti jedne rimske kolonije pa je taj dio istočne obale Jadrana bio podložan manje izraženoj romanizaciji.

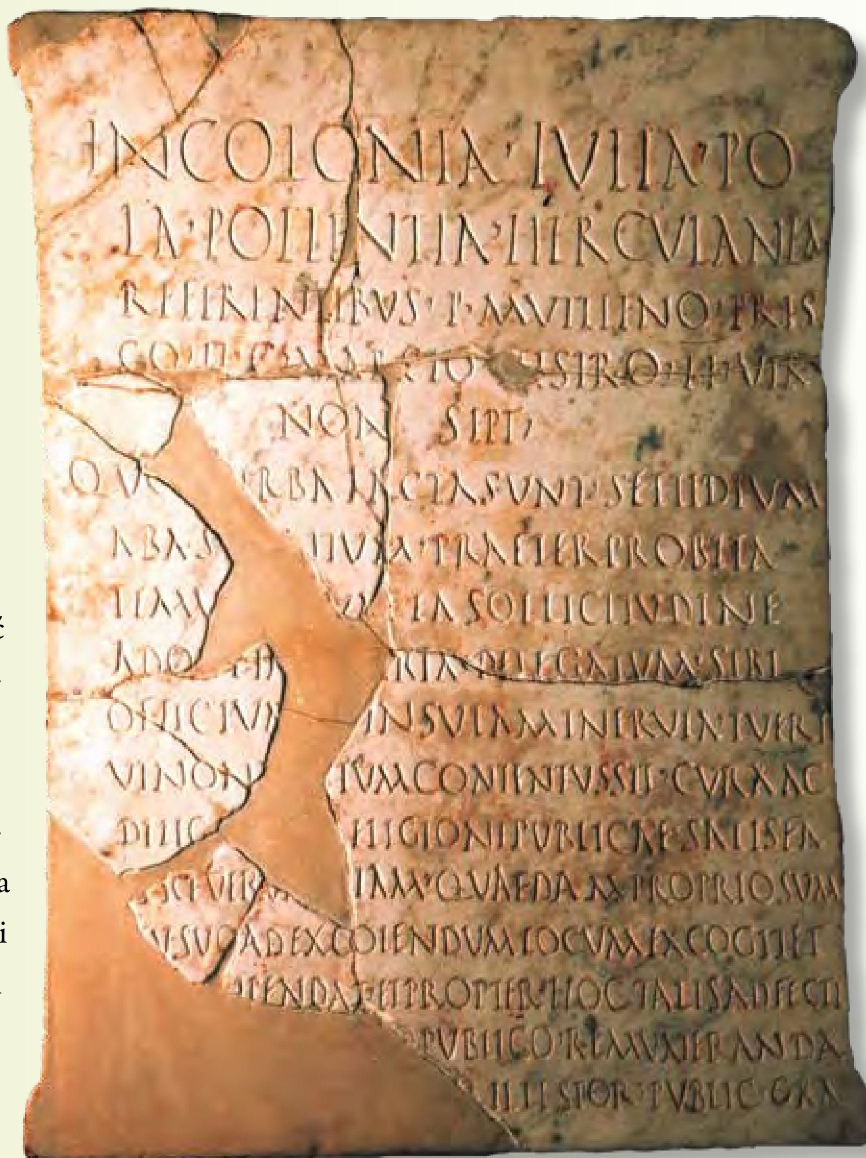
Granica između Istre i Liburnije, tj. Italije i Ilirika, išla je rijekom Rašom (*Arsia flumen*) do Čepića, zatim rječicom Boljunčicom do Vranje ispod Učke, a potom preko Ćićarije do Nanosa (*Ocra mons*) i sjevernije do Hrušice (*Ad Pirum*).

RIMSKE KOLONIJE U ISTRI: *TERGESTE, PARENTIUM, POLA*

Prva kolonija rimskih građana na području Istre, tj. Histra, bila je *Tergeste* na mjestu današnjeg Trsta. Za nju se danas drži da je bila osnovana već 52. g. pr. Kr. (vjerojatno nekoliko godina prije toga), kada je grad bio opljačkan pri prodoru nekih karnskih plemena s alpskog područja prema moru. U povijesnim izvorima najraniju potvrdu kolonijskog statusa *Tergeste* nalazimo u Apijana koji opisujući događaje 35. g. pr. Kr., izričito kaže da je *Tergeste* tada bila rimska kolonija. Ništa nas, naravno, ne priječi tvrditi da je to postala prije pa se predlagala 42./41. g. pr. Kr., 46. g. pr. Kr., a najnovija istraživanja upućuju na još starije doba, na 54. g. pr. Kr. U Trstu je sačuvan natpis koji govori da je Oktavijan 33./32. g. pr. Kr. dopustio izgradnju bedema i kula (što je obično bio znak da je tada nastao grad), ali to valja protumačiti tako što je za Oktavijana grad vjerojatno nakon građanskih ratova bio obnovljen i osnažen, možda čak i osvježen novim doseljenicima. Bio je smješten na padini između mora i vrha brežuljka Sv. Justa, a okolna polja uz more i do padina Krasa tvorila su poljoprivredni pojas.

Desetak godina nakon *Tergeste*, započelo je osnivanje kolonije u Puli. Nakon Cezarove pobjede nad Pompejem 47. g. pr. Kr., trebalo je pronaći prikladan smještaj za brojne islužene vojnike koji su bili razvojačeni. Po svemu sudeći, Cezar je skovao plan stvaranja mreže kolonija na cijeloj istočnoj obali Jadrana, tako da je dao osnovati ne samo Pulu, već i Zadar, Salonu, Naronu i Epidaur. Pula je dobila ime *Colonia Pietas Iulia Pola*, a za njezino ustrojavanje i fizičko podizanje bili su zaduženi Lucije Kalpurnije Pizon, Cezarov tast, i Lucije Kasije Longin. Oni su dobili zadaću osnovati novi grad, dati mu obličje i pravila postojanja. To je vjerojatno bilo 46. ili 45. g. pr. Kr., ali je odmah potom Cezar ubijen, započeo je nov ciklus građanskih ratova pa je i razvoj Pule zastao. Tek u Augustovo vrijeme, krajem I. stoljeća, osnivanje grada potpuno je dovršeno pa je grad dobio novu skupinu naseljenika i potpunu

infrastrukturu (ulice i trgove, vodovod i kanalizaciju, luku i cestovnu mrežu) te urbanu opremu (javne zgrade za rekreaciju i zabavu, tržnice itd.).

Pula, epigraf Iulia Pollentia

Treća kolonija osnovana je u Poreču za vladavine cara Tiberija, tj. 20–ih godina I. stoljeća. No već je od sredine I. stoljeća pr. Kr. *Parentium* bio *oppidum civium romanorum*, tj. utvrda rimskih građana koji su vjerojatno bili podređeni pulskoj (ili možda tergestinskoj) koloniji i nisu imali potpunu samoupravu. Ali manja skupina Rimljana živjela je na tome mjestu i prije nego što je došla velika skupina kolonista. Osnivanje kolonije značilo je ovdje doseljenje rimskih građana iz drugih dijelova rimske države. Grad je bio na poluotočiću, opasan zidinama, a ulice su tvorile pravilnu ortogonalnu mrežu, s Forumom na vrhu poluotoka. Na tom je glavnom trgu bilo nekoliko hramova (Neptunov, možda Martov?), i javnih zgrada za rad uprave i sudstva. *Parentium* je imao dobru luku, a cestom je bio povezan s *Polom* i *Tergestom*.

RIMSKA CENTURIJACIJA

Iako Rimljani nisu prvi na svijetu stvorili katastarski sustav podjele zemlje na pravilne čestice (već je u Mezopotamiji i u Egiptu u II. tisućljeću pr. Kr. bilo razvijeno zemljomjerstvo, u grčkoj civilizaciji javlja se u helenističko doba), razvili su ga do visoke razine točnosti, često su ga koristili u nizinskim poljoprivrednim krajevima, a ostaci toga sustava ponegdje su sačuvani u tragovima do danas. Prema latinskoj riječi za stotinu (*centum*), postupak katastarske podjele zemlje naziva se centurijacijom (jer je jedna centurija, pačetvorina sa stranicom dugačkom oko 700 m, imala stotinu manjih dijelova).

Centurijacija je Rimljanima bila sredstvo podjele zemlje na pravilne čestice koje su bile dodijeljene novim naseljenicima u kolonijama, novim gradovima koje su osnivali u osvojenim krajevima. Da bi svi naseljenici dobili podjednak komad zemlje, cijelo je poljoprivredno područje kolonije bilo premjereno i podijeljeno na pravilne čestice, kako bi se izbjegle nepravde. Premjeravanjem su se od jedne ishodišne točke (*umbilicus*) povlačila posebnim zemljomjerskim spravama dva pravca, okomita jedan na drugi. Usporedno s dva glavna pravca zatim se postavljala čitava mreža na željenom području. Svi pravci u smjeru istok-zapad zvali su se dekumani, a oni u smjeru sever-jug kardines. Jedan se glavni pravac zvao *decumanus maximus*, a drugi *cardo maximus*. Najmanja jedinica površine bila je pačetvorina 35 x 35 m (*actus quadratus*). Dvije takve jedinice, 35 x 70 m zvale su se juger (*iugerum*), a dva jugera činila su heredij (*heredium*). U svakoj centuriji bilo je po stotinu heredija, a svaki je imao površinu od 70 x 70 m, odnosno oko 0,5 hektara. Koliko će pri podjeli zemlje dobiti svaka obiteljska zajednica, ovisilo je o konkretnoj situaciji i mogućnostima, a nije bilo strogo propisano. Najviše je, naravno, ovisilo o omjeru između broja kolonista i raspoložive zemlje: u republikansko vrijeme kolonisti su dobivali manje zemlje (nekoliko jugera), a u carsko vrijeme i više (nekoliko desetaka jugera). Poslije su neki

svoje posjede povećavali kupnjom i na druge načine, a drugi su ih prodavali i napuštali pa se imovinsko stanje mijenjalo vrlo brzo.

Ostaci rimske centurijacije danas se prepoznaju na katastarskim i drugim mapama te na fotografijama iz zraka kao pravilne međe između posjeda i poljski puteljci uvijek u pravilnoj ortogonalnoj mreži. To pokazuje da su duž glavnih pravaca centurijacije u rimsko doba tekli poljski putovi i ceste koje su povezivale različite dijelove poljoprivrednog područja kolonije. Uz to, čišćenjem obradive zemlje, pretvaranjem krčevina u oranice, kamenje se s njiva bacalo na hrpe duž međa, a to su bili pravci centurijacije. Tako su kamene gromače i suhozidne međe još i danas najbolji pokazatelj antičke centurijacije. Područja obje istarske kolonije, *Pole* i *Parentiuma*, bila su centurijacijom podijeljena na pravilne čestice, a tragovi ortogonalnih pravaca vidljivi su danas posebno dobro oko Pule (npr. cesta Pula – Šišan leži na važnom dekumanu) i prema Fažani i Vodnjanu te Balama dalje prema sjeverozapadu. Tragovi se prepoznaju i na području prema Raklju. Parentinska centurijacija ima isti pravac kao pulska, kao da je nastala istovremeno, ali je puno slabije sačuvana, samo u tragovima u zaleđu Poreča i prema Dračevcu te prema Kašteliru.

Centurijacija u južnoj Istri

AMFITEATAR U PULI

Najvelebnija antička građevina u Puli i u Istri svakako je amfiteatar, popularna Arena, građevina koja je služila za spektakularne priredbe – okrutne borbe gladijatora i zvijeri. Svaki je veći rimski grad imao amfiteatar, a pulski pripada najsačuvanijima: osim njega, tu su još rimski Kolosej, Arena u Veroni, amfiteatri u Pompejima, Nimesu i Arlesu u Francuskoj, onaj u Meridi u Španjolskoj, zatim amfiteatar u El Djemu u Tunisu. U puno više gradova postoje tragovi temelja ili donjih dijelova zidova amfiteatra, primjerice u Solinu kod Splita i u Riminiju na apeninskoj obali Jadrana. U amfiteatar su dolazili na predstave ne samo stanovnici gradova, već i cjelokupno romanizirano stanovništvo šire okolice. Amfiteatri su tipično rimske građevine u kojima su Rimljani uživali u nasilju, borbama i krvi, a koncepcijski su nastale spajanjem

Pula, amfiteatar (unutrašnjost)

dvaju teatara (*amphi-theatron* znači “dvostruki” teatar), pri čemu su gledatelji sjedili na stubama oko eliptičnog borilišta, tako da se u morfološkom pogledu amfiteatri mogu usporediti s današnjim stadionima.

Pulska Arena izgrađena je u I. stoljeću. Vjerojatno je već za Augusta nastao prvi amfiteatar, možda dijelom izgrađen od drva, koji je potom za cara Vespazijana proširen i izgrađen u potpunosti od kamena, dobivši današnji oblik. Dio gledališta naslonjen je na padinu brežuljka sjeverno od grada, tako da su graditelji uštedjeli na materijalu, radnoj snazi i vremenu potrebnom za izgradnju. Ne znaju se pojedinosti o vremenu i duljini trajanja izgradnje ili o arhitektu. U puku se proširila priča o tome da je Tit Flavije Vespazijan pulsku Arenu dao izgraditi na nagovor svoje ljubavnice Puljanke Antonije Cenis, ali to će ipak biti tek priča bez čvrstih temelja u povijesnim podacima.

Eliptična oblika, Arena ima dvije glavne osi: os sjever-jug duga je oko 130 m, a istok-zapad oko 100 m. Visina sa zapadne strane (na kojoj je građevina najviša) iznosi oko 34 m. Na čvrstim temeljima počivaju dva reda lučno zasvedenih otvora, a na vrhu je niz četvrtastih otvora. Na četiri strane su izvan plašta toga zida istaknute četiri “kule” u kojima su vjerojatno bila dopunska stubišta, a takve “kule” nema niti jedan drugi poznati amfiteatar. Sve to je, međutim, bio samo vanjski zidni plašt koji danas izgleda poput prozračnog kostura nekada “pune” građevine. Unutar njega bilo je na sredini eliptično ravno borilište (oko 100 x 70 m) koje je bilo pokriveno slojem pijeska, gdje su se odigravale borbe i nadmetanja. Cijelo stupnjevito gledalište uokolo, na kojemu je bilo mjesta za oko 20.000 gledatelja, građeno od velikih kamenih blokova, razneseno je nakon antike, u srednjem vijeku, jer su blokovi iskorišteni za izgradnju drugih građevina u gradu i oko njega (crkava, samostana i palača).

Areni nakon antike sudbina nije bila odveć sklona. Nakon što je car Honorije krajem IV. stoljeća zabranio gladijatorske priredbe, svi su rimski amfiteatri izgubili razlog postojanja. Mlečani su ga, navodno, čak htjeli demontirati i prenijeti na Lido ispred Venecije. Da su to učinili, Pula danas ne bi imala jedan od najvažnijih spomenika antike u ovom dijelu Europe.

RIMSKI MUNICIPIJI U ISTRI: *NESACTIUM, AEGIDA*

Osim triju istarskih kolonija (*Tergeste, Pola i Parentium*), određeni, iako niži, stupanj samouprave uživala su u Istri još dva gradska naselja u klasičnoj antici – Nezakcij i Agida. To nisu bila domorodačka naselja, već naselja rimskih građana, vjerojatno većinom doseljenih iz Italije. Ipak, može se pretpostaviti da su i romanizirani stanovnici toga područja dobili djelomično građansko pravo pa su isto tako bili punopravni stanovnici tih gradova. Za *Agidu* (*Agida* ili *Aegida*), poslije *Iustinopolis*, *Capris*, danas Kopar – Capodistria, misli se da je glavna prepreka "napredovanju" u status kolonije bila blizina *Tergeste* kao jačega središta, pod čiju je jurisdikciju i, na neki način, spadao. Plinije ga naziva *oppidum civium Romanorum*, što je jedna vrsta municipalnog statusa, a izričito znači da su u naselju većinu imali upravo rimski građani. Nezakcij ima u Plinija drukčije značajke jer ga naziva samo *oppidum*, što valja protumačiti tako da su njegovi stanovnici bili većinom romanizirani potomci starosjedilačkog stanovništva, a ne potomci novodoseljenih Italika.

Nezakcij, lokalitet

Terminološka raznolikost odražava pravnu raznolikost rješenja u rimskom sustavu državne i lokalne uprave, koji nije bio krut, već vrlo prilagodljiv različitim zatečenim stanjima.

Nezakcij se nalazi vrlo blizu Pule, od nje je udaljen tek desetak kilometara, preblizu da bi imao potpuno neovisni status, ali dovoljno važan da u prvim stoljećima Carstva čuva svoju lokalnu samoupravu. Možda je na to utjecao njegov status važnoga gradinskog središta Histra u južnoj Istri tijekom rimskoga osvajanja u II. stoljeću pr. Kr. (opsada i pad Nezakcija opisao je opširno Tit Livije), kada je bio srušen i spaljen. Za cara Augusta počela je njegova ponovna izgradnja s rimskom urbanom fizionomijom, a broj i karakter posvetnih natpisa autohtonim božanstvima u Nezakciju navodi na pomisao da je riječ o važnom kultnom i simboličkom središtu romaniziranih Histra.

Rimski je Nezakcij (*Nesactium*) bio okružen bedemima s kulama, a u njima su se otvarala dvoja glavna gradska vrata i više sporednih. Središte naselja bilo je oko glavnog trga (forum) s tri hrama na njegovoj zapadnoj strani. Oko njega su bili i drugi javni prostori te termalni sklop. Od zaravnjena središta naselja, na tri se strane spuštaju padine na kojima su bile stambene kuće: samo su neke dijelom istražene. U III. stoljeću na jednom se natpisu posvećenom caru Gorijanu III. spominje kao *Res publica Nesactiensium* (Zajednica Nezakćana), a za njegovu kasnoantičku povijest nema drugih podataka. Početkom VII. stoljeća grad je napušten nakon prvih avaro-slavenskih prodora u južnu Istru, možda osvojen, spaljen i uništen. Gradski život nikada se više nije na tome mjestu obnovio pa je i tradicija o Nezakciju do XIX. stoljeća preživjela samo u tekstu Tita Livija.

Agida ima sasvim drugu priču. Do danas još nije sigurno ustanovljeno gdje se nalazila antička *Agida* koju spominje Plinije: možda na Srminu kod Kopra, staroj gradini iz predrimskog razdoblja jer je dolina ušća Rižane ispod nje bila močvarna. Tek je u kasnoj antici nastalo naselje na otočiću koje je u srednjem vijeku preraslo u današnju povijesnu jezgru Kopra. Osim brojnih antičkih natpisa i ostataka arheoloških predmeta na cijelom širem području Kopra, nema tragova rimskom urbanizmu ili drugim građevinskim elementima većega opsega, tako da se o tomu ništa ne zna.

RIMSKI MUNICIPIJI U LIBURNIJI

Municipalizacija rimske Liburnije bila je upadljivo temeljita jer je zahvatila velik broj autohtonih zajednica i njihovih gradskih središta. Tako su stanovnici *Alvone* (danas Labin), *Flanone* (danas Plomin), *Tarsatice* (danas Rijeka), *Apsora* (danas Osor), zatim *Crexa* (danas Cres), *Curicta* (danas grad Krk) i *Fulfinuma* (danas Omišalj) u I. stoljeću dobili dio rimskoga građanskog prava, odnosno municipalni status. To im je omogućavalo korištenje određenih povlastica u poreznom sustavu, a i lakšu komunikaciju, a time i trgovinu s Italijom kao središtem države. Rimsko građansko pravo stanovnika nekih zajednica Liburnije, odnosno municipalitet njihovih gradskih naselja bili su znakovi već uznapredovale romanizacije jer građansko je pravo bilo posljedica, a ne pretpostavka romanizacije.

Promatrajući danas te gradiće u istočnoj Istri i na Kvarneru, u većini njih zamjećuje se da su gradinskog podrijetla. Osobito je to uočljivo u primjeru Labina i Plomina, ali i Omišlja, koji su smješteni na vrhovima brežuljaka, ponad zaštićene luke u dubokom zaljevu. U labinskom slučaju to je Rabac, nekoliko kilometara udaljeno naselje koje je u svim povijesnim razdobljima imalo funkciju luke. Ni grad Krk nije daleko od takve percepcije, na visokoj stijeni iznad mora, zaštićen debelim srednjovjekovnim zidinama. Vrlo su često bedemi srednjovjekovnih gradića sagrađeni na temeljima prapovijesnih suhozidnih bedema.

Primjer *Tarsatice*, odnosno Rijeke, međutim, najrječitije pokazuje preobrazbu naselja od gradine do antičkoga grada jer se stara liburnska gradina nalazila na vrhu brda iznad lijeve obale Rječine: to je danas Trsat pa i toponim pokazuje kontinuitet. Antička *Tarsatica* izgrađena je, međutim, u podnožju gradine, bliže moru, i na desnoj obali Rječine: tamo gdje je danas Stari grad u Rijeci, od Korza do katedrale Sv. Vida. U ranoj antici vladao je mir, i gradine nisu bile potrebne kao utvrde, a bile su neprikladne

za trgovinu zbog teškog pristupa. Zato se općenito napuštaju, a nova se naselja grade ispod njih, u dolinama. U Plominu, Labinu i Omišlju glavnina antičkih nalaza potječe iz podnožja gradinskog naselja, dok to u Cresu i Osoru nije slučaj jer oni nisu imali pravi gradinski karakter ni u prapovijesti, nego su se vrlo rano razvili blizu mora. Zanimljivo je da su gotovo sve važnije prapovijesne gradine, napuštene u antici, ponovno naseljene u ranome srednjem vijeku i iz njih su izrasli današnji istarski i kvarnerski gradići na brežuljcima, od Dragućа i Bala u Istri, do Bribira i Bakra u Hrvatskom primorju.

Od II. stoljeća najvažnijim gradom postupno je postajala *Tarsatica* jer se našla na kraju niza utvrda koje su od Ljubljanske kotline do Jadrana zaprječivale ulaz u Italiju iz Panonije, odakle je prijetila najveća opasnost za Rimsko Carstvo. Zato je u Rijeci postavljeno regionalno zapovjedništvo, a čitav je kraj militariziran. U središtu antičke *Tarsatice* nalazila se zgrada zapovjedništva izgrađena u obliku logora, sa svečanim monumentalnim ulazom – koji je sačuvan i danas je najvažniji antički spomenik u Rijeci, Rimski luk.

Labin

MASLINOVO ULJE, VINO I AMFORE

Važnost maslinova ulja i vina za istarsku poljoprivredu u antici prelazi sve okvire povijesnih razdoblja. Nikad se poslije iz Istre nisu izvozile takve količine maslinova ulja koje je istovremeno bilo poznato po kakvoći. Goleme rustične vile s više tijeskova za ulje (i vino) svjedoče o velikim kapacitetima prerade, a to znači da je istarsko ulje bilo vrlo traženo na tadašnjem tržištu. Samo su najmanje rimske rustične vile u Istri imale jedan ili dva tijeska: većina ih je imala barem tri ili četiri, a neke i desetak pa i dvadeset tijeskova (Barbariga). Tehnologija tiještenja maslina i grožđa bila je slična onoj koja se u nas (i drugdje oko Sredozemlja) rabila donedavno, do uvođenja hidrauličkih i drugih strojeva. To znači da bi se masline najprije samljele u mlinu koji su pokretale životinje, ili čak ljudi, a zatim se samljevena smjesa stavljala u tijesak koji ju je na različite načine (ali uvijek ljudskom ili životinjskom snagom) pritiskao i iz nje istiskao ulje. Tehnologija tiještenja grožđa razlikovala se samo po tome što se ono prije tiještenja nije mljelo, već se stavljalo izravno u tijesak. Postojali su, naravno, i primitivniji načini

Pula, rimske amfore

tiještenja manjih količina maslina, odnosno grožđa, pomoću improviziranim strojevima, ili čak gaženjem (grožđa) nogama.

Ako je postrojenje za preradu imalo više tijeskova, tekućina je obično otjecala jednim kanalom u bazene za pročišćavanje u kojima se ulje odvajalo od nečistoća i tehnološke vode, a mošt je u takvim bazenima prolazio prvo vrenje. Iz njih se potom tekućina pretakala u velike keramičke posude (*dolia*) u skladištima, gdje je čekala sazrijevanje i prijevoz. Skladišta srednje velikih postrojenja za preradu maslina ili grožđa u ulje ili vino imala su i po trideset-tak, a i više, takvih posuda. Svaka je posuda imala zapremninu od oko 1.500 l, tako da se i po tome vidi veličina prosječne proizvodnje na jednom imanju: oko 450 hl ulja i vina.

Ulje, vino i druge tekućine te žitarice i druga hrana prevozili su se u amforama. Amfore su se izrađivale od keramike u posebnim radionicama, a imale su uvijek dvije drške za nošenje. Raznovrsni oblici amfora određuju mjesto i vrijeme njihova nastanka, tako da su se, primjerice u Istri, proizvodile amfore određenog oblika i veličine, a u drugim dijelovima Carstva drukčijeg oblika. U Istri su poznate dvije-tri radionice amfora u rimsko doba: jedna u Fažani kod Pule, druga u Loronu kod Červara. To su bile velike peći za pečenje nekoliko desetaka amfora odjednom, a pogon je imao više odjela: za pročišćavanje gline, za oblikovanje amfora, za njihovo sušenje te peć za pečenje i skladište gotovih amfora. Neuspjele amfore ili one s greškama nisu završavale na tržištu, već su se bacale na odlagalište otpada, gdje ih danas nalaze arheolozi koji iz ulomaka odbačenih amfora otkrivaju podatke o njihovim vlasnicima.

Vlasnici radionica (a to su često bili i vlasnici poljoprivrednog posjeda) označavali su svoje amfore prije pečenja žigom s imenom. Tako danas znamo da je vlasnik radionice u Fažani bio neki Gaj Lekanije Bas, poznati senator oko sredine I. stoljeća. Vlasnica radionice u Loronu kod Červara (Poreč) bila je stanovita Kalvija Krispinila, dama na dvoru cara Nerona, u isto vrijeme. To je doista bilo doba najveće potražnje za istarskim maslinovim uljem u okolnom području, kada je ono postizalo najvišu cijenu, odnosno donosilo najveću zaradu.

RIMSKE CESTE

Rimska cestogradnja pripada znatnijim i poznatijim tekovinama te civilizacije. Kao i sve velike države staroga vijeka koje su se prostirale na golemim područjima, rimska je država sustav cesta razvila i održavala ponajprije radi brza putovanja službene pošte: obavijesti i zapovijedi od glavnoga grada prema periferiji i obratno. Zato su ceste bile pomno izgrađene, a na pravilnim razmacima bile su postaje za odmor i okrjepu te za promjenu konja i konjanika, kako bi poruke mogle stići na odredište što prije. Prve ceste toga sustava izgrađene su kada se rimska vlast proširila na cijelu Italiju, a sve su se zrakasto pružale iz Rima. Poslije su i sve novoosvojene provincije dobile cestovni sustav koji ih je povezivao s cjelinom.

Zbog svoga položaja na sjevernom Jadranu, za Istru su jednako bili važni cestovni i pomorski pravci povezivanja s okolnim krajevima. Glavna cesta koja je povezivala Akvileju i Istru, išla je najprije u *Tergeste* (Trst), zatim je prelazila Rižanu (*Formio flumen*), Dragonju (*Argaone*) i Bujštinu te preko Mirne (*Ningus flumen*) stizala na Poreštinu. Cesta je ulazila u Poreč pravcem Višnjan – Kaštelir, a iz grada je izlazila prema Dračevcu, Kloštru i Limskom zaljevu. Zatim je prelazila Limsku dragu i dugim ravnim pravcima išla prema Balama, Vodnjanu i Puli. Njezina trasa nije potpuno poznata, tako da se ne može reći gdje je i kako prelazila, primjerice, rijeke Dragonju i Mirnu ili Limsku dragu. Ostaci ove ceste sačuvani su, odnosno slučajno pronađeni, samo kod Kopra (blizu račvanja glavne ceste koja vodi iz Kopra u Trst i Ljubljanu) i kod Pule (na Velom Vrhu, glavnome sjevernom ulazu u grad). Kod Galižane je pronađen miljokaz, kameni natpis s oznakom broja milja od polazne točke, s naznakom da je postavljen za vladavine cara Vespazijana te da se cesta zvala *Via Flavia* (Flavijevska cesta). Cesta *Aquileia – Tergeste – Parentium – Pola* jamačno nije izgrađena tek za cara Tita Flavija Vespazijana, već je tada vjerojat-

Rimska cestovna mreža u X. regiji Venetia et Histria (prema Corbaneseu)

no bila obnovljena ili osuvremenjena.

Druga važna cesta izlazila je iz Pule, iznad Arene prema Šijanskoj šumi, a zatim dalje prema Nezakciju. Od Nezakcija je zasigurno išla do *Alvone* (Labin), ali nije poznato točno kuda: preko Proštine na Rakalj i potom do zaljeva pa skelom preko njega, ili pak prema Marčani i Barbanu, preko rijeke Raše (*Arsia flumen*). Obje su inačice bile podjednako teške zbog prirodne prepreke – duboke doline rijeke i morskog zaljeva. Prijelazom rijeke Raše cesta je vodila u Liburniju, do *Alvone* i potom do *Flanone* (Plomina). Nastavljala je rubom Čepićkog polja do Vranje i zatim preko prijevoja Poklon na kvarnersku stranu masiva Učke te se spuštala prema *Tarsatici*, današnjoj Rijeci. Odatle je nova cesta nastavljala dalje prema Dalmaciji, ali vjerojatno ne duž obalnog ruba, već na povišenom terenu preko Bakra te Vinodolom do Novog Vinodolskog.

Dakako, osim tih glavnih pravaca, postojale su i lokalne ceste koje su spajale sva naseljena mjesta u Istri i Liburniji te na otocima. Takve ceste često nisu imale popločanu već zemljanu podlogu pa su to teže prepoznatljive. Mnoge od njih postojale su i u kasnijim razdobljima, do danas, uvijek kao obični poljski putovi.

RIMSKE LUKE I PLOVIDBA

Pomorska komunikacija na Sredozemlju oduvijek je bila razvijena: ljudi su morem plovili otkad su živjeli na njegovim obalama. Iako je more u primitivnim uvjetima postavljalo znatna ograničenja (plovidba samo danju i za lijepa vremena, gotovo samo u obalnom režimu te samo od travnja do listopada), morem se brže i jednostavnije moglo prevesti veći teret nego kopnom. Zato je morski prijevoz bio višestruko jeftiniji pa se koristio gdje god se moglo. Svi veliki gradovi starog vijeka smješteni su na morskoj obali, blizu obale ili pak na velikim plovnim rijekama.

Jadran je tipično zatvoreno more unutar kojega ni prije navedena ograničenja nisu značila preveliku prepreku. Zato su sva obalna mjesta komunicirale morem, a na velike luke u gradovima nadovezala se mreža kopnenih putova prema unutrašnjosti. Pomorski putovi i ceste tvorili su tako nedjeljivu cjelinu, a sjeverni je Jadran za to dobar primjer.

Pola, Parentium i *Tergeste* nastali su kao rimske kolonije na obali mora, imajući na umu i potrebu da gradovi imaju sigurne i dobre luke. Današnje luke skrivaju pod morem i nasipanim obalama ostatke rimskih operativnih obala i gatova pa se o njima gotovo ništa ne može reći. Pulska operativna luka bila je na potezu od današnje zgrade glavne pošte do foruma s južne strane grada. Porečka luka nalazila se vjerojatno sjeverno od grada, gdje se pod morem vide ostaci starog valobrana koji vjerojatno pripada antičkom dobu.

U rimsko je doba, osim gradova, bilo naseljeno i cijelo izvangradsko područje zapadne Istre, osobito rustičnim vilama kao središtu poljoprivrednih imanja. Za izvoz poljoprivrednih proizvoda s takvih imanja koristio se upravo pomorski prijevoz, tako da su vlasnici imanja bili upućeni na lučice u njihovoj neposrednoj blizini. Sustav rimskih luka nije se oslanjao samo na velike gradske luke, već (u istarskom slučaju izvoza ulja i vina) na mno-

go lučica duž cijele obale. Od Ližnjana i Medulina do Savudrije, Izole i Milja gotovo su svaki zaljev, svaka uvala mogli biti lučica za pristajanje manjih brodica koje su na takvim mjestima primale teret amfora s uljem i vinom.

Arheološki ostaci rimskih rustičnih vila duž zapadne obale Istre brojni su, ali svaki takav građevinski kompleks imao je i pripadajuću lučicu koja se obično nalazila u zaljevu. Bila je zatvorena jednim ili dvama lukobranima, a obala je bila zidana. Gatova nije bilo (ili vrlo rijetko) jer se za pristajanje i vezivanje brodova koristila obala, odnosno lukobrani s unutarnje strane. Poznati su dobro sačuvani primjeri luka u uvali Verige na Brijunima, zatim u Savudriji, u Sv. Ivanu Kornetskom, a u slovenskom dijelu Istre Simonov zaljev kod Izole (*Halietum*). Svakoj takvoj lučici gravitirala su poljoprivredna imanja iz zaleđa, koja su tako cestama bila povezana s obalom, a ne s obližnjim gradom. Naravno, cestovna veza s gradom bila je potrebna zato što je grad bio upravno i političko središte, ali gospodarske veze pokoravale su se drugim zakonitostima.

Brijuni, tlocrt uvale Verige

RUSTIČNE VILE

Poljoprivreda je u rimskom gospodarstvu, kao i u svim predindustrijskim društvima, bila veoma važna za opstanak i preživljavanje. Rimljani su razvili osobit način korištenja zemlje za intenzivnu proizvodnju specijaliziranih kultura, a u velikom dijelu Sredozemlja to su bile vinova loza i masline. Samo su u sjevernoj Africi, na Siciliji i u Egiptu te oko Crnog mora monokulturno uzgajali žitarice. Isto tako, samo su iznimno koristili velike površine kao pašnjake za velika stada stoke, i to u južnoj Italiji na kraju Republike. Intenzitet iskorištavanja zemlje bio je tako razvijen da je nastao osobit oblik naseljavanja karakterističan za rimsko doba. Takva naselja Rimljani su nazivali *villa rustica* – rustična vila.

To su bili građevinski sklopovi izvan grada, koji su se sastojali od nekoliko skupina prostorija u jednoj ili više zgrada za stanovanje i gospodarenje zemljom, središta zemljišnih posjeda u kojima je živio vlasnik s obitelji i radnicima/robovima. Vlasnik je mogao živjeti i u gradu (često je imao kuću u gradu i više takvih posjeda izvan grada), a imanje je povjeravao nadgledniku koji je u njegovo

Brijuni, uvala Verige

ime upravljao poslugom i radnicima. U kasnijim stoljećima njihov se odnos temeljio na zakupu, pri čemu je zakupnik morao vlasniku davati dio prinosa u naravi, ali je bio slobodan gospodariti imanjem kako je najbolje umio.

Bogatiji zemljovlasnici imali su na ladanju raskošne palače, bogato ukrašene kipovima, freskama i mozaicima, u nas često uz obalu mora, dok su gospodarski dijelovi bili izdvojeni, a sastojali su se od prostora za stanovanje radnika i robova, nadglednika/upravitelja ili zakupnika i njegove obitelji, za čuvanje plodova zemlje i prerađevina te od postrojenja za preradu maslina i grožđa. Luksuzne vile, od kojih neke imaju i gospodarski dio, ali većina nema, dobro su poznate u istarskom priobalju: uvala Verige na Brijunima, vila u Barbarigi, vila na poluotoku Sorna kod Poreča. Njihovi vlasnici bili su zacijelo pripadnici senatorskog staleža, društvene elite rimske države u carsko doba.

Dakako, mnogo je više bilo rustičnih vila gospodarskog karaktera, u kojima nije bilo raskoši, nego je sve podređeno proizvodnji. Takve su građevine bile zaista središta poljoprivrednih imanja na kojima se proizvodilo ulje i vino. Neke su jako velike (Barbariga, vila na brdu Kolci na Brijunima, vila u uvali Madona na Brijunima) s nekoliko tijeskova i golemim skladištima, druge male – za jednostavnu obitelj bez posluge i robova (vila u Labincima kod Kaštelira). Najviše je srednje velikih rustičnih vila, očevidno obiteljskih posjeda s manjom skupinom radnika i robova (Šaraja kod Peroja, Šijana, Banjole itd.).

Rimske rustične vile napuštene su kada je rimska država počela propadati jer su u nemirnim vremenima postale nesigurne – nisu se mogle vojno braniti. Na ostacima nekih od njih poslije su nastala srednjovjekovna sela, od kojih neka i danas postoje i nose ostatke imena svojih vlasnika iz rimskog doba. Marčana je tako bila posjed nekog Marcija (Marcius > fundus Marcianum > Marciana > Marzana > Marčana), Ližnjan nekog Licinija, a Vodnjan nekog Atinija.

PRVE KRŠĆANSKE ZAJEDNICE

Nova religija spasa javila se u Palestini u I. stoljeću, a temeljila se na smrti Isusa Krista na križu radi otkupljenja grijeha svih ljudi. Postala je vrlo omiljena jer je širila vjeru u uskrsnuće i vječni život. Vrlo se brzo proširila velikim gradovima na istoku, a zatim i na zapadu Carstva pa je tako dospjela i u istarske gradove. No kako su prvi kršćani vjeru ispovijedali u tajnosti zbog straha od progona, povijesni su tragovi najstarijih vremena vrlo skromni. Postojanje prvih sigurnih kršćanskih zajednica u nas datira se u III. stoljeće, iako su možda postojale i u II. stoljeću. U najžešćim progonima stradali su brojni vjernici, svećenici i biskupi.

Tako je u Poreču mučeničkom smrću stradao Mauro, biskup kršćanske zajednice, a za Pulu postoji povijesno nepotvr-

Poreč, Eufrazijeva bazilika (detalj)

đena priča o Germanu, pulskom građaninu koji je također ubijen u to vrijeme u okolici grada. Kada je rimski car Konstantin I. (Veliki) dopustio 313. godine kršćanima slobodno ispovijedanje vjere, počela je znatna graditeljska djelatnost radi podizanja bogomolja. Bogomolje su u pravilu nastajale u privatnim kućama uglednijih vjernika, gdje su se u vrijeme progona kršćani tajno sastajali. Od privatnih kuća nastale su prve crkve u IV. stoljeću, a u idućim su se stoljećima širile, pregrađivale i uljepšavale.

Sv. Mauro nakon smrti bio je pokopan na gradskom groblju, a na mjestu njegove tajne kapele izgrađen je prvi službeni crkveni kompleks u gradu s dvjema usporednim crkvama. Njegovo je tijelo premješteno u oltarni prostor te crkve kako bi svojom svetošću i fizički bio blizu vjernicima koji su se u njoj okupljali. U VI. stoljeću tadašnji biskup Eufrazije podignuo je na istome mjestu novu crkvu urešenu sjajnim mozaicima, a preuredio je i cijeli sklop (biskupska rezidencija, atrij, krstionica) koji se danas po njemu naziva Eufrazijeva bazilika.

Iako Pula nema tako neprijepornog mučenika (priča o sv. Germanu – da je osuđen u Areni, a pogubljen uz cestu za Nezakcij – zabilježena je tek mnogo poslije pa nije posve povijesno pouzdana), i u tom je gradu u IV. stoljeću nastala prva dvostruka crkva koja je poslije brojnim preinakama preobražena u današnju katedralu. U to su vrijeme između sjevernog Jadrana i Alpa obično građene po dvije usporedne crkve, od kojih je jedna služila svakodnevnom kultu, a druga za štovanje svetačkih moći. Tako je i Pula imala dvije crkve, od kojih je manja u srednjem vijeku napuštena, zapuštena i srušena te je danas na njoj cvjetnjak.

Pola i *Parentium* postali su sjedišta biskupa, ali crkve su nicale i u drugim naseljima. Već u IV.–V. stoljeću izgrađena je dvojna bazilika u Nezakciju, a izgradnja mnogobrojnih crkava u cijelom obalnom području Istre (Brijuni, Betika kod Barbarige, Guran kod Vodnjana, Sv. Foška kod Vodnjana, Banjole kod Vodnjana i druge) osobito je procvala u V.–VI. stoljeću. I u Puli i oko nje podignuto je mnogo crkava (Sv. Felicita, Sv. Ivan od Nimfeja i dr.).

NASTANAK NOVIH GRADOVA: ROVINJ, NOVIGRAD, UMAG, BALE, BUJE, BUZET...

Pulska kapsa

Kasnoantičko razdoblje imalo je značajne posljedice za kasniju povijest Istre jer su u to doba na poluotoku nastala brojna nova gradska naselja, od kojih mnogi gradići i danas postoje. Osim Pule, Trsta i Poreča, tri kolonije koje su Rimljani osnovali u I. stoljeću pr. Kr., odnosno u I. stoljeću, municipija u Kopru i Nezakciju te u Labinu i Plominu, između V. i VII. stoljeća niknulo je više novih središta koja su se vrlo brzo pretvorila u gradove.

Nastanak tih kasnoantičkih/ranosrednjovjekovnih gradova bilo je specifično jer su nicali na zaštićenim mjestima uz obalu, na otocima ili poluotočićima duž zapadne obale Istre, odnosno na brežuljcima na kojima su se u prapovijesti uzdizale histarske gradine. Nastali su radi obrane jer su se u njih ljudi sklanjali od opasnosti. Jednostavno su tražili sigurnija mjesta koja će moći dovoljno dobro utvrditi za obranu. Dio stanovnika tih novih gradova bile su dobjeglice iz drugih krajeva, posebno iz panonskih provincija iz kojih se rimska vojska postupno povlačila zbog neprekidna pritiska barbara u ratovima koji su se tamo vodili. Daka-

ko, i stanovnici Istre koju su dotad živjeli izvan gradova, na nezaštićenim gospodarskim imanjima na selu, morali su potražiti sklonište na utvrđenim mjestima. To su isprva bila privremena naselja (*refugia*), od kojih su se neka preobrazila u stalno naseljene gradove, a neki među njima potom su nastavili živjeti do danas.

Od obalnih gradova posebno je zanimljiv slučaj Rovinja koji je nastao na otočiću (koji je tek u XVII. stoljeću bio nasipanjem povezan s kopnom, kao što je i danas), a prvi se put spominje u pisanim izvorima tek u VI.–VII. stoljeću pod imenom *Ruignum* ili *Ruginium*. Sigurno nije nastao puno prije toga prvoga povijesnog spomena, a očito je bio sigurno sklonište na osamljenom mjestu uz obalu. Drugi su takvi gradovi, koji su zacijelo nastali u tim burnim stoljećima seoba i ratova, migracija i rađanja novih gradova, Vrsar, Novigrad, Umag i Sipar, odnosno Piran i Izola u Slovenskom primorju, a jamačno Beli i Lubenice na otoku Cresu.

Naselja na otočićima ili poluotočićima uz more bila su posebno dobro zaštićena jer je opasnost prijetila prije svega od kopnenih naroda koji nisu dotad imali iskustva u ratovanju na moru. Obalni gradovi na Sredozemlju zato su mogli još dugo održavati veze između sebe, tako da je antička civilizacija na moru propala mnogo kasnije od one na kopnu.

Lijep je i poučan primjer naselja koje je nastalo na mjestu rimske vile u uvali Madona (Gospina uvala, Dobrika, Val Madonna) na Brijunima u V.–VI. stoljeću izgradnjom debelih bedema i naseljavanjem brojnih dobjeglica. Njihov je gradić bio smješten na obali mora, i to na vanjskoj strani otoka, pa nije bio vidljiv s kopna. Poslije je napušten i nije preživio početak srednjega vijeka.

Mnogo ih više ima u unutrašnjosti Istre, gdje su brojne gradine bile ponovno naseljene privremenim zbjegovima, a neke su postale gradska naselja. Takvi su gradovi, primjerice, Buje, Grožnjan, Oprtalj i Motovun u sjeverozapadnom dijelu Istre, odnosno Kubed, Sočerga i Pomjan u slovenskom dijelu Istre, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz i Dragući u središnjoj Istri, potom Brseč, Mošćenice i Kastav u istarskoj Liburniji te Bribir u Vinodolu.

ISTRA I LIBURNIJA POD GOTSKIM KRALJEVIMA

Iako se 476. u historiografiji uzima kao godina propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, kada je vojskovođa i kralj germanskih Herula svrgnuo Romula Augustula, povijesni događaji malo su zamršeniji od tako jednostavnog prikazivanja. Nakon Honorija, koji je od 385. do 423. godine prvi vladao kao zapadnorimski car (a njegov brat Arkadije postao je istočnorimskim carem), u V. stoljeću samo je jedan car bio dovoljno snažan da čvrsto vlada duže vrijeme: Valentinijan III. (425.– 455.). Nakon njega vladalo se u prosjeku tri godine. Predzadnji car bio je Julije Nepot kojega je u njegovoj trećoj godini vladanja 475. godine svrgnuo s prijestolja Orest, njegov prefekt pretorija, koji je odmah potom za cara proglasio svojega sina Romula Augustula. Julije Nepot nije, međutim, bio ubijen, već se povukao u Dalmaciju,

Ranokršćanski sarkofag iz Betike pored Barbarige

gdje je još do 480. godine vladao kao zakoniti zapadnorimski car (priznavao ga je i istočnorimski car Zenon), iako Carstvo više nije postojale, već se razdvojilo na više samostalnih "barbarskih" kraljevina. Nakon toga je Odoakar svoju vlast, koju je bio uspostavio u Italiji, proširio i na Dalmaciju.

U to su vrijeme Ostrogoti ugrožavali neke pokrajine Istočnoga Rimskog Carstva pa ih je Zenon uputio prema zapadu, nudeći im Italiju. Odoakar se s njima sporazumio o podjeli vlasti, ali ga je 493. godine ostrogotski kralj Teodorik ubio i započeo stvaranje ostrogotske države s glavnim gradom u Ravenni. Već su nekoliko godina prije (489. ili 490.) Istra i Dalmacija došle pod vlast Ostrogota. Ostrogoti su uspostavili svoj sustav vlasti i činovnika, koji se oslanjao na ostrogotsku aristokraciju i na podčinjene romanske starosjeditelje. Na čelu uprave, osim kralja, bio je prefekt pretorija, a svakom je pokrajinom u dvije prefekture (Italija i Galija) upravljao knez (*comes*). Svaki je grad imao i gradskog upravitelja (*comes Gothorum per civitates*).

Brojni nalazi predmeta ostrogotske kulture i umjetnosti, razasuti širom Dinarida od mora do Posavine, svjedoče o njihovoj nazočnosti i kontroli teritorija, iako su Ostrogoti bili samo upravljački sloj u državnom sustavu, a nisu činili većinu stanovništva. I u Istri ima sporadičnih nalaza ostrogotske materijalne kulture, ali sve upućuje na neprekidnost života starosjedilačkog stanovništva.

Nakon Teodorikove smrti, 526. godine naslijedio ga je malodobni unuk Atalarik, a umjesto njega vladala je njegova majka Amalasvinta koja se nakon njegove smrti udala za Teodata koji je također pretendirao na kraljevsko prijestolje. Kada je Teodat 534. godine svrgnuo i ubio Amalasvintu, to je poslužilo Justinijanu kao povod za početak rata protiv Ostrogota. Rat je trajao dvadeset godina protiv Teodatovih nasljednika Vitigesa i Totile, te je završio bizantskim osvajanjem ostrogotske države. Borba za Dalmaciju i Liburniju vodila se od 535. do 537., a Istru su Bizantinci osvojili 538. godine. Time su na sjevernom Jadranu nestali Ostrogoti koji i nisu ostavili većega traga u kulturi i povijesti Istre.

BIZANTSKA VLAST I KULTURA U ISTRI

Izrasla na temeljima Istočnoga Rimskog Carstva i na području grčke i helenističke kulture, bizantska civilizacija nastavila je antičku tradiciju u novim okolnostima pa je zato jedan od čimbenika kontinuiteta antike prema srednjem vijeku. Istra i Liburnija pripadale su krugu latinske kulture, tj. Zapadnome Rimskom Carstvu, ali su u V. stoljeću bile pod prilično jakim utjecajem Istočnoga Rimskog Carstva, a od sredine VI. stoljeća neko vrijeme i pod izravnom vlašću bizantskoga cara. Kako je slabio politički utjecaj Bizanta na Jadranu općenito, tako se njegov utjecaj smanjivao i u Istri i Liburniji.

Bizantska vlast u Istri započela je Justinijanovim osvajanjem 537.–538. godine, a Istra je još do 555. godine bila caru važna kao potpora ratu protiv Ostrogota u Italiji. Istra, međutim, nije bila razorena, vojne operacije zaobišle su poluotok koji je najprije za ostrogotskog kralja i njegov dvor bio važan izvor hrane (Kasiodor, Totilin prefekt pretorija, hvalio je plodnost i bogatstvo zapadne obale Istre samo nekoliko godina prije pada Istre u bizantske ruke). Nakon bizantskog osvajanja, vrhovnu vlast na poluotoku u carevo je ime imao vojni zapovjednik, *magister militum*, ali gradovi su zadržali velik dio mjesne samouprave. Posljednje desetljeće Justinijanove vladavine, do njegove smrti 565. godine, bilo je za Istru razdoblje procvata graditeljstva, kulture i umjetnosti. U to je vrijeme kršćanstvo već bilo postalo jedinom, obveznom i državnom religijom, a Crkva je postala važna ustanova koja je zajedno s ustanovama državne uprave i carskoga dvora imala sve važniju ulogu u svakodnevnome političkom životu. Tada su u istarskim gradovima izgrađene važne građevine, od kojih su mnoge i danas sačuvane, u ruševinama ili u cjelini, a svjedoče o snazi i bogatstvu, utjecaju i moći Crkve i države.

Najvažnija je među njima nova bazilika koju je na mjestu stare dao izgraditi porečki biskup Eufrazije sredinom VI. stoljeća.

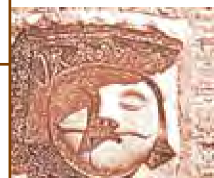
To je bila velika trobrodna crkva bogato ukrašena mozaicima i mramornim pločama u umjetničkom stilu po tadašnjem ukusu na sjevernom Jadranu (Ravenna je bila snažan umjetnički uzor), a pod utjecajem bizantske umjetnosti. Osim bazilike, istom sklopu pripadaju pretprostori (trijem i predvorje), krstionica i velika biskupska palača koja je do danas sačuvana u gotovo izvornom

Kapsa od slonovače iz Samagera

obliku iz VI. stoljeća, te je po tome jedna od najvažnijih građevina naše graditeljske baštine.

U Puli i drugim gradovima crkvene i druge građevine toga doba sačuvane su samo u tragovima ili pak u skromnim ostacima. Ali svi zajedno, takvi ostaci govore o pravom preporodu kulture i umjetnosti u rano bizantsko doba, tako da je to vrijeme bilo vrlo važno u povijesti Istre i sjevernog Jadrana kao značajan prijelaz prema srednjemu vijeku, prema novim oblicima društvenog i političkog uređenja.

Treće Poglavlje

SREDNJI VIJEK (538.-1420.)
I. RANI SREDNJI VIJEK (538.-1060.)

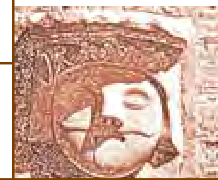
1. **POD BIZANTSKOM VLAŠĆU** – Goti – Rimski kontinuitet – Religiozna zbivanja – Bizantske ustanove – Upadi Slavena – Naseljena mjesta – Kulturni sjaj: Pula, Poreč – Samostanska središta – Kult – "Šizma triju poglavlja" – Cissa – Langobardska epizoda (751.–774.)
2. **OD FRANAČKE PREVLASTI DO SVETOGA RIMSKOG CARSTVA** – Karolinško uređenje – Franačka provincija – Rižanski placit (sabor) – Romansko-slavenska prožetost – Pogranična regija – Unutar germanskoga feudalnog uređenja – Feudalizam – Venecija – Sporazumi među gradovima – Pohod iz tisućite godine – Crkvena moć – Porečka biskupija – Relikvije i sveta tijela – Sakralna baština – Benediktinci – Sveti Romuald – Gradovi u ranome srednjem vijeku

Vižinada, Sv. Marija na Božjem Polju, vjerojatno Atilina glava

Dugo povijesno razdoblje istarskoga srednjeg vijeka započinje bizantskom prevlasti, a završava u XI. stoljeću (tzv. preokret tisućite godine). Rani srednji vijek u Istri, za razliku od rimskog doba i od kasnijih vremena, obilježava nedostatak pisanih izvora i materijalnih dokaza. To ne znači da od VI. do X. stoljeća nije bilo društvenih, jezičnih, kulturnih, urbanih i gospodarskih previranja koja su utjecala na stvaranje posve specifičnog istarskog krajolika. Upravo u ranomu srednjem vijeku istarski je poluotok počeo poprimati obilježje prostora etničko-jezičnog stjecišta, unutar konteksta u kojemu su postali sve očitiji društveno-politički apetiti i želje te gospodarski interesi. Tijekom tih stoljeća na području Istre spajaju se dva svijeta: sredozemni i alpsko-srednjoeuropski.

Bizant je upravljao Istrom od 538. do 778. godine. Od 751. do 774. Istra je bila pod langobardskom vlašću. Nakon ponovne uspostave bizantske vlasti (774.–778.), potpala je pod Franke. Nakon smrti Karla Velikog (814.) istarska je vojvodina ostala u sastavu velike Furlanske marke do 828., kada je Furlanska marka raspuštena i svedena na manji feudalni posjed kojemu je Istra pripojena. Nakon Verdunskog mira (843.) Istarska je grofovija ostala u sastavu istočne Akvilejske marke, u Kraljevini Italiji (Regnum Italicum), kojom je do 875. vladala lotarinška linija. Poslije su, između IX. i X. stoljeća, na čelo Akvilejske marke došli vladari tzv. neovisnog razdoblja: Berengar I. Furlanski, Hugo i Lotar II. Kralj Hugo koji je stupio na prijestolje 924. godine, nakon Berengarove smrti, odvojio je istarsku provinciju od Furlanije te ona dolazi pod izravni utjecaj vojvode Wintera. Nakon vojvodine smrti Istra je ponovno potpala pod utjecaj Akvilejske marke.

1. POD BIZANTSKOM VLAŠĆU (538.–778.)

Goti

Iako su prodori barbara samo dotaknuli poluotok, Istra je bila upletena u sve vojne i političke promjene koje su pratile pad Rimskoga Carstva. Raspad Carstva ubrzao je pad važnog uporišta kao što je bila Akvileja 452. godine pod naletom Atilinih Huna te upada Rugijaca i Odoakrovih Herula koji su 476., nakon 663 godine, okončali razdoblje rimske prevlasti u Istri. Teodorikovi su Goti, koji su se u posljednjim godinama V. stoljeća spustili iz Panonije u Italiju, pokorili i Istru. Njihova vlast nije donijela velike promjene u društvenom i gospodarskom ustrojstvu, iako je vojna organizacija u potpunosti prešla u njihove ruke. Gotima je pripala jedna trećina zemlje, a na čelo provincije postavljen je gotski vojni namjesnik. Što se tiče ostaloga, rimsko ustrojstvo koje je bilo na snazi potkraj Carstva, ostalo je gotovo netaknuto.

Provincija *Venetia et Histria*, ustanovljena još u rano imperijalno doba, u početku je služila kao prva brana prodorima i

Kaštel Sipar, ruševine

napredovanju barbara prema Carstvu. Upravo padom Rimskoga Carstva te u idućim stoljećima ta je provincija pokazala koliko je u njoj bila ukorijenjena rimska tradicija, bogato i različito kulturno naslijeđe te urbana, pravna i civilna rimska baština koja je u gotovo svim priobalnim gradovima prenesena u srednji vijek. To se ne odnosi samo na municipalna središta i kolonije (Pula, Poreč, Kopar, Nezakcij, Labin i Plomin), već i na manja mjesta koja su se razvila krajem kasnoantičkoga doba. Prvo pisano svjedočanstvo o tim središtima nalazimo kod Ravenskog Anonimusa, nepoznatog pisca i svećenika iz VI. stoljeća, koji u svojoj *Cosmographiji* navodi neka istarska mjesta i otoke, s naznakama zemljopisnog opisa, u razdoblju od kraja V. i početka VI. stoljeća: *Capris* (Kopar), *Piranon* (Piran), *Silbio* (Savudrija), *Humago* (Umag), *Sapparis* (Sipar), *Neapolis* (Novigrad), *Parentio* (Poreč), *Cervaria* (Červar), *Ursaria* (Vrsar), *Ruigno* (Rovinj), *Pola* (Pula), *Pullaria* (Brijuni), *Nessatio* (Nezakcij).

Rimski kontinuitet

Ta su naselja nastala zbog sve većeg pritiska i opasnosti od barbara, ali i zato što su dobro branjena primorska mjesta privlačila stanovništvo iz malih priobalnih aglomeracija i sa sela. Novi ruralni proces doveo je do napuštanja rimskih *villae rusticae* kao mjesta boravka. Zbog takva stanja nova su se naselja počela razvijati na otocima i poluotocima (npr. Izola, Piran, Umag, Novigrad, Vrsar, Rovinj, naselje Uvala Madona na Brijunima), ili na dobro branjenim brežuljcima i uzvisinama, na kojima su se nalazili pretpovijesni kašteli (Buje, Grožnjan, Motovun, Oprtalj, Buzet, Roč,

Brijuni, bizantski castrum

Novigrad, ranokršćanska katedrala

Kubed, Sočerb, Pomjan, Pićan, Gračišće, Paz, Draguć, Brseč, Mošćenice, Kastav i mnogi drugi). Tipologija je tih naselja različita, ali istovremeno i karakteristična.

Iako je struktura gospodarskih djelatnosti ostala nepromijenjena, proizvodnja više nije bila usmjerena prema velikom tržištu, već uglavnom na pokrivanje tamošnjih potreba. U poljoprivredi, kao najvažnijoj gospodarskoj djelatnosti, antički je model, temeljen na iskorištavanju robova, postupno zamijenjen novim modelom organizacije, utemeljene na "slobodnom" radu kolona i seoskih sluga, koji su bili vezani vječnim ugovorom s vlasnikom zemlje.

Religiozna zbivanja

Od društvenih procesa koji su se razvili u Istri u kasnoantičko doba, treba spomenuti opsežnu evangelizaciju koju je provodila Akvileja unutar svoje velike crkvene provincije koja je nastala krajem IV. i početkom sljedećeg stoljeća. Bilo je to veoma veliko područje u kojem je središte metropolije ubrzo steklo velik ugled i autoritet kod kršćanskih zajednica u Istri, koje su nastale u III. stoljeću. U V. i VI. stoljeću te zajednice postaju biskupije podložne Akvileji, što je pridonijelo širenju kršćanstva i izvan gradskih zidina, na selima.

Pisana svjedočanstva i natpisi na spomenicima, od kojih su mnogi tek nedavno pronađeni u arheološkim iskapanjima i istraživanjima, potvrđuju da se u ranokršćanskom razdoblju

nametnula Porečka biskupija, a postojale su i biskupije u Puli i Novigradu. Važnija su zdanja toga doba predeufrazijevska porečka trobrodna bazilika (sredina V. st.), prva biskupska zgrada u Puli (prema R. Matijašiću, izgrađena u IV. st., a prema G. Cuscitu, u drugoj polovici V. st.) i u Novigradu (pol. V. st.). Važni sakralni objekti s arhitektonskog stajališta, sagrađeni su i u manjim središtima koja nisu bila biskupska sjedišta, kao što su Milje i Nezakcij, u kojima je u V. stoljeću podignuta dvostruka bazilika.

Zahvaljujući rubnom položaju s obzirom na glavne pravce barbarskih upada u V. stoljeću, Istra je nastavila gospodarski napredovati, o čemu svjedoči rast i razvoj priobalnih gradova i seoskih naselja, pomorski trgovački odnosi sa sjeveroistočnom talijanskom obalom, pogotovo s Ravennom, te vrijedne Kasiodorove (oko 490.–538.) povijesne isprave. U njegovu je djelu *Variae* izvrsno opisano stanje u kojem se nalazila Istra početkom VI. stoljeća, pogotovo u pismu upućenom Istranima 537./538. godine, kada je obnašao dužnost senatorskog prefekta gotskoga kralja Vitiksa te imao važnu ulogu u upravi, financijama i gospodarstvu države. U želji da od istarskih posjednika dobije uplatu dažbina državi, u novcu i prirodnim proizvodima, dao je sljedeću sliku gospodarskih potencijala Istre: "Istarska je provincija prekrivena maslinama, obilna žitom, bogata grožđem, iz nje kao iz triju dojki nevjerojatnom plodnošću curi svaki proizvod. S pravom je prozvana *Campaniom* Ravenne, smočnicom kraljevskoga grada, sladostrasno i divno mjesto za odmor... Njezine uvale hrane mnoge ljuskare i poznate su po obilju riba. U mnogobrojnim morskim bazenima spontano se rađaju kamenice, i kada se ne uzgajaju. Sjajne palače izdaleka izgledaju kao niska bisera pa je sasvim jasno koliko su naši velikaši cijenili ovu provinciju kada su je ukrasili tolikim zgradama. Ona daje sve potrebno *komiteškoj miliciji* (vojsci), krasi carstvo Italije, ona je naslada bogatima i hrani prosječne".

Gotsko-bizantski rat 535.–555. godine odrazio se i na Istru i označio početak novoga povijesnog razdoblja. Već 539. godine poluotok je djelomično zauzela vojska bizantskog zapovjednika

Belizara, a 552. Istra je potpuno pala u bizantske ruke. Te je godine vojska, kojom je zapovijedao Narses, zauzela Istru da bi odatle mogla nastaviti pobjednički pohod prema venetskim lagunama i Ravenni. Tako je na poluotoku započela više od dvjesto godina duga bizantska prevlast.

Bizantske ustanove

Na početku bizantske vladavine poštovane su municipalne institucije iz rimskog doba. Istra je bila u sastavu Ravenskog egzarhata koji je predstavljao *dux* (vojvoda). U gradovima su vlast obnašali *comites*, zajedno s civilnim službenicima (*iudices provinciae*) čije su kompetencije bile odvojene od onih vojnih službenika (*iudices militares*), dakle u skladu s odredbama Justinijanove Pragmatičke sankcije. Nakon prvih desetljeća bizantske vladavine dolazi do bitnih promjena u organizaciji provincije radi obrane od novog vala barbarskih naleta, prije svega Langobarda. Zbog toga je Istra već krajem VI. stoljeća doživjela sudbinu drugih provincija te je uređena kao bizantska tema, vojno-granično područje na čijem je čelu bio *magister militum* koji je boravio u Puli, a postavljao ga je izravno egzarh iz Ravenne.

Kopar, saborna crkva

U međuvremenu, godine 568. Langobardi su ušli u Italiju i zauzeli veći dio sjeveroistočnih teritorija Apeninskog poluotoka. U bizantskim su rukama ostali Ravenski egzarhat, Venetska laguna, Gradež i Istra koju je prvi langobardski upad tek površno dotaknuo. Zbog tih je događaja akvilejski patrijarh, zajedno s većinom svojih vjernika i s crkvenim blagom, prebjegao u Gradež. Najvjerojatnije su u to vrijeme, nakon pljačke Trsta i bijega stanovništva s tog područja, nastali *Justinopolis* (današnji Kopar) i Novigrad.

I Istra se morala 588. godine braniti od napada Langobarda koje je vodio Evin, vojvoda iz Trenta. Langobardi su se ponovno pojavili na granicama poluotoka 602. godine, zajedno s Avarima i Slavenima, što je označilo početak novog imigracijskoga vala stanovništva, koji će uvelike

obilježiti budući etnički sastav regije. Mnogo važnije posljedice od povremenih pokušaja Langobarda da osvoje Istru i od avarskih pljačkaških pohoda, izazvao je dolazak Slavena. Taj je narod, došavši s područja Karpata i srednje Europe, tijekom dva stoljeća, počevši od 599. godine, najprije nastanio balkansko-panonski prostor, a potom i područje u blizini primorskih gradova. Od 599. do 611. godine ta, tada još poganska, plemena često upadaju u Istru, pljačkajući je i ubijajući tamošnje stanovništvo. Znakovito je što je papa Ivan IV. poslao u Istru i Dalmaciju 640.–642. godine opata Martina sa zadatkom da otkupi robove koji su pali u ruke Slavena i prikupi relikvije svetih mučenika koje su se čuvale u crkvama u tim krajevima.

Upadi Slavena

Nakon 611. godine slavenski su upadi gotovo prestali jer je bizantska vlada pojačala obranu Istre poslavši vojnu formaciju Ravenskog egzarha te flotu koja je štitila primorje i omogućavala vezu između dviju jadranskih obala. Istra je profitirala i odlukom bizantske vlasti da se osnuje vojni okrug sa stalnim garnizonom, tzv. *numerus tergestinus*, čiji je zadatak bio obrana Krasa i obrada okolnih poljoprivrednih površina. Prva crta obrambenog sustava bila je na pravcu Trst – Istra – Kvarner, području koje je bilo pod stalnim pritiskom neprijatelja. Te su mjere pridonijele političkoj konsolidaciji i poboljšale gospodarsko stanje u Istri, što potvrđuju dva važna pisana izvora za ranu srednjovjekovnu povijest poluotoka: pisma svetog Grgura Velikog (papa od 580. do 604.) i akti Rižanskog placita (sabora) iz 804. godine.

Najveća središta bizantske provincije bili su gradovi (Pula, Poreč, *Justinopolis*, Novigrad, Pićan) koji su bili utvrđena naselja i biskupska sjedišta te kašteli (*castella*), također opasani zidinama, ali manje važnosti (Staro Milje, Piran, Umag, Rovinj, Labin,

Labin

Motovun, Buzet, Nezakcij). Gradovi su bili samostalne općine s vlastitim vijećem, ali njima su, kao i prije, upravljali tribuni, dok su manjim utvrđenim mjestima (*castrum, castella*) upravljali vikari i namjesnici (*locisosservatores; iudices*), svi podčinjeni vojnom upravitelju (*magister militum*). Birali su ih biskupi i bogati građani (*primates*) pojedinih naselja. Svaki je grad bio samostalna općina sa svojim vijećem (*congressus* ili *curia*), čiji su članovi bili istaknuti građani prema imovnom cenzusu te nosioci počasne titule. Slobodno se stanovništvo gradova i kaštela dijelilo u tri klase: svećenstvo, kao najistaknutiji dio stanovništva, posjednici te puk organiziran u razna cehovska udruženja. Na selu su se nalazili brojni veliki posjedi države, crkve i veleposjednika.

Naseljena mjesta

Najvažnije dažbine koje je istarska provincija uplaćivala u carsku riznicu u posljednjim desetljećima bizantske vladavine bile su one u naturi i fiksni porez na zemljište. Ukupan iznos od 344 *solida mancosa* (tadašnji novac) koji je Istra uplaćivala, bio je podijeljen ovako: Pula 66 *solida mancosa*, Poreč 66, Trst 60, Rovinj 40, Labin 30, Motovun 30, Buzet 20, Pićan 20 i Novigrad 12. Ta podjela djelomično odražava odnos veličine i važnosti pojedinih istarskih mjesta.

Kulturni sjaj: Pula, Poreč

Bizantsko razdoblje ne karakterizira samo upravno-teritorijalno jačanje provincije, uvođenjem Justinijanove Pragmatičke sankcije, i gospodarski procvat Istre, već kulturni, umjetnički i arhitektonski razvoj, o čemu svjedoče krasna ranokršćanska zdanja podignuta u ono doba. Toj su kulturnoj živosti bez sumnje pridonijele brojne donacije bizantskog cara Justinijana (527.–565.) i njegovih nasljednika biskupskim središtima. Najveću je korist od njih izvukla ravenska crkva, ali posredno i istarske crkve, najprije pulska, čiji je đakon Maksimijan, rodom iz Veštra pored Rovinja, 546. godine postao ravenski biskup. Tu je prestižnu dužnost Maksimijan obnašao deset godina, do 556. Tijekom biskupovanja dao je sagraditi u Puli crkvu Sv. Andrije na istoimenoj hridi pri ulazu u luku, biskupski dvor (*domus rectoralis)* i prekrasnu trobrodnu baziliku Sv. Marija Formoza, od koje je do danas sačuvana samo južna kapela s tlocrtom u obliku grčkog križa.

Poreč, Eufrazijeva bazilika

U Poreču je biskup Eufrazije sredinom stoljeća započeo opsežnu rekonstrukciju postojeće crkve iz V. stoljeća i podignuo prekrasnu baziliku koja nosi njegovo ime. Zgrada je ukrašena mramorima, kipovima, podnim i zidnim i mozaičkim dekoracijama; danas je spomenik pod Unescovom zaštitom. Bazilika je i s povijesno-arhitektonskog stajališta važan sakralni kompleks u čijem su sastavu trolisna memorijalna kapela, kvadratično dvorište (atrij), krstionica i prvobitna biskupska zgrada, sačuvana u izvornom obliku.

U VI. i prvoj polovici VII. stoljeća crkve tipa bazilike i manje kapele, ali tipološki veoma važne (npr. one s umetnutim apsidama), podizane su u gotovo svim većim istarskim središtima i ponegdje na njihovim okolnim selima. Takvom građevinskom i arhitektonskom širenju pogodovalo je jačanje istarskih crkava

Samostanska središta

i biskupija, utemeljenje novih biskupskih sjedišta u Novigradu, Pićnu i Cissi te širenje redovničkih središta u Puli, Trstu i Rovinju, koji su u početku bili vezani za grčko-istočna pravila, a potom, od VII. stoljeća za zapadne modele, po uzoru na sv. Benedikta.

Za ranokršćansko razdoblje pretpostavlja se prisutnost isposnika u Istri, pojedinačno ili organiziranih u manje zajednice. U doba Bizanta dokumentirano je postojanje važnih muških opatija kao što je Sv. Marija Formoza, Sv. Mihovil, Sv. Andrija (na istoimenom otoku) kod Pule, Sv. Andrija na istoimenom otoku južno od Rovinja, Sv. Mihovil pored Bala, Sv. Ivan Krstitelj u Dajli, Sv. Nedjelja u Barbanu i Sv. Marija na Velom Brijunu, te onih ženskih – Sv. Teodore u Puli i Sv. Stjepana u Poreču.

Hagiografska tradicija prenosi spomen na prve kršćanske mučenike iz provincije *Venetia et Histria*, među kojima treba spomenuti sv. Maura (III. st.), prvoga porečkog biskupa, sv. Eleuterija iz Poreča, koji je živio nakon sv. Maura, a ubijen je u vrijeme Dioklecijana, već spomenutog sv. Maksimijana, rodom iz Veštra i ravenskog biskupa, blaženog Helija (I. st.) koji je drugi svetac zaštitnik Kopra, Aleksandra, suzaštitnika koparskog te

Dajla, samostan Sv. Ivana

Pićan, katedrala

sv. Jeronima (IV. st.) iz Stridona, mjesta o čijem se točnom položaju između Italije, Panonije i Dalmacije još uvijek raspravlja. I za neke je druge "istarske" svece dvojbeno stvarno povijesno postojanje kao i povezanost s tamošnjom tradicijom, kao npr. za sv. Germana iz Pule (kraj III. st.), sv. Donata (druga pol. III. st.), koji prema predaji potječe iz nekog istarskog kaštela, sv. Nazarija, zaštitnika i prvoga koparskog biskupa (prva pol. IV. st.), sv. Nikifora, prvog biskupa i zaštitnika Pićna i Pićanske biskupije (prva pol. VI. st.) te sv. Pelagija, zaštitnika Novigrada.

Kult

Od druge polovice VI. stoljeća velik su utjecaj na crkvene prilike u sjevernojadranskom području i u pojedinim biskupskim sjedištima imali Justinijanova politika vezano uz religiju i njegov cezaropapizam, Rimska crkva koja je štitila kršćansku ortodoksnost te političke i društvene prilike sjeveroistočnog dijela Italije 568. godine nakon podjele teritorija na bizantske i langobardske posjede. U takvim se okolnostima djelovanje ravenske crkve i nadbiskupa Maksimijana na istarskom tlu u drugoj polovici VI. stoljeća činilo jasnim pokušajem širenja duhovne jurisdikcije na štetu akvilejske crkve te jačanja bizantskog položaja na osjetljivome sjeveroistočnom području Italije. To su bili prvi prikriveni znakovi razdora u kršćanskome svijetu u sjevernojadranskom di-

Pula, katedrala Sv. Tome – Uznesenja Marijina

jelu Bizantskog Carstva, ali je pravi raskol nastupio tek s tzv. “šizmom triju poglavlja” koja je pogodila rimsku crkvu i bizantsku državu, a najdramatičnije i najtrajnije posljedice imala je upravo za istarske biskupe koji su djelovali na području akvilejske crkvene provincije.

“Šizma triju poglavlja”

“Šizma triju poglavlja” proširila se kao posljedica Justinijanove vjerske politike i (pod njegovim pritiskom) osude II. carigradskog koncila (553.) i pape Pelagija I. (554) kristoloških doktrina sadržanih u trima knjižicama nazvanim “poglavlja”. Autori pojedinih poglavlja bili su Teodor, biskup Mopsuesta, Teodor, biskup Kira, te Iba, biskup Edesse. Koncil koji se održao u Kalcedoniji 453. godine, nije osudio ta tri poglavlja i postao je simbolom crkvene slobode u odnosu na carske ugnjetavačke težnje. Nisu svi biskupi na Zapadu prihvatili odluke Carigradskog koncila, a prvi među njima bio je akvilejski patrijarh, zajedno s njemu podčinjenim istarskim biskupima. Zbog njihova žestoka opiranja, “šizma triju poglavlja” nazvana je i “istarskom šizmom”. Ubrzo je spor dobio političko obilježje budući da se pretvorio u borbu za oslobađanje Akvileje od bizantske vlasti. Osvajanje Akvileje od Langobarda (568.) i bijeg akvilejskog patrijarha Paolina u Grado, koji postaje novo sjedište patrijarhata, izazivaju duge i složene pe-

ripetije vezane uz šizmu, s energičnim pokušajima da se istarski biskupi odreknu svoje šizmatičke pozicije. Provincijski koncil koji se održao u Gradežu 579. godine, bio je posljednji pokušaj da se to pitanje riješi. Uz biskupe s langobardskih teritorija i rimsko-bizantske strane, koncilu su prisustvovali i istarski biskupi (Hadrijan iz Pule, Sever iz Trsta, Ivan iz Poreča, Marcijan iz Pićna i Vindemijan iz Cisse), koji su ostali vjerni pravoslavlju iz Kalcedonije i protivili se osudi "triju poglavlja". Sve se dodatno zamrsilo 607. godine kada je za gradeškog patrijarha nametnut Kandijan, inače naklonjen Rimu. Posljedica toga bilo je odvajanje dijela patrijarhata koji je bio pod Langobardima te imenovanje drugog patrijarha u Akvileji – Ivana koji je ustrajao na šizmatskim pozicijama. Njegov je primjer slijedila i većina istarskih biskupa. Godine 627. gradeški je patrijarh Fortunat ponovno pokušao pristupiti šizmaticima, ali je taj pokušaj brzo propao. Spor između gradeškog i akvilejskog patrijarha treba promatrati u širemu političkom kontekstu toga doba, kada su najprije Langobardi, a potom i Franci, oslanjajući se na akvilejskog patrijarha, pokušavali oduzeti Bizantincima prevlast na tom području. Spor je konačno riješen tek 698. godine na sinodi u Paviji, kada su i Langobardi, već preobraćeni na kršćanstvo, bili zainteresirani za završetak toga dugog religijskog prijepora. Akvilejska je crkva napustila šizmu te se sporazumjela s gradeškim patrijarhom oko jurisdikcije svake od njih.

Cissa

U dugom su se razdoblju šizmatskog spora istaknule istarske biskupije. Spominjanjem nekog Vindemijana Cessensisa, biskupa iz *Cisse*, Gradeški koncil 579. godine daje prvo sigurno svjedočanstvo o njegovu postojanju. Riječ je o mjestu *Cissa*, o kojemu je pisao Plinije Stariji u svojem djelu *Naturalis Historia* nabrajajući obalna naselja u Istri koja su bila u sastavu tadašnje Desete regije (*Decima Regio*). U knjizi *Notitia Dignitatum* (kraj IV. – poč. V. st.) spominje se čak i neki *Procurator bafii Cissensis, Venetiae et Histria* (zastupnik proizvodnje purpura u Cissi, provincija Venetia i Histria), što svjedoči o postojanju pogona za proizvodnju purpura, koji je, međutim, nestao u Kasiodorovo vrijeme. Ostaje otvoreno pitanje mjesta na kojem se nalazila

Cissa. Povjesničari iz XIX. stoljeća (pogotovo rovinjski) pokušali su je smjestiti na širi rovinjski akvatorij, južno od otoka Sv. Ivana na Pučini, dok suvremeni povjesničari, napose hrvatski, smatraju da se nalazila na otoku Pagu ili na području nasuprot Brijuna, na kopnenom obalnom pojasu između Barbarige i Betige (Vodnjan).

Sredinom VIII. stoljeća započinju nova previranja u kršćanskom svijetu i Bizantskom Carstvu u kojem dolazi do podjele između ikonoklasta i ikonodula nakon što je 726. godine car Lav III. Izaurski ediktom zabranio kult svetih slika. Istarske su crkve ostale vjerne rimskoj crkvi i usprotivile su se djelovanju egzarha iz Ravenne koji je branio carev edikt. Takvo stanje napetosti

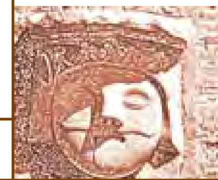
Barbariga, ostaci ranokršćanskih kuća

na bizantskom dijelu Italije pogodovalo je Langobardima koji su vojnom akcijom zauzeli mnoge gradove Emilije i *Pentapoli* te samu Ravennu, a 751. godine i Istru. U Istri nije postavljen poseban vojvoda, već je Istra potpala pod izravnu ingerenciju langobardskog kralja Deziderija (koji je zamijenio bizantskog *magistra militumа*). U većim gradovima i manjim mjestima dolazi do smjene općinskih namjesnika, a istarske su crkve potpale pod ingerenciju Akvilejskog patrijarhata. Niži crkveni sloj i istarski puk, pritisnuti novim porezima koje su nametnuli Langobardi, snažno se opiru novoj vlasti. Langobardska vlast u Istri, o kojoj postoje skromna svjedočanstva, trajala je kratko, svega malo više od dvadesetak godina. Sukob između Langobarda i Franaka, čija je moć tada bila u punom usponu, ponovno mijenja sudbinu Istre. Za razliku od talijanskih područja koja su potpala pod Franke 774. godine, Istra je ponovno pripala Bizantu, na veliko zadovoljstvo naroda i uz povrat crkve u okrilje Gradeškog patrijarhata.

Langobardska epizoda (751.–774.)

Od tog trenutka počele su se u Istri profilirati dvije sukobljene stranke. Prva je bila narodno-bizantska i nju je podržavala središnja vlast i najviši provincijski dužnosnici; druga je bila klero-franačka, s biskupima na čelu. Ova posljednja odnijela je prevagu 778. godine, kada je cijeli poluotok došao u ruke Franaka i Karla Velikog. To je bila logična posljedica ubrzana rasta moći franačke dinastije kojoj je išlo u prilog zbližavanje karolinške države i Pape. Nekoliko godina prije, ugovorom u Kiersyju, ozakonjena je svjetovna moć Pape i istovremeno potvrđena karolinška ekspanzija.

2. OD FRANAČKE PREVLASTI DO SVETOGA RIMSKOG CARSTVA (778.–1060.)

Ugovorom iz Königshofena 803. i Aachenskim mirom iz 812. godine potvrđena je *de iure* pripadnost Istre Franačkome Carstvu. Venecija i njezino područje te primorski gradovi Dalmacije ostali su u rukama Bizanta. Osvajanjem istarskog poluotoka, Karlu Velikom ukazala se mogućnost proširenja prevlasti na moru, tako da je postao jedan od bitnih političkih čimbenika na Jadranu. Tijekom franačke vlasti, istarske su biskupije ponovno potpale pod ingerenciju Akvilejskog patrijarhata, što je bilo potvrđeno sinodom u Mantovi 827. godine.

Karolinško uređenje

Od početka nove franačke vladavine, Istra je uređena kao jedna od grofovija koje je Karlo Veliki (800.–814.) utemeljio (vjerojatno 803.) na području koje je osvojio 778. godine. Na čelu istarske provincije postavljen je novi franački vojni zapovjednik i namjesnik s titulom vojvode (*dux*), koji je zamijenio bizantskog *magistera militUMA*. Istra je tada vjerojatno bila u sastavu puno šire Furlanske marke (*Marchia Austriae Italiae*) koja je, međutim, bila kratka vijeka, tako da je koncem dvadesetih godina IX. stoljeća ponovno postala samostalna provincija, najvjerojatnije podčinjena Furlanskoj marki čije su se granice tada prilično smanjile.

U Istri su (kao i u sjeveroistočnoj Italiji) Franci pokušali svojoj vojnoj organizaciji prilagoditi postojeće gradsko upravno-teritorijalno uređenje s rimsko-bizantskim obilježjima. Posebna je pažnja posvećena obrani sjeveroistočne granice (*limes*) Italije, u čijem je sastavu bila i Istra. Održala se i vojna formacija *numerus tergestinus* koja je utemeljena još u doba Bizanta. Mnogi su Istrani sudjelovali u vojnim akcijama koje su Franci poduzeli protiv Avara 791. i 795. godine u Furlaniji, te protiv Hrvata 799. u pohodu koji je organizirao Henrik Furlanski koji je tada poginuo. Vjero-

jatno je istarski kontingent bio i u sastavu talijanske vojske koja se 803. sukobila sa slavenskim i avarskim jedinicama u Kranjskoj.

Franačka provincija

Istra je kao franačka provincija podijeljena u nekoliko okruga na čijem su čelu bili centarsi koje je postavljao vojvoda Ivan. On je premjestio svoju rezidenciju iz Pule u Novigrad. Sve su bizantske sudske vlasti ukinute, a slobodni građani gradova i sela podčinjeni su vojvodi Ivanu. Gradovima je ukinuta bilo kakva jurisdikcija na okolna manja mjesta. Šume, pašnjaci, seoske kuće, javna provincijska i općinska dobra zaplijenjena su ili pripisana u vlasništvo vojvode. Uz postojeće dažbine, nametnute su nove. Vojvoda Ivan u tome je dobio podršku biskupa i visokog svećenstva, koji su od početka podržavali Franke i koji su se počeli ponašati jednako kao vojvoda. U prvim godinama franačke prevlasti mnogim strancima, ponajviše Francima, vojvoda je dao zemlju u feudalni posjed. Brojne su bile i kmetovske slavenske obitelji koje je vojvoda dao premjestiti iz unutarnjih

Dekani pored rijeke Rižane

dijelova regije na uglavnom nenaseljena područja koja su prije bila vlasništvo gradova.

S obzirom na takvu društvenu i gospodarsku sliku, patrijarh Fortunat koji je želio steći naklonost Karla Velikog pažljivim vođenjem političkih i crkvenih pitanja u Istri, preuzeo je na sebe ulogu glasnogovornika općeg nezadovoljstva istarskoga puka. Zahvaljujući njegovu posredovanju, Trst i Istra poslali su predstavku Karlu Velikom protiv vojvode Ivana kao predstavnika novih institucija i novoga franačko-germanskog nasilja. Tražili su puno poštovanje svojih municipalnih prava i običaja. Car je odmah prihvatio njihove zahtjeve te je u jesen 804. poslao u Istru kao svoje izaslanike svećenika Iconea i vojvode Airona i Kadolaja sa zadatkom da održe provincijsku skupštinu (tzv. *placitum*) na kojoj bi trebali dobiti sliku stanja u Istri. Izaslanici su, na temelju carskih uputa, sazvali *placit* na ravnici pored rijeke Rižane, u koparskom zaleđu. Osim carskih izaslanika, saboru su prisustvovali vojvoda Ivan sa svojim načelnicima okruga, patrijarh Fortunat i pet njemu podčinjenih istarskih biskupa, najistaknutiji građani (*primates*) i sudski činovnici (*iudices*) pojedinih gradova i kaštela te 172 *homines capitanei* ili *iurati* izabranih između pučana raznih istarskih mjesta.

Rižanski placit (sabor)

Nakon što su poslušali prigovore i pritužbe Istrana, carski su izaslanici prihvatili gotovo sve njihove zahtjeve, u skladu s uputama koje im je dao Karlo Veliki sa željom da ojačaju veze između carstva i strateški važne provincije kao što je bila Istra, nauštrb apetitima tamošnjih crkvenih i civilnih velikodostojnika. U skladu s odlukama sabora, ponovno su uspostavljeni gradski tribuni, suci i ostali činovnici iz bizantskog doba (*lociservatores, iudices, scabini*). Istranima je potvrđeno pravo da slobodno biraju svoje biskupe i službenike na temelju starih običaja.

Prva desetljeća franačke vladavine bila su važna u Istri ne samo zbog državno-političkih promjena, već najviše zbog preokreta u društvenim odnosima, o čemu svjedoči i Rižanski placit. Uvođenje feudalnog poretka obilježit će Istru u dugome nadolazećem vremenskom razdoblju. Napuštanje municipalnog ustrojstva iz rimskog doba, koji je bio prilično ukorijenjen u istarskim

Sv. Lovreč, bazilika Sv. Martina

mjestima, te novine koje je uvodio feudalni sustav, doveli su do niza sukoba. Sukobi će se okončati potvrdom novoga društvenog poretka (zemlja i kmetstvo postaju simbolom i sredstvom moći), međutim, nikada se neće potpuno iskorijeniti uspomena na istarske municipalne običaje. Istra je tada imala jedno od najrazvijenijih društvenih uređenja s kojima su se Franci susreli, regionalni entitet u kojem su tradicija i običaji neprekidno postojali još od rimskog doba, s dobro sačuvanim gradovima punim urbane vitalnosti, s političkim snagama koje su ljubomorno branile vlastitu autonomiju, osnažene stoljetnim otporom protiv barbarskih najezda. Potpadanje pod franačku vlast značilo je za Istru konačno uključivanje u kulturnu i političku sredinu sjeverne Italije i tadašnjega zapadnog svijeta.

Romansko-slavenska prožetost

Nakon povremenih, ali veoma nasilnih slavenskih provala, uglavnom u savezništvu s Avarima u VI. i VII. stoljeću – o čemu svjedoče papa Grgur Veliki, kroničar Pavao Đakon i akti Rižanskog placita – u doba Franaka uslijedilo je razdoblje uglavnom nenasilne kolonizacije područja prema priobalnim gradovima. Dinamika useljavanja bila je uglavnom spora, ali s trajnim posljedicama. Slaveni nisu samo nastanjivali nenaseljena područja, već su počeli dolaziti i u naseljena mjesta. U početku se to događalo pojedinačno i povremeno. Gradovi u koje su se naseljavali bili su tada već oblikovani, s bogatim društvenim i kulturnim naslijeđem. U njima su vladale snažne romanske zajednice. To je područje tada bilo, kao i cijela istočna jadranska obala, među naj-

vitalnijim europskim prostorima toga doba. Postupno su se tako stvorili preduvjeti za etničko i kulturno prožimanje romanskog i slavenskog elementa koji predstavlja, uza sve duboke i mnogobrojne kontradikcije koje su se pojavile od samog početka, jedno od temeljnih društveno-političkih procesa u povijesti Istre. U ranome srednjem vijeku Istra se sa svojim kulturnim, umjetničkim i arhitektonskim naslijeđem te s istaknutim romanskim jezičnim individualitetom, nalazila na granici sjevernotalijanskoga povijesno-kulturnog područja, kao zona spajanja. Takvo je stanje osiguralo, tijekom puno stoljeća, povijesni i zemljopisni kontinuitet autohtonoga romansko-talijanskog stanovništva te očuvanje njegova jezika i kulture. Između Istre, Kvarnera i Dalmacije stvorio se širok obalni jadranski pojas s izraženim težnjama za lokalnom i regionalnom autonomijom posebnoga kulturnog, društveno-ekonomskog i urbano-arhitektonskog miljea s izraženom pučkom tradicijom. Zahvaljujući prisutnosti slavenskih zajednica, to je područje imalo važne teritorijalne, kulturne i etničko-jezične veze sa širim okolnim prostorima u kojima su se odnedavna naselili Slaveni. Istra je na sjeveroistoku bila povezana sa slovenskim, a na jugoistoku s hrvatskim prostorima i zajednicama. To je bio isprepleten odnos koji ne omogućava jasno definiranje etničko-zemljopisnih granica.

Pogranična regija

Nakon smrti Karla Velikog (814.), istarska je grofovija ostala u sastavu velike Furlanske marke do 828. godine, kada je ova reorganizacijom smanjena, iako je Istra i dalje bila njezin dio. Nakon Verdunskog sporazuma (843.), Istra je ostala u sastavu istočnih posjeda (Akvilejska marka) Kraljevine Italije

Staro Milje, bazilika Uznesenja Marijina

(*Regnum Italicum*) kojom je do 875. vladala lotarinška linija, a nakon toga, između IX. i X. stoljeća, vladari tzv. "neovisnog" razdoblja: Berengar I. Furlanski, Hugo i Lotar II. Kralj Hugo, koji je stupio na prijestolje 924. godine nakon Berengarove smrti, odvojio je Istru od Furlanije i podredio je izravno vojvodi Winteru. Nakon Hugove smrti Istra je ponovno podčinjena Akvilejskoj marki.

Unutar germanskoga feudalnog uređenja

U X. stoljeća u Istri su se izmijenila društveno-politička događanja tipična za germansko feudalno uređenje. S obzirom na slab autoritet marke, Istra je pripojena moćnim upravno-teritorijalnim entitetima Njemačkoga Carstva. Godine 952. kralj Oton I. (kralj od 936., car od 962. do 973.) dao je u feud Istarsku grofoviju, kao sastavni dio Furlanske marke, vojvodi Henriku Bavarskom. Nakon toga od 976. do 1040. Istra je dodijeljena Koruškim vojvodama. Za vrijeme Bavarskih i Koruških vojvoda istarskom je provincijom upravljao grof kojega su oni postavljali i čiji je zadatak bio održavanje reda i zakona. Među istarskim grofovima bavarskog i koruškog razdoblja treba istaknuti Popona I, Siza, Varienta i Vecelina. Vecelin je imao tri kćeri u braku s Vilpurgom, kćeri Ulricha i Rikarde iz poznatih plemičkih loza Sempt-Ebersberg i Eppenstein. Među njihovim kćerima treba istaknuti Aciku (koju su zvali "groficom Istrana") poznatu po mnogobrojnim donacijama istarskim crkvama.

Nakon što je vojvodina Koruška 1040. ostala bez nasljednika, istarska grofovija postaje samostalna markgrofovija, iako je imenovanje markgrofa bilo u nadležnosti samoga cara. Otada je

Ruševine dvorca obitelji Wachsenstein na Raškom jezeru

markgrofovija dana u leno moćnim njemačkim obiteljima: Weimar-Orlamunde, Eppenstein, Sponheim, Andechs te akvilejskim patrijarsima. Svjetovna vlast patrijarhata u Istri zapravo je započela 931., kada joj je dodijeljeno Staro Milje. Godine 1027. Akvilejski patrijarhat proglašen je izravnim feudom Carstva, a 1077. patrijarhu Sikardu dodijeljena je u leno furlanska grofovija koja je tako postala zasebna politička i upravna jedinica u Kraljevini Italiji. Iste je godine car Henrik IV. (1056.–1106.) proširio utjecaj nove grofovije na susjednu Kranjsku i Istru. Od godine 1040. i za istarsku se grofoviju počeo upotrebljavati termin "markgrofovija", karakterističan za pogranične provincije Svetoga Rimskog Carstva. Iako u početku nije bilo velikih razlika između naslova grofa i markgrofa, krajem XI. stoljeća istarski su vlastodršci napustili titulu grofa i prozvali se markgrofovima, što je bio za stupanj viši plemićki položaj. Najpoznatiji istarski markgrof bio je Vecelinov nasljednik Ulrich I., rođen iz braka Acike i Popona iz obitelji Weimar-Orlamunde.

Feudalizam

Za vladavine Karla Velikog i u godinama nakon njegove smrti, franački je feudalni sustav počeo nadomještati samostalno rimsko uređenje, međutim, tek krajem IX., a pogotovo u X. stoljeću u Istri se širi feudalizam kao posljedica feudalnog preuređenja Kraljevine Italije i osvajačke politike velikih njemačkih dinastičkih obitelji. U prilog tome išla su ne samo obilježja tipična za germanski feudalni poredak, već i gubitak obradivih površina koji su pretrpjeli gradovi i kašteli. Time se potvrdilo feudalno uređenje koje se temeljilo na širokoj mreži vazala i zemljoposjednika, koji postaju vlasnicima i svih onih koji su na određenom posjedu boravili. Stvara se tijesna veza između posjeda i prava nad njim. Tom su procesu pridonijele brojne koncesije istarskim biskupima i samostanima, koji su tako postali sve samostalniji u odnosu prema jurisdikcijama lokalnih i provincijskih vlasti.

U istarskim je gradovima uveden i nov sustav u kojem su *scabini* nadomjestili tribune i vikare, međutim, gradovi su, zahvaljujući vlastitom povijesno-pravnom naslijeđu, jedini segment provincijske upravne strukture u kojem feudalizacija nije potpuno provedena. U gradovima su se uspjeli održati određeni oblici

Akvilejski patrijarhat od IX. stoljeća dalje (Corbanese)

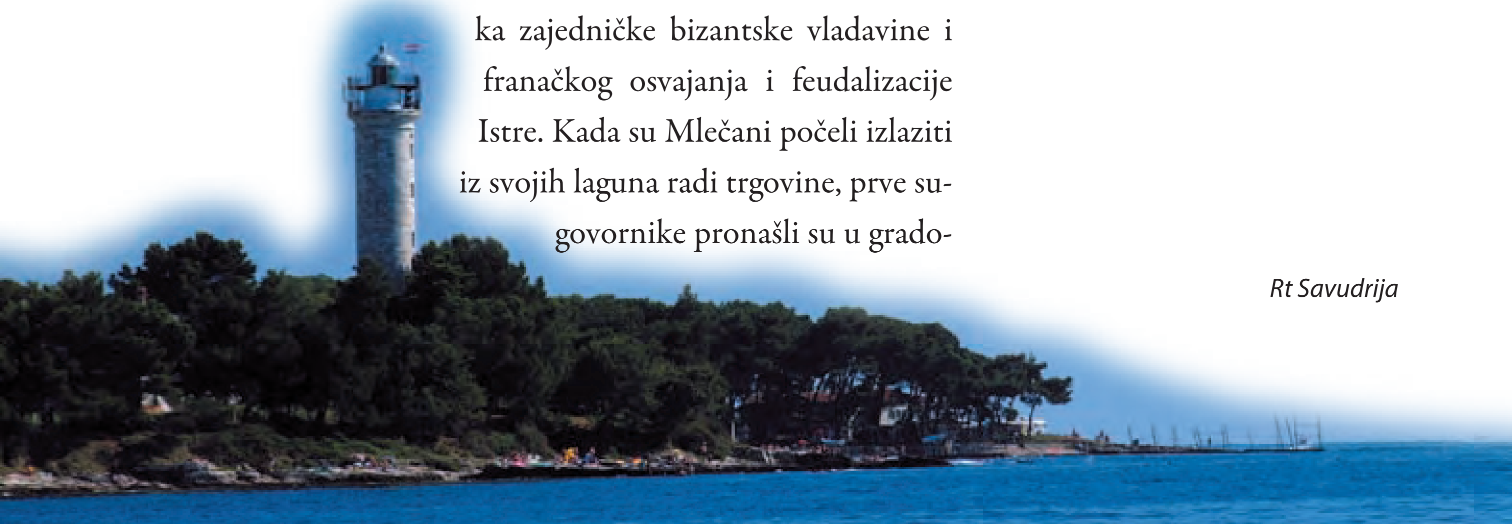
vlasti koji su potjecali još iz rimsko-bizantskoga municipalnog sustava. Građanima nije nikad oduzeta mogućnost sudjelovanja u javnom životu. Tome je svakako pridonijelo održavanje brojnog autohtonoga društvenog sloja koji je stoljećima ovdje živio i koji se odupro stranoj imigraciji nakon brzih političkih promjena koje su uveli Franci. Za istarske je gradove bilo veoma važno nastaviti s jadranskom pomorskom orijentacijom jer trgovanje nije značilo samo preživljavanje i gospodarski razvoj, već održavanje municipalne vitalnosti i kulturnu razmjenu s drugim jadranskim regionalnim cjelinama. To je omogućilo da se stotinu godina poslije razvije komunalno ustrojstvo, ponajprije u primorskim gradovima, koje je prevagnulo u odnosu na feudalne strukture i

markgrofovsku vlast. Zahvaljujući takvom uređenju, gradovi su se, iako nakratko, uspjeli oduprijeti moćnoj mletačkoj ekspanziji.

U IX., a pogotovo u sljedećem stoljeću, stalnom borbom protiv hrvatskih, neretvanskih i saracenskih gusara, rastuća je venecijanska država postavila temelje svoje buduće prevlasti na Jadranu. Venecija se uspješno oduprla franačkom širenju u sjevernoj Italiji, ostajući formalno pod Bizantincima. Iskoristila je i to što Franci nisu bili u stanju održavati red na Jadranu i što je od druge polovice IX. stoljeća počeo opadati carski i kraljevski autoritet u talijanskoj kraljevini. U tom stoljeću Bizant nije bio jače prisutan na Jadranu. Nakon mirovnog ugovora iz 812. između Bizanta i Franaka te trgovinskih sporazuma potpisanih 844. i obnovljenih 883. godine između germanskog cara i mletačkog dužda, Venecija je dobila pravo slobodne trgovine na franačkim posjedima, pa tako i u Istri. Međusobni su odnosi postali još čvršći zbog nesigurnosti na moru i čestih napada gusara na sjevernom Jadranu i duž istarske obale. Saraceni su 842. zapalili Osor; 846. hrvatska je flota opljačkala Caorle; 865. dogodio se nov upad neretvanskih gusara na sjeverni Jadran; 872. neretvanski su brodovi iznenadili mletačku flotu kod Savudrije; 875. Saraceni su pokušali napasti Gradež, a hrvatski su gusari opljačkali nekoliko mjesta na zapadnoj istarskoj obali; 876. brodovi hrvatskog kneza Domagoja napali su i opljačkali Rovinj, Novigrad, Sipar i Umag; 880. Neretvanci su ponovno devastirali Umag, Novigrad, Rovinj i Milje; 887. u kaznenoj ekspediciji protiv neretvanskih gusara, život je izgubio sam dužd Candiano.

Venecija

Ta vojna i trgovačka zbivanja na Jadranu ojačala su odnose između Venecije i Istre, koji su takvima ostali i nakon prestanka zajedničke bizantske vladavine i franačkog osvajanja i feudalizacije Istre. Kada su Mlečani počeli izlaziti iz svojih laguna radi trgovine, prve sugovornike pronašli su u grado-

Rt Savudrija

vima na istarskoj obali. Pomorske potrebe, podudarnost interesa, gospodarski odnosi, ali i zajedničko podrijetlo, jezik i ustanove te rodbinske veze, bili su podloga zajedništvu. Primorski Istrani svakako nisu potražili svoj društveno-ekonomski identitet u feudalnom fenomenu koji se zasnivao na posjedovanju zemlje. Kako je Venecija, i tada i poslije, bila zainteresirana za obalu koja je bila uporište i svrhovita etapa na rutama prema jugu i prema istoku, Istranima nije bilo teško izabrati mletačkog trgovca za partnera. U početku je bilo manjih trzavica između Venecije i pojedinih istarskih gradova koji su, nakon slabljenja markgrofovske vlasti, težili samostalnosti te se nisu željeli vezati za Mlečane.

Za jačanje odnosa između dviju obala važni su bili ne samo venecijanski vojni pothvati na Jadranu, već, pogotovo, potpisivanje sporazuma. Prvi je takav sporazum postignut 932. između Venecije i Kopra, a 933. godine potpisan je mirovni sporazum u Rialtu između Venecije, Istarske markgrofovije koju je tada predstavljao markiz Winter, pulskog i novigradskog biskupa te drugih istarskih predstavnika i službenika. Tim su ugovorima uređeni odnosi između Istre i Venecije. Bitni elementi tih ugovora bili su

Sporazumi među gradovima

Rovinj

venecijanska zaštita na moru, zaštita i gostoprimstvo mletačkim trgovcima u istarskim mjestima, godišnja dažbina duždu, koja se je naknadno od osobne počasti pretvorila u porez.

Podaci koji se mogu iščitati iz tih ugovora zanimljivi su zbog dobivanja društveno-ekonomske slike Istre. Privreda se uglavnom temeljila, kao i u prethodnim stoljećima, na djelatnostima vezanim uz more (ribarstvo, pomorska trgovina), vađenje i obrada kamena, korištenje šuma, poljoprivreda, maslinarstvo i vinogradarstvo.

U drugoj polovici X. stoljeća na sjevernom Jadranu, s političkog i vojnog stajališta, nije vladao mir zbog stalnih upada hrvatskih i neretvanskih gusara te zbog krize koja je 976. zahvatila mletačku državu nakon pobune protiv dužda Candiana IV. Novonastalo stanje pokušali su iskoristiti istarski gradovi, prije svih Kopar, koji su željeli izbjeći obveze nametnute ugovorom iz Rialta, međutim, već je iduće godine postignut novi sporazum između Venecije i Kopra, koji je potpisao istarski grof Sikard. Taj je akt potvrđivao ugovore iz 932. i 933. godine te osnaživao obostrane odnose budući da je Kopar prihvatio na svom tlu predstavnike mletačke vlade koji su kao konzuli štitili venecijanske trgovce. To je bio još jedan korak kojim je Venecija vezala istarski poluotok i njegove gradove uza se i uza svoje materijalne interese.

Za istarske je prilike bio važan i jadranski vojni pothvat koji je poduzeo dužd Pietro Orseolo II. u svibnju i lipnju 1000. godine, nakon što je dobio bezuvjetnu podršku cara Otona III. (983.–1002.) i sklopio ugovore s Egiptom, Sirijom i Španjolskom. Time je zadao težak udarac jadranskim gusarima i uspostavio neometanu vlast Venecije na Jadranu. Na svome pohodu prema Dalmaciji, dužd se zaustavio u Poreču i proveo noć na ulazu u pulsku luku. Istarske i dalmatinske zajednice i dalje su samostalno djelovale budući da je institut "protektorata" imao ugovorni i sporazumni karakter, postavljen tako da osigurava najbolje gospodarske rezultate bez nametanja posebno zahtjevnih obveza. Pothvat Pietra Orseola II. i stalno poboljšanje međusobnih odnosa između Venecije i središta na istočnoj jadranskoj obali, bili su uvod u nove oblike društveno-političkog uređenja na Jadranu općenito, a prije svega u Istri.

Pohod iz tisućite godine

Na tragu rastućeg utjecaja Venecije i talijanskoga komunalnog pokreta, i u Istri se kompletirao romanski društveno-kulturni *facies*, koji se počeo nazirati nakon raspada rimske civilizacije te postupnim preobražajem njezina jezika i kulture. U ranome srednjem vijeku, u vrijeme stalnih, katkad i napetih, doticaja s drugim etničkim skupinama, stvara se homogeni društveni sloj koji obilježuje "pučko-romanski" jezik. Južnije od Limskog kanala taj jezik dobiva oblik "istriotskoga", koji je preživio da današnjih dana.

Crkvena moć

Od IX. stoljeća gradovi gube skoro svaki oblik samostalnosti, a istovremeno rastu autoritet i moć Crkve, samostana, Tršćanske, Porečke i Pulske biskupije. Zahvaljujući brojnim povlasticama i donacijama koje su im dodjeljivali predstavnici feudalne vlasti, biskupi tih gradova imaju važnu ulogu u događajima ranoga srednjeg vijeka. Dolazak Franaka u Istru pripremila je franko-klerikalna strana, ali je istarski kler s biskupima na čelu dao punu podršku feudalnom sustavu. Zauzvrat je porasla svjetovna moć Crkve. U složenoj istarskoj i sjevernojadranskoj situaciji nije bilo jednostavno istaknuti se i zaigrati zapaženu ulogu u IX. i X. stoljeću. To je doba sukoba između Franaka i Bizantinaca, kojima se ubrzo pridružila i Venecija koja je formalno još bila pod Bizantom, kao, uostalom, i dalmatinski gradovi. Ovi potonji osjećali su sve veći pritisak Hrvata i Neretvanaca. Još uvijek su djelovala dva patrijarhata: onaj u Gradežu koji se opirao franačkim vladarima, i onaj u Akvileji koji je nakon sinoda iz Mantove 827. godine dobio metropolijsko pravo nad istarskim crkvama.

Novigrad, fragment ciborija iz VIII. stoljeća

Iako su rimska, ravenska, akvilejska i gradeška crkva posjedovale imovinu i terene na istarskom tlu, najveću su korist od carskih i plemićkih donacija imali istarski biskupi i samostani, uglavnom benediktinski. Samostani su se

Vodnjan, Sv. Martin u Midijanu

pokušali osloboditi vjekovnog autoriteta biskupa i grofa, stvarajući mala povlaštena područja, podložna izravno vladaru. U takvom okruženju istaknuo se *advokat* koji je postao najvažniji službenik u dijeljenju povlastica u ranome srednjem vijeku. *Advokat* postaje glavni civilni predstavnik biskupa i opata u ostvarenju povlastica koje su im dodjeljivali kralj i njegovi najvažniji vazali.

Porečka biskupija

Veoma važne bile su koncesije i donacije vladara saske dinastije (962.–1002.), koji su u svećenstvu Kraljevine Italije, u čijem je sastavu bila i istarska grofovija, prepoznali najvažnijeg saveznika u borbi protiv rastuće moći velikih germanskih dinastičkih obitelji. Najveću je korist iz takva stanja izvukla porečka crkva koncem X. stoljeća. Sredinom idućega stoljeća imovina biskupije dodatno je porasla zbog donacija grofice Acike. Tada je porečka crkva posjedovala gotovo cijelo područje između rijeke Mirne i Limskog kanala, nazvano "teritorij Sv. Maura". Uz to, u njezinu su vlasništvu bili feudi Motovun, Ružar, Gradina, Tar, Červar, Pazin i Medelano, koje je dobila od talijanskih kraljeva, te već postojeći posjedi u Žminju, Tinjanu, Trvižu, Vastignanu, Kašćergi, Bačvi, Višnjanu. Sv. Lovreču, Vižinadi, Savinčenti i Vrsaru. Akvilejski je patrijarh dodijelio Porečkoj biskupiji pravo na desetinu u Rovinju, Dvigradu i Balama, da bi se gospodarski oporavila od šteta koje su joj prouzročili gusarski

upadi. Biskupija je posjedovala i Dvigrad, crkvu Sv. Martina u Midijanu te neke terene na području Pule dobivene patrijarhovim donacijama. Postojanje široke biskupske jurisdikcije nad gradom Porečom i prostranog teritorija biskupije nalazi na neki način potvrdu u tzv. Eufrazijevoj povlastici. Tim su aktom navodno 543. dodijeljene povlastice biskupu, međutim, dokument je pronađen tek u XIII. stoljeću. Ovaj akt, kojim se, uz ostalo, određivalo pitanje desetine koja je pripadala biskupima, dobrim je dijelom krivotvoren naknadnim umetanjima i prepravljanjima da bi se legitimirale stečevine i uzurpacije porečke crkve u XI. i XII. stoljeću. Vjerojatno se i ostalim istarskim biskupijama toga doba dogodilo slično što i u Poreču.

Crkvena grofovija novigradskog biskupa obuhvaćala je veći dio teritorija omeđenog rijekama Mirnom, Dragonjom i morem. Biskupija je dobivala jednu trećinu poreznih prihoda i obnašala je grofovsku vlast, kao što su, uostalom, činili tršćanski i porečki biskupi na svojem području. Pulski je biskup bio i gospodar Rijeke, Kastva, Veprinca i Mošćenica. Potpun razvoj svjetovne jurisdikcije pulskog biskupa u gradu Puli i na širokom poljoprivrednom području oko grada usporavali su veliki posjedi rimske crkve, ravenski feud Sv. Apolinara i porečki biskup. Trst i šire područje oko grada pripadali su tršćanskoj biskupskoj grofoviji. Tršćanski je biskup tu obnašao grofovsku vlast i posjedovao, uz to, i kaštele Sipar i Beram, a više se puta sporio s novigradskim biskupom oko prava na Umag. Najmanja istarska biskupija bila je pićanska, kojoj su pripadali Gračišće, Lindar, Stari Pazin, Vrh, Škopljak, Tupljak i Gologorica.

Relikvije i sveta tijela

Kao posljedica očita uspona crkvenog pokreta, između VIII. i IX. stoljeća u crkvama Franačkoga Carstva postale su sve brojnije akvizicije relikvija i tijela svetaca. Znakovito je za karolinšku Istru uvođenje kulta i tradicije sv. Eufemije iz Kalcedonije (mjesto pored Carigrada) koja se temelji na pričama iz iluminiranog kodeksa na pergamentu iz XIII./XIV. stoljeća. U kodeksu se opisuju muke svetice iz Kalcedonije te "čudotvorni" prijenos njezina tijela i njezinih relikvija u mramornom sarkofagu u Rovinj noću 13. srpnja 800. godine. Otad se u Rovinju,

Rovinj, sarkofag sv. Eufemije

uz sv. Jurja, počela štovati i sv. Eufemija, a njezin je sarkofag postao metom čestih sjevernojadranskih i istarskih hodočašća.

U karolinško i preromaničko doba dolazi do podizanja, obnove ili popravaka brojnih crkva i bazilika u gradskim središtima (u Puli je biskup Andegiziji naručio sredinom IX. stoljeća rekonstrukciju katedrale; važni su radovi obavljeni na kompleksu Eufrazijeve bazilike; u Novigradu je početkom IX. stoljeća sagrađena kripta u katedrali podignutoj nekoliko desetljeća prije; u Rovinju je rekonstruirana trobrodna crkva Sv. Eufemije) i u manjim mjestima (Sv. Lovro u Šijani pored Pule; Sv. Toma na rovinjskom području; župni dvor i crkva Sv. Marije Velike u Balama; Sv. Sofija u Dvigradu; Sv. Simon u Guranu, Sv. Foška kod Peroja; Sv. Kvirin kod Vodnjana; Sv. Andrija iz Betige u blizini Barbarige). Raznolika je tipološka realizacija glavnih arhitektonskih struktura (planimetrijski red; raspored brodova; jednoapsidalni ili troapsidalni prezbiteriji; apside uglavljene u istočnome vanjskom zidu s polukružnim ili pravokutnim tlocrtom te poligonalne apside; osobita je tipologija istarskih zvonika, dok su pročelja s polustupovima-lezenama jadransko-bizantijskog stila), kiparsko-dekorativnih elemenata (porečki mozaik, jedinstven među srednjovjekovnim mozaicima; tragovi karolinških fresaka u crkvama Sv. Sofije u Dvigradu i Sv. Andrije u Rovinju)

te stilske ikonografije (niz pletera, psi u trku itd.). Neprekidnost oblika i stilova bio je ključni element razvoja sakralne arhitekture u Istri u ranome srednjem vijeku. Rukotvorine iz karolinškog i preromaničkog doba u Istri, koje su se sačuvale do današnjih dana, najbrojnije su i najbogatije u današnjoj Hrvatskoj.

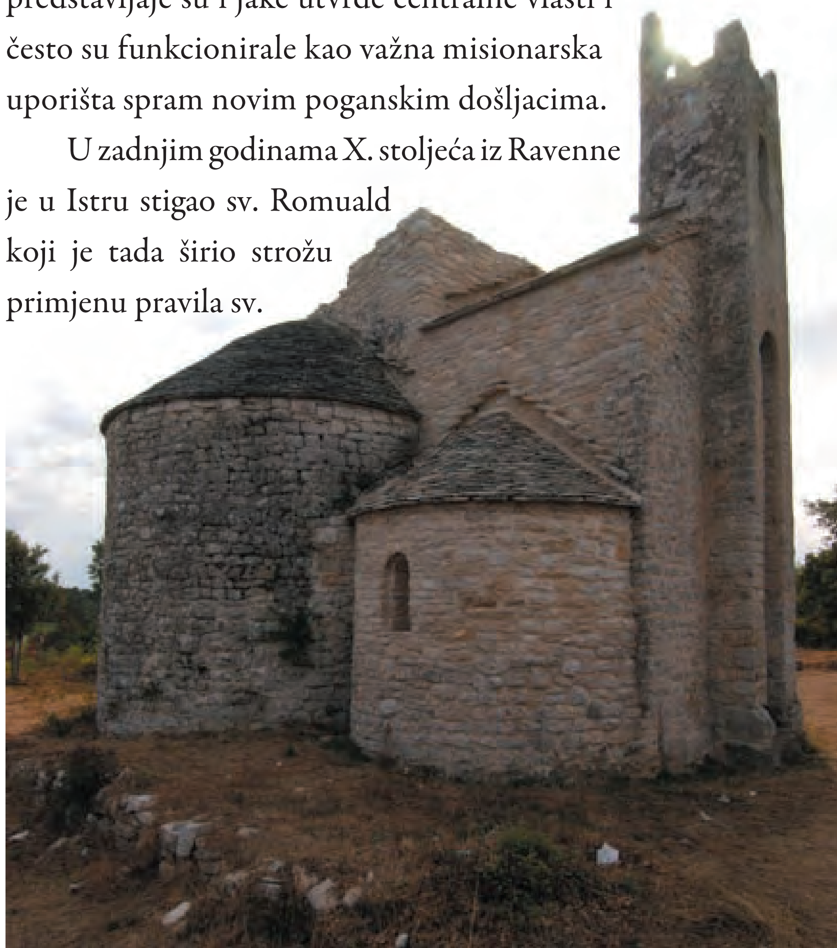
Benediktinci

Za franačke vladavine benediktinci su dobili u posjed najviše do tada postojećih samostana, a sagradili su i neke nove. Među novosagrađenim samostanima najvažniji su Sv. Mihovil Pod Zemljom u Dilijanu na Poreštini, Sv. Petronila pored Dvigrada, Sv. Petar na Krasu na Bujštini, Sv. Apolinar/Sv. Nikola na Koparštini, Sv. Kocjan i Sv. Nikola/Sv. Anastazije u Poreču, Sv. Lovreč u istoimenome mjestu i Sv. Mihovil nad Limom (Kloštar) čija je izgradnja prema predaji povezana s dolaskom u te krajeve 1002. godine sv. Romualda, osnivača kamaldoleških pravila unutar benediktinskog reda.

Benediktinske opatije, obilato darivane zemljišnim posjedima i sa jasnom karolinškom prostornom i arhitektonskom konfiguracijom, preuzele su posebnu ulogu unutar franačkog i njemačkog upravnog ustrojstva. Osim religiozne djelatnosti predstavljaje su i jake utvrde centralne vlasti i često su funkcionirale kao važna misionarska uporišta spram novim poganskim došljacima.

Sveti Romuald

U zadnjim godinama X. stoljeća iz Ravenne je u Istru stigao sv. Romuald koji je tada širio strožu primjenu pravila sv.

Rovinj, Sv. Toma

Benedikta, a poslije je utemeljio red kamaldoleza. Nakon što je sagradio samostan Sv. Mihovila Arhanđela iznad Limskog kanala, posljednje dvije godine boravka u Istri povukao se u špilju koja je po njemu dobila ime, a nalazi se na samome kraju Limskog kanala, na sjevernim padinama brda Sv. Martin. Zahvaljujući raznim donacijama (među najvažnijima su donacije grofice Acike, kćeri istarskoga grofa Vecelina), samostan Sv. Mihovila nad Limom postao je samostalni feud (zvan i "fratrija sv. Mihovila nad Limom") na čijem su širokom području poslije niknula i neka manja naseljena mjesta.

Kao i drugdje, benediktinski su samostani zajedno s biskupskim pisarnicama, gradskim kancelarijama i radionicama umjetnika, bili glavna središta širenja kulture i umjetnosti u Istri. I dandanas se divimo mnogim umjetničkim ostvarenjima te kiparsko-arhitektonskim rukotvorina iz toga doba. Nasuprot tome, pisana su svjedočanstva i izvori skromni, ali se pretpostavlja da su tada djelovali crkveni majstori i da je postojala usmena tradicija prepričavanja kavalirskih pripovijesti i legendi o hunskom kralju Atili. Riječ je o kulturnoj djelatnosti s jasnim crkvenim obilježjima, koja je uspjela sačuvati, kao i drugdje na europskom tlu, znanost i znanje iz klasičnog doba, stvarajući istovremeno nove važne stilove i djela koja su umnogome pridonijela tadašnjemu kulturno-umjetničkom životu.

Skromna su i saznanja o urbanom razvoju u ranome srednjem vijeku (prije svega o načinu stanovanja i strukturi obrambenih utvrda) budući da nedostaju izravna svjedočanstva. Štete koje su pretrpjeli gradovi na moru od gusarskih upada Hrvata, Saracena i Neretvanaca, navode na pretpostavku da je tek dio naselja bio utvrđen i da u to doba gradovi još nisu bili potpuno opasani zidinama kao što će biti u kasnome srednjem vijeku i u mletačko doba. U gradskim središtima iz rimskog doba (pogotovo u Puli i Poreču) ostala je gotovo netaknuta cestovna mreža iz doba antike sa sustavom dekumana i karda koji se ponavljao i na okolnim agerima. Novi srednjovjekovni modeli eventualno su se pojavili na mjestima gdje su se gradovi širili. Za naselja koja su nastala u kasnoantičko doba, kao i za ona koja su se

razvila na postojećim prapovijesnim kaštelima, srednji je vijek bio razdoblje kada su se formirali urbani temelji, ulične mreže i mjesta stanovanja. Ovisno o geomorfološkim karakteristikama, pojedina se naselja uvelike razlikuju. Venetska matrica, koja je na postojeće stanje nadograđena intervencijama, interpolacijama i dopunama, ostavila je uglavnom netaknute izvorne srednjovjekovne temelje. U nekoliko stoljeća, venetski je stil uspio izmodelirati na mletačkim posjedima u Istri sjajnu nisku bisera unutar povijesnih središta. U srednjem vijeku u antičkim se istarskim municipijima i kolonijama ne ponavlja sjaj rimskoga doba, međutim, za ostala je naselja razdoblje koje završava početkom XI. stoljeća bilo vrijeme gospodarskog i fizičkog rasta.

Gradovi u ranome srednjem vijeku

To potvrđuju ne samo sadržaji ugovora koje je Venecija sklopila s istarskim gradovima 932., 933. i 977. godine, već i to što su oni u tim aktima bili ravnopravni s Venecijom koja je već tada imala važnu ulogu na Jadranu. Arapski je zemljopisac Idrizi u svome djelu *Ruđerova knjiga* napisanom između 1153. i 1154., opisao gotovo sve istarske primorske gradove kao "veoma razvijene" i "veoma naseljene".

RANI SREDNJI VIJEK

ŠIRI PREGLED

- CISSA I NJEZINA PRETPOSTAVLJENA BISKUPIJA
- BISKUP EUFRAZIJE I NJEGOVA BAZILIKA
- MAKSIMIJAN I BAZILIKA SV. MARIJE FORMOZE U PULI
- ŠIZMA TRIJU POGLAVLJA (ISTARSKA ŠIZMA)
- RIŽANSKI PLACIT (SABOR)
- SLAVENSKI NARODI
- FRANAČKI I NJEMAČKI FEUDALIZAM U ISTRI
- ACIKA, ISTARSKA GROFICA
- SAMOSTAN SV. MIHOVILA NAD LIMOM I DJELO SV. ROMUALDA
- VENECIJA I ISTRA

CISSA I NJEZINA PRETPOSTAVLJENA BISKUPIJA

S razvojem grada Rovinja i pojavom istarskih biskupija podložnih akvilejskoj crkvenoj provinciji, povezano je i postojanje *Cisse* o kojoj su se vodile i još se uvijek vode rasprave. Cissu spominje Plinije stariji (I. st.) u svome djelu *Historia Naturalis*. Prema knjizi *Notitia dignitatum* (kraj IV. – poč. V. st.) u Cissi je djelovala državna radionica za proizvodnju odjeće (*Bafium Cissense*). Među biskupima koji su pristupili "šizmi triju poglavlja" i koji su prisustvovali koncilu u Gradu spominje se i neki Vindemius Cissensis podložan akvilejskom patrijarhu.

Teza prema kojoj se Cissa nalazila na Rovinjštini (smještena na širokom akvatoriju između otoka Sv. Ivana na Pučini i obale kod rta Cissana, južno od Rovinja), bila je aktualna do prije nekoliko desetljeća. U međuvremenu su se pojavile i druge hipoteze prema kojima se to mjesto nalazilo na otoku Pagu ili na Brijunima, odnosno na obalnom pojasu između Barbarige i Betige (Vodnjan).

Pretpostavka da je sarkofag s tijelom rovinjske zaštitnice Sv. Eufemije mučenice iz Kalcedonije, mučene 304. godine, stigao u Rovinj u noći 13. srpnja 800. iz Carigrada preko Cisse koja je tada bila biskupsko sjedište, dodatno je zamrsila već kompleksna srednjovjekovna zbivanja u Rovinju i na cijeloj zapadnoj obalnoj Istre. Nejasno je podrijetlo te biskupije, njezin kraj i navodno kratko preseljenje biskupije u Rovinj nakon što je, po predaji, Cissu progutalo more.

Minijaturni kodeks Translatio Corporis Beate Eufemie

Mnogi su se znanstvenici bavili pitanjem postojanja Cisse,

istoimenog naselja i njegova nestanka na dnu mora pored Rovinja. Neki su smatrali da se Cissa nalazila na uskom poluotoku koji se je zbog snažnih tektonskih poremećaja u razdoblju između VI. i VIII. stoljeća, pretvorio u otočje koje danas tvore hrid Sameri i otoci Sv. Andrija, Maškin, Šturag i Sv. Ivan na Pučini.

Prema tamošnjoj tradiciji i historiografiji XVIII. stoljeća, Cissa se nalazila otprilike 500 metara južnije od rovinjskog svjetionika, gdje se danas nalazi pličina nazvana “Rubino”. Njezini su stanovnici nakon katastrofe prebjegli na kopno i osnovali stari Rovinj. Pretpostavka o postojanju Cisse u VIII. stoljeću prilično je nevjerojatna budući da je Rovinj počeo nastajati u III. i IV. stoljeću.

Prvo službeno istraživanje na području gdje se pretpostavljalo da je Cissa nestala, provedeno je 1890. godine. Ronilac austrijske mornarice pregledao je morsko dno oko svjetionika u blizini otoka Sv. Ivana na Pučini. U njegovu izvještaju spominju se ostaci zidova, ali se ne zna gdje su završili nalazi.

Ribari i dandanas govore da se na tom području zbog jakih morskih struja mreže zapliću o hridine dna i da se u njima katkad nađu dijelovi amfora i cigli.

BISKUP EUFRAZIJE I NJEGOVA BAZILIKA

Kršćanstvo se u Poreču pojavilo oko III. stoljeća kada je prvi biskup Mauro, poslije mučenik, propovijedao novu doktrinu u kućnoj kapelici (*domus ecclesiae*) u gradu. U idućem stoljeću, nakon što je njegovo tijelo preneseno iz groblja izvan gradskih zidina u njegov dom (*domus*), tamo je sagrađeno novo crkveno zdanje s tri usporedne dvorane. U prvoj polovici V. stoljeća te tri dvorane zamijenila je dvostruka trobrodna bazilika *(basilica gemina)*, prva takve vrste sagrađena u Istri. Pod bazilike, nazvane predeufrazijevskom, bio je prekriven mozaikom. U ravnini s bazilikom, na njezinoj prednjoj strani i nedaleko od nje, podignuta je negdje u isto vrijeme i nova osmerokutna krstionica.

Tijekom bizantske prevlasti, Poreč je, zahvaljujući biskupu Eufraziju koji je živio polovicom VI. stoljeća, doživio najvažnije trenutke svoje povijesti. Biskup je bio duboko vezan za kulturni i politički svijet Ravenne, ali je istovremeno bio blizak "šizmi triju poglavlja". Spominje se i kao upravitelj porečke crkvene imovine, što tradicija povezuje s tzv. Eufrazijevom povlasticom (važnim dokumentom za povijest prava i političkih težnji porečke crkve između XI. i XIII. st.). Eufrazija se smatra simbolom materijalne i moralne moći koju je porečka biskupija stekla u VI. stoljeću. Ne zna se, međutim, ništa o datumu i mjestu njegova rođenja. Neko je vrijeme bio pod utjecajem ravenskog nadbiskupa Maksimijana te je prihvatio bizantsku politiku na području sjevernog Jadrana. Udaljio se od nje nakon osude "triju poglavlja" (553.) i širenja takozvane istarske šizme u kojoj je, zajedno s drugim biskupima, bio jedan od glavnih aktera.

Njegovoj graditeljskoj želji treba pripisati izgradnju crkvenog kompleksa Eufrazijeve bazilike, s čitavim nizom konstrukcija podignutih i povezanih iznad prostora na kojem su se nalazile tri prve ranokršćanske dvorane: trobrodna bazilika, trolisna memorijalna kapela, kvadratično dvorište (atrij), krstionica i biskupski dvor.

Eufrazijeva bazilika najvažnija je sakralna zgrada u Istri i jedna od najreprezentativnijih crkava sjevernog Jadrana, nadah-

Poreč, apsida Eufrazijeve bazilike

nuta ravensko-bizantskom umjetnošću. To je jedinstven kompleks iz kojega se mogu iščitati sve građevinske faze od III. stoljeća do kasnoga srednjeg vijeka, s obilježjima koja se ne mogu pronaći nigdje drugdje.

Unutarnji prostor podijeljen je na tri broda koje dijele dva reda po dvanaest orijentalnih stupova od prokoneškog mramora s različitim kapitelima koji nose lukove s Eufrazijevim monogramom. Brodovi završavaju apsidama, od kojih su one bočne polukružne i umetnute. Mozaici ukrašavaju podove te zidove s unutarnje i vanjske strane. Mozaik na svodu apside (lijevi dio) prikazuje biskupa Eufrazija, čovjeka srednjih godina, koji u ruci drži model crkve, a nalazi se između sv. Maura (desno) i arhiđakona Klaudija sa sinčićem Eufrazijem (lijevo). U trolisnoj kapeli štuje se kult porečkih mučenika, o čemu svjedoči mramorni sarkofag s tijelima svetaca Maura i Eleuterija. Jedinstvena je građevina i biskupski dvor na dva kata koji je Eufrazije dao rekonstruirati na ostacima prethodnog zdanja.

Poreč, Eufrazijeva bazilika

MAKSIMIJAN I BAZILIKA SV. MARIJE FORMOZE U PULI

Nakon bizantskog osvajanja Italije u vrijeme cara Justiniana, Ravenna koja je najprije bila sjedište pokrajinske uprave Apeninskog poluotoka, a potom i egzarha, postala je glavno središte političke i teritorijalne ekspanzije Bizanta. Religiozna politika cara i njegov cezaropapizam u prepirci s Rimom, pretvorili su je u glavno uporište jačanja bizantskog položaja na osjetljivome sjevernojadranskom području. Svoj doprinos bizantskom širenju sredinom VI. stoljeća dala je ravenska crkva i biskup Maksimijan.

Nakon što je proveo određeno vrijeme na Justinijanovu dvoru, Maksimijan je 14. listopada 546. postavljen, kako je car želio, na biskupsko prijestolje Ravenne, na štetu kandidata kojega je izabralo tamošnje svećenstvo. Bio je to težak povijesni trenutak za Ravennu zbog vojnih zbivanja izazvanih gotsko-bizantskim ratom te početne faze "šizme triju poglavlja". Maksimijan je bio jedini od glavnih biskupa na Zapadu koji je prihvatio Justinijanovu osudu "triju poglavlja" i prvi koji je uzeo titulu nadbiskupa kao vođe biskupija koje su se prostirale do milanske i akvilejske pokrajine te Istre i Dalmacije.

Uz to što je uspio pomiriti politički i religiozni svijet u Aleksandriji, u koju je bio poslan s posebnim zadatkom, Maksimijan je uspio pridobiti i puno povjerenje Ravenne. Zahvaljujući njegovu gorljivu djelovanju, u tom su razdoblju posvećene bazilike Sv. Vitale (547.) i Sv. Apolinar u Classe i sagrađena je crkva u čast sv. Stjepana Prvomučenika. Iz druge polovice VI. stoljeća potječe i prekrasna Maksimijanova katedra (s njegovim monogramom), koja se nalazi u crkvi Sv. Apolinara. To je najveći spomenik od slonovače u cijelome kasnoantičkom dobu.

Pula, Sv. Marija Formoza

Za vrijeme Maksimijana dovršeni su mozaici na svodu prezbiterija i na dijelu apside u crkvi Sv. Vitale. U stijenci lijeve apside prepoznaje se car Justinijan s dvoranima, a prati ga nadbiskup Maksimijan, strog i dostojanstven, sa svojim pristašama. To je jedno od najvažnijih djela bizantske umjetnosti koje na neki način simbolizira političku moć Bizanta i crkveni autoritet Ravenne i njezina prvog nadbiskupa.

Maksimijan se rodio 498. godine u *Vistrumu* (Veštar, južno od Rovinja), luci koja je imala određeno značenje u carsko i

kasnoantičko doba. Svećenički je put započeo kao đakon pulske crkve, odakle je prešao na Justinijanov dvor. Nije, međutim, nikad zaboravio svoju domovinu te je u Puli dao sagraditi biskupski dvor (*domus rectoralis*), baziliku posvećenu Sv. Andriji Apostolu na istoimenom otočiću, te prekrasnu trobrodnu baziliku Sv. Marije Formoze.

Zgrada u kojoj su vidljiva bizantsko-ravenska obilježja, imala je bočne zidove s vanjskim pilastrima, a unutarnji je dio bio podijeljen na tri broda s dvije kolonade od po deset stupova. Središnja je apsida bila prema unutrašnjosti kružna (s polukružnom klupom za svećenstvo), a poligonalna prema vani. Na bočnim *pastophorijama* (prostorije u ranokršćanskim bazilikama koje su poslije nadomjestile sakristije) oslanjale su se dvije *martyriae* (grobnice ili kapele posvećene kršćanskim mučenicima) križnog tlocrta, pokrivene središnjom kupolom, što se danas može vidjeti u jedinoj preostaloj kapeli (južnoj) cijeloga Maksimijanova kompleksa.

Prekrasna umjetnička i arhitektonska ostvarenja ostvarena u Maksimijanovo doba, dala su jedinstven i tipičan pečat europskoj kulturnoj povijesti, jednako kao i ona porečkoga biskupa Eufrazija.

ŠIZMA TRIJU POGLAVLJA (ISTARSKA ŠIZMA)

Sredinom VI. stoljeća velik je utjecaj na crkvena zbivanja na području sjevernog Jadrana imala na pojedine biskupije Justinijanova vjerska politika i njegov cezaropapizam (sjedinjavanje crkvene i svjetovne vlasti), položaj rimske crkve koja je stala u zaštitu kršćanske ortodoksnosti, te politička situacija u sjeveroistočnoj Italiji nakon podjele posjeda između Bizantinaca i Langobarda 568. godine. Djelovanje ravenske crkve i nadbiskupa Maksimijana sredinom VI. stoljeća na općem planu i na istarskom području posebno, jasan je pokušaj širenja njihove duhovne jurisdikcije na

štetu Akvileje te jačanja bizantskog položaja na osjetljivome sjeveroistočnom području Italije.

Bili su to prvi prikriveni znakovi skorog raskola crkvenoga svijeta u talijansko-sjevernojadranskom dijelu bizantske države, koji je izašao na vidjelo tzv. šizmom triju poglavlja. Ti su događaji potresli papinstvo i bizantsku državu, a najjače i najtrajnije pogodili su upravo istarske biskupe iz akvilejske crkvene provincije.

"Šizma triju poglavlja" proširila se zbog Justinijanove vjerske politike i osude, pod njegovim pritiskom, kristoloških doktrina sadržanih u trima knjigama (zvanim poglavlja) čiji su autori bili Teodor, biskup iz Mopsuesta, Teodor, biskup iz Kira, i Iba, biskup iz Edesse. Nakon što je Koncil iz Kalcedonije 453. prihvatio ta tri poglavlja, osudio ih je drugi Carigradski koncil (553.) te papa Pelagije I. (554.). Ta su poglavlja postala simbolom borbe za slobodu crkve protiv carskih pretenzija.

Nisu svi biskupi na Zapadu prihvatili odluke Carigradskog koncila, a među prvima akvilejski patrijarh i njemu podčinjeni istarski biskupi. Zbog njihova žestoka otpora, "šizma triju poglavlja" nazvana je i istarskom šizmom. Ubrzo je spor dobio političke konotacije budući da je bio usmjeren na održavanje akvilejske autonomije u odnosu na bizantsku vlast. Langobardsko osvajanje Akvileje (568.) te s time povezan bijeg patrijarha Paolina u Grado koje je postalo novo sjedište patrijarhata, prouzrokovali su duge i zamršene repove u šizmi. Bilo je brojnih pokušaja odvraćanja istarskih biskupa od šizmatskog opredjeljenja, čak i primjenom energičnijih metoda.

Provincijski koncil održan u Gradu 579. godine, bio je posljednji pokušaj pomirbe. Uz biskupe iz langobardskih i rimsko-bizantskih područja, koncilu su prisustvovali i istarski biskupi (Hadrijan iz Pule, Sever iz Trsta, Ivan iz Poreča, Marcijan iz Pićna i Vindemijan iz Cisse). Ti su biskupi ostali vjerni ortodoksiji iz Kalcedonije, odnosno usprotivili su se osudi "triju poglavlja". Početkom VII. stoljeća stanje se dodatno zamrsilo nakon što je 607. godine za gradeškog patrijarha nametnut Kandijan koji je bio sklon Rimu. To je dovelo do odvajanja dijela patrijarhata

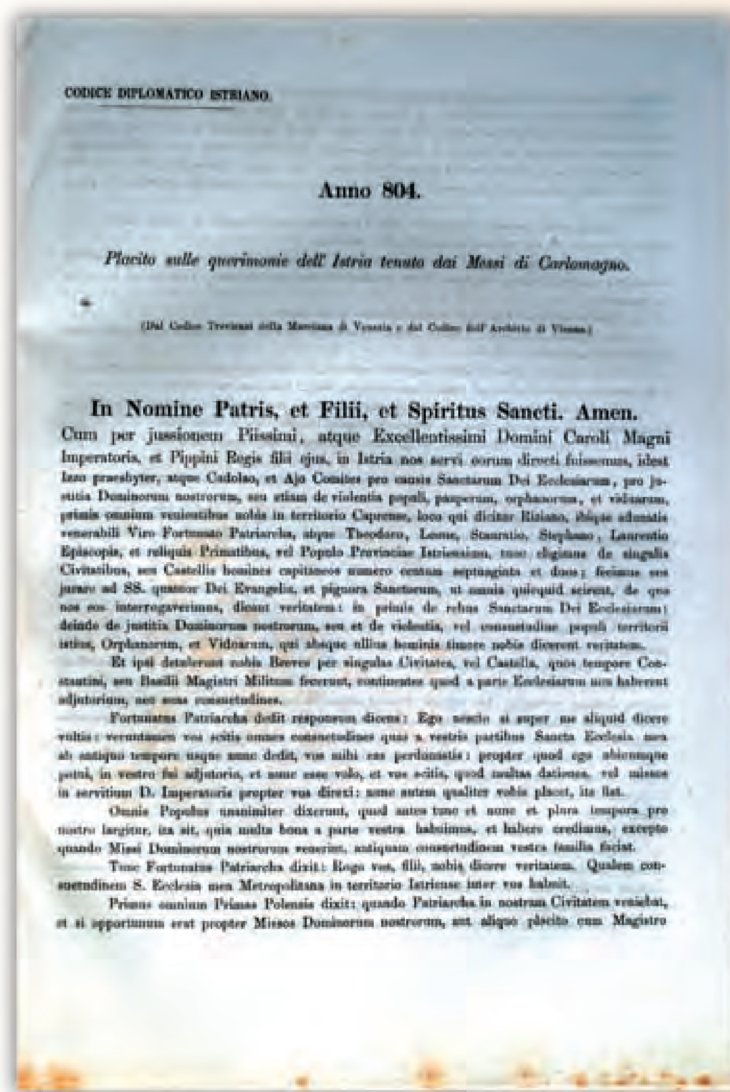
koji se nalazio pod Langobardima i imenovanja drugog patrijarha u Akvileji (Ivan) koji je ostao uza šizmu. Njemu je bila naklonjena i većina istarskih biskupa. Spor između dva patrijarha, iz Grada i Akvileje, oko primata treba promatrati u širemu političkom kontekstu tog doba, u kojem su najprije Langobardi, a potom i Franci željeli oteti vlast Bizantincima na tom području, a imali su i podršku akvilejskog patrijarha.

Godine 627. posljednji je put neki gradeški patrijarh (Fortunat) pokušao ponovno pristupiti šizmi, ali je taj pokušaj propao. Za konačni završetak spora trebalo je čekati godinu 698. kada je na sinodu u Paviji akvilejska crkva konačno odstupila od šizme. Tada su Langobardi već bili prihvatili kršćanstvo te je i njima odgovaralo da se riješi taj dugotrajni religijski spor. Na tom su sinodu dogovorene jurisdikcije gradeškog i akvilejskog patrijarhata.

RIŽANSKI PLACIT (SABOR)

U kraljevini Franaka, Istra je postala grofovija na čije je čelo postavljen vojvoda Ivan koji je ubrzo, nakon uvođenja feudalne vladavine, postao mrzak svojim podanicima. Samostalni je rimski sustav veoma brzo nadomješten franačkim feudalnim sustavom. Samouprava urbanih središta, koja se sastojala od vlastitih zakona i vlastite sudske vlasti, zamijenjena je potpuno oprečnim načinom vladanja prema kojemu je vladar bio vlasnik zemlje i svega onoga što se na njoj nalazilo.

Patrijarh Fortunat, koji je želio pridobiti naklonost Karla Velikog vodeći pažljivu politiku naspram društvenih i crkvenih pitanja Istre, postao je glasnogovornikom općeg nezadovoljstva istarskog puka. Zahvaljujući njegovu posredovanju, Trst i Istra poslali su apel caru Karlu Velikom protiv vojvode Ivana kao predstavnika novih franačko-germanskih institucija, tražeći potpuno

CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO.

Anno 804.

Placito sulle querimonie dell' Istria tenuto dai Messi di Carlomagno.

(Dal Codice Trevisani della Marciana di Venezia e dal Codice dell' Archivio di Vienna.)

In Nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.

Cum per jussionem Piissimi, atque Excellentissimi Domini Caroli Magni Imperatoris, et Pippini Regis filii ejus, in Istria nos servi eorum directi fuissemus, idest Izzo praesbyter, atque Cadolao, et Ajo Comites pro causis Sanctarum Dei Ecclesiarum, pro justitia Dominorum nostrorum, seu etiam de violentia populi, pauperum, orphanorum, et viduarum, primis omnium venientibus nobis in territorio Caprense, loco qui dicitur Risiano, ibique adunatis venerabili Viro Fortunato Patriarcha, atque Theodoro, Leone, Stauratio, Stephano, Laurentio Episcopis, et reliquis Primatibus, vel Populo Provinciae Istriensium, tunc eligimus de singulis Civitatibus, seu Castellis homines capitaneos numero centum septuaginta et duos; fecimus eos jurare ad SS. quatuor Dei Evangelia, et pignora Sanctorum, ut omnia quicquid scirent, de quo nos eos interrogaverimus, dicant veritatem: in primis de rebus Sanctarum Dei Ecclesiarum; deinde de justitia Dominorum nostrorum, seu et de violentia, vel consuetudine populi territorii istius, Orphanorum, et Viduarum, qui absque ullius hominis timore nobis dicerent veritatem.

Et ipsi detulerunt nobis Breves per singulas Civitates, vel Castella, quos tempore Constantini, seu Basilii Magistri Militum fecerunt, continentes quod a parte Ecclesiarum non haberent adjutorium, nec suas consuetudines.

Fortunatus Patriarcha dedit responsum dicens: Ego nescio si super me aliquid dicere vultis: veruntamen vos scitis omnes consuetudines quas a vestris partibus Sancta Ecclesia mea ab antiquo tempore usque nunc dedit, vos mihi eas perdonastis: propter quod ego ubicumque potui, in vestro fui adjutorio, et nunc esse volo, et vos scitis, quod multas dationes vel missos in servitium D. Imperatoris propter vos direxi: nunc autem qualiter vobis placet, ita fiat.

Omnis Populus unanimiter dixerunt, quod antea tunc et nunc et plura tempora pro nostro largitur, ita sit, quia multa bona a parte vestra habuimus, et habere credimus, excepto quando Missi Dominorum nostrorum venerint, antiquam consuetudinem vestra familia faciat.

Tunc Fortunatus Patriarcha dixit: Rogo vos, filii, nobis dicere veritatem. Qualem consuetudinem S. Ecclesia mea Metropolitana in territorio Istriense inter vos habuit.

Primas omnium Primas Polensis dixit: quando Patriarcha in nostram Civitatem veniebat, et si opportunum erat propter Missos Dominorum nostrorum, aut aliquo placito cum Magistro

Rižanski placit u Codice Diplomatico Istriano

poštovanje svojih municipalnih prava i običaja. Car je prihvatio njihove zahtjeve te je u jesen 804. poslao kao svoje izaslanike u Istru svećenika Icona i grofove Airona i Kadolaja. Oni su imali zadatak da sazovu provincijske sabore ili *placite* kako bi se osobno upoznali s istarskom situacijom te ustanovili je li bilo nasilnog ponašanja na štetu općina, puka, siromašnih, siročadi, udovica i, dakako, prava Carske komore u Istri.

U skladu s carskim uputama, izaslanici su sazvali *placit* pored rijeke Rižane u koparskom zaleđu. Skupu su prisustvovali vojvoda Ivan sa svojim općinskim namjesnicima, patrijarh Fortunat i pet istarskih biskupa njemu podređenih, najistaknutije osobe (*primates*) i suci (*iudices*) pojedinih gradova i kaštela te 172 *homines capitanei* ili *iurati* koje su izabrali pučani pojedinih mjesta.

Predstavnici istarskih gradova i kaštela žestoko su optuživali biskupe i vojvodu Ivana.

Nakon što su poslušali sve predstavke i žalbe Istrana te obranu biskupa i vojvode Ivana, carski su izaslanici, u skladu s uputama Karla Velikog, prihvatili gotovo sve istarske zahtjeve, tražeći od vojvode jamstvo da će provesti dana obećanja. Vojvodu su upozorili da će biti teško kažnjen ako on ili njegovi nasljednici nastave s nasiljem. Ta je odluka bila u sladu s interesom Karla Velikog da ojača svoje veze sa strateški važnom provincijom kakva je tada bila Istra, pa makar na štetu apetita crkvenih i civilnih vlasti s tog područja. Pod pritiskom izaslanika, patrijarh Fortunato i istarski biskupi ograničili su svoje zahtjeve samo na ona prava koja im je priznavao istarski narod.

SLAVENSKI NARODI

Dolazak slavenskih naroda na područje istočne jadranske obale treba promatrati u sklopu složene situacije nastale nakon pada Zapadnoga Rimskog Carstva (476.) i velikih migracija naroda od V. do VII. stoljeća.

U cijelom VI. stoljeću slavenski narodi upadaju preko Dunava na područja Istočnoga Rimskog Carstva. Nakon što su napustili svoju postojbinu između Baltika i Karpata, premještali su se sve južnije. U početku je cilj provala tih skupina koje su bile savezništva Slavena, Avara, Anta i Protobugara, bio pljačka, a ne naseljavanje. No u drugoj polovici stoljeća Slaveni, zajedno s jakom avarskom vojskom, zaposjedaju središnji Balkan. Avari su se pomicali prema tim područjima zbog snažnih etničkih migracija na dalekom Kavkazu. Potkraj VI. stoljeća (588. i 599.) te početkom idućega (602., 603. i 611.) slavenski je val krenuo prema Jadranu i stigao do Istočnih Alpa i Istre. Misija svećenika Martina, kojega je papa Ivan IV. 640.–642. poslao u Istru i Dalmaciju da otkupi zarobljenike i prikupi relikvije mučenika, dokazuje prvo postupno i mirno naseljavanje slavenskih naroda u tim područjima te početak prvih doticaja s autohtonim rimskim zajednicama.

Razdoblje do IX. stoljeća obilježuje početak franačke uprave i supostojanje autohtone populacije s prvim slavenskim skupinama, o čemu svjedoči Rižanski placit. Saborski akti u kojima su navedene predstavke istarskih gradića protiv vojvode Ivana daju novu sliku Istre, odnosno dokazuju prisutnost Slavena u blizini gradova. Da bi se osigurala bolja obrana Istre u franačko-avarskom ratu, potaknuta je krajem VIII. stoljeća kolonizacija slavenskih skupina iz obližnjih manje naseljenih istarskih krajeva. Takva se praksa nastavila i u IX. stoljeću, tako da se u središnjem dijelu Istre, slabo naseljenom području, pojavljuju prva svjedo-

Veli Mlun (Buzet), dekorativni predmet

čanstva o prisutnosti hrvatskih skupina koje su se tamo preselile iz obližnjega liburnijskog priobalja. Nova su naselja bila rjeđa prema zapadnoj obali poluotoka. To je posljedica razvoja nove situacije na istočnom Jadranu, pogotovo na području današnjega dalmatinskog zaleđa, gdje su se Hrvati nametnuli ostalim slavenskim i avarskim zajednicama. Općenito se smatra da su Hrvati dio slavenskih populacija koje su naseljavale široko srednjoeuropsko područje omeđeno rijekama Laba, Visla i Bug. Hrvati su se postupno naseljavali od VII. do VIII. stoljeća na javnim gradskim područjima dalmatinskih gradova te na kraškim područjima, šireći svoj utjecaj na ostale slavenske narode/plemena, koji su živjeli na teritoriju nazvanom *sclaviniae*. Između VIII. i IX. stoljeća osnovali su svoju prvu upravnu organizaciju u obliku kneževine. Taj se entitet uklopio u politički scenarij koji je nastao nakon Ahenskog mira 812. godine, kojim je potvrđen posjed Istočnoga Carstva nad Venecijom, dok su Istra, Liburnija i dalmatinski gradovi sa svojim zaleđem pripali Francima. Poslije je hrvatska kneževina, i gusarenjem koje je bilo usmjereno i protiv istarske obale, stjecala sve veću samostalnost i važnost na jadranskom području.

Usprkos etničkom preobražaju koji je donijela kolonizacija, istarski su gradovi uspjeli održati vlast nad većim dijelom antičkoga kolonijalnog agera i municipalnog okruga. A velik broj napuštenih posjeda, prikladnih za naseljavanje, omogućio je uglavnom bezbolnu integraciju novopridošlog stanovništva na istarskom poluotoku.

Nove su slavenske skupine naselile ne samo napuštena područja, već i sredine značajnog društveno-kulturnog naslijeđa, kojima su upravljale snažne romanske zajednice. Te su sredine, u kojima je dolazilo do povremenoga slavenskog naseljavanja, bile tada, zajedno s cijelom istočnom jadranskom obalom, jedno od najvitalnijih europskih područja toga doba. Tako su se stvorili preduvjeti za etničko i kulturno prožimanje slavenskog i romanskog elementa koji je, unatoč brojnim i dubokim početnim proturječjima, jedno od temeljnih društveno-političkih procesa u povijesti Istre.

FRANAČKI I NJEMAČKI FEUDALIZAM U ISTRI

Dolazak Franaka u Istru 788. godine karakterizira ne samo državno-političku promjenu, nego i brz prelazak s rimsko-bizantskoga municipalnog sustava na feudalno uređenje. Karolinška je vlast u Istri, kao i u sjeveroistočnoj Italiji, pokušala na početku spojiti postojeće općinsko upravno-teritorijalno uređenje sa svojim pravnim oblicima i običajima, međutim, novo je Carstvo prepoznalo u posjedu nad zemljom i u kmetstvu simbole i sredstva vlastite moći.

U Istri su ukinute gotovo sve sudske ustanove iz bizantskog doba (prestalo je djelovanje tribuna, vikara, *lociosservatoresa*, kurija i drugih slobodno izabranih javnih službenika), municipalnim središtima oduzeta je uprava nad okolnim mjestima, slobodni su građani odmah podčinjeni vojvodi; šume, pašnjaci, obradiva polja, seoska javna domaćinstva promijenila su vlasnika, pokrajina je podijeljena u okruge na čijem su čelu bili centarhi podložni vojvodi. Nizale su se nepravde i nasilje vojvode Ivana i njegovih dvorana koji su uživali potporu biskupa i visokih crkvenih dostoj-

Podpeč, kula

CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO

Anno 966.

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Rodoaldus su-

Darovnica "biskupske crkve iz Cisse ili Rovinja" porečkim biskupima (Codice Diplomatico Istriano)

nika. Članovi visokog svećenstva od samog su početka bili pobornici franačke strane.

Sve te i druge inovacije, tipične za feudalni sustav, izbile su na vidjelo na saboru (placit) održanom 804. pored rijeke Rižane, koji je sazvao Karlo Veliki želeći čuti razloge nezadovoljstva istarskoga puka. Car je prihvatio predstavke općeg sabora "slobodnih ljudi", međutim, to nije spasilo Istru od posljedica uvođenja feudalizma u Kraljevini Italiji i ekspanzionističke politike velikih germanskih dinastičkih obitelji u drugoj polovici IX. stoljeća, koje su na poluotoku uvele obilježja tipična za njemačko feudalno uređenje, koja su se temeljila na širokoj mreži vazala. Takav je sustav uveden i u istarskoj grofoviji, gdje je dobio podršku istarskih biskupa i samostana, koji su dobili brojne i velike povlastice, te novopridošloga njemačkog i slavenskog stanovništva. Biskupije i samostani postali su, zahvaljujući svojim posjedima, sve više neovisni u odnosu na civilnu jurisdikciju lokalnih i provincijalnih vlasti. Tome je pridonijelo i stvaranje novih civilnih i crkvenih barunstava na selima neovisnim o gradovima.

ACIKA, ISTARSKA GROFICA

U ranome srednjem vijeku u Istri se u potpunosti ostvarila tipično feudalna pojava širokogrudnih donacija i velikih povlastica biskupima i samostanima koji su često postali stvarne jurisdikcije svjetovne vlasti. U prvoj polovici XI. stoljeća svojom su se darežljivošću istaknuli istarski grofovi i markizi te drugi javni predstavnici vlasti. Među njima treba spomenuti Aciku koju tradicija naziva "istarskom groficom". Acika je živjela u važnom razdoblju istarske povijesti, u trenutku kada je istarska grofovija odijeljena od vojvodine Kranjske i uzdignuta na položaj markgrofovije.

Acika je bila kći Vilpurge, nazvane "majkom Istrana", iz plemićke obitelji Sempt-Ebersberg, i Vecelina, istarskoga grofa koji je

vjerojatno umro malo prije 1040. godine. Udala se za grofa Popona Weimar-Olamunde i s njim imala sina Ulrika koji je 1040. postao prvi i najslavniji istarski markgrof te jedan od najmoćnijih vazala Svetoga Rimskog Carstva. Acikino se ime veže uz njezine donacije tršćanskom i porečkom biskupu, ali najviše uz pretpostavljenu donaciju u korist samostana Sv. Mihovila nad Limom, čija su izgradnja pored male crkvice iz VI.–VII. stoljeća i rast vezani za djelovanje sv. Romualda u tim krajevima početkom XI. stoljeća.

Iz dokumenta koji nosi datum 12. svibnja 1040. proizlazi da je "istarska grofica" Acika darovala samostanu plodna polja. Taj je dokument, međutim, stigao do nas u neautentičnim kopijama. Donaciju potvrđuje i akt grofice Vilpurge, Acikine majke, koji nosi datum 12. lipnja 1040. Da bi dokazali svoje pravo na posjed, na te su se dokumente poslije pozivali porečki biskupi (od XIII. st. do 1394.), samostan Sv. Mihovila u Muranu (1394.–1514.), samostan Sv. Matije u Muranu (1514.–1772.) i na kraju grofovi Coletti (1772.–1856.).

Istarski su povjesničari prije nekoliko desetaka godina dokazali da sadržaji donacije nisu autentični te da su dokumenti stigli do nas u obliku kako ih je sastavio kancelar porečkog biskupa Bonifacija početkom XIV. stoljeća da bi potkrijepio njegovo pravo na taj feud oko čijeg se vlasništva više puta sporio s općinama Vrsar i Sv. Lovreč. Po tamošnjoj predaji koja se temelji na postojanju, u davnim vremenima, grobnice na granicama limskog feuda (kovčeg koji je fra Mauro u XV. stoljeću nacrtao na topografskoj karti županije), Acika i Vilpurga pokopane su na tome mjestu. Istina je, međutim, drukčija: obje žene počivaju u samostanu Geisenfeld u Bavarskoj.

Sv. Mihovil nad Limom

SAMOSTAN SV. MIHOVILA NAD LIMOM I DJELO SV. ROMUALDA

Novi crkveni red, benediktinci, koji je 529. godine osnovao sv. Benedikt iz Norcije, širi se u Istri već u drugoj polovici VI. stoljeća kada su osnovane ubožnice Sv. Marije Formoze u Puli i Sv. Andrije na istoimenom otoku rovinjskoga otočja. Puno je veće značenje imala druga faza širenja benediktinskih opatija u Istri, koja je počela u VIII. stoljeću dolaskom franačke vlasti na poluotok te osnivanjem mnogobrojnih samostana i ubožnica. U nekoliko stoljeća intenzivnoga feudalnog razvoja i prve hrvatske i slovenske kolonizacije Istre, samostani su postali važna središta gospodarskog života, s istaknutom misionarskom ulogom obraćenja novih naroda na kršćanstvo.

Za većinu benediktinskih opatija u Istri teško je odrediti datum utemeljenja. To vrijedi i za samostan Sv. Mihovila nad Limom koji se prvi put spominje u pisanim izvorima u XI. stoljeću. Novi je samostan sagrađen na mjestu gdje je postojala crkvica s grobljem posvećena sv. Mihovilu Arhanđelu. Najvjerojatnije je ta crkvica u početku služila benediktincima za obavljanje misionarske službe. Za tamošnju tradiciju osnivanje limskoga benediktinskog samostana povezano je s dolaskom sv. Romualda u Istri, iako se na temelju raspoloživih i objavljenih izvora sigurnijom čini pretpostavka prema kojoj se u njegovo vrijeme provela temeljita rekonstrukcija već

Lim, Romualdova špilja

postojećega benediktinskog sjedišta, odnosno pojačalo se misionarsko djelovanje reda.

Romualdo, iz grofovske obitelji Onesti, rodio se u Ravenni oko 925. i kao mladić postao član benediktinskog reda. Slavan je postao zahvaljujući preobraćenju dužda Pietra Orseola (976.), nakon čega je neko vrijeme boravio u Francuskoj. Povratkom u Ravennu postaje opat crkve Sv. Apolinara u Classe. Zbog krutosti kojom je tumačio benediktinska pravila, bio je primoran pobjeći s Apeninskog poluotoka pa se 1002. godine sklonio u Istru, gdje je ostao tri godine. Nakon što je obnovio samostan, zaredio opata i odredio način života novih redovnika Sv. Mihovila nad Limom, povukao se u samotno mjesto koje i dandanas nosi njegovo ime (Spilja sv. Romualda). Njegovo pustinjačko obitavalište nalazi se na sjevernim padinama brda Sv. Martina, na dnu Limskog kanala. Nakon što su ga porečki i pulski biskupi bezuspješno pokušali uključiti u religiozni život svojih zajednica, Romualdo je napustio Istru i preselio se u Toskanu, gdje je u Vallombrosi i u Camaldoli (pored Arezza) 1012. godine osnovao pustinjačka obitavališta. Novi kamaldoleški red koji je Romualdo utemeljio, dobiva ime po tome mjestu. Red se i dalje pridržavao benediktinskih pravila, ali je pojačana isposnička i pokajnička dimenzija. U XIII. stoljeću kamaldolezi su se podijelili u redovnike samostana i isposnike.

U XIII. stoljeću benediktinci su, zbog nepoznatih razloga, napustili samostan Sv. Mihovila nad Limom te je na njegov posjed stupio porečki biskup. Stotinjak metara od naselja Kloštar nalaze se ostaci benediktinskog samostana i pripojenih mu zgrada tijekom vremena. Na južnoj je strani još uvijek sačuvan niz lukova trijema na koji se opatija naslanjala. Od samostana su vidljivi samo tragovi uzdužnih zidina. Nasuprot trijema otvara se prostor klaustra i ruševine kaštela u čijem je sastavu bio niz zgrada koje su služile raznim djelatnostima benediktinske zajednice. Do prije nekoliko godina u sredini cisterne klaustra nalazio se vijenac zdenca, ukrašen dvama golubovima koji piju iz kaleža. To je grb kamaldoleza.

Pored opatije nalaze se, jedna uz drugu, dvije stare crkvice samostana. Na većoj, romaničkog stila (XI. st.), posvećenoj Djevici Mariji, postojala je apsida s freskama. Starija crkvica posvećena sv.

Sv. Mihovil nad Limom, samostan

Mihovilu Arhanđelu podignuta je tijekom VI.–VII. stoljeća. Njezin je krov pokriven kamenim pločama. Crkva je rekonstruirana tijekom gradnje novog samostana kada je dobila bačvasti svod u unutarnjem dijelu. Apsida je s unutarnje strane bila polukružna, a s vanjske poligonalna.

U sedam stoljeća samostan su posjedovali razni vlasnici: prva je bila redovnička zajednica pa porečki biskup (XII. st.), benediktinci Sv. Mihovila u Muranu (od 1394.) i redovnici Sv. Matije u Muranu (od 1514.) te, na kraju, grofovi Colletti (od 1772). Zahvaljujući brojnim zemljišnim donacijama te povlasticama, stvoren je tzv. feud sv. Mihovila nad Limom. Ta je županija, jednostavno nazvana Fratria, bila zasebna pravno-teritorijalna jedinica na čijem su području niknula naselja Kloštar, Delići i Flengi (Prodani). Tu je utemeljen poseban pravno-gospodarski odnos, tj. ugovor koji su potpisali samostan i stanovnici feuda koji su se nazivali "susjedima".

VENECIJA I ISTRA

Stvaranjem, u vrijeme Augusta, *X Regio Venetia et Histria* konkretiziralo se pomorsko susjedstvo i teritorijalni kontinuitet tih dvaju područja. Taj je spoj postojao i u prethodnim razdobljima. U doba bizantske vladavine lagunski prostor *Venetiae*, zbog upada Langobarda, dobiva sve veću važnost kao specifična civilizacija. U tom su se razdoblju pojačale veze s istarskim sredinama. Franačko osvajanje Istre krajem VIII. stoljeća nije zatvorilo taj novi odnos budući da su i Venecija – koja nije upoznala feudalni sustav te je ostala pod bizantskom vlašću – i istarski gradovi uspjeli zadržati bitnu samostalnost.

Venecija je uspjela izmaknuti franačkoj ekspanziji u sjevernu Italiju i ostati formalno pod Bizantom. Uz to je iskoristila to što Franci nisu bili sposobni održavati sigurnost na Jadranu te što je od druge polovice IX. stoljeća počeo opadati carski i kraljevski autoritet u talijanskoj kraljevini. Istovremeno se i bizantska prisutnost na Jadranu pokazala slabom. Mirom iz 812. godine između Bizanta i Franaka te komercijalnim sporazumima dužda i germanskog cara, potpisanim 840. i obnovljenim 883., Venecija je dobila pravo na slobodnu trgovinu u franačkoj državi pa prema tome i u Istri. Takvi su se međusobni odnosi sigurno pojačali zbog nesigurnosti na moru. U IX. i X. stoljeću nanizali su se mnogobrojni napadi saracenskih, hrvatskih i neretvanskih gusara na područje sjevernog Jadrana, ponajviše na istarsku obalu. Venecija je sa svojom flotom više puta došla u pomoć istarskim gradovima, ali je i organizirala oružane ekspedicije duž cijele istočne obale Jadrana da bi porazila gusarstvo. Katkad je i sama Venecija pretrpjela velike gubitke, kao npr. 887. kada je u ratu protiv Neretvanaca život izgubio sam dužd Candiano.

Takva su jadranska zbivanja stalno oživljavala odnose između Venecije i Istre. Kada su Venecijanci napustili svoje lagune radi trgovine, pronašli su prve sugovornike u istarskim obalnim mje-

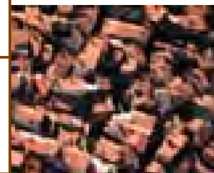
stima. Pomorske su se potrebe spojile s postojećim podudarnim odnosima: zajedničko podrijetlo, jezik, ustanove, obiteljske veze. Svi su ti aspekti potaknuli zajedničke temelje, iako su strukture vlasti i politički kontekst ostali različiti. Pojavila se konvergencija interesa među obalnim Istranima, koji nisu tražili svoj društveno-gospodarski identitet u feudalnome modelu, i Venecijancima kojima je taj dio obale bio nužan oslonac za trgovačke rute prema jugu i istoku.

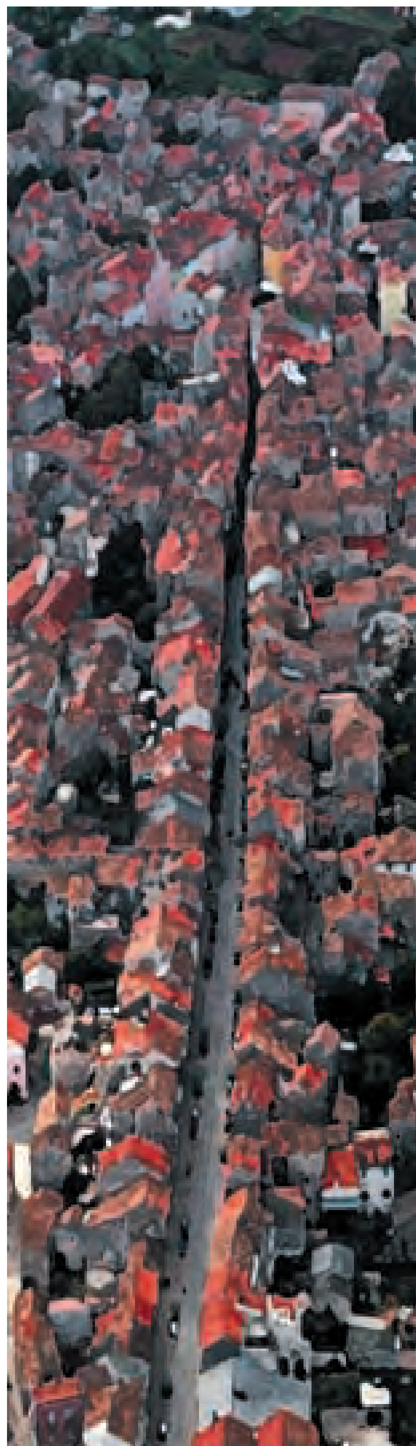
Odlučujući su bili sporazumi koje su dvije strane sklopile. Godine 932. Kopar je potpisao prvi sporazum s Venecijom, u kojem preuzima obvezu davanja duždu stotinu amfora najboljeg vina u zamjenu za sigurnu plovidbu koju su nudili Mlečani. Godinu dana poslije (933.) sklopljen je mir u Rialtu koji su potpisali Venecija, Istarska markgrofovija koju su zastupali markiz Winter, novigradski i pulski biskupi te drugi službenici. Istarski su se gradovi obvezali da neće ometati mletačke brodove, a markiz je jamčio da neće poduzimati vojne akcije protiv Venecije. Pohod koji je 1000. godine poduzeo dužd Pietro Orseolo II. u Dalmaciji protiv neretvanskih gusara, ojačao je veze s istarskim gradovima, prije svega s Porečom i Pulom.

Motovun

II. KOMUNE I FEUDI (1060.–1420.)

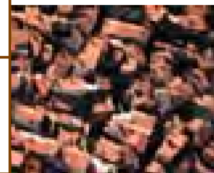

1. **UPRAVNO USTROJSTVO** – MARKGROFOVIJA (1060.–1209.) – Politički subjektivitet – Goričani – Pomorski gradovi – Mletačka vlast – Komunalno ustrojstvo – Policentrizam – VLAST NAD POLUOTOKOM (1209.–1267.) – Akvilejski patrijarsi – Neprijateljstva između komuna i patrijarha – Patrijarh Bertold – Veća samostalnost – SMJENA VLASTI (1267.–1348.) – Kriza 1266.–1267. godine – Privrženost Veneciji – Mletački posjedi – Pula u doba Sergijevaca – Kraj obitelji Castropola – Tri politička čimbenika – 1348. godina: Koparska pobuna – PREMA DUALIZMU (1348.–1420./21.) – Habsburgovci – Ostaci patrijarhove vlasti – Venetsko-đenovski rat – Suton Akvilejskog patrijarhata – Venecija i Habsburgovci
2. **KOMUNE** – *Civitates*, *terre* (mjesta) i naselja – INSTITUCIONALNI RAZVOJ – Samostalnost u odnosu na biskupa – Komunalne ustanove – Komunalni model – Patrijarhovi ljudi – Gradonačelnici i stranke – Mletački suverenitet – USPON I STAGNACIJA – Kriza 1348.–1400. godine – Različit razvoj – Širenje – GRADSKO DRUŠTVO – Mletačka stabilnost – Elite – Gospodarski temelji – Obrtnici i velikaši – Pučani – Obitelj
3. **FEUDI** – Dvorci – Gorički posjedi – Albert IV. Gorički – Kastav – Habsburški posjedi – Institucionalni dualizam – INSTITUCIONALNI MODELI I DRUŠTVO – Feudalac – Povlastice i obveze – Struktura vlasti – Plemići – Sela
4. **GOSPODARSTVO** – Podregije – Privreda u podregijama – Opskrba žitaricama – Sjevernojadranski gospodarski prostor – Područja i razdoblja razvoja – PRIMORSKI POJAS I UNUTRAŠNJOST – Prostor spajanja – Venecija kao stjecište – Faktor Venecija – Strukturalna ograničenja – Unutrašnjost poluotoka
5. **KULTURE I STANOVNIŠTVO** – Jezični i kulturni prostori – Romanska dimenzija – Vrste kultura – Komunalna kultura – Sela – Slavenska dimenzija – Glagoljica – Istovremena prisutnost i različitosti

Jedanaesto i dvanaesto stoljeće u Istri doba je preokreta. Tu, kao i u ostatku Europe, urbana sredina postaje sve važnija. Antički gradovi duž sjeverne i zapadne obale poluotoka, iako ograničene veličine, stječu temeljnu političku i gospodarsku ulogu, presudnu za povijesni razvoj regije. Podijeljeni su između svjetovne moći raznih germanskih obitelji, koje su dobile naslov istarskih markgrofova, i sve tješnjih odnosa s Venecijom, od tisućite godine neospornom gospodaricom jadranskih voda. U kontinentalnom dijelu Istre dvije su posjedničke feudalne obitelji u usponu: Gorički i Devinski grofovi čija imovina obuhvaća cijelo područje Krasa, od ušća Reke do Kvarnera. U Istri se, dakle, potvrđuje komunalni model uređenja duž obale i feudalni model u unutrašnjosti poluotoka. Ta će dva upravna i institucionalna oblika stoljećima istovremeno postojati u regiji. Uz to, a to je druga konstanta, Istra će biti točka susreta teritorijalnih uređenja tipičnih za alpsko-germansko područje i modela koji su se razvili u središnjoj i sjevernoj Italiji te na Jadranu. Teritorijalno jedinstvo stare bizantske provincije Istre koja je u X. stoljeću postala "comitatus Histriae", od 1040. do 1060. pretvorena je u "marchiu", a poslije u "marchionatus Histriae", stvara se pod pritiskom vanjskih, susjednih, političkih središta moći.

Borba za političku prevlast nad već dobro naseljenim komunama, gradovima i gradićima u društvenom i gospodarskom usponu, obilježit će cijelo XIII. i prvu polovicu XIV. stoljeća. Suprotstavljene su strane akvilejski patrijarsi koji su stekli titulu istarskih markiza 1209., Mletačka Republika i Gorički grofovi. Nakon niza kriza, sukoba, savezništva i dogovora, Venecija izlazi kao pobjednica u toj borbi te od 1267. širi svoju izravnu vlast na priobalne komune. Između XIV. i XV. stoljeća dolazi do zastoja toga procesa. Sam opstanak venecijanske komune u opasnosti je tijekom rata za Chioggiju 1379.–1380. godine. Odumiranje Goričkih i Devinskih grofova i njihovih nasljednika (obitelj Walsee), označava trenutak stupanja na scenu Habsburgovaca kojima istarski posjedi postaju jadranska granica nasljednih zemalja. Početkom XV. stoljeća (1420.–1421.) prestaje svjetovna moć Akvilejskog patrijarhata u Istri. Poluotok je podijeljen između područja pod mletačkom i habsburškom vlašću. Konačno uređenje granične crte ostvaruje se nakon rata 1508.–1516. godine. Komadanjem dotad jedinstvene provincije, na scenu stupa venecijansko-habsburški dualizam koji će obilježiti iduće razdoblje (1420.–1797.). Iako uvjetovani vanjskim političkim i institucionalnim čimbenicima, komune i feudi ostaju neprikosnoveni glavni akteri regionalne povijesti u razdoblju od XI. do početka XVI. stoljeća.

1. UPRAVNO USTROJSTVO

Politički subjektivitet

Markgrofovija (1060.–1209.)

S upravnoga gledišta Istra je 952. postala feud bavarskog vojvode. Od tog trenutka počinje razdoblje vladavine germanskih dinastija. Bila je to uglavnom civilna i politički udaljena vlast budući da su njemački titulari u pravilu delegirali obnašanje vlasti povjerljivoj osobi koja je upravljala prije svega sudbenom vlašću (pravo-obveza suđenja). Ta je faza u istarskim zemljama trajala do 1209. godine. Formalno je Istarska grofovija bila u sastavu Svetoga Rimskog Carstva, kao dio talijanske kraljevine, dok je u stvarnosti bila povezana s Furlanijom i od 952. do 976. ovisna o Bavarskim, a nakon toga o Koruškim vojvodama.

U tisućitoj godini, zbog komadanja i cijepanja njemačkih vojvodina kako bi se oslabila moć velikih feudalnih plemića u odnosu na cara, Kranjska i Istra dobivaju samostalnost unutar vojvodine Koruške - smatra ih se "markama", pograničnim entitetima između talijanskih i alpsko-germanskih područja. Marke su potpale pod izravnu ingerenciju carske vlasti. Od 1062. Istra se više ne spominje kao podčinjena grofovija, već kao samostalna marka, *marchia Histria*, dakle specifična teritorijalna jedinica u sklopu Carstva. Iako se markgrofovija prvi put spominje 1062., ne može se isključiti da je postojala i prije. Povjesničari (Benussi, De Vergottini) obično 1060. (u nedostatku točnijih podataka) određuju kao godinu u kojoj Istra iz statusa grofovije prelazi u status pogranične grofovije odnosno markgrofovije (Mark-Grafschaft), iako se taj prijelaz vjerojatno ostvario između 1040. i 1060. godine.

Istra je u XI.–XII. stoljeću (pogotovo u razdoblju između 1060. i 1209.) sigurno stekla svoj subjektivitet – iako formalni – u tadašnjoj političkoj panorami Europe. Stvari su se promijenile u odnosu na 952. godinu kada je Istra, iako pojedinačno

Vojvodina Bavarska u X. stoljeću (Corbanese)

spomenuta, predana bavarskom vojvodi u posjed, zajedno s Veronskom i Furlanskom markom, koje su tvorile jedinstven teritorijalni blok sjeveroistočnoga talijanskog političkog sustava. To što je Istra nakon tisućite godine postala markgrofovijom, nije bila samo posljedica političkih igara i rezultat feudalnih spletki u južnoj Njemačkoj. Zbog pomorske važnosti koju je upravo tada stjecala, Istra se je, barem nominalno, izjednačila s puno širim susjednim teritorijima kao što su Kranjska, Furlanija i Koruška. Za carsku je politiku poluotok imao važnu stratešku ulogu koja se dodatno pojačavala tijekom toga stoljeća, a svakako je ovisila o blizini takvoga grada kao što je bila Venecija.

Ako je za razdoblje oko 950. godine sumnjivo određenje istočne granice Istarske grofovije, kada je na temelju svjedočanstva Konstantina Porfirogeneta (bizantskog povjesničara i kroničara) Hrvatska kneževina sezala do Labina i rijeke Raše (odražavajući staru podjelu između Ilirije i rimske Italije), nakon tisućite godine cijelo je ovo područje postupno pripojeno germanskim feudalnim posjedima.

Povijest XI. i XII. stoljeća obilježavaju skromni podaci iz diplomatskih akata iz kojih saznajemo imena istarskih markgrofova ili markiza. Riječ je o nizu njemačkih svjetovnih dinastija koje su dobile istarsku titulu za upravne ili vojne zasluge. Prvi je markgrof (koji je sebe tako nazvao) bio Ullrich iz obitelji Weimar, gospodar marke Istre i Kranjske od 1040. do 1070. godine. Njega je naslijedila plemićka obitelj Eppenstein. Godine 1077.–1078. marka je predana u posjed akvilejskim patrijarsima, crkvenim velikodostojnicima čiji su autoritet i moć bili u usponu u XI. stoljeću. Na teritorijalnom planu oni su bili spoj upravnog sustava talijanske kraljevine i germanskih posjeda Carstva. Nakon kratkog razdoblja patrijarhata, Istra se vratila pod upravu obitelji Eppenstein da bi potom, 1112. godine, prešla pod upravu obitelji Sponheim, također vjernih carskih sluga.

U doba uspona komunalnih autonomija, XII. je stoljeće obilježila vlast dviju obitelji. Riječ je o udaljenim vladarima budući da su istarski posjednici bili zauzeti drugim stvarima koje su ih onemogućavale u čvrstom nadzoru svojih posjeda. Takva se odsutnost osjetila pogotovo za vladavine Engelberta III. Sponheima između 1124. i 1173. godine. Od 1173. Istra je prešla u posjed tirolske obitelji Andechs. Bertold III. Andechs, zajedno s carem Fridrikom Barbarossom, sudjelovao je u bitci kod Legnana 1176., u velikom sukobu protiv lombardskih komuna, te je 1183. bio među potpisnicima Konstantskog mira. Spominje se kao *Bertoldus marchio Istriae*. Bertold IV., istarski vladar od 1188. do 1204., bio je sudionik Trećega križarskog pohoda u Svetu zemlju (1189.–91.). Nakon njegove smrti, markgrofovija je predana u posjed njegovu drugorođenom sinu Henrichu IV., koji je izgubio sve svoje feude i posjede jer je bio sudionik u ubojstvu cara Filipa Švapskog u Bambergu 1208. godine. Te je godine Istra postala

posjedom bavarskog vojvode Ludviga, a godinu dana poslije predana je akvilejskom patrijarhatu, na čijem se čelu tada nalazio patrijarh Volfger. Da bi došao u posjed marke, Volfger se pozvao na prethodno razdoblje (1077.) upravljanja patrijarhije Istrom.

U razdoblju između IX. i početka XIII. stoljeća Istra s upravnoga gledišta nije jedinstvena cjelina: najprije je grofovija, a potom markgrofovija podložna autoritetu markgrofova i njihovih predstavnika, tzv. *nuntii marchionisa*. Već je tada tamošnja slika institucionalnih tijela bila složena, iako raspolažemo s nedovoljno povijesnih izvora na osnovi kojih bi se mogli shvatiti odnosi moći u regiji. Uz službene obnašatelje vlasti u ime cara, na poluotoku (kao i drugdje) u IX. i X. stoljeću jača politički autoritet biskupa, napose onih iz Trsta, Pule i Poreča, koji su na teritorijalnom planu imali široke jurisdikcije. Uz njih, od tisućite godine raste ingerencija akvilejskih patrijarha u borbi za stjecanje poreznih prihoda, prije svega od prava jurisdikcije i desetine.

Istovremeno u unutarnjem dijelu poluotoka i na Krasu raste moć pojedinih obitelji koje su se već tada isticale ustupajući biskupima tamošnje službenike koji su u njihovo ime ubirali desetinu i obavljali

Kršan, dvorac

upravnu i sudsku službu. Bili su to tzv. *advocati*. Istarski su biskupi, kao uostalom i akvilejski patrijarsi, nagrađivali *advocate* dodjeljujući im feudalna prava u selima i manje važnim kaštelima. Tako su se negdje oko tisućite godine upravo u brdskim i kraškim područjima postupno stvarali veliki vlastelinski posjedi u rukama nekoliko obitelji. U tom se procesu feudalnog širenja istaknula obitelj Goričkih grofova, koja je bila tijesno povezana s dinastijom Andechs. U XIII. stoljeću Goričani (tako ćemo ih zvati) pretvarali su iz naraštaja u naraštaj konglomeraciju feudalnih prava na određenim dvorcima, u selima i područjima na Krasu i području od Učke do Pazinštine i Limske drage u slobodan civilni posjed, neovisan o markgrofovoj vlasti, jer je nastao od bivše biskupske i crkvene imovine koja nije bila podložna svjetovnoj vlasti. Središnja je Istra tako završila pod upravom Goričana, a Devinska su gospoda proširila svoje posjede duž kontinentalne granice poluotoka, od tršćanskog Krasa do Kastva i kvarnerske obale. Još je složenije stanje bilo na priobalnome sjevernom i zapadnom dijelu Istre.

Goričani

Neizbježno slabljenje biskupske moći u XII. stoljeću dovelo je do uspona velikih feudalnih obitelji u unutrašnjosti poluotoka, dok su na obali gradovi i gradići otvorili novu upravnu i društvenopovijesnu stranicu; nastupa tzv. razdoblje uspona komunalnih autonomija. Sva priobalna središta već su dugo vremena održavala gospodarske i kulturne odnose sa zapadnom jadranskom obalom, osobito s Venecijom i Ravennom. Prisutnost njihovih zastupnika, službenika ili trgovaca u istarskim gradovima bila je već ustaljena praksa. Mletački pomorski vojni pohod u Dalmaciji pod vodstvom dužda Pietra II. Orseola, potvrdio je tisućite godine venecijansku nadmoć u jadranskim vodama. To je bila prije svega pomorska, trgovačka i vojna moć u obliku morske straže koja je štitila razne priobalne gradove i njihove brodove. Istarski gradovi, pogotovo oni veći, bili su primorani prilagoditi se takvoj moći nizom ugovora o vjernosti, kojima su jamčili neometan mletački promet i boravak mletačkih trgovaca te su preuzimali na sebe određene fiskalne i vojne obveze (doprinos vojnim ekspedicijama u brodovlju). Svi ti uvjeti koje je Venecija nametala, nisu uvijek prihvaćani pokorno. Znakovi

Pomorski gradovi

nezadovoljstva pojavili su se sredinom XII. stoljeća. Bilo je to doba rasta Kopra i Pule, vjerojatno zbog općega gospodarskog uspona Jadrana nakon Prvoga križarskog rata. Godine 1145. bilježimo prvi sukob dvaju najvećih istarskih gradova protiv Venecije i njezinih povlastica u pomorskom prometu u sjevernojadranskom bazenu, nad kojim je neposredno ili posredno vladala. Rat se okončao venecijanskom pobjedom koja je nametnula Puli mirovni ugovor političko-vojnog, a Kopru političko-ekonomskog sadržaja. Venecija je ponovno potvrdila svoju nadmoć na moru, a kao opomenu drugim gradovima, primorala je Pulu na prihvaćanje jače međusobne institucionalne veze te nametnula Kopru obvezu udovoljavanja njezinim potrebama za žitom. Nakon nekoliko godina nezadovoljstvo onih koji su se protivili mletačkoj hegemoniji proširilo se iz Pule i na druge obalne gradove Jadrana i istočnog Sredozemlja. Stvaraju se savezi većih istarskih gradova koji su se protivili pomorskim normama koje je nametala Venecija. Pobuna je izbila 1150. dok su Mlečani bili zauzeti na Krfu, ali njihov odgovor na prijetnje ubrzo je stigao. Pula je stavljena pod opsadu, a nakon kapitulacije svi su građani morali prihvatiti novu *fidelitas* (zakletva o vjernosti) i dodatne porezne namete. Sukobi iz tog razdoblja (1145.–1150.) smatraju se početkom afirmacije Venecije na istarskom području. Nešto se sigurno promijenilo u odnosu na prijašnje razdoblje. Venecija nije još mogla težiti izravnom posjedu istarskih gradova i obale, koji su pripadali caru, iako je njegova vlast bila labava. Za grad na laguni, more i trgovina bili su najvažniji pa iz toga proizlazi i mletačka politika pomorske kontrole Jadrana. Izražavanje vjernosti bila je formula preko koje se ostvarivala ta kontrola. I sve nastavlja ići tim tijekom do Četvrtoga križarskog pohoda (1202.–1204.). A tada dolazi do velikog obrata.

Mletačka vlast

Komunalno ustrojstvo

Istarski su gradovi nakon 1150. godine ušli u dinamičnu fazu razvoja, preobrazivši općinske političke strukture, uza snažnu prisutnost Venecije koja je težila definiranju svoje pomorske gospodarske politike, te istovremenu odsutnost carske moći utjelovljene u markgrofu. Na tragu događanja u središnjoj i sjevernoj Italiji, nametnula su se "modernija" komunalna ustrojstva kojima je upravljao gradski načelnik (*podestà*) zajedno sa sucima. Razvoj

komunalnog ustrojstva ovisio je o raznim čimbenicima, ali prije svega o blizini, odnosno udaljenosti "službene" vlasti koja bi ga u tome sprječavala. Do tada se moć u gradovima ustalila oko lika biskupa ili feudalno povlaštenih obitelji. Prema tim dvama polovima gravitirale su razne gradske stranke, predvođene najmoćnijim obiteljima. Kopar je bio prvi grad u kojem je, prema raspoloživim izvorima, 1186. uvedeno komunalno uređenje. U Piranu se podestat i nekoliko konzula spominju 1192. podatak iz 1199. potvrđuje prisutnost podestata u Puli; za Poreč nema točnih podataka, tako da se podestat spominje tek 1252. godine. Prije početka XIII. stoljeća veća i bogatija urbana središta uvela su novo upravno uređenje. Potvrdi i ostvarenju takva uređenja mora da je pridonijela Venecija i sama uređena kao općina.

Policentrizam

Godine 1209., kada je Istarska markgrofovija prešla u posjed Akvilejskog patrijarhata, u regiji su veliki samostalni feudalni posjedi i prilično velika urbana središta preko novoga komunalnog uređenja težila upravnoj samostalnosti, a mjesni biskupi još su uvijek imali vlast nad velikim teritorijem. Komunalni razvoj u priobalnom području u XII. i XIII. stoljeću doveo je do konačnoga teritorijalnog policentrizma koji istarsku povijest obilježuje do današnjih dana. Na ta su se područja usredotočile težnje triju političkih izvanregionalnih snaga: Venecije, patrijarha i Goričana. Ali to je već povijest XIII. i XIV. stoljeća.

Dvigrad, Sv. Sofija

Vlast nad poluotokom (1209.–1267.)

Akvilejski patrijarsi

U obnašanju vlasti akvilejski su se patrijarsi bitno razlikovali od dalekih njemačkih dinastija. Počeli su vladati Istrom u trenutku najintenzivnijih pokušaja ustrojavanja patrijarhata kao države u venetsko-furlanskoj nizini, važnoga političkog entiteta u južnom dijelu Carstva, između Jadrana i Istočnih Alpa. Željeli su uspostaviti jaču vlast nad podčinjenima, prije svega komunama. Patrijarh Volfger iz Ellebenskirchena primijenio je, barem na početku, strategiju popustljivosti, prihvaćajući i potvrđujući stare zakone i, pogotovo, komunalne slobode. To je vidljivo iz njegovih proglasa u Poreču i Puli 1211. godine. Diplomatsko je ponašanje težilo obnovi veza između Akvileje i pojedinih gradova podčinjenih patrijarhu i caru u trenutku dinamičnoga političkog razvoja komuna. Patrijarhat je sebe prikazivao kao vanjsku političku strukturu koja bi mogla biti stvarna alternativa Veneciji i njezinim oblicima političkog utjecaja. Situacija se, međutim, promijenila nakon Volfgerove smrti 1218. i dolaska Bertolda iz obitelji Andechs, vojvode od Meranije i istarskoga markgrofa, na mjesto patrijarha. Novi je patrijarh na lokalnoj, furlanskoj i istarskoj, ravni provodio političke metode cara Fridrika II. koji je težio ograničavanju samostalnosti. Podestata i konzule morao je potvrditi patrijarh, a Venecija nije smjela ubirati poreze niti sklapati ugovore o vjernosti s gradovima markgrofovije. Sudbena vlast, kojom se dokazivala politička legitimnost vlasti, bila je čvrsto u rukama patrijarha koji su je provodili neposredno ili preko ovlaštenika, namjesnika s jednogodišnjim mandatom. U početku su se ti namještenici nazivali *gastaldione*, potom *richtarius* (prema njemačkom uzoru) i, naposljetku,

Kostel, dvorac

“istarski markizi”, nazivom koji ne treba brkati s istoimenom feudalnom titulom. U gradovima, kao što je zamislio Bertold, uz bok gradonačelnicima i konzulima trebali su stajati “kraljevski suci”, nazvani *regali,* po onome što se moralo dati suverenu.

Neprijateljstva između komuna i patrijarha

Takve mjere nametnute su nakon što su istarski gradovi u razdoblju od pola stoljeća (1170.–1220.) postupno prihvaćali i preuzimali građanski način života bez većeg upletanja vanjskih političkih čimbenika. Komuna je postala temeljna ustanova koja je upravljala sudstvom, određivala pravila gospodarskog života, poreze i odnose s poljoprivrednim gradskim okrugom. U tome je bio velik utjecaj Venecije čiji su građani često obnašali dužnost podestata. Bertoldovi su zahtjevi izazvali prilično neprijateljsko raspoloženje komunalnog dijela Istre prema patrijarhu. Za Bertoldove odsutnosti zbog izravna sudjelovanja u rješavanju talijanskih političkih zbivanja, istarski su gradovi 1230. pokušali osnovati “savez istarskih podestata” (*universitas Istriae potestas*) kako bi srušili patrijarhov autoritet. Taj rijedak slučaj savezništva u povijesti Istre bio je potaknut primjerom lombardskog saveza. Potaknuli su ga vjerojatno Mlečani, ali je ubrzo propao. Svakako, patrijarh nije uspio uspostaviti vlast kakvu je zamišljao. Već 1232. Bertold se žalio carskoj skupštini u Ravenni da u većim gradovima ne poštuju njegove odredbe o načinu izbora podestata i konzula te je tražio posredovanje cara. U Puli je upravljačka komunalna skupina progonila frakciju koja je bila za patrijarha, ne obazirući se na upozorenja, sve dok 1233. carska vojska nije preuzela vlast u gradu. Taj je događaj poslužio kao primjer drugim gradovima. Kopar se odupirao duže vrijeme, ali su ga 1238. napale zajedničke snage patrijarha i Goričkih grofova te je grad bio pod opsadom dok nije popustio i prihvatio mirovni sporazum sklopljen u Čedadu 1239. godine. Iz sporazuma je vidljivo poštovanje obiju strana – Kopar je tretiran kao ravnopravan sugovornik – tako da je taj ugovor vjerojatno postao pravni temelj za određivanje odnosa između patrijarha i komuna koje zapravo postaju politički subjekti sposobni aktivno pregovarati s nositeljem vlasti.

Patrijarh Bertold

Nakon ugovora sklopljenog u Čedadu, desetljeće je proteklo bez većih trzavica s patrijarhom. Bertold je umro 1251. godine. Više od trideset godina njegove vladavine, njegova ličnost i njegov pokušaj centralizacije i reorganizacije vlasti u

patrijarhatu i Istarskoj markgrofoviji, privukli su pažnju najuglednijih istarskih povjesničara.

Neposluh istarskih gradova, koji dokazuje njihov gospodarski, društveni i politički rast, neizbježno se usmjerio i prema vladarici mora – Veneciji. Opet se Pula, kao najveći grad s najodlučnijom upravljačkom elitom, prva oduprla mletačkom zahtjevu za isporukom galija potrebnih za pohod protiv Zadra koji se bio pobunio 1242. godine. Ovaj je put na unutarnjemu gradskom planu prevagnula proakvilejska frakcija. Pula je stavljena pod opsadu te iako se predala, Mlečani su razorili dio gradskih zidina okrenutih prema moru. Nakon toga se grad ponovno pobunio pa ga je mletačka flota koja se vraćala iz Puglije žestoko napala i potpuno uništila gradske zidine s morske strane. Na moru je patrijarh bio nemoćan. Mletačka je kazna bila jasan znak upozorenja svim istarskim gradovima.

Veća samostalnost

Smrt cara Fridrika II. godine 1250. i patrijarha Bertolda godinu dana poslije te teška kriza vlasti koja je zahvatila Carstvo 1254., stvorili su preduvjete za nov pokušaj ostvarenja većeg stupnja neovisnosti istarskih komuna i kraških feudalnih posjeda. To je, međutim, bilo i razdoblje jakih sukoba između raznih frakcija u gradovima i komunama međusobno. Novi je patrijarh Grgur iz Montelonga (od 1521.) pokušao obnoviti akvilejski politički ugled u regiji. Dao je ponovno sagraditi pulske zidine koje su porušili Mlečani te obnoviti gradsku kulu koja je bila pod njegovom nadležnošću (1252.). Bio je to snažan politički čin u najvažnijem gradu na poluotoku.

Mutvoran, dvorac

Pedesetih godina XII. stoljeća patrijarh je uspio postaviti osobe od povjerenja na dužnosti podestata u nekoliko važnijih gradova: Kopru, Milju, Piranu i Poreču. No sve to nije bilo dovoljno za uspostavu trajnog reda u regiji.

Smjena vlasti (1267.–1348.)

Kriza 1266.–1267. godine

U drugoj polovici šezdesetih godina sve je teže bilo nadzirati pojedine komune. U igru oko vlasti upleli su se i Gorički grofovi koji su utjecali na moćne skupine u većim gradovima. Presudna je u tom smislu bila 1266. godina kada su u Motovunu, a ubrzo nakon toga i u Poreču, Balama i Rovinju, tada manjim središtima, vladajući staleži odbili akvilejsku vlast. Da bi ugušio pobunu, patrijarh je morao zatražiti pomoć goričkoga grofa Alberta. Taj je slučaj konačno uveo Goričke grofove u istarske komunalne spletke. Važnija je za budućnost bila sljedeća 1267. godina, kada je Kopar zaprijetio Poreču, a porečka vlast zatražila pomoć Venecije. To porečko izražavanje pokornosti *Comune Veneciarum* smatra se odlučnim u povijesti Istre jer obilježava početak mletačkoga političkog utjecaja u regiji. U stvarnosti, bio je to odgovor Venecije Goričanima koji su se 1266./1267. prvi put pojavili kao opasni suparnici. Do tada je Veneciji (koja je vladala na Kreti i na raznim posjedima u Dalmaciji) bilo dovoljno što ima pomorsku, vojnu i trgovačku prevlast u istarskim gradovima koje je i posredno nadzirala jer su mletački građani često u njima obnašali dužnost podestata. Zato nije mogla podnijeti izravno ili neizravno upletanje Goričana u gradove-luke od primarne važnosti, kao što su bili Poreč i Rovinj.

Poreč se pokorio Veneciji (srpanj 1267.) u trenutku kada su Gorički grofovi, umjesto da zaprijete Kopru zbog njegove agresivnosti (kao što je zatražio patrijarh), sklopili s njim savez i zajedno s drugim furlanskim plemićima organizirali pravi vojni udar protiv patrijarha Grgura utamničivši ga u Gorici. Kriza patrijarhova autoriteta i trenutačno bezvlađe u regiji izazvali su sukob između komuna. U listopadu 1267. Koprani su, u savezu s Piranom, Izolom i momjanskim vlastelinom Biaquinom, razorili Kaštel, utvrdu koja je bila izraz suvereniteta patrijarhata, te napali Buzet. Uslijedila je osveta Buzećana i vlastelina iz Kostela naklonjenih patrijarhu. Biaquino je ubijen, a grof Albert iz Gorice uništio je iz osvete Kostel. Godine 1268. Buje, koje je bilo pod akvilejskim suverenitetom, samostalno je donijelo odluku o prelasku u vlasništvo grofa Alberta koji je Kopranima povjerio upravu nad utvrdom. Te je godine umro i patrijarh Grgur.

Privrženost Veneciji

Iduće četiri godine, od 1268. do 1272., sjedište patrijarha bilo je slobodno. Tek 1274. Raimund della Torre stigao je u Furlaniju i Istru. U razdoblju bez vlasti Umag je 1269. prešao na venecijansku stranu, a dvije godine poslije vjernost Mlečanima izrazili su i Novigrad i Sv. Lovreč. Venecija tada počinje postupno graditi vlast nad Istrom. Zanimala ju je prije svega obala, ali i obrambena crta u unutrašnjosti poluotoka. Motovun je 1275. pristupio Veneciji da bi se odmah potom pobunio u borbi za prevlast među gradskim frakcijama. Godinu dana poslije konačno je podvrgnut Mlečanima. Nije bilo teško predvidjeti da će nakon Poreča, koji je bio najvažnija venecijanska luka, ubrzo doći na red Motovun s najvažnijom šumom u kojoj se sjeklo drvo za potrebe venecijanskog Arsenala. Uz to, gradski je okrug Motovuna graničio s porečkim. Venecijanski je blok tako preuzeo kontrolu nad strateški važnim dijelom teritorija za održavanje ravnoteže u regiji. Zbog toga je 1278. izbio prvi sukob između Koprana i Alberta Goričkog, s jedne, i mletačkih dijelova Istre, s druge strane. Napadnut je Motovun koji se odupro, te porečka i umaška luka. Veneciji nije trebalo puno da uzvrati udarac Kopru i njegovoj saveznici Izoli. Oba su grada stavljena pod opsadu. Godinu dana poslije Mlečani su ponovno osvojili Sv. Lovreč i primorali Kopar na prihvaćanje njihove vlasti. Nakon čina pokornosti, ugovorenog među dvjema stranama, uslijedila je kazna Kopranima kao opomena svima u Istri: rušenje gradskih zidina, uništenje privezišta za brodovlje, izgradnja tvrđave *Castela Leone* na dijelu zemlje koji je spajao grad s kopnom. Dakako, morala se odati i vjernost *Comune Veneciarum*, dakle puno više od onoga što se 1242. tražilo od Pule. Planovi o širenju goričkoga grofa Alberta na istarski teritorij, propali su. Nakon nekoliko godina, 1283., skupini venecijanskih gradova pristupili su Piran i Rovinj, koji su također izrazili vjernost. Trst, u kojemu je još bio snažan utjecaj biskupa koji su se protivili Mlečanima, opsjednut je 1279. i pljačkan do 1285. Model mletačke vladavine, kao alternativa

Motovun

patrijarhovoj vladavini, zajedno s preuzimanjem vlasti gradskih frakcija naklonjenih Mlečanima, počeo je davati rezultate. Od Kopra do Rovinja te uz dolinu rijeke Mirne prema unutrašnjosti poluotoka, Venecija je u petnaest godina izgradila svoj posjed primjenjujući silu samo iznimno.

Mletački posjedi

Borba za prevlast u Istri, međutim, nije još bila gotova. Godine 1287. izbio je novi sukob: Trst je stupio u savez s buntovnim Koprom, uz bok patrijarha, da bi ponovno preuzeli teritorije koji su bili u mletačkim rukama. Sukobu su se priključili gorički i koruški plemići koji su poslali svoje jedinice u obranu Trsta, tako da je Venecija bila primorana na povlačenje. Rat je potrajao do 1290., s mnogim okršajima u lagunama i završnom opsadom Kopra i Trsta, kada je došlo do primirja. Mirovnim ugovorom u Trevisu 1291., Veneciji su vraćeni svi njezini posjedi. Trstu su potvrđene sve obveze u odnosu na Veneciju (plaćanje dažbina i ratna odšteta), a patrijarhu su vraćeni Milje, Kaštel, Buje i Dvigrad, mjesta koja su za trajanja sukoba bila pod vlašću Venecije. Devedesetih godina XIII. stoljeća novi je gorički grof Henrich pokušao zauzeti patrijarhove gradove Labin, Plomin i Buzet, ali je patrijarh Raimund uspio nadoknaditi izgubljeno. Pažljivo se probijao kroz teškoće svoga doba, oduprijevši se silama koje su djelovale u Istri i izvan nje. Nakon njegove smrti 1299., kratko ga je zamijenio patrijarh Pietro Gerra (službeno od 1300. do 1301.)

Novigrad, katedrala i zvonik

koji se odrekao svih prava i jurisdikcije nad mjestima pod vlašću Mlečana. Ugovorom između Venecije i patrijarhata, Kopar, Piran, Novigrad, Poreč, Rovinj, Motovun i Sv. Lovreč konačno su 1307. odvojeni od "marke" (*marchionatus*) (Umag i Izola nisu bili povezani s Akvilejom jer su već bili mletački).

Pula u doba Sergijevaca

Iz svih je tih događanja u sjevernom dijelu Istre bio isključen najveći i najvažniji grad poluotoka – Pula. U drugoj polovici XIII. stoljeća u tom se gradu bilježi politički i društveni uspon obitelji Sergi koja se stavila na čelo vjerne joj skupine te obnašala vlast u komuni koja je formalno bila pod patrijarhatom. Njihovu je vlast priznao patrijarh Raimund della Torre, dodijelivši im 1294. dvorac i kulu (obnovljeni 1252. u vrijeme patrijarha Grgura) koji su s Kaptola dominirali gradom. Patrijarh je time želio steći vjernog podanika i osigurati grad od mogućih venecijanskih težnji. Tako su Sergijevci bili ne samo vodeća komunalna obitelj, već i gospoda gradskoga dvorca,odakle potječe i njihov naziv *Castropola* (gospoda pulskog kaštela – *de castro Polae*). Nassinguerra dei Sergi pokazao se vještim u prepoznavanju mletačkih povlastica te je sudjelovanjem u njihovim vojnim operacijama u Dalmaciji i kod Ferrare stekao venecijansko državljanstvo. Istovremeno je patrijarh jednom od Sergijevaca, Pietru, dodijelio naslov istarskog markiza odnosno upravitelja njegovih posjeda u Istri. Sergijevci su, dakle, uživali veliko poštovanje i Akvileje i Venecije, što su iskoristili da bi proširili svoju moć. Od patrijarha su stekli feudalna prava na području od Pule do Limskog kanala i doline rijeke Raše te stvorili velik poljoprivredni okrug pod svojom upravom, koji je uključivao i mjesta Vodnjan, Galižanu i Mutvoran. Najveći je uspon

Područje Pule u doba vladavine obitelji Castropola (De Franceschi)

obitelj Sergi-Castropola dosegnula 1310. kada je Pietro izabran za podestata. Preuzeo je i naslov glavnog kapetana spojivši u jednoj osobi vladarsku moć (nad dvorcem i nekim područjima gradskog okruga te nad posjedima koje mu je povjerio patrijarh) i upravnu moć koju mu je dodijelila komuna (upravljanje gradom i gradskim okrugom). Ni u jednome drugom istarskome mjestu civilna osoba nije stekla takve ovlasti nad gradom i njegovim teritorijem pa se može govoriti o modelu vlasti koji je bio blizak feudalnom posjedu grada (iako to formalno nije bilo tako budući da Sergi nisu bili pulska gospoda – *signoria*), na tragu onih procesa koncentracije moći koji su se u tom razdoblju događali u velikim komunalnim središtima srednje i sjeverne Italije. Godine 1311. umrli su braća Pietro i Nassinguerra, a naslijedili su ih njihovi sinovi Nassinguerra IV. i Sergio II.

Kraj obitelji Castropola

Dva bratića nisu bila tako domišljata kao njihovi roditelji u vođenju posjeda, pogotovo ne u laviranju među vanjskim političkim snagama koje su budnim okom pratile pulska institucionalna zbivanja. Možda zbog pretjeranih ambicija, obitelj Castropola pogriješila je ne poštujući mletačke povlastice na moru. Venecija je neposredno (trgovci koji su boravili u Puli) i posredno mogla jednostavno potaknuti pobunu puka. Nakon nekoliko napetih događaja, Castropole su bili primorani prihvatiti mletačka pravila. Uz to, gradske su zidine ponovno porušene, a na čelo komune postavljen je mletački podestat. To se dogodilo 1319., na zadovoljstvo narodne stranke koja se protivila prevelikoj moći gradskih feudalaca. Uslijedilo je još jedno desetljeće suživota između Sergijevaca, sada već Castropola, koji su sanjali o samostalnom gospodstvu, i pučke stranke koju je podupirala Venecija. Takvo stanje ravnoteže poremetilo se u sukobu patrijarha s Goričanima 1330.–1331., u koji su bili upleteni i Puljani. Nakon što su pretrpjeli nekoliko neprijateljskih upada i nisu uspjeli osvojiti Barban, gradska je stranka za takvo stanje okrivila obitelj Castropola, protjeravši ih iz grada. Komunom su privremeno upravljala dva narodna kapetana, ali je ubrzo postalo jasno da će se unutarnje napetosti smiriti jedino pokoravanjem Veneciji. A Mlečani su strpljivo čekali razvoj događaja i 1331. preuzeli posjed nad gradom i njegovim širim okrugom. Da bi se istaknula važnost grada i da bi mu se odala počast, mletački je podestat dobio naslov

pulskoga grofa, koji je ostao na snazi do 1797. godine. U strahu od povratka obitelji Castropola, Puljani su 1335. razorili dvorac i kulu koji su dominirali gradom kao simboli njihove moći. Eksperiment s "tobožnjim gospodstvom" Sergijevaca-Castropola trajao je nepuno desetljeće, od 1310. do 1319., međutim mnogi povjesničari smatraju da je to bila jedna on najvažnijih epizoda istarske srednjovjekovne povijesti.

Tri politička čimbenika

Od 1321. do 1325. mletački su posjedi zauzimali najveći dio Istre: cijela je obala od Ankarana do Raškog kanala bila pod vlašću Republike Sv. Marka. Na unutarnjem dijelu, prema Krasu, bili su posjedi Goričkih grofova, a u središnjem dijelu nalazili su se ostaci patrijarhovih posjeda (*marchionatus*): Milje, Buzet (s okolnim kraškim selima), Kaštel, Buje, Oprtalj, Roč, Hum, dvorci u dolini Raše, Labin, Plomin i Dvigrad. Zapravo su postojale tri Istre.

Buzet

Istovremena prisutnost triju političkih čimbenika, od kojih je jedan bio u stalnom slabljenju, proizvela je trajnu nestabilnost u regiji. Gorički su grofovi proširili svoj utjecaj u Furlaniju i podrivali autoritet patrijarha (pokušaj svrgavanja u Udinama 1336.). Željeli su preuzeti i preostale posjede patrijarhata u Istri, prije svega Labin. Godine 1342. teritorij u posjedu Goričke obitelji podijeljen je između braće Alberta IV., Meinharda VII. i Henricha III. Albertu IV. pripalo je istarsko područje koje mu očigledno nije bilo dovoljno pa se hrabro usprotivio Veneciji radi ubiranja desetine na području Sv. Lovreča Pazenatičkog. U tom je sukobu, dakako, bio poražen. Tada se otvorilo pitanje određivanja granica u unutarnjem dijelu Istre – crta koja bi dijelila venecijanske od goričkih i patrijarhovih posjeda, izazvavši čitav niz manjih lokalnih sukoba oko prava korištenja šuma i polja na graničnim područjima. Takvo je stanje riješeno Istarskim razvo-

dom, dokumentom iz kasnijeg doba u kojem je opisana podjela teritorija.

Albert IV. bio je među onima koji su potaknuli koparsku pobunu 1348. godine. Gorički su grofovi željeli iskoristiti poznatu epidemiju kuge koja je bacila na koljena Veneciju, i preuzeti vlast nad Koprom u kojem je među gradskim plemstvom potajno djelovala stranka koja se opirala Mlečanima. Koprani, koji su u to vrijeme uživali u plodovima izvrsne trgovine solju s Koruškom, smatrali su da bi za sebe mogli pod Goričanima izvući veću samostalnost i još bolji gospodarski napredak. Mletački je podestat izbačen i u Kopar je stigla vojska plaćenika iz Koruške, no nije se dugo čekalo na odgovor Venecije koja je ubrzo opkolila grad. Za tu je prigodu dopremila ratne strojeve, ali više radi zastrašivanja nego radi razaranja. Pred takvom prijetnjom (nije bilo uništavanja) i zbog izostanka pojačanja (uostalom, mletačka je flota bila veoma opasna), Koprani su se predali. Vođama pobune sudilo se u Veneciji. Osuđeni su na blagu zatvorsku kaznu (osam godina) ili izgon. Odlučeno je da se na području Belvederea izgradi venecijanska tvrđavica. Puno su teže bile institucionalne i pravne mjere. Mletačkom su podestatu dane potpune ovlasti u imenovanju sudaca i službenika pa je gradsko vijeće izgubilo velik dio svoje samostalnosti, puno više nego drugi istarski gradovi. Venecija je učinila određene ustupke tek 1394. i 1413. vrativši pojedina prava koparskim upravnim tijelima.

1348. godina:
Koparska pobuna

*Kopar,
rotonda Uznesenja*

Prema dualizmu (1348.–1420./21.)

Habsburgovci

Na istarskoj sceni pojavljuje se nov politički čimbenik. Godine 1335. Habsburgovci su, kao jedna od najsjajnijih obitelji carskih dostojanstvenika, stekli vlasništvo nad Koruškom i Kranjskom i tako došli u dodir s teritorijem Goričkih grofova. Ovi su pak, nakon podjele imovine 1342. i koparskog ustanka 1348., zapali u teške dugove i bili primorani obratiti se za pomoć moćnim susjedima. Istarski grof Albert IV. sklopio je 1354. ugovor s Habsburgovcima na temelju kojega im je ustupio, uz pokriće svih svojih dugovanja, pravo na svoje posjede. Nije imao nasljednika. Taj je ugovor obnovljen 1364., a mogao se provesti 1374. u trenutku Albertove smrti. Od te su godine Habsburgovci nad unutarnjim dijelom Istre uspostavili vlast koja je trajala do listopada 1918., uz kraće prekide u doba mletačko-nadvojvodskih ratova i Napoleonovih osvajanja. Venecija je potvrdila svoju prevlast u regiji, patrijarsi su bili u defenzivi, a Gorički su grofovi nestali s povijesne pozornice, ustupivši svoje mjesto puno opasnijim nasljednicima.

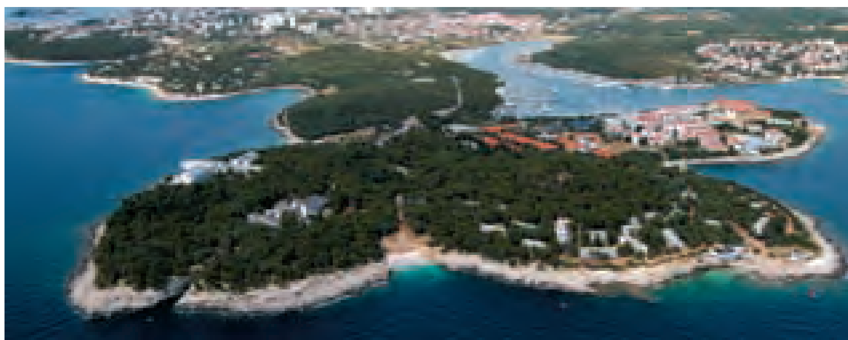
Drugi je dio XIV. stoljeća protekao u znaku krize koja je zahvatila Veneciju zbog ratova s Genovom i slabljenja patrijarhove vlasti u regiji. Patrijarška je država tada bila istovjetna s Domovinom Furlanijom (regionalna furlanska država), dok je *marchionatus Istriae* značio tek malo više od običnog dodatka. Između 1291. (mir iz Trevisa) i 1420.–1421. (kraj svjetovne moći patrijarhata) pamte se samo četiri patrijarha koja su posjetila istarske posjede. Upravljanje nad posjedima prepušteno je *istarskim markizima*, službenicima koje je patrijarh birao iz redova furlanskih velikaških obitelji (katkad i Goričkih grofova). Upravno sjedište tih namjesnika bilo je u Buzetu, a Labin je bio određen za ubiranje pristojba. Njihova je moć postupno i neizbježno opadala. U drugoj polovici XIV. stoljeća dvorci u Raškoj dolini potpali su pod vlast Goričkih grofova, a potom Habsburgovaca. Milje je bilo pod izravnom upravom patrijarha te se u njemu nikada nije pojavio posrednik, dok su Buje, Oprtalj i Buzet zatražili početkom XV. stoljeća gotovo potpunu samostalnost. Samo su Labin, Plomin i Dvigrad ostali vjerni patrijarhu do konca 1420. godine. Venecija je u međuvremenu 1384. dodala svojim posjedima i Grožnjan koji je do tada bio vlasništvo gospode Raifenberg, te je od unuke goričkoga grofa Meinharda VII. kupila dvorac u Rašporu, važnom strateškome mjestu na istarskom Krasu.

Ostaci patrijarhove vlasti

Venetsko-đenovski rat

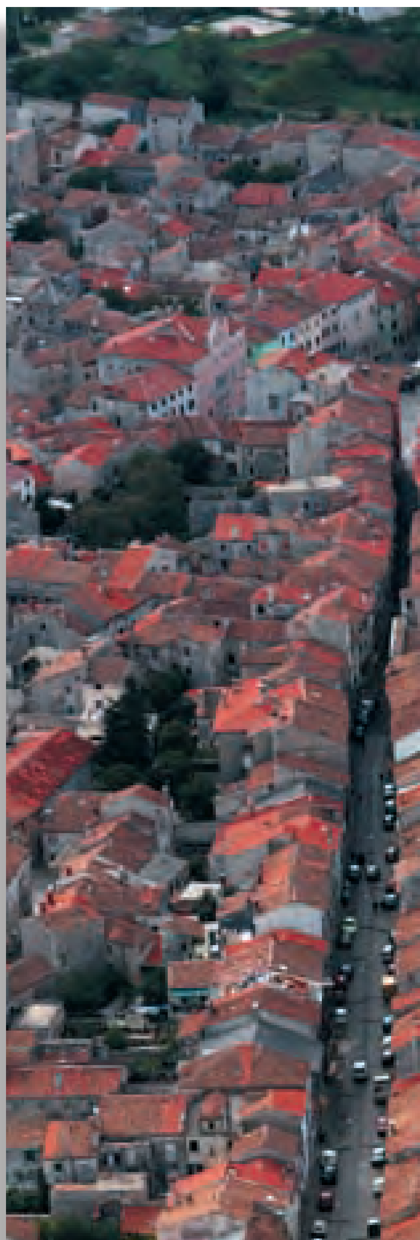
Rat između Venecije i Genove imao je dramatične posljedice za primorske istarske gradove. Prvi sukob koji je izbio 1351. na Crnome moru, preselio se 1354. na Jadran kada su đenovski brodovi napali Korčulu i Hvar, a potom i Poreč iz kojega su, uz neizbježnu pljačku i palež upravnih zgrada, odnesene relikvije tamošnjih svetaca zaštitnika Maura i Eleuterija (Genova ih je vratila 1936.). Mirovni sporazum 1355. na neko je vrijeme obustavio sukob između dviju pomorskih sila. Godine 1368.–1369. Venecija je ratovala protiv Trsta koji je odbio poštovati sklopljene ugovore. Opsjednuti su Tršćani ponudili potpunu pokornost austrijskim vojvodama Albertu III. i Leopoldu III. Habsburgu, koji su pritrčali u pomoć gradu, ali su ih Mlečani porazili. Venecija je zauzela Trst, međutim, Ljubljanskim mirom 1370. za veliku je svotu novca odustala od svojih prava na grad, ali je zauzela sve gradske utvrde. Na vojnom je planu Venecija i dalje držala Trst u šaci. Nakon razmjerno kratkog mira, 1378. je ponovno izbio rat s Genovom. Te je godine đenovska flota napala Brijune. Prvi svibnja 1379. đenovska je vojska, koju je vodio Luciano Doria, porazila pored Pule (Veruda) venecijansku na čijem je čelu bio Vettor Pisani. Između 1379. i 1380. Pietro Doria zauzeo je Chioggiju, a Veneciju su istovremeno sa zapada napali Carraresi (Padova) i akvilejski patrijarh s istoka. To je bio najteži trenutak u povijesti Republike. Trst je iskoristio tu prigodu da bi se oslobodio mletačke vojne uprave i vratio pod vlast patrijarha. Patrijarh je pokrenuo vojsku protiv venecijanskih gradova u Istri. Budući da druga đenovska flota pod zapovjedništvom Mattea Barufa, koja je u lipnju 1380. došla u pomoć Pietru Doriji, nije mogla izravno napasti Veneciju, preusmjerila se na istarske gradove. Prvi srpnja napadnut je i opljačkan Kopar, a Piran i Poreč uspjeli su se oduprijeti napadu. Dana 19. srpnja došla je na red Pula koja je osvojena i zapaljena. Nakon toga je uslijedilo ponovno mletačko osvajanje Kopra (nova opsada), koji je privremeno bio u rukama patrijarha, i Trsta te povratak u gotovo nenaseljenu Pulu. Kopar je 1380. i 1381. pretrpio dva nova napada Genove, dok su se u međuvremenu u unutrašnjosti poluotoka nastavljali sukobi između mletačkih i patrijarhovih podanika. Konačno je u kolovozu 1381. rat završio. Vlast

Pula, Punta Verudela

Suton Akvilejskog patrijarhata

Vodnjan

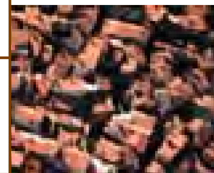

Venecija i Habsburgovci

je na gotovo svim posjedima vraćena u prvobitno stanje, osim u Trstu koji se oslobodio venecijanskog zagrljaja. U rujnu 1382., nakon unutarnjih borbi u kojima je prevlast odnijela prohabsburška stranka, Trst je odustao od samostalnosti i priznao suverenitet Leopolda III. Habsburga, postajući tako pomorski izlaz za područja objedinjena pod Austrijom. Odanost Habsburgovcima bila je uvjetovana, odnosno postala je predmetom sporazuma, tako da je u konačnici Trst dobio veću samostalnost od istarskih gradova pod Venecijom, a gradu je zajamčena potpuna zaštita od mletačkih težnji. Otad su Habsburgovci dobili izravnu kontrolu nad takozvanom Istarskom grofovijom (od 1374.), bivšim posjedom Alberta IV., grofa Goričkog, nad Trstom te, indirektno, nad posjedima Devinskih grofova (od 1399. u vlasništvu obitelji Walsee), nakon što se 1366. Hugo iz Devina proglasio vazalom austrijskih vojvoda Alberta III. i Ludwiga III. Posjedi Devinaca protezali su se od Devina preko Krasa (na području koje je formalno bilo pod vlasti akvilejskog patrijarha) do Kastva i Rijeke, koji su formalno pripadali Pulskoj biskupiji.

Novo je XV. stoljeće počelo završnom krizom Akvilejskog patrijarhata. Izbor patrijarha u trenutku crkvene šizme potaknuo je stvaranje suprotstavljenih strana u samoj Furlaniji, ali i u odnosima među silama sjevernojadranskog područja. Tako je izbio sukob između Venecije i cara Sigizmunda Luksemburškog. Istra je pretrpjela upade mađarskih trupa koje su 1411. zauzele Buje i Oprtalj; 1412. Venecija je napala Buje, Oprtalj, Roč i Hum; 1413. vojska cara Sigizmunda je bezuspješno opsjedala Kopar, Izolu i Poreč s kopna. Nakon toga vojska je krenula prema Puljštini, uništila Vodnjan i Bale, ali ne i Pulu. Kako carska vojska nije uspijevala napredovati ni na mletačkom kopnu, a kamoli na moru, sklopljeno je petogodišnje primirje. Godine 1418., nakon isteka primirja, sam je patrijarh Ludwig iz Tecka zatražio Sigizmundovu pomoć. Nije trebalo puno čekati na odgovor Venecije tako da je 1420. *Serenissima* osvojila Furlaniju (Udine i Čedad) i samu Akvileju. Nakon gotovo četiri stoljeća, bio je to kraj svjetovne moći patrijarha i kraj patrijarške države. Istarski gradovi Labin i Milje izrazili su vjernost Veneciji u lipnju i srpnju 1420., dok su borbe za prevlast nad Buzetom trajale do ljeta 1421. godine. Od tog je trenutka na istarskom poluotoku i u istočnoj Furlaniji određena granica između teritorija pod upravom Venecije i Habsburgovaca. Istra je postala periferijom dvaju različitih političkih sustava.

2. KOMUNE

Civitates,
terre (mjesta) i naselja

U odnosu na prethodno razdoblje, primorska središta u XI. i XII. stoljeću dobivaju različite društvene, gospodarske i upravne karakteristike. Istinski gradovi, *civitates,* bili su biskupska sjedišta, od sjevera prema jugu: Trst, Kopar, Novigrad, Poreč i Pula. Najveći među njima bila je svakako Pula, važno središte već u bizantsko i karolinško doba. Slijedili su Kopar i Trst, središta u rastu. Poreč je bio manji grad, a Novigrad nije imao veću važnost. *Terre* (nekadašnja *castra*) bila su manja urbana mjesta s ograničenom upravom (civilnom ili crkvenom). Među njima su najistaknutiji bili Piran i Milje. Druge *terre* duž obale bile su Izola, Umag i Rovinj, pristaništa i ribarska mjesta. U unutrašnjosti su se nalazila naselja-kašteli, među kojima je najvažniji bio Motovun, a slijedili su Labin, Bale, Grožnjan i Buzet. To je otprilike bila opća slika Istre u trenutku kada su se na poluotoku počele osnivati komune. Veličina i važnost gradova djelomično se promijenila do XV. stoljeća. Kopar je tako u XIV. stoljeću dostigao i prestigao Pulu po broju stanovnika, Piran je narastao između XIII. i XIV. stoljeća te je po bogatstvu bio ravan Poreču. Duž sjeverne obale poluotoka nailazimo na jaku koncentraciju naseljenih mjesta. Na prostoru od pedeset kilometara zračne linije poredani su Trst, Milje, Kopar, Izola i Piran. Na otprilike stotinu kilometara zapadne obale, s većim međusobnim razmacima, nalaze se Umag, Novigrad, Poreč, Rovinj i Pula.

Grožnjan

U istočnom dijelu nema puno naselja; Labin je bio mali kaštel, a Cres i Osor (biskupsko sjedište) dva mikrograda.

Unutarnji dio poluotoka bio je prekriven utvrdama-kaštelima, jednakim ili manjim od manjih primorskih središta. Među njima se već od XII. stoljeća isticao Motovun. U tom se stoljeću, počevši od većih gradova do manjih naselja-kaštela u unutrašnjosti, razvilo komunalno uređenje.

Institucionalni razvoj

Samostalnost u odnosu na biskupa

Komuna predstavlja sve stanovnike pojedinog mjesta i odražava određene ovlasti koje građani kao zajednica traže za sebe u okviru postojećih srednjovjekovnih pravnih normi. Komune su u većim gradovima nastale postupnim preobražajem postojećih ustanova. Afirmacijom vlastitog sudstva, uspostavom vlastite porezne politike i nadzorom nad vlastitim teritorijem – gradskim okrugom, težilo se ostvarenju što većeg stupnja samostalnosti u odnosu na biskupsku i markgrofovsku vlast. U XI. stoljeću biskupska se moć postupno smanjivala u većim gradovima (s iznimkom Trsta). U tom su razdoblju sva priobalna središta počela osjećati blagodati općega gospodarskog uspona cijeloga jadranskog područja. Oko 1060. godine u Puli su djelovali suci koje su imenovala kolegijalna tijela koja su izabrali svi građani s pravom glasa, a istovremeno je opadao broj porotnika koji su također obavljali pravnu službu, ali u ime biskupa ili markgrofa.

Komunalne ustanove

Već od sredine XII. stoljeća u raznim ispravama nalazimo termin *comune*. Godine 1139. među prvima spominje se *Comune Tergestinae civitas*. Usporedno s komunalnim rastom razvija se i zadaća konzula koji na komunalnoj razini utjelovljuje izvršnu vlast (upravnu, a djelomično i sudbenu). U Puli su 1177. imenovani prvi konzuli. Suverenitet i vlast markgrofa nimalo ne ometaju te procese. Pomorskoj trgovini i pomorstvu istarskih gradova najviše je teškoća prouzročila Venecija. Otpor prema Veneciji od 1145. do 1150. izražava nov stupanj gospodarskog, društvenog i političkog razvoja istarskih gradova i njihovu želju za većom samostalnošću na moru, ali grad na lagunama nepopustljivo traži poštovanje svojih pravila.

Nakon 1160. i u Istri se javlja funkcija podestata (*podestà*), osobe koja obavlja sudbenu i upravnu vlast i koja, po mogućnosti,

nije iz grada u koji dolazi službovati, kako bi bila iznad interesa pojedinih komunalnih frakcija. Od 1160. do 1200., općenito promatrajući, komunalna se uprava reorganizira i osuvremenjuje. Prisutnost podestata, kojemu u službi pomažu četiri konzula, u Kopru je ustanovljena 1186. godine. U Piranu su 1192., tijekom potpisivanja mirovnog sporazuma sa Splitom, istarsko mjesto predstavljali podestat, konzuli i općinski službenici. U Puli se podestat izričito spominje 1199. u dokumentu kojim su određene granice s Barbanom. Izvora je malo pa donosimo samo prve vijesti o pojedinim gradonačelnicima, međutim, u sva tri navedena slučaja pretpostavlja se da je takva služba postojala već osamdesetih godina XII. stoljeća.

Komunalni model

Kopar, Pula i Piran institucionalno su svakako bili najrazvijenija središta na poluotoku. Slijedili su Trst i Poreč, u kojima je biskupska moć ostala snažna i dijelom XIII. stoljeća. U Poreču se 1194. kao čelna osoba komune spominje upravitelj dobara (*gastaldo*), dakle biskupov čovjek; 1205. navedena su četiri konzula, ali se tek za 1252. pronašao dokument u kojem se govori o podestatu. U Trstu je podestat naveden u dokumentu iz 1216. godine.

Novigrad, katedrala

Početkom XIII. stoljeća tipična struktura komunalne uprave – podestat, veliko vijeće, narodna skupština, suci/konzuli – već je utvrđena u važnijim gradovima, uključivši i Piran koji se službeno tretira kao *terra*, ali je u stvarnosti grad čije bogatstvo počiva na proizvodnji soli. Taj se model u XIII. stoljeću iz pet većih središta (Kopar, Pula, Trst, Poreč, Piran) postupno proširio na ostala urbana i poluurbana primorska mjesta (Milje, Izola, Umag, Novigrad i Rovinj).

U odnosu na središnju i sjevernu Italiju, matično područje razvoja komunalne uprave, u Istri su se komunalne autonomije pojavile sa zakašnjenjem od gotovo jednog stoljeća (u drugoj polovici XII. st.). Na poluotoku konzularno doba nije lako odvojivo od idućega, gradonačelničkog, doba budući da biskupska vlast (Poreč i Trst) potpuno ne nestaje, niti nestaju osobe koje na lokalnom planu predstavljaju markgrofa. No nema pisanih izvora koji bi točnije odredili trenutak prelaska iz jedne faze u drugu. Nedvojbeno, međutim, u XIII. stoljeću bilježi se ukupni rast (gospodarski, društveni i politički) istarskih gradova, o čemu svjedoče komunalne palače (vijećnice), čija je izgradnja počela za vrijeme akvilejske vlasti, a okončana je (u mnogim slučajevima) u razdoblju prve mletačke vladavine. Gradska je vijećnica u Trstu sagrađena 1252., u Kopru 1254., u Miljama 1260., u Izoli 1253., u Piranu 1291., u Sv. Lovreču 1271., u Motovunu 1248., u Rovinju 1308. i u Puli 1296. godine.

Patrijarhovi ljudi

Markgrofovska se vlast u regiji u doba germanskih dinastija (Weimar-Orlamunde, Sponheim, Andechs-Merania) ostvarivala preko izaslanika, tzv. *nuntius marchionis*, koji je bio odgovoran za cijelu markgrofoviju. U glavnim gradovima djelovale su njemu podređene osobe koje su, ovisno o situaciji, nosile razne titule: grof, upravitelj dobara (*gastaldo* ili *locoposito*), kraljevski gradonačelnik (u Puli). Te su osobe bile vjerne markizu, a u pravilu su bile izabrane među tamošnjim plemstvom. Niži od njih na hijerarhijskoj ljestvici bili su porezni i pravni službenici te pisari (*scabini*). Svi ti namjesnici nisu nestali uvođenjem komunalnih ustanova, već su nastavili obnašati svoju službu pa je u istom naselju istovremeno djelovao podestat s konzulima i markizov grof. Što se tiče prakse, svaki grad i gradić priča je za sebe. U nekim je mjestima sudbena

vlast, u slučaju krivičnih djela, ostala pod ingerencijom grofa ili upravitelja dobara (predstavnici markiza), u drugima je, za manja zlodjela, prešla u djelokrug podestata. Iako ima međusobnih sličnosti, homogena slika institucionalnog stanja u istarskim gradovima ne može se zamisliti.

Gradonačelnici i stranke

U drugoj polovici XIII. stoljeća svoju želju za uspostavom nadzora nad brzo rastućim gradskim središtima, akvilejski su patrijarsi riješili jačanjem važnosti poslanika koji su predstavljali njihovu vlast u regiji. Opunomoćenik za markgrofoviju (markizat) u početku se zvao generalni upravitelj dobara (od 1232. do 1254), potom *richter* (od 1254. do 1269.) i na kraju istarski markiz (predstavnik patrijarha-markiza od 1269. do 1420.–1421.). Na lokalnoj su razini patrijarsi željeli nametnuti vlastite sudbene predstavnike – suce ili kraljevske gradske načelnike – koji će obnašati dužnost zajedno s gradonačelnicima i konzulima. Sam je izbor podestata u važnijim gradovima postao izgovor za negiranje ovlasti patrijarha-markiza. U istarskim gradovima i gradićima bilo je mnogo mletačkih podestata, čak i

Dvigrad

prije uspostave venecijanske vlasti. Oko izbora podestata i predstavnika vlasti sukobljavale su se gradske stranke koje su se dijelile na one za patrijarhat i one za Veneciju, a bilo je i onih koji su bili za Goričke grofove ili za biskupe (u Trstu i Poreču). To je bilo stoljeće živih unutarnjih borbi koje su se često pretvarale u međugradske sukobe ili u pobune protiv vlasti patrijarha, odnosno pomorske odanosti Veneciji.

Mletački model vladanja i nametanje venecijanskog suvereniteta preko podestata kojega je kao izaslanika dominantne sile izabrao mletački Senat, uglavnom je smirio napetosti u manjim središtima. Čak je i u velikoj Puli došlo do političke stabilnosti, s iznimkom Kopra koji je bio na osjetljivom strateškome mjestu i u kojem su, barem tijekom dvaju naraštaja, postojale stranke (među upravljačkom klasom) koje su se protivile autoritetu Republike Sv. Marka. Venecija je ukinula gradsku autonomiju.

Mletački suverenitet

Dobrovoljnim izražavanjem odanosti mnogi su istarski gradovi odabrali napuštanje samostalnosti koju je bilo teško održavati ili je pak dovodila do unutarnje društvene podijeljenosti. U mletačkome modelu, komunalne se ustanove ne ukidaju, ali je vrh uprave u rukama *Comune Veneciarum*. Venecija nameće gradske statute (jedini statut koji prethodi mletačkom razdoblju je onaj piranski iz 1279.) i pisane norme. Preko svojega podestata čvrsto nadzire upravljanje sudstvom i porezima, a uskoro i trgovinu žitaricama. U mjestima u kojima nije postojala komuna, kao naprimjer u Buzetu, Venecija ju je nametnula (od 1420.–1421., potvrđena Statutom 1435). Rukovodeći staleži surađuju i sudjeluju u mjesnoj vlasti, ali nisu više glavni sudionici kao što su bili u vrijeme patrijarha-markiza. Zauzvrat, Venecija nudi vojnu sigurnost, jamstvo u prehrambenoj politici, pouzdanost javne uprave. Prema modelu "zatvaranja" (*serrata*) Velikoga venecijanskog vijeća (ograničenje zastupnika na elitne staleže krajem XIII. st.), i u istarskim općinskim vijećima smanjuju se prava političkog sudjelovanja u radu ustanova, što je dopušteno samo ograničenom broju moćnih obitelji, tzv. plemenitim građanima.

Uspon i stagnacija

Labinci, ruševine opatije Sv. Mihovila pod Zemljom u Dilijanu

Kao što je rečeno, sva su istarska središta rasla i potvrđivala se u XIII. stoljeća, dakako uz određene međusobne razlike. Negdje od sredine idućeg stoljeća nailazimo na podatke koji pokazuju pogoršanje demografske i gospodarske slike pojedinih važnih središta. Takav je slučaj s Pulom gdje je očito smanjenje broja vijećnika, što nije posljedica samo ograničavanja zastupnika na elitne staleže. Od stotinjak gradskih vijećnika, koliko ih je bilo koncem XIII. stoljeća, broj im se smanjuje na 70–75 u razdoblju 1344.–1346. te manje od pedeset 1350.–1353., da bi se nakon toga vijeće stabiliziralo oko te brojke. I drugi izvori potvrđuju postupno pogoršavanje stanja: 1348. govori se o gradu *multum diminuita, multum exuta de civibus* (veoma smanjen, veoma siromašan stanovnicima), a 1363. *multum desolata gentibus* (veoma ucviljeni ljudi). Kuga iz 1348. učinila je, dakle, veliku štetu, a nov udarac urbanom razvoju zadao je venecijansko-đenovski rat 1379.–1380. godine, kada su Đenovljani opljačkali grad. Dramatična 1380. godina bila je teška i za Poreč i Kopar. Razdoblje od 1348. do 1380. razdjelnica je, početak stagnacije i lagana propadanja gospodarstva istarskih gradova. Iako o ovakvom tumačenju treba još promisliti, trenutačno nema elemenata kojima bi se ono moglo opovrgnuti. Zdrav razum navodi nas da pomislimo kako nije riječ o brzu preokretu. Vjerojatno su gradovi postupno, u dužemu vremenskom razdoblju, padali s "merkantilističke" dimenzije – dokazane sporazumima koja su istarska središta sklapala s drugim udaljenijim središtima, naprimjer s onima u Dalmaciji, u razdoblju od 1190. do 1260. – na privredu manjeg opsega. No to ne znači da je to bio i nepovratan proces, a pogotovo da je zahvatio cijeli poluotok. Zbog nedostatka izvora, historiografija je dala previše općenitu sliku regionalnog stanja. Svi su strpani u isti koš, zanemarujući specifične slučajeve na poluotoku, kao i sudbinu svakoga pojedinog mjesta. U stvarnosti, na temelju neizravnih i kasnijih

Kriza 1348.–1400. godine

izvora, može se nagađati da je i sama Pula imala koristi od prelaska pod mletačku vlast budući da su se u njoj zaustavljali ili skupljali konvoji koji su išli prema Istoku, a to je moglo potaknuti stvaranje nove privredne grane temeljene na uslugama. Kada bismo i željeli prihvatiti tezu o usporavanju rasta, morali bismo je provjeriti u odnosu na svaku lokalnu stvarnost. Štetne posljedice raznih konjunkturnih zbivanja u XIV. stoljeću najviše su pogodile gradove na zapadnoj istarskoj obali. Pula i Poreč krajem toga stoljeća nisu više bili gradovi otprije, barem na temelju raspoloživih saznanja. Isto se može tvrditi i za Motovun koji je vladao plodnom dolinom Mirne: epidemije kuge i pogranični sukobi doveli su do opadanja broja stanovnika gradskog okruga i do slabljenja velikog kaštela. U Kopru, Piranu i Trstu nisu zabilježeni tako dramatični padovi, dapače neki od tih gradova čak su rasli, pogotovo Kopar koji je u XV. stoljeću dosegnuo svoj vrhunac. Početkom XIV. stoljeća u svim većim istarskim gradovima (općenito) gospodarstvo je razvijeno. Prisutnost firentinskih bankara u Trstu, Kopru, Piranu i Puli, veze između istarskih mjesta i financijera iz velikih gradova talijanskoga sjevera (Venecija, Padova, Verona, Milano), istarsko brodovlje na cijelom Jadranu i na istoku Sredozemlja, potvrđuju vrhunac razvoja i dosizanje najviše točke uspona koji je započeo oko tisućite godine.

Različit razvoj

Širenje

Gledajući gradove i gradiće u cjelini, možemo reći da gospodarski i društveni uzlet počinje u drugoj polovici XI. stoljeća. Nov zalet slijedi u XII. stoljeću kada istarsku obalu dotiču rijeke hodočasnika koji putuju prema Svetoj zemlji. To je doba gospodarskog oživljavanja cijelog Jadrana, razdoblje u kojem primorska mjesta doživljavaju procvat, u kojem nastaje i potvrđuje se komunalno ustrojstvo. U XIII. stoljeću dolazi do izražaja životna dimenzija (demografska i materijalna, društvena i politička) koja je posve različita nego prije stotinu-stotinu i pedeset godina – to je druga epoha. Razdoblje uspona postiže vrhunac negdje između druge polovice XIII. i prvih desetljeća XIV. stoljeća, što je ujedno i vrhunac cijeloga srednjeg vijeka. U XIV. stoljeća, pogotovo nakon 1340.–1350. dolazi do zastoja u regiji. Napredak se ponovno bilježi u XV. stoljeću (Kopar u doba humanizma i renesanse), ali ritam rasta iz XII.–XIII. stoljeća neće više bit dosegnut do XVIII. stoljeća.

Milje,
bazilika Marijina Uznesenja

Gradsko društvo

U spletu odnosa u istarskim općinama u XIII. stoljeću (sustav koji još uvijek dovoljno ne poznajemo), mletačko je uređenje vjerojatno nudilo tamošnjim oligarhijama koje su se upravo stvarale, veću samostalnost upravljanja u pitanjima od općeg interesa (to nije paradoks). Venecija je bila jamac porečkim uglednicima koje su gradske stranke i dio puka, poticani od Kopra i uz podršku Goričkih grofova, htjeli uništiti. Venecija je stala na stranu onog dijela pulskih gradskih velikaša koji su odlučili izbaciti obitelj Castropola. Bilo je, međutim i onih, koparski gradski odličnici, primjerice, koji nisu htjeli prihvatiti novo uređenje te su uz podršku naroda koristili svaku promjenu političkih prilika na sjevernom Jadranu (1287., 1348.) da bi se prkosno pobunili. U svakom slučaju, proces konsolidacije društvene elite tekao je usporedno s gospodarskim rastom pojedinih mjesta. Privredna je ekspanzija, što se može zaključiti iz slučaja Pirana, dovela do još većeg raslojavanja društva. Pučani su postali stabilna skupina, bez obzira na neveliku demografsku dimenziju gradova.

Mletačka stabilnost

Koji su bili gospodarski temelji gradske elite i prema kojim je društveno-institucionalnim elementima bila prepoznatljiva? Na temelju skorašnjih istraživanja u Trstu, proizlazi da je elita imala važne sudbeno-pravne ovlasti u određivanju vodeće uloge u društvu. Znano je da su već u XIII. stoljeću dužnosti javnog bilježnika obavljali pripadnici istaknutih obitelji. Uzak krug obitelji koje su imale pristup funkciji suca rektora, davao je javne bilježnike i vicedome (kontrolore bilježničkih akata). Time su te obitelji ne samo obavljale sudbenu vlast (posredno ili neposredno), već su provodile i pravni nadzor nad privrednim životom grada. Za afirmaciju, međutim, nisu bili dovoljni samo gospodarska moć i ugled koji je iz toga proizlazio, već i pravno znanje. Vicedom kao ustanova proširila se na poticaj akvilejskih patrijarha – glasovito je u tom smislu bilo djelovanje Pagana della Torrea početkom XIV. stoljeća. Povjerene su joj različite dužnosti u odnosu na tadašnju istoimenu mletačku praksu. U Istri početkom XIV. stoljeća djeluju istovremeno lokalne komunalne ustanove, ustanove koje je nametnula Venecija te službe, kao vicedom, koje je ustanovio patrijarhat. U Trstu su se već sredinom XIII. stoljeća najmoćnije obitelji udruživale u zasebnu Bratovštinu sv. Franje. Stvoren je

Elite

točno određen način udruživanja i društvene identifikacije unutar određene skupine koja je bila čvrsto zatvorena prema ostalim dijelovima društva. Važnu su ulogu dakle imali franjevci, povezani sa "službenom" vlasti. Može se pretpostaviti da se nešto slično dogodilo i u Puli, gdje je početkom XIII. stoljeća, u doba vladavine obitelji Castropola, sagrađen samostan Sv. Franje i obližnja crkva, nedaleko od dvorca gradske gospode. Očito je taj crkveni red imao društvenu važnost i u drugim gradovima – Poreču, Kopru i Piranu.

Gospodarski temelji

Privredna djelatnost bogatih staleža odražavala je gospodarsku sliku pojedinih mjesta. Različiti izvori prihoda potjecali su dijelom od zemljišne rente u naturi (vino, žito i ulje), dijelom su dolazili od iznajmljivanja domaćih životinja, dijelom od solana (prihodi su bili u novcu jer je Venecija kupljeno plaćala gotovinom) te dijelom od zajmova, posudba ili najma ribarskih područja (posebne obalne zone bogate ribom, koje su bile u nečijem posjedu). Na djelu su bile svakojake kombinacije raznih privrednih djelatnosti. Sasvim je jasno da je industrija soli bila važan izvor prihoda u Kopru i Piranu, ali i u Trstu. U Poreču i Puli izvori bogatstva bili su zemljišni posjedi, dohoci od najma životinja, od prava na korištenje šuma i pašnjaka te prihodi u naturi, u žitaricama (i trgovina na malo), u domaćim životinjama, drvu.

Stranci su u gradovima bili najpoduzetniji. Bavili su se obrtništvom, uslugama, kreditnim djelatnostima, ali su obavljali i službe koje su zahtijevale visok stupanj pripremljenosti i stručnosti. U razdoblju od 1270. do 1330., koje je obilježeno ne samo gospodarskim razvojem, već i političkim tenzijama, izbjeglice iz

Labin, atrij kuće Francovich

gubitničkih tabora selile su iz jednog u drugi istarski grad. Čini se da je Pula nakon 1278. i 1284. doživjela gospodarski uspon (a možda i kulturni) nakon što je prihvatila prebjegle stanovnike Kopra koji su se protivili mletačkoj vlasti. Sami Mlečani koji su duže vrijeme boravili u istarskim gradovima, naišli su na povoljnu klimu za razvoj vlastitih djelatnosti nakon širenja moći njihova matičnog grada između XIII. i XIV. stoljeća. U sporazumima koje je Venecija sklapala s istarskim gradovima, domicilnim su Mlečanima dane posebne povlastice u bavljenju trgovinom (pomorski promet), uslugama (u Poreču i Puli, u kojima su zastajali brodovi i konvoji) i javnim službama. Uz bogate obitelji koje su željele zadržati za sebe institucionalne službe, u usponu su bile i druge skupine različita društvenog i zemljopisnog podrijetla. U tom spletu međusobnih odnosa, u kojima se stjecao ugled i stvarna moć, odlučujuću je ulogu imalo svećenstvo, redovničko i svjetovno, koje je bilo posrednik u vezama između raznih urbanih središta poluotoka (veze među samostanima) i šire, prema najvažnijim mjestima sjevernog Jadrana (Akvileja, Venecija).

Obrtnici i velikaši

Ne znamo mnogo (na temelju dosadašnjih istraživanja povjesničara) o ostatku društva, o tome kakav je bio puk u XIII.–XIV. stoljeću, koji je, ovisno o mjestima, činio 75–90% obitelji, ali ga se može podijeliti u nekoliko skupina, ovisno o djelatnostima odnosno obrtu kojim su se ljudi bavili. Prvu skupinu određuju profesije, zanimanja i društvena uloga. Bila je to zajednica pojedinaca potpuno ovisna o obrtničkoj djelatnosti ili o uslugama koje su pružali, zatim poljoprivrednici na vlastitoj ili tuđoj zemlji (građani-seljaci), oni koji su se bavili ribarstvom i pomorstvom ("gazde", ribari, mornari) ili proizvodnjom soli. Vjerojatno je u svakoj od tih privrednih skupina postojalo cehovsko udruživanje, odnosno bratovština, kao ona Sv. Petra za ribare, ili Sv. Martina za poljoprivednike, čije je djelovanje ustanovljeno u XV. stoljeću. U drugoj je skupini bio najpokretniji dio puka – ljudi su se bavili s više djelatnosti, ovisno o sezoni ili okolnostima. To je bio širok i šarolik sloj radništva koji je postojao i opstojao upravo zahvaljujući radu koji je nudio grad. Ta je skupina, o kojoj nema traga u izvorima, vjerojatno predstavljala 30–40% obitelji. Zarađivali su za život obrađujući zemlju, okopavajući masline i grožđe, sudjelujući povremeno u ribarenju, vadeći sol u ljetnim mjesecima, beru-

Pučani

Obitelj

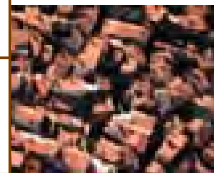
ći grožđe u rujnu, a u prosincu masline. Uz to, povremeno bi radili i kao sluge. Treću su skupinu činile osobe na marginama tako uređenog društva: bijednici, siromašni, stariji. Rijetko se u izvorima spominju robovi ili robinje. Na temelju dosadašnjih spoznaja, čini se da urbanim gospodarstvima Istre nisu bili potrebni robovi, već samo razmjerno malen broj sluga. Njihov je status bio posve drukčiji od sluga na selu ili onih u službi kod gradske gospode i crkvenih velikodostojnika (Kopar, Poreč, Pula).

U gradovima je često dolazilo do podjele djelatnosti unutar cijele obitelji: dok bi neki mlađi članovi postajali šegrti, dobar dio gradskih slugu (opet mlađi stanovnici) pripadao je društvenom sloju mobilnog radništva ili seoskih imigranata. Za većinu stanovnika obitelj je bila radna skupina, prilagodljiva proizvodna jedinica koja nije bila vezana isključivo za jednu djelatnost, već je imala više sezonskih izvora prihoda.

Vodnjan, zgrade iz XV. stoljeća

3. FEUDI

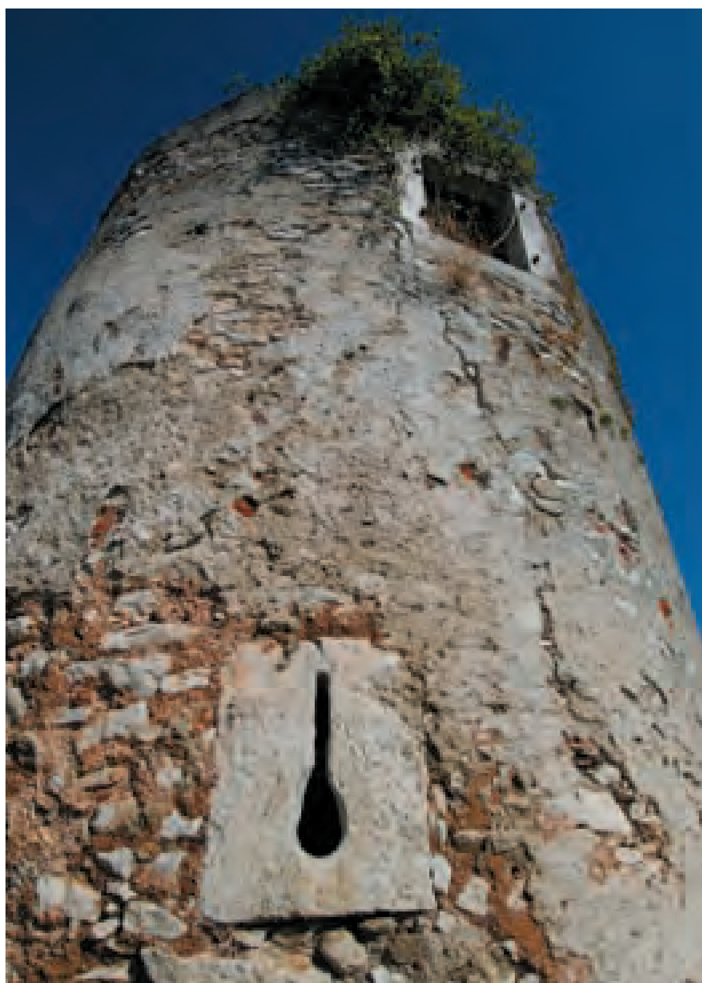

Dvorci

Mletački posjedi u Istri 1421. godine bili su gotovo u cijelosti komunalna središta: gradovi, gradići, kašteli. Druga Istra, ona habsburška ili nadvojvodska (austrijski nadvojvode), s iznimkom Trsta, obuhvaćala je feudalne posjede, uglavnom u vlasništvu svjetovne vlastele. U doba dinastije Weimar, između 1040. i 1070., postavljeni su temelji za niz malih graničnih dvoraca (uostalom, Istra je u to vrijeme postala marka – *marchia*, odnosno granična pokrajina) pored kraških uzvisina. Unutarnji dio Istre, pusta zemlja, zapostavljena u bizantsko i karolinško doba, oko tisućite je godine dobila novu obrambenu ulogu te je naseljavana slavenskim narodima iz susjedne Kranjske (možda i s Kvarnera). Slavenska je prisutnost na istarskom poluotoku, međutim, već bila potvrđena: iz 1030. poznat je izvor u kojem se spominje Slavenski put (*via Sclava*). Ta je cesta povezivala Poreč sa središnjim dijelom poluotoka, zapravo s Pazinštinom, područjem koje je bilo u nadležnosti porečkoga biskupa. Nakon 1100. godine pojavili su se u Istri prvi slavenski toponimi koji su zamijenili neke prijašnje latinskog ili njemačkog podrijetla: Gologorica umjesto *Mons Calvus*, Cernograd umjesto *Nigrignanum*, Lupoglav umjesto *Mahrenfels*.

Jednostoljetni razvoj dvoraca na posjedima pod upravom pulskih i porečkih biskupa, između 1040. i 1150., završio se postupnim prelaskom pod upravu Goričkih

Šumber, dvorac

grofova koji su bili *advokati*, odnosno svjetovni predstavnici biskupskih interesa. Za pružene usluge dobili su vlastelinsko pravo na određena područja. Oko 1194. Pazin se potvrdio kao najvažniji *castrum* cijelog područja, središte Istarske grofovije, iz kojega su Goričani u XIII. i početkom XIV. stoljeća pokušali proširiti vlast nad feudalnim posjedima središnje Istre, nauštrb akvilejskog patrijarha. Uspjeli su stići do doline Mirne, gdje su uspostavili vlast nad Završjem, te do Raškog kanala upravljajući Barbanom. Zapravo, posjedi Goričana graničili su s najvećim gradskim okruzima poluotoka: koparskim i pulskim. Najveće širenje obitelji i najžešći sukobi s Venecijom dogodili su se u vrijeme Alberta II. (1272.–1304.) i Henricha II. (1304.–1323.). Posljednji posjedi koje su stekli bili su dvorci Raške doline (Sutivanac, Šumber i Kršan), mjesta koja su odbacila akvilejski suverenitet u drugoj polovici XIV. stoljeća.

Goričko posjedi

Za povijest obitelji presudna je bila 1342. godina kada je došlo do podjele imovine među braćom, grofovima Goričkim. Albert IV. dobio je istarske posjede i bio posljednji gospodar Istarske grofovije. U sporazumu koji je sklopio 1364. s austrijskim vojvodama, ustupio im je gospodska prava nakon svoje smrti. U proglasu iz 1365. potvrdio je sve povlastice svojim istarskim podanicima. Godine 1368. zatražio je formalno potvrđivanje prava na svojim posjedima koji su u prošlosti bili u vlasništvu Porečke biskupije: Pazinskog kaštela, Tinjana, Žminja, Trviža, Kožljaka, Kašćerge, Bačve, Višnjana, Vižinade te pravo na prikupljanje raznih poreza i desetina. Kada je Albert IV. umro 1374., njegovi su izravni i posredni posjedi prešli u ruke Habsburgovaca (vojvodama Albertu III. i Ludwigu III.). Godine 1379. istarske su zemlje postale vlasništvo Ludwiga III. koji je formalno stupio u posjed imovine koja je u prošlosti pripadala biskupima i porečkoj kuriji. Tako se završio proces feudalizacije središnje Istre, područja koje je od ranoga srednjeg vijeka bilo posjed Porečke biskupije.

Albert IV. Gorički

Slično se dogodio i s posjedima Pulske biskupije: cijela istočna obala Istre, tanki pojas primorja do Rijeke (do Rječine; preko te rijeke počinjala je Kraljevina Hrvatska) bio je vlasništvo pulskih biskupa. Kastavski posjed s istoimenim kaštelom, Veprinac te

Kastav

luke Mošćenice i Rijeka postali su teritorijalno definirana cjelina koja je početkom XII. stoljeća predana Devinskim grofovima koji su tada već posjedovali neka područja Akvilejskog patrijarhata na Krasu. Godine 1366. Hugo Devinski, koji je imao feudalna prava u okviru patrijarhata i Pulske biskupije, postao je vazal Habsburgovaca. Nakon odumiranja Devinaca, njihovi su feudalni posjedi 1399. prešli u ruke obitelji Walsee koja je od pulskih biskupa zatražila formalno davanje lena i dobila odobrenje 1400. godine. Dva su brata Walsee 1464. godine podijelila imovinu tako da je zapadni dio posjeda, devinski, pripao Rambertu, a istočni, kastavski, Wolfgangu V. Nakon njegove smrti Kastav je oporučno došao u ruke Habsburgovaca. To se dogodilo i nakon Rambertove smrti 1483., kada je Devin postao habsburški posjed. Na kraju je i sama Gorica, nakon izumiranja tamošnjih grofova Goričkih, postala 1500. habsburška zemlja.

Habsburški posjedi

Prodor velike austrijske dinastije na područje Krasa i Istre završio je nakon jednog i pol stoljeća. U tom su razdoblju sklopljena savezništva i sporazumi s tamošnjom feudalnom gospodom. Svaki je posjed, međutim, ostao samostalni subjekt čija je teritorijalnost bila nedodirljiva, kao što se, uostalom, događalo i sa svim ostalim habsburškim posjedima. Savjesno se poštovalo postojeće institucionalno stanje. Zbog toga se o habsburškim posjedima može govoriti kao o konglomeraciji raznih teritorijalnih subjekata koji se nalaze južno od vojvodine Kranjske: Goričke i Gradiška grofovija, grad Trst, devinski feud, kastavski feud i Istarska grofovija. Sama je Istarska grofovija bila spoj raznih gospodarstava: “mješavina raznih područja koja su fragmentarno prešla u posjed Goričana od kojih su ih poslije Habsburgovci naslijedili bez ikakva

Letaj, ostaci dvorca

pravnog zajedništva”. U njezinu su sastavu bili: Pazinska grofovija (Grafschaft Mitterburg) i naselja Pazin, Stari Pazin, Beram, Žminj, Tinjan, Lindar, Gračišće, Pićan, Trviž, Kringa, Kršikla, Kašćerga, Lovran i Boljun te sela Zarečje, Borut, Previž, Cerovlje, Novaki, Brseč, Brest, Vranja i cijela Učka; gospoštija Wachsenstein (ili Kožljačka) sa selima Čepić, Kožljak, Mala Kraska, Jasenovik, Sušnjevica, Nova Vas, Letaj, Posert, Grobnik, Brdo (kod Plomina), gospoštija Mahrenfels (Lupoglav) sa selima Semić, Gornja i Donja Vas, Lesišćine; feudalni posjedi Kršan i Grdoselo te beneficije Gologorice, Sv. Petra u Šumi (samostan) i Pićanske biskupije. Od 1516. do 1535. u sastav Istarske grofovije ušli su i veliki feudalni posjedi Barbana (s Rakljom), Završja (s Vižinadom) te kašteli-feudi Momjan, Račice, Draguč i Sovinjak. Kastavska je gospoštija, uz Kastavski kaštel, obuhvaćala Klanu i Volosko (manja naselja), dvorac u Veprincu, naselja Mošćenice i Rijeka.

Unutarnji dio Istre i Kvarner obilježavala je, dakle, teritorijalna raspršenost tipična za snažno feudalizirana područja. Bilo je mnogo posjeda, iako je ovaj dio poluotoka oduvijek bio slabije naseljen, s privrednom djelatnošću koja se nije mogla usporediti s onom priobalnih gradova. Za istarsku je situaciju važan ne samo politički dualizam, već i teritorijalni i institucionalni, koji se stvarao od XI. stoljeća. Dvije su se strane – komunalna i feudalna – prožimale u cijelome XV. stoljeću: komuna Labin, na kvarnerskoj strani, bila je otok unutar čitava niza habsburških feuda; posjedi Završje i Vižinada nalazili su se unutar komunalnih okruga Poreča, Motovuna, Grožnjana i Novigrada. Feudalna parcelacija, istovremeno teritorijalna prisutnost suprostavljenih plemića – patrijarha i Goričana – te mletačkih komuna, pretvorili su središnju Istru u usijano područje pograničnih sukoba. Prva dvojna vlast, mletačko-habsburška, iz 1420. smanjila je broj područja potencijalnih sukoba, iako su između dviju strana ostale povremene napetosti. Prelaskom najzapadnijih feuda pod mletačku upravu 1516.–1521. te konačno 1535., venecijanski dio Istre jasno se odvojio od habsburškog djela. To su postali jasno definirani teritoriji, bez ogranaka ili enklava. Stvorila se jedinstvena dugačka granična crta i neka treća Istra: ona u kojoj su živjeli granični podanici.

Institucionalni dualizam

Institucionalni modeli i društvo

Feudalac

Vlastelin, posjednik feuda, ili njegov predstavnik, imali su sudbenu moć nad vlastelinstvom. Ta je moć davala legitimitet njegovoj suverenosti mnogo više od poreza koje su podanici morali uplaćivati. Za Goričane, istarski su posjedi bili običan dodatak Goričkoj grofoviji, iz čega proizlazi i njihova teritorijalna podijeljenost. Istarska su gospoda neposredno ovisila o grofovima koji su dopuštali lokalno organiziranje po uzoru na seoske zadruge u kojima je narod mogao izabrati svoga žu-

Pazin, rane srednjovjekovne zidine kaštela

pana. Uz to su davali u leno dvorce i veća naselja povjerljivim osobama ili drugim tamošnjim istarskim plemićima. U Pazinu, koji je bio najvažniji kaštel, djelovali su župan kojega su birale glave obitelji, i kapetan kojega su postavili Goričani. Početkom XIV. stoljeća kapetani su nazivani *vicecomites*, odnosno grofovi zamjenici, tako da im je porasla povjerena moć. Nakon podjele Goričke grofovije između tri brata (1342.), Albert IV. često je boravio u Pazinu gdje je reorganizirao strukture vlasti u svojoj maloj državi, ograničavajući, ali ne i ukidajući kapetansku vlast i službu koju su obnašali naraštaji pripadnika tamošnje obitelji *de Pisino*. Diplomom iz 1365. Albert IV. jasno je odredio teritorij pod svojom vlašću. Zapravo, nisu sva područja pod grofovskom ingerencijom bila u sastavu Pazinske grofovije: Završje, Momjan, Lovran i Brseč, Barban i Račice bili su u sastavu Istarske grofovije, ali nisu bili podložni kapetanu Pazinske grofovije. Zato je Leopold III. Habsburg 1380. nazvao ta područja *das Land Jsterreich mit dem Grafschaft Mitterburg* (provincija Istra s Pazinskom grofovijom).

Povlastice i obveze

Jamstva koja je odredio vladar tih područja u korist podanika, prije svega odanih mu plemića i službenika kojima je bila povjerena uprava nad njegovim posjedima, odnosno pazinskog kapetana te feudalaca Mahrenfelsa (Lupoglava) i Wachsensteina (Kožljaka), ustanovljena su diplomom povlastica, skupom pravnih poglavlja na koje su se mogli pozivati tamošnji plemići ili zajednice raznih kaštela, naselja i sela. Prva svečana povlastica datira iz 1365. (Albert IV. Gorički), a potvrdio ju je Leopold III. Habsburg 1380. godine. Sljedeća je povlastica djelo Fridricha III. Habsburga 1424. pa još jedna iz 1444. godine (zbog zlouporeba upravitelja). Pamte se još povlastice Maksimilijana I. iz 1494. i 1517. godine. Habsburgovci su zapravo zanemarili svoje istarske posjede, s obzirom na njihovu skromnu teritorijalnu rasprostranjenost i malu materijalnu korist, te su ih ustupali povremenim pljeniteljima. Pljenitelji su u pravilu bili plemići drugih mjesta koji su koristili prigodu da bi porezno iscijedili podanike. Rambert Walsee, kastavski vlastelin i od 1407. pljenitelj Pazinske grofovije i drugih pripojenih feuda, istaknuo se

svojom gramzljivošću u naplati desetina i dažbina, što je 1409. dovelo do pobune pazinskih kmetova. Pobuna je ugušena u krvi. Tako je počela habsburška vladavina.

Struktura vlasti

Koncem XIV. stoljeća vlast je hijerarhijski bila uređena na sljedeći način: na vrhu se nalazio pazinski kapetan koji je imenovan iz redova kraškog ili kranjskog plemstva. Za vrijeme Hasburgovaca kapetani su mogli biti i pljenitelji grofovije, dakle nisu samo upravljali (kao u vrijeme Goričana), već su pokušavali izvlačiti za sebe ekonomsku korist. Kada je kapetan-pljenitelj živio negdje drugdje (što je bilo često), odredio bi svoga zamjenika kojeg se različito nazivalo: vicekapetan, namjesnik, upravitelj. Sudbenu je vlast obavljao, još od vremena Goričkih grofova, provincijalni sudac (nadležan za Pazinsku grofoviju i za sve druge pripojene feude), nazvan *sudac zlodjela* i *vikar*. Od kapetana i vikara, dva glavna autoriteta, ovisile su pojedine upravne jedinice. To su bila naselja i kašteli Pazinske grofovije, kao što je bio sam Pazin te Pićan, Lindar i feudi Lupoglav, Kožljak i Grdoselo. Pod takvu središnju vlast nisu potpadali feudi Raške doline, Barbana i Završja koji je bio zasebna kapetanija.

Pazin, unutrašnjost kaštela

Na čelu takvog društva nalazio se zatvoren plemićki krug. Sačinjavao ga je ograničen broj pripadnika koji vjerojatno nije sudjelovao u upravljanju grofovijom. Nije ustanovljeno održavanje *provincijskog sabora* istarskog plemstva, kao što se događalo u ostalim habsburškim

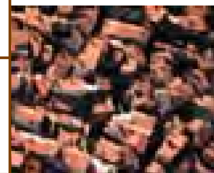
Plemići

područjima. Svećenstvo je isto tako imalo malu važnost. Goričko-habsburška područja bila su u nadležnosti Porečke i Pulske biskupije, dakle vanjskih sjedišta. Pićanska biskupija, najmanja u Istri, na društvenom planu nije imala veće značenje. Od kraja XIV. i u cijelom XV. stoljeću habsburšku je Istru karakteriziralo malobrojno i institucionalno slabašno plemstvo. To se odnosi i na svećenstvo i na cijelu zajednicu. Nijedna od tih elitnih skupina nije se usprotivila iskorištavanju grofovije radi nadoknade usluga habsburških vazala.

Sela

U selima, slično kao i u mletačkom dijelu Istre, glave obitelji birale su načelnike mjesta – župane ili merige – kojima su u obavljanju dužnosti pomagala dvojica ili više sudaca koji su birani iz redova najbogatijih i najuglednijih tamošnjih obitelji. U kaštelima i većim mjestima birao se upravitelj. Skupštine na kojima su se izricale presude (za mala kaznena djela), u većim su se naseljima održavale na trijemu glavne zgrade, a u selima “pod ladonjom”, stablom sastanaka. Za teža kaznena i kriminalna djela sudski se postupak prebacivao u Pazin, u nadležnost kapetana ili njegovih zamjenika.

4. GOSPODARSTVO

Podregije

Gospodarski razvoj Istre u predindustrijskom razdoblju treba promatrati za svaku podregiju zasebno – kao puno malih Istra, svaku s posebnostima svoga gospodarskog sustava. Podregije se utvrđuju na temelju upravnog ustrojstva i naseljenosti područja, odnosno prisutnosti gradova, kaštela i naselja te demografske gustoće. Ostali čimbenici za određivanje pojedinog područja kao podregije jesu odnosi između grada i gradskog okruga s pripadajućom gospodarskom politikom; specifične gradske ili okružne gospodarske djelatnosti; porezne norme u sklopu mletačkoga komunalnog uređenja ili feudalnog – patrijarškog ili goričko-habsburškog; proizvodnost uvjetovanu institucionalnim modelima (komunalnim ili feudalnim); pedološka svojstva (primorje, kras, nizinska područja, plodnost zemljišta, cestovna mreža). Na taj se način može odrediti više podregija: sjeverna Istra u koju spadaju gradovi Kopar, Milje, Izola i Piran

Bale, Sv. Marija Velika

s pripadajućim okruzima, ali i Trst; zapadna Istra koju čini obalni pojas od rta Savudrija do ušća Raše, a u koju spadaju okruzi Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Sv. Lovreč, limski feudi, Rovinj te područja Bala, Vodnjana i Pule. Dolina Mirne zasebna je cjelina kojoj pripadaju Grožnjan, Vižinada, Motovun i Oprtalj sa susjednim feudima, područje koje obilježuje iskorištavanje šuma i vodenih tokova. Zbog upravnih razloga, buzetsko područje do kraških naselja zasebna je cjelina; to je mletački ogranak prema Krasu. Isto se može reći za Labin (s Plominom) na kvarnerskoj strani poluotoka. Zbog drukčijeg upravnog ustrojstva, pazinsko područje i feude Pazinske grofovije treba promatrati kao zasebnu podregiju. To vrijedi i za primorski kvarnerski pojas poslije Plomina – od Mošćenica do Kastva i Rijeke. Posebno je područje i Brkinski Kras, granica pogranične regije kao što je bila Istra i ulazna vrata u Kranjsku.

Privreda u podregijama

Svaka se istarska podregija odlikuje temeljnim svojstvima vezano uz stanovništvo, naseljenost, gospodarsku strukturu i društveni razvoj tijekom višestoljetnog razdoblja. Ritam razvoja i ciklusi rasta ili nazadovanja raznih područja nisu istovremeni, tako da se ne može govoriti o homogenom regionalnom ciklusu ni s gospodarskog ni s demografskoga gledišta. Iako površinom neveliku (3.200–4.000 km^2, ovisno o tome jesu li u nju uključeni Trst, Cres i Lošinj te susjedni Kras), povijesnu Istru na unutarnjem planu karakterizira policentrizam, a na gospodarskom neposredna povezanost s vanjskim trgovinskim partnerima. Zbog svega toga ne može se govoriti o "jednoj" istarskoj privredi. Istra nema značajke *ekonomske regije*. Svaka podregija, svaki grad imaju vlastiti privredni obzor koji može biti sličan ostatku poluotoka, ali najčešće su izraženije upravo razlike u odnosima s vanjskim i unutarnjim partnerima.

Opskrba žitaricama

Jedan od osnovnih problema oko kojega se vrtio, razvijao i mijenjao cijeli proizvodni sustav regije bila je opskrba žitaricama. Na kraškom zemljištu, s redovitim sušama, prinos žitarica nikad nije bio dovoljan, ili je jedva dostajao za gradske okruge, ali ne i za gradove, pogotovo u trenutku prelaska određenoga demografskog praga koji se ne odnosi na cijelu regiju, već na svaku podre-

giju zasebno ili, bolje rečeno, na svaki gradski okrug pojedinačno. Takvo je stanje tipično za sredozemnu obalu. Svaki istarski primorski grad/gradić zajedno sa svojim okrugom, s vlastitom gospodarskom cjelinom u unutrašnjosti poluotoka (koja može biti veća od institucionalnog okruga), brine se o sebi i proizvodi žito i druge žitarice (raž, ječam, sijerak) na svojim poljima, dok ostatak potreba namiruje na sjevernojadranskim tržištima žitarica, prije svega u Veneciji, ili izravno u područjima proizvodnje kao što su južna Furlanija (Latisana), Treviso, Padova i Romagna. Potreba za vanjskom nabavom žitarica kretala se, ovisno o okruzima, od jedne šestine do jedne polovine. Na nekim područjima, naprimjer u južnoj Istri, možda je bilo na pretek žitarica, ali je pojedinim gradovima – Piranu, Izoli, Kopru i Milju – zbog same morfologije poluotoka bilo jednostavnije opskrbljivati se u furlanskim nizinama. Istarske proizvodne djelatnosti, s gradovima kao pokretačima razvoja, bile su usmjerene na nadomještanje (u nekim slučajevima kroničnog) nedostatka žitarica. Zato se stanovništvo opredijelilo za proizvodnji soli, trgovinu drvom i kamenjem, izvoz vina, ulja i ribe. Razvilo se i pomorstvo i trgovina usmjerena na široko područje, ali i jaka gospodarska ovisnost o vanjskom tržištu i o razmjeni dobara. Iako se ne smije isključiti određen stupanj gospodarske podudarnosti u okviru regije, ponajviše u odnosima unutrašnjost – obala (bez obzira na granice jurisdikcije i suvereniteta), na lokalnoj je razini mnogo veću važnost imalo uključivanje svakog pojedinoga grada/okruga u širi sustav koji

Poreč

Sjevernojadranski gospodarski prostor

možemo nazvati *sjevernojadranskim gospodarskim područjem*, a u kojem su sva tamošnja istarska gospodarstva nalazila svoje tržište i mogućnost izbora djelatnosti kojima će se baviti. Takvo tržište nije obilježilo samo srednjovjekovno razdoblje, već je trajalo puno duže.

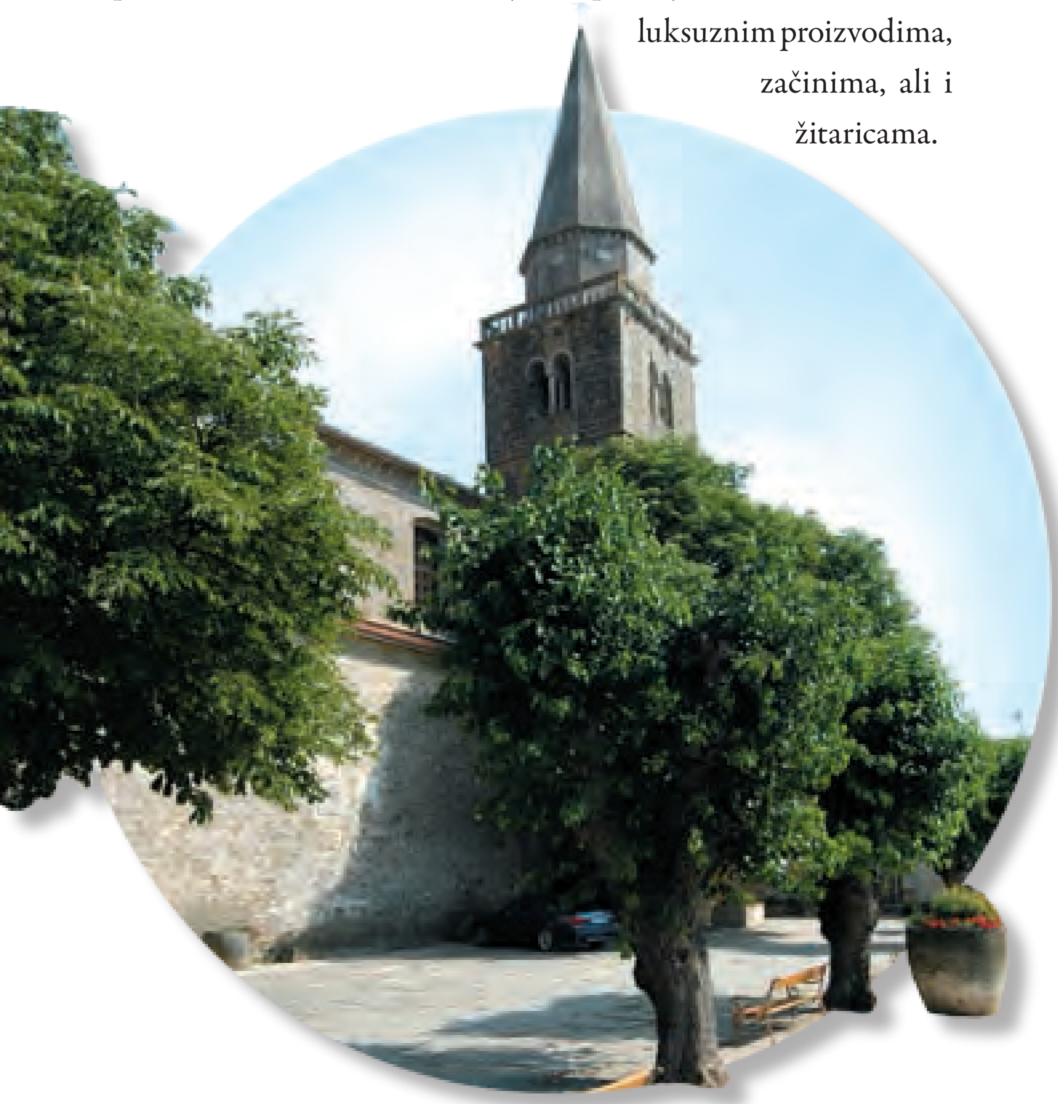
Područja i razdoblja razvoja

U jadranskim okvirima, razvoj urbanih gospodarstava na priobalnom dijelu Istre započeo je tisućite godine, u trenutku općeg uspona sjevernog Sredozemlja. Uzlet gradova utjecao je i na okruge koji su o njima manje-više ovisili, šireći se i na unutarnji dio poluotoka gdje su istovremeno nicali novi dvorci i naselja. Rast Pule, Poreča i Kopra povlačio je za sobom veću potražnju proizvoda koje su nudili razni okruzi na poluotoku. Usprkos podijeljenosti između triju suvereniteta (akvilejski, mletački, gorički), međugradskim napetostima i sukobima iz druge polovice XIII. stoljeća, priobalni su gradovi i gradići dosegnuli vrhunac razvoja upravo u tom razdoblju. Političke ambicije Kopra i Pule dokazivale su njihovu društvenu i privrednu živahnost. Taj vrhunac (ovisno o mjestima) trajao je otprilike pola stoljeća, između 1270.–1280. i 1320.–1330. godine. Nakon toga je slijedio preokret. Drugu polovicu XIV. stoljeća obilježava sveukupna stagnacija iz koje se bolje izvukla sjeverna Istra i kvarnersko područje (uspon Rijeke). U središnjoj i zapadnoj Istri gospodarsko je stanje oko 1400.–1420. bilo lošije nego u prethodnom stoljeću. Počele su se osjećati razlike između Kopra i Koparštine (i Buzeštine) u odnosu na Poreštinu i Puljštinu, koje nisu uspjele nadoknaditi pad seoskog stanovništva u svojim okruzima. Stagnacija nije depresija, to je trenutak kada dolazi do promjene proizvodnih obilježja određenog područja ili okruga. S poljoprivrede (žitarice) i vinogradarstva prelazi se na uzgoj stoke koji, međutim, hrani manji broj osoba. Početkom XVI. stoljeća sve je više napuštenih sela oko Pule. To postaje slabo naseljeno područje koje služi kao neka vrsta skladišta u kojemu su Mlečani držali stoku.

Primorski pojas i unutrašnjost

Primorski pojas poluotoka oduvijek je bio točka spajanja raznih istarskih gospodarstava s regionalnim i okružnim gospodarstvima sjevernog Jadrana. Središte cijeloga tog područja bila je Venecija koja je u XIII.–XIV. stoljeću dosegnula demografsku brojnost jednaku sveukupnom stanovništvu Istre: velik grad, golem za srednjovjekovne okvire, metropola koja kupuje sve što susjedne regije nude. Zahvaljujući moru, iz Istre se na to tržište moglo prevoziti glomazne predmete kao što su građevinsko kamenje, trupci, drvo za ogrjev (šumska su područja na nizinama oko lagune skromna), goveda. Venecija je svaki dan trošila ulje, sol, vino, ribu i zob, koji su stizali iz Istre. Na tome sjevernojadranskom tržištu mogli su se kupiti svi proizvodi koje priobalna gospodarstva nisu sama proizvodile. Tu su se istarska mjesta opskrbljivala rukotvorinama, luksuznim proizvodima, začinima, ali i žitaricama.

Prostor spajanja

Grožnjan, zvonik župne crkve

Važnost same Venecije, kao stjecišta višestrukih trgovačkih sustava, u kojoj je mogućnost kupnje žitarica bila presudna, treba tek procijeniti u potpunosti. S jedne su strane venecijanska prevlast na moru u cijelom XIII. stoljeću i njezine povlastice u trgovini žitom i soli dovele do učestalih "prekršaja", krijumčarenja i drugih događaja koji potvrđuju težnju istarskih gradova da izmaknu mletačkom trgovačkom i pomorskom zaštitništvu koje se doživljavalo kao usporavajući čimbenik vlastita trgovačkog razvoja. S druge pak strane, rast istarskih središta ovisio je o usponu Venecije, njezinu novcu i tržištu koje je upijalo sve viškove proizvoda svih poluotočnih okruga, dakle sol, ulje, vino, ribu, drvo, stoku, kamenje, kožu. Uz to, Venecija je jamčila sigurnu opskrbu žitaricama. U nestašicama, tijekom svoje duge vladavine u Istri, brinula se – djelujući preko svojih rektora – kako napuniti ispražnjena skladišta žita. Prijelaz pod izravnu vlast Venecije, kako za Istru tako i za Dalmaciju, treba promatrati i s te točke gledišta: svaki je grad/gradić uspostavljao izravan odnos s "glavnim gradom" koji je nudio ne samo pravdu i sigurnost, već, što se podrazumijevalo, u slučaju potrebe i opskrbu žitaricama. Prehrambena (žitna) politika i gradnja vladavine bile su u tijesnoj vezi. Najjači mletački pritisak istarski su gradovi doživjeli u trenutku njihove najveće demografske ekspanzije i velike potrebe za žitaricama. U doba Venecije gradska skladišta postaju isključiva mjesta trgovanja žitaricama u određenom gradu/okrugu. Trgovina ostaje u rukama tamošnje elite, ali pod čvrstim nadzorom mletačkih podestata. Kontrolom skladišta izbjegavale su se trzavice među gradskim frakcijama ili sukobi odličnika i puka. Mreža trgovinske pomorske razmjene žitarica i drugih istarskih proizvoda postala je javna upravo zahvaljujući mletačkim gradonačelnicima, iako krijumčarenja nisu nikad nestala. Sredinom XIV. stoljeća postavljeni su temelji posebnoga gospodarsko-političkog odnosa između prevladavajuće sile i istarske periferije, koji će trajati cijelo mletačko razdoblje.

Venecija kao stjecište

Venecija vlada i neizbježno nameće svoju gospodarsku politiku. Obalni pojas Istre postaje periferija uključena u sustav Venecije i venecijanske lagune. Razvojem komunalnog ustrojstva

osuvremenila se (i preko hijerarhijske podjele uloga) stara međusobna gospodarska povezanost. U pomorskoj su trgovini već otprije postojale povlastice, mletački gradonačelnici dugo su bili prisutni na tom području, kao i njihov kulturni utjecaj. Venecijansko tržište i referentna područja za opskrbu žitaricama, uvijek su bili isti. Sam početak urbanog širenja u Istri (1180.–1250.), sa svim društvenim promjenama, potekao je od takva gospodarskog stanja. Teško je govoriti o istarskom primorskom gospodarstvu prema načelu *prije* i *poslije* Venecije, zanemarujući utjecaj Venecije na to područje ne samo od tisućite godine, ili od X. stoljeća dalje, već još iz doba provincije *Venetiae* (VI.–VIII. st.) kada je Istra bila moćnija od laguna.

Faktor Venecija

Bez obzira na tešku konjunkturu iz druge polovice XIV. stoljeća, "gradovi soli" kao što su bili Kopar i Piran, zasigurno su imali koristi od toga što su bili dio mletačkog posjeda (ako ništa drugo, barem im je bio zajamčen otkup određene količine soli). Za Pulu i Poreč to se ne može tvrditi, barem ne odmah. Poznavajući strukturna obilježja privrede, kao i demografski i urbani razvoj istarskih gradova i okruga, može se reći da se korist od mletačkoga gospodarskog sustava iz XIII.–XIV. stoljeća protegnula na dugo vremensko razdoblje od XV. do XVIII. stoljeća. Nakon dosezanja optimalne dimenzije razvoja, težilo se održavanju stabilnosti, stanovitoj ravnoteži između stanovništva (u gradovima i njihovim okruzima), proizvodnih struktura i društvenog uređenja, oscilirajući oko neke idealne veličine. Takav je bio slučaj

Strukturalna ograničenja

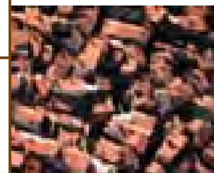
Milje i njegov zaljev

Kopra, Pirana i Trsta, u kojima od XVI. stoljeća nisu više zabilježena razdoblja naglog uspona i razvoja, već uglavnom stabilna situacija, prekidana epidemijskim krizama i nadoknađivanjem izgubljenog.

Unutrašnjost poluotoka

Središnji dio Istre, koji je u glavnim crtama istovjetan s nadvojvodskim posjedima, oduvijek je bio, zajedno s kraškim i kvarnerskim dijelom, manje naseljen dio poluotoka. Većina poljoprivrednih (pogotovo žitarice i vino) i obrtničkih proizvoda toga područja završavala je na priobalnim tržištima, ponajviše u Puli i Poreču, ili na otocima Cresu, Lošinju i Krku. S tim se pomorskim izlazima ostvarivala međusobna razmjena. Žitarice i stoka iz Pazinštine, najplodnijeg i najnaseljenijeg područja, razmjenjivali su se za ulje, sol i rukotvorine koje su stizale morskim putom. Privreda feudalnog režima, uglavnom usmjerena na preživljavanje, uključivala se preko primorskih mjesta u sjevernojadranske tokove trgovinske razmjene. Na neki je način središnja Istra bila periferija periferije, no ne u negativnom smislu marginalnosti, već kao komplementarni dio, integriran u cjelokupan sjevernojadranski sustav.

5. KULTURE I STANOVNIŠTVO

Jezični i kulturni prostori

Srednjovjekovnu povijest Istre (kao uostalom i suvremenu) obilježilo je to što je bila granična regija: najprije bizantska granična pokrajina pa markgrofovija (granična grofovija), produžetak patrijaršiske države i, naposljetku, mletačka i habsburška periferija. Upravno-politička granica, međutim, nije bila jedina granica u Istri. Poluotok je postao mjestom susreta raznih jezičnih, kulturnih i etničkih identiteta. Malobrojni, ali nedvosmisleni, podaci potvrđuju u ranome srednjem vijeku istovremenu prisutnost romanskog i slavenskog stanovništva u regiji. Taj se dualizam dodatno potvrdio nakon tisućite godine kada dolaze do izražaja ne samo etničke i jezične razlike, već i drukčiji kulturalni modeli.

Istarsku su obalu (osobito sjevernu i zapadnu) od VII. stoljeća obilježavale zajednice urbanog tipa s nevelikim međusobnim razlikama, snažno integrirane u jedinstven primorski prostor sjevernog Jadrana koji je obuhvaćao regije Marche i Romagna, preko mletačkih laguna do Trsta i dalje do Pule, s malim, ali živahnim mjestima. Taj je pomorski prostor obilježavalo stalno kretanje ljudi, u njemu su bili rašireni romanski jezici koji su omogućavali spontanu komunikaciju, stvorila se gusta mreža društvenih i gospodarskih odnosa, jačale su veze među gradovima (npr. između Pule i Ravenne, koje su trajale do kraja XIII. stoljeća). Venecija je postala središte toga područja – metropola. S rastom njezina ugleda i pomorske, gospodarske i političke moći, povećavao se i njezin kulturni utjecaj: običaji u javnom i privatnom životu, umjetnost, način ponašanja, stil, sustav vrijednosti (mletački dukat), a ponajviše jezik (neka vrsta raširenog slobodnoga govora kao što je današnji *basic english*). Mentalitet se sporo mijenjao u srednjem vijeku, ali je Venecija imala na raspolaganju sve potreb-

no vrijeme. Snažne gospodarske i kulturne veze između istarskih gradova i mletačkih laguna postojale su barem tristo i pedeset godina prije nego što je uspostavljena politička prevlast Venecije. U tom je razdoblju more bilo jedini slobodan put, a Venecija je bila zadnja postaja pomorske "autoceste" koja je vodila do najvećeg i najbogatijega grada Sredozemlja – Carigrada. More je omogućavalo razmjenu, prolaz robe, ali i prijenos ideja. Na istarskoj su se obali razvile komune – novo društvo, ali i nova kultura, s jačim civilnim obilježjima nego u razdoblju kada su gradovi bili okupljeni oko biskupije, i s jasnim razlikama u odnosu na poljoprivredni gradski okrug koji je bio funkcionalni dio za razvoj grada-komune. Zahvaljujući komunalnom uređenju ističu se novi vladajući staleži koji koriste pravo i posebna stručna znanja da bi učvrstili vlastiti položaj. U gradovima nisu živjeli samo plemići, već i suci, komornici, javni bilježnici, trgovci, dakle čitav niz novih gradskih ličnosti koje su razvile vlastitu kulturu, vlastitu ljestvicu vrijednosti, načina ponašanja, stila, potpuno različitog u odnosu na prethodne modele koje je nametala crkvena kultura.

Romanska dimenzija

Vrste kultura

Društveno razlikovanje koje se primjećuje u izvorima iz XIII. stoljeća, teče usporedno s kulturnim. U istarskim se gra-

Grožnjan, lođa

dovima početkom XIV. stoljeća kod elitnih staleža naziru počeci opismenjivanja i kulture, još uvijek, dakako, uz bok crkve i redovnika. Ta se kultura, međutim, razlikuje od pučke koja se još uvijek zasniva na narodnoj religioznosti. Primorski su gradovi prvi prihvatili umjetničke novine. U romanskom, a potom u gotskom stilu grade se franjevačke crkve i samostani. Komune su, kao ustanove i kao zajednice, izrazile i ojačale vlastiti komunalni identitet izgradnjom gradskih palača-vijećnica, podizanjem gradskih trgova (laičke crkve), određivanjem simbola, zastava, kulta svetaca. Unutar komune ostvarivala se zajednica. Bio je to pobjednički model institucionalnog, društvenog i kulturnog uređenja. Taj se model od primorskih gradova proširio najprije na manja priobalna mjesta, a potom i na naselja u unutrašnjosti poluotoka, sve do manjih kaštela, iako u pojednostavnjenom obliku. Izvan primorskog područja, komunalno uređenje u XIV. i početkom XV. stoljeća imaju Buje, Grožnjan, Oprtalj, Motovun, Sv. Lovreč, Bale, Vodnjan, Labin, Plomin te Osor, Cres, Kastav i Rijeka.

Komunalna kultura

U komunama se u korist pisanih normi, određenih statutima, napuštaju običajne norme. Bogatstva se upisuju u bilježničke knjige (kupoprodaja, iznajmljivanje, ugovori o uzimanju stoke na napolicu, prijenosi vlasništva, oporuke). Stvorila su se pravila ponašanja u higijeni i u zajedničkom životu općenito, određene su jedinice mjere, vrijednosti i cijene osnovnih prehrambenih proizvoda kao što su žitarice, vino i riba, utvrđene su porezne obveze, stvoren je sustav vrijednosti za zgrade, namještaj, odjeću, predmete, javljaju se neki oblici zajedničkoga javnog života, rituali, kolektivna svijest. Da bi se postalo građaninom, stanovnikom, sastavnim dijelom zajednice, bilo je potrebno boraviti u tome mjestu barem jedno desetljeće, plaćati poreze, biti poštovan. Sve je to bio dio gradske kulture.

U odnosu na teritorijalnu rasprostranjenost, u Istri je bilo prilično mnogo komuna, dvadesetak u XIV. stoljeću (deset na obali, deset u unutrašnjosti). U većima je živjelo 5–6.000 duša, u manjima 4–5.000. U unutrašnjosti, primjerice u Motovunu, nalazimo sve tipične značajke većih i složenijih komunalnih središta.

Velik broj gradskih stanovnika, ali pogotovo stanovnika naselja i kaštela, obrađivao je zemlju. To su bili "građani-seljaci" koji su ujutro izlazili iz grada kroz "kopnena vrata", a navečer se vraćali svojim kućama. Obrađivali su masline, vinograde, sadili žito, ali društveni život kojem su pripadali bio je blizak onome kaštela, naselja, grada okrenutog prema moru.

Sela

Želimo li etnički i jezično odrediti sve te urbane i poluurbane sredine, pisani izvori odaju romanska imena, govore, pojmove, toponime, čija brojnost očigledno raste (s obzirom na raspoloživost dokumentima) kako se iz tisućite godine približavamo XV. stoljeću. Na autohtonu romansku tradiciju, o kojoj svjedoče ostaci ladinskih (retoromanskih) narječja na području od Limskog kanala do Milja i Trsta te istriotska (istroromanska) narječja u južnoj Istri, nakalemila se venetska tradicija još i prije uspostave mletačke prevlasti, a nakon toga neka koju se općenito može nazvati talijanskom s obzirom na veze koje su postojale sa svim lukama zapadnog Jadrana. Toponimi, imena mjesta, pogotovo sela, odaju prisutnost talijansko-romanske sastavnice u svim okruzima primorskog područja i u dolini rijeke Mirne. Romansko stanovništvo postupno se, tijekom vremena, stapalo sa slavenskom sastavnicom, pogotovo nakon prvog pada broja stanovnika u drugoj polovici XIV. stoljeća. Komunalno je uređenje u naseljima i većim kaštelima središnjeg dijela poluotoka nosilo sa sobom komunalnu kulturu koja se željela razlikovati od one iz susjednih okruga. Taj je osjećaj različitosti omogućio održavanje, u dugome vremenskom razdoblju, romanskih narječja u Motovunu, Grožnjanu, Sv. Lovreču, ali i u okviru feudalnih posjeda u nekim većim mjestima (Pazin, Gračišće). Različitosti su omogućile održavanje drukčijih navika i običaja u odnosu na seljake, odnosno na stanovnike sela i seoskih domaćinstava, najmanjih naseljenih jedinica. Zapravo su se seljaci iz kaštela-naselja suočavali, ali i živjeli zajedno, s izvangradskim seljacima, udruženim u seoske zadruge.

Drugo su lice Istre bila upravo sela i seoska domaćinstva koja su niknula, razvila se i nestala tijekom srednjeg vijeka. Sela, okupljena u župe (na crkvenom planu), i na ruralne zajednice

Beram, Sv. Marija na Škriljinah, Mrtvački ples

(na upravnom planu), izražavala su svoje društveno uređenje u kojem su se glave obitelji sastajale i birale svojeg predstavnika za odnose s referentnom općinom i s feudalnom gospodom. Želi li se razmatrati ruralna kultura predindustrijske Istre, dakle srednjovjekovne i suvremene (do otprilike 1850.), treba razlikovati ruralna središta poluurbanog tipa, poput raznih velikih i malih kaštela i naselja, od sela i seoskih domaćinstava. Za ova dva posljednja oblika naseljavanja raspolažemo za srednjovjekovno razdoblje veoma skromnim izvorima. Kulturni modeli seljaka (običaji, navika, tradicija, vrijednosti) nisu se u mnogo čemu razlikovali u odnosu na kaštele i naselja. Najizraženiji razlikovni element bio je jezik.

Slavenska dimenzija

U većini slučajeva, kako se od obale ulazilo u središnji dio poluotoka, istarska su polja naseljavali slavenski stanovnici, koje danas razlikujemo kao Hrvate i Slovence, iako je primjena suvremenih nacionalnih pojmova na daleku prošlost neprimjerena. Dokumenti iz XIV. stoljeća (u najvjerodostojnijem dijelu) koji određuju razgraničenje u Istri između posjeda patrijarhata, Goričkih grofova i Venecije, poznati pod nazivom *Istarski razvod* (postoji jedna jedina kasnija verzija na hrvatskoj čakavštini, pi-

sana glagoljicom), potvrđuju postojanje etničke podijeljenosti u središnjoj Istri, području usijanih granica u kojem su prevagnule, na temelju imena njihovih predstavnika, hrvatske (slavenske) zajednice, prisutne u selima, naseljima i kaštelima kao što su Pazin, Tinjan, Buzet, Roč, Hum, Sovinjak i dr. Iako je na lokalnom planu etnička slika vjerojatno bila nepostojana (emigracije, asimilacije) pa su potrebna dodatna istraživanja, okvirno se može govoriti o pretežno slavenskom stanovništvu na posjedima Goričkih grofova te na kraškom i brdskom području do Kastva i Kvarnera. Između Koparštine i Buzeštine teče nesigurna srednjovjekovna crta razgraničenja hrvatskih i slovenskih narječja.

Glagoljica

Dokaz da se na tom području nalazilo hrvatsko stanovništvo nalazimo u kulturnom elementu: glagoljaškom pismu koje je pronađeno u epigrafskim natpisima i rukopisima koji su nastali u regiji. Glagoljica se u početku upotrebljavala za svete knjige pisane crkvenim slavenskim jezikom i izražavala je želju za održavanjem slavenskog jezika u katoličkoj liturgiji. Taj je kulturni oblik, u početku temeljen na religiji, a poslije i civilni, dio hrvatskog svećenstva održavao živim tijekom dugoga vremenskog razdoblja (drugi je dio klera ostao vjeran latinskom jeziku u crkvenoj liturgiji). Glagoljica se održala živom doživljavajući uspone i padove te je skoro cijelo tisućljeće (od X. do XIX. st.) izražavala religijsku kulturu, postajući katkad upravnim jezikom (bilježnički spisi, zaključci), a katkad civilnim i humanističkim, iako na ograničenom području. Glagoljica se na neki način suprotstavila latinskom jeziku i romanskoj kulturi. Danas se to pismo smatra dokazom hrvatskoga kulturnog i etničkog identiteta prije suvremenog doba. Od početka tisućite godine (i u idućim stoljećima) središte glagoljaške kulture bilo je kvarnersko područje, otoci Krk i Cres, istočna Istra s Kastvom, Senjska biskupija te otočna i sjeverna Dalmacija. Epigrafski natpisi na glagoljici, osim na Krku i Cresu, nalaze se u Plominu i Grdoselu; nekoliko je glagoljaških pisaca djelovalo u kaštelima između Pazina i Buzeta (podsjećamo npr. na Ročki molitvenik iz 1405.). Sve to svjedoči o prisutnosti neromanske kulture i identiteta među učenim pripadnicima seoskog dijela Istre, na području od Pazinštine do Krasa i Kvarnera.

U Istri je istovremeno bilo prisutno više različitih kultura. Tako Dante spominje Pulu u IX. pjevanju *Pakla* kao grad koji zatvara Italiju, odnosno granicu dokle su sezala talijanska narječja (Dante je o tome pisao u *De vulgari eloquentia*). To odražava i geoekonomsku granicu jer se događalo da je za odlazak "u Italiju" trebalo proći kroz Pulu, katkad čak i iz Venecije. Kroz Pulu i Poreč prošli su carevi, veliki trgovci i sveci poput sv. Antona Padovanskog koji je utemeljio franjevačke samostane. Sa svim je tim događajima s početka XIV. stoljeća Dante bio dobro upoznat jer je boravio u Ravenni, gradu s kojim je Pula tada održavala uske veze. Već krajem XIV. stoljeća bogat poslovni čovjek iz Izole posjedovao je kopiju rukopisa *Božanstvene komedije*. Uostalom, u svim primorskim mjestima na poluotoku, uz autohtoni romanski živalj, boravili su ne samo susjedni Mlečani, već i ljudi iz Toskane, Marche, Romagne. U narodu je, slično kao i u drugim talijanskim pokrajinama, postojala tradicija pripovijedanja epova iz karolinškog ciklusa. Negdje istovremeno, na području između Pazinštine, Krasa, Kastva i Kvarnerskih otoka, događa se drugi procvat glagoljaških misala i brevijara.

Istovremena prisutnost i različitosti

Često su se crtale granice između tih dviju (nazovimo ih tako) suprotnih strana. U stvarnosti, riječ je o izričajima dviju kultura. Takozvani obični ljudi živjeli su u takvim odno-

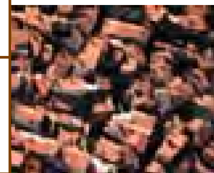

Plomin, glagoljaški natpis

sima koji su odredili cjelinu istarskih društava i cjelinu njihovih kultura: župe, vjerska (katolička) tradicija, zajedničke ustanove – općinske ili feudalne – normativni ustroj te, uz to, gospodarski odnosi, teritorijalna pokretljivost, dimenzija dvojezičnosti. Sve je to počelo u srednjem vijeku i održalo se do vremena nacionalnih sukoba.

Veze između romanske i slavenske komponente u razdoblju od XI. do XIV. stoljeća vjerojatno su bili redovne, svakodnevne. Zasigurno te zajednice nisu bile nepropusne cjeline. U Trstu, bilježnici koji su održavali odnose s okrugom (postali su povlašteni predstavnici elita raznih naselja) poznavali su slavenska (slovenska) narječja i pismo. Ne smije se, dakako, isključiti sekundarna prisutnost slavenskoga govora i u drugim urbanim središtima na poluotoku, pogotovo u Puli. Kao što je, uostalom, u svakom dokumentu očit utjecaj romanskih općina na svoje okruge. Onaj tko želi, može isticati razlike između jednog i drugog svijeta, ali želi li se dati iscrpna slika Istre, ne mogu se zanemariti međusobna kalemljenja, kontaminacije, miješanja i ustrajnost specifičnih modela.

KOMUNE I FEUDI

ŠIRI PREGLED

ISTARSKE BISKUPIJE

Na istarskom je području bilo šest biskupija (crkveno teritorijalno ustrojstvo koje je okupljalo župe, a kojim je upravljao biskup) koje su nastale u ranokršćanskom razdoblju i početkom srednjeg vijeka, a oko tisućite godine pripojene su Akvilejskom patrijarhatu (matična crkva). Istarske su biskupije bile Trst, Kopar, Novigrad, Poreč, Pićan i Pula. U Osoru na Kvarneru također je postojala biskupija. Takva koncentracija biskupija nevelike regije, na europskoj je razini usporediva jedino s nekim područjima središnje Italije (ali je u njima bila veća gustoća naseljenosti). Najstarije istarske biskupije bile su Porečka i Pulska iz V. stoljeća. Pićan se spominje u VII. stoljeću; manje sigurni su počeci *Emonie*, poslije Novigrada, ali se mogu smjestiti u prva stoljeća ranoga srednjeg vijeka. Nakon

Novigrad, unutrašnjost katedrale

njih slijedili su Trst i Kopar. Pulska biskupija prostirala se na području staroga pulskog rimskog agera, južnije od Rovinja do doline Raše, i uključivala je neka područja koja će poslije biti u sastavu Pićanske biskupije – Labin sa svojim okrugom i cijelu kvarnersku obalu istočno od Plomina (ispod Učke) do Rijeke (Rječine). I Porečka je biskupija pokrivala prostor rimskog agera, od mora (između ušća Mirne i Rovinja zaključno) do Pazinštine. Na sjeveru, pod Tršćanskom je biskupijom bio istoimeni maleni gradski okrug te uski pojas Krasa do Buzeštine. Između Tršćanske, Porečke i Pulske dijeceze, u središtu Istre, nalazilo se područje male Pićanske biskupije (između Učke i pazinskog i labinskog okruga). Dolina Mirne bila je granica između Porečke i Novigradske biskupije. Ova posljednja obuhvaćala je svoj okrug te Umag, Buje, Grožnjan, Oprtalj, Završje i Momijan. Piranski je okrug (koji je obuhvaćao Savudrijske uzvisine), zajedno s Koprom, Miljama i Izolom, potpadao pod nadležnosti Koparske eparhije. Od IX. do XI. stoljeća biskupi su imali jak utjecaj na svome teritoriju.

Od tisućite godine njihovu su svjetovnu moć u najudaljenijim područjima koja je bilo teže nadzirati, počeli nagrizati Gorički i Devinski grofovi koji su dobili u leno područja pod crkvenom jurisdikcijom pa nisu ovisili o markgrofovskoj vlasti. Zapravo su sva područja koja su se u XII. i XIII. stoljeću još mogla dati u leno, zauvijek izmaknula biskupijama. Duž obale i u gradovima biskupska je moć opala zbog razvoja i snaženja općina. Biskup je imao pravo na ubiranje desetine, a bogatstvo biskupije mjerilo se prema broju stanovnika. Upravo zbog velike koncentracije na malom području, istarske eparhije nisu bile osobito isplative biskupima. Prisutnost eparhije u većim primorskim gradovima i u malom Novigradu utjecala je, međutim, na prestiž urbanoga društvenog života.

GORIČKI GROFOVI

Plemićka dinastija Goričkih grofova dosegnula je vrhunac u drugoj polovici XIII. stoljeća. Pored posjeda koje su stekli kao *advokati* akvilejskih patrijarha u XII. stoljeću (na Krasu, u Istri, Furlaniji, na goričkim brdima), Meinhardu III. (grof gorički, carski namjesnik u Štajerskoj i Austriji, *advokat* Akvileje, Bressanonea i Trenta) dodijeljen je 1254. godine naslov grofa Tirola nakon smrti njegova zeta Alberta III., dotadašnjeg tirolskoga grofa. Nakon smrti Meinharda III. godine 1258., veliko je nasljedstvo prešlo na njegove sinove Meinharda IV. i Alberta I. Godine 1271. dva su brata odlučila podijeliti posjede: Meinhardu IV. dodijeljeno je područje zapadno od Val Pusterije, dakle Tirolska grofovija, a Albertu istočni dio: posjedi u Koruškoj, Kranjskoj, Furlaniji, oko rijeke Soče, na Krasu i u Istri. Od 1271. govori se o dvjema granama obitelji: goričkoj i goričko-tirolskoj. Meinhard IV. bio je blizak caru Svetoga Rimskog Carstva Rudolfu Habsburškom kojemu je puno pomogao u sporovima i sukobu s češkim kraljem Otakarom Přmyslom. Zauzvrat je obitelj 1279. dobila pravo upravljanja nekim područjima koji su postali habsburški: vojvodinom Kranjskom, Vendiškom (slovenska) markom, a nekoliko godina poslije i vojvodinom Koruškom. S Meinhardovim sinom Henrikom, tirolska je grana obitelji odumrla po muškoj liniji 1335. godine. U XIV. stoljeću, nakon propalih pokušaja uspostave posredne vlasti nad istarskim priobalnim gradovima, novi su se naraštaji Goričana usredotočili na svoje prethodno stečene posjede, jačajući veze

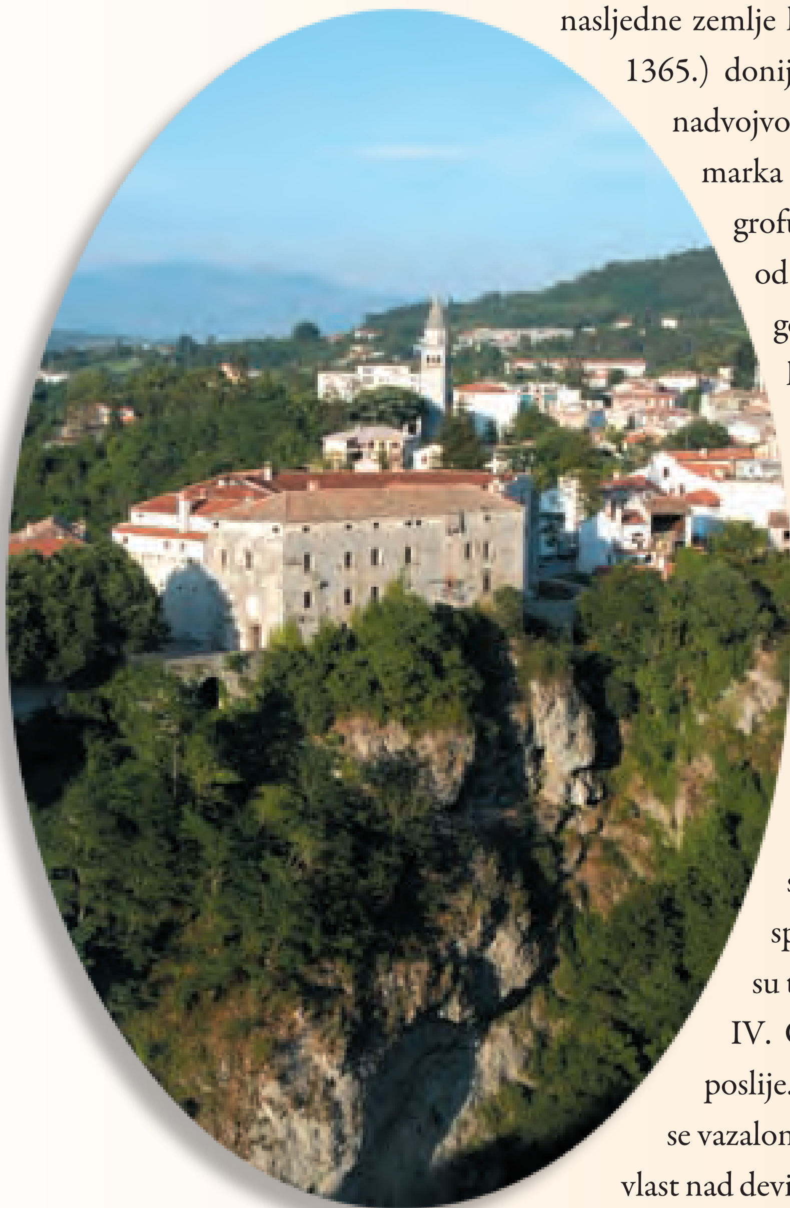
Paz, dvorac

s Habsburgovcima, svojim povijesnim saveznicima. I gorička je grana obitelji, koja se uspjela održati između XIII. i XIV. stoljeća, provela 1342. podjelu (dakle, dodatnu) među nasljednicima Alberta I. Tako su nastale istarska i gorička grana (iz prvobitne goričke) obitelji. Istarska grana obitelji, utjelovljena u osobi Alberta IV., bila je kratka vijeka, s obzirom na to da su već 1365. svi njegovi kranjski i istarski posjedi obećani Habsburgovcima u zamjenu za novčanu pomoć i zaštitu. Nakon smrti Alberta IV. godine 1374., sva je njegova imovina prešla u vlasništvo Habsburgovaca koji su se, kao gospodari Pazinske grofovije i njoj pripojenih posjeda, probili do srca istarskog poluotoka. Gorička je grana obitelji, čiji su se posjedi sveli na sam grad Goricu, na područja oko Soče i na Kras, opstala tijekom cijelog XV. stoljeća, sve do 1500. godine, kada je i ta grana odumrla te je njezina imovina prešla u vlasništvo Habsburgovaca. Goričani su tipična plemićka obitelj njemačko-austrijskog podrijetla, a njihova je povijest slična povijesti mnogih drugih srednjoeuropskih dinastija. Većeg je povijesnog značenja bio njihov pokušaj uspostave vlasti ili kontrole nad jednom teritorijalnom cjelinom: velikim pograničnim područjem između Istočnih Alpa i Jadrana, između germanskog, talijanskog i slavenskog svijeta.

HABSBURGOVCI

Rudolf I. Habsburg (1218.–1291.) izabran je za kralja Nijemaca i 1273. okrunjen carem Svetoga Rimskog Carstva. Bio je to vrhunac duga i strpljiva uspona te obitelji podrijetlom iz kantona Aarau (poslije Švicarskog). Nakon što je Otakar II. Přmysl odustao od zemalja obitelji Bamberg-Spanheim, Rudolf je stekao posjede koji će tijekom stoljeća postati središte moći njegove obitelji: Gornju i Donju Austriju, Štajersku, Korušku, Kranjsku i Vendišku marku, dakle više vojvodina, takozvane

Pazinski kaštel

nasljedne zemlje koje su za vrijeme Rudolfa IV. (1339.–1365.) donijele Habsburgovcima naslov austrijskih nadvojvoda. Koruška, Kranjska i Vendiška marka dodijeljene su 1279. u feud goričkome grofu Meinhardu IV., Rudolfovoj osobi od povjerenja. Otad počinje veza između goričkih grofova i habsburške dinastije koja će se poslije probijati sve južnije prema Jadranu. Nestankom muške linije tirolske grane Goričana (nakon smrti Henrika, sina Meinharda IV.), Albert II. Habsburg (1289.–1358.), unuk Rudolfa I., stupio je 1335. u posjed Vipave i proširio svoju imovinu na Kras. Tirol je postao habsburški posjed 1364., a ubrzo zatim još jedna nasljedna zemlja. Godine 1365. stvorili su se uvjeti za prodor u Istru. Na temelju sporazuma koji su sklopili, Habsburgovci su trebali naslijediti istarske posjede Alberta IV. Goričkog, što se dogodilo deset godina poslije. Godine 1366. Hugo Devinski proglasio se vazalom Habsburgovaca koji su tako uspostavili vlast nad devinskim i kastavskim feudom. Leopold III. (1351.–1386.) dobio je istarske feude, a 1382. prihvatio je dobrovoljnu odanost Trsta; velika je dinastija tako stigla do mora. Povijest Istre povezana je, dakle, sa sudbinom Habsburgovaca od početka njihova uspona. Kao posjed te obitelji, Istra je dijelom ostala u sastavu Svetoga Rimskog Carstva do njegove propasti (1806.). Istarski su posjedi za Habsburgovce stoljećima bili malo i ne tako važno granično imanje, skupina feuda koji su im služili kao naknada za podanike. Pazinska grofovija i pripojeni feudi stvoreni su pod okriljem Goričana, institucionalno i kao naselja, u dvije etape – između 1040. i 1150. i između 1150. i polovice XIII. stoljeća. Nakon dolaska Habsburgovaca nema više promjena ni razvoja; sve ostaje isto i u modernom dobu (XVI.–XVIII.).

OD AKVILEJE DO VENECIJE: VLAST I UPRAVA

U čemu se, na upravno-političkom planu, razlikovala patrijaršijska organizacija Istre i vladavina koju je nametnula Venecija? Akvilejski su patrijarsi željeli vladati markgrofovijom (markizatom) odnosno Istrom kao s provincijom te su joj nametnuli namjesnika, *richtera* i markiza, vrhovne predstavnike delegirane provincijalne vlasti. Njima su bile podređene općinske vlasti, najjači institucionalni i politički subjekti u regiji. Patrijarh je preko svojih osoba od povjerenja želio nadzirati najnapredniji dio Istre. Povjerljivi su ljudi katkad bili Gorički grofovi koji su u međuvremenu stvarali vlastitu feudalnu državu u manje privlačnim dijelovima unutrašnjosti poluotoka. Patrijarsi su, uostalom, pokušavali napredovati pomoću neizbježnih političkih kompromisa. Njihov pokušaj da centraliziraju vlast u osobi kojoj su povjerili markgrofoviju, naišli su na otpor najvažnijih primorskih gradova-komuna, prije svega Pule (ali i Pirana i Kopra). Patrijarsi nisu odustali od svoje provincijske koncepcije vladavine ni kada su počeli gubiti vlast na poluotoku. S druge strane, to je bilo jedino tehnički moguće rješenje za vladanje područjem u kojem se nije boravilo i u kojem je izostao odnos s tamošnjim rukovodećim staležima.

Suprotno tome, Venecija je izbjegla stvaranje provincijskog ustroja na svojim istarskim posjedima, bar do XVI. stoljeća. Sa svakim je pojedinim gradom i komunom pregovarala o podložnosti, nametnutoj ili dobrovoljnoj. Time je priznavala subjektivitet svake istarske komune. Njezina je prevlast, ukratko, bila plod sporazuma između dviju ravnopravnih strana, dviju komuna. U prvoj fazi Venecija je uspostavljala odnos samo s komunama, ravnopravnim institucionalnim tijelima. Tamo gdje nije bilo komune, kao u slučaju Grožnjana ili Buzeta, nametnula je njihovo osnivanje. Predstavnik vlasti glavnoga grada na lagunama bio je podestat (izabran u mletačkom Senatu) koji je odlazio živjeti u istarsku komunu. Preko te osobe koja je posjedovala bitnu upravnu i sudbenu moć,

Venecija je temeljitije nadzirala pojedina istarska središta nego što je to uspijevalo patrijarhu. Istovremeno nije dirala u lokalni ponos, priznajući subjektivitet gradova, pogotovo u međusobnim odnosima. Svaka je istarska komuna imala isključiv (i donekle povlašteni) odnos s *Comune Veneciarum*. Između njih nije bilo posrednika. Sam je podestat bio jamstvo te izravne veze s mletačkim Senatom, vrhovnim tijelom države. Zato je to bila zajednica mletačkih posjeda u Istri, a ne jedan jedini posjed *Serenissime.* U venecijanskim se dokumentima spominju *naši dijelovi Istre (nostre parti d'Istria)*, dakle više subjekata. Očito je rukovodeći stalež Venecije dobro shvatio psihologiju vladanja drugim gradovima, kao i osjetljivost tadašnjih komunalnih društva.

Kopar, Ulica Calegaria i pretorski trijem

KVARNER IZMEĐU XI. I XV. STOLJEĆA

Kao specifično područje tijekom povijesti, Kvarner je bio stjecište triju različitih povijesno-zemljopisnih cjelina. Prva je cjelina dalmatinska, a obuhvaća otoke Krk, Cres i Lošinj, koji su do XIX. stoljeća pripadali povijesnoj Dalmaciji, području koje je nastalo prije svega kao bizantska provincija. Druga je cjelina istočna istarska obala, a treća liburnijska obala od Voloskog i Rijeke do Senja. Za razdoblje ranoga srednjeg vijeka nedostaju povijesni izvori, pogotovo za liburnijski dio. Rimsku *Tarsaticu* razorili su Slaveni i Avari između VI. i VII. stoljeća. Zna se (izvori iz XIV. stoljeća) da je do Rijeke stizala crkvena i svjetovna moć pićanskih biskupa, a nakon njih pulskih koji su krajem X. stoljeća preuzeli ovlasti nad Labinštinom i obalom ispod Učke do Rijeke. Istovremeno, u X. stoljeću, na temelju zapisa bizantskog kroničara Konstantina Porfirogeneta, zemlje Hrvatske kneževine prostirale su se do rijeke *Arse* (Raše) i uključivale istočnu Istru te mjesto na kojem se nekoć nalazila *Tarsatica*. Stanje se u XI. stoljeću počelo mijenjati nakon razvoja feudalnog područja oko Kastavskog kaštela koji je obuhvaćao područje do Rječine. Južnije od te granice nalazila se učvršćena kraljevina Hrvata (nakon 1102. Ugarsko-hrvatska kraljevina), a otoci su i dalje bili u sastavu bizantske Dalmacije u kojoj je Venecija nakon tisućite godine počela širiti svoj utjecaj. Kastav je postao posjed Devinaca u XII. stoljeća. Bio je predaleko da bi pulski biskupi mogli izravno upravljati njime. Upravo u vrijeme Devinske gospode počeo je, u drugoj polovici XIII. stoljeća, razvoj Rijeke, pomorskog mjesta koje je niklo na ruševinama antičke *Tarsatice*. U ispravama iz XIII. stoljeća spominje se naziv *Terra Fluminis Sancti Viti* (poslije, na njemačkom *Sankt Veit am Pflaum*). Rijeka je postala točkom susreta raznih trgovačkih putova koji su tradicionalno vodili prema Kvarneru, razne robe koja je stizale iz brdovite unutrašnjosti, s Krasa, iz istoč-

ne Istre, s Krka, Cresa i Lošinja. *Terra* dana je početkom XIV. stoljeća u zalog Bartolomeu Frankopanu. Nakon nestanka Devinske gospode 1399., Rijeka je u sklopu Kastavske kapetanije prešla u vlasništvo obitelji Walsee. U tom razdoblju oslabljena vlastelinskog nadzora, u Rijeci se počelo razvijati komunalno uređenje. Gradić je uživao razne povlastice i franšize. U prvoj polovici XV. stoljeća gradić Rijeka, još uvijek pod vlasništvom Walseeovaca, još se proširio i privukao poslovne ljude s jadranskog područja (prije svega iz regija Marche i Romagna). Riječki će uspon promijeniti gospodarsku i društvenu sliku, utječući na razvoj Kastavske kapetanije i njezinih dvoraca i naselja (Veprinac, Klana, Volosko, Mošćenice), ali i na privredu otoka Krka i Cresa te Labinštine. Od samog početka Rijeka je poprimila izgled trgovačkoga gradića u kojem je živjelo stanovništvo različita podrijetla i u kojem je komunikacija tekla na slobodnome trgovačkom jeziku toga doba (neka vrsta venetskog narječja), za razliku od jezika koji se koristio u njezinu već izrazito hrvatskom zaleđu. Godine 1466. Rijeka je, zajedno s Kastvom, prešla u vlasništvo Habsburgovaca.

PODESTAT

Za vrijeme patrijarhije i Mlečana, podestat je predsjedavao Komunalnim vijećem čiji su članovi pripadali najuglednijim gradskim obiteljima (bogatije ili znamenitije obitelji). Uz njega, djelovali su suci koji su bili izraz lokalne vlasti. Treba još istražiti koliki je bio njihov utjecaj na podestatove odluke budući da se stanje razlikuje od slučaja do slučaja i od jednog do drugog razdoblja. Mletački se podestat u obnašanju svoje dužnosti oslanjao na pisane norme komunalnog statuta. Imao je sudbenu, civilnu i kričnu vlast na temelju statuta. Osim pisanih zakona, imao je određeno diskrecijsko pravo (tzv. *arbitrium*) u izricanju presuda, tako da su odluke katkad ovisile o njegovu (pretpostavljenom)

zdravom razumu. Podestatovo djelovanje provjeravala je neka vrsta komisije koju je povremeno uspostavljao mletački Senat. Članovima komisije – *auditorima* – mogli su se obratiti, preko *advokata*, oni koji nisu bili zadovoljni presudom (tim su se pravom mogli služiti uglavnom bogatiji građani ili gradske frakcije). U dnevnim upravnim poslovima podestatu je pomagao pretorski kancelar, pravi profesionalac koji je poznavao načine pisanja službenih odluka i kako ih učiniti izvršnim. Kancelar je morao biti stranac. U pravilu je to bila osoba iz podestatove pratnje, Mlečanin. Mletački je podestat, osim za upravne poslove, bio zadužen i za vojno osiguranje grada ili kaštela u kojem je obavljao službu. Morao je poznavati stanje oružja i streljiva i brinuti se o obrambenim zidinama. Njegov je mandat, ovisno o slučaju, trajao 18 ili 36 mjeseci. Neki su mletački gradonačelnici imali i posebne zadatke. Tako je motovunski podestat bio odgovoran za strateški važnu dolinu Mirne u kojoj su se sjekla stabla za venecijanski Arsenal. Gradonačelnici su primali fiksnu plaću, određenu statutarnim normama, a dijelom ju je pokrivala Venecija, dijelom komuna službovanja. Uz to, postojao je varijabilni dio u darovima (*regalie*) koji su se sastojali od vina, stoke, jaja i drugih prihoda u obliku desetine. Gradonačelnici su, dakako, pokušavali prihodovati što je više moguće, od čega potječe (ne samo istarska) narodna izreka: *"Eviva el podestà novo perché el vecio gera un lovo"* (Živio novi podestat jer je stari bio vuk). U svakom slučaju podestat nije smio dopustiti da se komuna okrene protiv njega, niti je Venecija tolerirala krizu njegova političkog legitimiteta (zbog toga je utemeljena služba auditora). Podestat je u pravilu djelovao u skladu s lokalnim interesima, pokušavajući udovoljiti svakoj od suprostavljenih gradskih strana.

Bale, kaštel Bembo

STATUTI I SUDSKA VLAST

Pojava komunalnih statuta prethodila je (u nekim slučajevima) ili je bila istovremena s uspostavom mletačke vlasti na poluotoku. Statut je bio temeljni normativni dokument, ustav na kojem se temeljila uprava naselja i njegove zajednice. U pravilu bio je podijeljen u više poglavlja. Prvo je poglavlje određivalo institucionalni dio, nabrajale su se dužnosti, komunalne službe, njihov djelokrug i pripadajuće naknade, od podestatove i članova gradskog vijeća do one običnog službenoga gradskog čitača proglasa (*comandadore*), dakle svih tijela preko kojih je komuna djelovala. Slijedili su jedno ili dva poglavlja u kojima su bili opisani porezi i fiskalna davanja koja su bila nužna za rad komune, te neka vrsta građanskog zakona u kojem je detaljno bio opisan

Pula, Vijećnica

način prodaje osnovnih prehrambenih potrepština (kruh, meso, riba, vino), način unošenja proizvoda na komunalno područje (s poreznoga gledišta jer se štitila domaća proizvodnja), način poslovanja javnih svratišta kao što su gostionice i sl., dakle osnovna pravila zajedničkog života. Četvrto ili posljednje poglavlje sadržavalo je klasifikaciju prekršaja i zločina s pripadajućim kaznama, neku vrsta kričnog zakonika. U tom su poglavlju određene i norme javne higijene u gradu (pitka voda, odvod, smeće). U dodatku tako koncipiranog statuta nalazile su se izmjene i dopune koje je odredila mletačka vlast (po redoslijedu važnosti tijela koje ih je donijelo: Senat, *auditori,* istarski pokrajinski nadzornik i, na kraju, od XVII. stoljeća koparski podestat i kapetan ili rašporski kapetan). Kopar je vjerojatno prvi istarski grad koji je 1238.–1239. dobio Statut. U Puli je Statut napisan oko 1250. (postoje podaci za 1264.), kao, uostalom, i u Trstu (1250.). Ti prvi statuti nisu sačuvani. Piran je dobio svoj Statut 1274. (jedini iz XIII. st. koji se sačuvao), Poreč 1267. u trenutku odavanja vjernosti Veneciji, Motovun oko 1300., nakon pokoravanja. Broj komunalnih službenika ovisio je o veličini mjesta. Najvažnija gradska ustanova bilo je skladište žita i brašna kojim su upravljale osobe birane među vijećnicima (plemići), a tu su radili i pisari, kao uostalom i u podestatovu uredu. U gradovima koji su trgovali solju, kao Kopar, Piran i Milje, skladište soli i pripadajući mu uredi bilo su također važni za grad. To je bilo mjesto u koje se slijevao novac u gotovini. Porez su ubirali gradski službenici, ili se ta djelatnost davala u zakup. Postojale su potom osobe koje su nadzirale primjenu statutarnih normi (cijenu kruha, cijenu ribe na tržnici), čistoću gradskih ulica, gradska vrata ili četvrti (*capicontrada*), a bile su u tijesnom dodiru s pukom i osjećale njegovo bilo. Upravni su pak činovnici bili zaduženi za poljoprivredna područja u okolici gradova; prijavljivali su moguće zloporabe.

SEOSKE USTANOVE

Seoske su zajednice bile organizirane kroz ustanove koje bismo mogli odrediti kao "civilne" i vjerske. Selo, ili skupina manjih sela i seoskih domaćinstava, bilo je temeljan teritorijalni organizacijski oblik, katkad nazvan *vicinia*. Na razini sela sazivala se skupština glava obitelji. Nisu sve obitelji prisustvovale skupštini, već samo one bogatije i one koje su uživale određeni autoritet u zajednici. Na skupštini je gotovo uvijek postojala isključiva skupina iz čijih su se redova birali seoski sudac (jedan ili dva, ovisno o veličini zajednice) te seoski poglavar kojega se nazivalo *županom* ili *merigom*. Nije postojala nikakva etnička ili jezična razlika u izboru i dodjeljivanju jednog ili drugog termina (župan za Slavene, meriga za romansku skupinu) u raznim zajednicama, iako je prva riječ bila slavenskog, a druga romanskog podrijetla. Možda je naziv meriga prevladao u brojnijim zajednicama s jačom tradicijom. Tako nalazimo na merige u Buzetu (početkom XIV. st. to je bilo naselje, poslije je postalo komunom) koji raspravljaju s mletačkim podestatom iz Motovuna. Ali taj se kriterij ne može u potpunosti primijeniti jer je prilično mnogo vlaških zajednica koje su imigrirale u Istru u XVI. stoljeću izabralo naziv meriga za svoga predstavnika (Marčana, Loborika), prihvaćajući institucionalne oblike područja u koje su došli živjeti. Neki su znanstvenici pokušali odrediti županiju, selo i njegovo društveno i upravno uređenje kao tipičan hrvatski institucionalni model (s obzirom na izraz župan) nasuprot latinskom i romanskom *municipiumu*. Takva je pretpostavka teško prihvatljiva jer se društveno-upravno ustrojstvo seoskih zajednica u Istri, o kojima postoje pisani tragovi u kasnosrednjovjekovnim ispravama (XIV.–XV. st.), nimalo ne razlikuje od institucionalnih modela koje nalazimo na cijelome europskom zapadu (seoska zajednica). Ne postoji ništa specifično za Istru, osim što se seoski poglavar (koji je prisutan u gotovo svim europskim selima) naziva županom. Župan ili meri-

ga nije bio izraz lokalne samouprave, već određene elite unutar zajednice. Uostalom, da bi mogao snositi troškove predstavljanja svoje zajednice pred vlastelinom ili komunom pripadnosti, župan je morao biti imućan. Drugi nosilac vlasti i autoritet seoske zajednice bio je župnik (u većim mjestima). Predstavnik crkve bio je nadležan za jedno ili više sela (pogotovo ako su bila manja) i, uz seoskog poglavara, posrednik između zajednice i moćnika iz okolnih naselja ili komuna. Svećenstvo je činila posebna crkvena mreža, dobro učvršćena na području, koja je imala izravni doticaj s biskupom i drugim crkvenim velikodostojnicima u gradovima, naseljima, kaštelima i selima.

Bale, Sv. Marija Mala

URBANA DIMENZIJA

Srednjovjekovni grad ima izraženu fizionomiju u odnosu na okolno područje. U istarskom se primjeru u većini slučajeva grad nalazi na morskoj obali. Da bi mu se moglo pristupiti, treba mostom prijeći preko jarka. Dugačak most-zemljani nasip spaja Kopar s kopnom. U Pulu se ulazilo preko mosta iznad baruštine pored amfiteatra, u Poreču jarak se proteže oko zidina okrenutih prema kopnu. Nakon mosta, sam ulaz u grad, gradić ili kaštel (kao u Sv. Lovreču ili u Motovunu) obilježavaju vrata s raskošnim arkadama.

Rovinj, povijesna jezgra

Dolaskom mletačke vlasti, iznad gradskih vrata, kopnenih i morskih, postavlja se krilati lav sv. Marka, simbol venecijanskog suvereniteta. Zgrade i javna mjesta u gradu bili su posve različiti od prirodnog ambijenta sela koji su seljaci gledali svaki dan. Bilo je tu mnogo crkava i trgova, katedrala, samostana, palača vlasti na čijoj se lođi sudilo u krivičnim i građanskim parnicama. Grad je sa selom tvorio cjelinu. Često se istarska povijest tumačila prema kriteriju antagonizma, postavljajući s jedne strane urbane sredine, prije svega romanske (talijanske), a s druge slavenska (slovenska, hrvatska) sela. Bila je to povijest “nas i njih”. U stvarnosti, zbog svoje institucionalne i fizičke različitosti, grad je oduvijek upotpunjavao selo. Za seljake je grad bio mjesto prodaje njihovih proizvoda, mjesto trgovina u kojima su kupovali. Tu je bilo novca za posudbu, sudbena vlast za rješavanje sporova, bilježnici za uknjižbu stečenih ili prodanih dobara, za pisanje oporuka ili darovnica, crkveni velikodostojnici, ali i posebne osobe kao što je bio brijač-kirurg. U gradu se nalazila i zabava u gostionicama i razne zamjene seoskom načinu života kao što su saborna crkva sa svojim freskama i kipovima, sezonski sajmovi, javne molitve, procesije, crkvena prikazivanja (srednjovjekovno kazalište). Vjerojatno u urbanom i poluurbanom policentrizmu te u koncentraciji komuna, karakterističnoj za Istru, treba tražiti razloge zajedničkog života, tijekom dugih stoljeća, različitih naroda na istome seoskom prostoru na kojem su se razvili različiti jezici i kulture. Iako su po svojoj strukturi bili slični, svaki je grad razvio oko sebe vlastiti maleni povezani svijet u bližem ili daljemu gradskom okrugu.

PROCVAT URBANIH SREDIŠTA U SREDNJEM VIJEKU

Koliki su bili istarski gradovi na vrhuncu srednjeg vijeka? Na poluotoku, u razdoblju od 1290. do 1320., uz maksimalnu razinu naseljenosti (uključivši Trst i Kras), teško je zamisliti više od 100–110.000 stanovnika. Ne znamo, niti ćemo vjerojatno ikada znati, stvarnu veličinu naseljenih mjesta jer jednostavno ne raspolažemo takvim podacima. Postoji, međutim, nekoliko elemenata (urbana struktura, kasniji demografski podaci) prema kojima se mogu pretpostaviti najveće veličine urbanih i poluurbanih primorskih središta, koje prikazujemo u tablici.

Grad	**Stanovnici (maksimalan broj) oko 1290.–1320.**
Pula	4.000–5.000
Kopar	3.000–4.000
Trst	3.000–4.000
Piran	2.000–2.500
Poreč	1.500–2.000
Gradić	
Rovinj	800–900
Novigrad	700–800
Izola	700–800
Milje	500–700
Umag	500–700

Pula i Kopar s pretpostavljenih četiri tisuće stanovnika vjerojatno su bili najveći gradovi. Uostalom, raspolagali su i s najvećim gradskim okruzima. Najveći, onaj pulski, za vrijeme obitelji Castropola (1310.–1331.) dosezao je 600 km², a koparski (iako je dobar dio područja bio u vlasništvu biskupa) zamalo je prelazio 300 km². Trst je imao sužen gradski okrug i težio je postati morski izlaz Kranjske i Krasa. Poreč je raspolagao okrugom velikim otprilike 200 km², a od XIII. stoljeća u sklopu Pirana bio je mali ager od 60–ak km² koji je intenzivno i uspješno iskorištavan, a tome treba pridodati tada već važne pogone za vađenje soli. Za ostala središta može se tek nagađati. U nadležnosti Milja i Izole

Kopar, gotička propovjedaonica u župnoj crkvi

vjerojatno su bila područja kojima su upravljali i u idućim stoljećima, dakle oko 30 km^2 svakome (to su i najmanji okruzi). Umag je možda raspolagao sa 50 km^2, ili više, a Rovinj sa 70–ak km^2. Teško je procijeniti Novigrad koji je bio biskupsko sjedište, ali možda se može govoriti o stotinjak km^2. Istarski gradovi i gradići (s najviše 5.000 i najmanje 500 stanovnika) bili su na margini prosječnih veličina talijanskih općina (mjesta srednje veličine imala su 10.000 stanovnika), ali sveukupno, pogotovo u demografskoj koncentraciji primorskog područja, upućuju na značajnu urbanu dimenziju (18–21.000 stanovnika raspoređenih na otprilike 120 km obale), ako ih se usporedi s ostatkom istočnog Jadrana ili s nizom gradova/gradića kontinentalnih pokrajina sjeverozapadno od poluotoka (Kranjska, Hrvatska).

PRIMJER URBANE PRIVREDE: PIRAN

Zahvaljujući bogatstvu građe komunalnog arhiva u Piranu koji je preživio rat za Chioggiju (1379.–1381.), saznajemo kakva je bila privredna djelatnost u tome mjestu krajem XIII. i početkom XIV. stoljeća. To je jedino urbano gospodarstvo o kojem postoji opširna dokumentacija koja je temeljito proučena za razdoblje srednjeg vijeka u Istri. Oko 1300. godine u gradu Piranu i njegovu okrugu (na površini od oko 60 km^2) živjelo je 3.000–3.5000 stanovnika. U prvih šezdesetak godina mletačke vlasti (1283.–1340., otprilike) bilježi se porast blagostanja: širi se urbani prostor, grade komunalne zgrade, prije svih vijećnica (1291.) i crkve (Sv. Franjo, Sv. Donat), bitno se proširuje lučki bazen, osnivaju se nova seoska domaćinstva na okolnom području, povećava se površina namijenjena proizvodnji soli. Na spomen Pirana, prva je pomisao (i dandanas) sol, ali ta industrijska grana nije uvijek bila nadmoćna privredna grana komune. Više se pojavljuje kao određena konstanta i jamstvo opstanka budući da je imala sigurnog kupca u Veneciji. Ovdje, kao i u drugim središtima, prisutan je čitav spektar djelatnosti koje su, ovisno o konjunkturi, ali i o godišnjem dobu, zapošljavale najviše radne snage. Važnost sela i poljoprivrede ne može se zanemariti. Morfološka obilježja područja takva su da se dijelovi plodne zemlje nalaze razbacana na različitim udaljenostima od gradskog središta. Na njima se uzgajalo (navedeno prema važnosti): grožđe, maslina, žito i druge žitarice. Za Piran je tipično da su građani/seljaci dolazili do svojih imanja barkom jer je bilo teško probijati se kroz brdovito područje. Nije lako odrediti udio poljoprivrede u ukupnome piranskom gospodarstvu. Iako će se taj udio možda činiti niskim (20–30%), teško je odvojiti grad od sela i njegovih plodova jer je mnogim obiteljima rad na polju (vrtovi, vinogradi, maslinici) bila sezonska djelatnost. Za Piran, kao i za Rovinj i Milje, može se tvrditi da je stanovništvo bilo povezano s mjesti-

Piran, stari uspon

ma poljoprivredne proizvodnje. Zahvaljujući svakodnevnom prijevozu “seoskim” barkama, poljoprivredni se proizvod odmah skladištio u samome gradu. Luka u porastu i blizina Venecije (prelazio se Tršćanski zaljev i plovilo se uz obalu pored laguna), omogućavali su jednostavan prijevoz vina i ulja do glavnog tržišta. Blizina Venecije pogodovala je i razvoju ribarstva kojim su se bavili vlasnici brodica. Od većih bi samostana, privatnika ili općine zakupili određene morske površine za ribarenje (*peškere*), a cijena najma ovisila je o tome koliko je područje bilo bogato ribom. Oko vlasnika brodica uvijek se vrtio, ovisno o godišnjem dobu, velik broj ribarskih radnika. Samo se za vlasnike (*paroni*) brodica (u Istri) koji su se bavili svojom djelatnošću, može reći da su bili osobe kojima je more bilo isključiva “profesija”. To vrijedi i za pomorske trgovce, dok je ribare i mornare bilo gotovo nemoguće međusobno razlikovati jer su se te djelatnosti često poklapale i bile su sezonske. Istarski je pomorski promet tradicionalno bio male kabotaže. Razvoj industrije soli počeo je upravo u drugoj polovici XIII. stoljeća, prema metodama koje će postati stoljetna

tradicija. Za izgradnju bazena u kojima je more isparavalo, bila je potrebna vještina i znanje. Tehniku gradnje piranski su graditelji preuzeli iz Puglije, kao uostalom i paški (znakovito je kruženje informacija u jadranskome bazenu). Obitelji koje su se bavile proizvodnjom soli predstavljale su jasno određenu skupinu u piranskome društvu, kao uostalom i u Kopru i Trstu. Obrtničke djelatnosti, usluge i trgovina zadovoljavali su potrebe grada, njegova okruga i šireg područja prema unutrašnjosti, do Buja i Motovuna, udaljenih 30–50 kilometara.

Djelatnosti se mogu podijeliti na one pretežno urbanog značenja, zbog zadovoljavanja prehrambenih potreba (pekari, mlinari, mesari, trgovci vinom, gostioničari) i na one usmjerene i na okolna tržišta (štavljači, kožari, postolari, tkalci, krojači itd.). Uzevši u obzir veličinu grada, bio je razvijen raznovrstan obrt. Tako u gradu rade proizvođači cigala, terakote, svijeća, proizvoda od pruća, bačava, zatim oružari, slikari, draguljari. Među obrtnicima je bio i priličan broj stranaca podrijetlom iz drugih istarskih mjesta – Furlanije, iz venetskih gradova (ali i iz Kranjske te iz regija Romagna i Marche). Trgovačka je djelatnost uglavnom bila u službi prehrambenih potreba grada: uvozilo se, prije svega, žito i druge žitarice, mahunarke, stoka, mliječni proizvodi. Manjeg je opsega bila kupnja tkanina, kože, drva, metala, vapna. Izvozilo se najvećim dijelom vino, zatim ulje, sol i riba. To bi bila opća slika urbanoga gospodarstva i njegovih odnosa s drugim jadranskim mjestima i područjima. Na lokalnoj je razini cvjetala razmjena robe između grada, seoskog okruga i okolnih područja na kojima se nabavljala sirovina za obrtničke i uslužne djelatnosti te, dakako, stoka, sijeno, žitarice i drvo za ogrjev i izgradnju.

Takvom je gospodarstvu bio potreban stalan dotok novca, novčana pomoć. Piranski su poduzetnici, ovisno o razini pothvata, nalazili potrebne svote novca unutar samoga grada, u drugim mjestima, ili su preko agenata dobivali kredite od velikih financijera. U Kopru, kao i u Trstu, uz mjesne i firentinske zajmodavce, djelovali su predstavnici moćnih bankarskih obitelji iz Firence, Padove i Venecije. Upravo kreditni poslovi svjedoče o živosti piranskih proizvodnih djelatnosti.

NA GORNJEM JADRANU

Istarski su gradovi, u širenju barem od 1100. godine, postali ključne točke za gospodarstvo poluotoka i okolnih regija, što je bio dodatni prostor trgovinske razmjene u sklopu sjevernojadranskoga gospodarskog sustava čija je gravitacijska točka bila Venecija. U XII. i XIII. stoljeću svaki je istarski grad razvio određenu posebnost. Kopar je početkom XIII. stoljeća usavršio proizvodnju i trgovinu soli za Kranjsku. U zamjenu za to Kranjci su donosili u Kopar žito, proizvod koji je bio nužan tome gradu, kao i ostalom dijelu primorske Istre. Dio žitarica, koje priobalni pojas nije uspijevao proizvoditi u dovoljnim količinama za svoje gradove u rastu, nabavljao se uglavnom u Furlaniji, na tržištima žitarica Veneta i duž cijeloga zapadnog Jadrana, od Romagne, preko Marche (Fano, Senigallia) do Puglije. Ovisno o konjunkturi (ponudi), ti su proizvođači žitarica imali veću ili manju važnost za istarske kupce. U samoj se Istri žito kupovalo u dolini rijeke Mirne i, pogotovo, na Puljštini, ali i u Trstu u koji je stizalo iz unutrašnjosti. Piran je uvozio žito da bi ga poslije preprodavao u regiji. Uz to, u petnaestak mlinova koji su se nalazili na vodenim tokovima njegova područja na koja se lako stizalo morskim putem, prerađivale su se žitarice namijenjene primorju

Mirna, Tarska vala

i bližoj okolici. Slično je stanje bilo i u Kopru, duž rijeke Rižane. Ta dva grada bila su središta distribucije žita za sjevernu Istru. Piran je nabavljao stoku uglavnom u Puljštini i Trstu, ali i duž cijele istočne jadranske obale, od Cresa preko Zadra do Šibenika. Tkanine su se kupovale u Veneciji i Firenci. Trgovinski poduzetnici su, kao i obrtnici, često potjecali iz drugih mjesta ili su bili vezani za druga tržišta (Trst, Kopar, Pula, Venecija, mletačko kopno, Ancona, Firenca). Često su se upravo Firentinci bavili gospodarski probitačnom trgovinom stokom, mesom, kožom i sirom duž trgovačkih putova istočnoga Jadrana. Piransko i koparsko vino, koje je izvozila barem četvrtina stranaca, nalazilo je svoje tržište u Veneciji, Muranu i Gradežu, u drugim istarskim gradovima puno manje. To vrijedi i za sol i ulje koji su redovito, osim u Veneciji, završavali u Furlaniji. Piran ima određenih sličnosti s Koprom i Trstom: važan je za uvoz žitarica (Kopar možda manje od Trsta) i jamči proizvodnju soli te vina i ulja. Uz to, počevši od XIII. stoljeća, trgovački je posrednik između sjevernog Jadrana (i Jadrana općenito) i Istre–Krasa te potiče kreditni i poduzetničko-obrtnički razvoj okolnih poljoprivrednih područja. Takav su sjevernoistarski model u XIV. stoljeću primjenjivale, u smanjenom opsegu, i Milje i Izola. Pula je bilo glavno središte trgovine žitaricama u priobalnom dijelu Istre, važna točka iz koje se usmjeravala trgovina govedinom i drugom stokom prema svim gradovima sjevernoga Jadrana, prije svega prema Veneciji (pulsko je područje omogućavalo koncentraciju stada). Pulska luka bila je mjesto na kojem su galije usmjerene prema Istoku ukrcavale vino iz unutrašnjosti Istre, a one koje su išle prema Veneciji, građevno drvo i drvo za ogrjev. Tu su se sretali trgovci kožom iz unutrašnjosti Istre, s Kvarnera i iz okolnih područja, koji su putovali na tržišta središnje Italije. Pula je bila referentno mjesto gospodarskih i novčarskih djelatnosti za središnju Istru i Kvarner. Dostignula je vrhunac svoje gospodarske moći u razdoblju između 1290. i 1320. godine. Slično pulskom, ali nešto manjeg opsega, bilo je porečko gospodarstvo, usmjereno na posredovanje u trgovini građevinskim drvom i kamenom. Svakako su Kopar i Pula, kao uostalom i Trst, Piran i Poreč,

umjeli razvijati vlastite posebnosti kroz tijesnu mrežu odnosa s drugim jadranskim urbanim gospodarstvima, zasnivajući vlastito bogatstvo i na sivoj ekonomiji – krijumčarenju proizvoda za koje je Venecija tražila isključivo pravo trgovanja, prije svega soli i žita. Sve je to – javni i tajni dio – tvorilo sustav trgovinske razmjene u mletačkom Jadranu, sustav koji je u temeljnim osnovama postavljen u XIV. stoljeća.

SREDNJOVJEKOVNA PULA

U razdoblju od XIII. do XV. stoljeća Pula i Kopar dva su najveća istarska grada. U tih dvjesta godina dosegnuli su najviši stupanj urbanog razvoja. Te su granice pomaknute tek u XIX. stoljeću kada je Pula izašla izvan starih gradskih zidina, a u Kopru su bile osušene okolne močvare. I danas se, šećući gradom, mogu prepoznati obrisi srednjovjekovne Pule. Niz zgrada duž obale prati crtu morskih zidina, toliko puta porušenih u srednjem vijeku. Katedrala Sv. Tome nalazi se nedaleko od službenog ulaza s gradske strane. Iza katedrale i krstionice vjerojatno se prostirao donji dio grada (područje na kojem se danas nalaze velike zgrade raznih namjena) do kopnenih vrata, među kojima su bila i Dvojna vrata. Između zidina i kaptolskog brda bila je smještena glavnina urbane strukture, od staroga rimskog foruma do Slavoluka Sergijevaca (antička Zlatna vrata), koja je odražavala (i još uvijek odražava) pravokutni tlocrt rimske Pule. Pravac kojim su tekle zidine duž obale, naglo skreće u području hramova (Augustov hram), gdje je bila morska luka s pristupnim putom do forumu. Na tom su se prostoru nalazile glavne zgrade: gradska vijećnica (ista kao i danas), tržnica ribom i općenito prostor određen za razmjenu robe. Zidine su se nastavljale, obilazeći u široku luku baruštinu koja se nalazila između grada i brda Zaro (gdje je danas zgrada Pošte), do Slavoluka Sergijevaca,

jednog od gradskih kopnenih ulaza. Odatle je polazila cesta u Medulin i uzvisinu Sv. Mihovila (današnja bolnica). Uz cestu su se nalazili antički grobovi koje spominje Dante u *Božanstvenoj komediji*. Od Slavoluka Sergijevaca nastavljale su se moćne gradske zidine s kulama (vidljive duž *Giardina*) do Herkulovih i Dvojnih vrata. Nova Pula, koja se razvijala u drugoj polovici XIII. stoljeća, penjala se uz kaptolsko brdo. Na njegovu su vrhu Sergijevci dali sagraditi kaštel kao simbol svoje moći i želje da vladaju gradom i njegovim okrugom. Na strani okrenutoj prema moru najistaknutije obitelji sagradile su svoje palače. U tom su novom dijelu grada franjevci smjestili svoj samostan i crkvu Sv. Franje, velike arhitektonske novine u gotskom stilu. Očigledno su se franjevci, za razliku od benediktinaca čiji je samostan bio na uzvisini Sv. Mihovila, željeli smjestiti u srcu "pulskoga visokog društva", ali istovremeno biti i na pola puta između puka koji je stanovao u ravničarskom dijelu grada i kaštela Sergijevaca-Castropola.

Pula, gradske zidine

RURALNA DIMENZIJA: RAZVOJ I STAGNACIJA

I dandanas se, polazeći iz bilo kojega mjestašca u unutrašnjosti seoskim putovima malo širim od dvostruke volovske zaprege, mogu prepoznati obrisi starog istarskoga sela. Napuštanjem sela u posljednjih pedesetak godina očuvao se tipičan pejsaž (zanemarimo li povelik broj nelegalnih odlagališta) iz kojega izvire stalna prisutnost ljudske ruke, pogotovo u dugim nizovima suhozidnih međa. To golemo djelo ostvareno je u dvama razdobljima gospodarskog i demografskog širenja istarskoga sela: prvoga u XII. –XIII. i drugoga u XVII.–XVIII. stoljeću. Između tih dvaju razdoblja istarsko je selo stagniralo, trajala je faza depopulacije, kada su pašnjaci zamijenili obrađenu zemlju, iako su i oni bili odvojeni suhozidima i živicama. Gradnja tih okvira istarskog pejsaža nije nikad potpuno prestala. U XIX. stoljeću suhozidi su se uglavnom održavali, ali tek polovicom XX. stoljeća došlo je do njihova konačnog napuštanja; današnji su ih ljudi zapustili i zanemarili vrijednost te jedinstvene i neponovljive civilizacijske baštine. Seoski je krajolik u prošlosti bio bogat i imao je svoju logiku. Oko sela i naselja nalazili su se vrtovi i manji ograđeni pašnjaci za domaće životinje. Dalje su se protezala polja na kojima se sadilo žito, ječam, heljda, zob, sijerak, zatim, dakako, vinogradi i gotovo posvuda maslinici, a nakon njih prsten pojila za napajanje krupne stoke i sklop seoskih putova koji su se zrakasto širili od središta sela ili naselja. Mnogi od tih putova, pogotovo u Poreštini i Puljštini, pratili su pravce već postojećih centuriranih agera iz rimskog razdoblja. Sa sve gušćim naseljavanjem poljoprivrednih područja, u XIII. stoljeću niknula su nova sela, seoska imanja i najmanje jedinice: samostalna gospodarska domaćinstva, s jednom ili dvjema zgradama i štalom. U vrijeme stagnacije najprije su nestala upravo osamljena seoska domaćinstva jer su se ljudi premjestili u sela. Napuštajući sela odlazili su živjeti u *terre,* veća naselja (Mutvoran, Bale, Galižana, Vodnjan, Šišan u Puljštini). U pulskom se području sredinom XIV. stoljeća spominje šezdesetak naselja – što

sela, što seoskih domaćinstava – od kojih su opstali samo najveći. Kasni srednji vijek obilježava upravo ta parabola: uspon, vrhunac, stagnaciju i, u pojedinim slučajevima, pad.

KAŠTELI

Boljun, dvorac

Na obali se pod pojmom kaštel u pravilu razumijevala utvrda, kao što je npr. bio dvorac koji je dominirao Pulom ili Kaštel *Lav* u Kopru (Moccò i Sv. Sočerb pored Trsta), a u unutrašnjosti ne odveć naseljena mjesta na uzvisinama, opasana obrambenim zidinama, odakle su se nadzirali glavni prometni pravci. Pazinski je kaštel iznimka. To je tipičan boravišni dvorac u kojem je stanovao grof. Postojala je, dakle, Istra kaštela, sagrađenih uglavnom između XII. i XIII. stoljeća, koja se miješala i uzajamno djelovala s Istrom komuna. Kašteli izražavaju feudalni uspon koji je (u našemu regionalnom slučaju) tekao usporedno s razvojem komunalnog ustrojstva. Zapravo su to dva lica Istre koja su bitno sazrela do XIV. stoljeća. U bolje očuvane dvorce spadaju dvorci u Momjanu i Završju te naselje-kaštel Sv. Lovreč koji ima određenih sličnosti s Tinjanom, Gračišćem i Pićnom, mjestima koja su postala “gradići” u odnosu na svoje okolno okruženje. U središnjoj Istri i brdskim područjima poluotoka mnogo je ostataka dvoraca, od kojih su mnogi, kao oni u Roču, Vranji, Pazu i Grdoselu, počeli propadati početkom XVI. stoljeća zbog sukoba i iseljavanja, neki su se djelomično preobrazili i povećali, kao oni u Boljunu, Lupoglavu, Kršanu, Kožljaku ili Veprincu na Kvarneru, a neki su postali seoska naselja: Račice, Sovinjak, Dragući, Vrh, Hum. Kaštel je bio mjesto boravka tamoš-

njeg plemstva i vazala, koje su vlasnici posjeda zadužili da za njih ubiru porez i štite stanovnike sela i cijelo područje od napada. S urbanog stajališta, kaštel je bio nešto između sela i naselja (obzidanih ili ne); mogao je postati selo, naselje-gradić ili nestati.

REDOVNICI

Benediktinci koje je 529. u Monte Cassinu utemeljio sv. Benedikt (iz Norcije), prvi su redovnički red zapadnoga, rimokatoličkog, kršćanstva. Prisutnost benediktinaca u Istri potvrđena je od samih početaka postojanja reda, u VI. stoljeću u Puli. U regiji je red zapao u teškoće u XIII. stoljeću. Do tada je samo u Porečkoj biskupiji bilo devet benediktinskih samostana, među kojima Sv. Mihovil pod Zemljom, Sv. Petar u Šumi, Sv. Andrija na istoimenom otoku rovinjskog otočja. U pulskoj su biskupiji benediktinci posjedovali četiri samostana, među kojima je najpoznatije veliko zdanje Sv. Mihovila (na prostoru današnje gradske bolnice; pretpostavlja se da je u njemu boravio Dante), uništen u drugoj polovici XIX. stoljeća. Godine 1002. utemeljena je dugovječna opatija Sv. Mihovila nad Limom. Kamaldoleški samostan Sv. Mihovila, uvijek u okviru benediktinskog reda, postojao je u Balama u XII. stoljeću.

Početkom XIII. stoljeća akvilejski patrijarsi Volfger i Bertold od Meranije potaknuli su dolazak u regiju prosjačkih redova franjevaca i dominikanaca. Urbani razvoj obalnih gradova pratila je prisutnost redovnika tih dvaju redova koji su upravljali bratovštinama čiji su članovi bili predstavnici tamošnje gospode. Prema predaji, sv. Anton Padovanski utemeljio je franjevačke samostane u Gorici, Trstu, Poreču i Puli, a sam sv. Franjo Asiški samostan u Zadru. Franjevci u Istri od početka djeluju kao malobraćani okupljeni u samostane. Godine 1256. otvaraju samostan u Kopru, 1301. u Piranu, 1330. u Milju, bogatim gradovima zahvaljujući proizvodnji soli. U Piranu je 1318. sagrađen sklop crkve i samostana, ali je najznačajniji građevinski kompleks, čija je izgradnja trajala od 1314.

do 1320., onaj pulski s gotičkom crkvom i samostanom, najvišim izrazom tog arhitektonskoga stila u Istri. Bez crkava i samostana, urbani prizori tog razdoblja nezamislivi su. Dominikanci su se pojavili u Kopru već 1220., gdje su bili drugi samostanski gradski red. U Poreč su dominikanci došli 1270. i, kao što je znano, založili se za iskorjenjivanje svake hereze u regiji. Među ostalim crkvenim redovima treba spomenuti templare u Sv. Mariji na Božjem Polju pored Vižinade u XII. stoljeću i dolazak pustinjaka iz reda sv. Pavla, ili pavlina (red mađarsko-hrvatskog podrijetla), u čepićki samostan koji je poslije napušten. Pavlini su se 1459. doselili u veliki samostan Sv. Petra u Šumi, gdje se i danas nalaze.

*Vižinada,
Sv. Marija na Božjem Polju*

ROMANIKA I GOTIKA

Jedanaesto je stoljeće obilježeno intenzivnijom fazom urbanog razvoja istočnog Jadrana. Istarski gradići dostižu, u znaku romaničkog stila, vrhunac svoga urbanog, arhitektonskog i umjetničkog preobražaja krajem XII. i u cijelom XIII. stoljeću. Pula i Poreč među prvim gradovima ograničavaju urbani prostor izgradnjom novih zidina i kula, međutim, u svim drugim komunalnim središtima prisutna je određena romanička monumentalnost u oblikovanju pročelja i trijemova gradskih palača, javnih ili privatnih (vijećnice u Kopru, Piranu, Motovunu, Poreču i Puli). U Poreču je preživjelo desetak romaničkih zgrada, među kojima župnička kuća, a u Piranu i Rovinju nalazimo ostatke iz XIII. stoljeća. Među romaničkim crkvama iz XII. stoljeća treba spomenuti crkvu Sv. Martina u Sv. Lovreču (uzdužni razvoj s tri svoda, tri apside i odvojeni zvonik), ostatke crkve Sv. Marije pored Vrsara i Sv. Petra u Piranu. U romaničkom stilu građeni su samostanski sklopovi Sv. Mihovila

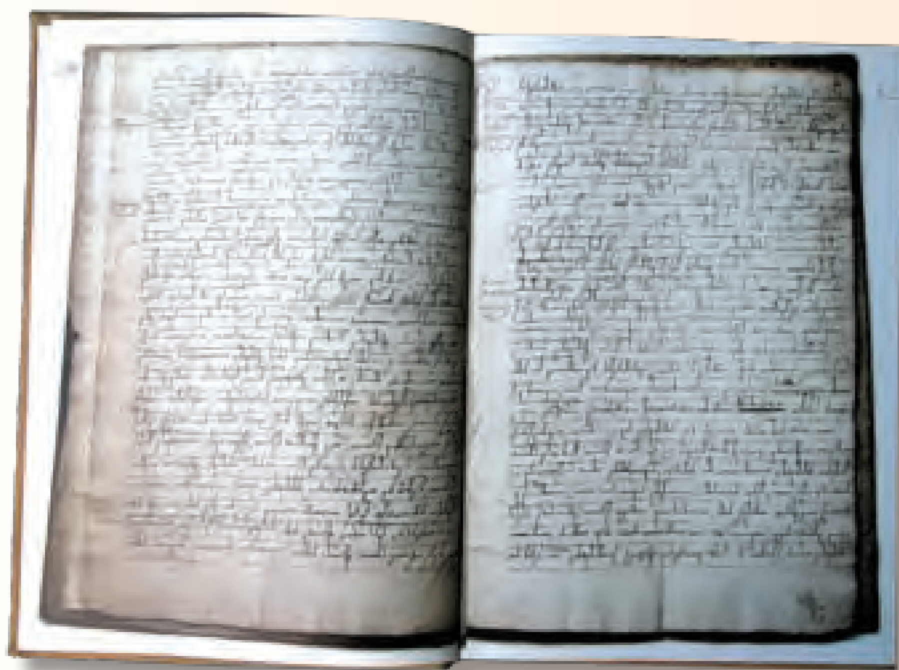
Poreč, romanička kuća

nad Limom, veliki kompleks Sv. Mihovila u Puli (nad njim je naknadno podignuta austrijska utvrda i bolnica), Sv. Petronila pored Kanfanara (ostale su samo ruševine), Sv. Ivana na Polju pored Pule koji su obnovili templari te benediktinski (potom pavlinski) samostan Sv. Petra u Šumi (ostao je samo romanički klaustar). Od manjih crkvica treba spomenuti onu iz Hrastovlja u rižanskoj dolini (unutar utvrde sagrađene 1581.), crkvu Sv. Ilije pored Bala, Sv. Elizeja u Draguću, Sv. Foška u Peroju, Sv. Kristofora pored Rovinja i crkvu Presvetog Trojstva u Rovinju (s kraja XIII. st., s originalnom strukturom). Bareljefi iz XI.–XII. stoljeća mogu se promatrati u Plominu (pročelje crkve Sv. Juraja), na pročelju crkve iz Karšeta u Poreču (na pročelju zgrade dvaju svetaca). Fragmenti fresaka iz XII.–XIII. stoljeća nalaze se u apsidama Sv. Mihovila nad Limom, u crkvi Sv. Martina u Sv. Lovreču, Sv. Foške u Peroju, Sv. Elizeja u Draguću, a vrijedno drveno raspelo nalazi se u Galižani.

Gotički stil u arhitekturi nazire se već krajem XIII. stoljeća. Početkom sljedećeg stoljeća građeni su franjevački kompleksi (crkva i samostan) u Puli i Piranu. U drugoj polovici XIV. stoljeća smanjio se broj građevinskih narudžaba u regiji, iako je u Kopru sagrađeno skladište žita i brašna (1392.) s pripadajućom crkvom Sv. Jakova te nekoliko zgrada i palača (gotičke kuće u *kali* Sv. Margareta i Ulici Santorio). Građevinarstvo oživljava u XV. stoljeću kada su mnoge zgrade osuvremenjene u kasnogotičkom stilu: bifore-trifore na javnim palačama, izgradnja gospodskih kuća u Kopru, Puli i Poreču. Kasnogotički stil ostavio nam je u naslijeđe bogatstvo fresaka, pogotovo u unutrašnjem dijelu poluotoka. Spomenimo apsidu crkve Sv. Nikole iz Rakotula (XIV. st.), svod pazinske župne crkve, kapelu Sv. Antona u Žminju, crkve Sv. Antona u Barbanu i Sv. Ane u Lindaru. Među najpoznatijim slikarskim ciklusima svakako treba spomenuti djelo Vincenta iz Kastva u crkvici Sv. Marije na Škriljinah pored Berama iz 1471. s poznatim *Plesom mrtvaca* i poklonstvom Sveta tri kralja. U crkvici Presvetoga Trojstva u Hrastovlju majstor Ivan iz Kastva ukrasio je unutrašnje zidove prizorima iz Postanka, muke Gospodinove, Triju kraljeva, života Adama i Eve.

PISMA I JEZICI

Tekst iz Istarskog razvoda

Nakon što su Habsburzi preuzeli vlast, njemački je postao službeni jezik kapetanskog ureda Pazinske grofovije, prije svega u korespondenciji s vlasnicima posjeda. S obzirom na raširenost latinskog jezika u svim javnim spisima istarske regije u kasnome srednjem vijeku, njemački je uglavnom bio ograničen u upotrebi. Uz latinski, na glagoljici su ispisani razni natpisi i crkvene knjige poput misala, časoslova i psaltira, koje su napisali pripadnici svjetovnog svećenstva na području između Buzeta, Labina i Barbana, koje je uglavnom pripadalo Akvileji. Pojava liturgije na slavenskome crkvenom jeziku i glagoljice kao pisma veže se uz benediktinske samostane koji se osnivaju u unutarnjem dijelu Istre (Sv. Mihovil pored Pazina, Sv. Petronila kod Dvigrada, Sv. Petar u Šumi), sve manji utjecaj latinskog jezika te jačanje kulturnih veza (kruženje svećenika) toga područja s Kvarnerom (Krk) i hrvatskim primorjem (Vinodol, Senj) u XIII.–XIV. stoljeću. Od početka XIV. do sredine XVI. stoljeća glagoljica se povremeno upotrebljavala kao pismo oporučnih akata, dakle i u građanskim okvirima, a ne samo u crkvenim. Što se tiče govornog jezika, ne raspolažemo vjerodostojnim elementima kojima bismo mogli odrediti jezičnu sliku regije u kasnome srednjem vijeku, s obzirom na toponomastičke naslage kasnijeg doba (XV.–XVII. st.). S etničkoga gledišta, stanje postaje nestabilno zbog depopulacije zapadnog i središnjeg dijela poluotoka. Okvirno se

može pokušati odrediti jezična karta za XIII.–XV. stoljeće: za sjeverno i zapadno primorsko područje (okolica Kopra i Pirana te područje od Buja, Momjana, Grožnjana do izvora Raše) karakterističan je romanski jezik. Politički i kulturni utjecaj Venecije na priobalne gradove uveo je vjerojatno, najprije u okviru urbanog tkiva, a potom i šire, elemente venecijanskog-venetskoga jezika već od XIII. stoljeća. Južno od Lima i na cijelom pulskom području održao se istriotski jezik (Vrsar, Rovinj, Bale, Vodnjan, Galižana, Šišan, Pula) kojim se stanovništvo i danas služi u svakodnevnoj komunikaciji. Osim u pretežito romanskom području, hrvatsko čakavsko narječje bilo je prisutno u unutrašnjosti poluotoka i na kvarnerskoj obali, s iznimkom većih naselja u kojima su se sačuvali talijansko-romanski jezici ili njihove mješavine. Na sjevernom dijelu poluotoka (sjeverno od Buzeta) vjerojatno su bila prisutna slovenska narječja.

PROUČAVANJE SREDNJEG VIJEKA

Moderna historiografija nastala je u XIX. stoljeću kada su se razvili nacionalni identiteti kao izraz moderniteta, zajedno s gospodarskom (industrijalizacija), društvenom (građanska klasa, proleteri, srednji sloj itd.), kulturnom, mentalnom i običajnom preobrazbom. Barem do pedesetih godina prošlog stoljeća povjesničari su za daleku prošlost upotrebljavali (posredno ili neposredno) pojmove i parametre tipične za moderno doba, kao što su država, nacija, društvena klasa, gospodarski razvoj, napredak. Tako smo tumačenjem prošlih događaja na osnovi današnjih ključeva, našli svoje današnje – pogrešne - korijene. Velik preokret učinila je francuska historiografija (škola *Annales*) koja se potom proširila i na povjesničarska iskustva u Europi i Americi (danas je to međunarodna tendencija), koja je dovela do napuštanja prijašnjih kriterija. Počeli su se istraživati sustavi u prošlosti koji su za nju bili tipični: gospodarski, politički i društveni te su-

stavi vrijednosti, mentaliteti. Danas se historiografija stalno trudi, barem ona suvremenija, smjestiti društvo iz prošlosti u njegov vremenski kontekst, razmatrajući sve aspekte danog doba. To se ponajviše odnosi na razdoblje srednjeg vijeka i početke modernog doba (XVI.–XVIII. stoljeće). Detaljnim filološkim istraživanjima pokušava se filigranski prodrijeti u način na koji su ljudi koji su živjeli u to vrijeme doživljavali svoj svijet. Povijesnim ličnostima, događajima, zbivanjima iz prošlosti ne daje se više današnje značenje. U slučaju istarske povijesti prije modernog doba (XIX. st.), potrebno je pažljivo izabrati način na koji ćemo opisati određenu zajednicu, gradsku ili seosku, prepoznati određeni narod i određenu kulturu, ili raspoznati određeni identitet. Svijet kojega više nema, svijet iz prošlosti, bez obzira na to je li riječ o XIII. ili XVIII. stoljeću, pojavljuje se kao velik i složen planet u čije tajne pokušavamo prodrijeti istražujući ga kroz naraštaje. Svaki novi naraštaj otkrije nešto što može promijeniti spoznaje njihovih očeva. Sve to spada u historiografiju: veliko istraživanje i veliko, neizbježno i nužno promišljanje o tome što tražimo i kako.

Pula, triptih gotsko-venecijanskog stila

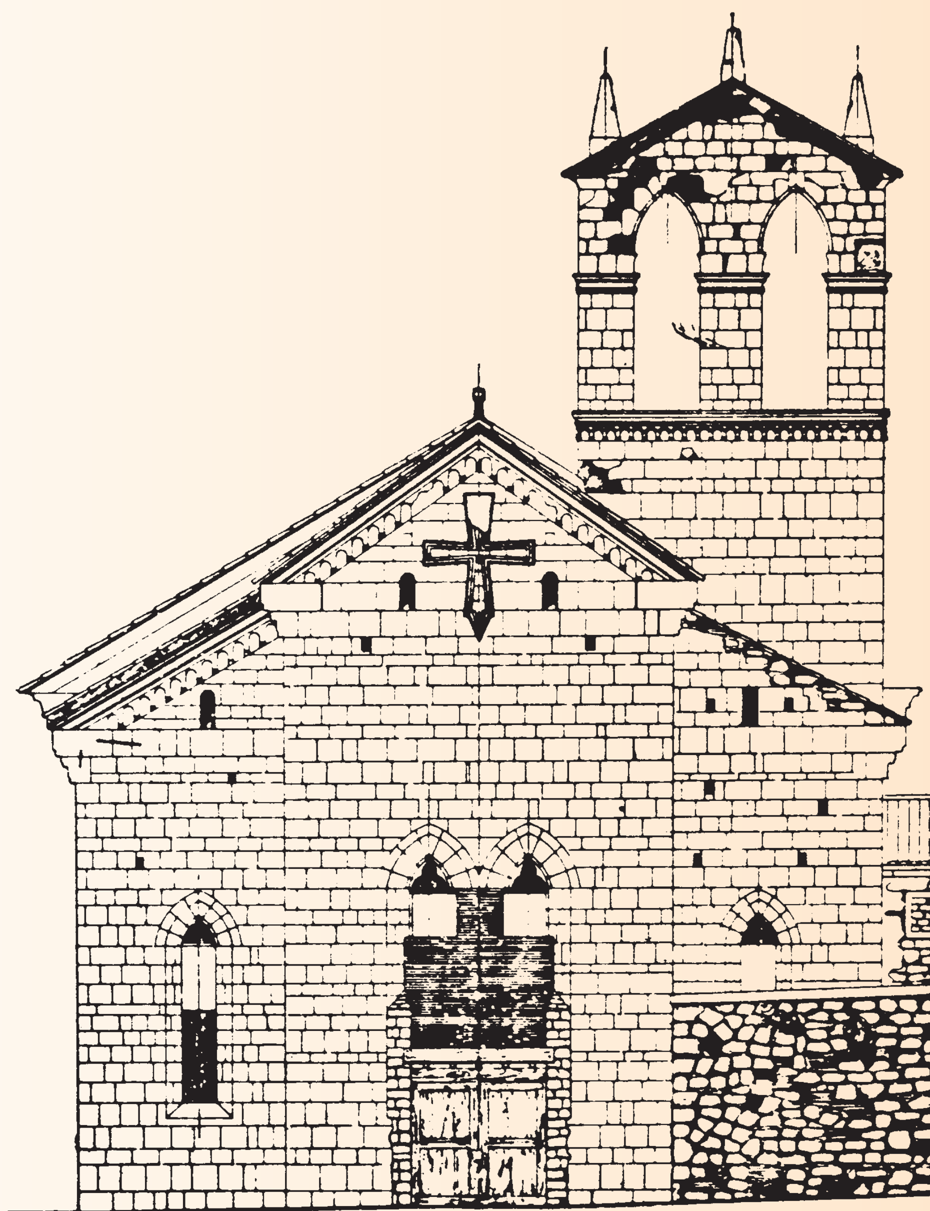

SREDNJOVJEKOVNA ISTRA DANAS

Gdje se danas mogu pronaći tragovi srednjeg vijeka u Istri? Taj se stari dio Istre sačuvao u bližoj unutrašnjosti poluotočnog trokuta, dok primorski dio doživljava žestoku preobrazbu u službi turističke industrije koja mijenja karakteristične obrise obalnog pojasa. Dakako, zvonici Pirana i Rovinja i dalje se ističu iznad urbane mase zgrada, ali to su ostaci slavnog XVIII. stoljeća, a ne srednjeg vijeka. Današnju staru Istru, uglavnom mletačku, čini velik broj zgrada podignutih u XVIII. stoljeća, u razdoblju ponovnog uzleta. Srednji je vijek prisutan, ali je prikriven, potrebno ga je dešifrirati. Zato treba krenuti od obrisa naselja u unutrašnjosti poluotoka: Grožnjan i Motovun još uvijek na neki način odražavaju XIV. stoljeće. Ulaženje i izlaženje iz Grožnjana kroz neka od sporednih vrata može nam dočarati kako se nekoć živjelo u srednjovjekovnom gradiću. Neka naselja iz unutrašnjosti promatrana iz udaljenosti, zadržala su izgled koji su imala u kasnome srednjem vijeku, ako su ostala cjelovita. Nakon obrisa grada, urbani se obujam može raspoznati u svim većim središtima XIII.–XIV. stoljeća: Pula, Kopar, Piran, Poreč (u Trstu i Rijeci snalaženje je teže zbog novosagrađenih zgrada). Sljedeći je element unutrašnjost grada. Urbani interijer nekih rovinjskih ili piranskih *kala* može nas vratiti u XIII.–XIV. stoljeće usprkos kasnijim izmjenama. Potom treba promatrati zgrade. Na Pazinskom kaštelu prepoznatljiv je način gradnje iz XIII. stoljeća i njemačka gotika iz idućeg stoljeća. Sjajna crkva Sv. Franje u Puli remek-dijelo je gotike (s kasnijim dopunama), zatim romanički zvonik u Sv. Lovreču i, na kraju, zgrade i palače koje se nalaze svagdje, duž obale i u unutrašnjosti (Bale, Vodnjan, Poreč, Piran, Motovun). Srednjovjekovna fizionomija zadržala se duže u Istri nego drugdje jednostavno zato što su se neki urbani prostori (npr. onaj pulski) prerano razvili u odnosu na veličinu grada, da bi ih potom, u XVI. stoljeća, stanovnici napustili. U nekim slučajevima, kao u Poreču i djelomično u

Puli, tek su se u XVIII. stoljeću gradovi vratili na veličinu koju su izgubili dvjesta godina prije.

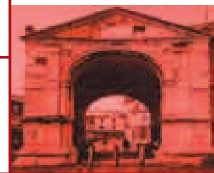
Važniji gradovi koji su uspjeli prijeći srednjovjekovne okvire bili su Trst, nakon što je postao slobodna luka, i Piran. Bale, Vodnjan, Pićan, Gračišće, Motovun i Buzet su *terre* (mjesta) i kašteli koji su dosegnuli svoju optimalnu veličinu u XVI. stoljeću i ostali gotovo nepromijenjeni do XIX. stoljeća. U XIX. stoljeću uklonjen je srednjovjekovni izgled, a u sljedećem je stoljeću potpuno prekriven.

Pula, Sv. Franjo

ČETVRTO POGLAVLJE

IZMEĐU REPUBLIKE I CARSTVA (1420.–1797.)

1. OBLICI VLADANJA

DVA RAZLIČITA SUVERENITETA – Štit *Serenissime* – Politička ravnoteža – Napetosti oko Trsta – 1508. godina: mletačko-habsburški rat – Rat Cambraiske lige – Sukobi u regiji – 1516. godina: novi mletački posjedi – Podjela – Stalne trzavice – Uskoci – Rat 1615.–1617. godine – Utvrde i napetosti – XVII. stoljeće – XVIII. stoljeće – 1797. godina: kraj jednog doba – MLETAČKI MODEL – Tri razdoblja mletačke vladavine – Koparski podestat i kapetan – Pokrajina Istra – Rašporski kapetan – *Podesterie* /Načelništva – Komunalne uprave – Podestat – Koparski sudac – Javni proračun – Troškovi i prihodi mletačke Istre – Vojna organizacija – HABSBURŠKI MODEL – Sredstvo kompenzacije – Pazinska grofovija – Upravni ustroj grofovije – Stagnacija u XVII. stoljeću – Obitelji Porzia i Auersperg – Napetosti 1712. godine – Austrijsko primorje – Kastavska kapetanija i Rijeka

Kopar, vrata Muda (XVI. st.)

2. STANOVNIŠTVO I GOSPODARSTVO

PROŠLA VREMENA – Razvojni ciklusi – Prošlost i izvori – XV. STOLJEĆE – Kopar – Gradovi – Privreda i proizvodi – Nestanak manjih sela – "Propadanje" – XVI. STOLJEĆE – Ratovi i epidemije – Kolonizacija – Promjena proizvodnih modela – "Starosjedioci" i "pridošlice" – Lokalni mikrosukobi – Gospodarska kriza – Podregionalni modeli – XVII. STOLJEĆE – Stagnacija 1580.–1620. – Novi trendovi rasta – Stabilnost na selu – Preokret – XVIII. STOLJEĆE – Kriza 1693.–1718. – Proizvodnja ulja – Uvoz/izvoz – Slana riba – Rovinj – Ekspanzija – Dostizanje vrhunca – Kriza 1780.–1817.

3. DRUŠTVO

STARI REŽIM – Predmoderna dimenzija – Granica i isključivost – Identitet društvene zajednice – GRADOVI – Primorska središta – Društveni slojevi – Kopar – Slučaj Rovinja – Piran – Sol – Slučaj Poreča – Plemstvo – Puk – Laičke bratovštine – Druga polovica XVIII. stoljeća: društvene napetosti – SEOSKI OKRUZI – Imigracijski tokovi i institucionalna ustrajnost – Uključivanje i prilagodba – Dugotrajan proces – Nasilje i razbojstva – Oblikovanje sela – FEUDI – Kasni zapadni feudalizam – Manjinski društveni model – 12 mletačkih feudalnih jurisdikcija – Istarski feudalci – Crkveni feudi – Ruralne feudalne zajednice – NADVOJVODSKI POSJEDI – Naseljena mjesta – Društvo – Kvarnerske komune

4. KULTURE

IDENTITET I KULTURA – Pripadnost – Jezici i lokalne kulture – Pobožnost – Raznolikost modela – Društvene zajednice koje se mijenjaju – Međusobna razmjena i suživot – PROTESTANTIZAM I KATOLIČKA REFORMA – Luteranstvo – Vlačić i Vergerije – Pučki jezik – Vizitacija kardinala Valiera – Reforma Katoličke crkve – Discipliniranje vjernika – UČENA KULTURA I PUČKA KULTURA – Blizina Venecije – Narodi i kultura – Ugled – Obrazovanje i akademije – Pučka kultura – Seoska kultura – Slavenska Istra

U razdoblju od 1420. do 1797. istarski je poluotok bio podijeljen između dvaju vladara – Mlečana i Habsburgovaca – i dvaju različitih političkih, institucionalnih i upravnih modela. Gotovo tri četvrtine poluotoka pripadalo je Mletačkoj Republici. Istra je za Veneciju bila pomorska periferija u pravom smislu riječi, produžen dio njihovih laguna. Za Habsburgovce istarski su posjedi bili udaljena pogranična zemlja, skup teritorija koji su davani u najam najvjernijim vazalima. Mletačka je Istra bila komunalno ustrojena, to je bilo područje u kojem je u XVII. stoljeću uveden pokus provincijskog uređenja utjelovljenog u liku koparskoga podestata i kapetana. Time se izravnije izvršavala sudska vlast, utjecalo na javno gospodarstvo općina i na skladišta žitom, organizacija obrane postala je pokretljivija, a ojačao je i općenit osjećaj pripadnosti jednoj državi, iako "starog režima". Habsburška se Istra nije bitno promijenila na društvenom i institucionalnom planu u razdoblju od srednjeg vijeka do XIX. stoljeća (feudi su ukinuti 1848.). Ostala je zajednica feudalnih posjeda, među kojima su se isticale Pazinska grofovija i Kastavska kapetanija.

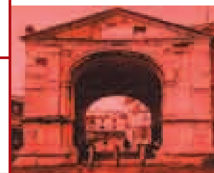
Malo se ratova (iako su bili katastrofalni) zbilo na istarskom tlu. Najveći problem za vladare (što su stalno ponavljali u svojim ispravama) bila su opustošena sela, a u nekim slučajevima i gradovi (Pula, Poreč, Novigrad) zbog raznih razloga (nestašica hrane, strukturalni problemi poljoprivrede, sukobi između starih i novih stanovnika). Takvo je stanje ugrožavalo sigurnost i štetilo lokalnom razvoju jer je riječ o pograničnom području, pa se sustavno poticalo naseljavanje. Proces koji nazivamo kolonizacijom (prije svega seoskih okruga) trajao je dugo, od 1520. do 1670., i u raznim je razdobljima obuhvatio gotovo cijeli poluotok. Historiografija je proces naseljavanja dugo smatrala ključnim za shvaćanje novovjekovne Istre, prije svega etničko-kulturne slike u osvit stvaranja nacija (XIX. st.). Doista, nakon stabilizacije sela u XVIII. stoljeću, naselja i prezimena u idućih dvjesta godina, do 1943. odnosno 1947., a i poslije, ostaju gotovo ista i na selu i u gradovima. Smatralo se da je kolonizacija promijenila prethodnu etničku sliku na štetu romanskih zajednica.

U stvarnosti je stagnacija na zapadnom istarskome pojasu (gdje je romanska prisutnost bila izraženija) počela u XIV. stoljeću. Taj se dio Istre svakako promijenio. No etničko-kulturna podjela između gradova, kaštela i naselja – u okviru snažno integriranog (nemojmo to zaboraviti) institucionalnoga, gospodarskog i društvenog sustava, iako ne i jezično-etničkog – ostala je gotovo jednaka u razdoblju od XIV. do početka XIX. stoljeća. Do promjena je došlo kod slavenskog stanovništva regije: zajednice takozvanih Vlaha, podrijetlom iz unutrašnjosti Dalmacije, po mnogo čemu se razlikuju od prijašnjih autohtonih Slavena. Njihova integracija nije bila ni jednostavna ni neposredna, o čemu svjedoči pojava razbojništva u selima.

U cjelini je Istra pretrpjela teško razdoblje, pogotovo između XVI. i XVII. stoljeća, zbog gospodarske i demografske stagnacije, unatoč migracijskim tokovima i promjeni etničkih sastavnica na selu (kolonizacija). Poluotok je izašao iz krize u XVIII. stoljeću, nakon završetka mletačko-turskih ratova, kada je doživio jasan procvat, prepoznatljiv na cijelom području.

1. OBLICI VLADANJA

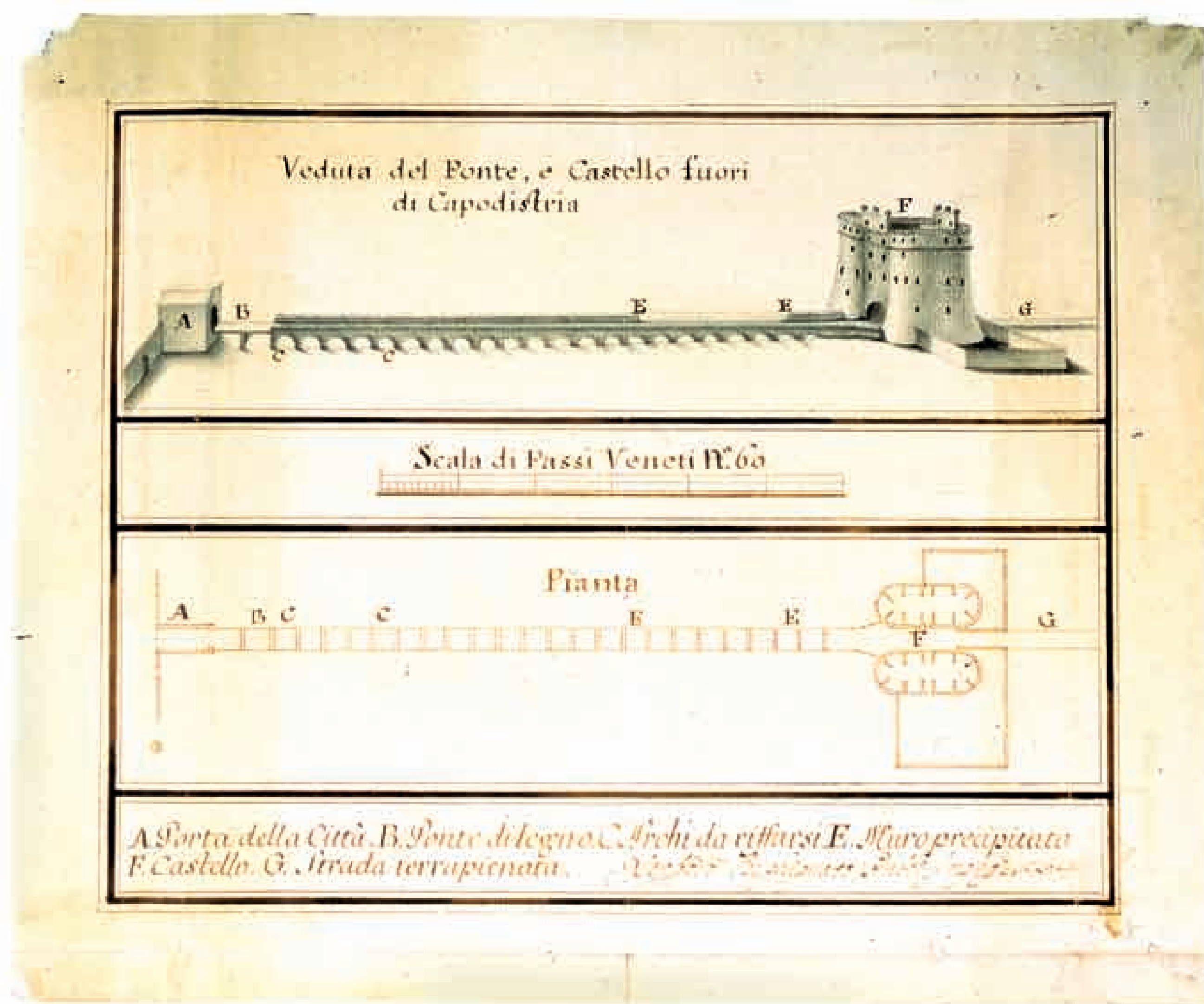
Dva različita suvereniteta

Štit *Serenissime*

Mletačka je Republika u prvoj polovici XV. stoljeća bila nešto sasvim drugo nego samo pedeset godina prije. Ta je država vladala dobrim dijelom Padske doline, bogatim gradovima kao što su Padova, Vicenza, Verona, Brescia, Bergamo; Dalmacijom (uglavnom njezinim otocima); kontrolirala je Furlaniju; imala je posjede na albanskom primorju; na jonskim otocima; držala je Kretu, a željela je i nešto više: Cipar. Istra je bila druga strana venecijanske morske obale, najbliža periferija, neka vrsta zaštitnog plašta zajedno s lagunama. To je bio prostor koji je spajao mletačko kopno i lagune s morskim posjedima. Nije slučajnost da je u XVI. stoljeću Istra nazvana "štitom *Serenissime*" (*Scudo della Dominante*). Do srca Istre dosezala su krajnja područja Svetoga Rimskog Carstva u kojima su vladali Habsburgovci, oštri protivnici Venecije na sjevernom Jadranu. Istarski je poluotok, dakle, bio podijeljen između dva različita državna uređenja: s jedne strane Republika koja se od Alpa i Padske doline protezala preko Jadranskog i Jonskog mora do istoka, s druge Carstvo, srednjoeuropska konglomeracija čiji su najjužniji dijelovi bili Trst i Pazinska grofovija. Dvije suprotstavljene političke logike sukobljavat će se u regiji od XV. do početka XVIII. stoljeća.

Politička ravnoteža

Razdoblje od 1420. do 1520. vrijeme je određivanja političke ravnoteže na području od Akvileje do Kvarnera. Venecija nije još posve odustala od želje za kontrolom Trsta i cijelog istarskoga poluotoka. Granica između mletačkoga komunalnog dijela i feudalnoga habsburškog bila je još nejasna i neodređena. Tršćanska je općina tijekom nekoliko desetljeća bila povod napetostima između *Serenissime* i Habsburgovaca. Od druge polovice XV. stoljeća Tršćani su više puta pokušali preuzeti unosnu trgovačku razmje-

Kopar, Kaštel "Leone"

nu koja se odvijala između Kranjske (žito i željezo) i Kopra, Milja i Pirana (sol i drugi obrtnički proizvodi). Napetost je dostigla vrhunac 1462. nakon još jednog pokušaja tršćanske vojske da zaustavi trgovinu. Venecija je reagirala 1463., poslavši vojsku na prijelazima prema Kranjskoj, a potom zauzevši utvrde u okolini Trsta koji je stavljen pod opsadu. Kranjci nisu pružili stvarnu pomoć (usprkos carevoj naredbi) Trstu koji je pokušavao ometati njihovu tradicionalnu razmjenu dobara s Koprom, tako da se grad na kraju morao predati. Mlečani su vojno zauzeli gradske utvrde Sv. Sočerb, Moccò i Castelnuovo i primorali Tršćane na prodaju soli Veneciji po cijeni koja je vrijedila za ostale istarske gradove. Tako se nije ostvarila želja Tršćana da postanu pomorski izlaz Kranjske. Shvatili su da nije bilo dovoljno biti carskim gradom da bi se postalo važno gospodarsko središte. Politički i privredni sustav koji je Venecija uspostavila na

moru onemogućavao je bilo kakve ambicije. Trebalo se prilagoditi njezinim pravilima, ili ostati odsječen.

Napetosti oko Trsta

Takvo je stanje dovelo do nove tršćanske krize 1468., nakon što se gradski upravljački stalež podijelio u dvije frakcije, venecijansku i carsku, što je potom prouzročilo njihov sukob. Bila je to neka vrsta građanskog rata u malom. Dolazak u grad carskog izaslanika, kapetana Nikole Luogara, gospodara vipavskog dvorca, i njegov pokušaj ukidanja komunalnog uređenja, izazvao je otvoreni ustanak. Luogar je izbačen iz grada, a Tršćani su 1469. čak uputili molbu Veneciji da ih pokore. To je izazvalo reakciju carske frakcije. Na čelu svoje male vojske, Luogar je iste godine zauzeo grad, osvetio se provenecijanskoj frakciji i nametnuo gradu carsku vlast. Tek je 1478. car Fridrich III. ponovno odobrio Trstu komunalno uređenje i primorao kranjske trgovce da za svoju djelatnost koriste taj grad, a ne gradove iz mletačke Istre. U međuvremenu je 1470. Kranjski sabor zatražio kontrolu nad Trstom i uvođenje obveze plaćanja poreza, kao što su činili drugi subjekti u sastavu vojvodine. Takav je zahtjev ponovljen 1485., ali su se Tršćani, uz carevu podršku, tome žestoko oduprli. Te su godine ponovno zapriječili putove između Krasa i istarskih luka. Venecija je na to odgovorila dokazavši još jednom svoju snagu. Spor se okončao otvaranjem cesta, a Trst je morao platiti štete.

1508. godina: mletačko–habsburški rat

No sve se te čarke nisu zaustavile na tome. Gradovi su imali vanjsku podršku, što je izazvalo antagonizam i suparništvo između Trsta, s jedne, i Kopra te ostalih istarskih gradova (Milje, Izola, Piran), s druge strane, a takvo će stanje potrajati cijelo XVI. i XVII. stoljeće. U Veneciji su, nakon stalnih tršćanskih incidenata, bili potpuno svjesni opasnosti i smetnja koje je mogla izazvati habsburška prisutnost nakon što je dinastija 1500. pripojila Goričku grofoviju, u samoj blizini srca mletačke države. Morska je sila, nakon promjene stanja u Albaniji u korist osmanske države (gubitak Drača i povlačenje do Boke kotorske 1499.) počela razmatrati stvaranje političke ravnoteže barem na sjevernom Jadranu, tako da sa svojih posjeda udalji odveć bliske Habsburgovce. U takvim političkim prilikama treba tražiti razloge prvog od dvaju ratova koje je Venecija vodila u Istri u moderno doba (drugi je

Motovun, Nova vrata

bio Gradiški ili Uskočki rat 1615.–1617.). I Habsburgovci su, uostalom, težili širenju svojih posjeda osvajanjem Furlanije.

Rat između cara Maksimilijana i Mletačke Republike izbio je u ožujku 1508. Povod je bio zabrana prolaska caru Svetoga Rimskog Carstva i njegovoj vojsci kroz područja u vlasništvu Venecije (car je do Milana želio doći preko Furlanije). Napad su pokrenule carske snage upadom u Furlaniju. Venecija je odgovorila munjevitim ratom: njezine su čete (obje su vojske bile plaćeničke) uspješno prodrle do Krasa i unutarnjeg dijela Istre i razbile carske trupe. Do konca svibnja osvojeni su Devin, Gorica, Postojna, Trst, Pazin i Rijeka, a u lipnju je potpisano trogodišnje primirje. Maksimilijan je odustao od svih svojih jadranskih posjeda, a Venecija je uspostavila teritorijalni kontinuitet od laguna do Rijeke, a posjedom Postojne došla pred vrata Kranjske. Za Veneciju je to bio idealan rezultat.

Rat Cambraiske lige

Potpunom prevlasti na cijelome sjevernom Jadranu potaknuto je, međutim, neprijateljstvo drugih država prema Veneciji (u nekoliko je godina Republika proširila svoju vlast na luke pokrajine Puglije, na gradove Cremona i Ghiara d'Adda te, naposljetku, na Trst i Rijeku). Šest mjeseci nakon primirja utemeljen je protuvenecijanski savez na čijem je čelu bio papa Julije II., a članovi su, osim Papinske Države, bili Habsburgovci, Kraljevina Ugarska (i Hrvatska), Kraljevina Francuska, krune Španjolske i Napulja, markiz iz Mantove i vojvoda iz Ferrare. Savez u kojem su bile gotovo sve europske sile, nazvan je Cambraiska liga. Napadnuta premoćnim silama, Venecija je pretrpjela težak poraz kod Agnadella 1509. godine. Njezina se vojska povukla i okupila na ulasku u lagunu, iako su se neki gradovi, kao Padova, pokazali vjerni Republici u pružanju

otpora (alternativa je bila Carstvo). U trenutku kada je trebalo zadati posljednji udarac, protivnici su posustali. Papa je prvi razbio savez, zabrinut zbog prevelikog jačanja Francuza u Italiji. S druge strane, svim je drugim protivnicima vraćeno ono što im je Venecija oduzela. Zasebnim su sporazumima sve sukobljene strane sklopile mir u Veneciji, osim cara Maksimilijana koji nije želio napustiti mletačko kopno. Nakon što je ponovno prikupila snage, Republika je potukla carsku vojsku.

U tom ratu Istra je platila veliku cijenu. Najprije je Venecija zauzela habšuršku Istru i Kvarner (svibanj 1508.), nakon čega je uslijedilo brzo povlačenje i prepuštanje općina samoobrani. Grof Frankapan (hrvatsko-mađarski podanik) opljačkao je 1509. istarska sela. Sljedeće godine, dok se rat smirivao na mletačkom kopnu, u Istri se nastavljao. Zaseban rat unutar rata vodili su Trst i Milje napadajući se i opsjedajući s mora i kopna. Rašporski kaštel bio je poprište teških sukoba sve dok na kraju od stare venecijanske utvrde nisu ostale samo ruševine. Godine 1511., u trenutku primirja, dogodio se jedan od rijetkih upada Turaka u Istru. Osmanlije su tada ušli u pazinsko područje, ali su se utvrđena naselja uspjela obraniti od napada. Od 1513. do 1516. trajala je druga faza rata. Venecijansko-habsburški sukob u Istri i Furlaniji zapravo nije nikad ni prestao, a najteže su posljedice snosila sela u unutarnjem dijelu poluotoka i susjedna sela u zapadnome primorskom pojasu.

Sukobi u regiji

Primirjem u prosincu 1516. okončani su sukobi koji su tada već bili lokalnog karaktera, neka vrsta gerile. Počeli su mirovni pregovori oko podjele feudalnih teritorija između Republike i Habsburgovaca. Venecija je proširila područje pod svojom vlašću s 2.000 na 2.400 četvornih kilometara. Pored komuna, Mlečani su uspostavili vlast nad nekoliko velikih feuda: Barban s Rakljom, Završje s Vižinadom te Svetvinčenta, i manjih: Momjan, Grimalda s Marčeniglom i Račice. Habsburgovcima je ostala u posjedu Pazinska grofovija s pripojenim feudima Mahrenfels i Wachsenstein (Lupoglav i Kožljak), ograničeni posjedi Pićanske biskupije, gospodstva Grdoselo i Paz s Gradinjama te samostan Sv. Petra u Šumi. Sveukupno 750 četvornih kilometara površine, odnosno 1.000 četvornih kilometara s Krasom i Kastavskom kapetanijom.

1516. godina:
novi mletački posjedi

Vižinada, mletački lav

Za razliku od prethodnog stoljeća, podjela Istre na mletački i nadvojvodski dio činila se sada puno jasnijom. Prihvaćena je 1535. godine. Samo se područje dvojako moglo tumačiti, ovisno o točki gledišta: za Austrijance mletački su posjedi okruživali Pazinsku grofoviju, a za Mlečane je grofovija bila uvučena poput klina u venecijansko vlasništvo. Granična je crta polazila iz doline Milja prema istoku, duž Krasa do Brgudca, da bi potom skrenula na zapad, južnije od Huma, Dragućа i Grimalde, zatim jugoistočno od motovunskog okruga do Limske drage (istočno od Sv. Lovreča) i nastavljala se u širokom luku južnije od žminjskog okruga (habsburško vlasništvo), preko Raške doline do kvarnerske obale istočno od Plomina (iza Brestove). Dvije su Istre sada bile teritorijalno homogene, tj. nisu više postojale enklave, kao u južnoj i istočnoj Furlaniji. Granična je crta, međutim, postala usijano područje na kojemu gotovo nikad nisu prestali sukobi među ljudima koji su živjeli s jedne ili s druge strane granice. Lokalni konflikti i odmazde, tipični za ruralno društvo toga doba, poticani su upravo prisutnošću granične crte koja je omogućavala izbjegavanje kazne. Sve su dodatno zamrsila zasebna područja nazvana *differenze*, neka vrsta ničije zemlje, u kojima je pravo na pašnjake i šume bilo najčešći razlog izbijanja sukoba i osvete između obitelji koje su živjele s jedne ili druge strane granice, u Limskoj dragi i na Krasu.

Podjela

Stalne trzavice

Trzavice između Venecije i habsburškog carstva nastavile su se u cijelom XVI. stoljeću. Nakon poraza u Agnadellu, Venecija nije više bila ista kao prije. Njezina politika nije više bila ekspan-

zionistička, već usmjerena na zadržavanje posjeda stečenih u XV. stoljeću. Mlečani su, međutim, i dalje bili pomorska sila koju nije bilo moguće izravno napasti (što dokazuje pobjeda nad Osmanlijama u pomorskoj bici kod Lepanta 1571.). Habsburška se politika stoga usmjerila na izazivanje napetosti ne bi li tako potkopala pomorsku superiornost Republike. Razna podbadanja te uznemiravanja uskoka (izbjeglice s područja pod Osmanlijama, koji su pronašli utočište u Senju) koje su Habsburgovci koristili radi ometanja mletačke plovidbe, započela su osamdesetih godina XVI. stoljeća i nastavila se još većom žestinom do prvog desetljeća idućeg stoljeća.

Uskoci

Uskoci su 1597. napali Pulu i Rovinj, koji su im se uspjeli oduprijeti. Dvije godine poslije napadnut je Labin koji se donekle obranio, i Plomin koji su uskoci zauzeli. Nije trebalo dugo čekati mletačku odmazdu: Trst je opsjednut s mora, Rijeka i Lovran su bombardirani, Pazinska grofovija podvrgnuta je čestim upadima. Napetosti su dodatno porasle i pogoršale odnose između mletačkog i habsburškog dijela Istre. Uskočki su prepadi u valovima pogađali istarske primorske gradove. Godine 1607. ponovno je napadnuta Pula. Kvarnerski gradići u vlasništvu Habsburgovaca morali su istovremeno podnositi neugodnu prisutnost uskoka i stalnu osvetu mletačke flote, kao npr. Trst koji je uvijek bio prvi na udaru. U eskalaciji sukoba, a posebno u dramatičnim godinama kao što su bile 1609., 1612. i 1614., cijeli je istarski gospodarski sustav bačen na koljena. Na kraju je 1615. započeo pravi rat. Gradiški (po mjestu Gradisca koji se nalazio na mletačko-habsburškoj granici) ili Uskočki rat (koji je trebao konačno riješiti problem uskočkih prepada)

Rat 1615.–1617. godine

trajao je ukupno dvije godine (na nekim područjima gotovo tri), od 1615. do 1617. Najteže je posljedice, kao u ratovima 1508.–1516., pretrpjela unutrašnjost Istre – područje oko Pazinske grofovije – te istočna Furlanija, koji su bili meta stalnih upada mletačkih i nadvojvodskih četa. Posebno su teške napade Habsburgovaca pretrpjeli Labin i Plomin, a Bale i Vodnjan grofa Frankapana. Nakon početne nadvojvodske inicijative, došli su na red Mlečani koji su zauzeli Tinjan i Žminj (opljačkan i spaljen). Nakon više desetaka godina demografske stagnacije,

Pula, mletački kaštel (De Ville)

koju nije bitno ublažila ni kolonizacija, uslijedio je dramatičan pad broja stanovnika. Mirovni sporazum u Madridu u studenome 1617. označio je završetak sukoba, iako se njegove odredbe nisu odmah primijenile na bojnom polju (okršaji su se nastavili u prvim mjesecima 1618.). Nakon mirovnog sporazuma nijedna od sukobljenih strana nije osvojila niti dobila nova područja. Potvrđen je zapravo *status quo*, jedino je odlučeno da se uskoci udalje. Važno je podsjetiti da od 1617./18. do kraja 1943. Istra nije više bila poprište ratnih razaranja niti sukoba.

Sukobi Habsburgovaca i Mlečana nastavili su se u cijelom XVII. stoljeću, ali sada na razini pograničnih kavgi. Bila je to neka vrsta hladnog rata. Iako zadovoljna postignućima iz mirovnog sporazuma, *Serenissima* je odmah nakon rata vojno ojačala svoje

posjede u regiji. Sagrađen je kaštel na Pulskom kaptolu (1631.–1633.) i obnovljen kaštel *Leone* na mostu koji je spajao Kopar s kopnom. Obalom su neprekidno patrolirali vojni brodovi. Nisu prestale ni napetosti na granici pored Trsta gdje su Tršćani i nadvojvodske carinske straže pokušavale omesti prirodni protok robe između Kranjske i Kopra. Venecija je u takvim slučajevima odgovorila kao i uvijek do tada: opsadom mora ispred Trsta malom flotom ratnih brodova.

Utvrde i napetosti

Sveukupno promatrajući, stogodišnju je mletačku regionalnu politiku, od druge polovice XVI. stoljeća do 1645., odredilo stalno odmjeravanje snaga s Habsburgovcima koji teže za smanjivanjem venecijanske pomorske moći. Godine 1645. izbio je Kandijski (Kreta) rat. Osmanlije su zaprijetile venecijanskim posjedima. Bio je to dugotrajan rat koji se okončao 1699. mletačkom uvjetnom predajom. Sporedna fronta toga rata, ali ne i manje važna, bila je ona dalmatinska. Sva ta ratna zbivanja skrenula su pažnju Venecije od Habsburgovaca s kojima je pokušavala zadržati neutralnost. Sami su Habsburgovci, uostalom, od 1618. do 1648. bili upleteni u razne faze Tridesetogodišnjeg rata, a nakon toga u novi rat s Turcima, koji je dosegnuo vrhunac opsadom Beča 1683. godine. Ukratko, u razdoblju od 1618. do 1645. mletačko-nadvojvodski sukobi više nisu imali smisla na sjeveroistočnom Jadranu.

Vodnjan krajem XVII. st. (Petronio)

U idućih sedamdesetak godina, od 1645. do 1718., trebalo je voditi ratove protiv Osmanskoga Carstva. Venecija i Habsburgovci postaju saveznici u ratovima 1685.–1699. i 1715.-1718. Nakon mirovnih sporazuma iz Sremskih Karlovaca i Požarevca, Mle-

čani su bitno proširili svoje posjede u Dalmaciji, kao, uostalom, i Habsburgovci kojima je pripala cijela Kraljevina Mađarska i dijelovi Srbije. Dok su ratovi trajali, primorska je Istra strahovala od mogućih osmanskih upada, prije svega od ulcinjskih gusara. Kandijski je rat (1645.–1699.) izazvao mnogo straha (ojačani su obrambeni zidovi), ali niti jednu izravnu prijetnju. Tijekom rata Svete Alijanse protiv Turaka, 1688. ulcinjski su gusari upali u Novigrad. Malobrojno je stanovništvo (svega stotinjak osoba), uključujući mletačkoga podestata i njegovu pratnju, zarobljeno i odvedeno.

XVII. stoljeće

XVIII. stoljeće

Od 1718. započinje na istočnom Jadranu razdoblje stabilnosti i neutralnosti koje je Mletačka Republika snažno željela (iako su sukobi u Italiji i dalje postojali te, posljedično, napetosti i upadi neprijateljskih flota zbog ratova za naslijeđe u Austriji i Poljskoj sve do 1748.). Nijedna od sila (Venecija, Habsburgovci, Osmanlije) nije željela promijeniti političku kartu jadranske obale. Nakon stoljeća i pol napetosti (najprije u Istri i na Kvarneru, zatim u Dalmaciji i Albaniji) te zastoja koji je počeo još u XV. stoljeću, takva je politička volja donijela mir i osigurala uvjete za razvoj obale i primorskih gradova.

Napoleonov je pothvat u Italiji doveo do ukidanja Mletačke Republike 1797. i kraja ravnoteže sila na Jadranu. Habsburško je carstvo ostalo jedina sila u regiji i postalo očekivanim nasljednikom venecijanskih posjeda u Istri i Dalmaciji. Već u lipnju 1797., četiri mjeseca prije kraja *Serenissime* (listopad 1797.), austrijska je vojska zauzela mletačke posjede u Istri. Gubitak Istre doživljen je u Veneciji kao nešto najgore što se moglo dogoditi, puno teže od gubitka venetskog kopna jer se prekidala stoljetna (na neki način i tisućljetna) tradicionalna pomorska, gospodarska, društvena i kulturna povezanost.

1797. godina:
kraj jednog doba

Istra je u dugome povijesnom razdoblju od 1420. do 1797. bila pomorska periferija Venecije, prva (i dakle nezamjenjiva) morska obala mletačke države. Istovremeno je bila i najjužnija periferija izravnih posjeda Habsburgovaca. U oba je slučaja, dakle, bila periferija: uključena u Mletačku Republiku te udaljena i drugorazredna u slučaju Habsburgovaca. U Istri su istovremeno djelovala dva različita upravna, politička i društvena modela.

Mletački model

Povijesni razvoj upravnog uređenja mletačkog dijela Istre može se okvirno sažeti u tri razdoblja. Prvo razdoblje odavanja vjernosti i osvajanja počinje 1267. (prisega Poreča), a završava 1420./21. uspostavom vlasti nad svim općinama regije. U drugom razdoblju koje traje od 1420. do 1584. sve općine na čijem se čelu već nalazio mletački podestat, održavale su posredne odnose sa središnjom vlasti, odnosno s mletačkim Senatom. Državna je vlast, radi provjere rada svojih podestata, povremeno slala u Istru *auditore* i *sindike* koji su prikupljali prigovore i pritužbe podanika. Takav je sustav davao općinama osjećaj povlaštenog i na neki način ekskluzivnog i paritetnog odnosa s vladajućom silom (koja je pažljivo osluškivala pritužbe i neraspoloženja), ali je istovremeno, kako su rasle potrebe moderne države (koju ne treba miješati s državnim modelima koji su se razvili od XIX. stoljeća do danas), bio sve teže primjenjiv u području poreza, vojne sigurnosti, političke ekonomije i uprave.

Tri razdoblja mletačke vladavine

U drugoj polovici XVI. stoljeća gotovo se svagdje u zapadnoj Europi pojednostavnjuje sustav upravnih tijela. Dolazi do decentralizacije pojedinih ovlasti glavnih gradova i jačanja kom-

Koparski podestat i kapetan

Pretorska palača u Kopru, lav sv. Marka

petencija na lokalnoj, komunalnoj razini. Godine 1584. počinje, dakle, treća faza uprave u mletačkoj Istri kada je koparski podestat i kapetan ovlašten da odlučuje u parničnim sporovima drugog stupnja o kojima se prethodno raspravljalo na venecijanskim sudovima. Koparski je podestat stoga nazvan koparskim sucem, s ovlastima praćenja i nadzora sudskog djelovanja drugih mletačkih podestata u Istri. Bio je to prvi korak u jačanju njegove delegirane moći. Od tridesetih godina XVII. stoljeća, uz sudsku vlast, koparskom je podestatu dana u zadatak provjera javnih prihoda (proračuna), politike opskrbe (skladišta žitom i brašnom), djelovanja građanskih bratovština (bile su veoma brojne, s vlastitom samoupravom, utjecajne na regionalnome kreditnom tržištu) u petnaest komuna te kontrola poslovanje koparske zalagaonice koja je bila neka vrsta kreditne štedionice.

Pokrajina Istra

Dužnosti koparskoga podestata u razdoblju od 1584. do 1650. bitno su porasle, tako da je postao neka vrsta prvog istarskoga podestata, poglavara mletačkih posjeda u Istri. Samim time Istra se preobrazila od zajednice koju je tvorilo više samostalnih dijelova – komune i feudi (ovi posljednji nakon 1521.) – u provincijsko tijelo s koparskim podestatom na čelu. Za Istru u izvorima iz XVII. stoljeća nalazimo riječ *provincija* kao jedinstveno upravno tijelo sve do sljedećeg stoljeća kada se izričito upotrebljava termin *mletačka Istra* (regionalna cjelina).

Koparski podestat i kapetan – podestat jer je vrhovni predstavnik civilne vlasti, odgovoran za sveukupnost uprave (prije svega sudske), a kapetan jer izražava vojnu vlast, odgovoran za sigurnost – nije bio jedini autoritet mletačke Istre. Njemu uz bok stajao je rašporski kapetan koji je zapravo bio buzetski podestat nakon što je Rašpor uništen u ratu 1508.–1516. godine. Naslov rašporskog kapetana kao vojnog predstavnika ustanovljen je krajem XIV. stoljeća, a tradicionalni je naziv opstao do 1797. godine. Njegova je važnost porasla u XVI. stoljeću kada je postao odgovoran za naseljavanje napuštenih područja i područja bez stanovništva u raznim komunalnim okruzima. Rašporskom je kapetanu povjerena i provjera djelovanja piranskoga podestata, drugoga grada po važnosti u toj regiji, jer Piran ne bi podnio kontrolu ko-

Rašporski kapetan

Mletačka Istra

parskog autoriteta. U cijelom XVII. i početkom XVIII. stoljeća rašporski je kapetan obnašao sudbenu vlast nad doseljenicima i na neki način štitio njihove interese u odnosu na autohtono stanovništvo koje je bilo pod nadležnosti raznih lokalnih podestata i koparskog kapetana. Bilo je, dakako, i nesuglasica između tih dvaju autoriteta koji su paralelno djelovali na teritoriju, posebice u razdobljima snažne imigracije. Pri završetku kolonizacije, negdje oko 1670./75., smanjuje se važnost rašporskog kapetana koji je ipak zadržao svoju nadležnost u odnosu na piranskoga podestata.

Podesterie / Načelništva

U mletačkoj je Istri djelovalo 18 načelništva (*podesteria*), uključivši Kopar (glavno provincijsko središte krajem XVI. stoljeća) i Buzet, sjedište rašporskog kapetana. Načelništva su bila

nadležna za veće gradove s pripadajućim okruzima. Uz načelništva djelovali su i feudi, tzv. feudalne jurisdikcije. Zvale su se jurisdikcije zato što je u jednostavnijim slučajevima sudbenu vlast obnašao predstavnik vlasti koji je imao i pravo ubiranja poreza koje je smatrao utjerivim. Najveći su feudi bili Barban, Svetvinčenta, Završje i Vižinada. U komunama je vrhovni autoritet – predstavnik države – bio mletački podestat kojem je u obavljanju sudskih i civilnih dužnosti pomagalo nekoliko kancelara (neka vrsta tajnika) i sudaca, koje su izabrale lokalne zajednice. Većim su gradovima kao što su bili Kopar, Poreč, Novigrad i Pula, uz predstavnike središnje venecijanske vlasti, upravljala općinska vijeća, tzv. plemenito vijeće čiji su članovi

Komunalne uprave

Pulski okrug 1630. (De Ville)

bili pripadnici tamošnjega rukovodećeg staleža, skupina (manja ili veća) utjecajnih obitelji.

U općinskom se vijeću, pod rukovodstvom podestata, određivao cjelokupan civilni život grada/komune: izbor osoba zaduženih za skladištenje žita i brašna, cijena kruha i carine na robu koja je ulazila u grad ili se prodavala na tržnici, cijena najma šuma, livada, pašnjaka, ribarskih područja, troškovi održavanja javnih fontana, plaće nastavnika (u pravilu klerici), troškovi obnove javnih zgrada, plaće i darovi (*regalia*) podestata. Sve su se odluke temeljile na odredbama komunalnog statuta. U iznimnim slučajevima vijeće je odobravalo određena odstupanja od normi. Kao posrednik mletačke vlasti, podestat je predstavljao glavni grad (Venecija) i njezin rukovodeći stalež u poslovima svake općine. Takva je organizacija prisutna u cijeloj Republici sv. Marka, od Bergama i Brescije do Jonskih otoka i Krete (do 1699.).

Podestat

Zašto je podestat bio važan? Zato što je stvarno predstavljao "državu". Ako bi, primjerice, seljak iz Šišana u pulskom okrugu bio žrtva kakve nepravde ili, još gore, kakva zločinačkog djela, prije svega bi se obratio načelniku sela – županu ili merigi – a nakon toga bi otišao u Pulu do gradske vijećnice na starom forumu da prijavi podestatovoj kancelariji pretrpljenu nepravdu ili zločin. Kancelarija je odmah pokretala mehanizme mletačke pravde, odnosno počinjala istražne radnje. Ako je slučaj bio teže prirode, do 1584. predmet bi se izravno proslijedio u Veneciju. Od kraja XVI. stoljeća, a pogotovo u XVII. stoljeću, slučajevi su upućivani u Kopar gdje je podestat i kapetan, odnosno koparski sudac, preko svojih službenika-kancelara primao prijavu na znanje te pokretao istragu radi utvrđivanja nepravde/štete/zločina, otkrivanje krivca i izricanja presude (prihvaćajući, ovisno o slučajevima, mišljenje drugih mletačkih sudskih tijela). Sve je to podaniku davalo osjećaj čvrste države/vlasti. U društvima prije modernog doba (do XIX. st.) podanici su zahtijevali prije svega nepristranog suca, autoritet koji je bio iznad sukobljenih strana.

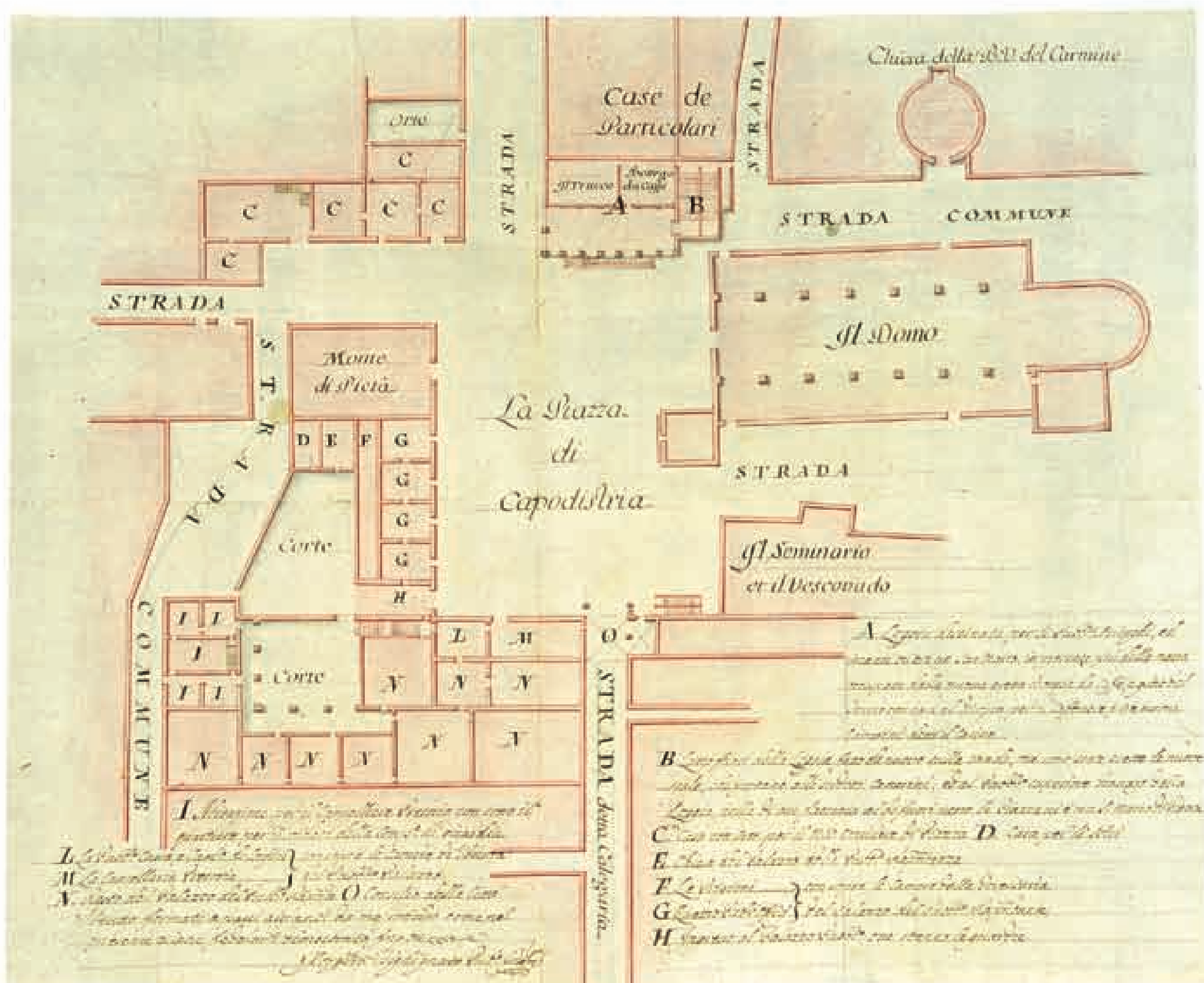
Koparski sudac

Koparski je sudac, odnosno podestat i kapetan, tijekom povremenih posjeta načelništvima (bila je to više deklarativna nego stvarna praksa s obzirom na teškoće putovanja do raznih komuna

u Istri) prikupljao pritužbe o djelovanju njemu podčinjenih podestata. Zbog toga su se u svakoj općini javljale napetosti između tradicionalnih vlastodržaca (obitelji koje su bile članovi komunalnog vijeća) i osoba isključenih iz lokalne uprave. Prijave su služile za davanje oduška nezadovoljstvu koje bi se moglo pretvoriti u pobunu, iako su se i pobune više puta dogodile, pogotovo u Piranu. Službeno, i koparski sudac i Venecija izjavljivali su da čine sve kako bi "pravedno vladali" (*buon governo*). Pravedno je vladanje podrazumijevalo davanje prava glasa onima koji nisu bili uključeni u obnašanje vlasti u staleškom društvu. Bio je to mehanizam koji je jamčio društveni mir.

Javni proračun

Mletačka se uprava, dakle, ostvarivala ponajprije preko komuna, iako ni feudi nisu raspolagali nekom većom samostalnošću, sličnoj onoj koju su imali u sklopu Carstva. Upravni i voj-

Kopar, plan središta grada 1745. (Državni arhiv, Venecija)

ni aparat financirao se na provincijskoj razini iz javnih prihoda Kopra i Buzeta. Obje su službe u XVII./XVIII. stoljeću djelovale sa stalnim poteškoćama i redovito zatvarale proračun s gubicima. Troškovi za plaće, nepredviđeni izdaci i potrebe vojne sigurnosti uvelike su prelazili prihode od poreza na proizvodnju i trgovinu istarskim uljem koje se stalno krijumčarilo. U predmodernom društvu, usprkos revnosti službenika, nije bilo moguće voditi statistike, a stvarna je gospodarska djelatnost potpuno izmicala kontroli poreznih normi (carine, dažbine). Svaka je općina imala svoj proračun tako da je postojalo sveukupno 18 komunalnih blagajna. Osim piranskog proračuna, bogatog zbog prihoda od prodaje soli, svi su ostali gotovo redovito bili u gubitku. Financijski mnogo snažnija bila su razna skladišta žita i brašna, od kojih je ovisio opstanak svakog mjesta.

Troškovi i prihodi mletačke Istre

Istra je, kao i Dalmacija, podnosila puno niži porezni pritisak nego bogatije venetsko kopno i Furlanija. Iz venecijanskog je proračuna odlazilo više novca (dokazano) na održavanje upravnog sustava u istarskim posjedima nego što ga se je prihodovalo u regiji. Usprkos tome, Istra je imala veliku vrijednost za Veneciju zbog opskrbe čitavim nizom proizvoda: od "energetskih izvora" (drvo za ogrjev, ulje za rasvjetu) do veoma važne soli (visoke kvalitete), prehrambenih namirnica (govedina, vino) i kože. Te je gospodarske grane glavni grad pratio posebnom gospodarskom politikom.

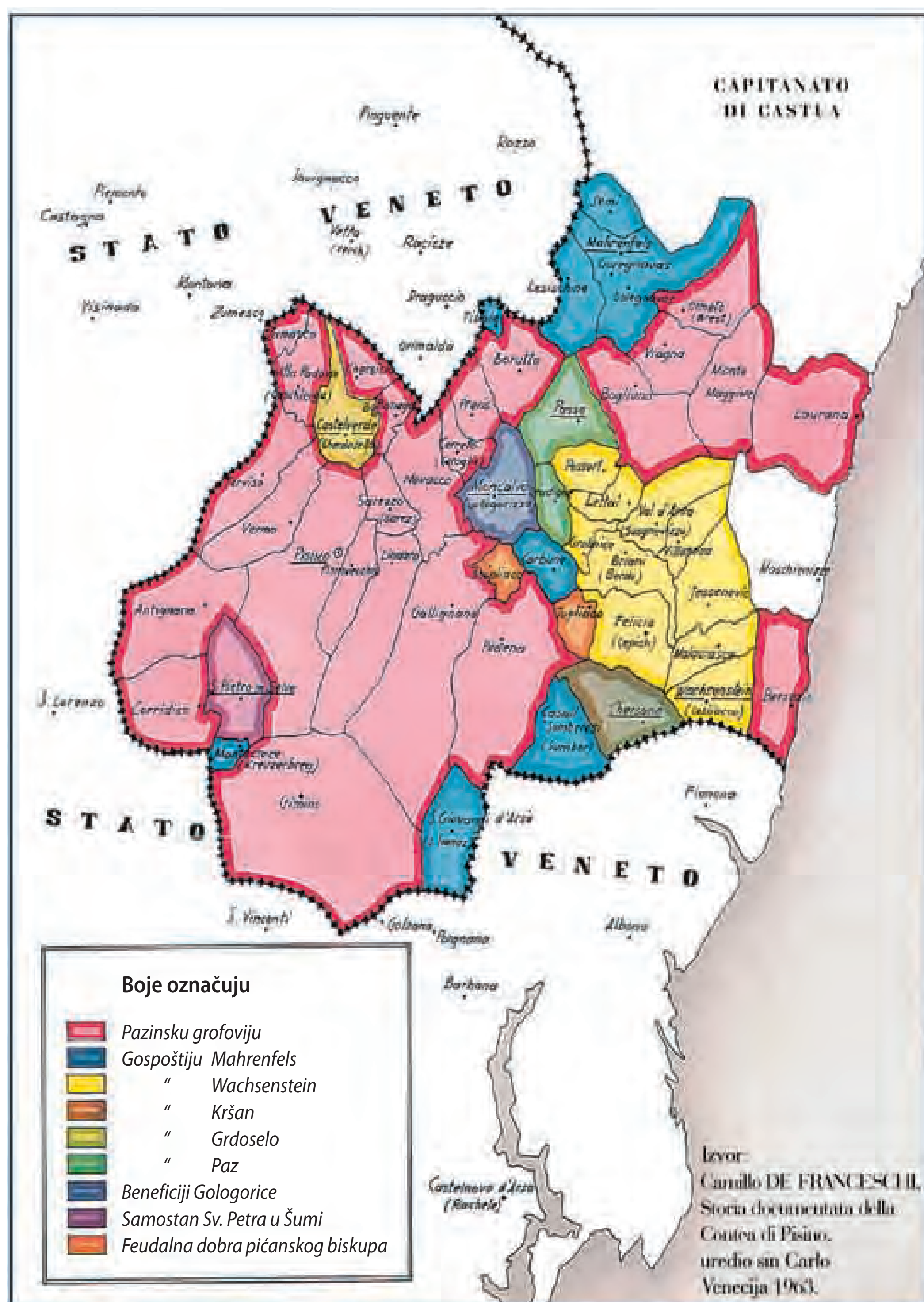
U pokrajini su bile prisutne dvije vrste vojnih snaga: "profesionalci" u Kopru i Buzetu (konjički eskadron za brzo djelovanje) te pulskom kaštelu (samo ograničeno vremensko razdoblje) i teritorijalne jedinice u kaštelima i selima, koje su predstavljale većinu potencijalne regionalne vojske. U primorskim su gradovima djelovale jedinice naoružane puškama, koje je utemeljila sama općina. Teritorijalne jedinice u XVII. i XVIII. stoljeću uglavnom su imale zadatak nadzirati dugu i složenu graničnu crtu, pogotovo kada bi se pojavila opasnost od širenja epidemije kuge iz Dalmacije ili turskih područja na granici s carskim posjedima. Da bi izbjegla zarazu, istarska se provincija tada zatvarala poput ježa. Zaštiti regije pridavala se iznimna važnost jer bi od kuge koja bi se pojavila na istarskoj obali, bila ugrožena sama Venecija.

Vojna organizacija

Sredstvo kompenzacije

Habsburški model

Sudbinu nadvojvodskih posjeda u Istri – Pazinske grofovije i pripadajućih feuda više nego Kastavske kapetanije – u razdoblju od XV. do XVIII. stoljeća odredilo je imovinsko i novčano stanje Habsburgovaca. Te zemlje (i još neke manje) služile su dinastiji kao sredstvo naknade za vazale i podčinjene kreditore. Povijest

Pazinska grofovija i susjedni feudi (De Franceschi)

stvarne vlasti na nadvojvodskim posjedima Istre, popis je vlastela, najmoprimaca, pljenitelja, ovlaštenih kapetana. Rascjepkanost, geostrateški položaj, teritorijalna ograničenost, nenaseljenost, slabo razvijeno gospodarstvo te, posljedično, nedostatak plemstva i rukovodećeg staleža čimbenici su koji su doveli do političke marginalizacije istarskih imanja pod Habsburgovcima.

Lupoglav, kaštel

Ta su područja, među raznim posjedima koje su Habsburgovci naslijedili, imala svoj subjektivitet, iako nisu bila jedinstveno pravno područje budući da su ih Gorički grofovi stekli kao raznorazne dijelove. Habsburgovci se nisu ni potrudili (sve do reforme u XIX. st.) ujednačiti upravnu vlast na svojim posjedima. Ta je područja obilježavala upravo njihova općenitost. Za razliku od austrijskih posjeda, ovdje nije postojala "regionalna država" s nekim, barem minimalnim, saborom ili skupštinom plemića. Nije, dakle, postojalo nikakvo skupštinsko tijelo koje bi moglo uravnotežiti moć koju su Habsburgovci povjeravali povremenim vlasnicima. U sklopu centralizacije i usklađivanja vlasti nad teritorijima, istarske su habsburške zemlje 1522. potpale pod nadležnost dvorske komore u Grazu, a djelovanje pazinskih kapetana provjeravao je ured zamjenika namjesnika u Ljubljani, u kojem su se rješavali drugostupanjski sudski predmeti. Time, kao što se tvrdilo, Pazin i susjedni feudi nisu postali dijelom Kranjske (povijesno, središnje područje slovenskih zemalja) već u XVII. stoljeću, nego su se istarski posjedi tijesno vezali za Ljubljanu, iako su zadržali upravnu samostalnost i individualnost. Habsburgovci, barem u ovome povijesnom razdoblju, nisu odustali od takva uređenja.

Razlog je tome što se Pazinska grofovija davala u zalog, u zamjenu za velike novčane pozajmice koje su Habsburgovci uzimali da bi pokrili vojne ili upravne troškove. Nakon prvog razdoblja, od 1444. do 1532., u kojem su Pazinskom grofovijom vladali kapetani, koje su određivali i upućivali Habsburgovci, 1533. vlast je nad tim područjem, uključivši i plemićki naslov, dana obitelji Mosconi, trgovcima iz Ptuja, ali podrijetlom iz Bergama, kojima se tako ostvario san da postanu plemići. Za to su platili 26.000 rajnskih forinti – tada veliku svotu – koje su u tom trenutku bile potrebne Habsburgovcima. Nakon obitelji Mosconi koja je između 1533. i 1558. zbog malverzacija u kupnji neobrađene zemlje zapala u teškoće, 1558.–1570. došao je na red pljenitelj Adam Schwetkowitz. U drugoj polovici XVI. stoljeća povećao se broj stanovnika grofovije tako da je 1571., 1578. i 1598. provedena procjena ukupne ekonomske moći posjeda, njegove vrijednosti, njegovih prinosa i poreznih obveza podanika, što je bilo popraćeno društvenim napetostima i žestokim prigovorima. U XVI. stoljeću bilježi se veoma spor, ali stalan rast malih općina Kastavske kapetanije te razvoj Rijeke koja nije nikad izgubila važnost kao središte trgovačke razmjene u kvarnerskoj podregiji, stečenu još u XV. stoljeću.

Pazinska grofovija

Upravni ustroj grofovije

Stvarni vladar Pazinske grofovije, najvećeg istarskoga habsburškog posjeda, nije bio ni vlasnik (pljenitelj) ni ovlašteni kapetan (*Hauptmann*), već njegov zamjenik i povjerenik, nazvan vicekapetan, namjesnik ili upravitelj (*Verweser, Verwalter*), koji je bio zakupac imanja. Njemu je bilo povjereno sudsko pravo i sudska moć kapetana ili najmoprimca, koju su ovi dobili od vladara (Habsburgovci). U obavljanju sudske dužnosti, upravitelju je pomagao sudac za zlodjela, *Landrichter*, važna osoba birana iz redova tamošnjega plemstva, kojem je pak pomagalo vijeće od deset župana, nazvanih desetljani.

Stagnacija u XVII. stoljeću

Opće se stanje u habsburškoj Istri bitno pogoršalo zbog Gradiškog rata 1615.–1617., koji je uništio sva postignuća – rast naselja i gospodarskih djelatnosti, povećanje stanovništva – ostvarena krajem XVI. stoljeća. Nakon 1630. Habsburgovci razmatraju mogućnost prodaje grofovije jer su zauzeti Tridesetogodišnjim

Ćepić, XVIII. st. (Valvasor)

ratom. Čak su je (izravno i neizravno) nudili Mletačkoj Republici koja ih je, međutim, odbila. Za Veneciju je to vjerojatno bio prevelik trošak jer je ta područja bilo strateški jednostavno nadzirati, što je pokazao i rat 1615.–1617. godine. Braća Flangini, venecijanski trgovci, odlučili su 1644. kupiti grofoviju za 360.000 forinti, što je tada bila velik novac.

Flangini su dobili grofoviju u vječiti zalog, ali je unatoč prelasku vlasništva u ruke mletačkih trgovaca, nad posjedom zadržan habsburški suverenitet. Porezni prohtjevi Flanginija i Kranjskog sabora (nameti na promet soli i vina te robu najšire potrošnje) doveli su 1653. do ustanka seljaka Pazinštine, čije se stanje pogoršalo nakon opće nestašice hrane 1648.–1649. godine. Zbog ustanka je bilo žrtava među podanicima, a Flangini su shvatili da su sklopili loš posao pa je 1660. posjed ustupljen Giovanniju Ferdinandu Porziji, austrijskome podaniku furlanskog podrijetla, bliskom caru. Porzia je, kao nitko prije njega, dobio sva prava i

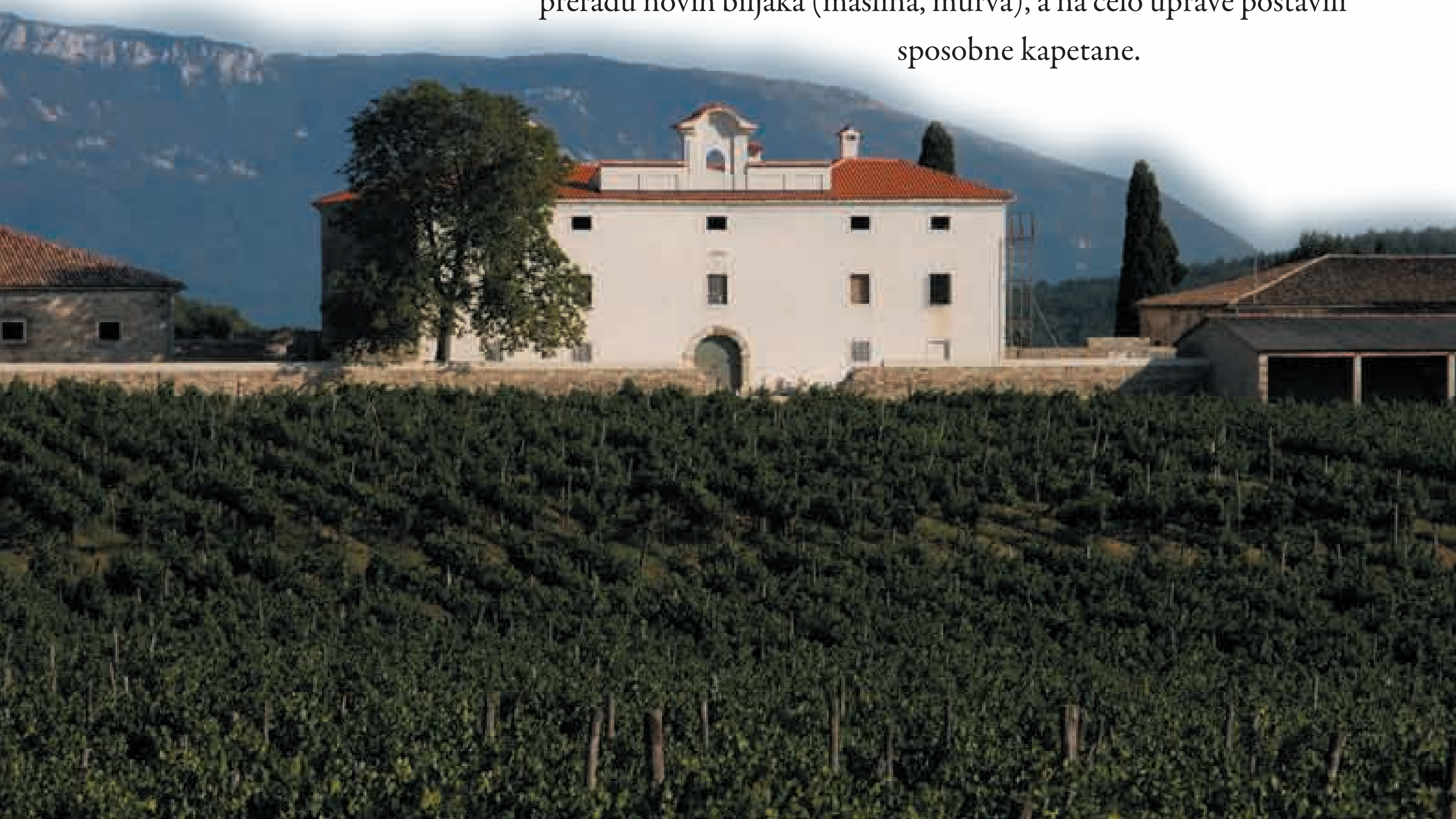
Obitelji Porzia i Auersperg

povlastice u Pazinskoj grofoviji, uključujući pravo na drugostupanjske sudbene presude – postajući tako neovisan o Ljubljani (Kranjska), porezna prava, zaštitnička prava, crkvene beneficije (važno sredstvo za potkupljivanje) i pravo da predlaže pićanskog biskupa. Pazinska je grofovija tako postala samostalno područje u sklopu habsburških zemlja. Kranjski se sabor, dakako, protivio takvoj carskoj politici, sve do otvorenog prosvjeda kada je Porzia dobio naslov carskoga kneza, odnosno kada su se njegovi istarski posjedi počeli smatrati kneštvom (što bi promijenilo značenje dotad malog i marginalnog Pazina). Na čelu ljubljanskih plemića koji su se protivili kidanju veza između istarskih posjeda i Kranjske, stao je moćni i utjecajni knez Auersperg koji je 1663. uspio osujetiti Porzijine namjere. Nakon što nije uspio u svojim nakanama, sam je Porzia ustupio istarske posjede svome protivniku, knezu Auerspergu.

Napetosti 1712. godine

U razdoblju od pet-šest godina grofovija je promijenila pet vlasnika, da bi se nakon toga vratila u još tješnju vezu s Kranjskom, ovaj put kao posjed kranjskoga kneza. Između 1665. i 1671. Pazinština se, međutim, razvija jer kranjski plemići nisu pooštrili porezne obveze svojim podanicima (nisu im bile potrebne s obzirom na bogatstva kojima su raspolagali), već su promicali preradu novih biljaka (maslina, murva), a na čelo uprave postavili sposobne kapetane.

Belaj

Godine 1701. markizi Turinetti (austrijski podanici pijemontskog podrijetla), dobili su od dvorske komore u Grazu, u zamjenu za svoj posjed između rijeke Mure i Save, Pazinsku grofoviju te gospodstva Sv. Sočerb i Podgrad na Krasu. Cijeli postupak prijenosa imovine i povlastica završio je 1708. godine. Novi su vlasnici nakon prehrambene nestašice iz 1709.–1710., odmah pooštrili porezne prohtjeve, što je dovelo do ustanka seljaka u teškoj 1712. godini. Turinetti su htjeli ukinuti i narodni sud desetljana i onemogućiti slobodan izbor župana, što je izazvalo opće nezadovoljstvo. Prosvjed pazinskih vođa, budući da se zadiralo u tradicionalna prava sela i kaštela, upućen je dvorskoj komori u Grazu. Komora je prihvatila prigovore i osnovala komisiju koja je trebala riješiti nastale probleme (bolje rečeno, posredovati među zavađenim stranama). Dogovor je postignut 1718. i tek su tada, nakon sedamnaest godina, markizi Turinetti di Priè postali stvarni vlasnici grofovije.

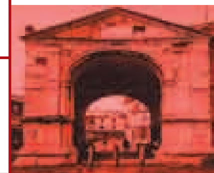
Turinettijevi su vladali od 1718. do 1766., a nakon toga, do 1848., nastupa doba grofova Montecuccolija iz Modene. Negdje sredinom XVIII. stoljeća zabilježeni su prvi pokušaji poboljšanja života u habsburškoj Istri. To je doba vladavine Marije Terezije (1748.–1780.), kada je sagrađena cesta koja je spajala Pazin s Rijekom (radovi su završeni 1785.). *Austrijsko primorje* ustanovljeno je 1749. godine. Bilo je to područje u koje su postupno ušli Trst sa svojim okrugom, Rijeka, Bakar, Senj, Karlobag i Akvileja. Pazinska grofovija i Kastavska kapetanija nisu ušle u njegov sastav, iako je za takvo što 1762. postojao konkretan prijedlog. Austrijsko je primorje kao zasebna upravna cjelina raspušteno, a neki su se dijelovi 1776. odcijepili. Trst i Rijeka postali su gubernije. U početku su Rijeka i Bakar stavljeni pod hrvatsku upravu, a zatim pod mađarsku. Zapravo je pokušaj Habsburgovaca da ujednače upravno uređenje jadranskog primorja propao, tako da je vraćeno prijašnje stanje. U pokušaju upravne racionalizacije i centralizacije za vrijeme Josipa II. (1780.–1790.), Pazinska je grofovija s pripadajućim feudima postala sastavni dio Kranjske (ovaj put u stvarnosti) i potpala pod nadležnost okružne kapetanije u Postojni (zajedno s Krasom).

Austrijsko primorje

Kastavska kapetanija i Rijeka

Kastavska je kapetanija s upravnoga gledišta doživjela sličnu sudbinu kao Pazinska grofovija. I ovdje se u XVI. stoljeću izredao čitav niz pljenitelja koji su bili vlasnici toga područja. Nakon rata 1615.–1617., pritisnuti novčanim potreba zbog vođenja Tridesetogodišnjeg rata, Habsburgovci traže kupca i za taj posjed. Između 1625. i 1630. pregovara se s riječkim isusovcima koji na kraju stječu pravo nad cijelom kapetanijom. Od 1630. do 1773., kada je ukinut isusovački red u Habsburškome Carstvu, kvarnerska su mjesta živjela u sjeni moćnoga crkvenog kolegija s kojim su se više puta sukobili, pogotovo u Kastvu, zbog pokušaja promjene komunalnih statutarnih normi. Svaki pokušaj promjene poreza, institucionalnih prava i postojećih norma dovodio je do otvorenog sukoba između podanika i isusovaca. Za razliku od naselja u unutrašnjosti Istre, kvarnerske su komune bile veoma ratoborne u obrani svojih povlastica. Zbog prigovora, pritužbi, sporova i sukoba (manje ili više nasilnih) spominju se ove "teške godine": 1635., 1638., 1664., 1684., 1695., 1723., 1738., 1756. i 1772. Velik broj sukoba izazvan je određivanjem granične crte između brdskih i primorskih zajednica. Rijeka se formalno odcijepila od kapetanije 1719., kada je postala slobodna luka. Nakon toga je bila u sastavu Austrijskog primorja, a od 1776. gubernija, najprije pod hrvatskom, a zatim pod mađarskom upravom. Razvoj cesta i kopnenih putova bio je presudan za sudbinu kvarnerskoga trgovačkog središta.

2. STANOVNIŠTVO I GOSPODARSTVO

Razvojni ciklusi

Prošla vremena

Obilježja istarskog stanovništva u XVIII. stoljeću, njegovo prostorno širenje, narodi koji ga čine, čak i velik dio prezimena, ostali su gotovo nepromijenjeni do sredine XX. stoljeća. Gotovo posvuda u drugoj polovici XIX. stoljeća zabilježen je brojčani rast, zbog velike imigracije šire se gradovi, prije svega Pula, međutim, Istra kakva je bila u posljednjih stotinu godina mletačke vladavine ostala je na neki način nepromijenjena i takva je dočekala moderno doba. A temelji modernog doba, razlozi čitava niza budućih društvenih, a potom i političkih zbivanja, nalaze se u XVIII. stoljeću u kojem se Istra bitno razlikovala u odnosu na prethodno stoljeće: puno je više sličnosti u razdoblju između 1750. i 1850. nego između 1650. i 1750. godine. Šesnaesto je stoljeće pak posve različito u odnosu na XVII. stoljeće. Dakle, nije samo XIX. i XX. stoljeće razdoblje dinamičnih promjena; veliki su se preobražaji dogodili i u XII. i XIII. stoljeću (u Danteovo doba), a važne su i promjene koje obilježuju razdoblje od XV. do XIX. stoljeća. Iako su se ustanove i način vladanja u dugome vremenskom razdoblju od XIII./XIV. stoljeća do dolaska Napoleona (1815.–1813.) tek malo promijenile, bitne su se promjene dogodile u sastavu stanovništva, u ljudima koji su naseljavali Istru, u društvima koja su bila odraz tih stanovnika. Upravo dodir između novih stanovnika koji su nastanili poluotok, u svakom okrugu i u svakoj komuni, te postojanost navika, običaja i normi s kojima su se susreli, obilježava povijest "starog režima" u Istri, odnosno povijest svijeta onakvoga kakav je bio prije gospodarske, društvene, političke i kulturne modernizacije u XIX. stoljeću, u kojem su se razvili pojmovi nacije i nacionalnih identiteta.

Prošlost
i izvori

Kada se proučava povijest određene regije – u našem slučaju Istre – sva su stoljeća "starog režima" međusobno povezana. Jedno se stoljeće ne može shvatiti u potpunosti ako se ne uzme u obzir prethodno. Zapravo, XVIII. je stoljeće nejasno ako se ne poznaje XVII. stoljeće, i tako unatrag do XV. stoljeća koje se ni po čemu posebnom ne razlikuje od drugih, ali je, zajedno sa sljedećim stoljećem, neka vrsta prekretnice zbog raspoloživih izvora zahvaljujući kojima se može rekonstruirati prošlost. Kao što je znano, za XIV. stoljeće ima malo dokumenata pa povjesničari stvaraju pretpostavke i hipoteze na temelju skromnih tragova kojima raspolažu. U XV. stoljeću nalazimo više raznih izvora jer se u gradovima pojavila težnja za dokumentiranjem javnog života. Na primjer, pišu se bilježnički akti. Sljedeće je stoljeće još bogatije izvorima: prvi podaci o stanovništvu, opisi, kronike, velik broj poreznih dokumenata. Dakle, za XV. i XVI. stoljeće može se dati sigurnije mišljenje, donositi određeni zaključci. Riječ je, naravno, o općim zaključcima, uglavnom opisnim. Na privredne djelatnosti tog razdoblja, snažno vezane uz poljoprivredu, različito su utjecala opća zbivanja, odnosno tzv. dobre i slabe konjunkture. Razvojni ili krizni ciklusi različito su djelovali na lokalnoj razini, ovisno o svakoj pojedinoj zajednici i njezinom referentnom području, tako da možemo govoriti o mikrogospodarstvima, o pluralitetu lokalnih gospodarstva. Regija kakvu danas pojmimo je naš (suvremeni) parametar, općenit, iako znakovit, parametar za shvaćanje prošlosti Istre.

Istra 1797. (Capelaris)

XV. stoljeće

Nakon pogoršanja općeg stanja u drugoj polovici XIV. stoljeća (epidemija kuge iz 1348., rat za Chioggiju), u prvim desetljećima sljedećeg stoljeća pojavili su se prvi znakovi boljitka. Na presudnom području za sveukupan razvoj istarskog poluotoka – zapadnoj obali – dva najvažnija grada, Pula i Poreč, još uvijek su prilično snažna usprkos znakovima depopulacije susjednih sela.

Kopar

Putniku koji je dolazio s mora, Kopar je djelovao kao najveći i najbogatiji istarski grad. Proizvodio je dovoljno soli koja je preko Krasa stizala do Kranjske čiji su trgovci zauzvrat donosili u grad druga dobra. U koparskom se okrugu proizvodilo vino, žito i ulje koje se prodavalo u ostalom dijelu poluotoka, u Veneciji i Furlaniji. Realna je pretpostavka da je stanovništvo Kopra negdje sredinom XV. stoljeća imalo 6–7.000 stanovnika (Marin Sanudo, poznati mletački ljetopisac navodi 1483. pretpostavku da je grad u prethodnim razdobljima imao oko deset tisuća stanovnika, ali ne razlikuje sam grad od njegova okruga). Nije slučajno da u Kopru, kao ni u jednome drugom istarskome središtu, dolazi do izražaja renesansna umjetnost i da su se ovdje rodile važne ličnosti humanizma poput Pietra Paola Vergerija starijeg. Krajem stoljeća u Kopru je počela djelovati književna akademija, a u gradu je u to doba boravio Vittore Carpaccio, jedan od najboljih venecijanskih slikara.

Gradovi

Pula, najvažniji istarski grad XIII. stoljeća, nije bila više onakva kao 1290.–1340., kada je vjerojatno dosegnula svoj srednjovjekovni vrhunac. Epidemija kuge 1348. i rat za Chioggiju doveli su do demografskog smanjenja grada. Početkom XV. stoljeća Pula je mogla imati 1.400.–1.500 stanovnika. Taj je broj oko 1480. porastao na otprilike 2.000 stanovnika. No unatoč takvome demografskom stanju, Pula je još uvijek bila prilično bogato središte u kojem je djelovala kiparska škola. Njezino je stanovništvo činilo 20% imigranata (ponajviše iz Dalmacije). Od ostalih gradova, negdje sredinom stoljeća, Poreč je imao 2.000 stanovnika, Piran najviše 3.500 (potvrđena je urbana ekspanzija grada u tom razdoblju). U Labinu je 1483. živjelo, prema procjenama Marina Sanuda, 1.200–1.500 stanovnika. U mletačkom je dijelu Istre oko 1480. živjelo između 45.000 i 47.000, a na cijelom poluotoku, u

istom razdoblju, negdje 55–60.000, s Trstom i Rijekom možda i 70.000 stanovnika.

Sva su veća pomorska središta (Trst, Kopar, Piran, Poreč, Rovinj, Pula, Rijeka) zadržala važnost koju su imala kao trgovačka mjesta. Kopar (s Trstom, Piranom te, u manjoj mjeri, Miljama) pokrivao je područje Krasa i Kranjske, Rijeka je postala središte razmjene dobara kvarnerskih obala i unutrašnjosti (područje od Postojne do Gorskog kotara), a Poreč, Rovinj i Pula bili su za središnju i zapadnu Istru prirodan izlaz na more. Labin i Plomin tradicionalno su posredovali u trgovini između habsburške Istre i Kvarnera, ponajprije otoka Cresa i Lošinja. U Poreč i Pulu stizala je iz unutrašnjosti dijela Istre koža koja se potom prodavala na tržištima središnje Italije. Vina su redovito nalazila kupce na brodovima u prolazu.

Privreda i proizvodi

Općenito, glavni istarski proizvodi bili su: građevno drvo (trupci), ogrjevno drvo (svežnjevi), kamenje (građevno i za nasipe) – svi usmjereni prema Veneciji; vino za Veneciju i brodove u prolazu; ulje za Veneciju i Furlaniju; sol za cijelu regiju, Veneciju, Kras, Kranjsku i Furlaniju; riba; stoka, krupna i sitna (goveda i ovce); pčelinji vosak i med za vlastitu potrošnju i za Veneciju; koža za Veneciju i obalna tržišta u pokrajinama Romagna i Marche. Istra je uglavnom kupovala žito i razne obrtničke proizvode, od namještaja do tkanina.

Pula u prikazu iz kasnog srednjeg vijeka

Sve u svemu, poluotočna je privreda uspijevala opstati, iako je bilo znakova opadanja poljoprivredne djelatnosti (smanjenje obradivih površina, vinograda, maslinika, povećanje neobrađenog zemljišta) i napuštanja sela središnje i zapadne Istre, Pazinštine i Puljštine. Početkom XV. stoljeća zabilježena je pojava napuštanja najmanjih naselja, seoskih domaćinstava sastavljenih od dvije-tri obitelji, koji su postojali negdje do 1330./50. godine. Nakon toga nestaju manja sela, a stanovništvo seli u veća naselja, međutim, tek se u razdoblju 1480.–1508. bilježi izraženiji pad broja stanovnika Pule i Poreča, čemu pridonosi rat 1508.–1516. i epidemija kuge 1527. godine.

Nestanak manjih sela

Treba tek ustanoviti razloge propadanja primorske Istre. Dugo se smatralo da je za takvo stanje bila odgovorna Venecija koja je svojim restriktivnim normama ugušila istarsku trgovinu, međutim, ta je pretpostavka neodrživa jer su istovremeno neki gradovi napredovali, prije svega Kopar i Piran, a neki drugi, kao Trst i Rijeka, imali su posrednih koristi. Naravno, s Venecijom, kao susjedom, moglo se napredovati samo do određene razine. Razloge sloma sela i gradova zapadne obale, međutim, ne treba tražiti u djelovanju vladajuće sile. Kao i uvijek, samo jedan razlog nije dovoljan da bi se objasnio cijeli fenomen. Vjerojatno je pad broja stanovnika bio postupan. Pula i Poreč su stagnirali jer su njihovi referentni seoski okruzi-područja gubili stanovnike. Mnogo je razloga za takvo stanje. Pazinsku su grofoviju u XV. stoljeću više puta napali Mađari pa iako se djelomično oporavila od tih upada, svoje je proizvode sve više usmjeravala prema Rijeci, a sve manje prema Puli. Osim smanjenja opsega proizvoda iz unutrašnjosti, u Poreču i Puli je zbog ratne nestabilnosti središnje Italije i poteškoća koje imaju tamošnja tržišta između XV. i XVI. stoljeća, pala i potražnja za kožom. Fenomen smanjenja stanovništva u selima zapadne Istre nije se, međutim, loše odrazio na one koji su ostali na selu jer su sve bolje živjeli od prodaje stoke i drva Veneciji. Nedostatak prehrambenih proizvoda, pogotovo vina, kojima su se opskrbljivali tranzitni brodovi, nadomjestila su sela Koparštine i Piranštine, u kojima nije bilo "depresije".

"Propadanje"

XVI. stoljeće

Šesnaesto stoljeće započelo je mletačko-habsburškim ratom koji je trajao godinama. Isprekidani sukobi doveli su do slabljenja trgovine u sjevernoj Istri i usporili uzlet Kopra, ali najviše su pogodili središnji dio poluotoka te kraško i pogranično područje. Godine 1527. epidemija kuge opustošila je Pulu i okolna sela. Između 1526. i 1533. zabilježeno je niz prehrambenih nestašica, od kojih se najgora dogodila 1528. godine. Nakon toga teškog razdoblja uslijedila su dva desetljeća, od 1534. do 1553., u kojima se posebno ne spominju teže krize. Stanovništvo regije ponovno počinje rasti, iako se određena tamošnja privreda potpuno i zauvijek promijenila.

Ratovi i epidemije

Povećanje stanovništva uslijedilo je nakon posrednog djelovanja vladajućih sila i u mletačkom i u habsburškom dijelu poluotoka, koje su potaknule dolazak kolona u regiju, novih ljudi iz unutarnjeg dijela Dalmacije i zapadne Bosne, područja u sastavu Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, koji su bježali pred sve žešćim osmanlijskim pritiskom. U pazinski su okrug premješteni stanovniciiz Like i zapadne Hrvatske (Gorski kotar), a u mletačku Istru stizale su izbjeglice koji su prolazili kroz venecijanske dalmatinske posjede, nazvani Vlasima jer su potjecali iz planinskih, dinarskih područja. Broj kolona u razdoblju od 1520./25. do 1550.

Poreč, ostaci zidina

Pulski seoski okrug 1565. (Državni arhiv, Venecija)

toliko je narastao da je promijenio etničku fizionomiju istarskih sela, pogotovo u zapadnom i središnjem dijelu poluotoka. I u XV. stoljeću bilo je organiziranih imigracija (npr. u Bujštini), ali su to uglavnom bili osamljeni slučajevi. Masovna kolonizacija počinje nakon 1520. i proteže se uglavnom kroz četiri razdoblja: početak XVI., drugi dio XVI. stoljeća, razdoblje nakon rata 1615.–1617. i u vrijeme Kandijskog rata (1645.–1699.). Nakon 1670./75. broj imigranata u selima iznenada opada. U tih 150 godina kolonizacije više je u Istru stiglo osoba nego što ih je tamo dotad živjelo. Njihov je dolazak obilježio demografski rast. Istra je 1520. mogla imati otprilike 55.000 stanovnika, a oko 1580., zahvaljujući kolonizaciji, broj je stanovnika porastao na 85.000.

Kolonizacija

Naseljavanjem Istre u drugoj polovici stoljeća, vladari su, prije svega mletački, željeli ojačati poljoprivredu proizvodima koji su se uzgajali u XV. stoljeću, dakle pojačati uzgoj žitarica (koje su stalno nedostajale u regiji), maslinarstvo (proizvodnja ulja bila je najrentabilnija) i vinogradarstvo (tradicionalni sektor), odnosno

kruh, vino i ulje. Veneciji je bilo u interesu posjedovati dobro naseljenu (i nahranjenu) pokrajinu i zbog sigurnosnih razloga i zbog toga što je Istra oduvijek smatrana produžetkom venetske lagune. No stvarnost je bila sasvim drukčija. Zbog depopulacijskih kriza sve je više bilo neobrađenih površina. Nije bilo jednostavno iskorijeniti korov na kraškom zemljištu koje je samo po sebi bilo nepogodno za uzgoj žitarica. Usprkos povlasticama i određenoj pomoći koju su dobili od mletačkih vladara, ljudi koji su dolazili u Istru našli su se pred golemim zadatkom – pretvoriti šikaru u plodno zemljište.

Promjena proizvodnih modela

U XVI. stoljeću, kao što smo rekli, dogodile su se dvije faze kolonizacije – u prvoj i u drugoj polovici stoljeća. Od 1560. do 1570. nenaseljena područja popunjavana su zajednicama došljaka ili skupinama obitelji. U posljednjim desetljećima toga stoljeća javljaju se prve razmirice između “starosjedioca” i “pridošlica”. Jedan od glavnih razloga sukoba bio je različito poimanje načina iskorištavanja područja. Zbog gospodarskog prestrukturiranja Pule i Poreča, naseljenici iz prvog vala, u razdoblju od 1520. do 1560., koji su se brojčano prepolovili u odnosu na prethodno stoljeće, usmjerili su se na uzgoj krupne i sitne stoke te na iskorištavanje šuma, zadovoljavajući tako primarne potrebe glavnoga grada, Venecije: drvo za građevinarstvo i ogrjev (volovi su se koristili za prijevoz trupaca iz unutrašnjosti poluotoka do posebnih obalnih mjesta nazvanih “karigadori”) i meso, naravno.

“Starosjedioci” i “pridošlice”

Takva se djelatnost usavršila na cijelom zapadnome pojasu poluotoka, dok se u sjevernom dijelu i dalje proizvodilo vino i ulje. Ta je djelatnost dopunjavala gospodarski život gradova čija se privreda temeljila na soli (u ono vrijeme Kopar, Piran, Milje i Izola). U razdoblju od 1560. do 1590. u Istru dolaze nove skupine stanovnika, ne samo Vlasi, već i Grci, Mlečani, Bolonjezi. Oni usmjeravaju razvoj poljoprivrede prema nekim novim proizvodima koji dobivaju podršku mletačkih vladara, ali ne i pridošlog stanovništva iz prvog vala i upravljačkog staleža Pule i Poreča. Tamošnjim je moćnicima, iako ih je bilo osjetno manje nego stotinu godina prije, bilo isplativije spekulirati na trgovini stokom i drvom. Zbog toga je došlo do otvorenog sukoba iz-

Lokalni mikrosukobi

među dva suprotna poimanja razvoja zapadnog primorja, koji su proizveli čitav niz lokalnih čarki.

Dvigrad, mjesto napušteno u drugoj pol. XVII. st.

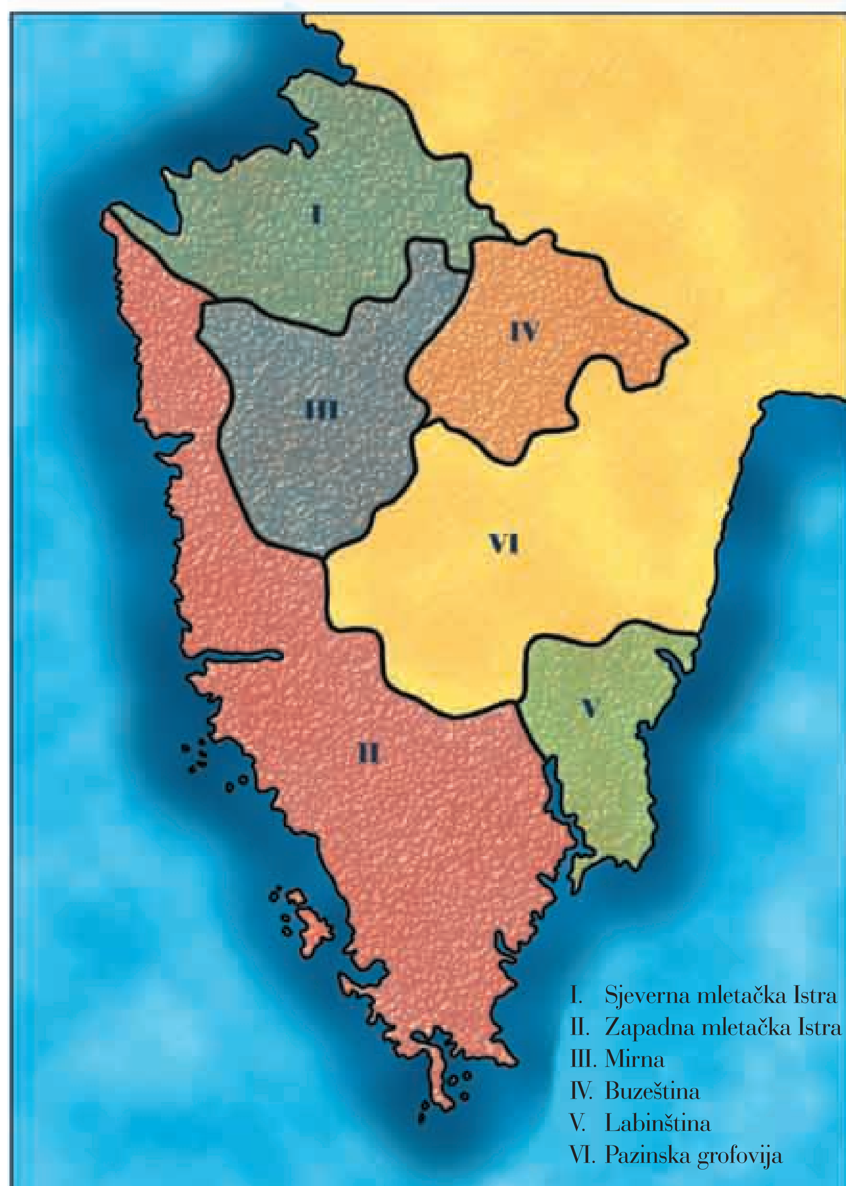
Kolonizacija je tako dosegnula svoju krajnost. Nije više bilo dovoljno uvoziti ljude na poluotok, trebalo je promišljati o novom načinu korištenja resursa, prijeći iz niskorentabilnoga gospodarstva u visokorentabilno koje bi omogućilo opstanak većem broju stanovnika. To se, međutim, nije dogodilo. Nakon demografskog rasta od 1520. do 1580., ponovno je, usprkos stalnom uvođenju novih kolona, zabilježen pad ukupnog broja stanovnika. Stoljeće se završilo novom krizom zbog nestašica hrane 1594.–1596. godine. Sav porast populacije koji se akumulirao tijekom više desetljeća polako je kopnio, tako da se u razdoblju od 1580. do 1610. bilježi velik pad stanovništva.

Sva su primorska središta osjetila teškoće. U Kopru se nakon epidemije kuge 1554. broj stanovnika smanjio sa 5.700 na 3.500. Poreč, Rovinj, Pula i Labin bili su tijekom više desetljeća izloženi prijetnjama senjskih uskoka. Pritisak gusara pogoršao je stanje u južnoj i istočnoj Istri, poništivši napore kolonizacije. Nakon faze rasta od 1520. do 1580., i Pazinska je grofovija ušla u razdoblje stagnacije. Više je razloga takvu stanju: veliko povećanje poreznih davanja koje su zahtijevali vlasnici posjeda, slom trgovine zbog uskočkoga neprijateljskog djelovanja, mletačka odmazda (osvetnički upadi na područja grofovije nakon 1590.). Kastavsku je kapetaniju – tradicionalno emigrantsko područje – proces kolonizacije marginalno dotaknuo.

Gospodarska kriza

U XVI. stoljeću istarske su gospodarske podregije jasno određene. Sjevernu Istru, područje koje nije doživjelo bitne gospodarske promjene, tvore Milje, Kopar, Izola i Piran. U dolini Mirne usavršena je djelatnost šumarstva i sječe trupaca za potrebe mletačkog Arsenala, a Motovun je sa svojim okrugom postao središte tržišta žitaricama. Zapadna obala, od Umaga do Puljštine (rijeke Raše), usmjerila se na uzgoj stoke i iskorištavanje drva za

Istarske podregije od XVI. do XVIII. st.

ogrjev za potrebe Venecije. U njezinu su se okviru nalazila i neka važna poljoprivredna naselja, kao što je Vodnjan. Kraška Istra obuhvaćena Rašporskom kapetanijom, istovjetna buzetskom području (do padina Učke), ostala je malo naseljeno područje, s ovčarstvom kao pretežnom djelatnosti. Labinštinu, kao podregiju koja se nalazila između habsburških posjeda, Kvarnera i Raškog kanala, obilježavalo je stočarstvo i trgovina sa susjednim otocima. Dvije su zasebne podregije bile Pazinska grofovija s pripadajućim feudima i Kastavska kapetanija. Njihova su gospodarstva bila usmjerena na pronalaženje trgovačkih izlaza u zapadnoj Istri i na kvarnerskom području (kupnja ulja u zamjenu za manje vrijedne žitarice, ili za zob koja je bila poseban proizvod središnje Istre).

Podregionalni modeli

XVII. stoljeće

Razdoblje između 1585. i 1590. te 1630. i 1631. godine može se smatrati dugim vremenom stagnacije. Uskočki je pritisak obilježio i nekoliko užasnih godina za ljetinu (žitna kriza u cijeloj Europi devedesetih godina XVI. st.). Vrhunac depresije dosegnut je ratom 1615.–1617. i epidemijom kuge 1630.–1631. Rat je uništio i raselio središnji dio Istre, dugo pogranično područje između mletačkih i nadvojvodskih posjeda na poluotoka. Kuga je po drugi put pogodila Kopar, a zatim Novigrad i Brtoniglu. Posebno dramatično stanje bilo je u Kopru gdje je u svega nekoliko mjeseci broj stanovnika pao sa 4.500 na 1.700/1.800. Ostali dio poluotoka epidemija nije zahvatila tako drastično, s obzirom na mali broj stanovnika (ograničila se na obalu, na iskrcajnim mjestima koja su pohađali putnici iz Venecije).

Stagnacija 1580.–1620.

Nakon rata i kuge nastavljena je kolonizacija oba dijela Istre: mletačkog i habsburškog. Istra je 1580. imala vjerojatno 85.000 stanovnika, 1610. možda 65.000, a 1632., nakon kuge, između 40.000 i 42.000. Bila je to najniža točka naseljenosti od srednjeg vijeka naovamo. O nedostatku ljudi i napuštenim selima upravitelji su stalno podnosili izvještaje Veneciji i habsburškim velikodostojnicima. Novi su koloni traženi u Dalmaciji, u graničnim područjima između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, u kojima je život bio težak. To su bila područja (dalmatinski i hercegovački kras) iz kojih se stanovništvo stalno iseljavalo. Uz tu etničku sastavnicu, oduvijek zvanu “vlaškom”, bilo je zajednica koje su dolazile iz Boke kotorske, a općenito su se određivale kao “Albanci” budući da se to područje zvalo Mletačka Albanija. U Istru su došle i stvarne zajednice Albanaca naselivši neka mjesta porečkog okruga (Mugeba, Musaleš, Valkarin). U ovome posljednjem razdoblju kolonizacije naseljeni suTinjan, Kringa, Pićan, Žminj i Sv. Petar u Šumi u habsburškom dijelu, te Poreština, Puljština, Dvigrad, Sv. Lovreč i Umaški okrug u mletačkom dijelu Istre. Zajednice doseljenika bile su uglavnom organizirane po skupinama od 12 do 80/100 obitelji odjednom.

Rezultati naseljavana počeli su se osjećati u četrdesetim godinama XVII. stoljeća usprkos velikoj nestašici hrane od 1648. do

1649. godine. Kolonizacija koja je u prethodnim razdobljima ostavila na istarskom teritoriju male preostale ljudske zajednice, počela je davati plodove. Sredinom stoljeća stari i novi stanovnici sve se više bave obrađivanjem zemlje. Uzgoj maslina proširio se s područja Koparštine (gdje nije nikad prestao) na zapadno primorje. Vinogradari i maslinari stali su uz bok stočarima. Na svim mjestima duž obale iskorištavanje šuma i drva sastavni je dio svakodnevnog života, ali je poraslo zanimanje i za poljodjelstvo. Stoka nije više bila slobodna na ispaši, zatvarala se u za to predviđena mjesta omeđena suhozidima. Neki su se poljoprivredni okruzi specijalizirali za proizvodnju žitarica: Buje u žitu, Motovun u žitu i zobi, južna Istra u ječmu (sazrijeva prije ljetnih suša koje su redovito pogađale taj dio poluotoka). U cijeloj su se unutrašnjosti poluotoka, od Buzeštine do Pazinštine i Labinštine, proizvodile žitarice sekundarne vrijednosti (heljda, sijerak i druge, tzv. mješavine). Proizvodnja vina porasla je zahvaljujući širenju vinograda na stupovima (veća osunčanost, veći prinosi) umjesto uzgoja u obliku grma. U "visokim" vinogradima, među grožđem se sadilo žito.

Novi trendovi rasta

Sve te promjene dovele su do jačanja preostalih skupina. Kolonizacija je gotovo potpuno prestala nakon 1670. i Kandijskog rata, kada su iz Dalmacije, ali i s Krete (u Poreč) stigle posljednje skupine izbjeglica. U idućem je desetljeću (1670.–1680.) u selima započelo razdoblje stabilnosti, što ne treba shvatiti kao nedostatak mobilnosti, već kao novu fazu u odnosu na prethodnu koja je obilježena stalnim dolaskom novih ljudi. Sela su počela rasti i mijenjati se, iako taj društveni proces nije bio linearan (kao što će se poslije vidjeti). U svakom slučaju, od polovice XVII. do polovice idućeg stoljeća duž zapadne obale stanovništvo postupno prelazi sa stočarstva, koje je dotad prevladavalo, na poljoprivredu. Svako je seosko područje zadržavalo širok spektar djelatnosti: od proizvodnje vina do trgovine ogrjevnim drvom i uzgojem posebnih žitarica. Sveukupno promatrano, obje su Istre izlazile iz stagnacije. Broj stanovnika porastao je s oko 45.000 iz tridesetih godina na 70.000 oko šezdesetih, da bi 1690.–1695. dosegnuo 90.000. Preokret je započeo.

Stabilnost na selu

Preokret

XVIII. stoljeće

Osamnaesto je stoljeće bilo stoljeće gospodarskog i demografskog uzleta cijele istarske regije, ne samo pojedinačnih privrednih grana. Kao što je između XVI. i XVII. stoljeća bilo pedeset godina stagnacije (1580.–1630.), tako se dogodilo i na prijelazu iz XVII. u XVIII. stoljeće, točnije između 1693. i 1695. te 1715. i 1718. godine. Bio je to tek privremeni zastoj koji nije utjecao na želju za širenjem maslinika (ali i polja pod žitaricama te vinograda) duž obalnog pojasa, na zemlji koja je prije samo pedeset godina bila šikara. Razvoj je zaustavila kriza na tržištu žitarica devedesetih godina XVII. stoljeća, a nakon toga smrzavanje maslina 1708., događaj s veoma štetnim posljedicama. Slijedila je nestašica hrane 1712.–1713. i epizootija goveda (pomor stoke) 1715.–1716. godine. Bila su to dva desetljeća hladnih zima koje su gotovo svagdje povećale smrtne slučajeve, prije svega među djecom (kao najslabijem i neishranjenom dijelu stanovništva).

Kriza 1693.–1718.

Oko 1720. sve se počinje mijenjati. Maslinarstvo se razvija snažnije nego ikada prije i do osamdesetih godina XVIII. stoljeća potaknuto je velikom potražnjom istarskoga ulja. Ulje se samo djelomično prodavalo na tržištu (proračun koparskoga podestata

Kanfanarska draga

Proizvodnja ulja

i kapetana temeljio se na porezima prikupljenim od proizvodnje i prodaje ulja) budući da je već razvijeno krijumčarenje raslo usporedno s povećanjem proizvodnje. Koliko se ulja prerađivalo u prešama i upisivalo u za to predviđene prijavnice, ostalo je nepoznanica. Uz službene preše, čiji je broj neprestano rastao u zadnjem stoljeću mletačke vladavine, postojao je čitav niz skrivenih, nelegalnih. Najvažnija područja proizvodnje, uz tradicionalnu Koparštinu, postali su Piran i Rovinj, iako su raspolagali s malim poljoprivrednim okruzima, te Poreština koja je konačno izašla iz demografske stagnacije. Slijedila su ostala primorska mjesta.

Labin, Gradska vrata Sv. Flora

Širenje obradivog zemljišta potaknulo je druge privredne grane i povećalo proizvodnju vina, trgovinu kožom i neke nove do tada u regiji nepoznate djelatnosti, primjerice uzgoj murve (duda) i svilca za proizvodnju sirove svile. Općenito, u svim novim ili postojećim privrednim djelatnostima nije postignut visok stupanj prerade. Sirova se svila prevozila u Veneciju na obradu, vuna je također ostajala sirova i od nje su se plele obične tkanine. Iako u stalnom širenju, i obrtništvo je bilo usmjereno na zadovoljavanje lokalnih i hitnih potreba (bilo je mnogo postolara). Istra je nastavila kupovati gotove proizvode i rukotvorine na velikome venecijanskom tržištu (bliskom i dostupnom), u Trstu koji je 1719. postao slobodna carinska luka i ostalim jadranskim tržištima, kao, naprimjer, na sajmu u Senigalliji (odlazilo se i na udaljenije sajmove, npr. u Bolzano). Iako

je Istra bila velik izvoznik drva, uvozila je drvne prerađevine: namještaj, bačve, vjedra, čak i obrađene daske, zatim, naravno, sve vrste tkanina, od dragocjenih svila i brokata do baršuna, razne vrste šešira i kapa, predmete od keramike iz Romagne ("bukalete" iz folklorne tradicije). Velike količine češnjaka kupovale su se u Pugli.

Rovinjski ribari na starom "batièlu"

Uvoz/izvoz

Primorski gradovi, s Rovinjom na čelu, počevši od 1720./30., doživjeli su pravu revoluciju u ribarstvu, povećan ulov plave ribe i ekspanziju konzervirane ribe. Slane srdele u bačvama postat će jedno od najpoznatijih istarskih proizvoda ne samo u susjednim pokrajinama (Furlanija, Veneto, Romagna), već i u Lombardiji i u središnjoj Italiji (Umbria i Lazio). Industrija slane ribe (srdele, inćuni, skuše), jer je doista riječ o industriji u predindustrijsko doba, razvila se najprije u Rovinju, a zatim se proširila na Poreč, Piran i Pulu. U Rovinju broj ribarskih brodica vrtoglavo raste u cijelom XVIII. stoljeću. Istarska je slana riba (službeno prodavana u Veneciji, a krijumčarena svagdje budući da je proizvod bio oporezovan) odgovarala potrebama brzo rastućih tržišta. Zbog uvođenja kukuruza i palente u prehrambene svrhe, broj stanovnika u stalnom je porastu, prije svega na području Padske doline. Inače slaba potrošnja mesa u tim područjima dodatno se smanjila jer su ispaše pretvarane u obradivo zemljište na kojem se sadio kukuruz. Da bi se nadomjestilo nedostajuće meso, povećala se potražnja za slanom ribom kao proteinskim nadomjeskom. Veliku je korist od takva stanja na tržištu imao Rovinj u kojem se upravo bila razvila nova tehnika ribarenja koja je bitno povećavala količine ulovljene plave ribe (prava stvar u pravo vrijeme).

Slana riba

Rovinj je tako postao najdinamičnije istarsko središte u XVIII. stoljeću. Njegovo se gospodarstvo brzo prilagodilo potrebama tržišta i usmjerilo na trgovinu uljem, slanom ribom, građe-

vinskim kamenom (ne samo kamenim blokovima, već i vapnom za potrebe Ferrare i Romagne). Gradić je postao najnaseljenije istarsko mjesto te je s oko 3.600 stanovnika, koliko ih je imao 1645., 1710. prešao na 5.600, a 1780. čak 10–11.000, dok se Kopar vrtio oko brojke od 4.500–5.000 stanovnika. Ribarstvo je potaknulo razvoj pomorstva i uporabu većih brodova. Rovinjski su kapetani u osamdesetim godinama ovog stoljeća redovito plovili Sredozemljem, tako da je kanonik Angelini mogao slobodno zamoliti prijatelja, kapetana Benussija, da mu nešto kupi na londonskom tržištu.

Rovinj

Rovinjski uzlet posredno je djelovao i na Poreč u koji su pohrlili ribari i poduzetnici koji su se u Rovinju osjećali viškom ili im je grad postao pretijesan. Kopar je ostao i dalje najvažniji grad mletačke pokrajine, s najuglednijim plemstvom, najpoznatijim školama i intelektualcima, ali njegovo gospodarstvo nije više bilo ono iz XVI. stoljeća. Industrija soli zapala je u stagnaciju i tek je krajem XVIII. stoljeća dobila novu snagu, na poticaj mletačke države. Piran je bio puno dinamičniji grad u kojem se tradicionalno

Rovinj 1619.
(Državni arhiv, Venecija)

Sječa trupaca, 1720.

obavljalo više gospodarskih djelatnosti (kvalitetna proizvodnja soli, ulja, vina, zatim obrtništvo, ribarstvo i od tog stoljeća kožarstvo).

Nakon uspona Trsta u šezdesetim-sedamdesetim godinama XVIII. stoljeća, sva su se istarska gospodarstva usmjerila prema tome novom tržištu. Trgovačko središte koje je utrostručilo svoju veličinu, upijalo je gotovo cijelu istarsku proizvodnju žitarica, zobi za konje, sirovih tkanina te velike količine vina i radne snage. Krajem stoljeća male manufakture, podružnice tršćanskih, počinju djelovati u Kopru i Piranu.

Ekspanzija

U razdoblju od 1720./30. do 1760./80. u svim se istarskim podregijama pojavljuju znakovi jakoga gospodarskog i demografskog uzleta. Pazinština, Buzetski kras i Labin osjećaju korist od razvoja Rijeke, slobodne trgovačke luke i komercijalnog središta kroz koji prolazi roba iz puno širih gospodarskih područja od prijašnjega, ograničenog, kvarnerskog obalnog pojasa. I Pula raste, iako je još daleko od velike Pule iz XIV. stoljeća. Poreč, iako još uvijek malih dimenzija sa 1.500–1.800 stanovnika, preporođen je grad nakon gotovo potpune depopulacije i nestanka zbog epidemije kuge 1630. (preživjelo je svega dvadesetak stanovnika). U XVIII. stoljeću u Poreču je nastao plemićki stalež koji je nakon koparskog i piranskog, postao treći po važnosti u regiji.

Razvoj Istre zamjetljiv je po urbanističkom širenju, arhitekturi (mnogo novih župnih crkvi u gradovima i selima) i umjetnosti. Uz "službeno" gospodarstvo, ono koje bilježe vladari, djelovala je siva ekonomija, krijumčarenje. Poznati su samo njezini okviri, ali posljedice su vidljive u životnom standardu stanovnika, posjedovanju luksuznih dobara velikog broja gradskih i ruralnih obitelji (do podataka se dolazi preko oporuka iz toga doba), u poboljšanim uvjetima stanovanja, a ne samo u demografskim podacima.

Dostizanje vrhunca

Od 90.000 stanovnika koliko je otprilike imala 1690., Istra je dostigla 100.000 negdje 1740. i prešla 120.000 godine 1780. Razvoj potiče raspoloživost žitom i kukuruzom, uvezenim po niskoj cijeni iz venetskih nizina, te veće novčane mogućnosti stanovništva. Cijelo je ovo stoljeće obilježeno rastom broja bratovština, tzv. laičkih škola koje se pojavljuju ne samo u gradovima, već i u selima. Procjenjuje se da je u mletačkoj Istri djelovalo više od 700 laičkih škola, a u cijeloj regiji više od 850. To su središta religioznog i pučkog okupljanja zajednice, ali i mjesta na kojima se skuplja gospodarska moć u novcu i zemljišnoj imovini. Bratovštine, dakle, nisu bile samo mjesta izražavanja religiozne privrženosti, već i kreditne ustanove.

Potkraj stoljeća gospodarski uzlet slabi. Kriza u opskrbi i nestašica hrane na europskoj razini krajem šezdesetih godina, povećavaju cijenu žitarica. Mnoge su istarske zajednice spašene od gladi zahvaljujući posredovanju mletačkog ureda *(Magistrato)* za žito. Ta kriza, međutim, nije toliko zaustavila razvoj u regiji koliko smrzavanje maslina zimi 1781./82. te ukupan pad potražnje za istarskim proizvodima usprkos širenju Trsta. Krize osamdesetih i devedesetih godina ovog stoljeća dodatno su usporile rast, ali sve to nije bilo ništa u usporedbi s nestašicom hrane i epidemijom tifusa, koje će tek uslijediti 1812.–1817. godine. Zajedno s pomorskom blokadom jadranske trgovine u doba Napoleona (1805.–1813.), ta su zbivanja vratila Istru na gospodarsku razinu iz 1740. godine. Kraj "starog režima" bio je neka vrsta bljeska prije modernog doba.

Kriza 1780.–1817.

3. DRUŠTVO

Predmoderna dimenzija

Stari režim

Tumačeći prošlost, povjesničari su dugo primjenjivali pojmove i razmišljanja tipična za razdoblje u kojem su živjeli. Prošlost je tako neizbježno postajala odraz sadašnjosti. Za protekla su se vremena upotrebljavali pojmovi i kategorije bliži našoj stvarnosti, naprimjer država, nacija, društvene klase. Često su u tumačenju društvenog uređenja prošlih stoljeća primjenjivani suvremeni parametri industrijaliziranog društva. Proučavanjem dokumenata shvatilo se da su vremena koja su prethodila modernome dobu (industrijalizacija, razvoj nacija, suvremeno društvo) bila nešto sasvim drugo, nešto osobito. Bio je to "izgubljeni svijet" koji je nestao modernizacijom društva. S obzirom na pravila, značenja i vrijednosti, "stari režim" (franc. *ancien régime*) u odnosu na naš svijet bio svijet za sebe, odraz društva koje je uvelike ovisilo o poljoprivredi i u kojem su se ugled i čast, odnosi spram života i vlasti bitno razlikovali od današnjih. Vjerski osjećaji, uloga žene, poimanje vrijednosti novca ili zemlje, potrošna dobra, glad, obilje, ljubav, obitelj, djetinjstvo, identitet (lokalni, staleški, etnički, kulturni, jezični) shvaćali su se drukčije nego danas.

Istra iz doba "starog režima" ne razlikuje se od drugih sredozemnih područja. Postoje sličnosti u društvenom

Obala sjeverozapadne Istre u XVIII. st. – nacrt G. Valle (detalj)

Granica i isključivost

uređenju i gospodarskoj strukturi s Dalmacijom, pokrajinama Marche i Liguria, s južnom Francuskom, dakako uzevši u obzir teritorijalnu rasprostranjenost svake od njih pojedinačno. Istra je ostala pogranično područje i u vrijeme "starog režima". Na poluotoku je djelovalo komunalno i feudalno uređenje. Mletačke su komunalne ustanove bile suprotstavljene carskima. No njezine unutarnje razlike, uzme li se u obzir cijeli europski kontekst, nisu iznimka. Isticala se, a i dalje se ističe, prisutnost različitih naroda i jezika u gradovima i selima, međutim, to je obilježje – često i složenije – svih primorskih područja Baltičkoga mora, ili Kranjske gdje je u Ljubljani prevladavajući jezik bio njemački, kao uostalom i u Zagrebu u vrijeme "starog režima". Takvu jezičnu različitost nalazimo u cijeloj Kraljevini Poljskoj, u mnogim rajnskim gradovima, u Flandriji, Dublinu, na grčkim otocima. Pri temeljitu proučavanju europske povijesti dolazi se do spoznaje da ni Istra nije iznimka. Uostalom, i na jezično homogenim područjima seoski je svijet govorio svojim posebnim narječjem koji se razlikovao od jezika grada-komune, od Napulja ili Milana, do Münchena ili Kopenhagena.

Cres, mletačka kula

Osim jezika, društva "starog režima" obilježava lokalni identitet zajednice. Postojao je pojam *nacije*, ali drukčije shvaćan nego danas. Nisu postojali Venecijanci, Dalmatinci, Padovanci, Milanezi kao nacija, već podanici dužda, pape, francuskog kralja, austrijskog nadvojvode (u Pazinu). Odjeća nije odražavala modu, nego društveni status (plemić, svećenik) ili kakvu regionalnu i etničku inačicu. U istarskim izvorima nalazimo furlansku, vlašku, dalmatinsku, istarsku odjeću, što ne mora obvezno značiti da je osoba tako odjenuta bila Furlan ili Vlah. Poštovanje pravila i zakona ovisilo je o osjećaju identifikacije sa zajednicom. U Rovinju se krijumčarilo i izbjegavalo plaćanje duždevih poreza (porezi Mletačke Republike) na sve moguće načine jer se, sve u svemu, plaćalo

komunalne namete, ali Rovinjanima nije padalo na pamet da raspravljaju o svojem podaništvu prema Veneciji i duždu, što su i dokazali 1797. kada je *Serenissima* prestala postojati. Suverenitet se razlikovao od državljanstva, koje je bilo lokalno, rovinjsko (ili pulsko, venecijansko, torinsko itd.). Ljudi su prije svega bili građani, pripadnici određene zajednice, a tek potom podanici, za razliku od današnjeg doba kada su prije svega pripadnici određene nacije, a tek potom stanovnici određenoga grada ili mjesta.

Identitet društvene zajednice

Gradovi

Dugo se u Istru stizalo prije svega s mora. S kontinenta su dolazili stanovnici Krasa, Kranjci. Prvi je susret bio dakle s istarskim primorskim gradovima i gradićima. Urbana je Istra bila zapravo koncentrirana na obali, uključivši i Labin koji se nalazi tek malo u unutrašnjosti. Riječ je o deset središta, sva pod mletačkom vlašću: Milje, Kopar, Izola, Piran, Umag, Novigrad, Poreč, Rovinj, Pula i Labin. Neka su od njih bili stvarni gradovi kao Kopar i Rovinj, neka mikrogradovi (Piran i Poreč), ili gradići (Umag i Novigrad), ili ostaci nekadašnjega grada (Pula). Milje, Izola i Labin bili su u svakom pogledu mjesta-*terre*, dakle manje komune.

Primorska središta

U unutrašnjosti poluotoka brojni su kašteli i mjesta-*terre*. Najnaseljenija mjesta od XV. do XVIII. stoljeća bila su Motovun i Buje, a potom Grožnjan, Oprtalj, Bale, Vodnjan, Buzet i kašteli-gradići Pazinštine - Pićan, Gračišće, Pazin. Te poluurbane sredine imale su neka obilježja velikih primorskih komuna (trg, župna crkva, vijećnica, lokalni uglednici), ali to su ponajviše bila poljoprivredna središta u kojima su se prikupljali tamošnji proizvodi te sjedišta ustanova i uprave. Obalni gradovi/gradići bili su isto tako vezani uza zemlju i poljoprivrednu proizvodnju (primjeri Pirana i Rovinja), ali je ruralna dimenzija bila komplementarna ostalim djelatnostima: trgovini, obrtu, pomorstvu, ribarstvu. Primorska središta i kašteli iz unutrašnjosti smatrali su se zasebnim zajednicama u odnosu na manja ruralna naselja kao što su bila sela i seoska domaćinstva.

Društveni slojevi

Zbog same prirode gospodarskih djelatnosti, u primorskim je urbanim središtima (gradovi ili gradići) dolazilo do većega društvenog raslojavanja. Uz plemiće i pripadnike crkvenog stale-

ža, postojala je manja ili veća skupina, ovisno o mjestima, obrtnika, trgovaca na veliko i malo, uslužnih radnika, pomoraca, ribara, solara te urbaniziranih seljaka. Ovisno o mjestima i fazama demografskog, privrednog i društvenog rasta, odnosno stagnacije, brojčani su se odnosi između tih kategorija mijenjali.

Kopar se postupno razvio između XIV. i XV. stoljeća postavši najnaseljeniji grad u regiji s najuglednijim plemstvom. Nije slučajno upravo taj grad postao glavno središte mletačke pokrajine. Nakon 1554., međutim, nije zabilježen daljnji razvoj. Dosegnuvši svoju optimalnu veličinu od oko 4.000 stanovnika, grad se nije dalje mijenjao. U Kopru se živjelo od solana, trgovine i usluga budući da je grad bio središte velikog okruga i najvažnije mjesto sjeverne Istre. Svaki je dan u Kopar ulazilo mnoštvo seljaka, a i kruh su nosile pekarice sa sela. To što je grad veličinom ostao isti skoro dva stoljeća, navodi na zaključak da je njegovo društvo dosegnulo određenu ravnotežu između gospodarskih mogućnosti i društvenog razvoja, integrirajući se s poljoprivrednim okrugom. Istovremeno to pokazuje nepropusnost i zatvorenost toga društva. Takav društveni model naizgled zatvorenih, ili veoma malo otvorenih društava, demografski nepromijenjenih tijekom stoljeća, nalazimo djelomično i u Trstu i Miljama te u Labinu.

Kopar

Slučaj Rovinja

Rovinj je, u odnosu na Kopar, potpuna suprotnost. Mjesto koje se oduvijek bavilo ribarstvom, prihvatilo je mnogobrojne doseljenike. Stalan uspon u XVII. i dodatno ubrzanje u XVIII. stoljeću upućuje na postojanje dinamičnog urbanoga društva koje je u određenom trenutku postalo prenapučeno, tako da počinje izvoziti kvalificiranu radnu snagu (ribare) u Poreč, Fažanu, Pulu, Novigrad i Umag. Uz članove uglednih obitelji čija prava potječu iz davnih vremena, a koji su jedini mogli pristupiti institucionalnom gradskom životu preko komunalnog vijeća, u XVIII. stoljeću postojalo je u Rovinju veliko usporedno tijelo osoba izuzetih od mogućnosti sudjelovanja u tamošnjoj vlasti, koji su, međutim, bili bogatiji i posjedovali više nekretnina, zemlje, poduzetničkih djelatnosti pa čak i plemićkih titula nego članovi vijeća. Ti će "novi ljudi" – trgovci, kapetani, bilježnici, ali i feudalci – preuzeti vlast u ustanovama 1797., kada je utemeljen, na zalasku Mletačke

Republike, prvi demokratski municipalitet. Velik privredni rast i društveni preobražaj Rovinja podsjeća na Trst i Rijeku, iako je ekspanzija tih mjesta poticana odozgo, uredbama habsburških vladara.

Piran

Negdje na pola puta između koparskog i rovinjskog slučaja nalazi se Piran, manji jadranski grad, ali oduvijek bogat zahvaljujući unosnoj industriji soli. Za razliku od Kopra i Milja čija je proizvodnja soli bila neovisna i usmjerena na pokrivanje potreba kranjskog tržišta, Piran je bio službeni dobavljač Venecije. U gradu su točno znali koliko će novca Venecija uplatiti u jednoj godini. To je na neki način bilo financijsko jamstvo, ali i ograničenje jer proizvodnja nije smjela prelaziti određenu razinu koja bi mogla prouzrokovati pad cijena ili potaknuti krijumčarenje odnosno nekontroliranu trgovinu. Tijekom cijeloga mletačkog razdoblja sudbina Pirana bila je vezana uz ugovore koje su sklapali venecijanski službenik soli i mjesni proizvođači (količina i cijena, dakle dohodak za grad). Bogatstvo i ugled u gradu bili su vezani

Porečki urbani ambijenti u XVIII. st. (Državni arhiv, Venecija)

uz posjedovanje bazena iz kojih se vadila sol, dok su solari koji su u njima radili uglavnom jedva preživljavali.

Sol

Proizrodnja soli u Kopru i Miljama doživljava stagnaciju početkom XVIII. stoljeća kada je trgovina s Kranjskom, zbog intervencija na granici, prekinuta i preusmjerena prema Trstu. Venecijanski je službenik za sol odlučio spasiti proizvodnju tih gradova "podržavljenjem", odnosno jamčeći otkup određenih količina soli, kao što se tradicionalno postupalo u Piranu. Novi odnosi s istarskim gradovima soli potaknuli su gospodarstvo Kopra i Milja, ali su istovremeno počeli gušiti piransku proizvodnju koja je izgubila svoju dinamičnost; smanjile su se investicije i započelo je razdoblje propadanja koje je trajalo do sedamdesetih godina XVIII. stoljeća, kada su piranske solane dosegnule svoj povijesni minimum. Recesija, međutim, nije zahvatila grad i društvo u cjelini jer su investicije spretno prebačene na druge djelatnosti: maslinarstvo, vinogradarstvo i ribarstvo. Sedamdesetih godina venecijanski je službenik za sol uveo poticajniju politiku proizvodnje s fleksibilnijim određivanjem dopuštenih količina za berbu. To je ponovno potaknulo cijelu industriju soli u kojoj se pojavljuju i strani ulagači.

Slučaj Poreča

Sva su urbana središta, s iznimkom Rovinja, pogođena demografskom stagnacijom u XVII. i XVIII. stoljeću. Bila je to sudbina Pule, Poreča, Novigrada i Umaga. Posljednja dva grada oduvijek su bila mikrogradovi, zapravo morske luke s nekoliko stotina stanovnika (iako je Novigrad bio biskupsko sjedište), ali Poreč i, pogotovo, Pula doživjeli su drastično smanjenje veličine i važnosti koje su imali u srednjem vijeku. U XVII. stoljeću Pula je imala nekoliko stotina stanovnika, a između 1630. i 1650. Poreč se sveo na nekoliko desetaka stanovnika, postajući tako sablasni grad koji je ulijevao strah svakome tko je tamo morao doći službovati. Upečatljiv je porast stanovništva koji je Poreč doživio nakon 1670., kada su se u grad doselile mletačko-kretske izbjeglice. Od 30–40 stanovnika, koliko ih je grad imao 1650., došlo se do 1.000 početkom te 1.500–1.800 sredinom XVIII. stoljeća, kada sestanovništvo konačno stabiliziralo oko te brojke. Pula, Novigrad i Umag isto su tako bitno porasli uzmu li se u obzir postoci, ali nijedan se grad nije izjednačio s Porečom u vezi s obnovom malog,

Poreč krajem XVIII. st.

ali pokretnog urbanoga društva sa svojim plemićkim staležom. Uz Kopar, Pulu i Novigrad, sjedište biskupije, Poreč je bio jedan od pravih istarskih gradova. Gradski vijećnici pripadali su staležu gradskog plemstva, bili su "plemeniti vijećnici". U Puli i Novigradu, koji su bili gradovi-sablasti, takva funkcija nije imala veće značenje, ali Poreč je veoma brzo vratio izgubljeni ugled znatno povećavajući broj zahtjeva za pripadanjem gradskom vijeću. Biti "plemeniti vijećnik", pa makar i u mikrogradu, značilo je nešto u odnosima s trgovcima, vojnicima, pučkim imućnicima, pučanima, ali i stvarnim plemićima (grofovi i baruni) koji nisu živjeli u određenoj komuni mletačkog kopna, Dalmacije ili same Istre. Do 1750. u porečkom su vijeću, zahvaljujući mnogim došljacima, sjedili grofovi i baruni, doktori, pripadnici slobodnih zanimanja (bilježnici, liječnici), pukovnici, posjednici. Nakon što se novo društvo kristaliziralo, plemićko se vijeće zatvorilo u sebe postavši ustanovom tamošnje elite koja je zapravo bila vlasnik grada i gradskog okruga u cijelom XIX. stoljeću (i početkom XX.). Poreč se uspješno podignuo iz vlastita pepela; u njemu je stvoreno potpuno novo društvo temeljeno na modelima "starog režima".

U svim urbanim ili poluurbanim sredinama društvo se dijelilo prema tipičnom obrascu "starog režima": uglednici, puk, sve-

ćenstvo. Uglednici (nazovimo ih tako) mogli su biti stvarni plemići, odnosno obitelji (titula se prenosila muškom linijom) koje je priznavao vladar, dakle duždili carska vlast (bez obzira na to je li osoba bila mletački podanik). Plemićke su titule, prema redoslijedu važnosti, bile markiz, grof i barun. Titula sama po sebi nije bila dovoljna za ugled. Plemići se nisu toliko razlikovali po imovini (koja se mogla sastojati od bazena za berbu soli, livada, pašnjaka, šuma, kuća), koliko po posjedovanju i prirodi feudalnih prava.

Plemstvo

To je moglo biti obično porezno pravo koje je donosilo stanovite prihode od sela (porez na vino, janjad, perad, jaja, lov itd.) ili posjed određenog teritorija sa sudbenom vlasti nad stanovnicima sela. Članovi koparske obitelj Gravisi tako su bili markizi Kostelskog feuda. Stari tradicionalni plemići imali su pravo biti članovi gradskih vijeća koja su često nazivana "plemenitim vijećima". Uza stvarne plemiće, postojali su pravi građani, dakle građani kojima je bilo priznato pravo pristupa gradskom vijeću. Pučani su i njih smatrali "plemićima", iako nisu imali ništa zajedničko s markizima i grofovima. Kopar je bio grad s najuglednijim plemstvom. Slijedio je Poreč, ali samo u XVIII. stoljeću, te Piran koji nije bio grad, već samo *terra*, ali su njegovi gradski uglednici bili među najbogatijima u regiji. Plemićke su obitelji bile prisutne i u Novigradu, Labinu, Puli i Rovinju. Često su plemićke obitelji sklapale

Koparska lođa

među sobom brakove. Uglednici su u svakom gradu nadzirali najvažnije ustanove kao što su skladišta brašna i žita ili komunalni proračun, i mogli su obnašati važne dužnosti: javnog bilježnika, advokata, kanonika katedrale, svećenika. Više je svećenstvo bilo u nadležnosti uglednika/plemića. Samo je seosko svećenstvo, koje je moralo poznavati takozvani ilirski jezik (slovenski ili hrvatski), bilo ruralnog podrijetla (ali tada iz vodećih obitelji).

Puk

Puk se u pravilu dijelio po profesijama: težak, ribar, pomorac, postolar, trgovac itd. U većim mjestima kao što su bili Kopar i Piran, pučani su se okupljali u gradskim četvrtima (*contrade*), tako da su postojali mjesni vođe, šefovi četvrti. Gotovo svagdje narod se skupljao u bratovštine, nazvane civilne škole. Civilne su škole bile ustanove vjerskog tipa, ali su njima upravljale civilne osobe. Bile su veoma raširene po cijeloj Istri, i u gradskim i u seoskim sredinama, povezane sa župnom crkvom ili kakvom manjom crkvicom, a katkad s najobičnijim sporednim oltarom. Velika raširenost malih crkva (i oltara) i obnavljanje starih crkava iz XVII. i XVIII. stoljeća posljedica su širenja civilnih bratovština u tom razdoblju. Gotovo su sve bratovštine imale zajedničku blagajnu i registar u koji su upisivale svoju imovinu (kuće, terene, vinograde, maslinike). Na gospodarskom planu bratovštine su djelovale kao neka vrsta kreditne zadruge; neke su izražavale određena vjerska uvjerenja, a neke su okupljale razne društveno-profesionalne kategorije, kao naprimjer bratovština Sv. Nikole za pomorce, Sv. Petra za ribare, Sv. Martina za težake.

Laičke bratovštine

Dinamičnost gospodarstva, koja je zahvatila Istru u drugoj polovici XVIII. stoljeća, odrazila se na ekonomsko jačanje pučkih slojeva, koji nisu bili uključeni u službene ustanove (komunalno vijeće), a to nije nailazilo na društveno priznanje ni na bolje društvene mogućnosti. U većim su se gradskim sredinama, primjerice u Kopru, Piranu i Rovinju, razvile "političke" pučke struje koje su se protivile povlaštenim staležima.

Nova je elita, koju su sačinjavali posjednici, pripadnici slobodnih zanimanja, novi bogataši, ali i propali plemići, zahtijevala vlast nad gradom i lako nalazila podršku puka. Zadnje razdoblje mletačke vladavine obilježile su napetosti između vlastodršca

i onih koji su običajno bili isključeni iz vlasti, iako su se po bogatstvu i ugledu izjednačili s vladajućim slojevima društva. Narod je više puta nahuškan na pobunu, a onda je krajem svibnja 1797. iz Venecije stigla vijest da je dužd svrgnut s položaja, da je "stari režim" prestao postojati i da se započelo s utemeljivanjem demokratskih municipaliteta po uzoru na Francusku revoluciju. U nekim su mjestima, primjerice u Kopru i Izoli, pučani napali podestata i plemiće; drugdje je, kao u Piranu i Rovinju, smjena vlasti od službene elite na "nove ljude" protekla mirno. U nekim se mjestima, kao u Poreču i Motovunu, tamošnja elita brzo reciklirala i naziv gradskog ili plemičkog vijeća promijenila u demokratski municipalitet, ostajući na vlasti. Cijeli je eksperiment trajao svega nekoliko tjedana, dok austrijska vojska nije zauzela regiju i ponovno uspostavila stari red.

Druga polovica XVIII. stoljeća: društvene napetosti

Seoski okruzi

Svi su seoski okruzi, ruralna područja komuna, doživjeli depopulaciju u XV. stoljeću; u XVI. i XVII. stoljeću zahvatili su ih snažni imigracijski tokovi, a u XVIII. stoljeću uslijedila je stabilizacija stanja praćena gospodarskim i demografskim usponom. U samom području i u seoskim naseljima mijenja-

Istarski seoski krajolik

lo se stanovništvo i njihova etničko-jezična pripadnost. Proces "promjene stanovništva", kako je to nekoć nazivala historiografija, jedan je od najvažnijih trenutaka moderne povijesti Istre. Puno se pisalo o etničkom preobražaju sela i cijele regije u XVI. i XVII. stoljeću, o srazu između slavenskih kolonista i domaćeg stanovništva.

Danas sveukupnost imigracijskih procesa koje nazivamo kolonizacijom (sveukupnost zato što je bilo raznovrsnih faza kolonizacije koje se ne mogu povezati u jedan model), djeluje i dalje, zanimljivo i otvoreno za povijesno istraživanje. Uza sve te promjene, dolaske i odlaske ljudskih zajednica, mjesnih sukoba, organiziranog razbojništva u selima, treba istaknuti da su u cijelome tom razdoblju od 1520. do 1670. ustanove i oblici vladanja u svakome pojedinom okrugu ostali gotovo isti, kao što je isto ostalo i značenje grada i okruga. Svaki je okrug (i svaki feud) bio zasebno područje, gotovo zaseban svijet u kojem su vladali porezi i obveze. Doseljenici su donosili sa sobom svoje običaje i jezik, ali su istovremeno morali prihvatiti važeća pravila mjesta u koja su došli živjeti. Uklapanje u novu stvarnost moglo je biti dugotrajno, naporno i traumatično. Danas se sa sigurnošću može reći da je ta prilagodba bila uspješna jedino kada je u Istru dolazilo više obitelji iz istog područja, odnosno kada je skupina bila već formirano selo od stotinjak ljudi.

Imigracijski tokovi i institucionalna ustrajnost

Cijelu kolonizaciju danas treba promatrati kao velik proces prilagodbe postojećim institucionalnim, upravnim, gospodarskim i društvenim ustanovama naroda i zajednica doseljenika koji su stizali u Istru u potrazi za novim životom. Na njih se gledalo kao na protivnike u korištenju zemlje i bogatstava (šume, stada), kao na osobe koje treba iskoristiti ili kao na obične brojke kojima treba popuniti opustošeni poluotok. Sraz kolonizacije bio je sve to: mješavina interesa vladajućih, beznadnih doseljenika i straha onih kojima su odjednom uzurpirane šume i pašnjaci. Preko izvora može se rekonstruirati povijest sukoba, propasti i uspjeha. Opstanak pojedinaca ovisio je o prilagodbi. Trebalo je prihvatiti pravila, odnosno mletačko pravo, autoritet rašporskog kapetana (u početno vrijeme kolonizacije, prvih dvadesetak godina), a

Uključivanje i prilagodba

zatim podestata. Trebalo je organizirati zajednicu s načelnikom sela – županom ili merigom – sa sucima, s vijećem glava obitelji. Župan je razvijao odnose s referentnom komunom ili s drugim selima. Jezik grada nije se poklapao s jezikom zajednice doseljenika pa su bili potrebni ljudi koji su znali uspostaviti komunikaciju. Nova zajednica je, uza sve to, bila u nadležnosti određene župe. Reorganizacija župa provedena je u XVII. stoljeću, nakon Tridentske reforme. Doseljenici su tako uvedeni u sustav vjerskoga teritorijalnog ustrojstva.

Dugotrajan proces

Uklapanje u istarsku stvarnost bilo je i dalje dugotrajan proces, a prilagodba je trajala više generacija. Upravo kroz prilagodbu nove su skupine prihvaćale uvjete koje je poluotok nudio: obrada vinograda i maslina, nedostatak žitarica, iskorištavanje šuma i sudjelovanje u prijevozu drva na volovskim zapregama do ukrcajnih mjesta (karigadori) na obali, usvajanje običaja autohtonih skupina. Zbog drukčijeg jezika, običaja i navika, grad su doživljavali kao nešto sasvim novo i različito. Tipičan je istarski fenomen brojne bratovštine u kojima se zbivao društveni život (u zajednicama od stotinjak osoba, uključivši žene i djecu, bilo je čak 8–9 bratovština).

Selo je često bilo svijet nasilja s izraženijom društvenom dimenzijom agresivnosti nego u gradovima i kaštelima. Šesnaesto su stoljeće, pogotovo drugi dio, obilježili sukobi između starih i novih stanovnika, ponajviše između poljoprivrednika i stočara. Napetost između tih dviju skupina nastavila su se do XVIII. stoljeća. Uz to je duž mletačko-nadvojvodske granice postojalo endemsko nasilje, a sukobi su izbijali zbog pašnjaka, šuma i tzv. ničije zemlje. Tada bi se konflikti događali na relaciji stočari – poljoprivrednici (jedni su htjeli dovoditi volove na ispašu, drugi saditi žito ili kukuruz) i trajali su gotovo neprekidno od XVI. do druge polovice XVIII. stoljeća. Teškoće u prihvaćanju sustava koji je svaki seoski okrug nametao novopridošlim kolonistima, dovode do organiziranog razbojstva, pojave koja je vrhunac raširenosti doživjela između 1620. i 1630. te 1720 i. 1730., dakle u trenucima kada je kolonizacija završavala i kada je počinjalo razdoblje stabilizacije. Razbojstvo odražava egzistencijalno nesnalaženje i odbijanje pra-

Nasilje i razbojstva

vila ne samo vlastite zajednice, već i suživota sa susjednim zajednicama. S određenim porastom proizvodnosti u seoskim okruzima i smanjenjem neobrađenih površina koje zamjenjuju vinogradi i maslinici, te u skladu s tim stvaranja novog dohotka, fenomen razbojstva počinje opadati. Između 1730. i 1740. smanjuje se broj suđenja zbog nasilja. Razbojstvo kao takvo ne nestaje, ali opada njegov opseg djelovanja. Istrom su djelovale dvije ili tri velike skupine razbojnika, koje su se kretale od Furlanije do Kranjske, napadale kočije na putu od Trsta do Ljubljane i koristile granicu za sakrivanje s jedne ili druge strane. Bila je to neka vrsta profesionalnog organiziranoga kriminala. U mletačkoj Istri bilo je veoma razvijeno i krijumčarenje duhanom, tako da su razbojnici i krijumčari često djelovali jedni pored drugih. Tjedne kronike zadnjega venecijanskog razdoblja u Istri iznose česte slučajeve sukoba između razbojnika i mačevalaca u potrazi za krijumčarima.

Pulski seoski okrug (južna Istra), XVI. st.

Istarsko se selo preobrazilo između XVI. i XVIII. stoljeća, a djela ljudskih ruku zabilježena su ponajviše u posljednjih 150 godina *Serenissime*. Sagrađene su kuće, crkve, seoski putovi. Svako je selo odredilo područja iskorištavanja: pojila za stoku, polja sa žitom, vinograde, pregrađene terene na kojima se držala stoka, zajedničku ispašu i šume kojima su se koristile cijele zajednice. Sagrađeno je na tisuće kilometara međašnjih suhozida kojima se određivala priroda polja (za obradu, odnosno za stoku) i vlasništvo. Cijeli je taj proces doveo do integracije između nekadašnjih

Oblikovanje sela

imigranata i stanovnika gradova. Bogatiji seljaci odlazili su u gradove radi sklapanja poslova, kupnje zemlje i stoke, upisivanja imovine kod javnih bilježnika ili sastavljanja oporuke. Upravo iz bilježničkih spisa proizlazi velik stupanj integracije raznih zajednica koje su živjele, naprimjer, na području Puljštine, između "vlaške" Marčane i Loborike, istroromanskih Galižane i Šišana i crnogorsko–pravoslavnog Peroja.

Feudi

Mletačka je Istra između XVI. i XVIII. stoljeća imala sva obilježja feudalizma zapadne Europe. Kmetstvo u srednjovjekovnom obliku nije više postojalo, a veze između seljaka i zemlje te seljaka i vlastele, postupno su oslabile. Negdje oko XV./XVI. stoljeća obveze seljaka počele su se smanjivati i svele su se na plaćanje određenih poreza u naturi (stoka, vino, žito, drvo) i rad na feudalnom imanju u određeno vrijeme. Vlastelin, odnosno upravitelj feudalnog imanja, zadržavao je sudbenu vlast za prekršaje i kaznena dje-

Istarski ruralni krajolici

la manje važnosti, dok je u slučajevima ubojstva suđenje (istražne radnje) bilo u nadležnosti koparskog suca. Razlika između seljaka iz Rovinjskog Sela i Kanfanara, dva razmjerno bliska mjesta, sastojala se u referentnoj vlasti: komuna Rovinj za prve i upravitelj Dvigradskog feuda za druge.

Kasni zapadni feudalizam

Za istarsko društvo u vrijeme "starog režima" možda bi umjesto mletačko-habsburškoga političko-upravnog dualizma bilo bolje govoriti o feudalnoj i komunalnoj Istri. Mletačka se Istra prostirala na 75–77% površine poluotoka (bez Krasa i Rijeke), a komunalna je Istra (s gradovima i gradskim okruzima) zauzimala oko 63% područja na kojem je živjelo otprilike 65% ukupnog broja stanovnika. Feudalizam je dakle bio, uključivši i područje Pazinske grofovije s pripadajućim feudima, manjinski model društvenog uređenja regije. Nije jednostavno odrediti točne granice između komunalnog i feudalnog dijela jer su na području Kastavske kapetanije i same Pazinske grofovije postojale male komune (primorske komune kao Mošćenice, Brseč, Lovran, Rijeka, Volosko, ili Kastav i Veprinac u unutrašnjosti, te naselja kao što su Gračišće, Pićan, Tinjan) u kojima je komunalni život bio u začetku, kao što je to opisao Camillo De Franceschi. Takvo se komunalno uređenje, međutim, ne može usporediti s onim u gradovima i gradićima mletačke Istre. Istovremeno, koparski je gradski okrug bio opterećen feudalnim obvezama. Doslovce svako selo moralo je plemićkim obiteljima Gravisi, Manzini, Verzi, Carli, koje su imale neke male vlastelinske titule, godišnje plaćati određena feudalna prava u obliku *pravdi* (u peradi, jajima, vinu, ulju i žitu).

Manjinski društveni model

Dvanaest glavnih feudalnih jurisdikcija (ili, jednostavnije, feuda) u mletačkom dijelu poluotoka može se odrediti prema vlasniku. Postojali su veliki feudi venecijanskih patricija, kupljeni oko 1530. kada su određena razgraničenja i ovlasti između mletačkog i habsburškog suvereniteta. Barbanski je feud pripao obitelji Loredan di Santo Stefano, Svetvinčenat i Vižinada obitelji Grimani di San Luca, Završje obitelji Contarini. Bilo je važno da Barban i Svetvinčenat kao pogranični feudi budu u rukama venecijanskih obitelji, kao što je bila važna prisutnost mletačkih feudalaca u dolini rijeke Mirne.

12 mletačkih feudalnih jurisdikcija

Momjan, ruševine dvorca

Istarski feudi za Mlečane nisu bili posebno dohodovni, pogotovo kada se usporede s posjedima na venetskom kopnu. Obitelj Loredan je, primjerice, ostvarivala veću korist od drva za ogrjev nego od poreza u vinu i žitu, iako je bilo pokušaja obnove gospodarstva pokretanjem proizvodnje soli i uspostavom rižinih polja na ušću rijeke Raše. Prihodi, dakle, nisu bili osobito veliki, ali u odnosu na prihode istarsko-mletačkih plemića i na raspoložive resurse, venecijanski su plemići ostvarivali puno više koristi od drugih tamošnjih feudalaca.

Istarski feudalci

Od istarskog plemstva koje je posjedovalo važnije feude, treba istaknuti markize Gravisi i njihov Kostelski markezat, zajednicu raspršenih sela između koparskoga gradskog okruga, Rašporske kapetanije (dakle Buzet sa svojim područjem) i granice nadvojvodskih posjeda. Obitelj Gravisi živjela je u Kopru i osim prihoda od *pravde* (vino, ulje, drvo, sitna stoka) posjedovala je bazene za berbu soli. Jedini plemići koji su živjeli na svom feudu bili su grofovi Rotta iz Momjana i grofovi Walderstein (ili Boltristan) iz Račica. U oba slučaja, s obzirom na mali broj stanovnika, radilo se o plemićima s prilično skromnim prihodima, usprkos njihovoj tituli. Životni standard Waldersteinovih bio je tek nešto bolji od onog njihovih slugu. Druga su sela-feudi bili mali posjed Gradine koparske obitelji Morosini, potom rovinjske obitelji Califfi, te imanje Funtane koparskih grofova Borisi (od 1595. kada je po-

sjed utemeljen). Dvigrad je bio poseban slučaj kao feudalna jurisdikcija koparske komune koja je tamo slala svojeg upravitelja koji je izabran u redovima tamošnjih patricija. Od crkvenih feudalnih jurisdikcija preživjela je samo mala Vrsarska županija u posjedu porečkih biskupa (znani i kao vrsarski župani), koju je mletačka vlast ukinula 1778. u sklopu opće politike ukidanja crkvene imovine. Nakon toga je Vrsar postao provincijsko izaslanstvo podložno upravi koparskoga podestata i kapetana. Postojao je još feud Sv. Mihovila nad Limom, vlasništvo benediktinaca iz samostana Sv. Matije iz Murana, koji je 1772. kupila obitelj Coletti iz Conegliana. U drugoj polovici XVIII. stoljeća motovunska je obitelj Polesini – građani Kopra i Poreča – dobila titulu markiza i nekoliko sela na granici s Pazinskom grofovijom.

Crkveni feudi

Organizacija ruralnog društva na većim feudima bila je slična onoj u drugim selima i kaštelima. Vrsar, Svetvinčenat, Vižinada, Završje, Barban i Momjan prema tipologiji naselja djeluju kao kašteli. U Svetvinčentu je, primjerice, djelovalo Vijeće staraca koje je svake godine ovjeravalo statutarne odredbe feudalne jurisdikcije, određivalo ljude koje je trebalo poslati u Veneciju obitelji Grimani radi postavljanja zahtjeva, imenovalo dva suca za rješavanje manjih sporova, koji su djelovali zajedno s feudalnim kapetanom, odnosno postavljenim upraviteljem. Vijeće je, uz to, imenovalo dva pučka predstavnika koji su ga sazivali. Biralo je osobu zaduženu za skladište žita, procjenitelje vrijednosti zemljišta i imovine, crkvenjaka, orguljaša, potvrđivalo kirurga kojeg je

Svetvinčenat, sajam sredinom XIX. st. (Tischbein)

odabirala obitelj Grimani, odobravalo boravak obrtnika i određivalo cijene žitarica, vina i ulja. Sve u svemu, prilično nezavisna zajednica, mnogo više od onoga što bi se moglo pretpostaviti za neki feudalni posjed. Svetvinčenat je bio veliki feud, a Grimani su bili daleko u Veneciji. Njihov život nije zasigurno ovisio o prihodima tog istarskoga feuda. Stanje je, međutim, bilo posve drukčije na malim feudima ili selima-feudima gdje su seljaci-kmetovi jače iskorištavani i od njih se zahtijevalo više poreza i rabote. Stanovnici koparskoga seoskog okruga podnosili su najveće porezno opterećenje na razini cijele mletačke provincije, a možda i cijelog poluotoka.

Ruralne feudalne zajednice

"Vlaška" Istra

Nadvojvodski posjedi

Zahvaljujući naseljavanju, u Pazinskoj su se grofoviji u XVI. stoljeću naselja počela razlikovati. Godine 1578. spominju se četiri kategorije naseljenih mjesta: gradovi (*Statt*), a bila su tri: Pićan, Gračišće i Tinjan; gradići (*Stadtl*) Pazin, Beram, Lovran; zajednice (*Comaun*) u koje su spadali Žminj, Stari Pazin, Lindar i Boljun i seoca (*Flekhen*) Kašćerga, Trviž, Kringa, Novaki, Borut, Brseć. U Kastavskoj su kapetaniji postojale komune Kastav, Veprinac, Mošćenice i Rijeka. U XVII. stoljeću Pazin se proširio i ušao u kategoriju gradova. U stvarnosti ta su mjesta bila kašteli jer je njihova društvena i institucionalna organizacija bila još daleko od one u primorskim gradovima, iako neki od njih (Novigrad i Umag) nisu bili mnogo veći od kaštela.

Naseljena mjesta

Ishitreno bi bilo ova mjesta definirati kao ruralne sredine. Tipologija određenih središta imala je u stvarnosti svoju vrijednost i prikazivala je društveno stanje habsburških posjeda, jednako kao u ostalom dijelu Istre pod Mlečanima. U biskupskome sjedištu Pićnu i u Gračišću djelovale su sve društvene strukture karakteristične za prave gradiće: određeni obrtnički sloj, crkveni uglednici, malobrojno plemstvo. Bili su to gradići unutar grofovije. Okolna sela i njihova elita bili su tijesno vezani uz takve gradiće, ili uz kaštel kao što je bio Tinjan. Stanje je bilo isto kao u mletačkoj Istri: bile su to dvije stvarnosti koje su se međusobno nadopunjavale. U selima, bila ona pod mletačkim ili habsburškim suverenitetom, vlast je obnašao mali broj uglednih obitelji. Službe kao što su župan ili sudac prenosile su se s koljena na koljeno u istoj obitelji. Bila je to važna dužnost jer su se preko nje ostvarivali odnosi sela s drugim ustanovama vlasti. Uostalom, najvažniji su župani imali široku mrežu poznanstava među sebi ravnima. Uz tako strukturiranu civilnu vlast, u grofoviji je djelovala i moćna crkvena hijerarhija. Zbog održavanja liturgije na ilirskom jeziku (u ovom slučaju hrvatskom) kojim su ljudi govorili, svećenici su bili podrijetlom iz većih mjesta (Žminj, Boljun, Lindar) i pripadali su uglednim tamošnjim obiteljima, ili su dolazili iz Krčke i Senjske biskupije. Svećenik je bio i neka vrsta posrednika između plemića, vlastodršca grofovije koji je govorio talijanskim jezikom,

Društvo

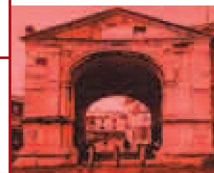
i načelnika sela koji su vrlo rijetko poznavali jezik vladajućih. U posebnim prigodama kao što je bila izgradnja ili posvećenje crkve (čest slučaj u XVIII. stoljeću), zahvaljujući svećenstvu dolazilo je do susreta svih društvenih slojeva na banketima i zabavama, uz obostrano poštovanje uloga i nadležnosti.

Usporedno s rastom grofovije, povećao se u većim mjestima i broj obrtnika i trgovaca koji su gotovo u pravilu potjecali iz Furlanije i Karnije. Te su manjinske skupine tijekom stoljeća obilježile život u naseljima Pazinštine, postajući njihov sastavni dio i pridonijevši dvojezičnosti koja je prisutna upravo u "gradovima" grofovije: Gračišću, Pićnu i Pazinu. Obrtništvo je bilo usmjereno na zadovoljavanje tamošnjih potreba. Usprkos razvoju poljoprivrede u središnjoj Istri u XVIII. stoljeću, samo nakon probijanja ceste do Rijeke i pojačanog prometa u lukama Plomin i Rabac došlo je do određenoga dinamičnijeg razvoja trgovine u grofoviji.

Kvarnerske komune

Primorske su općine Kastavske kapetanije imale malo prirodnih bogatstva zbog svoga položaja na padinama Učke. Glavna i tradicionalna privredna djelatnost bila je ribarstvo koje je nalazilo svoje tržište u raznim kraškim mjestima. Cijela je Kastavština bila područje emigracije. Kmetovi kastavskog podrijetla zaduženi za čuvanje stada dolazili su raditi na pašnjake Puljštine i Bala. Uzgoj stoke, obrada malih kraških polja, sezonska emigracija zbog ispaše i iskorištavanje šuma – obilježavali su zajednicu ljubomornu na svoju tradiciju i svoje povlastice. Riječki je slučaj, dakako, bio iznimka. Gradić je sve više postajao jedino gospodarsko i trgovačko središte cijelog područja. Sudbina svih naselja, primorskih i na padinama Učke, tijesno je vezana uz Rijeku, uz njezin rast i prirast stanovništva. Oko Rijeke postojala je u XVIII. stoljeću čitava skupina manjih mjesta s kojima je grad uzajamno trgovao. Na riječkome se tržištu nalazilo sve što su Kastavština i Krk mogli ponuditi (vino, ulje, sol, žitarice, drvo, mahunarke, vunu) jednako kao što je Trst djelovao u odnosu na sjevernu Istru. U zamjenu za te proizvode Rijeka je nudila tkanine, mirodije, novčarske usluge, raskoš. U gradu su se nazirali začeci građanskog staleža na Kvarneru (javni bilježnici, ljekarnici, trgovci na veliko i malo, kapetani).

4. KULTURE

Pripadnost

Identitet i kultura

U odnosu na mnoge identitete koje današnji pojedinac može imati (nacionalni, kulturni, profesionalni, sportski, roda itd.), pripadnost određenoj zajednici i obitelji (u smislu mikrozajednice) imalo je puno veće značenje u društvima "starog režima". Obitelj i zajednica davale su određena jamstva sigurnosti, uzdržavanja, budućih očekivanja. Zatim je slijedio društveni ili profesionalni status, odnosno što je tko bio u zajednici, naprimjer javni bilježnik, sudac, grof, svećenik, postolar, trgovac, načelnik sela (župan), seljak i tako dalje. Izvan okvira vlastite zajednice postojalo je šire društvo (susjedna sela, okrug, regija, država), čega su ljudi bili itekako svjesni, kao što je postojao osjećaj pripadnosti određenoj državi te podaništvo (ne državljanstvo) i pripadnost jednoj vjeri – katoličkoj. Govorni jezik, kada nije bio homogen kao u slučaju Istre, bio je još jedan element identifikacije, zajedno s običajima i tradicijama koje je određena zajednica poštovala, ili s novinama koje je prihvatila. Svi su ti međusobno isprepleteni čimbenici tvorili ono što se općenito naziva kultura zajednice. Ta je kultura, koju nazivamo narodnom da bismo je razlikovali od učene – što je povlastica pismenih osoba – imala mnogo nijansi, ali od nje nam je preostalo vrlo malo svjedočanstava da bismo je mogli rekonstruirati. Tipična lokalna situacija u razdoblju "starog režima" odaje prisutnost mnogih kultura zbog same prirode regije, ali možemo samo zamisliti kakve su te kulture bile.

Uzevši u obzir takva promišljanja, prilično je smiono upotrijebiti pojam *narod* da bi se odredila kulturna zajednica (drukčije značenje ima riječ stanovništvo/puk u društvenom, demografskom i gospodarskom smislu), znajući kakav je bio svijet u doba "starog režima". U svakom slučaju narodi su se koristili određe-

nim jezikom koji na neki način postaje element razlikovnosti, pogotovo u pograničnim područjima.

Jezici i lokalne kulture

Vratimo se Istri. Na poluotoku žive narodi istrovenetskog, hrvatsko-čakavskog i slovenskog jezika, ali ti jezici nisu nužno odredili/obilježili njihovu kulturu. Kulture (potrebno je upotrijebiti množinu), uglavnom lokalne, posjedovale su mnoge vlastite posebnosti, ali i isto toliko sličnosti vezano uz jezik, običaje, vjersku tradiciju, kolektivnu maštu, mentalitet. Povjesničara, naravno, više zanimaju sličnosti da bi mogao prikazati sliku koja nema samo lokalna obilježja. Neki su elementi zajednički cijeloj Istri, nasuprot onima "posebnima" (jezik, društvo, način života, gradovi-kašteli-sela, politička podjela na mletački i austrijski dio, drukčije društveno uređenje komuna i feuda), a to je prije svega opća sveprisutnost civilnih bratovština koja je ulazila u sve pore svakodnevnog života, od gradova na obali do najmanjih mjestašca na padinama Učke, zatim ista vjerska pripadnost koja je preko svojih oblika, uz osjećaj vjere, značila kulturu samu za sebe. Iz nje su proizlazila osobna imena, mjerenje godina, tjedni i dnevni rituali.

Pobožnost

Stupanj religioznosti i njezinu povezanost s lokalnim kulturama ne treba shvaćati kao konstantu društva, kao fiksni i nepromjenjiv element društva "starog režima". To su nesekularizirana društva. Između XIV. i XV. stoljeća Crkva kao ustanova doživljava krizu. U XVI. stoljeću dogodio se raskol između katolika vjernih papi i protestanata. U XVII. stoljeću u regiji ponovno jača katolički obred, ali drukčijih oblika. U XVIII. stoljeću konsolidira se laicizacija i vizija društva koja nije više vezana uz vjeru i vjeroispovijest. Sva su ta zbivanja prošla i kroz Istru, ostavljajući manje ili više očite tragove, ali svakako važne.

Analizirajući razlike i mnogobrojne nijanse koje susrećemo u istarskim lokalnim sredinama, mogli bismo odrediti postojanje urbane kulture mletačkog tipa duž obale te čitav niz kultura u unutarnjem dijelu poluotoka, koje sačinjava arhipelag naselja (kašteli i *terre*) istrovenetskog i istriotskoga govora unutar čakavsko-hrvatskog mora koje se sastoji od "vlaških" sela u kojima su generacije doseljenika zadržale, ali i promijenile prvobitni jezik,

Raznolikost modela

zatim druga slavenska sela i naselja (danas bismo rekli slovenska i hrvatska) mnogo starijeg podrijetla te razne iznimke kao Ćići (Istrorumunji) ili pravoslavni Crnogorci iz Peroja. Na samoj granici jedne pogranične regije kao što je Istra nalazimo pak druge narode: Bizjake, Šavrine i Kastavce. Svi su oni živjeli s jedne ili druge strane Krasa, dakle na istarskoj granici, i održavali tijesne veze sa svim istarskim mjestima kao krijumčari soli i drugoga (Šavrini) ili kao sluge i pastiri (Kastavci).

Teško je odrediti geografsku sliku raznih zajednica i mogućih kultura regije jer bi iz toga mogla proizići statična slika, dakle

Vižinada krajem XVII. st. (Petronio)

nerealna. U svakoj su zajednici živjeli i pojedinci koji nisu nužno morali biti njezin sastavni dio. Mnogi izvori potvrđuju stalnu prisutnost priličnog broja Furlana i Krnjela (doseljenika iz Karnije), koji odražavaju individualnu sezonsku emigraciju, poglavito mušku, tipičnu za stanovnike brdskih područja. Takva se sezonska emigracija mogla pretvoriti u stalnu. Furlanska se prisutnost može raspoznati u nekim toponimima manjih mjesta u blizini slavenskih sela. Furlani i Krnjeli često su se spajali sa slavenskim zajednicama iz unutrašnjosti poluotoka. Doprinos tih imigranata nije nikada potpuno istražen, iako su sa sobom donijeli neke običaje koji su do tada bili strani tamošnjim zajednicama koje su ih ugostile (npr. sušenje pršuta).

Društvene zajednice koje se mijenjaju

Statičnost slike koja pretpostavlja postojanje točnih etničko-jezičnih područja, zanemaruje obostranu razmjenu koja je postojala između raznih lokalnih kultura te međusobne utjecaje – od uvođenja slavenskih riječi u jezik gradova do širenja tipičnih gradskih nadimaka u seoskim okruzima. Povjesničarima ostaje otvoreno istraživanje dimenzije "suživota" – kako ostati svoj živeći u potpunosti s kulturom "drugih" – dakle istovremena prisutnost različitih modela lokalne kulture u Istri. Jedan od primjera čest je slučaj župana koji su u selu zadržavali "slavenske" običaje i jezik zajednice, a kod gradskog su javnog bilježnika istovremeno sastavljali oporuke na talijanskom jeziku, održavajući veze s osobama posve drukčijih običaja, navika i jezika. Dakako, ta oporuka pisana na jeziku koji župan nije znao čitati i kojim se tek povremeno služio, imala je ne samo simboličnu, već i stvarnu težinu u odnosu na seosku zajednicu. Time je lokalna kultura priznavala legitimitet bogatstva načelnika sela (ali i drugih bogatih seljaka ili civilnih bratovština). Taj je dokument vrijedio u zajednici u kojoj se nije govorilo tim jezikom i u kojoj je svećenik možda pisao glagoljicom na kamenim stupovima i vodio misu na latinskom. Ti malobrojni primjeri omogućavaju nam da shvatimo koliko je bila složena kultura maloga seoskog naselja i koliko nam polaznih točaka za istraživanje nudi.

Međusobna razmjena i suživot

Protestantizam i katolička reforma

Za razliku od obalnog pojasa poluotoka koji je stoljećima kulturno gravitirao prema Veneciji, u XV. stoljeću u unutrašnjosti poluotoka, kao i u Furlaniji, dolazi do jačanja srednjoeuropskoga kulturnog utjecaja, što je vidljivo u slikarstvu kasnogotičkog stila. Ti su odnosi/razmjene već započeli u trenutku kada su sa "sjevera" počeli stizati novi protucrkveni stavovi i novi načini tumačenja vjerskog života koje određujemo kao protestantizam. Luteranizam iz susjedne Kranjske se proširo na seoske zajednice sve do južne Istre, dok je preko Venecije i njezinih krivovjernih krugova (koji nisu podržavali službenu liniju Crkve) stigao do pripadnika viših staleža.

Luteranstvo

Protestantizam luteranskog nadahnuća i raznoraznih inačica bio je društveni fenomen široka značenja u Istri jer je povukao za sobom ne samo učene pojedince, već i cijele zajednice. S jedne su strane povijesni likovi velikih protestanata kao što su Labinjanin Matija Vlačić, odnosno Flacius Illyricus, i koparski biskup Petar Pavao Vergerije, a s druge manje važne osobe i cijele zajednice. Povratak Evanđelju i odbijanje nekih pravila Rimske crkve bili su ključni elementi pobune protiv ustanovljenoga crkvenog reda. Ljudi su željeli drukčiju Crkvu, bližu vjerskim potrebama stanovništva, s manjim društvenim i gospodarskim značenjem i pojednostavnjenom hijerarhijom. Pod raznim oblicima protestantske su struje djelovale u Istri od 1540. do 1570. godine. Zahvatile su društvene skupine u kojima nije prevagnula kolonizacija. Venecijanski ured Svete inkvizicije suprotstavio se protestantima mletačkog dijela Istre i na kraju ih pokorio. Za nadvojvodski dio Istre ne raspolažemo dovoljnim brojem podataka za razmatranje zasigurno širokog fenomena. Iz sudskih zapisnika izlazi na vidjelo stvarnost istarskih zajednica. Ako je bilo procesa, znači da je dio stanovništva bio protiv protestantske pobune i da se zapravo društvo u određenom smislu polariziralo. Ta je polarizacija, međutim, mogla biti potaknuta i drugim razlozima, ne samo vjerskim, vjerojatno sukobima unutar samih lokalnih društava. Veliki mislioci Vlačić i Vergerije izabrali su naravno egzil u njemačkim zemljama koje su 1554. postale i službeno protestantske. Matija Vlačić istaknuo se kao veliki intelektualac, teolog i začetnik novog načina poimanja povijesti.

Vlačić i Vergerije

Pučki jezik

Protestantizam je općenito zahtijevao širenje vjerskih knjiga na narodnom jeziku. Takva je potreba bila izražena pogotovo u Njemačkoj gdje je latinski doživljavan kao neki daleki jezik. Vrednovanjem narodnog jezika raste važnost slavenskih jezika i oživljava slavenski jezični identitet. Vlačić je bio pobornik takve potrebe i u svom je nazivu Illyricus isticao svoje slavenstvo, ali su i drugi protestanti iz Kranjske zahtijevali uvođenje narodnog jezika u Sveto pismo, prije svih Primož Trubar koji se založio za prijevod Biblije na slovenski jezik. Specifičnost i dignitet slavenskih jezika na crkvenom planu, pa dakle i na kulturnom, koju je stoljećima zahtijevala i podržavala hrvatska Katolička crkva preko svojih glagoljaša, protestantizmom dobivaju nov poticaj, tako da se u Istri ponegdje spojila glagoljaška i protestantska tradicija.

Vjerska pripadnost i vjerski identitet bili su najosjetljiviji elementi u društvu "starog režima", a vladajući su im slojevi pridavali veliku važnost. Iako tolerantna prema manjinama i pojavi protestantizma, Venecija nije mogla dopustiti veće uznemiravanje društveno-vjerskog poretka. Odnos između države i Crkve bio je temelj onoga što bi se moglo nazvati "civilnim društvom" "starog režima". Protestantizam je nestao dogovorom laika i vjernika još i prije nego što se Katolička crkva, nakon vlastite reforme na Tridentskom koncilu (1545.–1563.), uplela u regiju.

Vizitacija kardinala Valiera

Trenutak preokreta koji je zaključio protestantska previranja bio je posjet Papina izaslanika kardinala Agostina Valiera istarskim biskupijama 1579. godine. Papa je poslao kardinala da izvidi stanje u Istri i Dalmaciji, koje je Katolička crkva smatrala pograničnim regijama. Stanje Crkve u Istri Valier ovako opisuje: mnogo malih biskupija s nedovoljnim prihodima s obzirom na malen broj stanovnika, dok se istovremeno pojavljuju poteškoće s novim stanovnicima koji govore ilirski jezik. Uz to, nedostaje dovoljno obrazovano svećenstvo. U Koparskoj biskupiji (sjeverna Istra) stanje je bilo normalno, ali Novigradska, Porečka i Pulska biskupija djelovale su kao udaljena sjedišta podložna svakovrsnim nevoljama. Nakon posjeta kardinala Valiera počinje spor proces reforme Crkve, s neznatnim rezultatima jedino u Koparskoj biskupiji, dok se u drugim dijecezama na to trebalo čekati do sredine XVII. sto-

ljeća. Čitav niz nepovoljnih događanja – od pritiska uskoka do rata 1615.–1617., od epidemije kuge do posljednje faze kolonizacije – spriječio je bilo kakav pokušaj reformiranja crkve. Tek se u tridesetim-četrdesetim godinama XVII. stoljeća održavaju crkveni sinodi (sabori) u Porečkoj biskupiji. To je pogranična biskupija čiji je teritorij podijeljen mletačko-habsburškom granicom, a sastav stanovništva obilježavaju svježi doseljenici, među kojima prilično pravoslavnih kolona i nemali broj islamskih vjernika.

Bale, Kaštel Bembo (De Franceschi)

Reforma Katoličke crkve

Ukupna reforma Crkve u Istri, koja je podrazumijevala pastoralne posjete, uvođenje župnih matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i mrtvih, opis stanovnika župe s boljom teritorijalnom prisutnošću svećenstva koje je trebalo uključiti u vjerski život zajednice sve stanovnike, "nove" i "stare", ostvarena je u razdoblju od 1650./70. (kraj kolonizacije) do 1730./40. kada je dovršena stabilizacija sela. Broj članova svećenstva – svjetovnog (popovi, kanonici, klerici) i redovničkog (članovi samostana), udvostručio se između 1640./50. i 1750./60., dosegnuvši svoj vrhunac upravo sredinom XVIII. stoljeća. Takvo jačanje Crkve pratio je proces takozvanog discipliniranja duša, odnosno usklađivanja navika i religioznog načina izražavanja vjernika s njezinim očekivanjima. Bio je to prilično uspješan pokušaj Crkve u skladu s vjerskom politikom u cijelom katoličkom svijetu, koja je željela eliminirati lokalne posebnosti i tako ojačati kontrolu nad vjernicima. Taj je proces u Istri pridonio bržem uključenju imigrantskih zajednica u jednake vjerske (dakle i kulturne) oblike. Poštovanje sakramenata krštenja, pričesti, ispovijesti, vjerski godišnji obredi zbližili su zajednice različitih jezika i navika (pa i među Slavenima). Discipliniranje zajednice vjernika nakon Tridentskog koncila pridonijelo je religioznoj i na neki način kulturnoj homogenizaciji složenog etničko-jezičnoga sastava stanovništva, koji je nastao kolonizacijom.

Discipliniranje vjernika

Učena kultura i pučka kultura

Između XV. i XVII. stoljeća u Istri se rodio priličan broj znamenitih kulturnih osoba, ali je malo njih provelo čitav život na poluotoku. U pravilu, povijest učene kulture, odnosno povijest književnosti, likovnih umjetnosti, glazbe i svega što dugo vremena ostaje zajedničkom baštinom, odražava marginalnost kulturnog života nekih regionalnih središta. Kada bi se Istra izvukla iz povijesnog konteksta u kojem je živjela, i promatrala kao samostalni subjekt, dobili bismo otužnu sliku njezina kulturnog života. Ako bi se k tome uzela u obzir samo hrvatska ili slovenska sastavnica, kao što su učinili neki povjesničari i književnici, dobila bi se slika mračnog doba u kojem su se Slaveni mogli izražavati jedino preko glagoljaških natpisa, sve dok se nisu pojavili književnici koji nisu nosili talijanska prezimena kao što su bili Pietro Stancovich (Petar Stanković) ili Josip Voltić.

Blizina Venecije

Takvim načinom razmišljanja gube se iz vida neki temeljni aspekti društva u razdoblju "starog režima". U Poreču i Kopru nije bilo isplativo proizvoditi neke predmete, uključivši i bačve, jer je bilo jeftinije dopremiti ih iz Venecije. Od istarske se obale do Venecije plovilo 12–15 sati. Gian Rinaldo Carli jednog je vjetrovitog dana 1739. prešao put od Kopra (jednog od najudaljenijih mjesta) do Venecije za samo deset sati. Istarski su gradova bili udaljeni od Venecije kao Vicenza, ali manje udaljeni od Udina ili Verone, a o Bergamu i Bresciji da ne govorimo. More je bilo neposredno sredstvo komunikacije, a Venecija se uistinu doživljavala kao glavni grad, metropola koja je s istarskog gledišta bila nadohvat ruke. Dakle i kulturni glavni grad, a ne samo upravni i gospodarski. U pravilu su koparski plemići odlazili studirati u Padovu gdje su sklapali prijateljstva s drugim mletačkim podanicima. Ne mali broj Koprana posredno je ili neposredno imao prigodu sudjelovati u književnim, glazbenim ili kazališnim događanjima u Veneciji.

U istarskim mjestima u kojima je postojala mogućnost da se ostvari, učena je kultura i ostvarena. U doba "starog režima" bilo je potrebno mnogo više ljudi i sredstava nego danas, u razdoblju masovnog opismenjivanja. Da bi se dostigla određena kulturna razina

bile su potrebne i određene dimenzije. Venecija je imala 140–150.000 stanovnika, Padova 30–40.000, a cijela Istra najviše 80–90.000. Primorski gradovi i gradići Istre na vrhuncu svoga razvoja u XVIII. stoljeću imali su ukupno otprilike 35.000 stanovnika, poput nekih prosječno velikih gradova venetskoga kopna. Istra je bila sastavni dio teritorijalnog sustava koji je gravitirao prema Venecija (s lagunama je tvorio tzv. *dogado* – duždevinu), a prema Veneciji su naginjali i njezini stanovnici. U urbanim istarskim središtima, ovisno o pojedinačnome društvenom i demografskom razvoju (ne smijemo zanemariti gospodarsku krizu u XVI. st.), djelovali su učeni ljudi, prilagođeni situaciji u kojoj su se nalazili. No bilo je i iznimaka. Tako je biskup Giacomo Filippo Tomasini djelovao u pustom Novigradu četrdesetih godina XVII. stoljeća. Bio je veliki učenjak poznat po prozopografiji učenih osoba padovanskog Sveučilišta, a ostavio nam je i temeljni rukopis o Istri svoga doba. U Poreču koji je bio odnedavna ponovno naseljen, pisao je i djelovao biskup Gasparo Negri, učenjak i cijenjeni poznavatelj antičkoga doba.

Santorio Santorio (1561.–1636.)

Učena je kultura podizala ugled koji su elitni staleži voljeli isticati. Krug učenih ljudi koji su znali čitati i koji su bili u stanju stvarati pisana djela bio je ograničen na plemstvo, nekoliko građana i na svećenstvo. Kopar je nazvan Atenom sjeveroistočnog Jadrana jer je zahvaljujući svojem plemstvu postao važno kulturno središte u XV., a poslije i u XVIII. stoljeću. Duh humanizma i renesanse proširio se gradom već u XV. stoljeću. Nekoliko je učenjaka osnovalo humanističku školu koju su pohađali potomci plemićkih obitelji iz cijele Istre. U gradu koji se obogatio trgovinom, posebno trgovinom soli, djelovalo je već krajem XV. stoljeća nekoliko renesansnih književnih akademija – *Compagnia della Calza* utemeljena 1478., akademija *Desiosi* i akademija *Palladia-*

na. U Kopru se rodilo nekoliko velikana europske kulture kao što su bili Petar Pavao Vergerije mlađi i stariji. Među najznamenitijim ličnostima toga doba svakako treba spomenuti Santorija Santorija (1561.–1636.), poznatog svojim suvremenicima i kasnijim generacija najviše zbog djela *De statica medicina* i izuma preciznih medicinskih instrumenata. Arhitektonska i kulturna djela u Kopru u razdoblju između 1400. i 1550. isto su tako značajna, pogotovo kada se uzme u obzir blizina Venecije.

Ugled

U drugoj polovici XVI. stoljeća u Kopru i u Piranu zabilježena je vrijedna glazbena i kazališna djelatnost koja je u idućem stoljeću, nakon 1630., počela postupno opadati da bi krajem stoljeća, otvaranjem kolegija-gimnazije za plemiće, koji su vodili pripadnici vjerskog reda pijarista (skolopa), dobila nov uzlet. U idućem stoljeću koparsko gradsko vijeće odlučilo je stipendirati najbolje mlade plemiće i omogućiti im studiranje na Sveučilištu u Padovi. Tako se školovao i Gian Rinaldo Carli, jedan od najznačajnijih talijanskih učenjaka u XVIII. stoljeću. Ulaganje u znanje mladih generacija isplatilo se. Negdje šezdesetih godina XVIII. stoljeća utemeljena je u Kopru nova *Accademia dei Risorti* (Akademija preporođenih) koja je djelovala usporedno s već postojećim ustanovama. Osnivači su bili mladi učenjaci, bivši studenti padovanskog Sveučilišta, Gian Rinaldo Carli i njegov brat Stefano, braća Gravisi, Alessandro Gavardo, Francesco Almerigotti i Gian Paolo Polesini. Njihova je namjera bila potaknuti kulturni preporod Kopra i cijele Istre. Pisali su učena djela, najviše iz antičke povijesti, ali i klasične kulture i književnosti. No nije to bio jedini literarni kružok u gradu. Uz njega je djelovalo gradsko kazalište i drugi kružoci koje su vodili profesori kolegija, kanonici katedrale i biskupskog sjemeništa, dakle najmanje četiri-pet skupina intelektualaca u gradu koji je imao jedva 4.000 stanovnika. Prateći modu fiziokratizma, odnosno pokušaja poboljšanja poljodjelstva radi općeg blagostanja, Akademija preporođenih usmjerila je osamdesetih godina svoje djelovanje prema određenim temama, primjerice preradi maslina i širenju nasada murvi (duda) radi korištenja dudovog svilca. U tom su se razdoblju nakon brza rasta Trsta koji je tada imao 25.000 stanovnika, pojačali kontakti ko-

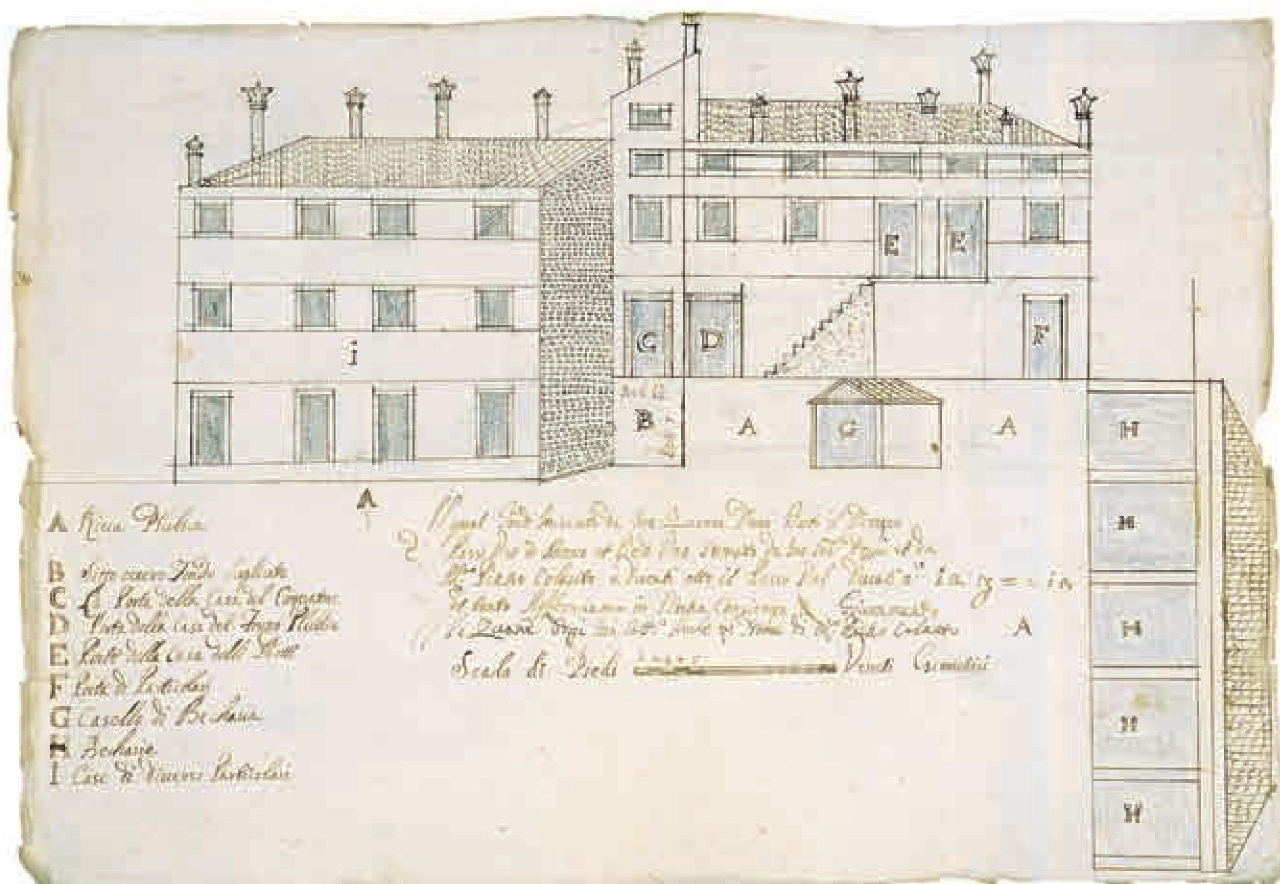
Obrazovanje i akademije

parskih intelektualaca s tom novom jadranskom stvarnošću. No nikada nisu prestale veze i prijateljstva s venecijanskim književnicima i učenjacima, što će se nastaviti i u cijelom XIX. stoljeću.

Koparski slučaj djeluje i na druge gradove – skupine učenjaka ili pojedinci djeluju i u Piranu, Poreču (braća Polesini) i Rovinju. Istovremeno je živa i niža, pučka kultura. U XVIII. stoljeću u istarskim gradovima djeluju razni propovjednici koji će poslije steći slavu u Italiji i koji su svojim govorom znali podići mase vjernika. Pučka se kultura izražava kroz pjesme (poznate rovinjske *bitinade*), veličanstvene procesije bratovština, arhitektonski preobražaj mnogobrojnih crkvica (kipovi, slike, dekoracije koje naručuju članovi bratovština) i umjetnost zavjetnih slika (s posvetom). Vjera ostaje nezamjenjiv element preko kojega većina stanovništva izražava svoju maštu i svoj ukus.

Pučka kultura

U tom stoljeću poboljšavaju se uvjeti stanovanja. Arhitektonski modeli šire se iz gradova u sela. Određena stilska jednolikost prelazi iz gradova u *terre* i kaštele, a iz kaštela u sela. Usporedno s razvojem bratovština, raste i broj crkvica u ruralnim središtima.

Rovinjske urbane zgrade iz XVIII. st. (Državni arhiv, Venecija)

Umjetnost kasnobaroknog i neoklasičnog stila prepoznaje se i danas na mnogim vjerskim zdanjima. Zajednički umjetnički stil iz XVIII. stoljeća pridonosi zbližavanju različitih zajednica na poluotoku.

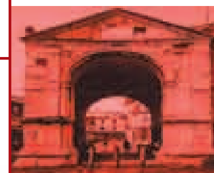
Seoska kultura

Uz učenu kulturu i gradsku pučku kulturu, postoji kultura seoskih zajednica koju je teško rekonstruirati zbog nedostatka pisanih izvora. Preko posrednih kronika i opisa može se steći dojam o običajima, pjesmama, "vlaškim" plesovima, slavenskim plesovima (kolo), praznovjerju. Glagoljaška je kultura preživjela i ponovno se pojavljuje u župnim knjigama, u natpisima na spomen-pločama i na stupovima. Glagoljica je doživjela preporod na valu protestantskih težnji za vrednovanjem narodnog jezika, ali je njezin razvoj poslije zaustavila katolička reforma koja nije podnosila različitosti u obredu. Kultura sela i govorni jezici slavenskog i hrvatskog tipa djelomično su pronađeni u etnografskim studijama XIX. stoljeća, koje su iznijele na vidjelo odjeću, alate i materijalnu sferu. Jezične su studije istražile hrvatska narječja i pronašle njihovo različito dalmatinsko podrijetlo (čakavsko, štokavsko), ovisno o razdoblju kolonizacije. Arhaično čakavsko narječje govorilo se na području Pazinštine, Labinštine i na padinama Učke do Kastva i Kastavštine. Osobe koje su kao imigranti dolazile živjeti u Pazinštinu ili Labinštinu (bilo ih je mnogo), morale su prihvatiti tamošnja narječja i na kraju su bile asimilirane. Mnogo je sporije tekla asimilacija u "vlaškoj" Istri, području između istrovenetskih i istriotskih primorskih gradova i gradića, istrovenetskih kaštela i zone arhaične čakavštine (Pazinština, Labinština). Tu su se duže zadržali običaji, ponašanje i jezični oblici (potvrđeni u studijama) dalmatinsko-dinarskog podrijetla. Istovremeno dogodio se i važan fenomen suživota i asimilacije s lokalnom istrovenetskom sastavnicom. Između

Slavenska Istra

rijeke Mirne i Buzeta prostiralo se široko područje na kojem se miješaju istrovenetsko i čakavsko-hrvatsko narječje u ravničarskom dijelu te čakavsko-hrvatsko i slovensko narječje prema Krasu. Lokalne ruralne kulture, pored svjedočanstva učene kulture kroz slike i crkve, izrazile su složenu jezičnu, običajnu i materijalnu sliku, bogatu međusobnim prožimanjima i očuvanjem vlastite tradicije, a to je zajedničko svim etničkim sastavnicama regije.

IZMEĐU REPUBLIKE I CARSTVA (1420.–1797.)

ŠIRI PREGLED

- MLETAČKA POKRAJINA
- PETAR PAVAO VERGERIJE STARIJI
- RENESANSA U REGIJI
- PETAR PAVAO VERGERIJE MLAĐI
- MATIJA VLAČIĆ – FLACIUS ILLYRICUS
- KOLONIZACIJA
- GRANICE
- USKOČKI RAT (1615.–1617.)
- SANITARNI KORDON
- DEMOGRAFSKI RAZVOJ
- KLONULI GRADOVI
- KOPAR
- ROVINJ
- RIJEKA (XV.–XVIII. STOLJEĆE)
- GRAD
- SEOSKO DRUŠTVO
- VRSTE NASELJA
- RODITI SE I UMRIJETI
- POMORSKA DIMENZIJA
- SOL
- BRATOVŠTINE
- KRIJUMČARSTVO
- RAZBOJSTVA
- BOGATSTVO I SIROMAŠTVO
- PLEMIĆI
- SVEĆENSTVO
- GIAN RINALDO CARLI
- KRAJ REPUBLIKE SVETOG MARKA
- OSTACI JEDNOG DOBA

MLETAČKA POKRAJINA

Do 1584. mletačku je vladavinu u Istri obilježavala mreža od 18 načelništva (*podesterie*) –18 komuna na čijem je čelu bio venecijanski podestat. Kada se u Veneciji spominjao poluotok, govorilo se o "našim posjedima u Istri". Godina 1584. može se uzeti kao razdjelnica jer su se u Kopar počeli slati sudski prizivi koji su se dotad rješavali u Veneciji. Proširene su ovlasti podestata i kapetana koji postaje koparski sudac. To je paralelna funkcija u odnosu na već postojeću koparskog rektora i njegova ureda. Centraliziranjem osjetljiva područja kao što je bilo upravljanje sudstvom, postavljeni su temelji za "provincijalizaciju" istarskih posjeda. Nakon rata koji je trajao od 1615. do 1167., kada je u Istru poslan providur, neka vrsta opunomoćenog upravitelja s obzirom na ratno stanje, ovlasti koparskoga podestata ponovno su ojačane jer se mnoge komune i gradonačelnici nisu pridržavali postavljenih normi. Tako su mu 1632. dodijeljene "široke" ovlasti prema bratovštinama i komunama te njihovoj novčanoj i drugoj imovini, s

Koparska lođa, župna crkva i pretorska palača (Tischbein)

mogućnosti vođenja istrage nad tamošnjim gradonačelnicima. Koparski je podestat postao tako viši autoritet u odnosu na druge istarske podestate ne samo na sudbenom, već i na upravnom planu. Godine 1636. donesena je nova mjera kojom se trebao još više pojačati položaj koparskoga suca: obvezan posjet provinciji barem jednom tijekom mandata (koji je trajao godinu i pol), radi uspostavljanja posrednog odnosa s podanicima. Koparskom je podestatu dana i ovlast u izboru graničnog providura iz redova koparskog plemstva. Uza sve to, trebao je kontrolirati proizvodnju soli u Kopru i Miljama. Time je koparski rektor/sudac postao načelnik Istarske provincije, odnosno provincija je postala institucionalno tijelo utjelovljeno u liku osobe koja predstavlja centraliziranu vlast.

Tijekom posjeta raznim načelništvima, odnosno komunama, podređenima koparskom službeniku, podanici su prvi put osjetili da pripadaju nečemu novom što se zvalo Istarska provincija. Naravno, postojala je svijest o pripadnosti zemlji koja se zvala Istra, ali od XVII. stoljeća, ta je Istra stekla određeno upravno značenje oličeno u vrhu vlasti. Postala je stvarno provincija, što bi danas odgovaralo pojmu “regija”.

Koparski je rektor imao važne ovlasti do pada Republike. Jedino je u pitanju kolonizacije bio izjednačen s rašporskim kapetanom i buzetskim podestatom koji je pak imao ovlasti nad novim stanovnicima i piranskim upravnim i financijskim poslovima (da se ne bi izazvala ljubomora između dvaju najbogatijih istarskih gradova). Konkretna realizacija pojma provincije ostvarivala se u liku koparskoga podestata jer Venecija nije nikad srušila sustav komunalne posebnosti, neku vrstu lokalne suverenosti koja je bila temelj istarskog društva. Iako je taj sistem bio skup, lokalni rukovodeći staleži nisu ga se željeli odreći. Poštovanje municipalne autonomije bilo je temelj političkog konsenzusa.

PETAR PAVAO VERGERIJE STARIJI

Petar Pavao Vergerije stariji (da bi se razlikovao od mlađeg, odmetnutoga koparskog biskupa u prvoj polovici XVI. st.) jedan je od velikih europskih humanista koji se istaknuo velikim znanjem, djelima i doprinosom u širenju duha humanizma u središnjoj Europi. Rodio se u Kopru 1370., a umro u Budimpešti 1444. godine. Studirao je gramatiku na padovanskom Sveučilištu, a zatim predavao dijalektiku i logiku na sveučilištima u Firenci i Bologni. Veliki učenjak Manuele Crisolor naučio ga je grčki jezik. Bio je u vezi s Coluccіom Salutatijem i veliki prijatelj Leonarda Brunija koji mu je posvetio svoje poznate *Dialoge* (*Ad Petrum Paulum Histrum*). Godine 1405. preselio se u Rim na dvor pape Inocenta VII., gdje je napisao *Poeticu enaratio* (poemu o natjecanju u latinskoj poeziji) i razna predavanja o šizmi koja je tada potresala Crkvu. Kao tajnik i savjetnik visokih crkvenih velikodostojnika bio je posrednik na crkvenom koncilu u Kostanci 1414.–1418. godine. Tamo je upoznao cara Sigmunda Luksemburškog koji mu je ponudio tajničko mjesto i predložio mu da ga prati najprije u Prag u Bohemiju, a potom u Budim u Mađarsku, gdje je ostao do smrti. Vergerije stariji izdao je Petrarkino djelo *Africa*, komentirao je Seneku i Hipokrata, autor je raznih djela povijesne tematike, govora, rasprave *De arte metrica*, komedije *Paulus* nastale po uzoru na Terencija. Njegovo najvažnije djelo svakako je *De ingenuis moribus et liberalis studiis* (1400.–1402.), u kojem ističe važnost civilnog odgoja kao temelja društvenog života. Ta će ideja postati temeljem modernog doba.

RENESANSA U REGIJI

Kopar je nazvan istarskom Atenom. U tom su se gradu nevelikih dimenzija u XV. i početkom XVI. stoljeću, u doba prosperiteta, rodile mnoge ugledne ličnosti humanističke i renesanse kulture. Unutar gradskih zidina događao se živahan kulturni život. U Kopru je tada djelovala humanistička škola u kojoj su poučavali ne tako poznati, ali svakako ne manje važni književnici kao što su Tršćanin Raffaele Zovenzoni (1447.–1451.), Bolonjez Francesco Zambeccari (1466.), Cristoforo Muzio (1504; otac Girolama Muzija) i Ambrogio Fabeo (1514.). Iz te su škole izašli profesori koji su stekli slavu negdje drugdje (Andrea Divo, Antonio i Cristoforo Zarotti, Gian Domenico Tarsia). Koprani Giovanni Albertis i Giorgio Almerigotti te braća Zarotti bili su profesori na Sveučilištu u Padovi (liječnici i pravnici). U Kopru je studirao Tršćanin Andrea Rapicio, pisac poeme na latinskom jeziku *Histria* (objavljena u Beču). U gradu je 1478. utemeljena *Compagnia della Calza*, skupina učenih plemića koji su se, nakon početnih kavalirskih pobuda, počeli baviti književnošću i kazalištem. U XVI. stoljeću društvo se preobrazilo u akademiju (ne zna se koje godine) i počelo djelovati najprije kao *Accademia dei Desiosi*, a od 1554. kao *Accademia Palladiana*. Krajem toga stoljeća u gradu su cvjetale komedije i pastoralne predstave. Najpoznatiji autori bili su Pietro Pola (1545.–1630.) s djelima *Ardor di Amore* (Ljubavna strast), *I giusti inganni* (Opravdane prijevare) te Girolamo Vida s djelima *Filliria*, *Il Sileno* i *Le*

Vittore Carpaccio, Ulaz podestata i kapetana u Kopar

selve incoronate (Okrunjene šume). Ostali su autori bili Aurelio Vergerio, Antonio Zarotti i Gian Domenico Tarsia.

Među velikim imenima renesansnog Kopra svakako treba spomenuti Petra Pavla Vergerija mlađeg (vidi sljedeći prilog) i Girolama Muzija. Girolamo Muzio, nazvan Justinopolitanac, rodio se u Padovi 1496. (izvorno mu je prezime bilo Nuzio, bio je sin Cristofora, profesora književnosti), a umro u Firenci 1576. godine. Uvijek je isticao svoje koparsko podrijetlo, ali je živio lutajući od jednog do drugog talijanskoga dvora. Poznat je po svojim *Eglogama*, petrarkističkim pjesmama posvećenim Tuliji Aragonskoj, raspravama o viteštvu u djelima *Il duello* (Dvoboj) i *Il gentiluomo* (Plemić), napisima u obranu najtvrdokornijeg katoličanstva (*Vergeriane*, *Mentite ochiniane*, *Lettere cattoliche*) te raspravama u djelu *Battaglia in difesa dell'italica lingua* (Bitka za obranu talijanskog jezika), u kojima podržava ideju učenog jezika na tragu teza Giana Giorgija Trissina.

Između XV. i XVI. stoljeća u Kopru su djelovali poznati slikari poput Vittorea Carpaccija, Cime da Conegliana, Palme mlađeg i Jacopa Bassana. Novo kulturno razdoblje koje je otvorila renesansa mnogo je manje utjecalo na ostale istarske gradove, primjerice na Pulu ili Poreč, u kojima je upravo u XVI. stoljeću započelo dugo razdoblje stagnacije. Samo se Piran može podičiti poznatijim imenima učenjaka kao što su bili Giovan Battista Goineo, autor djela *De situ Histriae*, Marco Petronio Caldana i Pietro Coppo, poznati kartograf i geograf iz Izole koji je napisao djela *De toto orbe*, *De summa totius orbis*, *Portolano* i *Del sito de l'Istria*.

PETAR PAVAO VERGERIJE MLAĐI

Petar Pavao Vergerije (mlađi, da bi ga se razlikovalo od istoimenog humanista) rodio se 1498. u poznatoj koparskoj obitelji (njegov je brat Giambattista bio pulski biskup) i živio do 1565. godine. Njegova je crkvena karijera u početku obilježena uspjesi-

ma: bio je apostolski tajnik i nuncij (ambasador) na habsburškom dvoru u Beču i kod raznih njemačkih knezova, sa zadatkom da uspostavi dijalog s protestantima (1532.–1535.). Tada je uspostavio kontakte sa samim Luterom i drugim istaknutim ličnostima protestantizma kao što su Melanton, Pomeran i Oksiandar. Bio je blizak papi Pavlu III., održavao je veze s carem Karlom V. i prijateljevao s Pietrom Aretinom. Postavljen je za koparskog biskupa 1536. godine. U rodnom se gradu često sukobljavao s pripadnicima samostanskih redova i s tamošnjim plemićima jer je bio gorljivi zastupnik moralne reforme Katoličke crkve i protivnik sramotnih običaja crkvenjaka i praznovjernih obreda (pogotovo kulta sv. Juraja u Piranu). Često je odlazio iz svoje biskupije, a 1540. sudjelovao je na saboru u Wormsu, u Njemačkoj, kao papin izaslanik. Među dijelom koparskog plemstva počele su kružiti krivovjerne ideje koje nisu bile u skladu s doktrinom Rimske crkve. U gradu je došlo do stvaranja dviju suprotstavljenih strana. Vergerije, kojemu su se suprotstavljali fratri i svjetovni crkvenjaci, optužen je za herezu zbog toga što je došao u doticaj s protestantima te je podvrgnut inkviziciji. U razdoblju nesnošljivosti takva je sudbina mogla zadesiti i crkvene velikodostojnike. Zbog optužbi njegovih sugrađana, neprijateljstva i ljubomore drugih biskupa i kardinala, Vergerije postupno ostaje sam. Plemići su se okomili na njega, a među njima je bio i poznati književnik Girolamo Muzio, nazvan “čekićem heretika”, veliki oportunist koji je živio na mnogim talijanskim dvorovima pokušavajući ratobornim optužbama pridobiti naklonost pape i knezova.

Petar Pavao Vergerije mlađi (1498.–1565.)

Godine 1546. Vergerije se sklonio u Riva del Garda, očekujući poziv Koncila u Trentu na kojemu bi objasnio svoj položaj i branio se od optužaba (među ostalima, od optužbe da nije poštovao svece). Lažne je optužbe protiv njega iskonstruirao njegov sugrađanin Annibale Grisonio u dogovoru s Girolamom Muziom i skupinom dominikanaca. Bila su to teška vremena i Vergerije nije uspio uvjeriti Koncil u svoju nevinost. Godine 1549. papa Pavle III. osudio ga je zbog hereze, ukinuo mu biskupsku čast i

proglasio odmetnikom. U međuvremenu, shvaćajući da će izgubiti parnicu, Vergerije se sklonio najprije u Valtellinu (1550.), a potom u Njemačku gdje je prihvatio luteranstvo. Od 1522. piše dogmatske rasprave u kojima osuđuje Rimsku crkvu. Nikada se više nije vratio katoličkom svijetu; umro je u Tübingenu.

MATIJA VLAČIĆ – FLACIUS ILLYRICUS

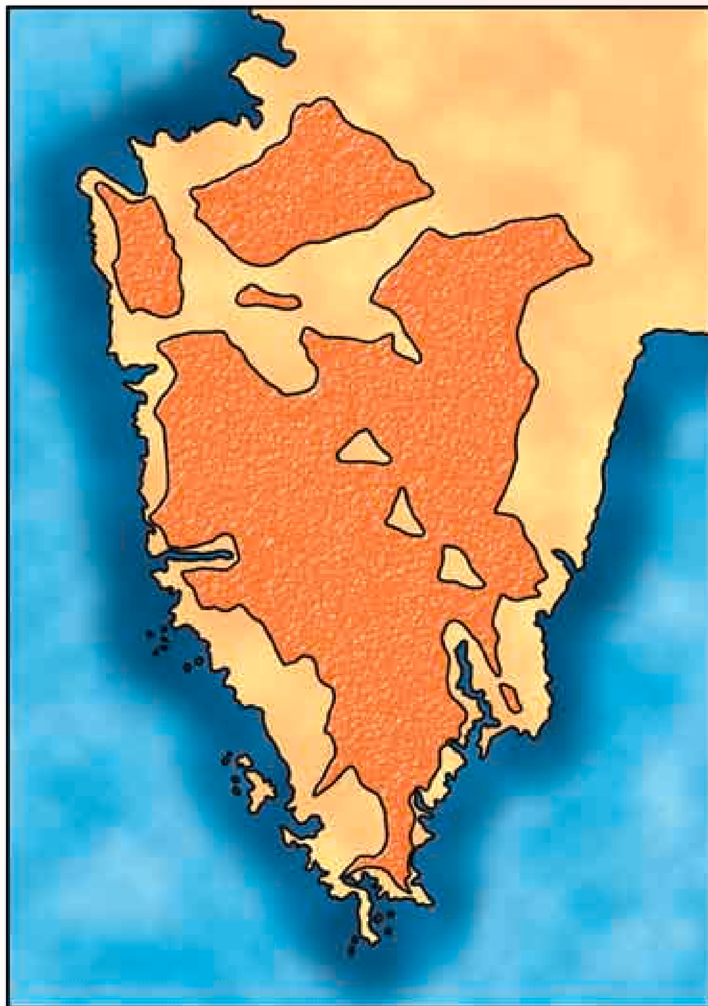
Matija Vlačić – Flacius Illyricus (1520.–1575.)

Matija Vlačić (Matthias Flacius Illyricus) rodio se u Labinu 1520., a umro je 1575. godine. Jedan je od velikih protestantskih mislilaca XVI. stoljeća; istaknuo se na teološko-doktrinalnom polju, a prije svega kao povjesničar crkve. Uzeo je ime Flacius (Flaccio, Vlačić ili Francovich) Illyricus, odnosno Ilirski jer je Labin povijesno pripadao rimskoj Iliriji, ali i da bi istaknuo svoj slavenski identitet (*cognomento Flaccius, gente Illyricus, patria Albonensis* – prezime Flacius, narod ilirski, domovina labinska). Sveti ured iz Venecije osudio je njegova ujaka Balda Lupetinu zbog protestantske hereze. Vlačić je napustio Istru i Veneciju veoma mlad. S devetnaest godina već je bio u Baselu, a sveučilišne je studije pohađao u Tübingenu i Wittembergu. Nakon raznih peripetija dospio je u Magdeburg, gdje je pokrenuo *Centuriae Magdeburgenses*, paradigmatsko djelo o novom načinu shvaćanja povijesti nakon raskola Crkve izazvanog protestantskom reformom. Nakon toga predavao je Sveto pismo na Sveučilištu u Jeni (1577.–1562.) i obišao s raznim zadacima najveće gradove luteranstva, dok se konačno nije skrasio u Frankfurtu na Majni, gdje je i umro. Vlačić je bio oštroumni mislilac, ali teška karaktera. Nepomirljiv pristaša luteranske doktrine, napisao je brojne knjižice doktrinalnih polemika protiv katolika i pape te protiv pomirljivijih protestanata kao što je bio Melanton. U europskoj je kulturnoj povijesti zabilježen kao

pokretač, a nakon toga i ravnatelj Magdeburških centauratora, autora *Crkvene povijesti prikupljene u pojedinim centurijama od nekoliko učenjaka i pobožnih ljudi koji žive u gradu Magdeburgu*, djela objavljenog u 13 svezaka u Baselu između 1559. i 1574. godine. Bio je to prvi pokušaj rekonstrukcije svih crkvenih zbivanja prije Luterova doba u jednom djelu. Svaki je svezak obrađivao događaje jednog stoljeća, odnosno centurije (stotinu godina). Osim općeg uvoda, djelo je podijeljeno u 15 poglavlja sa zasebnim pitanjima crkvene povijesti: vladavina, odnosi s političkom moći, crkveni sabori, šizme, hereze itd. Vlačić je utemeljio radnu skupinu od pet učenjaka i sedam studenata koji su trebali prikupiti sav dostupni dokumentarni materijal širom Europe (prvi znanstveni timski rad općenito). Centurije su trebale dokazati da su se Luterovo učenje i doktrina nastavljali na povijesni kontinuitet koji je počeo od samoga Isusa Krista i da se na taj način gradila tradicija. Matija Vlačić smatra se pokretačem nove crkvene historiografije i utemeljiteljem parametara povijesnog istraživanja i pisanja povijesti.

KOLONIZACIJA

Kolonizacija radi naseljavanja opustošenih istarskih sela bila je skup pothvat za vladajuće, sa ne baš sretnim ishodom. Poticati dolazak Vlaha/Morlaka i drugih kolonista značilo je podijeliti oruđe za rad, hranu, stoku, sjeme, dodijeliti zemljište i platiti vještake, osposobiti napuštene kuće. Sve u svemu, složen pothvat koji nije odmah donio rezultate ni na demografskom planu niti vezano uz porezne prihode. Između 1618. i 1675. kroz Istru je prošlo otprilike 10.000 stanovnika. Troškovi njihova dolaska i udomljavanja iznosili su više od 300.000 dukata. Radi usporedbe, treba navesti da su porezni prihodi u riznici koparskog rektora iznosili oko 3.000 dukata godišnje, a ta svota nije bila dovoljna za pokrivanje troškova uprave.

Istarska područja obuhvaćena kolonizacijom (1520.–1670.)

Bez obzira na napore, kolonizacija nije donijela opipljive rezultate u kratkom vremenskom razdoblju. Kolonist je dvadeset godina bio oslobođen poreza jer se smatralo da je toliko potrebno da bi neplodnu zemlju pretvorio u plodnu, pokrenuo poljoprivrednu djelatnost, proširio obitelj i prilagodio se novom okružju. U tom razdoblju došljak je bio pod sudskom nadležnosti rašporskog kapetana koji je bio i organizator kolonizacije. U većini slučajeva kolonisti se nakon dva desetljeća nisu htjeli podvrgnuti tamošnjem podestatu i platiti poreze, a mnogi su ponovno emigrirali. Istovremeno, mnogobrojni su se domaći stanovnici pretvarali da su kolonisti kako bi od rašporskog kapetana dobili napušteno zemljište. Sve u svemu, proces kolonizacije dokazuje koliko ju je teško bilo provoditi u ime države u društvenom uređenju tipa "starog režima".

Integracija je zahtijevala određeno vrijeme, a kao primjer mogu poslužiti zbivanja koja su se dogodila skupini dalmatinskih izbjeglica (Vlaha) koji su se nastanili kod Valture pored Pule. Nakon što su živjeli u Istri više od dvadeset godina, završetkom Kandijskog rata 1699., društvena zajednica se podijelila na one koje su se željeli vratiti u Dalmaciju, u područja oslobođena od Turaka, u kojima su i dalje održavali odnose s preostalim stanovništvom, te one koje su željeli ostati u Valturi. U cijelome tome dvadesetogodišnjem razdoblju, središte društvenog života bila je sama zajednica sa svojim predstavnicima: glave obitelji, župan, suci. Upravo je župan uporno tražio da se ostane u Istri, i samo se manja skupina odlučila za povratak u Dalmaciju. Nakon što se većina članova zajednice odlučila za nastavak života u Valturi, razvila se župa i vjerski se život počeo odvijati uz bok s drugim oblicima ži-

vota zajednice. U sljedećih tridesetak godina u selu je prodro model civilnih bratovština, raširen u cijeloj Istri i u okolnim selima kao što je bio Šišan (u kojem se govorilo istriotskim narječjem). Oko 1700. pojavljuje se bratovština povezana sa županom, a između 1720. i 1730. već ih je bilo četiri-pet. Zajedničke navike istarskog života naposljetku su prihvatili unuci doseljenika. U pravilu su tek nakon tri do četiri naraštaja doseljenici prihvatili ambijent i način života u regiji koju su odabrali kao svoje prebivalište.

GRANICE

Najratobornije skupine doseljenika bile su smještene duž složene granične crte koja je dijelila Istru na dva dijela. Iako je s mletačke strane postojao providur za granice koji se trebao brinuti o toj zasebnoj dimenziji provincije, priča o sukobima među zajednicama s jedne i druge strane granice nije nikad završila. S promjenama istarske poljoprivrede mijenjali su se razlozi sukoba, ali ne i sami sukobi. U XVI. stoljeću svađe, tuče, odmazde i obostrano uništavanje dobara izbijalo je prije svega zbog uzgoja stoke, pašnjaka za goveda i ovce, borbe za vlast nad pašnjacima, ali i šumama na ničijoj zemlji na kojoj nisu bile postavljene granične oznake (tzv. *differenze*). U XVII. stoljeću borba je izbila između onih koji su počeli pretvarati sporne terene u obradivo zemljište, sadeći žito i druge manje važne žitarice (zob, krupnik, heljda), masline i lozu te onih koji su se i dalje bavili stočarstvom. U XVIII. stoljeću sukobi su izbijali zbog sadnje različitih vrsta biljaka između onih koji su ulagali u kukuruz pa su im bila potrebna vlažna zemljišta, i onih koji su sadili žito i lozu, ili su vodili ovce i goveda na ispašu. Predstavnici vlasti, mletačkih i austrijskih, gotovo nikad nisu uspjeli smiriti strasti, a sukobi su se prenosili iz generacije u generaciju u istoj obitelji ili u cijelim društvenim zajednicama čiji su se sukobljeni članovi međusobno dobro poznavali.

Granica između mletačkog i habsburškog dijela Istre: Zamask (Državni arhiv, Venecija)

Vruće zone granice nalazile su se na "vlaškom" području, poglavito oko sela i seoskih domaćinstava pored Sv. Lovreča Pazenatičkog i Baderne s mletačke strane te Tinjana s nadvojvodske, zatim oko Dvigradskog feuda (mletačkog) i Kringe (austrijske) i na Krasu, između mletačkih Roča i Brguca te nadvojvodskog Semića. Povjesničari su istražili oblike sukoba i nasilja između pograničnih strana, ali je uz to postojao život koji se može nazvati normalnim. Ljudi koji su živjeli na granici govorili su istim jezikom (čakavsko-hrvatska narječja), imali su jednake običaje i tradiciju. U izvorima pronalazimo tako slučaj dvojice braće koji su bili župani svojih sela, jedan u mletačkom, drugi u austrijskom dijelu. Postojale su dakle rodbinske veze i prijateljstva. Stanovnici na granici dobro su poznavali vrline i mane dviju upravno-institucionalnih sustava (mletački i nadvojvodski) koji su im bili nadređeni. Sama veličina graničnog područja, nedostatak zakona i kazni nakon određene područne crte, sustavno su iskorištavale obje sukobljene strane, potičući nove napetosti i sporove. Na preostalom dijelu teritorija pod većom kontrolom sudstva te su napetosti rješavali ovlašteni predstavnici vlasti (mletački gradonačelnici ili nadvojvodski kapetani).

USKOČKI RAT (1615.–1617.)

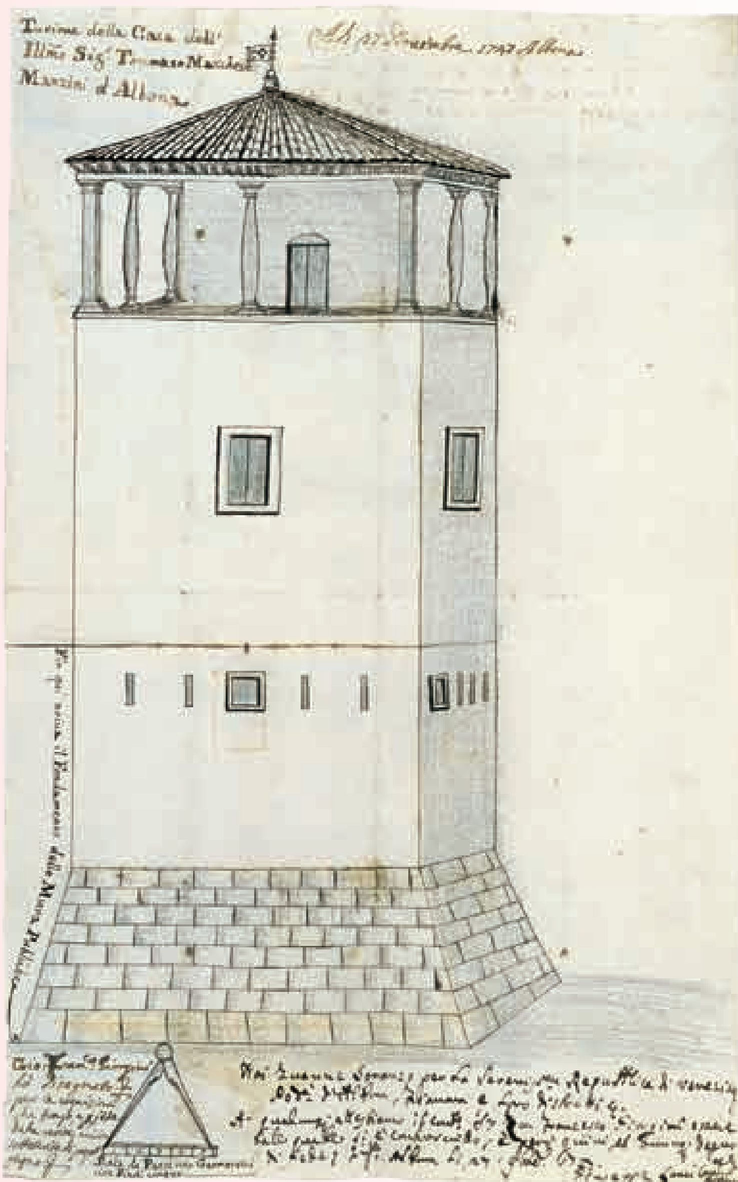
Zadnji sukob na istarskom tlu prije onoga 1943.–1945., bio je Uskočki ili Gradiški rat 1615.–1617. (s dodatnim sukobima 1618.). Nije bilo službene objave rata kao u prethodnom slučaju 1508., već su neprijateljstva eskalirala upadima, metežom i napetostima puno prije početka sukoba. Uskočki napadi pojačali su se zbog mletačke blokade Velebitskog kanala 1602. godine. Mlečani su htjeli izolirati uskoke, ali su se njihovi napadi preusmjerili na kopnene putove prema Istri. Prvi upad na istarski Kras dogodio se 1602. godine. Na području Rašporske kapetanije (Buzeština) pokradeno je 10.000 grla stoke, hrana, žito i vino. U sjevernom dijelu poluotoka napetosti između Trsta i Milja, odnosno Mlečana i Austrijanaca zbog trgovine soli prouzročile su opsadu Trsta 1609. godine. Kriza je gotovo dosegnula dimenzije rata, ali se okončala 1610. godine. U međuvremenu uskoci i dalje pljačkaju: 1612. prodrli su do Brgudca i Lanišća s kopna, a s morske strane napadnute su sve istarske luke od Plomina do Milja, a i furlanske – Tržić (Monfalcone) i Gradež. Teror je vladao regijom: gospodarske su djelatnosti stale – od ribarstva do premještanja stoke s jednog na drugi pašnjak. Svi su istarski gradovi osjetili posljedice takva stanja, pogotovo mjesta na zapadnoj strani poluotoka koja bilježe drastičan demografski pad.

Rat je na furlanskoj fronti počeo 1615., a prvi sukobi na istarskom tlu dogodili su se između Žavlja i Milja, na vrućem području spornih solana. Hrvatski i njemački plaćenici tu su porazili mletačke plaćenike i dragovoljce iz Milja. U siječnju 1616. grof Frankapan je (kao i stotinu godina prije jedan drugi Frankapan) na čelu uskočke i seljačke vojske s Krasa napao istarsku granicu i uništio sva pogranična sela: Osp, Gabrovicu i Lonče (Koparština), Marčeniglu i Grimaldu (Kostelski feud), Hum i Draguć (Rašporska kapetanija), a potom i Svetvinče-

nat, Barban, Dvigrad i Vodnjan. S mletačke strane nije uslijedio nikakav odgovor. Zbog uskočkog djelovanja, na opustošenim i oslabljenim istarskim područjima nije bilo dovoljno naoružanih ljudi. Mnogo je rektora pobjeglo u Veneciju i cijelo je granično područje došlo u ruke nadvojvodskih snaga koje su se spremale zauzeti važnija središta. Zalihe hrane su nestajale, ljetina nije rasla i uskoro je zavladala glad. Ljeti 1616. stigli su prvi kontingenti plaćenika kako bi zaštitili sve mletačke gradove i kaštele. Na jesen je mletačka vojska krenula u ofenzivu s namjerom da zauzme nadvojvodske kaštele. No zauzet je samo Beram, dok su se Gračišće, Trviž i Lindar uspjeli oduprijeti. U siječnju 1617., nakon dugotrajne opsade, Žminj je pao u mletačke ruke. Slijedila je odmazda Austrijanaca koji su žestoko napali Plomin i njegovu luku u kojoj se nalazilo mletačko brodovlje. Godina 1617. bila je godina odlučujućeg preokreta. Venecija je unajmila 17.000 plaćenika iz Holandskih ujedinjenih provincija i njezina je vojna moć prevagnula. Cijela je Pazinska grofovija proživjela teška iskušenja, a Nizozemci su napali i sam Pazin. U međuvremenu je diplomacija radila na tome da okonča rat, prije svega zbog velikih troškova. Mirovni pregovori u Madridu počeli su ljeti, a završili 6. rujna potpisom sporazuma. U Istri je rat završio tek u travnju sljedeće godine kada je Žminj vraćen Austrijancima. Rat je za regiju imao katastrofalne posljedice. Demografski i gospodarski pad poslije je saniran kolonizacijom i u mletačkom i u nadvojvodskom dijelu poluotoka. Jedina je korist od toga rata bila – ako se tako uopće može reći – što više nije trebalo strahovati od uskočkih upada.

SANITARNI KORDON

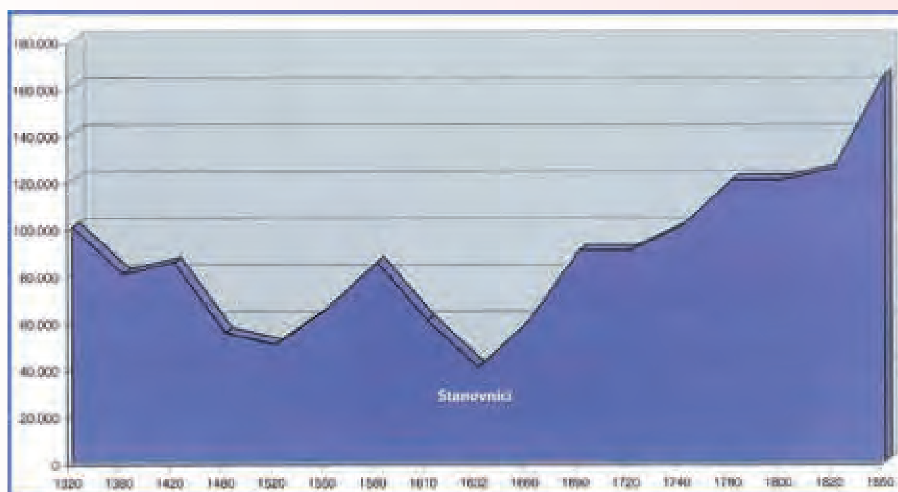
Nakon epidemije kuge 1630./31., koja je pogodila i samu Veneciju, nije bilo više tako razornih zaraza na području sjevernog Jadrana. Negdje polovicom XVII. stoljeća ustanovljen je

Labinska kula iz XVII. st. (Državni arhiv, Venecija)

zaseban providur za zdravstvo koji je i preko svojih agenata susjedne habsburške i osmanlijske pokrajine trebao nadzirati istarsku obalu ne bi li se spriječilo širenje zaraze. Istra je bila zadnji prag prije ulaza u Veneciju. Nakon što se smanjila prijetnja od mogućih habsburških napada, provincijska bi teritorijalna vojska, sastavljena od tamošnjih seljaka, stvorila sanitarni kordon. Vojska je djelovala na obali kada bi se proširila vijest o zarazama u Dalmaciji i na dugačkoj mletačko-habsburškoj graničnoj crti ako bi se epidemija pojavila u Mađarskoj ili u osmanlijskoj Bosni. U takvim iznimnim slučajevima Istarska se provincija zatvarala kao jež. Određivana je gusta mreža sanitarnih kaštela, a ophodnje su patrolirale granicom. Poticalo se sudjelovanje čitavog stanovništva u obrani od epidemije, tako da se svaka društvena zajednica na granici i na obali osjećala uključenom. Strance se zadržavalo, a na brodove koji su stizali iz Dalmacije gledalo se sa sumnjom. Cijela obrambena djelatnost bila je u nadležnosti časnika teritorijalnih jedinica (vojnici su dijelom bili plaćeni za svoju službu) i providura za zdravstvo. Posljednje izvanredno stanje dogodilo se 1782./83. kada je Dalmaciju (posljednji put) pogodila kuga. U kolektivnoj svijesti istarskih zajednica, posebno primorskih, strah je bio povezan s opasnostima koje su vrebale s Istoka. Teror su u XVI./ XVII. stoljeću provodili uskoci, u XVII./XVIII. stoljeću ulcinjski gusari, a u XVIII. stoljeću posljednja epidemija kuge. Mletačka je Republika, međutim, pala zbog Napoleonova vojnog pritiska koji je dolazio sa Zapada. To je za Istru bilo potpuno neočekivano.

DEMOGRAFSKI RAZVOJ

Kretanje broja stanovnika u Istri, 1320.–1850.

Početak XIV. stoljeća polazna je točka porasta broja stanovništva, doba za koje se pretpostavlja srednjovjekovni demografski vrhunac u Istri. Možda je poluotok tada dosegnuo brojku od 100.000 stanovnika (računajući Trst i Kastavsku kapetaniju), a većina je naseljavala primorsko područje njegova zapadnog i sjevernog dijela. U drugoj polovici toga stoljeća, upravo u zapadnom dijelu započeo je demografski pad koji je u idućem stoljeću malo usporen. Smanjenje broja stanovnika dolazi do izražaja u Puli i Poreču početkom XVI. stoljeća. Problem depopulacije poluotoka, koji je oko 1520. imao manje od 60.000 stanovnika, pokušali su riješiti mletački i nadvojvodski vladari pokrećući organizirano naseljavanje napuštenih područja. Rezultati tog pothvata počinju se osjećati u drugoj polovici XVI. stoljeća, kada je broj stanovnika prilično narastao, tako da se može pretpostaviti da ih je negdje 1580. bilo oko 85.000 (bez Trsta, Rijeke i Kastva). Daljnji rast zaustavile su političke napetosti zbog uskoka i određeno zasićenje sela u kojem se gospodarstvo uglavnom temeljilo na stočarstvu i iskorištavanju šuma. Nedostatak žitarica u razdoblju od 1594. do 1598., pogranični sukobi, rat 1615.–1617. i epidemija crne kuge 1630.–1631. doveli su ukupno demografsko stanje do povijesnog minimuma, s pretpostavljenih 45.000 stanovnika (bez Trsta, Rijeke i Kastva). Od 1635. do 1645. počinje dugo razdoblje oživljavanja koje će dovesti do brojke od 120.000, a možda i više stanovnika na poluotoku u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Pa i taj je spori uzlet imao trenutke zastoja, pogotovo u desetljećima između 1690. i 1720. zbog niza prehrambenih

kriza i posebno hladnih zima. Velik demografski skok gotovo svih središta, ali prije svega Rovinja, Pirana, Poreča i njihovih seoskih okruga, dogodio se između 1740. i 1780. potaknut istovremenim djelovanjem niza gospodarskih, političkih i zdravstvenih čimbenika. Potkraj stoljeća zabilježen je nov zastoj demografskog rasta. Čini se kao da poluotok nije bio spreman prijeći brojku od 120.000 stanovnika i da cijeli gospodarski sustav "starog režima", koji je tada dostigao svoj najviši stupanj usavršavanja, nije bio u stanju stvoriti uvjete za daljnji rast. Takvo se stanje održalo do dvadesetih godina XIX. stoljeća, kada se konačno potvrdio nov razvojni proces zahvaljujući kojemu je prijeđen maksimalan broj stanovnika dosegnutih u razdoblju "starog režima". Sredinom XIX. stoljeća na poluotoku je bilo 160.000 stanovnika, ne računajući velike gradove Trst i Rijeku. Kako se to dogodilo? Čini se da u tome nije bila odlučujuća promjena gospodarske strukture i načina života, već brzo širenje uzgoja krumpira, hrane koja je iskorijenila glad i smanjila ovisnost regije o uvozu žitarica.

Evo kako se kretao demografski razvoj poluotoka, bez Trsta, Rijeke i kraškog područja oko Kastva. Brojke su uglavnom pretpostavljene procjene koje se temelje na podacima različita podrijetla.

Godina	*Pretpostavljeni broj stanovnika*
1320.	100–105.000 *(s Kastvom i Trstom)*
1420.	80–85.000
1480.	55–60.000
1520.	50–55.000
1560.	65–70.000
1580.	80–85.000
1610.	65–70.000
1635.	40–45.000
1660.	65–70.000
1690.	85–90.000
1720.	90–95.000
1740.	100.000
1780.	120–125.000
1800.	120.000
1820.	120–125.000
1850.	165.000

KLONULI GRADOVI

Tijekom posjeta apostolskog nuncija Agostina Valiera 1579., Novigrad je imao 300 kuća, ali je samo u 20–25 netko i živio. Malobrojni redovnici koji nisu htjeli napustiti grad, rekli su "...Kuće bez stanovnika pune su smeća tako da je zrak još gori; ovo mjesto svedeno je na šest građana i malo drugih stanovnika čije obitelji većinom žive izvan grada, a ovdje borave tek povremeno, tri do četiri mjeseca godišnje, zbog pomorske trgovine."

O stanju u Puli 1625. kazivalo se: "...leži mrtva, stravična slika budući da u njoj nema više od četrdeset stanovnika obaju spolova lošeg izgleda, od kojih nijedan nema djece niti će ih moći imati, tako da ćemo za kratko vrijeme moći svjedočiti o potpunom uništenju; a kada ti nesretni ljudi odlaze raditi na selo, što uvijek čine, grad ostaje potpuno prazan tako da sam se više puta našao u lošem stanju, sam, bez ikakva društva, osim društva strave i tuge grada."

O Poreču se 1646. pisalo: "Taj nesretni i opustošeni grad Poreč isti je onaj kojega toliko slave stari pisci (...) Posjeduje lijepe okruge s visokim kućama građenim od izvrsno obrađenog živog kamena, što daje naslutiti bogatstvo prijašnjih stanovnika. Danas su te kuće srušene ili se ruše, prazne, bez ljudi čija je slava pokopana u mnogobrojnim grobovima koji se vide ispred katedrale, kod Sv. Franje i drugih crkava, a djeluju stravično onima koji ulaze u grad, kao opomena našem stoljeću od biča Božje srdžbe koja je pala na ovaj narod."

Tri grada, tri biskupska sjedišta koja su doživjela snažan, iako postupan pad stanovnika u XVI. stoljeću, imala su u gotovo cijelom idućem stoljeću tek nekoliko desetaka stanovnika. Povjesničari su dugo prikazivali sudbinu tih triju gradova kao simbol "propasti Istre". U stvarnosti ti su gradovi izražavali demografsku i gospodarsku stagnaciju zapadne Istre, ali ne i sjeverne (Kopar, Piran, Trst, Milje, Izola). Usprkos naporima

Novigrad krajem XVII. st. (Petronio)

mletačkih vladara da izvuku ta tri grada iz krize, jedino je Poreč doživio stvarni uspon početkom XVIII. stoljeća. Novigrad i Pula, iako se broj njihovih stanovnika udvostručio pa i utrostručio, ostali su do XIX. stoljeća manja mjesta s društvenim životom na razini graničnih postaja. Pula je, međutim, zahvaljujući golemoj rimskoj baštini, bila poznati grad među umjetnicima, arhitektima i ljubiteljima antike.

KOPAR

Najveći istarski grad u razdoblju od XV. do XVIII. stoljeća bio je Kopar, ujedno i najnaseljeniji iako je doživio pad broja stanovnika zbog dviju epidemija kuge: 1554. i 1630./31. godine. U XV. stoljeću u gradu je živjelo 6–7.000 stanovnika, da bi 1554. brojnost pala s 5.700 na 2.300 stanovnika. Krajem stoljeća Kopar se ponovno uzdignuo do 4.000 stanovnika. Godine 1630./31., kada je harala crna kuga, od ukupno 3.800 stanovnika, umrlo je otprilike 1.900. Nakon prvoga demografskog uspona poslije

kuge, grad je sporo rastao i tek krajem XVIII. stoljeća dosegnuo je brojku od 5.000 stanovnika.

Kopar je oduvijek bio otok između mora i močvara. Jedina veza s kopnom do XIX. stoljeća bio je dugački most/nasip na čijoj se polovici nalazila utvrda nazvana *Castel Leone*. Da bi se ušlo u Kopar, trebalo je proći kroz vrata ispred kojih su bili smješteni profesionalni vojnici. Promet na mostu uvijek je bio gust, najviše u jutarnjim satima kada je u grad ulazilo mnoštvo seljaka koji su dolazili prodavati svoje proizvode: razne prehrambene artikle, kruh, vino, drvo za ogrjev. Veći se teret prevozio barkama. S kopna se u grad ulazilo pored Trga Muda (gdje se naplaćivao porez), kroz istoimena vrata (zvala su se i Kopnena vrata – *Porta di Terra*, sagrađena 1516.). Na trgu se nalazilo staro sirotište Sv. Nazarija koje su Koprani dali sagraditi za prihvat sirotinje i stranaca, a koje je ujedno bilo i prva gradska bolnica. Od trga su uske uličice vodile do Trga glavnih vrata i duž Ulice *Calegaria* do glavnoga gradskog trga, prolazeći pored palače kapetana i podestata. Ostali ulazi u grad bili su s morske strane. Na zapadu, pored skladišta Sv. Marka gdje se držala sol, nalazio se lučki trg. Prvobitni oblici tog trga mogu se raspoznati i danas. Na tom su se mjestu vezivale venecijanske galije. S lučkog trga

Kopar, plan grada krajem XVII. st.

put je vodio do glavnog trga, prolazeći pored crkvica Sv. Nikole i Presvetoga Trojstva. U Kopru su postojala još četiri gradska ulaza: na sjeveru *Porta isolana* i *Porta Bossedraga*, na istoku vrata *Sv. Petra* i jugoistočno vrata *Svih Svetih* koja su bila veza sa seoskim okrugom. Središte grada nalazilo se na najuzvišenijem dijelu otoka. Svi simboli vlasti bili su na glavnom trgu (*Platea Comunis*, poslije Župni trg): Pretorska palača (upravno središte mletačke Istre) u kojoj je stolovao koparski podestat i kapetan – predstavnik mletačke vlasti u provinciji, biskupija, župna crkva, lođa, gostinjac, oružarnica kao izraz komunalne moći, zalagaonica kao odraz gospodarske moći. Malo dalje, na susjednom Trgu Brolo, iza župne crkve, nalazilo se skladište žita i brašna. Kopar obilježuje gotovo koncentričan razvoj glavnih ulica, dok se ostale uličice zrakasto protežu od dvaju glavnih gradskih trgova prema morskim vratima. U kućama su, jedni pored drugih, kao u Veneciji i u ostalim mletačkim posjedima, stanovali bogati i siromašni, plemići i pučani. Promatrajući grad s visine, primjećuju se impozantne zgrade plemićkih obitelji Gravisi, Tarsia, De Belli, Belgramoni–Tacco, Totto, Bruti, Almerigogna i važni samostanski sklopovi, odnosno samostani Sv. Franje. Sv. Domenika, Sv. Ane, Sluga Marijinih, Sv. Grgura, zatim kapucinski samostan Sv. Marte i opatije Sv. Blaža i Sv. Klare. Grad je bio opasan zidinama, kulama i nasipima koji su jamčili sigurnost stanovnika.

ROVINJ

Nijedno drugo urbano istarsko mjesto u razdoblju od XV. do XIX. stoljeća nije doživjelo takav rast i takvu demografsku, gospodarsku i društvenu preobrazbu kao staro ribarsko naselje Rovinj. Spoj poljoprivrede, ribarstva i pomorstva tijesno je vezao rovinjski puk uza zemlju i more, utječući na njegovu tradiciju i mentalitet

Rovinj 1584. god. (Degli Oddi)

i stvorivši temelje za razvoj civilizacije koja se ističe originalnošću u istarskim okvirima.

Rovinjsko je područje bilo među najmanjim na čitavom poluotoku: oko 76 četvornih kilometara, 3% područja mletačke provincije, sa samo jednim ruralnim središtem – Rovinjskim Selom. Od XVII. stoljeća zemljište se intenzivno iskorištavalo razvojem maslinarstva, ali i sadnjom žita i loze nauštrb pašnjaka za uzgoj stoke. Maslinici su se protezali do zadnjih kuća gradića i za nekoliko desetljeća, između 1670. i 1710., proizvodnja ulja dosegnula je sam vrh provincijskih kapaciteta, odmah iza Koparštine i Pirana. Svako jutro mnoštvo je građana-seljaka odlazilo iz grada obrađivati polja, da bi se navečer ponovno vratili. Masline su se u Rovinj donosile radi "legalnog" cijeđenja u službenim prešama i "skrovitog" u konobama. Gospodarski poticaj nije dao bogat plemićki stalež, već seljaci okupljeni (kao i drugdje u Istri) u mnogobrojne bratovštine. Porast obrađenog zemljišta i jak demografski pritisak gradića nasuprot seoskog okruga, onemogućio je nicanje drugih naseljenih mjesta, izuzevši Rovinjsko Selo, kao što se dogodilo oko Poreča, Umaga, Novigrada i Pule.

Razvoj maslinarstva, sa zastojima između 1709. i 1718., tekao je istovremeno s rastom ribarstva. Tih se godina u ribarenju dogodila revolucija. S obalnog ribarenja na "peškerama" (područja bogata ribom) prešlo se na ribolov na otvorenomu moru gdje se pecala plava riba pogodna za soljenje i konzerviranje. Te su dvije gospodarske djelatnosti potaknule nov uzlet gradića koji se nakon krize maslinarstva 1709.–1710. razvio više od ikojega drugog središta. Od 1710. do 1741. broj stanovnika uvećao se s 5.600 na 7.900, da bi 1750. dosegnuo 8.700, a 1780. čak 10.000

ili 12.000. Nakon toga došlo je do zastoja. Rovinjski otok, povijesno središte, bio je prenapučen. Već krajem XVII. stoljeća naselje se počinje širiti prema kopnu, a taj se proces nastavlja i čitavo iduće stoljeće. Razvila se pomorska trgovina, jadranski promet male kabotaže u kojem su Rovinjani postali spretni poduzetnici. Iz Dalmacije su se u Veneciju i Trst prevozili sol, ulje i vino, i održavala veza između habsburških luka i apeninskih gradova Ancone, Senigallije i Fanoa. Gospodarsko širenje i akumulacija kapitala omogućili su izgradnju nove velike župne crkve (1725.–1736.) i otvaranje zalagaonice, najbogatije kreditne ustanove u Istri. U Rovinju se vrtjelo bogatstvo mnogo veće od koparskog, a nije se nalazilo u rukama uskog kruga obitelji, već je bilo raspodijeljeno među širok pučki sloj. Područje djelovanja rovinjskih vlasnika-kapetana nije više bio ograničeno na Jadran, nego je uključivao cijelo Sredozemlje, sve do Londona. Nove zgrade, palače, crkvice, brodogradilišta, putovi (*Carera*) pratili su razvoj pučke kulture koja se izražavala kroz spektakularne procesije bratovština, zajednička putovanja do svetišta u Loretu i sajma u Senigalliji. U intimnom dijelu pučke kulture stvorene su *bitinade*, pučke pjesme koje su se pjevale po trgovima i *kalama* te brojne zavjetne slike posvećene Gospi i svecima u znak zahvalnosti za dobro more.

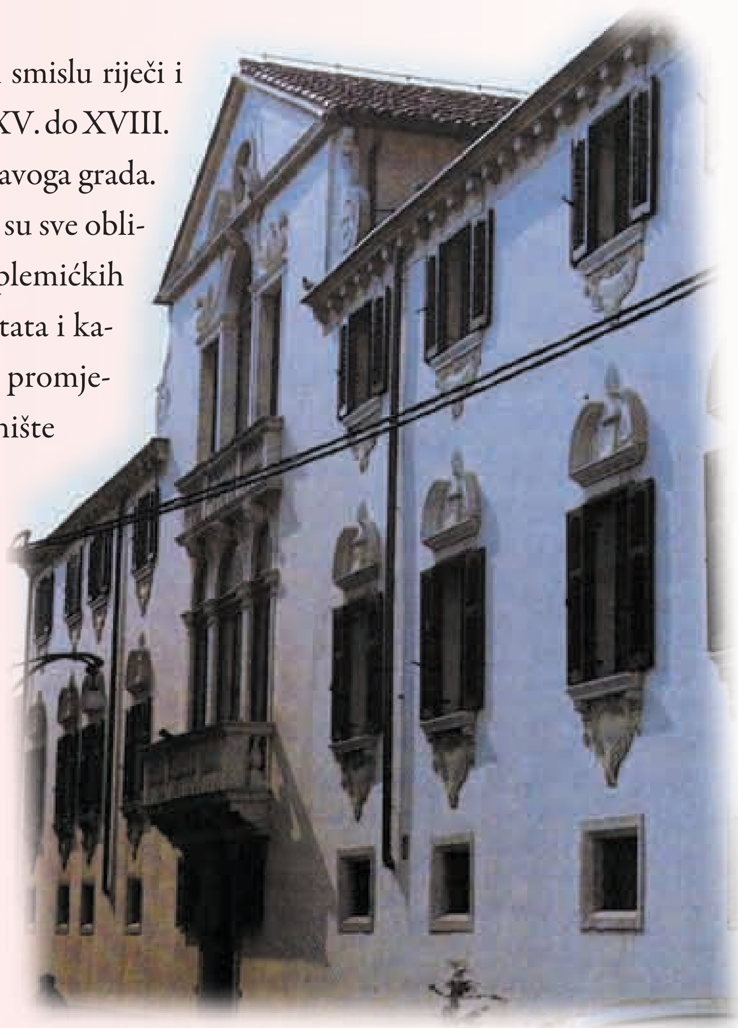
RIJEKA (XV.–XVIII. st.)

Mjesto-*terra* Rijeka, habsburški posjed u sastavu Kastavske kapetanije, bila je u XV. stoljeću mala, ali živahna komuna. Gradić je tada obavljao već jasno profiliranu funkciju središta trgovinske razmjene kvarnerskog područja, ali ne samo toga dijela jer su riječki trgovci stizali do obala pokrajina Marche i Romagna. Ne poznajemo dovoljno dobro zanimljivo razdoblje XVI. stoljeća u Rijeci, ali habsburško-mletački rat 1508. zasigurno je zaustavio uzlet grada. Nakon kratka razdoblja mletačke okupacije, Rijeka se

Carica Marija Terezija

1509. vratila pod okrilje Maksimilijana Habsburga. Primirje je stupilo na snagu 1516., a nakon toga i mir, ali za ponovno gospodarsko i društveno oživljavanje bilo je potrebno nekoliko desetljeća. Rijeku je u prvoj polovici XVI. stoljeća, kao i ostale gradove zapadne Istre, zahvatila stagnacija. Položaj Rijeke kao grada i komune određen je gradskim statutom iz 1530., u kojem su objedinjene sve lokalne pravne norme. U drugoj polovici stoljeća ni ovaj grad nije pošteđen teškoća s uskocima čiji su upadi onemogućili veći napredak do 1620. godine. Tek je u XVII. stoljeću Rijeka dosegnula veličinu i važnost koju je imala gotovo dvjesta godina prije. U to je doba grad bio opasan zidinama i nije imao više od tri tisuće stanovnika. U XVII. stoljeću Rijeka je bila vlasništvo tamošnjeg isusovačkoga kolegija. Sljedeće je stoljeće za Rijeku, kao i za Trst, bilo doba zaokreta: 1719. grad je proglašen slobodnom carinskom lukom. Marija Terezija ustanovila je 1748. trgovačku provinciju tzv. Austrijskog primorja, kojoj je Rijeka pripojena 1752. godine. Rijeka je 1776. ušla u sastav Ugarsko-Hrvatske Kraljevine, točnije Kraljevine Hrvatske. Grad je tada zahtijevao priznavanje svoje upravne autonomije, koju je carica priznala 1799. godine. Otada je Rijeka smatrana pripojenim dijelom (samostalnim subjektom sa svojom autonomijom) ugarske krune i izlazom Ugarske na more. U drugoj polovici XVIII. stoljeća grad se počeo širiti izvan gradskih zidina, najprije na poplavno područje kod ušća Rječine, a zatim na umjetan nasip na morskoj obali. Godine 1776. Rijeka je imala 5.132 stanovnika. Krajem stoljeća grad je zabilježio dodatni rast, ali daleko od ritma koji je imao Trst. Simboli nove Rijeke koja je nicala, bili su crkva Sv. Vida (dovršena 1742.), palače, ulice, tvornice (šećerana) i luka.

GRAD

Kopar, palača Bruti

U Istri je bilo malo gradova u pravom smislu riječi i puno polugradova ili "nazovi-gradova". Od XV. do XVIII. stoljeća samo je u Kopru vladalo ozračje pravoga grada. Zgrade na njegovu glavnom trgu izražavale su sve oblike moći: domaće s vijećnicom i kućama plemićkih obitelji, mletačke utjelovljene u liku podestata i kapetana, crkvene s biskupom. U Kopru je, s promjenjivom srećom, djelovalo biskupsko sjemenište u kojem su se obučavali crkvenjaci, kulturni život u kazalištima i s predstavama na otvorenom, javne propovijedi, književna aktivnost koja se održavala zahvaljujući djelovanju nekolicine tamošnjih učenjaka. Venecija je bila blizu, a ni Padova nije bila jako daleko. Kružile su dakle ideje, knjige, nova moda. Na godišnji sajam u Kopar dolazilo je na stotine trgovaca. U gradu su tradicionalno bili prisutni Kranjci, odnosno Slovenci koji su dolazili kupovati sol koju su poslije preprodavali u Koruškoj, Štajerskoj i Hrvatskoj. Kopar je, dakle, bilo živahno mjesto. Pučani su radili u solanama, obrađivali zemlju "preko mosta", ribarili. U XVIII. stoljeću mogli su biti radnici manufakture svijeća, ali prije svega mali obrtnici koji su obavljali razne uslužne djelatnosti (barkarijoli, sluge, kuhari, službenici u skladištu soli) koje je takav grad trebao. Trst i Rijeka priča su za sebe. Najprije su to bila skromna mjesta, zatim središta trgovačke razmjene, osobito Rijeka, sve do njihova nagla razvoja u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Ostali istarski gradovi bili su manji od Kopra. U Piranu i Poreču cijenio se plemićki stalež, dok su Pula i Novigrad smatrani propalim gradovima. Rovinj je bio najnaseljenije mjesto Istre, u

kojem je djelovala, uz građane s nasljednim pravom, bogata i jaka pučka klasa. Ali Rovinj nije bio grad, već mjesto-*terra*. U primorskim su gradovima živjeli i djelovali diplomirani liječnici, javni bilježnici, advokati, crkveni velikodostojnici, plemići, začetnici građanskog staleža, društvene ličnosti koje je bilo teže pronaći u naseljima unutarnjeg dijela poluotoka. "Nazovi-gradovi", odnosno mjesto-*terre* iz unutrašnjosti, kao što su bili Buje i Vodnjan te kašteli kao Motovun, Plomin, Buzet, nalazili su se na pola puta između ruralne dimenzije i urbanih modela. U svim kaštelima i naseljima na glavnim gradskim trgovima, pogotovo u mjestima pod mletačkom vlasti, pokušavao se reproducirati, u minijaturi, ugođaj koji je vladao u većim gradovima, ponavljajući glavni uzor - Veneciju.

SEOSKO DRUŠTVO

Istarska sela, koja se u izvorima nazivaju *ville*, bila su razmjerno mala i s najviše 300–400 stanovnika. Mnogi su mali kašteli, pogotovo u habsburškome dijelu, bili zapravo seoska društva, primjerice mjesta Hum, Draguć i Vrh. Naizgled nije jednostavno razlikovati u unutrašnjosti Istre kaštele i mikrogradove kao što su Lindar, Tinjan i Boljun, od sela prema zapadnoeuropskim kriterijima za taj pojam. Istarska je *villa,* međutim, bila nešto zasebno u odnosu na razne vrste kaštela/naselja. Bilo je to manje mjesto, neopasano zidinama, koje je moglo biti dijelom određene župe, a na institucionalnom je planu ovisilo o većem središtu. Takva je struktura očita prije svega u koparskom okrugu s čitavim nizom sela, ali i u Puljštini i okolici Poreča. Na selu, ovisno o broju stanovnika, vlast je držala jedna, dvije ili uska skupina obitelji iz čijih se redova birao župan ili meriga, odnosno načelnik sela te njegovi pomoćnici, suci. Tu su seosku elitu u pravilu činili najbogatiji sta-

Višnjan, lođa

novnici koji su predstavljali 5–8%, najviše 10%, ukupnog broja obitelji. Kuće župana bile su najveće u selu. Pored njih nalazile su se štale u kojima su se držali volovi za rad i prijevoz, goveda, ovce te prostorije za smještaj sluga koji su obično bili još dječaci. Županova je obitelj bila brojna. Činili su je ne samo djeca, stari roditelji, braća i sestre udavače, već i tri do četiri obitelji slugu. Sluge su se uglavnom brinule o stoci. Dolazili su iz siromašnijih obitelji ili iz udaljenijih manje bogatih područja. U primorsku je Istru mnogo mladih Kastavaca dospjelo sa stadom i ostalo tamo živjeti u kakvoj bogatijoj seljačkoj obitelji. Izvori kazuju da je u pravilu (uz mnogo lokalnih razlika) 70% raspoloživih izvora prihoda određenog sela (šume, obrađena polja, pašnjaci, vinogradi, pojila) bilo u rukama 20% glava obitelji. Oni koji su obnašali seosku vlast, dijelili su dio svojih posjeda s drugim obiteljima. Preostalih 30% izvora otpadalo je na 80% stanovništva. Otprilike 30–35% obitelji nije posjedovalo ništa. Živjeli su kao težaci, najamni radnici ili sluge, povjeravajući svoju djecu bogatijim seljačkim obiteljima u kojima su radila kao pastiri. Društvena podjela na selu bila je mnogo kruća nego što se pretpostavljalo. O tome je ovisio čitav niz postupaka: od izbora bračnog druga, tzv. bračna savezništva, do odabira budućnosti vlastite djece. Budući da je selo uvijek donekle ovisilo o kaštelu, naselju ili gradu, tamošnja je elita posredovala u odnosima između gradskih institucija i seoske zajednice. Elita je održavala veze s trgovcima, plemićima, svećenicima, koji su često govorili drukčijim jezikom od njihova.

VRSTE NASELJA

Svetvinčenat, kaštel Grimani

Ovisno o vrsti naselja u Istri za vrijeme "starog režima", postojale su najmanje četiri kategorije seljaka: urbanizirani poljoprivrednik koji je stanovao u primorskim gradovima i gradićima, seljak koji je živio u kaštelima i mjestima-*terrama* u unutrašnjosti poluotoka, seljak koji je živio u *villama*, manjim ili većim selima, i seljak na raspršenim seoskim domaćinstvima, takozvanim *stancijama* i *kortama*, na kojima je često živjela samo jedna obitelj. Nakon dovršetka kolonizacije koja je ojačala sela i stvorila čitav niz seoskih domaćinstava, u XVIII. stoljeću te su četiri kategorije bile jasno prepoznatljive u regiji. U mletačkoj je Istri 1811., prema Napoleonovim parametrima (demografski kriteriji veličine, a ne kriteriji važnosti) u gradovima živjelo 35% stanovništva, u seoskim domaćinstvima 31%, na selima 29% i u naseljima 5%. Dva su elementa potaknula demografski rast iz XVIII. stoljeća: gradovi koji su na neki način izašli iz stagnacije te seoska domaćinstva. Iako su prema Napoleonovoj snimci stanja mnoga naselja definirana kao sela (npr. Sv. Lovreč Pazenatički), primjećuje se da je naselje (kašteli, *terre*) kao vrsta ruralne naseobine, što se tiče demografske veličine, prepustilo svoje mjesto selima i domaćinstvima. Taj se prelazak dogodio u razdoblju od 1680. do 1800. godine. Prije tog vremena postojalo je jasno značenje gradova i gradića na obali te kaštela i mjesta-*terra* u unutrašnjosti. U selima je vladalo uzburkano i promjenjivo stanje zbog kolonizacije. Završetak kolonizacije i stabilizacija sela doveli su do stvaranja

čitave plejade seoskih domaćinstva u kojima je živjela gotovo jedna trećina stanovništva mletačke Istre kao suprotni pol u odnosu na onu trećinu koja je živjela u gradovima. U stvarnosti, stanje je bilo malo neodređenije. Prema podacima iz mletačkih popisa stanovništva (*Anagrafi venete*) oko 1770., urbano i poluurbano stanovništvo, dakle osobe koje su živjele u većim zemljama-*terrama* i kaštelima (od Oprtlja do Buja i Plomina), predstavljalo je 45–48% ukupnog broja stanovnika. Krajem XVIII. stoljeća broj stanovnika sela, seoskih domaćinstava i kaštela dodatno je porastao, iako broj stanovnika gradova, gradića i naselja nije nikad pao ispod 30–35% ukupnog broja stanovnika. Govorimo, dakako, samo o mletačkoj Istri, teritorijalnom sklopu bez velikih gradova, ali prilično urbaniziranom. Sasvim je drukčije bilo u habsburškoj Istri gdje su stanovnici sela i seoskih domaćinstava bili puno brojniji od onih koji su živjeli u nevelikom broju kaštela i naselja.

RODITI SE I UMRIJETI

Demografska istraživanja pokazuju da su se ljudi u XVIII. stoljeću vjenčali u prosjeku između 20. i 25. godine života i u gradovima i na selu. Žena je do 35.–37. godine rodila u prosjeku 4–5 djece, ali je preživljavalo malo njih – jedno do najviše tri, ovisno o blagostanju obitelji. Nakon 1630. više nema crne kuge, ali tu su još tifus i boginje čije su ciklične epidemije odnosile živote, pogađajući posebno najmlađe, djecu do pet godina. Hladne zime dovodile su u pitanje ljetinu, a posljedica toga bila je nedostatak hrane ili sredstva (ulje, vino) za njezinu kupnju. Glad je dodatno slabila osobe slabašna zdravlja pa je rasla mogućnost obolijevanja od kakve epidemijske bolesti u društvima visoke demografske gustoće. Nakon nestašica hrane, boginje su redovito odnosile živote čitavih naraštaja. Smrtnost je, naravno,

Milje, pučani

bila veća u manje imućnim obiteljima. Zato je prosječna obitelj u XVIII. stoljeća imala četiri člana: oca, majku i dvoje djece. Veće obitelji koju čine, naprimjer, dva brata sa svojim supругama i djecom te roditeljima, nalaze se samo u nekim *stancijama*. Ne postoji, međutim, fiksni model strukture obitelji jer se njezina veličina mijenjala ovisno o životnoj dobi. U najplodnijim godinama pojedinca, između 25. i 40. godine, obitelj raste. Rađaju se mala djeca o kojima se treba brinuti, a tu su i stari roditelji. Obitelj će se ponovno smanjiti na dva-tri člana kada starih roditelja više ne bude i kada odrasla djeca napuste dom. U XIX. stoljeću stanje se promijenilo: smrtnost se osjetno smanjila tako da su nastale velike obitelji koje su imale 8–10 članova, ali obitelji XVII. i XVIII. stoljeća su – što se možda čini paradoksalnim – puno bliže današnjim modelima.

POMORSKA DIMENZIJA

Otprilike 90% od dvjesto i pedeset kilometara razvedene istarske obale, velike površine bogate ribom kojoj nema ravne na sjevernom Jadranu, bilo je raspodijeljeno između deset mletačkih komuna, dok je preostalih 10% pripadalo sedam feuda. U habsburškom dijelu Istre, na Kvarneru, obala je pripadala društvenim zajednicama Pazinske grofovije i Kastavske kapetanije. U komunalnim vodama moglo je ribariti samo domaće stanovništvo. Čitav ulov morao se donijeti na tržnicu i na njega se plaćao porez. Primorski je krajobraz bio poznat. Znalo se dobro koje su uvale, ždrijela i hridi bogate ribom, i niti jedan stranac nije im mogao pristupiti bez odobrenja zajednice. Od poreza na

ribu komune su ostvarivale od jedne četvrtine do jedne trećine svojih prihoda. "Privatni" vlasnici obale bili su gotovo u cijelosti koparski plemići. U XVII. i XVIII. stoljeću bila je to obitelj Scampicchio, zatim obitelj Barbabianca i na kraju markizi Gravisi, kostelski feudalci koji su posjedovali *Cul de Leme*, završni i ribom najbogatiji dio Limskog kanala. Grofovi Borisi, feudalci sela Funtane, ostvarivali su prihode iznajmljujući lokalnu *peškeru*. Grofovi Rotta posjedovali su u Sipru *peškeru* i pristan, a nešto slično imali su i grofovi Verzi u Sv. Ivanu Kornetskom. I crkveni velikodostojnici imali su koristi od ribarstva. Novigradski biskup imao je pravo na ribarsko područje kod Tarske Vale, porečki biskup na zonu izlova pored Vrsara, a porečki benediktinski samostan na more pored otoka Sv. Nikola. Bilo je to uglavnom obalno ribarstvo, o čemu svjedoče izvori od srednjeg vijeka do XIX. stoljeća. Riječ je o djelatnosti s priličnim strukturnim i tehničkim ograničenjima, koja nije imala mogućnosti razvoja. Zbog toga ulov sardina koji je izmislio Rovinjanin Biasio Caenazzo 1695., djeluje revolucionarno. Mreže za sardele spuštale su se tek nešto ispod površine mora, a iznad njih su se kao mamac stavljali komadići mljevenih rakovica. Količina ulovljene ribe takvom vrstom ribolova vrtoglavo je porasla. Ulov je tako bio osiguran ne samo u noćima bez mjeseca, nego i u pol bijela dana. Taj porast ulova ribe dogodio se u trenutku općega povoljnog stanja – zabilježeno je izobilje koparske soli (kupljena ili krijumčarena) i velika potražnja za slanom ribom (konzerviranom) u svim regijama Padske doline. Zbog uzgoja kukuruza na tim područjima, došlo je do smanjenja stočnog fonda i mesa koje je trebalo nadomjestiti u prehrani. Riba je za to bila idealna.

Koparska bracera

Rovinjski su ribari postali prethodnica ribarstva u regiji. Njihove flote na čijem su se čelu nalazile cijele dinastije ribara-poduzetnika (*paroni* – vlasnici brodica), proširile su svoj utjecaj na obale južne Istre, a zatim na Kvarner do Novog Vinodolskog. Na kraju su se sukobili s ribarima iz Chioggije oko prava ribarenja u blizini istarske obale. Spor je završio u venecijanskom Senatu koji ga je riješio u korist rovinjske zajednice.

SOL

Do početka XVII. stoljeća svi gradovi i gradići sjeverne Istre bili su aktivni u proizvodnji soli koja je bila veoma tražena u vrijeme "starog režima", prijeko potrebna za konzerviranje hrane. Neki je povjesničar usporedio vrijednost soli u prošlosti s važnošću nafte danas. Trst, Milje, Kopar, Izola i Piran ostvarivali su prihode od berbe soli koja se obavljala u zasebnim proizvodnim pogonima. U Izoli je proizvodnja soli prestala u XVII. stoljeću. Trst, koji je želio razviti svoje pogone kod Žavlja, te obližnje Milje i Kopar često su se sporili. Više je puta došlo do vojnih sukoba iako lokalnog značenja. Kupaca soli bilo je mnogo. Venecija se opskrbljivala izravno u Piranu, a Kopar i Milje prodavali su sol Kranjskoj i južnoj Štajerskoj. Trst je više puta pokušao osvojiti svoj dio kolača na tržištu. Uz to su postojali krijumčari soli u samoj Istri i susjednoj Furlaniji, ali i na području delte rijeke Pad. Službena opskrba soli praćena je dokumentacijom i dekretima *Serenissime*; kretalo se od Kopra i stizalo do Poreča, Rovinja i Pule. Usporedno s tim putom, tekao je kopneni promet kojim su se bavili stanovnici austro-mletačkog pograničnog područja, razni *Savrini* i *Bezjaci*. Sol bi se nosila na magarcima i raspačavala po cijeloj unutrašnjosti Istre i na Krasu u zamjenu za žitarice i sitnu stoku. Tako organizirana trgovina pokrivala je najudaljenija sela. Krijumčarila se i paška sol. Brodovi koji su

stizali iz Dalmacije krcati soli, zaustavljali bi se u Puli (Veruda) ili u manjim lukama Fažane i Medulina, odakle bi se sol nelegalno distribuirala u Vodnjan i okolna mjesta.

Sol se proizvodila u zasebnim bazenima koji su omogućavali isparavanje morske vode, ali gdje je istovremeno bila dostupna slatka voda. Područje doline Žavlje, močvare oko Kopra i doline Strunjana i Sečovlja raspolagale su sa svime što je bilo potrebno za proizvodnju soli. U pojedinim tvrtkama radili su samo vlasnik i solar koji je radio u sustavu od deset bazena iz kojih se vadila sol. Vlasnik je osiguravao novac (kapital) za sav potreban alat i za izgradnju kućica u kojima su živjeli jedan ili više solara sa svojom obitelji šest toplih mjeseci (od travnja-svibnja do kraja rujna) u kojima se obavljala priprema i berba - težak ručni posao koji je počinjao u lipnju i uobičajeno završavao 20. rujna. Prihodi od soli bili su dobri, ali ne izvrsni. Sol dobivena nakon berbe prevozila se bracerama do gradskih skladišta (Piran, Kopar, Milje) gdje se vagala i određivala se svota novca koju je vlasnik trebao dobiti. Polovica čistog prihoda, nakon lokalnog i mletačkog oporezivanja, pripadala je radniku. Piranska komuna je tako bila jedna od najbogatijih u Istri, što se i danas može primijetiti na temelju urbane strukture grada. Industrija soli imala je, međutim, svoje loše trenutke: zbog iznenadnog nevremena mogli su nabujati potoci i odnijeti sve pred sobom; i snažni valovi izazvani morskim olujama mogli su prouzrokovati štete. Dobrobit te industrije ovisila je o cijeni soli koju je određivala Venecija. Temeljna je mjera bio *moggio*, skoro jedna današnja tona, za koju se vezao određeni broj dukata. Venecija je ograničavala i količinu soli koja se mogla ubrati u pojedinom bazenu.

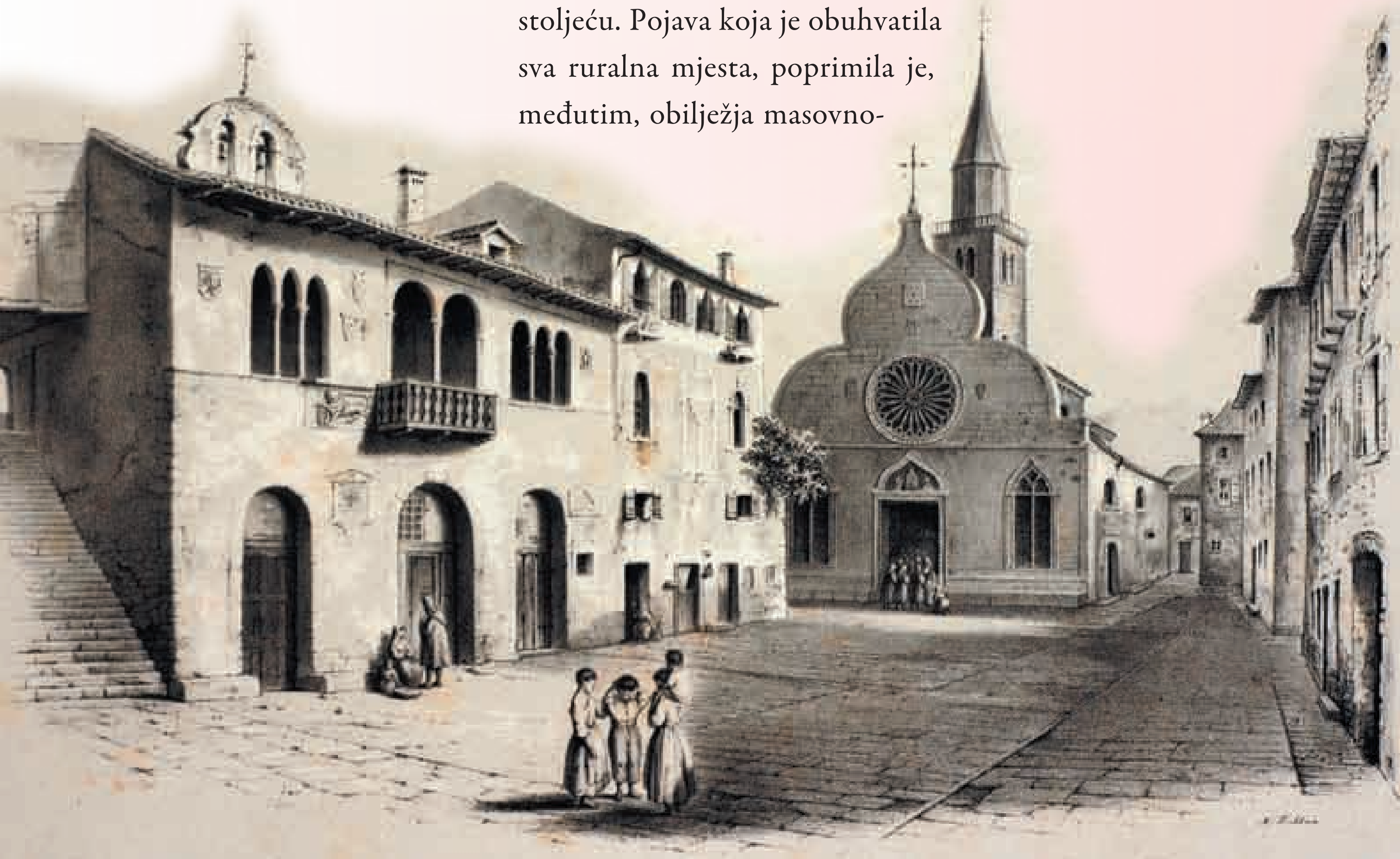
Piran, veliki kanal u solanama

Mletačka gospodarska politika na tom je planu bila sputavajući čimbenik rasta urbanog društva Pirana ili Kopra. U vrijeme niskih cijena i ograničenja smanjivali su se proizvodnja i broj radnika (neki bi emigrirali, drugi bi promijenili zanat), kao što se dogodilo u razdoblju od 1720. do 1760. godine. U slučajevima slobodne i poticane proizvodnje, od 1760. do pada Republike, koristi od toga imao je cjelokupan razvoj.

BRATOVŠTINE

Gusta rasprostranjenost laičkih bratovština u Istri, urbanih ili ruralnih, na mletačkom ili nadvojvodskom teritoriju, u primorju ili na brdovitim područjima, sastavljenim od domaćeg stanovništva ili doseljenika, jedno je od najzanimljivijih povijesnih poglavlja regije u doba "starog režima". Bratovština, nazvanih i laičke škole, bilo je u većim središtima već u XIII. stoljeću. Pojava koja je obuhvatila sva ruralna mjesta, poprimila je, međutim, obilježja masovno-

Milje sredinom XIX. st. (Tischbein)

sti u XVI./XVII. stoljeću. Bratovština je zapravo bila udruženje pojedinaca koji su se okupljali pod patronatom određenog sveca u određenoj crkvici ili pod oltarom župne crkve. Ciljevi su joj bili međusobna pomoć, prije svega materijalna, vjerski obredi, stvaranje zajedničke riznice preko koje se ostvarivala kreditna ili investicijska politika. Bratovština je bila laička jer svećenstvo u njoj nije imalo nikakva utjecaja. Postojale su velike bratovštine, gospodarski snažne kao kakva zalagaonica (neka vrsta kreditno-štedne ustanove), primjerice u Rovinju, Labinu i Piranu, ili male bratovštine s dva do tri člana u kakvu zabačenu selu. Svi su mogli biti pobratimi raznih bratovština, a i žene su mogle biti članovi. Poznate su bratovštine povezane s određenim zvanjem: sv. Martin za gradske seljake, sv. Nikola za pomorce, sv. Petar za ribare. Neke su bratovštine bile gotovo potpuno usmjerene na vjeru, druge su bile poput malih banaka. U pojedinim su se bratovštinama rame uz rame nalazili plemići i pučani. U neke laičke škole Vodnjana bili su učlanjeni svi odrasli stanovnici. Bratovštine su bile rasprostranjene i u habsburškoj Istri, iako o tome ima manje podataka nego o mletačkom dijelu. Negdje sredinom XVIII. stoljeća u mletačkoj je Istri postojalo 700, možda 730 bratovština. Na 76.000 stanovnika (1741.), to je puno: jedna bratovština na svaka 104 stanovnika (uključujući i djecu), s teritorijalnom distribucijom od 3,8 civilnih škola po naseljenomu mjestu, uključivši najvažnije gradove i najmanja sela. Znajući da je 1761. aktivne muške populacije bilo oko 28.000, proizlazi da je prosječno bilo 38 članova po bratovštini. Ako se tome pridoda i habsburška Istra u kojoj se može pretpostaviti postojanje barem stotinjak bratovština, dolazi se do ukupnog broja od 800, a možda i 850 civilnih škola u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Tako visoka koncentracija bratovština vjerojatno nije postojala nigdje drugdje u katoličkoj Europi. Djelovanje bratovština zabranjeno je 1807. Napoleonovim dekretom. Za njima je ostala velika praznina na istarskom selu, pogotovo što se tiče kapitala.

KRIJUMČARSTVO

Krijumčarenje podrazumijeva nelegalan prijevoz robe uz kršenje zakona koji uređuju određeno područje i općenito porezne obveze. Za "staroga režima" svako kretanje određenog proizvoda bilo je oporezivano. Vino, naprimjer, koje se prevozilo iz Bala u Rovinj, bilo je podložno porezu na vino rovinjske komune. Isto je vrijedilo za proizvode koji su se vozili iz Plomina u Labin, ili u bilo koje drugo istarsko središte. Lokalna komunalna uprava temeljila je svoje prihode na potrošnji najvažnijih namirnica: oporezivani su žito, vino, ulovljena riba, ulje. Istovremeno, obveze koje je seljak imao prema svećeniku ili plemiću čiju je zemlju obrađivao, plaćane su u naturi, odnosno ulju, žitu, sitnoj stoci. Lokalna je fiskalna politika vrlo malo, i ovisno o pojedinom slučaju, pogađala imovinu i posjed nekretnina: npr. slučaj travarine, odnosno korištenje pašnjaka u vlasništvu općine. Mletački se porezni sustav usmjerio prema tradicionalnom sustavu vrijednosti koji je zahvaćao uglavnom potrošnju i pogodio prije svega tipičnu regionalnu proizvodnju: maslinovo ulje, sol i slanu ribu. Bilo je prilično jednostavno izbjeći obvezu plaćanja poreza. Gradonačelnici su se stalno žalili jer svojim malim brodovima (*fusta*) nisu mogli kontrolirati stotinjak kilometara razvedene obale sa skrovitim uvalama i ždrijelima. More je bilo prepuno barki i brodica koje su prevozile ulje, vino, sol, drvo, slanu ribu. Krijumčarenje koje se zapravo sastojalo od izvoza domaćih proizvoda bez plaćanja obveznih poreza, stalno je pratilo gospodarski život regije. Usporedno s porastom proizvodnosti, raslo je

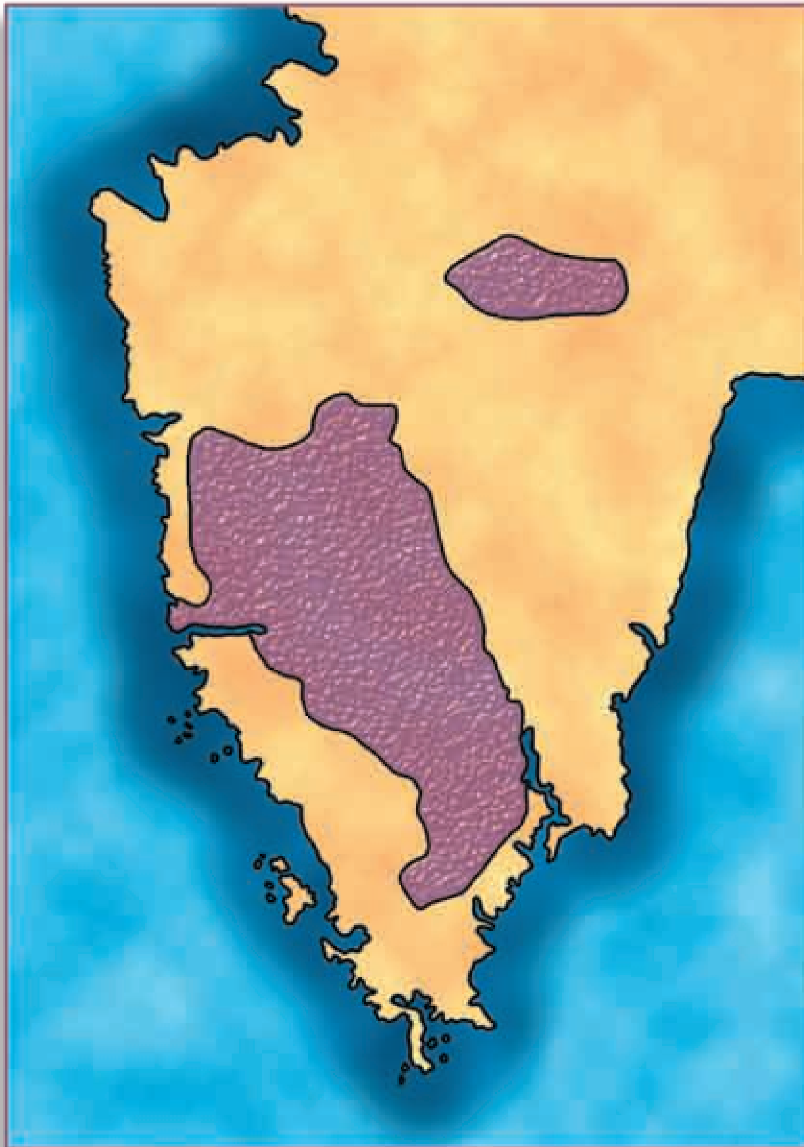

Stara ribarska brodica "paranza"

i krijumčarenje. Gospodarstvo Rovinja, glavnoga gospodarskog uporišta zapadne Istre, obilježeno je trgovinom koja je zanemarivala mletački fiskalni sustav. Proizvodilo se i izvozilo ulje, svježa i slana riba. Iz Pirana i Kopra krijumčarila se sol. Krijumčarski promet u uvozu bio je puno manji. Istra je kupovala rukotvorine visoke kvalitete na obližnjemu venecijanskom tržištu. Jedini proizvod koji se krijumčario izvana bio je duhan. Posljednjih desetljeća XVIII. stoljeća kronike bilježe česte sukobe između skupine mačevalaca kojima je bio povjeren nadzor nad trgovinom, i nelegalnih trgovaca duhanom. Bila je to rasprostranjena pojava u čitavoj mletačkoj državi, ali i u drugim europskim zemljama.

RAZBOJSTVA

Razbojstava i nasilja bilo je puno više na selu, ali i u naseljima i kaštelima u unutrašnjosti, nego u urbanim primorskim središtima. Pojedinačni i skupni sukobi između starosjedioca i doseljenika obilježili su proces kolonizacije na selu. Biti razbojnikom značilo je biti osuđen za teško krivično djelo. Zločini su se mogli dogoditi slučajno: svađe među susjedima, u obitelji, u krčmama, koje bi završile i upotrebom oružja. Počinitelja krivičnog djela kažnjavala je vlast koja je sudila u slučajevima osvete i slično. Najviše je nasilja bilo na područjima zahvaćenim kolonizacijom, na marginama podestatova autoriteta. To je zona povijesne "vlaške Istre" koja se proteže od umaškog zaleđa do Raškog kanala. Jedno od najnasilnijih područja bio je Dvigradski feud, posebno mjesto Kanfanar u čijim su se krčmama često događali teški zločini. Osoba koja je proglašena razbojnikom bila je izopćena iz zajednice. Katkad su se izopćenici okupljali u skupine koje su često mijenjale boravište i vršile pritisak na seosku vlast. Bande razbojnika postale su dijelom pejzaža. Razbojstvo se u Istri nije pojavilo

Područja u kojima su zabilježena razbojstva (XVII.–XVIII. st.)

kao odgovor na poreznu politiku. Tek krajem XVIII. stoljeća razbojnici i krijumčari duhana su se uortačili. Vrsarski kaštel i njegova luka koji su bili pod jurisdikcijom porečkog biskupa, dakle ekstrateritorijalna jedinica u odnosu na mletačku Istru, postali su gnijezdo svakojakih razbojnika i krijumčara. Uključivanjem te enklave 1778. željelo se stati na kraj takvu stanju. Velike su skupine razbojnika živjele na marginama društva, ali često u tzv. normalnim zajednicama. Početkom XVIII. stoljeća podestatu u Vodnjanu nije preostalo drugo nego prijaviti razbojnike koji su se slobodno kretali u naselju. Banda iz Marčane je 1710. zlostavljala pulske plemiće. Razbojnici su imali svoje doušnike, ali su doušnike imale i mletačke snage reda, sastavljene od profesionalnih vojnika i teritorijalnih jedinica (dobrovoljni odredi) koje su stizale iz udaljenijih područja (npr. Koprani koji su vjerojatno govorili slovenskim narječjem, djelovali su oko Vodnjana i Pule). Snage reda katkad su uspijevale stati na kraj razbojnicima. U jednoj od operacija protiv zločinaca, Vodnjan su veoma brzo opsjele jedinice koje su stigle morskim putom i iskrcale se u Fažani te kopnena vojska koja je stigla sa sjevera, iz Koparštine. I predstavnici službene vlasti imali su svoje doušnike. Sve u svemu, kao i uvijek, pokušavalo se živjeti između zakonitosti i nezakonitosti.Kada je nezakonitost postajala nepodnošljiva i uzrokovala previše šteta, mletačka je vlast reagirala, često nemilosrdno.

BOGATSTVO I SIROMAŠTVO

U Istri nije bilo velikih bogataša. Nijedna obitelj nije se mogla mjeriti s venecijanskim plemićima koji su, uz palače na Canal Grandeu, posjedovali rezidencije i terene na venetskom kopnu. Dugo se vremena smatralo da su svi društveni staleži u Istri bili jako siromašni, kao što su isticali mletački gradonačelnici da bi opravdali svoje djelovanje i objasnili skromne porezne prihode. Tek se nedavno, proučavanjem dokumenata javnih bilježnika o prodaji, najmu i oporukama, dobila nova slika gospodarskog, imovinskog i društvenog stanja u mletačkom dijelu poluotoka. Opseg knjiga javnih bilježnika nije slučajno porastao nakon druge polovice XVII. stoljeća; dogodilo se to usporedno s demografskim oporavkom zapadnih gradića i sveukupnim gospodarskim rastom. Promatrajući stanje u razdoblju od 1750. do 1770., na vrhuncu razvoja u tom stoljeću, treba istaknuti: a) na temelju nekretnina (tereni, kuće, štale) i luksuznih dobara (vrijedne tkanine, predmeti) proizlazi određeno blagostanje koje se trenutačno ne može količinski odrediti, ali koje je svakako puno bolje od "prebijednog", kako su više puta izvještavali mletački gradonačelnici; b) na selima (stotinu godina nakon završetka kolonizacije) živi se pristojno. To se vidi po izgledu kuća i urbanom uređenju samog sela (mali trgovi, crkve, ulice). U Istri nema raskošnih rezidencija uskog kruga bogataša, već velik broj društvenih zajednica čiji život ipak nije bio tako bijedan kao onaj težačkih obitelji u padskom području. U seoskim domaćinstvima (stancije, korte) u kojima je živjela jedna trećina stanovništva, nailazimo na velike posjede i određeni seoski luksuz (svila, poneki komad nakita, oružje); c) u povijesnim urbanim središtima kao što je bio Kopar, ne nedostaju otmjene palače, prije svega palača markiza Gravisija, ali istovremeno je iznenađujuće bogatstvo neplemićkih potpuno anonimnih obitelji u Rovinju i Poreču; d) oko 1650. biskup Tommasini žalio se da u cijeloj Istri nema niti jednog urara, ali u idu-

Rovinj, crkva Sv. Franje, slika na oltaru Presvetog raspela

ćem stoljeću u kućama nemalog broja istarskih svećenika, kao npr. u kući župnika iz Grdosela, beznačajnog sela Pazinštine, zabilježen je raskoš: skupe tkanine, srebrnina, porculansko posuđe, slike; e) dobar ukus župnika i poduzetništvo župana s dobrim vezama u gradovima, dovest će do procvata župnih crkvi u XVIII. stoljeću. Ističu se ukrasi od kvalitetnog mramora i vrijedne umjetničke slike, pogotovo uzme li se u obzir okružje u kojem se nalaze.

Iz svega toga proizlazi slika dinamične Istre koju nisu obilježavale velike gospodarske nejednakosti, kao što će se dogoditi u idućem stoljeću u kojem se javljaju bogati posjednici, s jedne, i bijedna sela, s druge strane. U XVIII. stoljeću u manjim je gradovima bilo malo prosjaka i sluga. Možda Istra nije bila društvo izobilja, ali svakako nije bila društvo raširene bijede.

PLEMIĆI

Piran, venecijanska kuća

Povlašteni stalež u društvu "starog režima" bili su plemići i svećenstvo. U mletačkom dijelu Istre bilo je toliko plemića koliko i gradova. Titulirani plemići postali su to nakon što im je titulu dodijelila carska vlast ili Republika (grofovi, markizi), a drugi su bili plemići zbog članstva u plemenitome gradskom vijeću (Kopar, Pula, Novigrad, Poreč). Uz plemiće postojali su građani na temelju prava, stanovnici određenoga grada koji su sudjelovali na sjednicama komunalnih vijeća i obnašali najvažnije dužnosti. Titula je bila nasljedna; otud velika važnost obitelji koja nije bila samo rodbinska zajednica, već jedinica s točno određenom društvenom ulogom. Autoritet i ugled obitelji gradio se tijekom više naraštaja. Svaki je novi član trebao nastavi put svojih prethodnika i prenijeti na nasljednike materijalnu i moralnu stečevinu koju je obitelj uživala u zajedni-

ci. Vrijeme u tadašnjem društvu nije bilo, kao danas, vezano uz pojedinca i sadašnjost. Zbog sporih promjena svakidašnjice, kolektivno je pamćenje bilo duboko ukorijenjeno. Planovi i želje prethodnika, pogotovo među plemstvom, doživljavani su kao vlastiti. Nije postojala individualna stvarnost (kao danas), nego obiteljska koju su naraštaji stvarali tijekom desetljeća i stoljeća. U gradovima u kojima se nisu dogodile demografske katastrofe, kao što su bili Kopar i Piran, ali i u manjem Rovinju te Labinu, tijekom stoljeća nalazimo uvijek iste obitelji, tu i tamo s ponekom novom. Postoje, međutim, i preporođeni gradovi kao što je Poreč, s mnoštvom doseljenika.

Osuda ubojice dužda Pietra Tradonica, gravira iz XVII. st.

Biti plemić nije značilo biti bogat. Mnoge su obitelji gospodarski propale. Nije bilo jednostavno zadržati određenu prednost preko terena, kuća i solana jer je gospodarstvo “starog režima” bilo mnogo nepredvidljivije od današnjeg.

KOPAR		**POREČ**		
Titulirani plemići (grofovi, markizi)	***Lokalni plemići***	***Titulirani plemići (grofovi, markizi)***	***Lokalni plemići***	***Građani na temelju prava***
Bocchina	Almerigotti	Agapito	Alessandri	Albertini
Borisi	Barbabianca	Balsarini	Benussi	Artusi
Brutti	Barbo	Becich	Boghesich	Baldini
Carli	Baseggio	Gregis	Bullo	Beltramini
Fini	Belgramoni	Polesini, markizi	Corner	Candusio
Gravisi, markizi	De Belli		Filaretto	De Rossi
Grisoni	Del Bello		Filippi	Filippini
Morosini	Corner		Minotto	Valentini
Polesini, markizi	Franceschi		Mainetti	Vergottini
Sabini	Gavardo		Papadopoli	Vidali
Tacco	Lugnani		Salamon	Volpi
Tarsia	Mancini		Sincich	Zanetti
Verzi	Manzioli		Zotti	Zuliani
	Petronio		Zuccato	
	Sereni			
	Vida			
	Vittori			

SVEĆENSTVO

U istarskim selima mletačkog i habsburškog dijela svećenstvo se svodilo uglavnom na župnika i nekoliko svećenika. Crkvenjaci su bili važniji u primorskim gradovima gdje su, uostalom, postojale veće gospodarske mogućnosti. Ukupan broj svećenstva, svjetovnog (popovi) ili redovničkog (fratri, redovnici, redovnice) sredinom XVIII. stoljeća, činio je 1,2% stanovništva mletačke Istre. Postotak zastupljenosti svećenika, međutim, raste ako se promatra samo deset gradova i gradića, dok su redovnici gotovo u cijelosti (92%) djelovali u urbanim središtima. U samom Kopru bilo je koncentrirano 24% svećenstva, gotovo jedna četvrtina klera mletačke Istre zbog velikog broja samostana i opatija.

Gospodarstvo koje se temeljilo na soli, omogućavalo je raznim crkvenim redovima (franjevci, dominikanci i drugi) određenu imovinsku samostalnost. Gotovo 63% redovnika živjelo je u trima gradovima soli (Kopar, Piran, Milje), dok su se preostali nalazili u Rovinju, Poreču i Puli te mali broj pojedinaca u Labinu, Umagu, Vižinadi i Vodnjanu. Broj svećenstva sveukupno je porastao u razdoblju od 1650. do 1760., kada je Mletačka Republika pokrenula politiku sputavanja svećenika, koja se očitovala eksproprijacijom crkvene imovine, napose imovine redovnika koji su smatrani suvišnima za društveni život. Krajem stoljeća to dovodi do pada broja svećenika, što će se nastaviti i u Napoleonovo doba.

Crkvena je služba bila neka vrsta utočišta i za plemstvo i za puk. Plemići su žudjeli za kanoničkim dostojanstvom jer je ono jamčilo sigurne prihode (prebende). Kanonici su bili pripojeni najvećim crkvama regije, drugima po važnosti nakon onih u sjedištima biskupija (npr. Rovinj, Pazin, Žminj, Bale u Porečkoj biskupiji). I župnička je služba bila primamljiva, ali je građanima bila teže dostupna jer su se župe nalazile u selima gdje je trebalo poznavati "ilirski" jezik. Seoski je župnik gotovo u pravilu dolazio iz imućnije seljačke obitelji.

PAD SVEĆENSTVA U DRUGOJ POLOVICI XVIII. STOLJEĆA

Godina	1766.–1770.	1790.	Tendencija
Svjetovno svećenstvo (ukupan broj)	682	622	– 8,5%
Redovničko svećenstvo (ukupan broj)	326	188	– 42,3%

GIAN RINALDO CARLI

Gian Rinaldo Carli bio jedan je od najvećih talijanskih poligrafa XVIII. stoljeća. Rodio se u Kopru 1720., a umro u Cusanu kod Milana 1795. godine. Studirao je na Sveučilištu u Padovi gdje je neko vrijeme i predavao odmah nakon što je diplomirao. Nakon toga je boravio u Toscani, a zatim se vratio u Kopar sa željom da utemelji vlastitu proizvodnju tkanina. U svome je gradu snažno potaknuo rad domaće akademije i ulagao novac koji je naslijedio od pokojne supruge. Pokušaj otvaranja vlastite manufakture u Carlisburgo, kako je sam nazvao to mjesto, na kraju je propao. Proizvodnja pod vodstvom uvoznih stručnjaka stvarno je krenula, međutim, poteškoće su nastale s plasmanom i prijevozom gotovih proizvoda. Štete na proizvodnim sredstvima, nepovjerenje tamošnjeg stanovništva, nesuglasice s koparskim plemićima kojima je poduzetnički mentalitet bio stran, na kraju su ga obeshrabrili. Nakon ovog iskustva, zahvaljujući slavi koju je stekao s nekoliko važnih knjiga, Carli je 1765. imenovan za predsjednika Vrhovnoga gospodarskog savjeta u Milanu, gdje se bavio uglavnom monetarnim pitanjima. Habsburški Milano tih je godina bio jedan od najnaprednijih gradova Europe u upravnim, gospodarskim i kulturnim pitanjima. Iako se nikada više nije vratio u svoj rodni grad, Carli je ostao vezan za Kopar, što dokazuje i njegova bogata zbirka pisama. Mnogo ga je toga zanimalo, u skladu

Gian Rinaldo Carli (1720.–1795.)

s kulturnim ukusima iz XVIII. stoljeća, od arheologije do povijesti, od astronomije do financija i brodograđevne tehnike. Družio se s najvećim talijanskim učenjacima i književnicima svojeg doba, bio je Verrijev prijatelj i suradnik lista *Il Caffè*. Od njegovih djela treba spomenuti raspravu *Dell'indole del teatro tragico* (O karakteru tragičnog teatra) 1746., važnu studiju *Dell'origine del commercio delle monete e dell'istituzione delle zecche in Italia* (O podrijetlu trgovine novcem i o utemeljenju kovnica u Italiji) 1751. i monumentalno djelo *Delle antichità italiche* (O talijanskim antikvitetima) 1788.–1791. godine. Krajem života, pogođen razvojem događaja u Francuskoj nakon 1789., pogotovo nakon 1792., odrekao se prosvjetiteljska načela koja su nadahnula dobar dio njegova života.

KRAJ REPUBLIKE SVETOG MARKA

Pod pritiskom Napoleonovih trupa, 12. svibnja 1797. nestala je zauvijek oligarhija koja je vladala Mletačkom Republikom. Republika je opstala još pet mjeseci. U Veneciji i drugdje na mletačkom kopnu došlo je vrijeme demokratskih municipija prema pariškome modelu ustanovljenom nekoliko godina prije.

Mletačka je Istra bila zapanjena novostima koje su dolazile iz lagune, što se može razabrati iz klime neizvjesnosti koja je potrajala dvadesetak dana, do 1. lipnja. Tada se dogodio prelazak vlasti. Moć koju je do tada držao vodeći stalež "starog režima", prešla je u ruke novih građanskih slojeva koji su iskoristili svoju priliku. Prijelaz se ostvario na dva načina: mirnim putem u Rovinju, Piranu, Umagu, Motovunu, Poreču i Puli, gdje je skupina lišena autoriteta predala palicu vlasti novoj skupini ili se prilagodila novonastaloj situaciji; nasilno u Kopru, Izoli i Miljama. U Kopru i Izoli puk se digao na ustanak kada je počela kružiti vijest o zavjeri kojom se htjelo dovesti austrijsku vojsku u te gradove. Pobuna koparskih pučana izbila je 5. lipnja 1797., nakon što je u Izoli napadnuta gradska vijećnica i ubijen mletački podestat, čije je tijelo oskrnavljeno. Narod se okre-

nuo protiv nekih plemićkih obitelji, prije svega obitelji Carli zbog sumnje da je Agostino Carli Rubbi, sin Gian Rinalda Carlija, organizirao dolazak austrijske vojske. Nakon što je svjetina pronašla habsburšku zastavu, zlostavljan je stari grof Stefano Carli (Gian Rinaldov brat), sedamdesetogodišnjak kojega su izveli na trg i primorali da viče "Živio sveti Marko". Tek su sljedeći dan biskup i Nicolò Baseggio, novi narodni vođa, uspjeli smiriti strasti.

U Kanfanaru koji je spadao pod kopарsku jurisdikciju Dvigrada, narod je upao u skladište žita u kojem su bili obilježeni dugovi obitelji koje su posudile žito. Sve je spaljeno. U Rovinju i Piranu ostvareni su stvarni demokratski municipiji, a pučani su, bez obzira na stalež, imali pravo demokratskog sudjelovanja u vlasti na narodnoj skupštini koja se održala u župnoj crkvi. U Poreču i Motovunu došlo je zapravo do kompromisa između starih predstavnika vlasti i novih ljudi. Sva su se ta zbivanja okončala 11. lipnja 1797., nakon dolaska austrijskih trupa u mletačku Istru, koje su zaposjednule sve gradove, jedan za drugim.

Koparski su plemići skladali sonete u čast novog vladara, zahvaljujući dobroj sudbini koja je uslišala njihove molbe nakon buntovnih događaja od 5. lipnja. Otvarala se nova povijesna stranica u regiji. U Veneciji je vijest o gubitku Istre pogodila sve društvene staleže, mnogo više od drugih loših vijesti koje su stizale s venetskog kopna. Bili su svjesni da su nakon gubitka najbliže jadranske periferije nestale sve mogućnosti preživljavanja Republike, čak i reformirane. Bez mora (odnosno Istre), što je Venecija bila doli prekrasan spomenik na rubu Padske nizine!

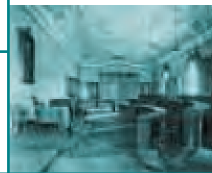
Kopar, pretorska palača

OSTACI JEDNOG DOBA

Barban, vrata kaštela

Konture Rovinja, Poreča i Pirana vraćaju nas u XVIII. stoljeće, jednako kao i mnogobrojne neoklasične crkve nikle u mletačkoj Istri posljednjih stotinu godina trajanja Republike sv. Marka. Venecijansko/mletački izgled poluotoka ostvaren je najvećim dijelom nakon demografskoga, gospodarskog i društvenog oživljavanja sela koje je počelo 1670./80. godine. Iz tog razdoblja ostaje bogata materijalna ostavština u svim naseljima unutrašnjosti poluotoka i u primorskim mjestima, ako nije izbrisana kasnijim intervencijama. Stil crkava i zvonika, od baroka do neoklasike, prelazi tadašnje političke granice. Primjere takve arhitekture nalazimo u Pićnu i Gračišću. Iz primorskih gradova modeli gradnje prenijeli su se na seoske crkvice. Seoska Istra koju nalazimo na starim razglednicama s početka XX. stoljeća, ona je iz doba "starog režima". Danas, nakon upropaštavanja obalnog prostora radi stvaranja dvojbene "turističke industrije", Istra iz doba "starog režima" sa svojim iskonskim mletačkim ozračjem sve je više skrivena pod austrijskim, talijanskim i jugoslavenskim urbanističkim i arhitektonskim modernizacijama. Čistiju i manje patvorenu mletačku Istru nalazimo u unutrašnjosti poluotoka, između Grožnjana i Motovuna, u obrisima nekih sela, na trgovima i trijemu ispred crkava. "Stari režim" u Istri, pogotovo mletačka vlast, nije shvaćen, dapače često je ključ tumačenja bio, što je pogrešno, nacionalno/nacionalistički. Dovoljno je, međutim, putovati poluotokom da bi se shvatilo da su te četiri stotine godina koje su prethodile XIX. stoljeću – stoljeću promjene identiteta – oblikovale regiju i dale joj onu posebnost, u iznenađujućem skladu s prirodnim krajobrazima, koja je i danas čini originalnom i prepoznatljivom.

PETO POGLAVLJE

DUGO DEVETNAESTO STOLJEĆE (1797.–1918.)

Poreč, vjećnica Istarskog sabora

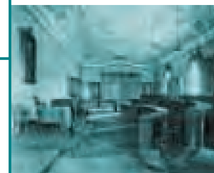

Promjene koje se događaju u XIX. stoljeću vode prema modernom dobu. Duga je mletačka vladavina završila 1797., a od 1806. do 1813. Istra je iskusila Napoleonovu vladavinu. Habsburška restauracija koja je uslijedila nakon 1814./15. i trajala do 1848. donijela je značajne novosti u lokalnoj upravi. Poljoprivreda se potpuno promijenila, a i stanovništvo se povećalo. Mletačka i habsburška Istra ujedinjene su na upravnom planu 1825. godine. Od 1867. do 1918. Istarska markgrofovija sa svojom regionalnom skupštinom pripadala je Cislajtaniji, austrijskome dijelu dvojnoga carstva.

I Istra je osjetila prekretnicu 1848./49. koja dovodi do novog poimanja naroda i države, do liberalizma i narodnog preporoda. Potvrda nacionalnog identiteta pojavila se u dijelu talijanskog plemstva i građanskog staleža osjetljivog na zbivanja u Italiji. Nakon 1848. nacionalni identitet, koji je tada bio novost, postupno će zahvatiti sve urbane sredine, a i hrvatsko i slovensko (tada su svi općenito smatrani Slavenima) svećenstvo pokazat će veliku osjetljivost prema nacionalnom pitanju. Svećenstvo će imati odlučujuću ulogu u nacionalnom buđenju (kako se tada govorilo) u selima s većinskim hrvatskim i slovenskim stanovništvom. Isticanje nacionalnog identiteta dovelo je do podjele društva prema nacionalnom ključu. Ta se podjela poistovjetila s prijašnjom, iz vremena "starog režima", između urbanih zajednica (poglavito u priobalju) i seoskih zajednica, a veći su se problemi pojavili u naseljima iz unutrašnjosti. Nacionalno pitanje dovodi do suprotstavljanja naroda. Tadašnja regionalna politička i gospodarska elita koja je pripadala talijanskome kulturnom krugu preuzela je isto nacionalno obilježje. Novi slavenski vođe su joj se suprotstavili. U početku su to

bili svećenici, potom advokati i pripadnici građanskog staleža koji su izražavali kulturne i političke zahtjeve slovenskih i hrvatskih stanovnika. Talijanska je strana odbijala prepustiti moć i povlastice. Nacionalno suprotstavljanje tako je obilježilo političku i kulturnu povijest Istre, pogotovo nakon 1880. godine. Ali to nije sve. Nakon 1860. očiti su prvi značajniji koraci u modernizaciji regije. Taj se proces nastavio do kraja stoljeća i protegnuo u iduće. Moderniziran je i upravni aparat, školsko obrazovanje obuhvaća šire slojeve stanovništva, poboljšana je vodoopskrba, razvila se cestovna mreža, izgrađena je nova željeznička pruga, Pula raste kao grad, brodogradilište i pomorska baza, pokrenuta je industrijalizacija, poboljšane su poljoprivredne tehnike. Početkom XX. stoljeća Istra je bila habsburška provincija u pravom smislu riječi. Pula, Trst i Rijeka bili su gradovi s razvijenim životnim standardom. Na budućnost se, međutim, gledalo kroz prizmu nacije, a ne Carstva. Pitanje nacije i nacionalizma pokreće sve političke i društvene borbe. Prvi svjetski rat (1914.–1918.) tek će nakratko zamrznuti napetosti.

1. 1797.–1814.: KRAJ "STAROGA REŽIMA"

Smjena vladara

U ožujku 1797. Francuzi su ušli u Trst. Dva mjeseca poslije, 12. svibnja, aristokratski model vladavine iz doba Mletačke Republike odlazi u povijest. Vlast preuzima demokratsko gradsko poglavarstvo koje je Francuzima otvorilo vrata Venecije. Kao odraz razvoja događanja u Veneciji, u mletačkoj su Istri početkom lipnja, po uzoru na revolucionarni Pariz, osnovana demokratska gradska poglavarstva. Kopar, Izola, Piran, Poreč, Motovun i Rovinj zakleli su se na vjernost novome venecijanskom političkom uređenju. Bila je to odluka kratka daha jer je samo nekoliko dana poslije, 17. lipnja, austrijska vojska pod vodstvom generala Klenaua zauzela mletačku Istru te postupno i taktično ukinula poglavarstva. S formalnog aspekta Venecija je ostala neovisna do 17. listopada 1797. kada je Mirovnim ugovorom iz Campoformija između Napoleona i Habsburgovaca prestala postojati kao država i postala austrijski posjed.

Demokratski municipaliteti

Bio je to kraj jednoga doba i svega onoga što je tvorilo kolektivno pamćenje jedne države starorežimskog modela kao što je bila Mletačka Republika. Ta je država imala svoj formalni sustav vladanja, svoje simbole, pravnu i sudsku infrastrukturu tijesno povezanu s lokalnom, komunalnom i feudalnom stvarnošću, u čijim se okvirima ostvarivala. Habsburška vladavina nije djelovala kao potpuna novost za stanovnike mletačke Istre jer je integracija Trsta, kao austrijske luke, sa sjevernim dijelom poluotoka bila gotov čin. Istrani su upravo zahvaljujući suživotu s dinamičnim gradovima kao što su bili Trst i Rijeka, već poznavali ono bolje i obećavajuće lice Austrije: trgovačko. Uostalom, Austrija je već bila prisutna u središnjoj Istri. Znale su se određene norme, upotrebljavao se austrijski novac, a ni njihove zastave i odore Istranima nisu bile strane. Istarsko je plemstvo radosno (zdravicama i sonetima) pozdravilo dolazak austrijske vojske i habsburške vla-

Austrijska okupacija

sti, koji su spriječili kaos municipalnih poglavarstva. Car je bio najveće jamstvo da će sve ostati kao i dosad, a Istrani su, kao i uvijek, najviše željeli upravo stabilnost. U prvom razdoblju (1787.–1805.) austrijske vladavine, dvije Istre (habsburška i mletačka) nisu formalno ujedinjene, već su ostale jasno odvojene.

Habsburška vlada

Nova austrijska vlada u mletačkoj Istri, pod vodstvom grofa Raimunda Thurna, u početku nije uvela temeljite promjene ustrojstva, osim što je priznala jednakopravnost između plemstva i puka. Ukinute su zapravo tradicionalne staleške razlike koje su bile dovele do pobune u Kopru i do podizanja napetosti u ostalim mjestima. Pučani u čijim se redovima stvorila vlastita elita, dobili su preko nekoliko pojedinaca pravo sudjelovanja u gradskoj vladi. Na čelu gradova postavljena je tranzitna ustanova nazvana Provizorna politička direkcija. Mletački porezni sustav ostao je na snazi do Napoleonova doba, a u nekim svojim dijelovima i poslije. Zakon o korištenju šuma i trgovini drvom ostao je isti, kao uostalom gospodarski i društveni život. Promijenila se samo vlast. Najvažnije promjene uvedene su u lokalnoj upravi i u sudbenoj vlasti, područjima na kojima se temeljio legitimitet nove države.

Prve promjene

Prva je promjena uvedena nakon tri godine (1800.) austrijske vladavine kada je barun Filip Roth spojio određena područja prijašnjih komuna i ustanovio sedam okruga (Kopar, Buzet, Piran, Poreč, Rovinj, Labin i Pula) podložnih provincijskoj vlasti na čijem se čelu nalazio opunomoćeni komesar. U svakom je okrugu djelovao prvostupanjski sud (za građanske parnice i manja kaznena djela) čije su pravno uporište bile norme (višestoljetnih) komunalnih statuta. Tek su 1804. Trst i istarska mletačka provincija spojene u jednu provincijalnu kapetaniju sa sjedištem u Trstu. Tada su prvi put od vremena akvilejskih patrijarha ta dva dijela ujedinjena u jedinstveno upravno područje.

Rovinj sredinom XIX. st. (Tischbein)

Europski su događaji, međutim, izravno utjecali i na političku sudbinu regije. Nakon bitke kod Austerlitza i Požunskog (danas Bratislava) mira 26. prosinca 1805., mletačka je Istra prestala biti austrijski posjed (kao i sva ostala područja koja su prije bila mletačka: Venecija, venecijansko kopno i Dalmacija) i prešla u siječnju 1806. pod vlast francuskoga cara Napoleona. U ožujku iste godine mletačka je Istra (kao i svi bivši mletački posjedi) službeno ušla u sastav Kraljevine Italije sa statusom departmana (oblast). U okviru nove konstelacije snaga u Europi, Istra je nazvana vojvodinom Carstva. Mletačka je Istra, dakle, ostala samostalan subjekt, prepoznata kao takva u okvirima diplomatskih razmjena i upravno jasno odvojena od habsburške Istre.

Napoleonova vlast

Napoleonovo doba

Talijansko-francuska vlast bila je svakako radikalnija u svim sferama javnog života. Njezin način poimanja vlade i njezini pokretački motivi potpuno su se razlikovali od habsburških modela i prakse. Modernizacija u smislu svrhovitosti, racionalnosti i djelotvornosti, bila je argument kojim su poticane promjene, nametane i vođene odozgo, bez traženja mišljenja suprotne strane. Uostalom, u Napoleonovom državnom uređenju nisu postojali staleži s kojima bi trebalo raspravljati o oblicima vladavine. Podanika više nije bilo, postojali su samo građani koji su se morali prilagoditi sustavu koji se smatrao najboljim i najrazvijenijim (uostalom, stvoren je za vrijeme Francuske revolucije). Staleško društvo nije više postojalo, već građansko društvo (barem su tako htjeli novi vladari).

Novosti

U konkretnom životu podanicima je nametnut čitav niz novosti: od pravnih i poreznih do uvođenja vojne obveze. Da bi bio djelotvoran, novom su poretku bili potrebni rukovodioci, stari i novi. Takvo dotad nepoznato stanje omogućilo je zauzimanje društvenih položaja i razvoj karijere mnogim novopečenim buržujima. Istarskim je departmanom vladao prefekt, "novi čovjek", Dalmatinac Angelo Calafati. Na lokalnom upravnome planu departman je podijeljen na dva distrikta (okruga) – Kopar i Rovinj, a oni na četiri odnosno sedam kantona (kotara) ispod kojih su bile općine. Kopar je ostao glavni grad oblasti, a u rukama prefekta bila je koncentrirana prilično velika izvršna i sudska moć (bio je na čelu drugostupanjskog suda).

Istarski departman

Rijeka početkom XIX. stoljeća

Dvogodišnje razdoblje (1806.–1807.) bilo je vrijeme radikalnih promjena. Vrlo brzo nestali su stoljetni običaji i ustanove. Sve što je podsjećalo na feudalizam, ukinuto je: feudalne jurisdikcije, prihodi i povlastice. Gradonačelnici su upravljali općinama. Osnovano je Opće vijeće istarskog departmana koje je imalo trideset članova. Bila je to prva ustanova skupštinskog tipa na provincijskoj razini (neka vrsta regionalnog parlamenta). Na pravnom je planu uveden Napoleonov zakon, a istovremeno su ukinuti do tada važeći komunalni statuti. Na vojnom je planu ustanovljena Nacionalna garda te vojna formacija *Istarski kraljevski bataljun*, neka vrsta odabrane jedinice. Ukinute su sve građanske bratovštine, do tada veoma razvijene u regiji, te vjerske zajednice, zaplijenjena je imovina svih crkvenih redova (franjevci, dominikanci i drugi). Nestale su dažbine srednjovjekovnog podrijetla, a uvedeni su porezi usklađeni s važećim sustavom Kraljevine Italije.

1806.–1807.: Preobražaji

Fiskalne su se intervencije, prije svega povećanje poreza na sol, odrazile na primorsko gospodarstvo, posebno na ribarstvo. Jednako su štetne bile posljedice kontinentalne blokade Jadrana od strane britanskih ratnih brodova, ne toliko zbog onemogućavanja izvoza koliko zbog obustave svih privrednih tokova na moru.

Francusku su vladavinu, sveukupno promatrano, obilježile brojne zapljene, porezno pooštravanje i uništavanje pomorskoga gospodarstva koje je do 1805. bilo najprofitabilnija privredna

grana regije. S jedne su strane nova situacija i novosti na upravnom i institucionalnom planu omogućili društveni i politički prodor novonastajućega građanskog staleža, ali su s druge strane izazvali nezadovoljstvo, pogotovo u ruralnim područjima gdje su spremno prihvaćane sve protunapoleonske inicijative. Takvo je stanje postalo očigledno u travnju 1809. kada je napoleonska vlada naglo doživjela slom, a u Istru se vratila austrijska vojska koja je ubrzo zauzela sve veće gradove. Seljaci središnje Istre bili su neprijateljski raspoloženi prema Francuzima, možda više zbog uvođenja novina i pod utjecajem nekih tamošnjih vođa, nego zbog određenoga političkog programa. Pomorski je stalež u priobalnim mjestima bio isto tako neprijateljski raspoložen, ali zbog drugih razloga.

Gospodarska kriza

Francuzi su se ubrzo vratili u regiju. U listopadu 1809. istarski je departman Bečkim mirom pripojen novoosnovanim *Ilirskim provincijama* u čijem su sastavu još bili Koruška, Kranjska, Goričko područje, Trst, mletačka Istra, habsburška Istra, hrvatska Vojna krajina, dio Kraljevine Hrvatske i Dalmacija, uključivši Dubrovačku Republiku (koja je propala 1808.). Sjedište guvernera, maršala Marmonta (dobio je i titulu dubrovačkoga grofa), bilo je u Ljubljani. Ilirske provincije bile su odvojen dio Francuske (francuska provincija u pravom smislu riječi), neka vrsta brane između Austrijskoga Carstva, Osmanlijskog Carstva i Italije. U tom se razdoblju Istra pokušavala još više modernizirati; grade se prohodni putovi, popisuje stanovništvo, razvija dalje osnovno školstvo, potiču inženjerske vještine, razvijaju građanski matični uredi. Četiri su godine, međutim, bile prekratko vrijeme za ostvarenje tako ambicioznih projekata.

Vodnjan krajem XIX. st.

Na upravnom planu dvije su Istre ostale odvojene, iako su bile dio istoga vlasništva.

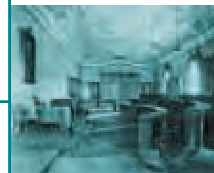
U sastavu Ilirskih provincija

Zbog pogoršanja klimatskih prilika, što je utjecalo na poljoprivrednu proizvodnju Istre i drugih dijelova kontinenta, uzaludnima postaju svi Napoleonovi eksperimenti. Zime 1812. i 1813. godine bile su veoma jake. To je dvogodišnje razdoblje presudilo i o Napoleonovoj sudbini. Nakon propasti u Rusiji uslijedili su koncentrični napadi na francuske posjede. Tako je bilo i u Ilirskim provincijama. U proljeću 1813. austrijski je general Nugent napredovao prema Istri, ali je vojna kampanja samo u rujnu iste godine ostvarila uspjeh zahvaljujući doprinosu kapetana Lazarića koji je organizirao oružani ustanak u Pazinštini i porazio Francuze pored Berma. Kopar je 12. rujna 1813. ponovno postao gradpodanik austrijskoga cara. Mirovnim ugovorom u Parizu 1814. Austrijskom su Carstvu službeno vraćena područja koje je izgubilo 1805. i 1809. godine. Tijekom 1814. i u Istri počinje doba restauracije.

Kraj francuskog razdoblja

Nakon svih tih zbivanja, razdoblje od 1807. do 1813. moglo bi se nazvati "francuskim interludijem". Na površinu je izbio velik broj "novih ljudi" koji su konačno pronašli svoje mjesto u raznim komunalnim i provincijskim ustanovama. Od 1797. do 1815. razne neplemićke ili službeničke obitelji jačaju svoj ugled i gospodarsku moć. Obitelji koje će preuzeti vodeću društvenu ulogu u Poreču, Rovinju i Piranu u XIX. stoljeću, tada doživljavaju svoj uspon. Druge obitelji, službeničke i starijeg aristokratskoga podrijetla, uspjele su se potvrditi na provincijskoj razini obnašajući važne institucionalne dužnosti u provinciji (npr. na sudovima).

2. 1814.–1818.: CIJELA ISTRA HABSBURŠKA

Ilirski kontekst

Upravno jedinstvo

Od 1814. do 1818. istarski se poluotok, koji je povijesno bio geografska regija, konsolidirao kao nikad prije u jedinstven teritorijalni subjekt u Habsburškoj Monarhiji. Upravna je sudbina Istre odlučena u Beču. U početku, 1813. i 1814., čelni ljudi Monarhije razmišljaju o očuvanju Ilirskih provincija. Cijeli istočni Jadran, od Soče do Boke kotorske, smatran je jedinstvenom cjelinom, jednim velikim Austrijskim primorjem. Poslije je odlučeno da se na tom području odrede tri zasebna dijela: sjeverni dio, odnosno Austrijsko primorje u užem smislu, s Trstom kao glavnim središtem, Hrvatsko-mađarsko primorje i Dalmacija. Na temelju francuskog modela Ilirskih provincija, 1816. je osnovana Kraljevina Ilirija, određeno upravno tijelo koje je obuhvaćalo povijesna područja Austrijskoga Carstva (npr. Korušku, Kranjsku, Goricu-Gradišku) i jadranske posjede (prije svega, Trst i Istru). Kraljevina je podijeljena u dva namjesništva sa sjedištem u Ljubljani i Trstu. Grofovije Gorica i Gradiška, dvije Istre, Kraljevina Hrvatska bez Vojne krajine (zapadno od rijeke Save) i tri kvarnerska otoka (Krk, Cres i Lošinj, povijesne sastavnice Dalmacije) potpali su pod nadležnost Trsta.

Kraljevina Ilirija, Austrijsko Carstvo

Bivša mletačka Istra (bez Labinštine) ostaje od 1814. do 1822. zasebna cjelina, okrug s deset kotara (Kopar, Piran, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Motovun, Buzet, Sočerb), jednako kao i bivša habsburška Istra (kotari Pazin, Labin, Belaj, Lovran, Podgrad, Kastav) koja se proširila na otoke Krk, Cres i Lošinj, a spadala je u Riječki okrug u čiji su sastav ušla i neka hrvatska područja. Postojala je zapravo zapadna Istra (venecijanskoga kulturnog zaleđa) te istočna Istra (habsburškoga kulturnog zaleđa) u koju su bili uključeni Labinština i kvarnerski otoci.

Istarski i Riječki okrug

Godine 1822. hrvatski dijelovi Riječkog okruga vraćeni su u nadležnost Kraljevine Hrvatske i Slavonije te je to upravno tijelo nestalo. Od istarskih dijelova Riječkog okruga, zajedno s Podgradom i otocima Krkom, Cresom i Lošinjom, utemeljen je nov provizorni okrug sa sjedištem u Pazinu (1822.–1825.). Od tog se trenutka činilo neizbježnim spajanje dvaju istarskih okruga, što se i dogodilo u travnju 1825. kada je utemeljen Istarski okrug sa sjedištem u Pazinu, u čijem je sastavu bilo devetnaest (prije navedenih) kotara. Prethodni Istarski okrug ustupio je u kolovozu iste godine gradove Monfalcone (Tržič) i Duino (Devin) Goričkom okrugu, a istovremeno je stekao cijelu istočnu Istru do Krasa te kvarnerske otoke. Gorica je s Istrom i Trstom tvorila Primorje Kraljevine Ilirije.

Regionalna upravna jedinica

Nakon višestoljetne istovremene prisutnosti različitih političkih modela na svome tlu, istarski je poluotok 1825. postao jedinstveno upravno tijelo. Upravni pojam Istre čak se i proširio izvan razvođa Učke, do Krasa, na bivšu Kastavsku kapetaniju, Podgrad te kvarnerske otoke nekadašnje povijesne Dalmacije. Takvo je upravno uređenje u svojim općim okvirima ostalo nepromijenjeno do pada Habsburške Monarhije 1918. godine. Na temelju modernih (iz XX. st.) upravnih i geografskih shvaćanja, ojačalo je poimanje poluotoka kao regije. Završilo je dugo razdoblje obilježeno podjelom između mletačkog i nadvojvodskog dijela. Poslije se (s kraja XIX. i XX. st.) smatralo da je zahvaljujući takvom regionalnom preustroju došlo do konačnog prevladavanja neprirodne granice na poluotoku, ali istodobno i do poremećaja nacionalnih razmjera budući da se Istarski okrug proširio na pretežno hrvatska i slovenska područja.

Treba spomenuti da za jadranski promet, gotovo isključivo pomorski do kraja XVIII. stoljeća, kopnene istarske granice nisu bile neki veći ograničavajući čimbenik, kao što će se dogoditi u vrijeme razvoja cestovne mreže, što je počelo za Josipa II. i nastavljeno za francuske vladavine i u doba restauracije. Zapravo je riječ o dvjema različitim epohama s različitim poimanjem prostora. Ono što je u XX. stoljeću bilo "srce Istre", ne znači da je bilo i u XVIII. stoljeću. Treba dodati da je razvoj nacionalnog identita i masovni osjećaj nacionalnosti, poglavito u seoskim sredinama, tekao usporedno s razvojem tipično austrijske provincijske politike nakon 1860. godine. Rješenje kojim je 1825. ujedinjena Istra (i sam izbor Pazina kao regionalnog središta) bilo je pragmatičko, usmjereno prema racionalnoj upravnoj organizaciji teritorija. Posljedice na nacionalnom planu trebale su se dogoditi tek puno poslije. Veliki je Istarski okrug (*Istrianische kreis*) bio svakako nešto sasvim različito u odnosu na mletačku Istru jer su naselja u kojima se govorilo hrvatskim i slovenskim jezikom bila puno brojnija.

Neka druga Istra?

Kranjska i Austrijsko primorje

Model vladavine

Jačanje države

Što se tiče pravne restauracije, austrijski su vladari djelomično prihvatili rješenja koja su donijeli Francuzi; djelomično su reformirali sustav (kao i u cijeloj Monarhiji), a djelomično su vratili neke odredbe ukinute 1806. godine. Među raznim reformama sustava treba spomenuti jačanje provincijskih tijela na razini cijele Monarhije (Primorje je bilo jedno od dvanaest provincija), s ciljem učinkovitije centralne kontrole (iz Beča). Time je nastavljeno jačanje države u odnosu na lokalne vlasti koje su temeljile svoj autoritet na imovini. U takvom, najčešćem, obliku vladanja u habsburškim zemljama, feudalac je bio okosnica sustava. Proces jačanja države nastao je za vrijeme reformi koje je uvela Marija Tereza, a vrhunac je dosegnuo za Josipa II. (austrijski car od 1780. do 1790.), da bi se nastavio nakon 1814. godine. U Istri, kao i drugdje, to se odrazilo u jačanju nadležnosti kotara, podčinjenih okruzima. Već od 1813. tijela vlasti dobila su ne samo upravnu nadležnost, nego i sudsku. Vraćene su feudalne jurisdikcije koje su ukinuli Francuzi, ali je država preuzela kontrolu nad sudstvom, nametnuvši svoje profesionalne činovnike u prvostupanjskim sudovima, nekad u isključivoj nadležnosti feudalaca. U habsburškim okvirima, međutim, zakon nije bio jednak za sve. Postojali su posebni sudovi za plemiće i svećenstvo. Bez obzira na te posebnosti, od 1825. do 1860. razvio se upravno-sudski sustav s četiri razine: 1. općina (npr. Grožnjan), 2. kotar (npr. Buje), 3. okrug (Istra), 4. provincija (Primorje, glavno središte Trst). Sve to dovodi do stvaranja novog staleža profesionalnih službenika, koji se proširio i na manja mjesta. Kao posljedica toga nestali su lokalni politički sukobi između velikodostojnika i pučana zbog upravljanja općinama. Političke ambicije gradskih velikodostojnika, kao i velikih zemljoposjednika, usmjeravale su se na provincijsku razinu, a ne više na usku komunalnu kao 1797. godine. Reforma uprave, iako usmjerena prema centralizaciji vladavine, u stvarnosti je proizvela prije navedene promjene na lokalnom, političkom i društvenom planu.

Pravda i sudstvo

Vlada je vladala preko okruga. Okruzi su imali sljedeće ovlasti: 1. sudstvo, pravni predmeti; 2. provođenje normi i direktiva

središnje vlasti; 3. financijsko upravljanje poreznim prihodima (posredni i neposredni nameti); 4. takozvani *javno-politički* poslovi, odnosno odnos prema Crkvi, obrazovanju, zdravstvu, izdavaštvu (kulturna politika); 5. nadgledanje gospodarskog života, odnosno poljoprivrede, stočarstva, obrtništva; 6. upravljanje javnim redom i političkim životom; 7. upravljanje financijama i vlastima u kotarima i općinama; 8. novačenje na području okruga; 9. rješavanje sporova. Okrugom je upravljao ovlašteni predstavnik i uže rukovodstvo koje su sačinjavala četiri komesara, liječnik, kirurg, inženjer, tajnik, projektant-crtač, osoba zadužena za protokol, pisar, arhivar i četiri izaslanika. U rukovodstvu su se nalazili gotovo isključivo Austrijanci. Profesionalna struktura kadrova odražava izvršnu i tehničku prirodu te skupine.

Vlada

Na nižem upravnome stupnju nalazila se mreža kotara kojih je u početku bilo devetnaest, a zatim konačno sedamnaest: Kopar, Piran, Buje, Motovun, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Labin, Pazin, Buzet, Podgrad, Belaj, Volosko, Krk, Cres i Lošinj. Iz kotareva se upravljalo teritorijom u puno većoj mjeri nego iz podčinjenih općina. Belajski se okrug, na sudskom planu, temeljio na vlasničkom pravu budući da je bio feud grofa Auersperga. Feudalni su posjedi postojali do 1848. godine. U Kastvu i Lovranu; Brseču; Sočerbu; Momjanu i Krkavčeu; Završju; Kostanjici; Novoj Vasi; Lovrečici kod Dajle; Materadi; Vižinadi i Svetvinčentu; Račicama; Funtani; Koštelu; Barbanu, odnosno prijašnjim mletačkim i habsburškim feudalnim jurisdikcijama, feudalna su se prava ostvarivala u obliku nameta. Pazin je bio više virtualni nego stvarni glavni grad poluotoka, sjedište (odabran je uglavnom zbog geografskih razloga) povlaštenog suda za plemiće i

Labin, palača Lazzarini

svećenstvo te kričnog suda. Najznačajnije središte postaje Rovinj, najnaseljeniji istarski grad. U Kopru su okupljene financijske službe, a drugostupanjski se sud (koji je rješavao žalbe na presude izrečene u Rovinju i drugim kotarima) nalazio izvan regije, u Klagenfurtu. Time su se obeshrabrivali dugi sporovi koje su mogli voditi samo imućniji podanici. Kvarnerski su otoci bili daleko od središta moći i sudstva pa su zatražili vraćanje u okvire Dalmacije (u Zadar je bilo puno jednostavnije stići morskim putom).

Kotari i feudi

U Istri, kao uostalom i na svim habsburškim posjedima, restauracija je uvela snažnu kontrolu i reorganizaciju crkvenih struktura, primjenjujući načela jozefinizma (reformski projekti Josipa II.) tako da se može govoriti o neojozefinizmu. Trebalo je drastično smanjiti broj svećenika koji su početkom XIX. stoljeća bili prisutni u svim porama društva. Parazitski je kler (razni kanonici) morao biti uklonjen, a redovnički obuzdan. Crkvenjaci su trebali obavljati ne samo vjersku službu, nego i druge korisne poslove za civilnu upravu, kao na primjer vođenje matičnih knjiga i osnovnog obrazovanja. Svećenici su se morali osposobljavati u sjemeništima da bi mogli obučavati vjernike u vjeri i poštovanju carskog poretka. Crkva je dakle morala biti podređena civilnoj vlasti. Na području koje će uskoro postati Istarski okrug, postojalo je 1813. sedam biskupija (Kopar, Trst, Novigrad, Poreč, Pula, Osor i Krk), ali je već 1829. pokrenuta reorganizacija (prihvaća je i papa Lav XII.) koja ih na kraju svodi na tri: Tršćansko-koparska biskupija, koja je uključivala i Novigradsku biskupiju, Porečko-pulska i Krčka kojoj je pripojena prastara Osorska dijeceza. U tim trima biskupijama djelovalo je 1842. ukupno 136 župa i šesnaest samostana. Broj svećenika se smanjio, a time su se smanjili i troškovi njihova uzdržavanja. Istovremeno su svećenici postali mnogo sposobniji u odnosu na one iz XVIII. stoljeća. Porasla je njihova društvena i civilna važnost tako da su bili posrednici između društva (pretežno ruralnog) i novih tijela vlasti.

Svećenstvo i Crkva

U Istarskom je okrugu bilo 46 općina i 380 podopćina. To dokazuje da je regiju, nevelike teritorijalne ekstenzije, obilježavao velik broj zajednica s određenim stupnjem samostalnosti u

gradovima, poluurbanim naseljima, starim kaštelima-naseljima, velikim selima (feudalna ili ne). Na čelu kotara nalazili su se zasebni povjerenici koji su postavljali načelnike općina. Tako se ostvarivala kontrola državnih vlasti nad lokalnim društvima. U lokalnim zajednicama elita je stvarala svoje interesne skupine koje su uspostavljale odnose s novim predstavnicima vlasti, odnosno s kotarskim povjerenicima. Općine su uglavnom služile kao institucionalne jedinice za naplatu poreza. Porezi su se temeljili na vrijednosti zemlje, dakle plaćao se porez na nekretnine. U tu je svrhu dvadesetih godina XIX. stoljeća ostvaren tzv. franjevski katastar (prema caru Franji I.), prva detaljna snimka zemljišne strukture poluotoka, koja je obuhvaćala vrste terena, poljoprivredna zemljišta, način korištenja neobrađenog zemljišta (u prethodnom je razdoblju mletački registar okvirno izračunao broj stanovnika i djelatnosti, dok je terezijanski katastar – koji povjesničari još nisu proučili – samo procijenio zemljišno stanje u Pazinštini).

Komune

Buje početkom XX. st.

Sve u svemu, u odnosu na venecijanska vremena, koja su ostala u kolektivnom pamćenju do 1848., razlike su bile velike. Prisutnost države jako se osjećala – od žandara do novačenja, od poreznog sustava potpuno različitog u odnosu na tradicionalni (Mletačka Republika oporezivala je proizvodnju i potrošnju) do načina organiziranja sudstva. Nisu više postojale komunalne ili ruralne zajednice koje su na neki način pregovarale i određivale odnos prema vlasti koju je predstavljao mletački ili habsburški izaslanik. Sada su svi bili podanici, naravno s razlikama među staležima. To ne znači da je lokalna elita oslabila, naprotiv stvorio se upravljački stalež čije su ambicije prelazile općinske i kotarske granice. Nova je vlast zapravo određivala pravila javnog života, ali je istovremeno nudila mogućnost lokalnim rukovodećim staležima da se uključe u nove strukture vlasti.

Novi društveni temelji

Gospodarstvo

U Istarskom je okrugu 1840. živjelo približno 220.000 stanovnika. Broj stanovnika u odnosu na kraj XVIII. stoljeća (pedesetogodišnje razdoblje od 1790. do 1840.) nije se, međutim, bitno povećao, što se može potkrijepiti primjerom mletačke Istre koja je tek nakon 1830. uspjela prijeći prag od 100.000 stanovnika, iako ih je već 1780. imala 90.000. Posebno je teško bilo u drugom desetljeću XIX. stoljeća (1811.–1820.) u kojem su se nizale hladne zime (kraj "maloga ledenog doba" koje se uostalom osjećalo u cijelom prethodnom stoljeću), nestašica hrane, glad i epidemije tifusa (osobito je razorna bila ona iz 1816./17.) koje su usmrtile na tisuće ljudi. Gospodarsko se stanje općenito pogoršalo nakon kratka Napoleonova razdoblja. Smanjio se izvoz svih tradicionalnih istarskih proizvoda – drva, ulja, vina, soli i slanih riba, kojima su nadomješteni nedovoljni prinosi žitarica s istarskih polja. Cijeli su privredni sektori, veoma snažni do 1790., zapali u stagnaciju. Slika Istre koju su dali prvi austrijski upravitelji oko 1820., nije mogla biti drukčija nego loša, a razlozi (po njima) bili su loša mletačka i francuska vladavina.

Kriza s početka stoljeća

Demografska situacija u raznim istarskim mjestima 1821. bila je sljedeća: Rovinj je bio najveći grad sa 8.900 stanovnika, slijedili su Piran (6.150 stanovnika), Kopar (5.120), Vodnjan (3.500), Izola

Vižinada, šterna iz XVIII. st.

(2.780), Žminj (2.560), Poreč (2.090), Pazin (1.615), Buje (1.530), Umag (1.160), Milje (1.100), Motovun (1.000), Bale (960) i Novigrad (830). Nema podataka za Pulu, ali grad zasigurno nije imao više od 2.500 stanovnika. Opće stanje bilo je jednako, ako ne i gore, u odnosu na desetljeće 1770.–1780. Prvi demografski uzlet zabilježen je nakon 1830. godine. Stanovništvo Istarskog okruga poraslo je sa 198.000 stanovnika ustanovljenih 1830. na 232.000 stanovnika 1848., s rastom od 17%, dakle nešto manje od jedan posto godišnje u razdoblju od osamnaest godina. Istovremeno, broj utvrđenih jedinica za stanovanje u Istri porastao je od približno 35.800 na približno 37.800. Ritam povećanja stanovništva na poluotoku i na otocima ni izdaleka nije pratio Trst koji je u deset godina, od 1830. do 1840., sa 42.900 porastao na 57.500 stanovnika (+ 34%). U Trstu je 1851. živjelo 63.900 stanovnika. Slijedili su Gorica sa 10.500 stanovnika, Rovinj sa 10.200, Piran sa 9.100 (jedini istarski grad koji je bitno povećao broj stanovnika u razdoblju od 1820. do 1850.), Kopar sa 6.800 i Mali Lošinj sa 4.800.

Stanje 1821.

Promjene u poljoprivredi

U dvadesetim godinama XIX. stoljeća broj se stanovništva tek neznatno povećao, ali je zato istarska poljoprivreda doživjela

temeljitu preobrazbu u uzgoju određenih vrsta bilja – bitno se povećala proizvodnja biljaka namijenjih prehrani. Odlučujući u tome bio je masovni uzgoj krumpira, s čime se već pokušavalo u Bujama u doba Francuza. Krumpir je dobro uspjevao i na sredozemnom i na kraškom tlu gdje su suše bile česte, slijedeći u tome dotad tradicionalne biljke: žito (središnja i sjeverna Istra), ječam (Puljština, Vodnjan), kukuruz ("otoci" vlažnih terena u središnjem i sjevernom dijelu Istre), zob (Pazinština, dolina Mirne). Oko 1850./60–ih godina količina proizvedenih krumpira prelazila je količinu žitarica te je uporaba krumpira u prehrambene svrhe zasigurno pridonijela demografskom rastu u drugoj polovici stoljeća.

Struktura zemljišnih posjeda

U razdoblju 1830.–1840. više od polovice Istarskog okruga (57%) koji nije obuhvaćao samo poluotok, nego i otoke te Kras, činile su pustare (šume grmova) i pašnjaci (upravo zbog uključivanja otoka i Krasa), dok su polja na kojima su se uzgajale žitarice, vinova loza, masline ili sve to zajedno, zauzimala manje od jedne petine ukupne površine (18%). Maslinici, vinogradi, vrtovi, odnosno manje obrađene jedinice obuhvaćale su tek 3,7 posto teritorija. Ukupno je obrađenog zemljišta bilo oko 22%. Kombinacija više biljaka (žitarice, vinova loza, masline, krumpir) obilježje je svih primorskih poljoprivreda na Sredozemlju. Šumska područja, ali ne isključivo šume, već kombinacija šume i pašnjaka te šuma i livada, prekrivala su oko 20% Istarskog okruga. U konačnici, u odnosu na ostale habsburške provincije, Istra je djelovala kao gospodarski slabo razvijena regija (samo je Dalmacija bila u lošijem stanju).

Višnjan, gradska vrata

Bez obzira na povećanu prehrambenu proizvodnju, proizvodnja vina oko 1860. smatrala se tehnički primitivnom. Novosti koje su dotad uvedene u proizvodnju i skladištenje vina nisu ni dotaknule regiju u kojoj se i dalje primjenjivala tehnologija iz XVIII. stoljeća. Preokret će se dogoditi u drugoj polovici XIX. stoljeća. Pretvorimo li proizvodnju Istarskog okruga u novčanu

vrijednost, dolazimo do podatka da je 1844. na prvome mjestu bilo sijeno, zatim vino, drvo i krumpir. Slijedili su, daleko iza, sol i ulje (sa sličnim postocima), žito, slama i kukuruz. U razdoblju od 1830. do 1848. uzgoj ovaca porastao je za 15% (s otprilike 260.000 na otprilike 300.000 grla), a broj goveda ostao je stabilan (45–46.000 grla), što upućuje na ograničen razvoj istarskog agrarnoga gospodarstva.

Poljoprivredna proizvodnja

Regiju su uglavnom naseljavali seljaci koji su 1870. činili 85% društva. Ribara je 1853. bilo razmjerno malo – tek 2.593. Zapadna Istra koja je uglavnom bila rovinjsko pomorsko područje, imala je 1.232 ribara (uglavnom u Rovinju). U sjevernoj su Istri (Kopar, Izola, Piran) bila 1.003 ribara, a na kvarnerskim otocima 485. Rovinj, Piran i Susak bili su najvažnija mjesta po proizvodnji slane ribe. Ta je djelatnost oživjela nakon 1840. godine. Svježa riba prodavala se u gradovima i na tržnicama brzorastućih središta kao što su bili Trst i Rijeka. Pomorstvo, još uvijek snažno do 1800., doživjelo je velik pad u razdoblju 1806.–1820. godine. Nakon toga uslijedio je ponovni uzlet u kojem je važnu ulogu imao Mali Lošinj koji postaje središte jedrilične flote. Tamošnji brodari i kapetani iskoristili su konjunkture iz 1821. i 1828., za vrijeme ratnih kriza na Sredozemlju. Lošinjski brodovi duge plovidbe usavršili su se za prijevoz ruskog žita iz luke Odesa na zapadna tržišta. Postupno, usporedno s trgovačkom ekspanzijom Trsta i Rijeke, porastao je broj brodova duge plovidbe i u drugim mjestima – Cresu, Rovinju, Voloskom, Krku i Kopru, a to utječe na rast brodogradnje i remontnih brodogradilišta (škverovi). I dalje je živahna, dakako, pomorska trgovina male kabotaže, s čitavim nizom brodova koji su spajali Istru s Venecijom, pokrajinom Marche i Dalmacijom. Glavna obalna urbana središta od 1830. do 1850. ponovno dobivaju snažno pomorsko obilježje. Urbana društva priobalnih mjesta svoj su stupanj razvoja uspoređivala s društvima u drugim jadranskim lukama, a ne s naseljima iz unutrašnjosti poluotoka.

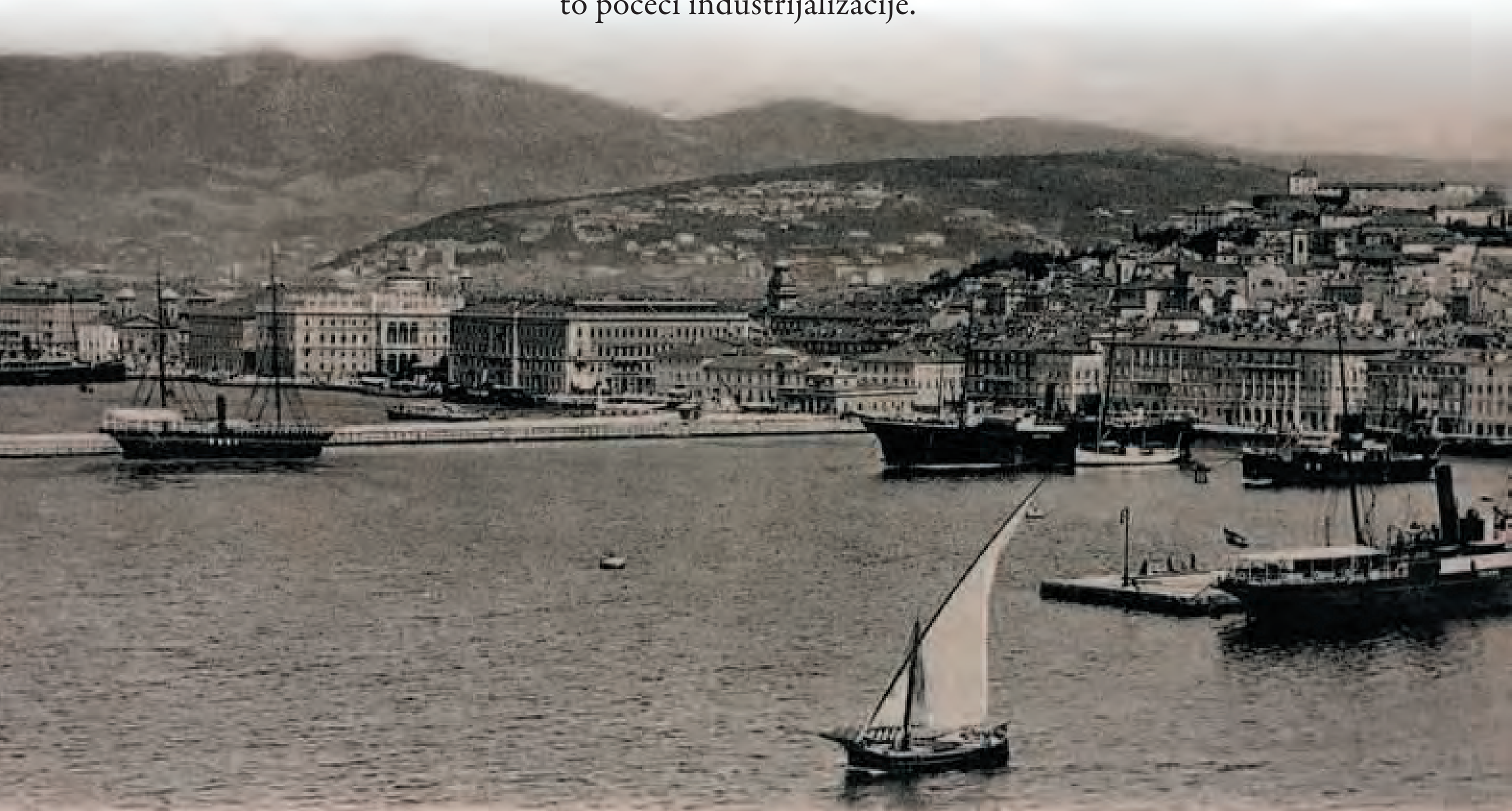
Pomorstvo

Istarsku su industriju činili proizvodnja soli u Piranu (Sečovlje) i Kopru te rudnici ugljena na raznim lokacijama u okolici Labina. Oba su sektora doživjela odlučujuću ekspanziju nakon 1830. godine. Rudarsku je industriju podržavao krupni kapital,

Industrija

ali i manje inicijative labinskih poduzetnika. Cijelo razdoblje od 1830. do 1850. može se promatrati kao pokušaj pronalaženja najbogatijeg ugljenokopa. Takvi pothvati nisu bili karakteristični samo za ovu zonu Istre, već i za cijelu Monarhiju: bili su to počeci industrijalizacije.

Tršćanska luka krajem XIX. st.

Putovi

Desetljeća nakon restauracije pamte se po uloženim naporima u razvoju istarske cestovne mreže koja je početkom XIX. stoljeća bila nedovoljna za nove potrebe povezivanja mjesta iz unutrašnjosti poluotoka s mjestima na obali. Poboljšanje cestovne infrastrukture potaknulo je trgovinsku razmjenu i gospodarske veze između raznih podregionalnih središta. Sajmovi su bili događaji koji su povezivali mnoštvo seljaka iz unutrašnjosti, ali i seljake iz primorja. Održavali su se na više mjesta raznih mjeseci u godini. Nakon nestanka upravne i političke granice, poraslo je gospodarsko povezivanje Pazinštine i bivše mletačke Istre. Istra, kao uostalom i krajem XVIII. stoljeća, nije bila zatvoreno ekonomsko područje, niti samodostatna cjelina. Glavna njezina tržišta – Trst, Venecija i Rijeka – nalazila su se izvan poluotočnog trokuta. Općenito, Istra je i dalje gospodarski bila uključena u širi ekonomski kontekst područja sjevernog Jadrana.

Društva

Iako je Napoleonova pojava označila prekretnicu u odnosu na prethodno razdoblje u načinu odijevanja i nekim običajima, istarsko se društvo zapravo nije bitno promijenilo. Društveno stanje iz 1820. nije se mnogo razlikovalo od onoga iz 1780. godine. I dalje su postojali uglednici, svećenstvo, pučani i seljaci. Za Napoleonova doba novi se stalež, dijelom građanski, dijelom uglednički, društveno i institucionalno izjednačio s plemićkim krugovima koji su do 1797. bili isključivi članovi komunalnih vijeća.

Društvena zbivanja u Trstu i novi građanski stalež bili su uzor lokalnoj istarskoj eliti. U Istri su, međutim, ostale bitne razlike između novog staleža i plemićkih velikaša kao što su bile obitelji Gravisi (Kopar), Polesini (Poreč) i Battiala (Labin). U Poreču, gradu otvorenom za bogate strance, može se pratiti uspon pojedinih obitelji od pučkih oko 1740. preko ugledničkih oko 1780. do plemićkih u doba restauracije. U Piranu, Kopru i, pogotovo, Rovinju, prijelomna zbivanja 1797. te 1806.–1813., potom i sama restauracija, omogućuju društvenu i institucionalnu potvrdu onim slojevima koji su već tada gospodarski ojačali.

Nastanak građanskog staleža

Društvena previranja, neka vrsta premiještanja pojedinaca koji su raspolagali stanovitom imovinom, sposobnošću, kompetencijama, starim povlasticama, donekle su promijenila strukturu rukovodećih staleža u mnogim mjestima. Na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće nije se dogodio potpun preokret. Naprotiv, analizirajući pojedine obitelji koje su bile dijelom elite, nailazimo na kontinuitet.

Izola, mandrač

Neke od njih ostale su na čelu pojedinih gradova i gradića do 1943./45. godine. Uz bok tamošnjem rukovodećem staležu, pojavili su se činovnici i vojni časnici, predstavnici službeničkog staleža povezanog s novim društvenim uređenjem. Mnogi su se uglednici priključili tom staležu koji je bio odraz vladajućeg sustava Carstva. Ističu se ličnosti koje obnašaju nove društvene funkcije: advokati, nastavnici, tehničari (inženjeri).

Neprekidnost elite

Teže je pratiti promjene u puku koje se zbivaju u svim priobalnim gradićima. Sudbina pučana bila je povezana s raznim ekonomskim konjunkturama. U najgorim vremenima, naprimjer od 1815. do 1830., iz Rovinja koji je odjednom postao pretijesan za svoje stanovnike, odlazi mnogo ljudi. U boljim vremenima, između 1830. i 1850., Piran, ali i Kopar, privlačili su nove stanovnike koji su dolazili iz ostalih primorskih gradova i sa sela,da bi radili u solanama i na ribarskim brodicama. A u gradovima i gradićima mogućnosti za rad uvijek su iste: solane, ribarstvo, pomorstvo, obrtništvo, poneka manja industrija, usluge, služenje.

Raspad malih posjeda

Nestašica hrane, smrzavanje biljaka, drastičan pad maslinarstva, bacili su u selima na koljena mnoge zajednice tijekom približno pola stoljeća, od 1770. do 1820. godine. Do cijepanja malih zemljišnih posjeda došlo je posebno na cijelom području u blizini obale, u seoskim okruzima Kopra, Pirana, Buja i Poreča. Laičke su bratovštine sa svojim riznicama i zemljišnim posjedima bile presudne u održavanju života takva seoskog sustava. Mnogo je malih poljoprivrednika preživjelo radeći na svojoj zemlji, na posjedima bratovštine i unajmljenim terenima. Nestanak bratovština 1806. potaknut Napoleonovim dekretom, uzrokovao je snažnu krizu takva sustava rada, sve dok za vrijeme habsburške restauracije nije ponovno uspostavljen stari model bratovština. Provedba katastra i primjena zemljišnog poreza (nameti na zemlju) zadali su konačan udarac primorskim selima koja su se nalazila na najplodnijem tlu, ali su istovremeno bila i najzaduženija prema gradovima. Nakon 1815. ojačala je sklonost, prisutna već u drugoj polovici XVIII. stoljeća, stvaranju velikih zemljišnih posjeda (u istarskim okvirima) spajanjem posjeda malih poljoprivrednika koji više nisu mogli plaćati dugove

Buzet, lokalitet Fontana

i porezna davanja. Na cijelome priobalnom području sve je više takvih velikih posjeda. Porastao je broj veleposjednika koji su živjeli u gradovima i gradićima. Taj novi stalež dijelom su sačinjavale stare plemićke obitelji, a dijelom novi bogataši.

Određena proizvodna živahnost zahvatila je nakon 1820. središnju Istru, prije svega Pazinštinu u kojoj se zbog rasta potražnje Trsta i Rijeke sve više uzgajaju žitarice, krumpir i stoka. Pazin se od 1825. počinje mijenjati, iako sporo, u upravno središte u kojemu boravi određen broj službenika i činovnika, te u središte poljoprivredne proizvodnje u kojem dolazi do izražaja mali zemljoposjednički stalež. To više nije samo mjesto boravka kapetana grofovije, već pravi gradić sa svojim činovnicima i uglednicima, kojima su se priključili proizvodni i uslužni obrtnici. Sve je više u upotrebi njemački jezik, nekoć ograničen na uzak kapetanov krug, a jača i skupina koja je govorila talijanskim jezikom, razlikujući se tako od okolnih sela. Gradić je, kao i uvijek, isticao svoju posebnost u odnosu na selo. Tradicionalna obilježja primorske Istre prelazila su na gotovo sva naselja unutrašnjosti, od Pazina do Pićna i od Tinjana do Buzeta. Novi

Sela središnje Istre

su trgovci ili zemljoposjednici oponašali nov građanski stalež na primorju. Prebivališta i zgrade pripadnika nove elite u starim naseljima odražavali su djeliće urbanog života građanskog staleža koji se posve razlikovao od onoga u okolnim selima.

Kulture

Nacionalne kulture?

Pretjerano je govoriti o nacionalnom buđenju u Istri prije 1848. godine. Urbana ili ruralna zajednica ostale su poveznica društvene identifikacije, uz identifikaciju po staležu i govornom jeziku. Talijanski je bio jezik vladajućeg staleža, dok su se raznim istrovenetskim i istriotskim dijalektima služili pučani u primorskim gradovima. Hrvatskim i slovenskim, još nestandardiziranim jezicima, govorilo se u većini sela. Do druge polovice XIX. stoljeća, da bi se postalo dijelom vladajućeg staleža, trebalo je govoriti njegovim jezikom, dakle talijanskim. Uostalom, svagdje u Europi elita je govorila svoj jezik koji se razlikovao od jezika kojim se služio puk. Prijelaz iz jednog u drugi društveni status spadao je u redovitu društvenu pokretljivost. Anakronistično je i pretjerano te prelaske u društvu, sve do približno 1860., određivati kao nacionalnu asimilaciju. Taj se fenomen javlja u drugoj polovici XIX. stoljeća, iako se u većini slučajeva, upravo u Istri, nacionalna asimilacija podudara s društvenom mobilnošću, najčešće odlaskom seljaka u gradić iz unutrašnjosti ili u priobalni grad.

Potvrđivanje elita

Napoleonovo doba nije toliko koliko doba restauracije stvorilo percepciju snažne države i snažnog suvereniteta. Mnogo se osoba tako poistovjetilo s novim poretkom. U Trstu, najrazvijenijem gradu na kulturnom planu, prvi su povjesničari, Domenico Rossetti i Pietro Kandler, habsburški suverenitet smatrali legitimnim, uopće ga ne dovodeći u pitanje, iako su bili svjesni svoje talijanske kulture. Austrijska je vlada nametnula uporabu njemačkog jezika u gimnazijama u Kopru i Trstu, marginalizirajući talijanski koji je ipak ostao službeni jezik. Povjesničari su taj čin tumačili kao namjernu germanizaciju. Prava je namjera, međutim, bila snaženje podaničke elite ne toliko zbog njemačkoga nacionalnog duha – plemići koji su vodili Monarhiju, prije svega

Metternich, zazirali su od nacionalnog identiteta i borili se protiv njega – već radi potvrde rukovodećih staleža i podaničkog društva koje će u potpunosti poštovati habsburški poredak.

Višejezičnost

Takva je "germanizacija" prihvaćena kao dio obrazovanja nenjemačke elite Monarhije. Kandler je, kao uostalom i svi češki, poljski, slovenski i hrvatski intelektualci, upotrebljavao spontano njemački jezik u radu i svakodnevnom životu, ali kada je želio pisati nešto važno i trajno, služio se talijanskim jezikom. Njemački je bio paralelni jezik, katkad glavni, katkad sporedni, obrazovanijih uglednika, kao što i danas poznavanje engleskog jezika obilježava obrazovane i stručne osobe, a da iz toga ne proizlazi njihova engleska ili američka nacionalna pripadnost.

Pietro Kandler, povjesničar (1804.–1872.)

Iako su u Istri do 1848. bila prisutna četiri jezika (njemački, talijanski, hrvatski i slovenski), nastupajuća buržoazija i obrazovaniji uglednici gravitirali su uglavnom prema talijanskim kulturnim krugovima. U Trstu koji je već od devedesetih godina XVIII. stoljeća preuzeo ulogu vodećega kulturnog središta regije, razvila se značajna književna i povjesničarska djelatnost. Prva skupina, aktivna od 1836. do 1846., okupila se oko časopisa *La Favilla* (u njoj su se istaknuli Kopranin Antonio Madonizza, Giovanni Orlandini, Francesco dall'Ongaro, Antonio Somma i Antonio Fachinetti), a druga oko revija *Archeografo Triestino,* koju je utemeljio Domenico Rossetti, i *L'Istria*, koju je osnovao Pietro Kandler. Četrdesetih godina XIX. stoljeća skupina okupljena oko časopisa *La Favilla* pokazuje veliko zanimanje za tek nastalu kulturu, općenito nazvanu slavensko-ilirskom, a potaknuli su ih kontakti s velikim intelektualcima kao što je bio Niccolò Tommaseo. Sam Trst, grad trgovaca različita podrijetla, doživljavan je kao stjecište talijanskog, njemačkog i slavenskog svijeta. U tom je razdoblju Antonio Facchinetti u nekim svojim napisima predstavio široj javnosti istarske Slavene na kulturnom planu (ne samo društvenom).

Oprečnost

Pojedini intelektualci i uglednici bili su osjetljivi i na talijanska zbivanja, posebno na pokret karbonara (primjerice, Carlo De Franceschi). Bili su to počeci stvaranja pojma talijanske nacije u istarskim okvirima. Italija je, međutim, ostajala apstraktni pojam jer je još uvijek bila podijeljena u više regionalnih država. U Trstu i Istri talijanstvo je bio kulturni pojam, a ne ideja o nekome *nacionalnom tijelu* sastavljenom isključivo od građana, koje se temeljilo na liberalnim pretpostavkama. To je *nacionalno tijelo* još trebalo prevladati predrasude o društvu raščlanjenom na staleže i prema mjestu boravka (talijanski grad, slavensko selo).

Pietro Stancovich / Petar Stanković

Tijekom restauracije opstao je dio kulture s obilježjima prethodnog iluminističkoga stoljeća, vrijedne spomena.U tom je razdoblju djelovao jedan od najznačajnijih istarskih intelektualaca XIX. stoljeća: Petar Stanković (Pietro Stancovich), kanonik iz Barbana i član brojnih talijanskih akademija i književnih društva. Poimanjem kulture i društva pripadao je "starom režimu", a nacionalnim osjećajem razdoblju prije nastajanja nacija. Identificirao se sa znanjem i znanošću, pisao je i mislio na talijanskom, a sa svojim je suseljanima razgovarao na hrvatskom jeziku. Napisao je mnoge znanstvene radove, od kojih su najvažniji svakako panteon uglednih Istrana, fiziokratske rasprave o novim tehnikama oranja zemlje i nekoliko vjerskih i prigodničarskih tekstova na "ilirskom" jeziku iz svoga rodnog mjesta. Gledao je s distance na događaje iz 1848., s čijim se novostima i idealima nije slagao.

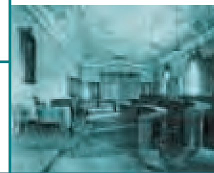

Pietro Stancovich / Petar Stanković, kanonik (1771.–1852.)

Ustrajnost "starog režima"?

To su bili predstavnici učene kulture: opismenjena manjina u tijeku s događanjima. Velika većina stanovništva, gradski pučani i seljaci, imala je svoju narodnu i ruralnu kulturu, obilježenu lokalnim i etničkim posebnostima. "Stari režim" je na tom planu opstojao. Navike, vjerovanja, običaji, obredi nisu nestali, iako su novosti sa snažnim sadržajima, kao nikad dotad, počele doticati najšire slojeve društva. Seoska je stvarnost bila još daleko od tema nacionalnog identiteta; seljačko je obzorje bilo svakodnevno preživljavanje. Pobuna seljaka u Lupoglavu (feud Mahrenfels) 1847. protiv feudalnog vlastelina baruna Brigida i pohlepe njegovih upravitelja, svjedoči o vječitom problemu sela: tlačenju, gladi i na kraju pobuni, ustanku, kao jedinom načinu obrane dostojanstva i osnovnih prava.

3. 1848.–1860.: NACIONALNI ČIMBENIK

Revolucionarna 1848.

Više kulturnih opcija

Istru, njezine gradove i gradiće, nije dotaknula nova nacionalna ni liberalna gorljivost četrdesetih godina XIX. stoljeća. To ne znači da nije postojao stalež značajne intelektualne razine i početnih nacionalnih osjećaja; dovoljno je sjetiti se Kandlera, Madonizze, Stankovića, pisca Pasqualea Besenghia degli Ughija ili Carla De Franceschija (skupljača povijesnih bilješki za Kandlera). Prema djelovanju N. Tommasea, njegovu otkrivanju ilirske, dalmatinske, korzikanske i grčke narodne tradicije te utjecaju koji je imao na skupinu okupljenu oko časopisa *La Favilla*, vidi se koliko je lokalna kultura četrdesetih godina bila otvorena za sve mogućnosti, tradicionalne i inovacijske, a među ovim posljednjima bili su nacionalni osjećaji i nacionalni identitet.

Ožujska kriza

Godina 1848. i novosti koje je donijela kao da su se obrušile na regiju. U urbanim središtima odmah se shvatila važnost ožujske krize koja je pokrenula donošenje ustava u Habsburškoj Monarhiji. Ustav je prije svega značio političko zastupanje (a ne nametanje carskog suverentiteta odozgo) i politička prava. Nakon 17. ožujka iz Trsta se na cijelu regiju proširila vijest da je car dopustio ustav. Svaki je stalež na svoj način protumačio taj događaj. Pučani i seljaci nadali su se poreznim olakšicama, a građani su očekivali nove mogućnosti političkog zastupanja i možda veći stupanj samostalnosti na općinskoj razini. Slavilo se gdje je god vijest stigla. U Labinu su pučani i uglednici zajedno pljeskali novostima. U Lošinju, mjestu koje su obilježavale frakcijske borbe, došlo je do podjele rukovodećeg staleža na liberale (tzv. beduini) i konzervativce. U početku su, međutim, svi podržali legitimitet Monarhije i habsburškog sustava, vjerujući da je došlo do njegova reformiranja.

Ženska narodna nošnja iz Vodnjana

Mali Lošinj, luka

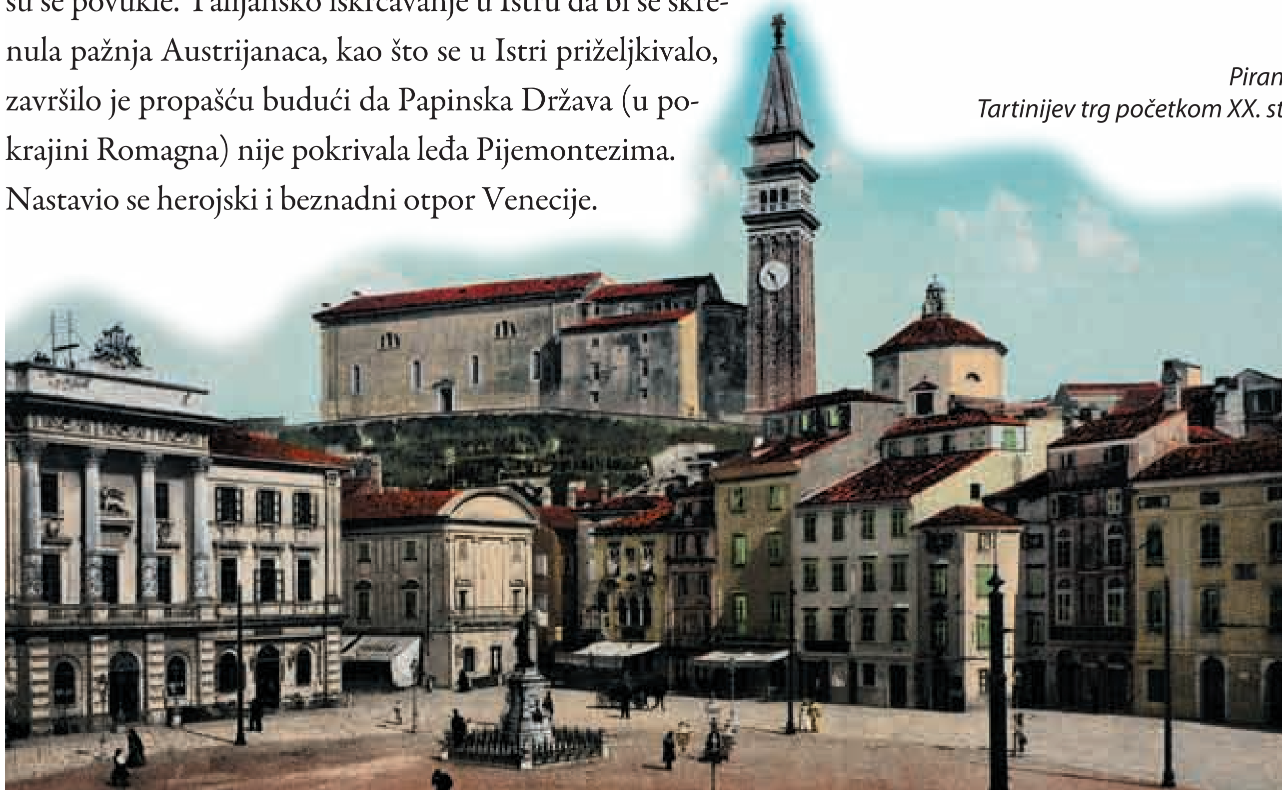
Stvari su se promjenile 23. ožujka kada se proširila vijest o ustanku Venecije i proglašenju Republike sv. Marka kao samostalnog, revolucionarnog i protuhabsburškoga političkog entiteta. Neka mješavina kolektivnog pamćenja (sjećanje na *Serenissimu* još je bilo živo i ne potpuno negativno, usprkos francuskom i austrijskom ocrnjivanju) i svijest o tome da se događa nacionalna, republikanska i liberalna revolucija, zahvatila je urbano stanovništvo primorja. Talijanska trobojnica u obliku kokarde počela je kružiti istarskim lukama među mornaričkim časnicima i gradskom buržoazijom. U priobalnom su dijelu Istre bile izražene simpatije za Veneciju, ali ne i u Trstu i unutrašnjosti poluotoka. Napetosti su postale sve veće i vlasti su strahovale od približavanja Dana sv. Marka, 25. travnja. Na taj se dan, međutim, ništa nije dogodilo. Ustanka u Istri nije bilo. Događaji vezani za demokratsku Republiku Veneciju stvorili su mnogo simpatizera, kao uostalom i u Dalmaciji. U samome Pazinu utemeljeni su provenecijanski odbori i nemali je broj dragovoljaca krenuo prema laguni. Trst je u međuvremeno ostajao čvrsto privržen caru.

Ustanak u Veneciji

U svibnju su se u Frankfurtu održali izbori za Ustavotvornu skupštinu Njemačke konfederacije – Istra je bila njezin član – te

Izbori

za Ustavotvornu skupštinu Habsburške Monarhije u Beču. U nekim dijelovima Pazinštine, Kastavštine i Podgrada zabilježene su manifestacije protiv prvih izbora. Izabran je Pietro Kandler koji je odustao od mandata, tako da je u Frankfurt otišao Gabriel Jenny. Trst i Istra smatrani su krajnjim jugom Njemačke (Jadran je bio treće germansko more, uz Sjeverno i Baltičko). U međuvremenu je izbio ustanak u Milanu i počeo rat u Lombardiji između Pijemonteza i Austrijanaca. Talijanska vojska pod vodstvom Carla Alberta krenula je prema Venetu i Veneciji. U takvoj ratnoj situaciji flote Napulja i Sardinije stigle su do otvorenog mora pored istarske obale kako bi intervenirale ako se vojska Carla Alberta uspije probiti do venetskih laguna. Zbog prisutnosti te prve talijanske flote jača austrijska obalna obrana, a istarski su gradovi u iščekivanju. Talijanski rat za nezavisnost (kako se poslije nazvao) stigao je do istarske obale. U lipnju 1848. stvari su se promijenile. Vicenza, koja je dignula ustanak nadajući se dolasku Pijemonteza, pala je pod udarima Radetzkyjeve armije, a Venecija je sve više osamljena. Carlo Alberto poražen je 25. srpnja kod Custoze, što je označilo početak povlačenja. U kolovozu Austrijanci i Pijemontezi sklapaju primirje tako da Venecija ostaje potpuno sama. Napuljska i sardinijska flota su se povukle. Talijansko iskrcavanje u Istru da bi se skrenula pažnja Austrijanaca, kao što se u Istri priželjkivalo, završilo je propašću budući da Papinska Država (u pokrajini Romagna) nije pokrivala leđa Pijemontezima. Nastavio se herojski i beznadni otpor Venecije.

Piran, Tartinijev trg početkom XX. st.

Beč

U Beču je u srpnju počeo rad Ustavotvorne skupštine, što je i Istri donijelo dašak liberalnosti. Političke stranke, podijeljene na liberale (naprednjaci) i konzervativce, istaknule su talijanske nacionalne simbole. Zastupnici Istarskog okružja u bečkoj skupštini bili su Talijani Antonio Madonizza, Michele Fachinetti, Carlo De Franceschi i Antonio Vidulich (iz Lošinja) te Hrvat Josip Vlah (Kastav). Ustavotvorna skupština ukinula je 26. srpnja 1848. feudalni sustav (ukinute su podaničke veze). Nakon toga donijet je zakon o oslobađanju od feudalnih poreza na zemlju zahvaljujući kojemu je vrijednost feudalne imovine – zapravo zemlje – pretvorena u novac. Trećinu vrijednosti zemlje trebao je platiti vlasnik (feudalac), drugu trećinu novi vlasnik (kmet, s isplatom do 1875.), a treću država, odnosno provincija, u obliku obveznica (dospijeće do 1895. uz kamatu od 5%). Trošak oslobađanja zemlje od feudalnih obveza prebačen je na istarske porezne obveznike, uključujući i stanovnike gradova. U Istri se to odnosilo na šesnaest bivših mletačkih feuda i Pazinsku grofoviju s anektiranim gospodstvima.

Kriza Monarhije

Političko je stanje, međutim, ostalo neizvjesno s obzirom na namjeru Mađarske da proglasi nezavisnost. U jesen 1848. godine hrvatska vojska pod vodstvom bana Jelačića napredovala je prema Mađarskoj (nezavisnost Mađara dovodila je u pitanje postojanje Kraljevine Hrvatske i Slavonije). U Beču je izbila pobuna protiv vlade koja je primorala cara Ferdinanda na bijeg u Olomouc, u Moravskoj. Uslijedila je opsada Beča i grad su zauzele trupe kneza Windischgrätza, vjernoga caru. Parlament se preselio u Kremsier. Kriza u Habsburškoj Monarhiji bila je potpuna; samo su vojne snage uspijevale održavati kakvu-takvu kontrolu. U prosincu je car Ferdinand abdicirao i na prijestolje je stupio njegov unuk Franjo Josip I. koji je 4. ožujka 1849. raspustio skupštinu iz Kremsiera i svojom poveljom nametnuo novi ustav (dakle preko dekreta, a ne kao odraz volje poslanika koje je izabrao narod). Na ratnom planu, u listopadu i prosincu 1848. nova eskadra pijemonteških ratnih brodova stiže ispred istarske obale kako bi osujetila namjeru Austrijanaca da osvoje Veneciju s mora. U ožujku 1849. ponovno su se sukobile austrijska i pijemonteška vojska, a ishod je bio konačni poraz Carla Alberta kod Novare. U travnju se sar-

dinijska flota povukla s Jadrana, a u kolovozu se Venecija predala nakon sedamneast mjeseci neovisnosti. Bio je to kraj jednoipogodišnjega revolucionarnog razdoblja.

Reforme iz 1849.

Ustav donesen poveljom 4. ožujka 1849., predviđao je odvajanje upravnih od pravnih poslova. Za Istarsko okružje to je značilo raspodjelu ovlasti između jedanaest kotarskih sudova zbog novog, reformiranog, općinskog ustroja. Broj se općina smanjio; od prijašnjih 357 katastarskih općina, sada ima 130 upravnih općina, podčinjenih kotarskim općinama u sastavu Istarskog okruga. Svaka je upravna razina imala posebne zadatke, a postojao je i predstavnički sustav, iako ograničen. Općinska su vijeća birala svoje izaslanstvo koje su sačinjavali gradonačelnik i dva savjetnika. Svaki je kotar okupljao svoja općinska izaslanstva i potom birao kotarske predstavnike, a oni su međusobno birali zastupnike za Istarski okrug. U odnosu na takvu vlast, unekoliko delegiranu odozdo, političke je poslove, odnosno poslove središnje vlasti (pitanje sigurnosti, novačenje, porezna i gospodarska politika) obavljao okružni povjerenik sa sjedištem u Pazinu, kojemu je bilo podčinjeno šest kapetanata (Pazin, Kopar, Motovun, Rovinj, Volosko i Lošinj). Od ožujka 1849. pokušalo se staviti u funkciju takav sustav i eksperiment je potrajao do 31. prosinca 1851., kada je ustav od 4. ožujka ukinut. U rujnu 1852. carskom su odlukom ponovno ujedinjene javna uprava i sudbena vlast, kao u doba restauracije. To je dovelo do ukidanja kapetanata i kotarskih sudova te do stvaranja šesnaest novih kotarskih ureda mješovitih ovlasti, nazvanih i sudovima, koji su postali odraz središnje vlasti.

Vrsar početkom XX. st.

Neoapsolutizam

Država je ponovno ojačala u odnosu na lokalne samouprave. Razdoblje od 1851. (na neki način već od 1849.) do 1860. poznato je u povijesti Habsburške Monarhije kao neoapsolutistička faza jer je ponovno uveden kruti sustav državne kontrole kakav je postojao prije ožujka 1848. (takozvani *Vormärz*). Sve su liberalne i nacionalne političke težnje zamrznute za gotovo jedno desetljeće. U atmosferi reakcije na revoluciju poništena su sva politička postignuća iz 1848. godine. Neka društvena postignuća, međutim, nisu ukinuta, a feudalni je sustav konačno napušten. U godinama vladavine s vrha i vladanja preko žandara, nema prepreka nacionalnom pitanju (zahtjevi za politička prava), a pokrenut je čitav niz inicijativa radi poboljšanja uvjeta života u Carstvu. Za Istru je to značilo izgradnju bolje cestovne mreže te 1854. utemeljenje Pule kao grada arsenala i vojne luke. Otad je gradić u svega nekoliko desetljeća narastao šest-sedam puta i postao najveće središte poluotoka.

Nacija

Pojam nacije

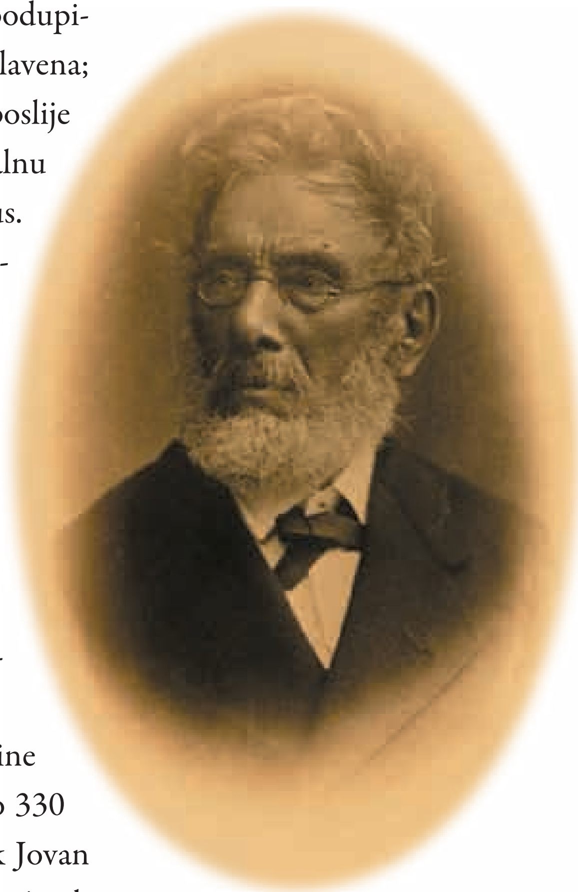
Pojam nacije vezan je uza zbivanja iz 1848. godine. Nije to bio samo utjecaj talijanskog *Risorgimenta* (preporoda), već i težnji u njemačkim i mađarskim okvirima. Nakon prvog rata za nezavisnost, mogućnost da Italija postane jedna država, možda federalna, postaje stvarna. Godina 1848. prva je prekretnica. Od tog trenutka Talijanom se više nije bilo zato što se govorilo talijanskim jezikom i posjedovalo talijansku kulturu, već zato što se osjećala pripadnost određenom nacionalnom tijelu, u smislu istog naroda, bez obzira na staleže i pripadnost određenom teritoriju. Pojedinci iz rukovodećeg staleža primorskih gradova Istre počeli su se očitovati kao pripadnici talijanske nacionalnosti, ali i iz unutrašnjosti poluotoka, točnije iz Pazina, ne sasvim slučajno dolazili su najuvjereniji Talijani (Carlo De Franceschi, Egidio Mrach).

Nacionalna dimenzija

Nacionalna je dimenzija pred talijanski vladajući stalež postavila dva pitanja: gdje se u novome zamišljenom prostoru talijanske nacije nalazila Istra, "u nacionalnom tijelu ili izvan njega", te kakve odnose treba graditi sa Slavenima iz regije u trenutku kada se više ne radi o čisto teritorijalnim odnosima između grada i sela? O prvom se pitanju nije javno raspravljalo jer je bilo rušilač-

ko za habsburški poredak. U bečkom se parlamentu i preko lokalnih novina (*L'Osservatore Triestino*) isticala kulturna pripadnost Istre Italiji (Madonizza, De Franceschi, Vidulich). O drugom pitanju – odnosu sa Slavenima – raspravljalo se donekle i prije 1848. godine. Postojala su zapravo dva stava: prvi, koji je podupirao Antonio Fachinetti, predviđao je suživot Talijana i Slavena; drugi, koji je zastupao Carlo De Franceschi, a kojega su poslije prihvatili mnogi drugi, pretpostavljao je postupnu nacionalnu asimilaciju slavenskih seljaka u talijanski nacionalni korpus. Nije slučajno što je upravo Carlo De Franceschi tako razmišljao. Rođen u Gologorici u Pazinštini, živio je između slavenskih seljaka prema kojima je imao paternalistički odnos, onako kako se ponaša velikodostojnik prema pučanu. U svakom slučaju, obje su pozicije bile udaljene od temeljnog pitanja: kako će se riješiti odnos grad/gradić-selo nakon širenja onoga što se nazivalo nacionalnim osjećajem. Bilo je neizbježno da će i Slovenci i Hrvati razviti vlastitu nacionalnu identifikaciju, a sraz s Talijanima odrazit će se i na gospodarskoj i na društvenoj razini.

Odnos sa Slavenima

Carlo De Franceschi, povjesničar (1809.–1893.)

Godine 1848. ideja slavenstva širi se i u Istri. Te godine u Trstu djeluje *Slavjansko društvo* koje je imalo približno 330 članova. Prvi predsjednik društva bio je slovenski pjesnik Jovan Vesel Koseski, a među organizatorima društva bio je i svećenik te budući biskup Juraj Dobrila. Svećenstvo kao jedini obrazovani sloj naroda već četrdesetih godina širi nacionalnu identifikaciju među hrvatskim i slovenskim stanovništvom; u početku pod općim nazivom Slaveni (suprotstavljeni Talijanima), a potom kao Slovenci, sjeverno od Dragonje te Hrvati na preostalom dijelu poluotoka. Istarsko se svećenstvo obrazovalo u goričkom sjemeništu, ali ideje narodnog preporoda dolazile su iz Zagreba, preko Rijeke i Kastva, ili iz Ljubljane do Trsta. Tako je, primjerice, kanfanarski župnik Petar Studenac od 1845. bio u doticaju s predstavnicima ilirskog pokreta u Zagrebu. Slavenski su svećenici bili podrijetlom gotovo isključivo iz istarskih sela ili iz Kastavštine i s kvarnerskih otoka. U novoj ilirskoj kulturi, potom hrvatskoj ili u slovenskoj kulturi, svećenici su nalazili ne samo odgovarajući rodni jezik, već i kulturni model koji je davao dostojanstvo njihovu

Slavenstvo

svijetu, sasvim različitom od gradskih kultura talijanskog tipa.

Nacionalno svećenstvo

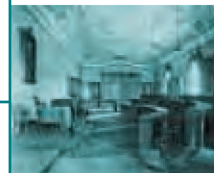
Između četrdesetih i pedesetih godina XIX. stoljeća u ruralnoj se Istri oblikovalo svećenstvo koje je pažljivo pratilo sve novosti vezane uz nacionalni identitet. Svećenici su bili svjesni da je modernitet napredovao i dopirao do starorežimskog načina života na selu te da mu je trebalo pristupiti s gledišta nacionanih osjećaja, istim oružjem koje su upotrijebili i talijanski gradovi i naselja. Zapravo između 1840. i 1860., s preokretima u 1848., raskida se tradicionalna svećenikova uloga posrednika između ruralne zajednice ("slavenske") i vladajućeg središta ("talijanskog"). Nije se više imalo oko čega posredovati. Stari je režim zauvijek nestao. Država sa svojim mehanizmima decentralizacije vlasti, dakle obnašanja lokalne vlasti, i nacija kao pojam koji više nije bio ograničen na usku teritorijalnu zajednicu, predstavljali su budućnost. Naciju je, dakle, trebalo pronaći i na selu.

Od lokalnog prema nacionalnom

U istarskom su selu, mnogo više nego u Kastavštini, Krasu ili na otocima, u razdoblju od 1850. do 1860. bile prisutne zajednice lokalnog identiteta: *Bezjaci* i *Vlasi* prije svega, ali i drugi koji su se poistovjećivali s teritorijom. Samo je nacionalno tijelo, hrvatsko odnosno slovensko, moglo ujediniti takve pojavnosti. Teorijske postavke, povijest i književnost obrađivani su u razmjerno dalekim glavnim gradovima (Ljubljana i Zagreb) iz kojih je stizala nacionalna kultura. Na njihove je zahtjeve odgovaralo svećenstvo osnovano u doba restauracije kao nosilac ne samo vjere, već i civilizacije. Zahvaljujući politici koja je stvorila katastarske općine, mala istarska središta dobivaju svoje dostojanstvo i određenu poreznu važnost. Sve su to bile pretpostavke za stvarnu političku revoluciju koja će se dogoditi početkom šezdesetih godina XIX. stoljeća.

Završje početkom XX. st.

4. 1860.–1914.: POLITIČKI RAZVOJ I NACIONALNA SUPROTSTAVLJANJA

1860.–1880.: Talijanski politički monopol

Zaokret iz 1860.

S više gledišta 1860. je bila prekretnica u povijesti Istre XIX. stoljeća, važnija od 1848. godine. Nakon desetljeća neoapsolutizma, Carstvo je ponovno dopuštalo pravo sudjelovanja u političkom životu, iako se to pravo odnosilo samo na dio društva. Svaka je provincija mogla birati vlastiti sabor. Tako je 1861. Istarska markgrofovija dobila Pokrajinski sabor sa sjedištem u Poreču, koji je postao novo glavno regionalno središte. Podjela Habsburške Monarhije na dvojnu monarhiju 1867., odnosno na austrijski i mađarski dio, nije donijela nikakve promjene u Istri koja je ostala u takozvanoj Cislajtaniji, odnosno u dijelu pod Bečom, dok je Rijeka potvrđena kao *corpus separatum* (odvojeno tijelo) Kraljevine Mađarske. Sabor je zapravo bio odraz Istre kao regionalnoga političkog subjekta. Markgrofovija, još uvijek u sastavu Austrijskog primorja (zajedno s Trstom i Goricom–Gradiškom), bila je teritorijalna cjelina u punom smislu riječi, iznad koje se nalazio samo Beč sa svojom zakonodavnom i izvršnom vlašću.

Izvršnu je vlast obnašalo četveročlano pokrajinsko poglavarstvo izabranih zastupnika, a na čelu ustanove nalazio se pokrajinski kapetan kojega je postavljao car. Mandat saborskih zastupnika trajao je šest godina.

Sudjelovanje u politici

Propisivanje načina političkog sudjelovanja značilo je veliku novost. Izborni zakon prema kojem su se birali saborski zastupnici temeljio se, kao i u preostalom austrijskom dijelu Carstva, na takozvanom kurijalnom sustavu. Postojale su četiri kurije, četiri zasebne cjeline, od kojih je svaka birala određeni broj predstavnika (zastupnika). Od ukupno trideset mandata (zastupničkih mjesta), prva je kurija, zemljoposjednička, imala pravo na pet; druga je kurija predstavljala gradove i raspolagala s osam mjesta;

Istarski sabor

treća je kurija obuhvaćala trgovačko-obrtničke komore i davala dva zastupnika; kurija vanjskih općina koja je predstavljala ruralna naselja, birala je dvanaest osoba. Preostala tri mjesta pripadala su provincijskim biskupima, velikodostojnicima Trsta, Poreča i Krka. Pripadnost trećoj kuriji bila je određena cenzusom, odnosno temeljena je na uplaćenim porezima. Nije čudno što je pravo glasa na prvim izborima u travnju 1861. imalo samo 8% stanovništva, od kojih je na birališta izišlo samo 23% u selima i 33% u gradovima. U svakom slučaju, bio je to početak političke povijesti regije u modernom smislu.

Prvi saziv Sabora u travnju 1861. ušao je u povijest jer je većina (20 od 29) izabranih zastupnika, kada su trebali birati predstavnika u carski parlament te izraziti poštovanje caru, napisala na listićima "nitko". U tome su slijedili primjer zastupnika okupljenih u Veneciji. Takav je stav neizbježno doveo do raspuštanja Sabora i do novih izbora. U rujnu 1861. izabran je novi Sabor sa zastupnicima koji su uglavnom bili vjerni carskoj vlasti.

Juraj Dobrila, biskup (1812.–1882.)

Velika većina zastupnika bili su Talijani, s iznimkom triju biskupa od kojih je jedan bio Slovenac, a dvojica Hrvati. U stvarnosti, hrvatsko i slovensko stanovništvo, iako ukupno najbrojnije, nije sudjelovalo u političkom životu regije. U tome prvom razdoblju od 1860. do 1870. regionalna politika bila je monopol talijanske rukovodeće klase. Biskupi, prije svih Juraj Dobrila, zauzeli su se za jednakopravnu uporabu jezika u školama i upravnim ustanovama, ali je njihov zahtjev odbijen. Budući da nije postojala zemljoposjednička ili građanska elita, nije posto-

jala ni određena politička snaga koja bi mogla zastupati Hrvate i Slovence. Na užemu političkom planu, razni sazivi Sabora šezdesetih i sedamdesetih godina odražavali su dvije skupine: prvu, legitimističku i konzervativnu u odnosu na habsburško uređenje, i drugu, nacionalnu u smislu talijanstva te liberalnu prema shvaćanjima političkih programa, iako se taj liberalizam ograničavao na nacionalne interese. Biskupi su na političkom planu bili konzervativci. Djelovanje Juraja Dobrile, koji je bio blizak s đakovačkim nadbiskupom i vođom kulturnog preporoda Josipom Jurajem Strossmayerom, bilo je odlučujuće za rađanje nacionalnog identiteta netalijanskih Istrana. U početku je taj identitet imao obilježje općenitog slavenstva, da bi zatim postao, pod sve većim kulturnim i nacionalnim utjecajem iz Zagreba i Ljubljane, specifično hrvatski ili slovenski.

Političke stranke

S položaja vlasti koju su držali i u okviru opće težnje preuređenja lokalnih i općinskih uprava nakon promjena načina političkog zastupanja, rukovodeći su staleži pokrenuli 1863. upravnu reformu radi pripajanja manjih općina većima. Konkretnije, u središnjoj Istri manja hrvatska središta pripojena su većim središtima s talijanskom elitom. Namjera je, uz ostalo, bila postupna talijanizacija rukovodećeg seoskog staleža, a zatim čitavog stanovništva koje je gravitiralo gradićima kao što je bio Pazin. Četvrta izborna kurija, koja će s vremenom postati odlučujuća u politič-

Upravne reforme

Pazin krajem XIX. st.

kom životu, morala je na neki način biti pripojena gradovima i podvrgnuta njihovu političkom i kulturnom utjecaju, zapravo nacionalnom utjecaju, uz već postojeći gospodarski. U konkretnom slučaju došlo je do spajanja (ne uklanjanja) 360 katastarskih općina utemeljenih dvadesetih godina XIX. stoljeća. Stvoreno je tako pedeset općina koje su bile gradonačelnička sjedišta, usmjerena prema novim stvarnim središtima lokalne upravne, sudbene i porezne vlasti. Takav izbor koji se smatrao korisnim za širenje talijanstva u slavenskim selima (u trenucima kada je izgledalo da je talijanski politički monopol u regiji potpun i siguran), postat će 1869., nakon manje od jednog desetljeća primjene, izvorište glavnoga političkog i društvenog problema u regiji, odnosno nacionalnog sukoba u unutrašnjosti Istre.

Talijanstvo i slavenstvo

Kao što se šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. stoljeća u naseljima i gradićima unutrašnjosti razvilo talijanstvo iz kojega je proizišao građanski stalež službenika i poduzetnika, tako se i u manjim središtima, oko župa u kojima je djelovalo nacionalno osviješteno svećenstvo, razvilo izraženo slavenstvo. Talijanstvo nije prešlo gradske granice i postalo je sinonim neke "moderne" kulture, gradske i građanske, koja je u malom oponašala način i stil života u primorskim gradovima i, posebno, u Trstu. Takvoj se kulturi suprotstavila slavenska kultura koja se temeljila na pojmu naroda, odnosno naroda-zajednice, dakle ne u smislu nacije ili narodnosti, već u smislu posjedovanja vlastitog jezika koji su isticali književnici i znanstvenici, vlastite tradicije, vlastitog ponosa i vlastite svijesti koja će se odraziti (bilo je samo pitanje vremena) i na političkom planu. U trenutku kada je slavensko selo počelo glasati za svoje zastupnike, u četvrtoj izbornoj kuriji počela je beskompromisna borba za političku prevlast.

Razvoj Pule

Od šezdesetih godina XIX. stoljeća općenito se ubrzao tijek zbivanja, o čemu svjedoči slučaj Pule. Grad koji je odabran kao pomorska baza, zabilježio je svoj prvi skok između 1856. i 1866. godine. *Scoglio Olivi* (Uljanik) postaje sjedište arsenala, na susjednom *Monte Zaru* sagrađene su velike vojarne (koje su i danas vidljive), podignuta je moderna bolnica (današnja bolnica), otvoren je vodovod, isušena su močvarna područja, pokrenut je program urbanističkog razvoja u skladu s morfologijom

Pula,
vojarna ratne mornarice

teritorija. U deset godina grad je od 3–4.000 stanovnika porastao na 17.000 (uključivši i 4.000 vojnika). Ishod rata iz 1866. i pomorska bitka kod Visa između talijanske i austrijske flote, u kojoj je ova posljednja pobijedila, nedvojbeno je povezan s uspjehom "znanstvenog" pothvata u kojem se Pula od dekadentnog i malaričnog središta preobrazila u moderan grad koji će odgovarati zahtjevima moderniziranoga srednjoeuropskog i jadranskog Carstva.

Nacionaliziranje masa

U 1870. godini i u Istri se više pozornosti posvećuje masi, većini stanovnika, urbanih ili ruralnih, koji su mogli postati nacionalni pa dakle i politički subjekt. Obrazovnom se sustavu (konkretno: koliko škola, u kojim mjestima, s kojim nastavnim jezikom) pridaje velika važnost jer se nacija gradila na pismenim mladićima. Godine 1866. otvorena je hrvatska čitaonica u Kastvu, naselju na krajnjoj istočnoj granici Istre, koje je postalo glavno središte širenja hrvatske kulture u regiji. Nakon toga 32 općine su 1869. zatražile osnivanje hrvatske gimnazije u Pazinu, prije svega radi obrazovanja civilnih kadrova za nastavu u osnovnim školama

budući da je te godine zakonskom uredbom njemačkih liberala (protuklerikalci) u Beču oduzeto pravo svećenstvu da provodi osnovno obrazovanje. Sljedeće godine, 1870., u Trstu svakih petnaest dana izlazi časopis na hrvatskom jeziku *Naša Sloga*, koji je pozivao na suradnju sve južnoslavenske narode i tražio veća prava za Hrvate i Slovence u Istri. Časopis je imao odlučujuću ulogu u prevladavanju lokalizma u slavensko-hrvatskih zajednica regije (Kastavština, Kvarner, Pazinština, Buzeština, Labinština, Krk, Cres, Lošinj, zapadna Istra, južna Istra). Na seljake su neposredno utjecale masovne manifestacije, takozvani *tabori*, po uzoru na češke tabore. Prvi se tabor održao 1870. u Kubedu kod Kopra, a organizirali su ga istarski Slovenci, a 1871. je sazvan prvi hrvatski tabor u Kastvu na kojemu se javno raspravljalo o društvenim i gospodarskim uvjetima života Slavena u Istri (politička su pitanja bila zabranjena).

Izbori 1873.

Izbori za Carsko vijeće (bečki parlament) održani su prvi put 1873. preko kurijalnog sustava, a ne više posredno, kao što je bilo od 1861. do tada, preko provincijskih sabora. Istra je imala pravo na četiri mandata: jedno za zemljišne veleposjednike, jedno za gradove i trgovinsko-obrtničke komore i dva za seoske općine. Takav se sustav koristio do izbora 1897. godine. Tri mandata su 1873. osvojili talijanski predstavnici (biskup Dobrila poražen je u zapadnome istarskom izbornom okrugu), a Hrvat Dinko Vitezić pobijedio je u istočnoj Istri. Politička je borba postala stvarnost i mase su, od jednih do drugih izbora, sve više bile uključene u nju. Među talijanskim redovima raspoznaje se liberalna i konzervativna struja (nisu još bile stranke u pravom smislu te riječi). Obje su, međutim, habsburšku vlast smatrale legitimnom. U hrvatskim i slovenskim redovima sedamdesetih se godina dogodio zaokret s pojedinačnoga političkog djelovanja prema stvaranju prvih nacionalnih političkih snaga. Slovenci su 1875. utemeljili u Trstu političko društvo *Edinost*. Suradnja u tek stvorenoj hrvatsko-slovenskoj *Narodnoj stranci* dobiva nov poticaj 1878. kada je u Trstu postignut sporazum pod patronatom *Edinosti*, koji je postao simbolom djelovanja slovenskih i hrvatskih političara.

Narodna stranka

Narodna stranka teško je dobivala glasove: 1876. osvojila je samo četiri mandata za Pokrajinski sabor, dok je na izborima za Carsko

vijeće 1879. samo Dinko Vitezić ponovno uspio osvojiti mandat u istočnoj Istri (Kastav, Podgrad, Kvarner, Krk), najjačemu hrvatskom području, i nacionalnom i političkom.

1880.–1907.: Uspon Slovenaca i Hrvata

Tijekom osamdesetih godina XIX. stoljeća dolazi do jačeg sazrijevanja političkog života u regiji. Na vlasti su nove generacije političara, radikalnijih u ponašanju i javnim istupima. Godine 1883. četiri hrvatska zastupnika, svi iz Kastva, ušla su u Pokrajinski sabor. Advokat Matko Laginja započeo je svoj prvi govor na hrvatskom, ali je bio spriječen u tome. Bila je to svakako provokacija kojom se željelo skrenuti pažnju na pitanje jezika, ali slične su se epizode događale i u bečkom parlamentu. S obzirom na rastuću politizaciju protivne slovensko-hrvatske strane te zbližavanje Italije, Austro-Ugarske i Njemačke (Trojni savez iz 1882.), talijanske političke snage u Istri, odnosno liberalna stranka, utemeljile su 1884. u Pazinu (nikako slučajno) Istarsko političko društvo (*Società politica istriana*) s političkim programom obrane i širenja talijanstva regije. Tih se godina bitno povećao broj lokalnih novina na talijanskom jeziku, a povijest kao temelj nacionalne kulture, postala je predmetom sustavnog proučavanja. Iste je godine,

Politizacija prema nacionalnom ključu

Lovran posljednjih godina XIX. st. (crtež)

1884., u Poreču utemeljeno i danas aktivno Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest (*Società istriana di archeologia e storia patria*) koje objavljuje godišnji zbornik *Atti e Memorie*. S talijanske se strane osnivaju udruge koje će se održati do dvadesetih godina XX. stoljeća. Utemeljeni su zborovi, kulturna udruženja i razna društva pod nacionalnim talijanskim simbolima. Jednako postupaju i Hrvati i Slovenci. U Kastvu je 1886. utemeljen *Narodni dom*. U selima se osnivaju štedionice nacionalnog obilježja, koje su odobravale male kredite. Time se željelo spasiti male posjednike, silno zadužene u talijanskim gradovima, i potaknuti gospodarsku nezavisnost slovenskih i hrvatskih seljačkih slojeva. Ekonomska se poluga pokazala puno uspješnijom od političke propagande.

Osnivanje udruga

Politički je život, kao što obično biva, prolazio s uspjesima i neuspjesima na lokalnoj, provincijskoj i parlamentarnoj razini dviju suprotstavljenih stranaka: talijanske liberalno-nacionalne i slovensko-hrvatske Narodne stranke. Sredinom osamdesetih godina u Pazinu i Buzetu hrvatski su predstavnici preuzeli vlast u općinama. Narodna stranka bila je na vlasti u više općina duž kvarnerskog priobalja i na otocima. Nacionalne su se stranke počele pozicionirati na svojim područjima: primorska Istra, zapadna i sjeverna, bila je u cijelosti talijanska, dok je istočna Istra (Kastav, Volosko te Krk i Cres) bila hrvatska. U Podgradu i koparskom zaleđu djelovali su Slovenci. Stanje je bilo neizvjesno u središnjoj Istri u kojoj su veća središta bila u talijanskim rukama, ali je većina seoskog stanovništva bila hrvatske narodnosti. Borba za jezik u Pokrajinskom saboru bila je i borba za nacionalni i politički legitimitet. Godine 1889. u Pokrajinski je sabor ušlo osam hrvatskih zastupnika izabranih u kuriji seoskih općina te jedan iz kotara Volosko, inače hrvatskog uporišta. Izaslanik vlade obratio se zastupnicima na talijanskom i hrvatskom jeziku, a Hrvat Ante Dukić postavljen je za potpredsjednika Sabora. Suživot dviju strana nije bio idiličan. Izbore za bečki parlament 1891. obilježili su gorljivi sukobi tijekom predizborne kampanje i samoga glasanja te razne nepravilnosti zbog kojih su se izbori morali ponoviti. Pobjedom Matka Laginje u zapadnim i južnim kotarima, Hrvati su osvojili dva zastupnička mjesta u bečkom parlamentu, koliko i Talijani.

Kontrola u općinama

Političko jačanje Narodne stranke i nekoliko zajedničkih ciljeva nisu, međutim, ublažili razlike i razilaženja slovenskih i hrvatskih političara. Razlozi su se nalazili u samoj političkoj orijentaciji: sa slovenske se strane širio određeni klerikalizam pod utjecajem kršćansko-socijalnog pokreta, dok su hrvatski zastupnici sve više prihvaćali teze Ante Starčevića, utemeljitelja Hrvatske stranke prava, za kojega su Slovenci bili alpski Hrvati. Istarski su Hrvati u Beču nailazili na razne poteškoće u suradnji s primorskim Slovencima i s dalmatinskim Hrvatima, koji su imali sasvim različite interese i drukčije pojmanje takozvanog južnog slavenstva. U početku u Beču nije uspjelo stvaranje jedinstvenoga kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika (iz Istre i Dalmacije). Oportunizam, pojedinačni i skupni, onemogućio je uspostavu zajedničkog programa. Za razliku od njih, s talijanske strane ostvarila se tijesna suradnja između primorskih zastupnika (Istrani i Tršćani) i tirolskih (Trentino). U Istarskoj pokrajini kao i u Trstu, nastavila se suradnja Slovenaca i Hrvata pod okriljem *Edinosti*, iako su se njihovi stavovi o budućemu političkom uređenju južnih Slavena unutar Carstva razlikovali.

Hrvatske i slovenske političke snage

Devedesetih godina XIX. stoljeća nacionalna polarizacija na talijansku i hrvatsko-slovensku stranku doživljava krizu zbog afirmacije novih političkih snaga. U talijanskim i slovenskim okvirima, a zatim i u hrvatskim, počeo se razvijati kršćansko-socijalni pokret koji se samostalno uobličio u svakom nacio-

Piran, luka

nalnom korpusu. To je dovelo do slabljenja hrvatsko-slovenske stranke koja nije više tako jedinstvena. Porastao je klerikalizam biskupa Mahnića na Krku i "istarski patriotizam" Ivana Krstića (Dalmatinca podrijetlom) koji se suprotstavljao službenom hrvatstvu, pogotovo duž kvarnerskog priobalja i u tome je imao podršku talijanskih liberala.

Nove političke struje

Godine 1897. održali su se izbori za bečki parlament, još uvijek po kurijalnom sustavu, ali s dodatkom pete kurije u kojoj su birani zastupnici za Carsko vijeće, a pravo glasa imali su muškarci stariji od 24 godine. Upravo u toj izbornoj kuriji koja je obuhvaćala većinu stanovništva, pobijedili su talijanski predstavnici, kao uostalom i u Trstu. U Beču je tako klub talijanskih zastupnika (uključivši one iz Trentina) postao politički čimbenik kojega se nije moglo zanemariti. Iste je godine Talijanska socijaldemokratska stranka utemeljila u Puli svoju sekciju s ciljem okupljanja talijanskih i hrvatskih radnika.

Sukobi vezani uz službeni jezik premjestili su se iz Sabora na gradske trgove. Kada je 1895. uredbom uređena uporaba dvojezičnih ploča u sjedištima sudova, u Piranu se otvoreno prosvjedovalo. Mnoštvo prosvjednika napalo je zastupnike Narodne stranke 1896., nakon što su ovi u Saboru prisegnuli na hrvatskom jeziku. Godine 1897. tijekom biračkih skupova na izborima za bečki parlament, oko 4.000 seljaka krenulo je prema Poreču da bi zaštitilo hrvatske zastupnike. Takvi su događaji naveli austrijsku vladu da premjesti sjedište Sabora u Pulu, grad koji je smatran mirnijim, ali i tamo su se dogodili incidenti i prosvjedi protiv hrvatskih zastupnika koji nisu izabrani u saborska radna tijela. Godine 1899. pokušalo se ustoličiti Sabor u Kopru, ali su hrvatski zastupnici napustili sjednicu. Bio je to trenutak najžešćeg sukoba između dviju nacionalnih isključivosti. S obzirom na svoje nacionalno opredijeljene birače, političari nisu imali što izgubiti, tako da je nedostajao bilo kakav pomirljiviji ton među strankama, što je dovelo do dodatnog pooštravanja političke situacije.

Nacionalni sukobi

U tom se razdoblju, zahvaljujući djelovanju Društva svetih Ćirila i Metoda, proširila u školama nastava na hrvatskom i slovenskom jeziku, otvorene su čitaonice i tiskare, utemeljeni časopisi. Bez obzira na to, hrvatsko-slovenska stranka nije pridobila

Pula, tržnica

nove političke bodove, već je ušla u fazu zastoja, a razlog tome nisu bili samo klerikalni i istarski pokreti, koji su uostalom počeli nestajati oko 1900. godine. Čisto suprotstavljane Talijanima nije donosilo rezultate na duge staze. Beč je sa svoje strane hrabrio kompromisna rješenja, tako da su političke snage održale susret u Trstu 1900. i 1902. godine. Uvjerena da se hrvatsko-slovenska stranka nalazi u krizi iz koje nema povratka, talijanska je strana odbila pregovore. Godine 1905. ponovno se pokušao postići stanoviti kompromis. Pripremale su se izmjene izbornog zakona i proširenje prava glasa za bečki parlament. Istra je podijeljena u šest izbornih okruga: tri su osvojili Talijani, jedan Slovenci, a dva Hrvati. U takvoj konfiguraciji stanja političke stranke nisu htjele učiniti nikakav ustupak protivnicima: pripremalo se povijesno biračko nadmetanje.

Suprotstavljanja

1907.–1914.: Sukobi i kompromisi

Izbori za Carsko vijeće 1907. bili su prekretnica jer je ukinut kurijalni izborni sustav i pravo glasa prošireno je na sve muške austrijske građane koji su boravili barem godinu dana na području Carstva. Bio je to odlučujući trenutak u procesu demokratizacije

Cislajtanije. U šest istarskih biračkih okruga, tri su plebiscitarno osvojili Hrvati Matko Mandić, Vjekoslav Spinčić i Matko Laginja, dok u zapadnoj i južnoj Istri talijanski kandidati nisu osvojili većinu u prvom krugu pa je bio potreban drugi krug. U Puli, da bi se spasio talijanski mandat, socijaldemokrati koji su okupljali Talijane, Hrvate i Slovence, podržali su izbor talijanskog kandidata. Pomoću predizbornih dogovora, Talijani su na kraju uspjeli dobiti svoje predstavnike, ali je hrvatsko-slovenska stranka odnijela pobjedu na izborima iz kojih je izišla ojačana.

Izbori 1907.

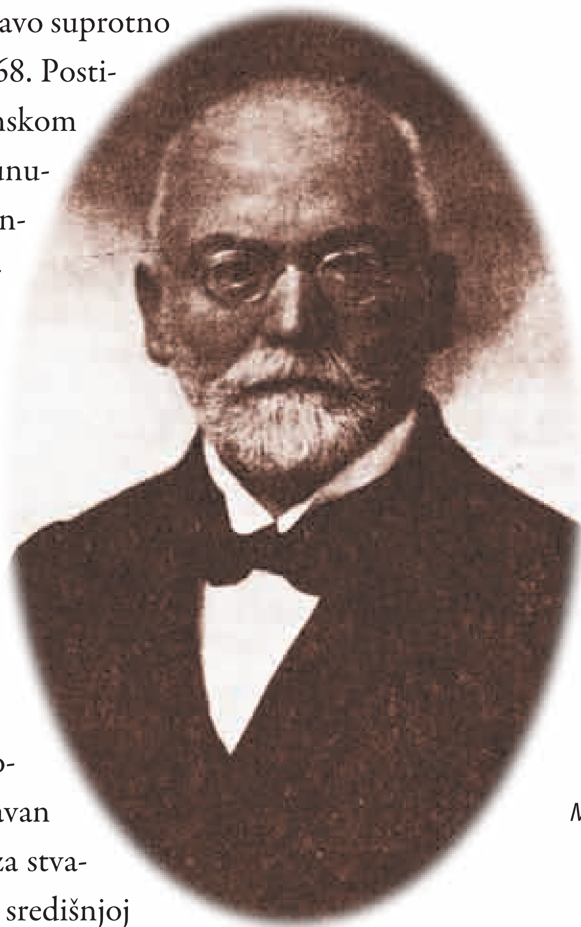
Uspjeh je potaknuo Matka Laginju da traži podršku u Beču radi reformiranja izbornih kriterija za Pokrajinski sabor. Reformu su željele i talijanska i jugoslavenska socijaldemokratska stranka te talijanska kršćansko-socijalna stranka. Talijanski su liberali željeli pregovarati, ali kada je trebalo proširiti pravo glasa na sustav koji je vrijedio za Carsko vijeće, pregovori su zapeli jer se takav sustav talijanskoj strani činio previše rizičnim te je na snazi ostao djelomično izmijenjen kurijalni sustav. No bečka je vlada jednom zauvijek željela riješiti pitanje obostranih progona te je na kraju postignut kompromis koji se sastojao u povećanju broja mandata za gradove i seoske općine. Slovensko-hrvatskoj stranci bilo je zajamčeno barem devetnaest od 47 zastupničkih mjesta. Takav je dogovor smatran političkom pobjedom: nikad do tada Slovenci i Hrvati nisu bili tako snažno zastupljeni. No sporazum je u redovima same Narodne stranke smatran porazom jer nije postignut jednak postupak u odnosu na talijanske političke snage. Ni talijanski liberali nisu bili oduševljeni postignutim. Bilo je to zapravo samo odmjeravanje snaga.

Kompromis

Izbori za Sabor održani su 1908. godine. Talijanska liberalna stranka uspjela je ciljanom izbornom propagandom usmjerenom na obranu talijanstva pobijediti na izborima i osvojiti 24 mandata od 47, dok slovensko-hrvatska stranka nije dosegnula predviđenih devetnaest, nego se morala zadovoljiti s osamnaest zastupnika. Kompromis je omogućio koaliranje talijanskih političkih snaga, a razdvojio slovensko-hrvatske. Godinu dana poslije Laginja je izabran za zamjenika regionalnog kapetana. Osnažena usponom i taktičnija u odnosu s protivnicima, talijanska liberalna stranka poticala je promjene općinskih teritorijalnih granica na temelju

Talijanski politički oporavak

nacionalne podjele stanovništa; upravo suprotno od onoga što je učinjeno 1863.–1868. Postignut je sporazum s hrvatsko-slovenskom stranom, oslabljenom zbog nove unutarnje krize. Odlučeno je da se općinski izbori odgode do završetka restrukturiranja općina, s krajnjim rokom od šest godina. Takav je sporazum išao u korist talijanskoj strani koja je s manjinskog položaja mogla vladati u mnogo općina bez izbornih briga.

Matko Laginja, političar (1852.–1930.)

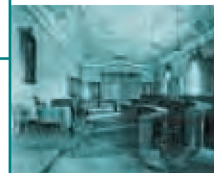
Nakon višegodišnjih sukoba, mješovita talijanska-slovensko/hrvatska komisija počela je raspravljati o nacionalnom pitanju. Slovensko-hrvatska strana tražila je ravnopravan status jezika, dok je talijanska bila za stvaranje izoliranih talijanskih općina u središnjoj Istri, odvojenih od hrvatskog okruga te za teritorijalni kontinuitet talijanskih zajednica u priobalju. Rasprave su potrajale, ali nisu donijele opipljive zaključke, uz ostalo i zato što je postalo jasno da je talijanska strana odugovlačila i nije željela praviti ustupke vezane uz ključna pitanja. Sabor je 1910. sazvan na talijansku inicijativu, bez obzira na hrvatsko-slovenske prigovore. U napetom ozračju, u vijećnici se dogodio incident: zastupnici su se zamalo fizički obračunali. Bio je to kraj pregovora, Sabor, zbog raznih razloga, više nije sazvan. Predstavnici suprotstavljenih istarskih stranaka pozvani su u Beč 1911. godine. U glavnom se gradu radilo na postizanju novog dogovora na temelju kojega je, u vremenu od pet godina, trebalo riješiti pitanje hrvatskih i slovenskih obrazovnih ustanova u provinciji. Sporazumom se postigla određena normalizacija odnosa. Nakon četiri godine pripremali su se novi izbori za bečki parlament. Četiri talijanske stranke – liberalno-nacionalna, socijaldemokratska, kršćansko-socijalna i demokratska, dobile su više glasova od hrvatsko-slovenske stranke koja je zabilježila pad u odnosu na 1907. godinu.

Mješovita komisija

Nemoguć politički suživot

Izborna pobjeda potaknula je talijanske liberale na pokretanje pregovora, ali su nastupali s pozicije sile, tako da su odbačeni zahtjevi za jednakopravnošću hrvatskog i slovenskog jezika u sudskim ustanovama, za raspodjelom poslova u javnim ustanovama na temelju nacionalnih kriterija i za povećanjem sredstava za razvoj obrazovanja i kulture na slovenskom i hrvatskom jeziku. Dodatni pokušaji Beča da se ostvari politički suživot u regiji, pokrenuti 1913., nisu urodili plodom. Pobjedonosni rat Italije u Libiji te pobjeda Srbije u balkanskim ratovima mamile su najmlađi naraštaj na iredentističke i nacionalističke ispade, tako da je razdoblje kompromisa zauvijek nestalo. Sukob širokih razmjera činio se jedinim mogućim rješenjem lokalnih sporova. U lipnju/srpnju 1914. održani su (zadnji) izbori za Sabor, nakon što u posljednje četiri godine, *de facto*, nije djelovao. Slovensko-hrvatska stranka osvojila je devetnest zastupničkih mjesta, a talijanski liberalnacionalisti 23. Ponovno je došlo do odmjeravanja snaga: beznadni sukob koji je prekinuo izbijanje Prvoga svjetskog rata.

5. MODERNIZACIJA

Moderno i tradicionalno

U drugoj polovici XIX. stoljeća započelo je novo razdoblje suživota gospodarskih i društvenih modela koji su imali uporište u stilu *Ancien régimea*, i naprednijih industrijskih i gospodarskih modela. Slučaj Pule i njezina okruga u tome je simboličan: moderan grad s meteorološkom postajom i astronomskom promatračnicom, higijenskim i zdravstvenim službama, inženjerima, okružen selima u kojima su se još uvijek mogle fotografirati stare nošnje koje su upućivale na dinarsko podrijetlo stanovnika. Ni selo niti carsku elitu, vojnu i tehnokratsku, nije zanimala najveća novost toga doba: širenje nacionalne svijesti. Političke borbe i sukobi zbog nacionalnog pitanja zaklanjaju – s naše perspektive – ostale oblike tadašnjega društvenog života u regiji, kao što su opstanak tradicionalnih društva ili stvaranje visoko specijaliziranih društvenih enklava s vlastitim društvenim individualizmom, koje sebe prepoznaju u carskom identitetu i ideologiji. Istra na-

Svetvinčenat, trg (1890.)

kon 1860. nije bila samo zemlja Talijana, Hrvata i Slovenaca, već i mnogo drugih manjih pojavnosti.

Nacionalna jednovrsnost

Nacionalno okupljanje masa širenjem novina na narodnom jeziku i proširenjem osnovnog obrazovanja preko školskih programa nacionalnog sadržaja, neizbježno je dovelo do istorodnosti istarskog stanovništva na nacionalnoj osnovi. Od lokalizma i osjećaja komunalne pripadnosti zauvijek se prešlo na nacionalnu dimenziju. Bio je to prvi i najvažniji oblik modernizacije, u smislu stvaranja novog društva koje je napuštalo tradiciju.

Ruralna tradicija

Tradicija je bila istovjetna sa seoskim životom, i ta se dimenzija sporo, ali neizbježno mijenjala. Mijenjala se prije svega poljoprivreda: krumpir je prehranjivao većinu istarskih obitelji, a uz krumpir se sadio i kukuruz. Malobrojni su bili oni koji su si mogli priuštiti žito koje je ostalo predmetom želja i početkom XX. stoljeća. Na selu se cijelo razdoblje od 1860. do 1914. ulagalo u širenje vinogradarstva, djelatnost u kojoj je nakon 1870. bilo sve manje improvizacija, a sve više tehničkih rješenja. Otvorene su agrarne ustanove, vinski podrumi, razni stručnjaci obilazili su ruralna središta. Smanjio se, međutim, uzgoj maslina i proizvodnja maslinovog ulja. Nikad više nisu dosegnute količine proizvedene u drugoj polovici XVIII. stoljeća. U stočarstvu je došlo do većeg pada broja goveda. Volovi su se koristili samo kao radna snaga. I pastira je bilo sve manje. Obradivih površina u Istri je i dalje bilo premalo za stanovništvo koje se povećavalo kao nikada dotad. Povećao se broj stanovnika sela, sve je više bilo seoskih domaćinstava u kojima je živjelo više obitelji, porasli su gradići i naselja. Demografski se pritisak u manjoj mjeri prenio i na priobalne gradove.

Sve veća koncentracija stanovništva dovela je do tijesnog kontakta između zajednica koje su stoljećima zajedno živjele ne sukobljavajući se zbog svoga specifičnog identiteta. Pokretljivost, izazvana razvojem cestovne mreže i željeznice, tek je donekle djelovala na navike. Gradski način života nije nasilno prodro u sela, već se postupno uvlačio preko najistaknutijih pojedinaca u zajednici. Zapravo su svi, na neki način, prihvatili novo, ali su se istodobno čvrsto držali tradicije. Nacionalne predodžbe – Italija, Slavija – tehnološki napredak, nov način odijevanja

Pula, vojna luka

stali su uz bok postojećem načinu života koji se nije mijenjao takvom brzinom kao danas. Rovinjske pjesme, kao i *bumbarske* (vodnjanske) ili čakavske, ostale su iste. Dakako, usporedi li se sveukupna slika Istre 1900. ili 1910., sa svojim nacionalnim udrugama, sa sokolašima, zborovima, nastavnicima, učenicima, proslavama, akademijama, izložbama, paradama, zastavama, kupalištima, željezničarima i radnicima, s onom iz sedamdesetih i osamdesetih godina prethodnog stoljeća, postaje jasno da je došlo do velikih pomaka.

Razdoblje između 1860. i 1960. obilježava istovremena prisutnost pojava koje su bile nezamislive za većinu stanovnika koji su živjeli prije 1860., ali i za stanovništvo nakon 1960. godina. U tih stotinu godina selo i grad su se međusobno prožimali, razvijajući društvene napetosti koje su usmjeravane prema nacionalnim ideologijama, a koje je u političke svrhe iskorištavao i stari i novi rukovodeći stalež.

Mobilnost, stilovi, priželjkivanja

Prvi koraci modernizacije, odnosno širenje pismenosti, nacionalna identifikacija, intervencija države na poreznom i vojnom planu, sudjelovanje u lokalnom, regionalnom i državnom političkom životu, razvoj kopnene pokretljivosti, uvođenje novih poljoprivrednih tehnika, širenje malih kreditnih

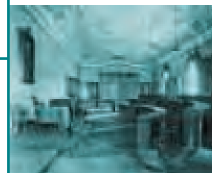

Pula, bojni brodovi (1910.)

ustanova, promjena urbanog krajolika, širenje tiska i novina koji su utjecali na javno mišljenje, rađanje proleterske klase i ekspanzija malograđanskog sloja s priobalja prema unutrašnjosti poluotoka, stvaranje javnog mišljenja, stvaranje udruga, pojava profesionalnih političara – sve se to dogodilo u svega nekoliko desetljeća, četrdesetak godina, dakle u veoma kratkom vremenskom razdoblju, promatramo li ritam promjena u Istri do tada. Takve su promjene, uostalom, bile zajedničke cijeloj Europi.

1860.–1960.: istovremenost različitih pojava

6. 1914.–1918.: PRVI SVJETSKI RAT

Regija u sukobu

Izbijanjem Prvoga svjetskog rata u srpnju 1914., prestao je politički život u Istarskoj pokrajini. Dana 26. srpnja najavljena je u svim istarskim općinama masovna mobilizacija svih vojno sposobnih muškaraca. U Puli su napadnute istaknute ličnosti hrvatske politike pod izgovorom da su Slaveni odgovorni za početak rata. Prvi mjeseci ratnih sukoba nisu bili tako teški jer su frontovi bili daleko. Rat koji je Italija objavila Austro-Ugarskoj u svibnju 1915., premjestio je zonu sukoba na Jadran. Taj je događaj poremetio život u južnoj Istri, Puljštini i u Rovinju. U Puli i okolnim selima evakuirano je dvije trećine stanovništva (u samoj Puli ostalo je 12.000 stanovnika u odnosu na prijašnjih 46.000), a grad je proglašen ratnim područjem. Približno 50.000 stanovnika koji su živjeli južno od linije Rovinj-Kanfanar-Labin napustilo je Istru i krenulo u izbjegličke kampove Moravske, Austrije i Mađarske. Postojala je bojazan od talijanskog iskrcavanja u Istri, tako da je Pula postala grad utvrda, branjena koncentričnim sustavom bedema i obrambenih linija. U pulskoj su se luci nalazili najvažniji brodovi carske ratne mornarice koji su svako toliko kretali prema otvorenome moru. Tijekom čitavog rata, međutim, dvije se ratne mornarice nisu otvoreno sukobile.

U ljeto 1917. Istra je doživjela sušu koja je dodatno otežala ionako teško stanje. Hrana je nestala, usisana za potrebe frontova.

Logor istarskih izbjeglica u Moravskoj (1915.–1918.)

Zima 1917./18. bila je iznimno teška, stanovništvo je trpilo glad. Da bi se riješila nestašica hrane, žito se tražilo i na nepojmljivo udaljenim mjestima (u Slavoniji, naprimjer). Zadnja godina rata posve je iscrpila stanovništvo, ali prava je pošast bila španjolska groznica koja se pojavila odmah nakon rata.

Za diplomatskim stolom

Londonski sporazum

Pripremajući se za ulazak u rat, vlada Kraljevine Italije pokrenula je u travnju 1915. dvostruke pregovore: s Austro-Ugarskom i, tajno, sa silama Antante (Velika Britanija i Francuska). Među zahtjevima koje je Italija postavila Beču bili su pripajanje Trentina (ne i Tirola), premještanje granice prema istoku, pripajanje Korčule, Mljeta, Visa i Lastova, ali ne i Istre i Dalmacije. Austrijska strana zahtjeve nije prihvatila. Istovremeno, u tajnim pregovorima s Antantom, Italija je dobivala puno više. Londonskim paktom (26. travnja 1915.) Italija je trebala dobiti Trentino, južni Tirol (Alto Adige), Goričku i Gradišku grofoviju, Trst, Istru, sjevernu Dalmaciju i otoke. Razmatralo se preživljavanje Austro-Ugarske ili utemeljenje nezavisne Hrvatske kojoj je trebala pripasti Rijeka i Hrvatsko primorje do Dalmacije, izbijanje Srbije na Jadran te se raspravljalo o područjima koja su trebala pripasti Crnoj Gori i Albaniji. Nije se tada razmišljalo o stvaranju Jugoslavije. Sudbina Istre u svakom je slučaju bila određena: nakon pobjede nad centralnim silama, postala bi talijanska. Alternativa je bila reforma dvojne monarhije u federalnom smislu i vjerojatno stvaranje trojnog uređenja s trećim subjektom Carstva, državom južnih Slavena, pripojenim Austro-Ugarskoj kojoj su trebali pripasti Gorica-Gradiška, Trst i Istra, Kranjska s dijelovima Koruške i južne Štajerske (buduća Slovenija), Hrvatska-Slavonija i Dalmacija, Vojvodina te Bosna-Hercegovina. U svibnju 1917. pojavila se ideja o osnivanju nezavisne Jugoslavije na bivšem habsburškom teritoriju, koja se mogla, ali nije morala, spojiti s Kraljevinom Srbijom.

Srušeni talijanski dirižabl Città di Jesi (1916.)

Ulaskom u rat Sjedinjenih Američkih Država, uvedena je takozvana Wilsonova doktrina (prema američkom predsjedniku) o pravu na nezavisnost temeljenom na načelima nacionalnosti. Ta se doktrina sudarala s talijanskim ambicijama na istočnoj jadranskoj obali, pri čemu se uopće nisu uzimali u obzir legitimni zahtjevi slovenskih, hrvatskih i srpskih stanovnika te političkih snaga u Habsburškoj Monarhiji ili izvan nje. U Italiji su, međutim, neke osobe sa simpatijama gledale na jugoslavenski preporod. U travnju 1918. održan je kongres u Rimu na kojem je postignut sporazum (*Latinsko-slavenski protuaustrijski pakt*) koji su potpisali Andrea Torre, član Odbora talijanskog parlamenta, i Ante Trumbić, jedan od vođa Jugoslavenskoga nacionalnog odbora. Jedno poglavlje tog pakta nosilo je naslov "Temelji talijansko-jugoslavenskog dogovora", u kojem se priznavalo jedinstvo i neovisnost jugoslavenke nacije, upućivalo na Jadran kao na područje od vitalnog interesa za oba naroda, utvrđivala načela određivanja političkih granica na temelju prisutnosti nacionalnosti na teritoriju i jamčila sva prava pripadnicima nacionalnih manjina. Sve je to potpisano u ozračju prijateljskog i obostranog uvažavanja. Bio je to neobvezujući sporazum koji je trebao utjecati na politiku vlada, ali se njegov sadržaj razlikovao od sporazuma potpisanog u Londonu prije tri godine, čijih se odredaba talijanska vlada trebala držati u diplomatskim pregovorima u Versaillesu. Na Rimskom kongresu pojavila se karta s ucrtanom talijanskom istočnom granicom koju je početkom 1918. objavio Englez Arthur Evans u časopisu *New Europe*. Na karti je granica prolazila sredinom Istre, a Italiji je trebao pripasti zapadni dio poluotoka i raški bazen ugljena. Čini se da su se jugoslavenski političari složili s tim prijedlogom.

U listopadu 1918. talijanska je vojska napredovala mnogo dalje od Istre. U Versaillesu su pobjedničke sile – Velika Britanija, Sjedinjene Države, Francuska i Italija – raspravljale o istočnoj talijanskoj granici držeći se Wilsonovih načela. Predložene su razne varijante i dogovoreni razni kompromisi. Razlike između crte primirja koja je prelazila Logatec i Postojnu (dakle pravo osvajača), i Wilsonove linije koja je bila najpovoljnija za južne Slavene, bile su teško premostive. Jugoslavenski su zahtjevi, naravno, bili puno veći i stizali su do Soče. Wilsonova linija dodjeljivala je središnju Istru, uključivši Pazin, Italiji, a ostavljala planinski masiv Učke,

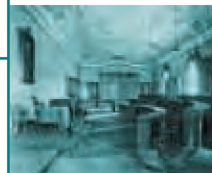
Talijanska istočna granica i Austrijsko primorje do 1918.

Granična crta

Labinštinu i Liburniju državi južnih Slavena. Takav je prijedlog bio teško prihvatljiv za talijansku vladu koja je tražila granicu utemeljenu ne samo na etničkom kriteriju, već i na geografskom i vojnom, pogotovo zbog velikih ljudskih žrtava u ratu. Uz to, pojavilo se i pitanje Rijeke čije je stanovništvo plebiscitarno zatražilo pripajanje Italiji. Razmišljalo se tako i o stvaranju tampon-države između Italije i Slavije, koja bi obuhvaćala istočnu Istru, Krk, Cres i Rijeku s okolnim područjem.

DUGO XIX. STOLJEĆE

ŠIRI PREGLED

- STANOVNIŠTVO U XIX. STOLJEĆU
- POLJOPRIVREDA
- GOSPODARSTVO U PRIMORJU
- IZMEĐU GRADA I SELA
- PROMETNI PUTOVI
- STARI GRADOVI, NOVI GRADOVI
- PULA, GRAD I POMORSKA BAZA
- RIJEKA U XIX. STOLJEĆU
- NACIONALIZIRANJE MASA
- NARODNI PREPOROD HRVATA I SLOVENACA
- PROUČAVANJE PROŠLOSTI
- XIX. STOLJEĆE IZ TALIJANSKE PERSPEKTIVE
- VIŠENACIONALNO CARSTVO

STANOVNIŠTVO U XIX. STOLJEĆU

U XIX. stoljeću zabilježen je porast broja stanovnika Istre, kao uostalom i u drugim dijelovima Europe. Početak toga stoljeća, međutim, nije bio sretan zbog hladnih zima i nestašica hrane 1811./12. i 1816./17. godine. Broj stanovnika na poluotoku 1820. nije se bitnije promijenio u odnosu na 1780., dakle u zadnjih četrdesetak godina. U regiji je 1780. živjelo približno 120.000 stanovnika da bi deset godina poslije taj broj spao na 110.000. Nakon toga je uslijedio blagi oporavak (usprkos teškim godinama) tako da je 1803. dosegnuta brojka od 115–120.000 stanovnika. No pad 1804.–1806. i 1812.–1817. zaustavio je porast stanovnika pa ih u cijeloj Istri 1820. nije bilo više od 120–125.000. Zapravo se nije dogodio stvarni porast u odnosu na kraj prethodnog stoljeća. Činilo se da se demografski vrhunac od 95–100.000 stanovnika u mletačkoj Istri i 20–25.000 u ostalom dijelu poluotoka (do Rijeke) neće moći prijeći, odnosno da tadašnji gospodarski kapaciteti regije ne omogućavaju porast iznad te brojke. Tek dvadesetih-tridesetih godina XIX. stoljeća bilježi se blagi porast broja stanovnika, a od 1840. ritam prirasta stanovnika bitnije se ubrzava: 1850. na poluotoku je živjelo 165.000 ljudi. Koji su razlozi toga prvoga demografskog uspona? Svakako je tome uvelike pridonijela sadnja krumpira umjesto manje vrijednih i manje kvalitetnih žitarica (heljda, sijerak, zob i dr.). Krumpir se dobro prilagodio karakteristikama istarske zemlje i redovitim razdobljima suše te je poboljšao prehranu seoskog stanovništva.

Time je spriječena nestašica hrane, česta u razdoblju između 1766. i 1817. godine. Uz to poboljšanje, početak XIX. stoljeća nije obilježen rastom drugih gospodarskih grana. Naprotiv, u tradicionalnim sektorima kao što su bili ribarstvo, maslinarstvo i proizvodnja soli, zabilježena je dugogodišnja stagnacija u odnosu na trendove iz prethodnog stoljeća.

Austrijska Istra iz XIX. stoljeća obuhvaćala je otoke Cres, Lošinj i Krk, koji su do 1814. bili u sastavu povijesne Dalmacije. Prvi točniji podaci o broju stanovnika takve Istre, koja se prostirala i na područje Podgrada na Krasu, ali bez Trsta i Rijeke, potječu iz 1830. godine. Tada je izračunato da Istarska markgrofovija ima 198.635 stanovnika. Deset godina poslije bilo ih je 215.700, a 1850. godine 233.700. Iste godine na poluotoku je, uključivši i naselja na kvarnerskoj strani, živjelo približno – kao što je rečeno – 165.000 stanovnika. Epidemija tifusa i velikih boginja prestala je oko 1820., ali se pojavila kolera koja je pogodila regiju 1836./37., 1849. i 1854./55., a nisu smanjeni ni negativni učinci malarije u primorskom području. Higijensko-zdravstvena poboljšanja pojavila su se razmjerno kasno, tek krajem XIX. stoljeća, iako postoje razlike između raznih zona unutar same regije.

U drugoj polovici XIX. stoljeća dogodila se demografska ekspanzija kao i u cijeloj Europi. Bio je to temelj tzv. *demografske tranzicije*, odnosno prelazak s demografskog ritma iz vremena "starog režima" (velik natalitet i velik mortalitet) u onaj moder-

Grožnjan, trg početkom XX. st.

noga doba kada se smanjuje mortalitet (pogotovo djece) i povećavaju životna očekivanja. U tome prvom razdoblju, od 1860. do 1940., smanjuje se smrtnost, ali ne i natalitet, tako da dolazi do značajnog porasta stanovništva (kao nikad prije, a možda i nikada više). Rast potiče gospodarsku preobrazbu u korist industrijalizacije (koja može prehraniti veći broj ljudi), ili usmjerava ljude prema emigraciji. Fenomen emigracije pogađa Istru u puno manjoj mjeri nego druge sredozemne regije, a pojavljuje se tek od 1920. godine.

Nekoliko podataka: 1869. bilo je 254.900 stanovnika (porast od samo 9% u odnosu na dvadeset godina prije, 1850.), dok je desetak godina poslije, 1880., zabilježena brojka od 292.000, dakle 37.000 stanovnika više, uz porast od 14,5%. Sedamdesetih godina XIX. stoljeća nisu se samo pojavili znakovi modernizacije (nove cestovne mreže, duža životna dob), već i prilična imigracija. Pula je u tom razdoblju narasla sa 10.000 na 25.000 stanovnika (+ 15.000), više nego udvostručivši broj građana. Opći trend rasta malo je usporen u sljedećem desetljeću: 1890. u markgrofoviji je živjelo 317.000 (25.600 više, uz porast od 8,8%), a 1900. godine 345.000. stanovnika. Vrhunac je dosegnut 1910. sa 404.300. stanovnika. U samo jednom desetljeću populacija je narasla za 59.300 jedinki, s porastom od 17,2%. Tih više od 400.000 ljudi koji su živjeli na području od Milja i Umaga do Voloskog i Podgrada, na Krku, Cresu i u Puli, uzrokovali su gustu naseljenost gradova i sela (u Puli je živjelo 60.000 stanovnika na urbanoj površini koja je iznosila jednu trećinu ili jednu četvrtinu današnje površine). Demografski rast s početka XX. stoljeća do 1914. osjetio se u svakome poluotočnome mjestu. Prvi svjetski rat, a pogotovo epidemija španjolske

Fažana, luka

groznice te emigracija (gospodarska i politička) dvadesetih su godina uvelike smanjili taj povijesni vrhunac. Istarska sela ponovno će biti gusto naseljena oko 1940., ali ne i gradovi koji će dosegnuti brojke iz razdoblja 1910.–1914. tek nakon 1970. godine.

U okviru Cislajtanije, odnosno austrijskoga dijela Carstva, Istarska je markgrofovija bila manja teritorijalna i demografska jedinica. Godine 1910. pokrajina je bila daleko od broja stanovnika velikih austrijskih regija: Galicija (8 milijuna), Bohemija (6,7), Donja Austrija (3,5), Moravska (2,6), Štajerska (1,4) te iza Gornje Austrije (850.000), Tirola (946.000), Bukovine (800.000), Šleske (730.000). Po broju stanovnika (404.000) Istra se nalazila iza Dalmacije (645.000) i Kranjske (523.000), zamalo je prelazila Korušku (393.000), a značajnije Goricu i Gradišku (260.000), Trst sa svojim teritorijem (230.000), Salzburg (214.700) i Vorarlberg (145.000).

Početkom XX. stoljeća na vrhovima istarskog trokuta nalazili su se važni gradovi Carstva: samo urbano središte Trsta imalo je 1910. godine 165.000 stanovnika, u Rijeci je živjelo gotovo 50.000 ljudi, a u Puli 42.000, odnosno 58.000, ako se računaju i vojnici. Bilo je približno 270.000 urbanih stanovnika kojima treba pridodati još 50.000 ljudi iz manjih priobalnih središta. Sveukupno 320.000 gradskih stanovnika od ukupne populacije od 680.000 (Istarska markgrofovija, Trst sa svojim teritorijem i Rijeka).

Zapravo je jadranska izbočina, istarski trokut s Trstom i Rijekom (odvojeno tijelo Kraljevine Mađarske), bila jedno od demografski najurbaniziranijih područja Carstva.

POLJOPRIVREDA

U prošlosti su se biljke za uzgoj mijenjale puno češće nego što se misli. U XVII. stoljeću neobradivo se zemljište pretvara u maslinike, vinograde i namjenjuje uzgoju žitarica. Time se smanjuju šumska područja, neobrađena zemlja i pašnjaci. U idućem stoljeću, pored manje vrijednih žitarica, zobi (u južnoj Istri) i žita, na vlažnijem se zemljištu u unutrašnjosti poluotoka počeo uzgajati kukuruz. Sve to, međutim, nije bilo dovoljno za prehranu stanovništva, tako da je Istra tradicionalno uvozila žitarice iz Furlanije i drugih većih jadranskih tržišta (iz Venecije, zajedno s rižom). Velika promjena u uzgoju prehrambenih poljoprivrednih proizvoda događa se od 1820. do 1850. kada se u istarskim selima sve brže širi uzgoj krumpira. Gomolj je davao pouzdan prinos i pokazao se kao izvrsno rješenje za krašku zemlju koju je često pogađala suša. Prema podacima za Istarski okrug iz 1844., na prvom je mjestu poljoprivrednih proizvoda po količini bio krumpir, slijede repa, cvjetača (cvjetača i kelj), žito, kukuruz, ječam, kesten i voće. Ostalih je prehrambenih proizvoda bilo manje, a prema količini, redoslijed je sljedeći: zob, raž, proso, grah, bob, leća, heljda, grašak i blitva. Pojačavala se proizvodnja vina, a i sijeno je bitno pridonosilo ruralnome gospodarstvu. Ti su se proizvodi prodavali uglavnom u Trstu, dok je proizvodnja ulja bila osrednja. Uz to treba spomenuti i lovorove bobice, med, vosak, sirovu vunu (u puno

Galižana

Oprtalj

manjim količinama u odnosu na XVIII. stoljeće) i razne vrste sira. Drvom za ogrjev tradicionalno su se opskrbljivali Venecija i Trst, dok se iz labinskog bazena vadio ugljen, a neizbježna sol brala se u Piranskom zaljevu. Bile su to bitne razlike u odnosu na prethodno stoljeće, a poljoprivredni se krajolik mijenjao. Smanjio se broj maslinika i ograničio na određena područja – Vodnjan i Poreč, sve je više obrađene zemlje, pogotovo vinograda. Neke se djelatnosti gase, primjerice sakupljanje čahura dudovog svilca, uzgoj zobi, prikupljanje voska. Prema podacima iz sredine XIX. stoljeća, u prethodnom je razdoblju znatno poraslo ovčarstvo i govedarstvo: 1857. zabilježeno je gotovo 300.000 grla ovaca, 53.000 raznih vrsta goveda, 39.000 svinja, 10.000 magaraca. Stočarski se fond uzdignuo nakon raznih katastrofa (ratovi, govedska kuga) koje su obilježile razdoblje od 1800. do 1820. kada je u cijeloj regiji bilo 120–150.000 grla ovaca. Sredinom stoljeća sve je bilo puno bolje nego prije pedesetak godina. No zbog demografskog porasta, što je nešto posve novo u odnosu na razdoblja mortaliteta i stagnacije u doba "starog režima", pitanje je jesu li ti proizvodi i ti resursi bili dovoljni da zadovolje potrebe stanovništva.

U drugoj polovici stoljeća dodatno se usavršila proizvodnja određenih proizvoda, pogotovo vina zbog rastuće potražnje u manjim gradovima te u Trstu, Rijeci, Veneciji i Puli. Vinogradarstvo je obilježavalo poljoprivrednu povijest regije od 1790. naovamo, a vrhunac je dosegnulo u razdoblju od 1840. do 1920.

godine. Razvoj, međutim, nije bio stalan. Istra je 1850. proizvodila 250–280.000 hektolitara vina, nakon što se u taj sektor desetljećima ulagalo (barem od 1820. nadalje). Krize nisu zabilježene do 1853. kada su se i u Istri pojavile neke bolesti loze (pepelnica). Prinos je pedesetih godina spao na 170.000 hektolitara (1858.), a dodatni pad zabilježen je tijekom šezdesetih, tako da se proizvodnja 1869. svela na samo 85.000 hektolitara. Radi praćenja novih izazova te uvođenja tehničkih inovacija koje su bile neizbježne i na istarskom tlu, 1868. osnovano je *Istarsko agrarno društvo*. Ono je potaknulo uvođenje novih vrsta loze, a rezultati su se počeli pojavljivati već 1875. kada je proizvedeno 130.000 hektolitara vina, dok je 1882. dosegnuto 183.000 hektolitara. Pod vinogradima je bilo približno 16.400 hektara zemlje. U Poreču je utemeljena *Provincijska stanica za enologiju i voćarstvo* koja je pridonijela širenju novih čokota loze u regiji (*cabernet*, *borgonja*, *pinot*, pored tradicionalnog terana, malvazije i muškata). Pojavom filoksere (*phyloxera vastatrix*) osamdesetih godina, zabilježena je nova kriza, ali je ubrzo pronađen lijek (cijepljenje kalemljenjem), tako da je početkom XX. stoljeća istarska proizvodnja vina dostignula 500.000 hektolitara. Vrhunac je postignut 1912./13. kada je proizvedeno 503.000 hektolitara. Vinogradima je bilo zasađeno ukupno 27.600 hektara zemlje, odnosno 68,3% više nego 1880. godine. U međuvremenu su se razvili i društveni vinski podrumi u Poreču, Bujama, Novigradu i na Brijunima.

Povremene krize u vinogradarstvu djelomično su premoštene maslinarstvom. Proizvodnja ulja stalno je, tijekom cijelog stoljeća, opadala. Zbog potreba za kapitalom, 1881. utemeljen je *Istarski zemljišno-kreditni institut* koji je odobravao zajmove uz 5% kamate. *Istarski provincijalni agrarni savjet* osnovan 1885., nadomjestio je *Istarsko agrarno društvo*, a 1907. počeo je djelovati Institut komunalnog kredita. Mnogo je poljoprivrednih štednih zadruga osno-

Motovun

vano nakon osamdesetih godina XIX. stoljeća u selima u kojima su uglavnom živjeli Hrvati i Slovenci.

Svi ti moderni i inovativni pothvati poboljšali su proizvodne uvjete u regiji, ali nisu ukinuli nestašice hrane. Tako npr. 1879. zbog suše u Istri nije bilo dovoljno prehrambenih proizvoda da bi se prehranilo stanovništvo. U strukturi proizvodnje u razdoblju od 1850. do 1914. ništa se bitno ne mijenja. Vino je još uvijek na prvome mjestu, a slijede žitarice i krumpir. U razdoblju od 1910. do 1914. zabilježeno je sljedeće stanje: 96,7% površine istarske provincije upotrebljavano je u proizvodne svrhe, dakle gotovo cijelo područje. Od toga 15% su bile oranice (žitarice, krumpir), 9,7% su zauzimali vinogradi, 32% su bile šume, a ostalo livade i pašnjaci. Proizvodnja žitarica i krumpira povećana je za približno jednu trećinu u odnosu na 1850., ali ni to nije bilo dovoljno da bi se pokrile prehrambene potrebe stanovnika regije. Istra je sa svojih 400.000 stanovnika bila primorana uvoziti otprilike 450.000 kvintala žita, kukuruza, riže i tjestenine, mnogo više nego što se proizvodilo na njezinu teritoriju. Bez obzira na veće prinose, stvari se, kao što smo naveli, nisu promijenile u odnosu na 1850. (ili 1780.) godinu. Da bi se uravnotežila potreba za hranom, moralo se proizvoditi vino i prodavati drvo, ugljen, sol i druge proizvode. Takvo je stanje dugo bilo istarska stvarnost.

Brtonigla, trg

Istra: proizvodnja i potražnja 1910.

Vrsta uzgoja	*Površina u hektarima*	*Prinos u kvintalima*
Kukuruz	17.670	166.960
Žito	12.658	96.410
Raž, ječam, zob	9.806	53.957
Krumpir	8.148	447.852
UVOZ		450.000 kvintala žita, kukuruza, tjestenine, riže

GOSPODARSTVO U PRIMORJU

Priobalno je područje tradicionalno bilo vezano uz svoj seoski okrug, svoje zaleđe. U Poreču i Kopru živjeli su najveći rentijeri u regiji – nekoliko obitelji koje su posjedovale stancije, podrume, pašnjake, stoku. S obzirom na to, nema podjele na privredu u zaleđu i privredu u primorju. Urbana središta mjesta su u kojima se posuđuje kapital (katkad i lihvarski), trguje se i prodaju se manufakturna i industrijalna dobra koja stižu morskim putom iz Venecije, Trsta i Rijeke. Do početka XX. stoljeća žito, riža i tjestenina stižu prije u priobalna središta, a zatim se dijele u unutrašnjosti. Isto se događa i sa soli. Prema primorskim mjestima tradicionalno su upućivani vino, stoka i drvo. U priobalju glavne su djelatnosti bile pomorstvo male kabotaže i ribarstvo, dakle u gradovima su živjeli pomorci i ribari. Neka mjesta specijalizirala su se za pomorstvo – Lošinj, Volosko i djelomično Rovinj. Na poluotoku se jedino u Rovinju pokušao slijediti primjer Lošinja i razviti plovidbu jedrilicama, ali se ubrzo odustalo od te nakane. Nakon afirmacije parnih strojeva, pomorstvo se sve više usredotočava na velika središta kao što su Trst i Rijeka. Trst je 1869. izabran za sjedište Istarskoga pomorskog udruženja.

Rovinj, Tvornica duhana 1913.

Sve u svemu, između 1800. i 1900. godine nema bitnih strukturalnih razlika. Svijet se, dakako, promijenio. Građani primorja postali su novi buržuji. U priobalju su djelovali najbolji obrtnici u regiji (krojači, šeširdžije, postolari, staklari itd.), a od 1860. zabilježeni su prvi koraci industrijalizacije, posebno u brodogradnji. Osim Pule koja je poseban slučaj, u Rovinju i Izoli utemeljene su tvornice za preradu ribe, a 1872. u Rovinju je počela djelovati i tvornica duhana koja je zapošljavala stotinjak radnika. U većim primorskim mjestima postojala su mala brodogradilišta – škverovi. Od rudarskih djelatnosti oko 1880., treba spomenuti raški rudnik ugljena u kojem je radilo otprilike 800 rudara; industrija soli u Kopru i Piranu zapošljavala je približno 4.500 radnika; u Puli se vadio silicij za staklarsku proizvodnju u Muranu; u kamenolomima Poreča, Vrsara, Rovinja i južno od Pule vadio se građevni kamen. No manji su gradovi i dalje bili uslužna, trgovačka i upravna središta.

Matteo Campitelli (1828.–1906.), osnivač Tvornice duhana Rovinj

IZMEĐU GRADA I SELA

Istarsko je društvo u XIX. stoljeću bilo pretežno ruralno. Aktivna je populacija (muškarci iznad 16 godina) Istarskog okruga (poluotok s Krasom i otocima) 1857. brojala 83.000 osoba, od kojih su 38.500 bili mali i veliki zemljoposjednici. Težaka i seoskih radnika bez imanja bilo je 23.200, a zakupaca tuđeg zemljišta 4.300. Te su tri agrarne kategorije činile 76,5% (približno 63.500 ljudi) proizvodnih snaga markgrofovije. Profesionalnih pomora-

Kopar, pučani pored lođe

ca i ribara iz tradicionalnih primorskih mjesta, od Pirana do Rovinja i Voloskog, bilo je 7.400 (8,9%), a obrtnika 4.800 (samo 5,8%). Rentijera koji su mogli živjeti od rente svojih imanja bilo je 843 (prilično, uzmu li se u obzir obilježja istarskog teritorija i poljoprivrede). Djelovalo je tada 1.276 profesionalnih službenika, 600 crkvenjaka (svećenici i redovnici), 1.200 djelatnih vojnih osoba, 271 liječnik, primalja i drugo sanitarno osoblje te 64 odvjetnika i bilježnika. Trgovaca je bilo 403, šegrta 261, a raznih slugu 2.357. Takav je bio profil istarskog društva prije modernizacije: selo navelike prevladava, a to je gospodarska, društvena i kulturna konotacija. Sedamdesetih godina XIX. stoljeća takvo se stanje počinje mijenjati, ali uglavnom u urbanim središtima priobalnog pojasa. U nekadašnjim seoskim okruzima uzgoj vinove loze sve više prevladava nad drugim djelatnostima. U nekim područjima Poreštine i Koparštine stvoreni su veliki zemljišni posjedi, gotovo latifundi (sastavljeni od više raspršenih imanja), dok su se drugdje, zbog demografskog rasta, proširila mala imanja i mikroimanja koja nisu bila dovoljna da osiguraju preživljavanje jedne obitelji. Ono što je statistika nazivala “zemljoposjednikom”, bilo je tek djelomično točno. U stvarnosti su seljaci obrađivali svoj mali posjed, ali su mnogo više radili na tuđoj zemlji – u vlasništvu gradskih rentijera ili crkvenih ustanova. U razdoblju od 1850. do 1880. došlo je do parcelacije zemljišnih posjeda i značajnih ulaganja u vinogradarstvo, što dovodi do sve veće zaduženosti seljaka i sela prema gradovima i naseljima. Zaduženost i lihvarstvo, s primjenom rastućih kamatnih stopa, povećavaju razlike između nekadašnjih obzidanih kaštela u kojima se govorilo istrovenetskim ili istriotskim jezikom i čitava niza sela i stancija u kojima se govori slovenskim i hrvatskim

narječjem. Iz takva začarana kruga pokušalo se izići osnivanjem agrarnih društava, a potom i Agrarne škole (Poreč) s ciljem uvođenja tehničkih poboljšanja u proizvodnji. Bio je to napredak, ali u znaku tehničke kulture koja se širila na talijanskom jeziku. U nekim su područjima zabilježeni uspjesi, međutim, veći dio poluotoka nije prihvatio takav oblik modernizacije. Mnogo je veći bio gospodarski i društveni utjecaj malih agrarnih štedionica koje su se počele otvarati potkraj stoljeća slijedeći modele koji su se primjenjivali u ostalim dijelovima Carstva. Štedionicama se, međutim, upravljalo prema nacionalnim kriterijima. Novčana pomoć i domaći agronomi koji su govorili hrvatski ili slovenski jezik, dovode početkom XX. stoljeća do poljoprivredne modernizacije na nacionalnoj osnovi. Tada je čak i glavni sektor regionalnoga gospodarstva bio podijeljen prema nacionalnoj logici. Takva vrsta modernizacije dovela je do još većeg razdvajanja Talijana, Hrvata i Slovenaca te razlikovanja prema mjestu boravka: selo/naselje/grad. Posljedice su bile puno jače od onih koje je donijela kulturna modernizacija.

Pula, vila Münz

U urbanim središtima priobalja stari uglednički stalež uglavnom je preživio velike promjene koje je donijela restauracija, zbivanja iz 1848. i modernizacija u povojima. Pojedine velike obitelji s kraja XVIII. stoljeća bile su još uvijek moćne i aktivne početkom XX. stoljeća, primjerice Polesini iz Poreča. Gospodarsku osnovu urbanoga vladajućeg staleža činili su zemljišni posjedi koji se još povećavaju u XIX. stoljeću. Ugled im se održao do Prvoga svjetskog rata, iako je riječ o osobama i obiteljima koje su se tek nedavno uzdignule zahvaljujući upravnoj službi ili drugim slobodnim profesijama. Treba, međutim, razlikovati situaciju u nekim tradicionalnim

gradovima kao što su Milje, Piran ili Labin, od Pule u kojoj se stvaralo potpuno novo, veliko, urbano društvo. Pula je nudila mogućnosti za pokretanje vlastite poduzetničke djelatnosti, ali i za pronalaženje posla, od najstručnijih do najobičnijih. Kopar, Poreč i drugi mikrogradovi djelovali su kao tradicionalno zatvorene sredine, ali je zato Pula uvijek bila neka vrsta ventila, mjesto koje je nudilo mnoge mogućnosti. U tom su se gradu stvorila dva paralelna društva koja nisu uvijek međusobno komunicirala: društvo djelatnih vojnih osoba i tehničkih stručnjaka koji su došli ovamo sa svih strana Carstva, i građansko društvo koje se u početku bavilo davanjem usluga da bi potom postajalo sve neovisnije, a sastojalo se od mnogobrojnih pripadnika radničke klase. I tu treba razlikovati pučane npr. Poreča, koji su radili na poljima i na moru, od proleterijata koji je nikao u Rovinju i Puli.

Naselja u unutrašnjosti Istre predstavljala su zasebnu društvenu dimenziju, različitu u odnosu na priobalne gradove i sela. Društvo u tim gradićima bilo je tijesno povezano sa svojim teritorijem, ali se (često) razlikovalo od njegovih stanovnika talijanskim jezikom i talijanskom nacionalnosti tamošnjih vladajućih staleža. Bio je to građanski stalež čije se bogatstvo temeljilo na poljoprivredi. Ta su mjesta bila uslužna središta koja su na neki način upotpunjavala sustav seoskih društava. Nacionalna osnova, pomiješana s ekonomskim interesima, odvojila je, nažalost, neka središta, primjerice Pazin ili Motovun, od svojih okruga.

PROMETNI PUTOVI

Razvoj kopnenih prometnih putova u Istri obilježio je XIX. stoljeće. Do pada Mletačke Republike prednost su imali pomorski pravci: na istarskoj je obali postojao čitav niz pristaništa iz kojih su bolje ili lošije ceste kretale prema unutrašnjosti i prema Pazinu, gdje su uglavnom završavali svi pravci. Rimska cesta koja

je vodila iz Trsta u Pulu duž zapadnog dijela poluotoka (Flavijska cesta), bila je već od srednjeg vijeka uglavnom napuštena. Dolazak austrijske vojske 1797., kao izraz kopnene sile, a i dolazak Napoleonovih trupa 1806., otvorio je ne baš jednostavno pitanje uspostavljanja efikasne cestovne mreže. Cijelo se XIX. stoljeće radilo na tome. Do 1850. modernizirane su ili izgrađene mnoge ceste, tako da su kočije mogle prometovati na čitavom poluotoku, iako će se pomorski promet održati i nakon Prvoga svjetskog rata i razvoja motorizacije. Glavni je poštanski pravac bio Trst-Kopar-Buje-Vižinada-Pazin-Žminj-Vodnjan-Pula, a postojali su i odvojak Žminj-Kanfanar-Rovinj te pravac Pazin-Rijeka i Trst-Materija-Podgrad-Lipa-Rijeka. Te su ceste uvijek brižljivo održavane. U zapadnom dijelu poluotoka, manje brdovitom, probijena je čitava mreža cesta koje su spajale Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Rovinj, Vodnjan i Pulu s okružnim selima. Istarska je željeznica od Pule do Hrpelja otvorena 1876., s odvojkom za Kanfanar i Rovinj. Godine 1902. stavljena je u funkciju *Parencana*, željeznička pruga dužine 100 km s uskim kolosijekom, koja je djelomično prolazila pored priobalnih gradića i sjeverozapadnih brežuljaka i spajala Trst s Porečom. Na tom je pravcu prometovao poznati spori vlak. Pomorski promet, teretni i putnički, nije nestao, a održavalo ga je Pomorsko društvo Trst-Istra. Kopneni putovi pridonijeli su većoj pokretljivosti stanovništva unutar regije. Mogućnost odlaska iz jednog sela u drugo, u poluurbana središta unutrašnjosti, s jednog na drugi kraj poluotoka, "smanjili" su Istru. Paradoksalno, u doba nacionalnih podjela, poluotok i njegovi stanovnici bili su međusobno povezani kao nikad prije.

Rovinj, željeznička stanica početkom XX. st.

STARI GRADOVI, NOVI GRADOVI

U XIX. stoljeću pojavljuju se razlike između malih, na neki način tradicionalnih gradova, kao što su Kopar, Poreč ili Rovinj, i velikih, novih gradova koji simboliziraju modernizaciju, kao što su Trst, Rijeka i Pula. To ne znači da u manjim gradovima nije došlo do određenog stupnja modernizacije: sredinom stoljeća Kopar nije više bio otok koji je most (u sredini mosta nalazila se kasna srednjovjekovna utvrda *Castel Leone*) spajao s kopnom, već grad okružen melioriranim zemljištem (bonifika); Poreč je izašao iz gradskih zidina druge polovice XVIII. stoljeća i novim pravcima "osvajao" kopno. Nešto slično događalo se i u Rovinju gdje je već sredinom XVIII. stoljeća nikao kopneni grad uz staru otočnu povijesnu jezgru. Novine su bile vidljive, npr. u Rovinju, na pročeljima palača sagrađenih izvan gradskih zidina. U Piranu je novost bila tramvaj koji je malo prije početka Prvoga svjetskog rata spajao gradić sa željezničkom stanicom *Parencane*, pruga s uskim kolosijekom koja je donijela napredak i mehanizaciju u gotovo sva primorska središta. U odnosu na ta mala središta, urbana struktura Trsta bila je nešto posve novo sa svojim pravokutnim tlocrtom koji se širio od Terezijanskog naselja oko staroga središta. U Puli je srednjovjekovno središte modernim pravcima spojeno s Arenom, brdašcem Sv. Mihovila (sjedište bolnice) i novim predgrađem (Monvidal, Kaštanjer). Zgrade, široke ulice, gradski perivoji, vidici

Pula, škver s kraja XIX. st.

Opatija početkom XX. st.

koje su austrijski urbanisti namjerno uveli, obilježavali su te nove urbane dimenzije i krajolike, potpuno različite u odnosu na uske venecijanske i srednjovjekovne kale. Tipični urbani krajolici Pirana, Poreča i Rovinja bili su nešto sasvim drugo. U starim gradskim jezgrama, stiješnjeni jedni uz druge, živjeli su i dalje pučani, dok su bogataši gradili svoje prostrane vile i prebivališta na novim i ozelenjenim periferijama. Protok vremena i velike promjene osjećale su se i u tim ne baš nevažnim pojavama. Urbanistički model sada su Beč i drugi veliki moderni gradovi, a ne više Venecija. Manja urbana istarska mjesta ostala su nekako visjeti između epohe koja je nestala i novog austrijskoga pozitivističkog i klasicističkog stila. Nije riječ samo o arhitekturi, već i o kvaliteti života - o postojanju higijenskih infrastruktura, primjerice. Tako je Pula imala javnu kanalizaciju, a stari Rovinj nije.

Društvo XIX. stoljeća, najprije romantizmom, a potom potragom za slikovitosti, ubrzo je te gradiće pretvorilo u turistička mjesta, kao što se, uostalom, događalo i s Venecijom. Bilo je to Sredozemlje nadohvat ruke Austrijancima. Razlika između starog i modernog uklonjena je tako što se starom pridala "moderna" vrijednost zahvaljujući kojoj staro postaje zanimljivo, slikovito. Mjesta su postala turistički privlačna i samim time nisu više bila sporedna. Bio je to početak elitnog turizma.

PULA, GRAD I POMORSKA BAZA

Moderna Pula kakvu danas poznajemo bila je proizvod točno određenoga habsburškog političkog izbora. Grad s vojnom lukom i brodogradilištem ratne mornarice trebao je predstavljati austrijsku pomorsku prisutnost na Jadranu. Prekretnica se dogodila 1856. kada je ovaj tisućljetni grad ponovno utemeljen. U više od tri stotine godina, od početka XVI. stoljeća, Pula nije uspjela vratiti stari sjaj i ponovno postići važnost koju je imala u prethodna dva stoljeća, odnosno postati središte srednje veličine na Jadranu i referentno mjesto za južnu polovicu istarskog poluotoka. Još 1850. Pula je imala jedva 1.100 stanovnika skučenih unutar srednjovjekovnih zidina. Od 1856. započeo je stalan imigracijski dotok radne snage, vojnog osoblja i čitava niza pomoćnog osoblja za raznorazne djelatnosti. Pored postojeće stare gradske jezgre ubrzano se oblikovalo novo urbano društvo. Izgradnja Pule planirana je za stolom, uz najbolja rješenja koji je tadašnji urbanizam mogao ponuditi: stari grad kojem se pripajao novi, pravokutna tlocrta, usprkos brdovitu području. Cijeli priobalni pojas od luke do Verude namijenjen je potrebama grada-tvrđave. Go-

Pula, "škola za mehaničare"

Pula, ratni brodovi

dine 1869. grad ima 10.400 stanovnika, 1880. ih je 25.100, 1890. dosegnuta je brojka od 31.600, a 1900. ima ih 36.200. Vrhunac je dosegnut 1910. sa 42.000 stanovnika, kojima treba pridodati približno 16.000 vojnika koji su službovali u gradu. Na urbanom je području, dakle, živjelo 58.000 ljudi. Usporedbe radi, te je godine Rijeka imala gotovo 50.000 stanovnika, Ljubljana 41.700, Split 21.400, a Zagreb oko 75.000. Urbana infrastruktura (ulice, stanovi, vojarne, opskrba, vodovod, energija) bila je planirana za prihvat populacije od preko 60.000 osoba. Pula je nastavila rasti do 1914. godine. S obližnjim otočjem Brijuni koje je Kuppelweiser pretvorio u središte elitnog turizma, Pula nije bila samo vojna baza, već i grad s građanskim društvom u kojem su kozmopolitizam, snažna radnička klasa orijentirana prema socijalističkim političkim programima i carska ideologija časnika živjeli zajedno s rastućim talijanskim i hrvatskim nacionalizmom. Grad je postao stjecište male i srednje buržoazije, od pravnika do trgovaca i prodavača, tzv. *škartoca*. No iako je grad bio vojna baza, to nije značilo samo slijepu disciplinu i strogost. Zahvaljujući prisutnosti najbolje vojne elite, Pula je bila i središte znanstvenog pozitivizma koji se odražavao u hidrografskim, pomorskim, geološkim, zdravstveno-higijenskim, astronomskim i meteorološkim studijama. U pulskim parkovima sadile su se biljke koje su donosili austrijski ratni brodovi s raznih znanstvenih putovanja na

Sredozemlju i oceanima. Za austrijsku mornaricu i mornare Pula je predstavljala vrata prema svijetu. U godinama prije početka rata bio je to moderan grad s automobilima, strujom, telefonima, tramvajem, prvim kinodvoranama, kazalištima, javnim kupeljima, višejezičnim reklamnim panoima, dnevnim novinama na raznim jezicima, velikim bolnicama, mnogobrojnim kavanama, restauracijama i gostionicama u koje su svraćali vojnici. Domaće je stanovništvo govorilo istrovenetskim narječjem koje je bilo zajedničko za cijelo istarsko područje, ali su se na pulskim ulicama čuli svi jezici Carstva.

Među vojnim strukturama u Puli 1900. godine nalazili su se zapovjedništvo garnizona, zapovjednistvo tvrđave (postojao je čitav sustav utvrda), artiljerijska uprava tvrđave, skladište oružja i ostale vojne opreme, pet vojarni (vidljive i danas), lučki admiralitet, lučka uprava ratne mornarice, hidrografski institut sa zvjezdarnicom, sud ratne mornarice, mornarička bolnica (današnja bolnica), župa ratne mornarice (tzv. mornarička crkva), mornaričko brodogradilište (arsenal), vojna luka, pogon za streljivo i mornarički muzej. Od civilnih struktura djelovali su milicija, žandarmerija, policija, kotarska kapetanija (za pulski kotar), industrijski inspektorat, kotarsko zdravstveno osiguranje, inspektorat za financije, katastarski ured, carinski uredi, porezna uprava, lučka kapetanija i ured za pomorsko zdravstvo, ured zavoda za mjeriteljstvo, kotarski sud, dva javna bilježnika, sedam odvjetničkih ureda, kazalište, zbirka rimskih antikviteta, javna bolnica, ubožnica, udruga liječnika, četiri ljekarne, devetnaest liječnika, dva veterinara, 31 primalja, dvije vatrogasne jedinice, razni poštanski i telegrafski uredi, dvije trgovačke luke (Pula i Veruda), komunalno društvo za proizvodnju plina, vodovod, javna klaonica, štedionica, razne zadruge, zalagaonica. U području obrazovanja djelovale su pučke škole (sa 58 učionica), šest dječjih vrtića, troje jaslica, dvije ženske civilne škole, škola za buduće nastavnike, ženska gimnazija, niža kraljevska škola ratne mornarice, viša gimnazija. Na vjerskom su planu postojali kaptol katedrale, dekanat, ordinarijat, razne župe, redovnice sv. Kajetana, redovnice Božanskog Spasitelja, redovnice Presvetog Srca Isusa i Marije, pravoslavna i evangelistička crkva.

RIJEKA U XIX. STOLJEĆU

U Rijeci je 1787. živjelo 6.000 stanovnika, ali samo sedamdeset godina poslije, 1857., ta se brojka gotovo utrostručila (15.400. stanovnika). Grad je zadržao stalan rast do Prvoga svjetskog rata: 1880. u Rijeci je bilo 21.000 žitelja, 1890. gotovo 30.000, 1900. otprilike 39.000, a 1910. dosegnuta je brojka od 49.800. stanovnika. U tridesetak godina populacija se više nego udvostručila. U XIX. stoljeću Rijeka postaje ono što je ostala do današnjih dana: važno pomorsko središte, ishodišna luka za putove koji s panonskog područja idu prema Jadranu i industrijsko središte. Već u drugoj polovici XVIII. stoljeća sagrađene su neke važne manufakture, primjerice pogon za preradu šećera. Taj trend dobiva nov uzlet nakon Napoleonovih ratova. Od 1820. do 1850. bitno se povećao broj trgovačkih i proizvodnih tvrtki. U sljedećem desetljeću, 1850.–1860. u Rijeci živi 15.000 stanovnika, a djeluje čak 65 manufaktura i dvadeset tvrtki koje zapošljavaju 5.000 radnika. Postojale su tada tvornica papira, šećerana, tvornica duhana sa

Rijeka, palača Modello

Rijeka, sinagoga

2.400 zaposlenih, manufaktura za izradu jedara, 22 brodogradilišta, tri štavionice, dvije tvornice sidra, pet mlinova (od čega dva parna), dvije tvornice tjestenine, tvornica strojeva, tri tvornice konopa, kemijsko postrojenje. Riječka industrija bila je referentno mjesto za cijelo istočnojadransko pomorstvo. Kroz riječku luku prolazila je sva trgovina žitaricama i drvom iz Hrvatske-Slavonije, Vojvodine i Mađarske. Žitarice su se uglavnom prodavale u Dalmaciji. Iz Rijeke prema unutrašnjosti prevozila se sol, šećer, duhan, kolonijalni proizvodi. Do 1873. ograničavajući je čimbenik za Rijeku nedostatak željezničke pruge do Zagreba. Izgradnja je započela tek nakon političkog dogovora između kraljevina Mađarske i Hrvatske-Slavonije. Nakon toga Rijeka bilježi nov uspon.

Do 1848./49., kao komuna i trgovačka luka, smatrana je samostalnom jedinicom u okviru Kraljevine Mađarske te dijelom tzv. Mađarskog primorja, bez ikakvih institucionalnih veza s Hrvatskom - Slavonijom. Zbog mađarske nacionalne revolucije 1848.–1849., ban Jelačić zaposjeo je grad koji postaje sastavni dio Kraljevine Hrvatske i Slavonije do 1860. i tzv. Bachova neoapsolutizma. Nakon određene demokratizacije političkog života, pokrenuta je rasprava o položaju Rijeke. Komuna je zatražila uključenje u Kraljevinu Mađarsku s određenim jamstvom vezanim uz lokalnu samostalnost. Rješenje je postignuto nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodbe 1868. prema kojoj se Rijeka kao “odvojeno tijelo” (*corpus separatum*) pripaja mađarskoj kruni. Takav je status opstao do 1918. godine.

Kao mađarska luka koja je od 1873. bila prugom povezana sa zaleđem, Rijeka je doživjela novo razdoblje velikih promjena. Uz već postojeće manufakture i tvornice, nastaju nove mehaničke industrije (Tvornica torpeda *Whitehead*, prva takve vrste u Europi), a pogotovo se razvilo pomorstvo. Luka je dodatno modernizirana i proširena novim gatovima, teretnim pristaništima, skladištima i

željezničkom stanicom koja se nalazi tik uz morsku obalu. Luka *Baross* (poslije sušačka luka) sagrađena je 1894. kao pristanište za prihvat drva koje je stizalo iz Hrvatske i Slavonije. Brojna su i sve važnija postajala brodovlasnička društva privatnog ili javnog kapitala, sa sjedištem u Rijeci. Podsjetimo na neka imena tih kompanija koje su djelovale do 1918./ 20. (prije podjele Rijeke između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca): *Ungaro-croata*, *Adria*, *Levante*, *Orijent*, *Atlantska kompanija*, *Nautičko društvo*, *Mađarska banka*, *Alfonso Riboli*, *Bernard Braun*.

Rijeka je bila posve moderan grad, stvarni proizvod XIX. stoljeća i na urbanističkom i na društvenom planu. U Rijeci nisu postojali prijašnji uglednici, već razni slojevi građanskog društva – od visoke buržoazije koja je posjedovala velika bogatstva i kapital, preko srednjeg staleža u kojem su bili upravni službenici, činovnici, pripadnici slobodnih zvanja, bankari, osiguravatelji, inženjeri i profesori, do nižeg staleža s mnogobrojnim malim trgovcima, obrtnicima, tehničarima, zdravstvenim osobljem, nižim činovnicima. Ostatak društva činila je radnička klasa, različito raslojavana, te pomorski stalež čiji su najistaknutiji pripadnici (kapetani) imovinom bili bliski buržoaziji. U Rijeci je djelovao velik broj visokoškolskih ustanova: gimnazije, više gimnazije, učiteljske škole, pomorski instituti, tehničke škole raznih razina. Ekspanziji

Rijeka, kazalište Verdi, poslije Ivan Zajc

grada nakon sedamdesetih godina pridonijela je imigracija koja je dijelom dolazila iz bližeg okruga, dijelom iz nekih talijanskih pokrajina (Furlanija i Marche), a dijelom iz Mađarske i ostalih područja Carstva. O nacionalnoj pripadnosti riječkog stanovništva vođene su mnoge rasprave s obzirom na nesigurne podatke kojima se raspolaže. Oko 1850. stanovništvo je bilo pretežno hrvatsko (ali kriteriji prema kojima se određivala pripadnost pri popisu i razlozi zbog kojih je popis sastavljen, otvaraju mnoge dvojbe), a nakon toga je poraslo talijansko stanovništvo, što zbog imigracije što zbog "nacionalizacije" (talijanizacije). U svakom slučaju, u prvom desetljeću XX. stoljeća stanovnici koju su izjavljivali da su Talijani predstavljali su 45% ukupne populacije, dok je onih koji su navodili hrvatski ili ilirski ili srpski kao materinski jezik bilo 32%. Preostalih 23% bili su Mađari (7%), Slovenci (9%), Nijemci (5%) te Česi, Poljaci, Rumunji i Englezi. Očito je to bio kozmopolitski grad s dva "fijumanska" pučka jezika – jedan venetske, drugi čakavske verzije. Osim katoličke vjere, postojale su Srpsko-pravoslavna, Grčko-katolička, Unijatska te Protestantsko-luteranska i Kalvinistička crkva. U gradu je bila prisutna i židovska zajednica.

Rijeka, riva

Početkom stoljeća u Rijeci su djelovale sve političke opcije Carstva, koje su zajedno živjele: habsburški legitimisti, mađarski nacionalisti, talijanski iredentisti, autonomaši, hrvatski pravaši, pristaše jugoslavenstva i hrvatsko-srpskog savezništva. S porastom nacionalnih pritisaka, poglavito nakon izbijanja rata, radikalizirala se nacionalno-političkih opcija u talijanskom, hrvatskom, jugoslavenskom ili autonomnom smjeru. Na kraju, nakon pada dvojne monarhije, lokalne su se snage usmjerile prema potrazi političkoga jamca, a 1918. prevagnula je protalijanska orijentacija.

NACIONALIZIRANJE MASA

Nakon 1848. postalo je jasno da će osnovno obrazovanje i opismenjavanje biti stup nacionalne svijesti određene populacije. Shvatilo je to hrvatsko i slovensko svećenstvo, kao i crkveni velikodostojnici. Težnja da se što više stanovnika obuhvati određenom nacionalnosti, "nacionaliziranjem masa", urbanih ili ruralnih, međutim, postala je sustavna pojava tek od 1870. preko pisane riječi i informacija (novine, časopisi). Borba za pravo na obrazovanje i uporabu službenog jezika bila je iznimno važna. Osnovne škole u kojima su svećenici održavali nastavu, bile su usmjerene prema širokim masama. Nasuprot tome, elita je stjecala znanje u gimnazijama. U koparskoj gimnaziji obrazovali su se najistaknutiji pripadnici istarskoga vladajućeg staleža. Hrvatskoj je strani tek 1899. odobreno osnivanje hrvatske gimnazije u Pazinu. Talijanska je strana isto tako utemeljila svoju gimnaziju u istarskom gradiću u kojem se vodila najžešća borba za osvajanje nacionalnosti pojedinaca. Mase su u stvari "nacionalizirane" od sedamdesetih godina prošlog stoljeća naovamo: "Rovinjezi" su postali Talijani, Vlasi ili Bezjaci postali su Hrvati. Tome je pridonijelo upravo osnovno obrazovanje, opismenjavanje, članstvo u raznim udruženjima – od zborova do gimnastičkih društava, kao npr. slovenski i hrvatski *Sokol*, preuzet po češkom uzoru. U Istri su se pojavila društva kao što je bila talijanska Nacionalna liga ili hrvatska Družba sv. Ćirila i Metoda, koja su organizirala osnovno obrazovanje i pokušala pridobiti one dijelove stanovništva koji se još nisu odlučili kojoj naciji pripadaju. Osjećaj nacionalne pripadnosti postajao je sve važniji, kao i identifikacija sa skupinom pripadnosti. Pozitivizam je uveo termine "rasa" i "rod"; nerijetko je nacionalizam prerastao u rasizam. S talijan-

Plomin

Plakat za Prvu izložbu Istarske pokrajine, 1910.

ske strane to se dogodilo i s vrlo visoke znanstvene razine: isticala se pretpostavljena kulturna inferiornost hrvatskog ili slovenskog dijela stanovništva, ali otrcanih fraza bilo je s obje strane. Buđenje "nacionalnih osjećaja", potaknuto daleko izvan Istre – u Italiji, Ljubljani ili Zagrebu – raskida veze među zajednicama koje su postojale u prethodnom, prednacionalnom, razdoblju. Istovremeno, svaka je teorija o nacionalnim osjećajima, nastala u glavnim kulturnim središtima (Milano, Firenca, Ljubljana, Zagreb), upravo u Istri imala svoju krajnju granicu, točku u kojoj je završavao vlastiti "nacionalni korpus", "nacionalno jedinstvo". Talijani s tog područja bili su pogranični Talijani, jednako kao i Hrvati ili Slovenci. Svaka istarska nacionalna sastavnica osjećala je važnost takve uloge koja joj je pripisana – neke vrste branika domovine.

U takvu ozračju porasla je važnost rezultata popisa stanovništva koji se provodio svakih deset godina. Pri popisu se, međutim, nije uzimala u obzir nacionalna pripadnost, već uporabni jezik. Podaci o društvenoj stvarnosti poluotoka, koje danas smatramo nesigurnim i svakako nepouzdanim, tumačili su se, a i danas se tumače, na razini Istarskog okruga u koji su bili uključeni Podgrad, Cres, Lošinj i Krk, odnosno različitih sredina u odnosu na Istru gdje su postojala pretežito talijanska, hrvatska ili slovenska područja, a i mješovita područja u kojima je tek započinjao proces nacionalnog određivanja. Prema takvim kriterijima, nakon faze uspona u razdoblju od 1850. do 1880., broj talijanskih stanovnika na razini provincije gotovo se ne mijenja, za razliku od hrvatskih u kojih je zabilježeno povećanje

do prvog desetljeća XX. stoljeća. Slovenci su živjeli u seoskim okruzima Pirana, Izole, Kopra i u samome gradu Trstu, dakle na ograničenom području, ali je njihova prisutnost bila odlučujuća pri određivanju slavenske (hrvatska i slovenska) demografske većine u regiji. Krajem XIX. stoljeća gotovo da i nisu više postojale mogućnosti nacionalnog preporoda ili asimilacije određenih skupina populacije ili određenih teritorija. Trebalo je zadržati dostignuto i pripremati nove generacije nacionalno osviještenih građana. Stvarnost je, naravno, bila puno nestalnija, obilježena velikom mobilnošću između sela i grada te prelaska seljaka u položaj najamnog radnika, kao i prelaska iz jedne "nacionalne stvarnosti" u drugu. U Puli, Rijeci i Trstu razvio se hrvatski i slovenski građanski stalež koji je počeo osporavati talijansko političko prvenstvo u urbanim sredinama.

U razdoblju od 1870. do 1914. nametnuo se i u Istri prvi oblik masovnog društva. Bilo je to sve ujednačenije društvo u pogledu jezika, identiteta (nacionalnog), običaja i navika. Proces je, međutim, tekao puno sporije nego što se možda čini, a pogotovo je sporo na selo prodirao stil života građanske klase i neka njezina obilježija. Tek nakon 1920. došlo je do promjena u načinu odijevanja, vrsti potrošnje, životnim očekivanjima, željama.

NARODNI PREPOROD HRVATA I SLOVENACA

Moderno formiranje nacije u hrvatskim i slovenskim okvirima naziva se narodni preporod, a u Istri započinje nakon 1848. i, konkretnije, od 1860. godina. Šezdesetih godina bilo je više akcija ne bi li se u pučana probudio nacionalni osjećaj: na političkom planu, preko zborova, tiska, kroz osnovno obrazovanje. Budući da u Pokrajinskom saboru Slaveni nisu bili zastupljeni, presudnu je ulogu na političkom planu imao Juraj Dobrila, po-

Vjekoslav Spinčić, političar (1848.–1933.)

rečko-pulski, a zatim tršćanski biskup. Dobrila je dobrim dijelom bio pobornik ideja đakovačkog nadbiskupa Josipa Juraja Strossmayera – smatrao je Hrvate i Slovence jednim narodom s različitim narječjima. Časopis *Naša Sloga* koji je objavljivan u Trstu od 1870., isticao je ta početna polazišta. Grad Trst u kojem je živjela brojna slovenska zajednica, postao je referentno mjesto za istarske Slovence koji su uglavnom živjeli u seoskim okruzima Kopra, Pirana i Izole. Za istarske Hrvate, Kastav je bio mjesto širenja nacionalnih ideja te mjesto iz kojega su dolazili najvažniji politički vođe. Ne može se zapravo shvatiti nacionalni razvoj Hrvata i Slovenaca ako se ne uzme u obzir teritorijalni kontinuitet između središta iz kojih su kretale ideje (Trst i Kastav) i preostalog, uglavnom seoskog, područja poluotoka.

U sjevernoj Istri selo Marezige postalo je već šezdesetih godina XIX. stoljeća utvrda slovenstva. Zbog napredovanja talijanizacije koju je provodio vladajući stalež, teže je u središnjoj Istri pronaći čisto hrvatsko naselje ili gradić. Stvorene su uglavnom pretpostavke za nacionalne sukobe u Pazinu, Tinjanu, Buzetu i drugim mjestima. Istočna obala Istre bila je gotovo potpuno hrvatska, od Mošćenica do Voloskog, ali do tih se područja teško dolazilo zbog loših prometnih putova. Teritorijalnost je od početka bila od temeljnog značenja za nacionalni razvoj, a svećenici su postali najbolji tumači toga procesa. Svećenik je učio pučane čitati i pisati i bio je posrednik preko kojega su sadržaji moderne kulture, tehnike i znanosti stizali iz urbanih središta u ruralne

sredine. Takvo je stanje trajalo približno do osamdesetih godina XIX. stoljeća.

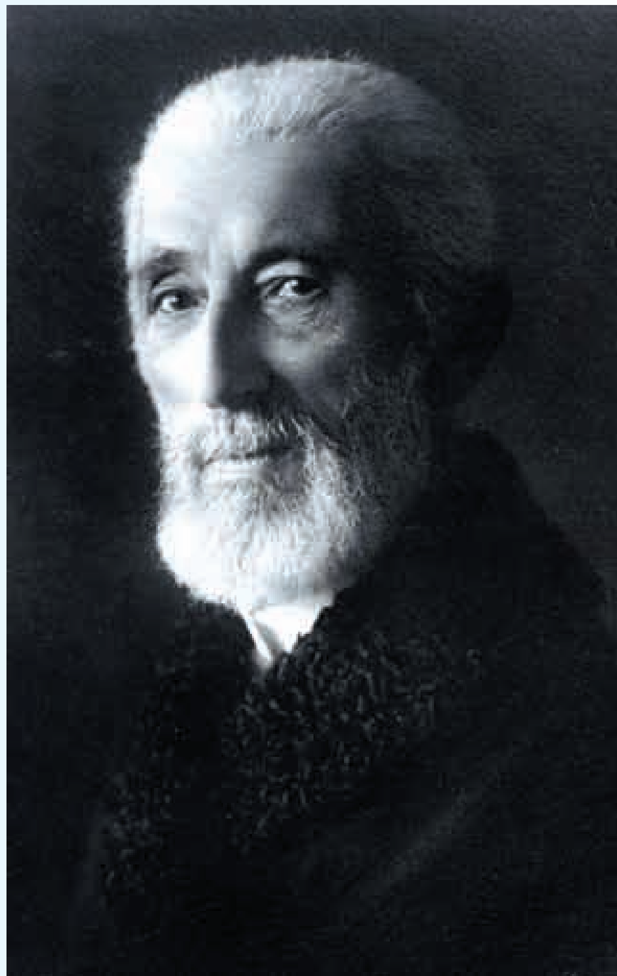
Nakon stvaranja hrvatske i slovenske političke klase, nacionalna dimenzija proširila se s civilnog života na politički. Iako je političko jedinstvo Hrvata i Slovenaca još uvijek postojalo, svaka je sastavnica toga jedinstva zasebno razvijala vlastiti nacionalni pravac koji se ostvarivao prije svega preko obrazovanja u osnovnim školama. Nakon vremena biskupa Dobrile, nove su generacije gledale na političke modele koji su stizali iz matičnih domovina: Hrvati su slijedili ideologiju pravaša i Ante Starčevića, iako je ta ideologija ostala ograničena na hrvatsku elitu i područje Kastavštine, dok je u užoj Istri prevladalo "narodnjaštvo" prema Dobrilinu modelu. Slovenci su slijedili nacionalne katoličke stranke i kršćansko-socijalne. Kraj stoljeća obilježile su borbe za više obrazovanje, razvoj i širenje poljoprivrednih zadruga i malih ruralnih štedionica te djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda.

Udruge su se širile Istrom nakon 1890. do Prvoga svijetskog rata. Osnivana su gimnastičko-sportska društva *Sokol*, zborovi, amaterske dramske skupine, limena glazba. Izlazile su tada razne novine, a u Pazinu je djelovala gimnazija. No s obzirom na brojnost Hrvata i Slovenaca u odnosu na Talijane, sve to očigledno nije bilo dovoljno. Upravni jezik koji se koristio u službenim ustanovama i dalje je bio talijanski. Stalni sukobi zbog negiranja ustavnih prava koja je jamčilo Carstvo, ubrzali su proces "nacionalizacije" hrvatstva i slovenstva.

Usprkos svemu tome, u razdoblju od 1900. do 1910. postojalo je još prilično mnogo pojedinaca i obitelji koje nisu željele prihvatiti te nove ideologije. Seosko društvo teško se poistovjećivalo s "nacionalnim korpusom" kakva su zamišljali intelektualci i građanski stalež. Selidba iz sela u grad mogla je još uvijek značiti i prelazak na drugi jezik, onaj gradski, i prelazak u drugu naciju. Istarska je situacija još uvijek bila složena i promjenjiva. Potpunom negacijom hrvatske i slovenske nacionalne individualnosti, fašizam će prekinuti mobilnost i prelazak s jedne na drugu stranu i dovesti do konačnog određivanja nacionalnosti, pridonijevši završetku procesa nacionalnog osvješćivanja Hrvata i Slovenaca u Istri.

PROUČAVANJE PROŠLOSTI

Istarska humanistička kultura XIX. stoljeća svoj je najveći doprinos dala u istraživanju povijesti, više nego u književnosti, proučavanjem srednjeg vijeka i bližega vremenskog razdoblja, ali i daleke prošlosti rimskog i predrimskog doba. Takva su dostignuća zabilježena unutar talijanskoga kulturnog ambijenta u kojem je povijesno istraživanje shvaćeno kao posebna građanska misija u obrani vlastitih nacionalnih interesa. Nemali broj povjesničara posvetio se tome radu. Nasuprot tomu, u hrvatskim i slovenskim okvirima, zbog nedovoljnih sredstava komunikacije, novina, časopisa i visokoškolskih ustanova te zbog visokog stupnja nepismenosti, politički pokretači i rijetki publicisti više su upućivali na jednostavne elemente nacionalne identifikacije kao što su jezik, običaji, navike, tradicija i sve ono što se nazivalo "po našu" i što je određivalo nacionalnu bit. Talijanski su krugovi tražili u prošlosti, unutar ustanova i kulture iz prethodnih stoljeća, kulturni legitimitet kojim bi i dalje zadržali položaj društvene elite u regiji. U prošlosti se nalazila bit talijanske tradicije. Nasuprot tomu, Hrvati i Slovenci, kao većinska nacionalna sastavnica, isticali su jezične posebitosti i slavensku tradiciju sela. Oba su modela na regionalnoj razini odražavala suprotstavljanja koja su obilježavala cijelo Carstvo, prije svega sukobe između Nijemaca i Čeha, odnosno Mađara i nemađarskih naroda. Mađari su koristili sintagmu "narodi bez povijesti", odnosno narodi koji u prošlosti nisu imali svoju kraljevinu ili neku vrstu državne zajednice koju bi priznala službena kultura. Pod tim se nazivom mislilo na Slovake, Slovence, Rumunje, Rusine i Srbe iz Monarhije. Istarski su Talijani sebe smatrali narodom s "vlastitom povijesti", a u ostalom dokumenti i materijalni ostaci to su i potvrđivali. Tematika podčinjene nacije, iako brojne i s vlastitim povijesnim diginitetom, pojavljuje se kod češke nacionalne kulture u drugoj polovici XIX. stoljeća i postaje paradigma za hrvatsku i slovensku nacionalnu kulturu koja se stvarala.

Bernardo Benussi, povjesničar (1846.–1929.)

Tradicija proučavanja povijesti postala je prepoznatljiv element talijanskih kulturnih krugova na poluotoku. Začeci takve djelatnosti datiraju još u XVIII. stoljeće djelovanjem raznih akademija (podsjetimo se važne ličnosti kao što je bio Gian Rinaldo Carli), ali se tršćanskog znanstvenika Pietra Kandlera jednoglasno (s talijanske, hrvatske i slovenske strane) smatra ocem istarske historiografije. Kandler je autor prvog i jedinog Diplomatičkoga zbornika Istre *(Codice Diplomatico Istriano)*, zbirke najvažnijih srednjovjekovnih dokumenata o povijesti Istre, te čitava niza povijesnih eseja i članaka koje je objavljivao u vlastitom časopisu *L'Istria*. Iako pripadnik talijanskoga kulturnog miljea, ostao je po strani novoga, rastućeg fenomena nacionalizma i tumačenja kulture samo u užemu nacionalnom smislu. Zbog toga mlađe generacije, zaokupljene dokazivanjem nacionalnih obilježja povijesti, nisu prihvatile njegov rad. Novi su povjesničari bili itekako aktivni na planu nacionalne propagande. Carlo Combi i Tommaso Luciani bili su među prvim iredentistima, iako je prvi autor nekih umjesnih povijesnih zapažanja, a drugi je objavio čitav niz dokumenata koji su se čuvali u Veneciji gdje je radio kao arhivar. Prvu je sintezu regionalne povijesti *L'Istria. Note storiche* (Istra. Povijesne bilješke) objavio 1879. političar Carlo De Franceschi, koji je bio aktivan u Provincijskom saboru. Njemu treba pripisati povezivanje nekih razdvojenih aspekata istarske povijesti i prvo uočavanje povijesne problematike koja je obilježila prošlost regije. Njegovo je djelo bez sumnje bilo i politički instrument, neka vrsta dokazivanja kulturne snage talijanske elite. U tom je pravcu bilo usmjereno i osnivanje *Società istriana di Archeologia e Storia patria* (Istarsko arheološko i povijesno društvo) 1884. u Poreču, koje je, međutim, godišnjim objavljivanjem vlastita zbornika *Atti e Memorie* bitno pridonijelo upoznavanju povijesti i arheologije Istre. Iako je njihovo djelovanje bilo na pola puta između kulture i politič-

ke instrumentalizacije, treba priznati da je društvo svojim radom ojačalo lokalnu historiografiju, snažnu još u vrijeme Kandlera, podignuvši je na visoku razinu ne samo u talijanskim regionalnim okvirima, već i u usporedbi s Europom. Velike zasluge za to pripadaju Bernardu Benussiju, autoru izvrsna djela o srednjovjekovnoj istarskoj povijesti, nekoliko monografskih studija o Puli i Rovinju te mnogobrojnih eseja, povijesnih i zemljopisnih priručnika. Njegovo je najvažnije djelo *L'Istria nei suoi due millenni di storia* (Dva tisućljeća povijesti Istre), objavljeno 1924. godine. Camillo De Franceschi, Carlov sin, koji je završio u zatvoru zbog iredentističkog djelovanja, jedan je od najoštroumnijih poznavalaca istarskih srednjovijekovnih dokumenata. S Benussijem je surađivao čitav niz povjesničara manjeg značenja. Benussi i drugi znanstvenici bili su veliki stručnjaci za paleografiju i diplomatiku, doktorirali su u Grazu i Beču te su pri istraživanju primjenjivali najbolje metode njemačke historiografije. Upravo u tom razdoblju, na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, postavljeni su temelji arheologije kao znanosti. Otkrivena su neka nalazišta, Nezakcij, primjerice, koja će proslaviti regiju. Na području između Pule i Poreča nije se razvio značajniji književni, likovni ili glazbeni život, već se ograničio na provincijalno ponavljanje postojećih trendova, ali su historiografija i arheologija bile sve samo ne provincijske.

XIX. STOLJEĆE IZ TALIJANSKE PERSPEKTIVE

Godine 1797. Republika *Serenissima* završava svoje tisućljetno postojanje. U primorskoj Istri, koja je bila dio "morskih posjeda" Venecije, već je počela duhovna obnova koja će se razvijati u cijelom XIX. stoljeću, sve do prvih desetljeća idućeg stoljeća. Možda djeluje predvidljivo kada se propast Mletačke Republike postavlja kao kronološka granica između kraja jednog razdoblja i početka novog u kojem na sjeveroistočnim jadranskim obalama započinje talijanski preporod (*Risorgimento*), ali treba priznati da se nova

epoha, što se tiče gospodarskog i kulturnog razvoja, počela nazirati u lokalnim okvirima, barem u mletačkome priobalnom dijelu (kao što smo prije rekli, unutrašnjost Istre, s Pazinom kao glavnim središtem, pripadala je Austriji od kasnoga srednjeg vijeka), negdje od druge polovice XVIII. stoljeća. Upravo se tada počinje ostvarivati opipljiv angažman najboljih istarskih intelektualaca u pravcu buđenja učmaloga regionalnog moralnog života. Njihov je napor usmjeren na kritičko vrednovanje domovinske povijesti i inteligentno promišljanje njezine uloge u odnosu na nacionalna zbivanja. Istovremeno se razmišlja o novim poduzetničkim inicijativama s ciljem uspostavljanja različitih gospodarskih djelatnosti koje bi omogućile regiji izlazak iz endemske recesije. Oba su ta aspekta prisutna u biografiji Giana Rinalda Carlija, kojega se danas smatra simboličnom ličnosti za nova vremena koja su se nazirala. Njegova su razmišljanja obilježila preporod, odnosno ono što se može definirati kao civilizacija preporoda. Pod tim pojmom ne treba razumijevati samo političku, institucionalnu i diplomatsku dimenziju, kao što je nekoć bilo uobičajeno, pogotovo za područje o kojem je riječ, već prije svega sveukupnost težnji usmjerenih na moralnu obnovu nacije, preoblikovanje talijanskog čovjeka, gospodarski razvoj i napredak znanosti i umjetnosti kako bi se domovina ponovno izjednačila s drugim europskim nacijama. U takvoj historiografskoj perspektivi to je jedini element zbog kojeg ima smisla baviti se Istrom u doba preporoda, s originalnim i značajnim doprinosom. Ako bismo se usmjerili samo na utvrđivanje i prikazivanje lokalne povijesti, analiza bi stala u nekoliko redaka jer se nakon prolaska Napoleonove "oluje" u istarskoj povijesti nisu dogodila tako važna zbivanja da bi se o njima pisalo u priručnicima. Talijanski je *Risorgimento* imao značajnu ulogu u europskim zbivanjima, ali da bi se shvatili bogatstvo i složenost istarske povijesti u XIX. stoljeću, treba imati na umu da se uz talijanski preporod, gotovo istovremeno, dogodio i preporod slavenskih i balkanskih naroda. U početku su se ta dva preporoda isprepletala, da bi ubrzo potom postali konkurentni i

Pasquale Besenghi degli Ughi, književnik (1797.–1849.)

suprotstavljeni jedno drugom. Takvo će stanje bitno odrediti i uvjetovati tijek zbivanja u Istri i Dalmaciji potkraj stoljeća. Sve se to događalo unutar posebne višenacionalne države kao što je bila Habsburška Monarhija koja se nalazila u središtu Europe, na točki susreta i isprepletanja latinskoga, germanskog i slavenskog svijeta. Da bi se u potpunosti shvatio slijed događaja jedne, samo naizgled jednostavne povijesti, drugorazrednog značenja s obzirom na marginalni položaj regije u odnosu na središta moći i odlučivanja: Beča, Pariza a, naposljetku, i Rima, ne možemo se ograničiti samo na analizu događanja na području između Kopra, Pazina, Opatije i Kastva. Upravo je relativna perifernost Istre dovela do toga da je poluotok postao laboratorij političkih, upravnih i institucionalnih, nesumnjivo važnih, eksperimenata. Ako se zbivanja ne analizaraju s lokalnog aspekta ili, još gore, lokalističkog, već kroz prizmu "lokaliziranja" – tendencije koja se pokušava, barem teoretski, koristiti u školskom poučavanju povijesti – shvatit će se da je poluotok izvanredan primjer i mjesto na kojemu se mogu proučavati tipični fenomeni koji su karakteristični za cijelu Europu na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Nacionaliziranje masa, iredentizam, imperijalističke težnje koje su se uvukle u sve pore istarskoga društva, ne mogu se istraživati instrumentima klasične političke povijesti, već zahtijevaju nove metode znanstvenog istraživanja koje je usavršila njemačka društvena i ustavna historiografija i francuska skupina *Annalesa*, a koje posebnu pozornost posvećuju simbolici, politici, mitovima i njihovu ideološkom iskorištavanju.

Opatija

Prvi je dokaz za naše navode dvadesetogodišnje Napoleonovo doba tijekom kojega je Istra, koja se nalazila na strateškom položaju susreta latinskoga, germanskog i slavenskog svijeta i u mikrorelacijama reproducirala složenost srednjoeuropskog prostora, promijenila više puta vladare. Sve te promjene onemogućili su vođenje bilo kakve šire politike na duže vrijeme. Bivša mletačka područja koja su 1797. postala austrijska, nakon bitke kod Austerlitza ušla su u sastav Kraljevine Italije, a 1809., nakon habsburškog poraza kod Wagrama, zajedno s Pazinskom grofovijom, Dalmacijom, Trstom, Goricom, Slovenijom, Koruškom i hrvatskom Vojnom krajinom, postala su dijelom novoutemeljenih Ilirskih provincija s Ljubljanom kao glavnim gradom. Bila je to tampon-država koju je Napoleon osmislio da bi lakše kontrolirao kritično balkansko područje. Iako je kratko trajalo, to je iskustvo bilo važno jer je priznavalo novu ulogu koju su slavenski narodi počinjali stjecati i pomaknulo političko središte Istre s priobalja u unutrašnjost poluotoka. Uz to, Francuzi su uveli u Istru i nove zakone, iako su stalno bili zaokupljeni borbom protiv podmukle gerile (kao, uostalom, i na drugim područjima *Grand Empirea*: u Španjolskoj, južnoj Italiji i Tirolu) koja je uživala podršku engleskog brodovlja, pogotovo nakon uvođenja pomorske blokade. Pomorska je blokada imala kobne posljedice za trgovinu između dviju jadranskih obala i dodatno je smanjila materijalne i praktične veze Istre s Venecijom. Novi su francuski građanski zakoni, međutim, stvorili preduvjete za modernizaciju uprave koja se, za razliku od nekih drugih dijelova Carstva, nije uspjela ostvariti zbog Napoleonova pada 1813. i 1814. godine. Postavljeni su tada temelji za razvoj novoga rukovodećeg društvenog staleža. Dovoljno je sjetiti se Angela Calafatija i nekih drugih novih ljudi, činovnika koji će poslije nastaviti graditi vlastitu karijeru pod austrijskom upravom. Uključivanje Istre u širu europsku zajednicu, nakon što je do tada bila zatvorena u ograničene okvire propadajuće Mletačke Republike, omogućilo je ne samo prodiranje novih ideja koje su stizale s one strane Alpa i mora, već je dovelo i do boljeg upoznavanja same regije izvan prijašnjih uskih obzora. Dovoljno je podsjetiti se publiciteta i velike kontinentalne raširenosti poznatih slika pulskih rimskih starina,

Antonio Smareglia, skladatelj (1854.–1929.)

koje su u doba trijumfirajućega neoklasicizma izazvale veliku pozornost, ili veliku čitanost koju su imaliNodierovi romani. Nodier je bio službenik francuske vlade u Ilirskim provincijama, a u svojim je romanima, u ranoromantičnom stilu, prikazao kao junake kraške razbojnike koji su tada djelovali u regiji. Sve su to bili propagandni kanali za Istru i njezine stanovnike. Istarska se slika kretala od klasicističkih, starorimskih uspomena do folklornog i na neki način primitivnog izgleda.

Silazak sa scene korzikanskog vojskovođe omogućava, nakon toliko burnih događanja, povratak austrijske vojske u sva mjesta područja koje je ponovno nazvano Austrijsko primorje. Središnja je bečka vlada mogla malo učiniti za razvoj istarskog društva u razdoblju od 1797. do 1805., a izbjegla je, uostalom, uvođenje drastičnih i brzih promjena na novostečenom teritoriju zbog varljivih ratnih izgleda. Radikalni reformatorski polet iz doba Josipa II. bio je u međuvremenu zamro i predan sudu povijesti. Austrija se oslonila na simpatije koje je uživala kod tamošnjeg plemstva, inače oduvijek držanog podalje od mletačkih vladara, stvarajući mu postupno sve veći prostor za napredovanje u birokratskom aparatu, tako da su ti plemići postali stupom austrijske uprave od 1814. godine. U idućem razdoblju, do revolucionarne 1848./49. godine, bečka vlada nije posvetila puno pažnje novostečenim područjima koja tada nisu imala veliku stratešku važnost: nalazila su se izvan glavnih trgovačkih tokova i bez bitnih materijalnih potencijala. No iznimka su u tom zanemarivanju pokušaji modernizacije uprave i uvođenje inovacija koje je potaknuo grof Franz Stadion. Austrijski je guverner bio jedna od najplemenitijih i najnesretnijih ličnosti visoke carske birokracije, pripadnik činovničkog staleža koji je zasnovan na strogim etičkim načelima službovanja državi, koje je postavio Josip II. Iskoristivši činjenicu da je Istra bilo razmjerno nevažna provincija unutar carskih posjeda, Stadion je

pokušao uvesti određene oblike lokalne samouprave. Da je ta reforma uspjela, mogla se primijeniti i u drugim regijama. Zamršen bi se državni sustav osnažio, a upravna decentralizacija i lokalna autonomija perifernih područja bile bi postavljene na čvršće temelje. Eksperiment nije uspio, iako je postigao zanimljive rezultate. Najvažnije je što su tamošnji upravitelji postali svjesni da mogu samostalno upravljati svojim područjem, neovisno o Trstu ili Beču. Pokušaj je, međutim, ostao nedovršen zbog otpora koji su pružali središnji i provincijski činovnici, oduvijek nepovjerljivi prema novinama, a i Stadion je pozvan na novu dužnost pa se više nije mogao time baviti. Na institucionalnom planu valja podsjetiti da je 1825. čitav istarski teritorij ujedinjen u Pazinski okrug (poslije će Pazin, zajedno s Kastvom, postati utvrdom hrvatstva). Okrug je utemeljen 1822., ali je tada obuhvaćao samo područja koja su bila carska i prije 1797. godine. Središte regije pomaknuto je prema unutrašnjosti, što je posredno pogodovalo hrvatskoj etničkoj zajednici, iako valja podsjetiti da je Pazin tijekom stoljeća bio središte habsburške Istre, tako da je za vrhovne vlasti bilo logično proširiti njegovu ulogu i na novostečene, manje sigurne, primorske posjede. Tek je 1860. donijeta odluka o preseljenju sjedišta okruga, najprije u Poreč, a potom u Pulu, u trenutku kada je politička klima bila posve različita i kada su već započele promjene u etničkim zajednicama. Na institucionalnom planu, barem na papiru, od 1816. do 1848. cijelo je Austrijsko primorje, uključivši i Istru, tvorilo zajedno s Kranjskom potpuno virtualnu Ilirsku Kraljevinu koja je, prema zamislima, trebala imati jednaku važnost kao Lombardijsko-Venetsko Kraljevstvo, s time što je ova posljednja bila stvarna. Iako je taj projekt u stvarnosti ostao na papiru, potaknuo je čitav niz dugačkih i zamršenih rasprava na vrhu i u periferiji, u koje se bar djelomično uključio lokalni rukovodeći stalež, nenaviknut na izražavanje vlastita mišljenja u vrijeme Mletačke Republike i zbog toga još više zainteresiran za javne poslove. Bio je to jedan u nizu prijedloga reorganizacije Carstva, kojim se željelo pronaći određeno rješenje za njegovu kontradiktornu i suprotstavljenu stvarnost. Ta je situacija obilježila razdoblje prije ožujskog ustava (*Vormärz*), kao i iduća desetljeća, sve do dvojne reorganizacije Carstva iz 1867.

U doba restauracije društveni i intelektualni život sve se više udaljava od Venecije koja polako propada, i okreće prema Trstu, iako istarski studenti do 1866. nastavljaju pohađati Sveučilište u Padovi. Nakon što je Carstvo izgubilo Veneto, to je postalo puno teže. Trst se u međuvremeno razvijao kao trgovačko središte zahvaljujući dalekovidnoj reformatorskoj politici koju su još u XVIII. stoljeću provodili Marija Tereza i Josip II. Utemeljenje osiguravajućih društva kao što su RAS (*Riunione Adriatica di Sicurtà*) i *Generali* te brodarske kompanije *Austrijski Lloyd* (koji je nakon 1918. postao *Tršćanski Lloyd*) u tridesetim godinama XX. stoljeća, doveli su do toga da je sjevernojadranska luka postala prirodno ishodište za istarsko društvo. Nakon što su nestale stare granice između mletačkih i habsburških posjeda, priobalni su gradići počeli održavati sve tješnje trgovačke veze s upravnim središtem regije. Mnogi Istrani sele u Trst u potrazi za boljim životom. Taj će se proces nastaviti i ojačati u drugoj polovici XX. stoljeća razvojem pomorskog prometa nakon otvaranja Sueskog kanala i potaknut novom balkanskom i sredozemnom politikom Beča nakon poraza koje je Carstvo pretrpjelo u Italiji i Njemačkoj. Novostvorene prilike omogućit će razvoj pomorstva u razmjerno kratkom vremenu zahvaljujući poduzetnosti istarskih i dalmatinskih kapetana koji su utemeljili razne brodarske tvrtke sa sjedištem u glavnom gradu Austrijskog primorja. Te su se kompanije afirmirale na međunarodnom planu, ali da država nije posredovala i spojila ih u četiri kompanije nacionalnog značenja, uništila bi ih gospodarska kriza tridesetih godina XX. stoljeća. Kretanje ljudi dovodi do sve bliskijih odnosa, ne samo poslovnih, već i ljudskih, između velikog trgovačkoga grada i priobalnih gradića te do razvoja kulturnih sklonosti, solidarnosti i zajedničke pripadnosti, uz materijalne interese. Trst je u potpunosti naslijedio jezik, pomorsku tradiciju i razvijenu trgovačku mrežu na Sredozemlju nekadašnje vladarice mora, a primjer su takva naslijeđa Mlečanin i budući barun Pasquale Revoltella koji je upravo u Trstu ostvario svoj poslovni uspjeh.

U to vrijeme postupno se razvijaju tješnji kulturni odnosi između Trsta i Istre, o čemu svjedoči i znanstveni časopis *Archeografo Triestino* koji je 1829. utemeljio Domenico Rossetti

(1774.–1842.). U podnaslovu časopisa točno je određeno da će prikupljati podatke o Trstu, Goričkoj grofoviji i Istri, a poluotoku je već od prvoga broja posvećen velik prostor. Časopis je želio potaknuti valoriziranje domovinske povijesti i razviti suradnju među znanstvenicima Austrijskog primorja. Nakon što je Rossettijev list prestao izlaziti nakon smrti osnivača, Pietro Kandler, koji je bio urednik časopisa u zadnjoj fazi, pokrenuo je svoje novine, *L'Istria*, u kojima je na moderniji i popularan način nastavio djelo svojeg prethodnika na istim programskim osnovama. U novinama koje je Kandler dobrim dijelom sam pisao, raspravljalo se o povijesnim i arheološkim temama. Oni koji su poslije proučavali časopis *Atti e Memorie* Istarskog društva za arheologiju i domovinsku povijest, prepoznali su u njemu oca moderne regionalne historiografije i postavili ga uz bok Giana Rinalda Carlija, njegova prethodnika koji je dao velik doprinos pitanjima iz ekonomije, higijene, obrazovanja, folklora, lingvistike i običaja stanovnika, ne samo urbanih, već i seoskih, pretežno slavenskih. Časopis je objavljivao i prijevode s "ilirskog" jezika radi upoznavanja te kulture i tako djelovao civilizacijski i prosvjetiteljski, što je bilo tipično za preporoditeljski moral kojemu je glavni cilj bio poticanje obrazovanja i građanskih sloboda. U Trstu je 1836. izašao prvi broj *La Faville*, časopisa koji su promovirali Valussi, Dall'Ongaro, Madonizza – koji će

Cres, luka

se istaknuti političkim djelovanjem 1848./49. i idućih godina – i Tommaseo. Unutar kulturnog kruga časopisa kolegijalno su djelovali furlanski, gorički (mladi Ascoli je ovdje objavio svoje prvo dijelo), istarski i dalmatinski pisci, koji su svojim kritičkim esejima, pregledima i prijevodima s oba jezika posredovali između njemačke i slavenske kulture. Bilo je to doba balkanskog preporoda, ilirizma i buđenja naroda koji nisu bili "bez povijesti", kao što je pogrešno rekao Friedrich Engels, već "bez države". Od srednjeg vijeka narodi u potrazi za ostvarenjem vlastite nacionalne dimenzije, živjeli su unutar austrijskih posjeda. Nakon Napoleonova razdoblja i na tragu otkrivanja pučkih kultura iz doba romantizma, poglavito slavenske kulture, ti su narodi počeli snažno zahtijevati svoja prava. Preporod slavenskih naroda koji su činili većinu seoskog stanovništva – Slovenci u sjevernom dijelu poluotoka, a Hrvati u središnjem i južnom – dovest će do postupnog zaoštravanja odnosa s venetskim stanovnicima iz priobalja, koji su u tom dijelu bili u većini. U primorju su uglavnom živjeli pripadnici srednjeg i nižega gradskog staleža, tako da se etnički i društveni sukob nakalemio na stoljetni sraz između grada i sela, koji je tipičan za povijest Italije.

Plutajući dok američkog tipa u pulskoj luci, 1867.

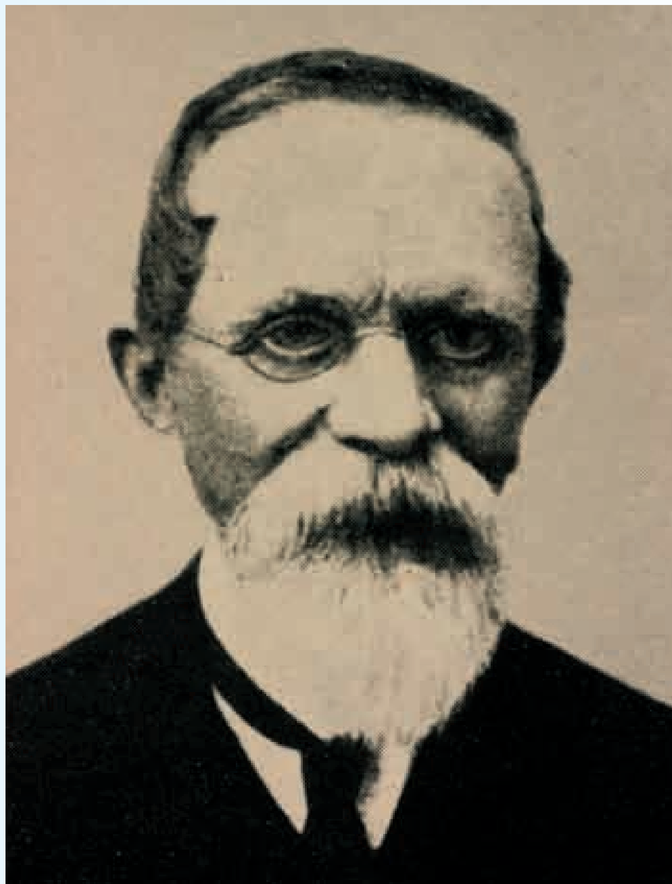
Dvadesetak godina 19. stoljeća, od 1848. do 1867., zabilježen je drastičan zaokret u civilnoj i političkoj povijesti Istre. U europskoj godini "proljeća naroda", koja se odrazila i na Habsburšku Monarhiju, Istra se s nemalim brojem dobrovoljaca uplela u borbu za neovisnost Venecijanske i Rimske Republike (u posljednjem slučaju bilo ih je, naravno, manje), kao što će se i poslije događati prigodom Garibaldijevih pothvata 1857. i 1859., ali sve u svemu većina istarskog stanovništva ostala je mirna. Trst je ostao izvan dramatičnih talijanskih zbivanja, tako da je dobio naziv "prevjeran" Austriji, iako se poslije nacionalno-liberalna historiografija, s iredentističkih i nacionalističkih pozicija, trudila dokazati suprotno. "Revolucija" iz 1848., iako je propala, bitno je odredila budući tijek događaja na cijelom sjevernojadranskom području. U radu Ustavotvorne skupštine u Beču i Kremsieru sudjelovao je i prije spomenuti koparski odvjetnik Antonio Madonizza, kao zastupnik liberalno-demokratske stranke te se osobno uvjerio u velike probleme koje je Carstvo moralo rješavati. Austrijska vlada koja se više nije mogla pouzdati u vjernost Veneta, a Venecije pogotovo, odlučila je premjestiti bazu ratne mornarice u politički sigurniju Pulu. Položaj Pule omogućavao je stratešku kontrolu pomorskih putova, a to je bilo važno nakon loših iskustava iz prethodnog rata kada je flota Sardinije prodrla sve do Tršćanskog zaljeva. Taj je izbor malo urbano središte od približno tisuću stanovnika, koje se nikada nije potpuno oporavilo od depresije u kojoj se nalazilo krajem mletačke vladavine, u svega nekoliko desetljeća pretvorio u grad s važnom lukom i vojnim brodogradilištem. Nezanemariv broj njemačkih stanovnika u Puli bitno će utjecati na ishod izbora krajem XIX. i početkom XX. stoljeća te na život u tvornicama i brodogradilištu. A razvoj arsenala dovodi do razvoja snažnog i borbenoga radničkog socijalističkog pokreta. U grad su došli živjeti i mnogi Hrvati iz unutrašnjosti poluotoka, koji su promijenili demografsku sliku Pule; posljedice takva stanja neće se odmah osjetiti, već tek nakon dužega vremenskog razdoblja. Nakon što je nadvojvoda Maksimilijan Ferdinand, mlađi brat cara Franje Josipa, postavljen za vrhovnog zapovjednika ratne mornarice, došlo je do germanizacije komandnih kadrova i napredovanja Hrvata u niže

vojne činove. Hrvate se smatralo pouzadnijima i vjernijima od Talijana, iako je uporabni jezik na brodu još dugo bio venetsko narječje. Tijekom dvogodišnjega revolucionarnog razdoblja izišla je na vidjelo etnička pukotina koja je nastala u bivših mletačkih podanika. Slavenski se dio stanovništa nije odazvao na pozive nekadašnjega glavnog grada jer su bili nepovjerljivi i sumnjičavi prema Republici koja je više bila usmjerena prema talijanskoj kraljevini nego prema ponovnoj izgradnji nekadašnjega provjerenog i višenacionalnog jadranskog *Commonwealtha*. Jačali su ideali austroslavenstva i jugoslavenstva, a pažljiv i oštrouman promatrač kao što je bio Tommaseo, koji je tada obnašao važnu dužnost u vladi Venecijanske Republike, odmah je to uočio i shvatio moguće posljedice za širenje talijanstva na jadranskom području.

Gubitkom Veneta nakon rata 1866. i pomicanjem granica neprijateljske Kraljevine Italije do Austrijskog primorja, Istra je za bečku vladu postala veoma važna. Takva strateška razmišljanja dovode do dodatnog jačanja pulske baze i izgradnje pruge prema Trstu. Vojnom logikom izabrana je trasa koja je prolazila unutarnjim dijelom poluotoka da bi se izbjegli napadi i moguća bombardiranja s mora. To je rezultiralo boljom pove-

Veliki Brijuni, hoteli

Tommaso Luciani, znanstvenik i političar (1816.–1894.)

zanošću zaleđa s primorskim gradovima i većom imigracijom iz unutrašnjosti, što je izazvalo duboke promjene demografskog i etničkog sastava stanovništva te raspad stoljetne, ustaljene ravnoteže, ali i pokretanje dugoročnog programa gospodarskog razvoja regije radi pridobivanja vjernosti populacije prema dvojnoj monarhiji. U većim primorskim mjestima niču tako rovinjska Tvornica duhana, prehrambene industrije i tvornice konzervi, a u Portorožu, Poreču, na Brijunima i u Opatiji pokrenut je i turizam. Uvjeren u važnost tog područja za sigurnost južnih granica države, Carl von Czörnig, visoki carski činovnik i ugledni proučavatelj povijesti Goričke i Gradiške grofovije, razradio je detaljan projekt turističke i kulturne valorizacije Austrijskog primorja da bi potaknuo veće investicije kapitala i sredstava. Središnja Komisija za zaštitu kulturne baštine, koja je utemeljena na njegov poticaj, pokrenula je uspješna arheološka iskapanja u Akvileji, Poreču u Puli, kojima se pojačalo zanimanje za tu zonu. Tom se razboritom i moderno koncipiranom programu, kojim se željela potaknuti odanost puka prema dvojnoj monarhiji u trenutku jačanja iredentističkih napetosti nakon ujedinjenja Kraljevine Italije pod obitelj Savoia, spretno suprotstavila talijanska intelektualna elita, promičući čisto kulturni iredentizam koji je, međutim, poštovao postojeći društveni poredak. Takvo je ponašanje talijanske elite bilo jedino moguće rješenje nakon suzdržane politike iz 1861. (poznati Porečki sabor s natpisima “nitko” na listićima), kada nisu izabrani provincijski zastupnici u bečki *Reichsrat* (Carsko vijeće), utemeljen carskom diplomom u listopadu 1860., koji je pokrenuo proces ustavnih reformi države. Sve nade o nekom talijanskom “oslobađanju” raspršile su se nakon rata 1866. i postupnoga diplomatskog približavanja Italije i Austro-Ugarske, koje je 1882. dovelo do potpisivanja Trojnog saveza zajedno s Njemačkom.

U Trstu je 1869. obnovljen slavni Rossettijev *Archeografo Triestino* radi promicanja točne i dokumentirane povijesti Austrijskog primorja, a u Istri je 1884. utemeljeno Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest – aktivno i dandanas, kao uostalom i tršćanski časopis – čiji je glavni cilj objavljivanje svih dokumentarnih i materijalnih izvora koji bi nepobitno dokazivali rimsku i venecijansku pripadnost tih teritorija, protiv svakog pokušaja ograničavanja nacionalnih prava. Pozivanje na te dokaze dobiva i jezičnu argumentaciju kada je 1863. gorički lingvist Graziadio Isaia Ascoli, profesor na Akademiji za znanost i književnost u Milanu, stvorio sretni neologizam *Venezia Giulia* (Julijska Venecija) kojim se označavalo tadašnje područje Austrijskog primorja. Profesor Ascoli taj je svoj "izum" predlagao kao strogo jezični i historiografski pojam te o njemu više puta raspravljao u časopisu *Archivio glottologico italiano* (Talijanski glotološki arhiv) koji je pokrenuo 1872. godine. U časopisu je objavljivao brojne tekstove rodoljubna sadržaja. Takva prerada iredentističkih mitova, koja nije oklijevala izokrenuti povijest stoljetne mletačke vladavine – nikad mirno prihvaćena kao što se željelo prikazivati – prenošena je kroz školski sustav koji se nalazio u rukama Talijana sve do izbornih reformi 1907. godine. Reforme su proširile glasačko pravo i na parlamentarne izbore i legalno otvorile put brzom rastu Hrvata i Slovenaca koji su do tada bili ograničeni sustavom imovinskog cenzusa koji je pogodovao Talijanima.

Drugo važno središte kulturnog iredentizma bila je *Lega Nazionale* (Nacionalna Liga), utemeljena 1891., te društvo *Dante Alighieri* koje ju je podržavalo iz Italije. Uslijedila je snažna i učestala kampanja s proslavama povijesnih zbivanja, društvenih zabava, naizgled sportskih događanja kojima se željelo učvrstiti talijansku etničku zajednicu na nacionalnim vrijednostima. Na suprotnoj se fronti događalo isto, s jednakim zalaganjem i sličnim sredstvima. Obje su etničke zajednice raspolagale temeljito raširenim novinama u stalnom rastu, a ne treba zanemariti ni propagandnu vrijednost dobro pripremljenih posjeta važnih ličnosti nacionalne kulture, kao što su bili Carducci, De Amicis i D'Annunzio, "neoslobođenoj" braći da bi na opipljiv način osjetili bliskost i solidarnost domovine.

Iredentistički pokret, s liberalno-nacionalnom strankom na čelu, bio je tako snažan da je izazvao velike teškoće internacionalističkim političkim organizacijama – katolicima i socijalistima – koje nisu imale primjeren ideološki odgovor kojim bi se uspješno suprotstavljale nacionalističkim izazovima, što se, uostalom, i dokazalo pri izbijanju Prvoga svjetskog rata. Dodatna zamršenost toga odnosa proizlazila je iz stava Crkve. Snažno ukorijenjena u slavenskom svijetu gdje je promicala materijalni i duhovni preporod kao i potpunu privrženost Habsburzima, najsigurnijim zaštitnicima katoličke vjere i slavenskih interesa, Crkva je s nepovjerenjem i neprijateljstvom gledala na talijanske stanovnike koje je smatrala produženom rukom Savojske Monarhije, liberalne, protuklerikalne i masonske, "progoniteljice" pape, zatvorenog u Vatikanu.

Politička utakmica, nakon prije navedene izborne reforme, stvara talijanskim stanovnicima poteškoće zbog napretka dviju preostalih etničkih zajednica. Brojčana zastupljenost u regional-

Pula, hotel Rivijera

noj skupštini i općinskim skupštinama bila je neriješena. Prošlo je razdoblje jednostavne asimilacije slavenskih urbaniziranih seljaka. U Puli i Pazinu došlo je do afirmacije nižeg i srednjeg hrvatskoga građanskog staleža. S takvim stanjem u regiji, bečka vlada usmjerila se na potpuno priznavanje slavenske etničke zajednice i dodatno smanjenje važnosti talijanske koja je izgubila društvenu hegeomoniju i koja je bila malobrojnija u ukupnim okvirima Carstva. Kratkovidnost austrougarskoga rukovodećeg staleža, poglavito vojnih i diplomatskih krugova, onemogućila je obnovu Carstva na demokratskim i federalnim osnovama i oduzela manevarski prostor onim intelektualcima, a među njima su bili i Talijani okupljeni oko časopisa *La Voce,* kao Scipio Slataper, Angelo Vivante, braća Carlo i Giani Stuparich, koji su promišljali miran razvoj i preobražaj dunavske monarhije prema federalnom modelu Švicarske ili Sjedinjenih Američkih Država. Takav razvoj događaja priželjkivao je i sam Ascoli – koji je pamtio lekciju Carla Cattanea – u mnogim svojim napisima i političkim osvrtima o "jadranskom pitanju".

Iredentizam je uvelike pridonio ulasku Italije u rat u svibnju 1915., ali sukob za "oslobađanje" stanovnika Trentina i Julijske Venecije pripremao je teren za nove iredentizme, ovaj put slavenske, usmjerene protiv rimske vlade koja je bila potpuno nepripremljena za rješavanje otvorenih pitanja u novostečenim provincijama Kraljevine Italije. Fašizam je u svojoj ludosti pokušao te probleme riješiti samo uz upotrebu i primjenu sile na svim područjima društvenog života.

VIŠENACIONALNO CARSTVO

Kada se istarska povijest promatra kroz prizmu nacija, nacionalnosti i nacionalnih suprotstavljanja na političkom planu, često se zaboravlja da je Istra bila dijelom velikog i složenoga višenacionalnog carstva, a da su istarski problemi bili istovjetni onima cijele Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske Monarhije, nakon 1867. godine. Uz nacionalne ideologije, supostojala je i carska ideologija u koju su vjerovali vojni kadrovi i visoki činovnici. Za njih je pripadnost Habsburškoj Monarhiji i duga srednjoeuropska tradicija bila važnija od modernog osjećaja nacionalne pripadnosti. Oklopnjača austrijske ratne mornarice *Viribus Unitis* u svojem je imenu simbolizirala savezništvo različitih ljudi i jedinstvo svih podanika u obrani Carstva na moru. U pulskoj uvali potopio ju je talijanski desantni odred. Njezin kraj simbolizira kraj priželjkivanog, a nikad ostvarenog jedinstva. Ako se pažnja usmjeri samo na nacionalnu povijest, lako se može smetnuti s uma proces modernizacije koji je ostvaren za vrijeme Austrije: porezni sustav, putovi, uniforme žandara, jedinstvena kuhinja sa-

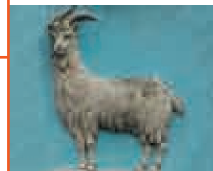
Most Parenzane

stavljena od mnogih srednjoeuropskih kuhinja, stijegovi, slike u vilama, namještaj, javne zgrade, palače, klasicizam s kraja stoljeća, glazba, građanske navike, željeznica, brodovi, kult carske ličnosti, mješavina jezika, ali i znanost, pozitivizam, zemljopisne karte i katastarske mape, metrički sustav primijenjen 1873., automobili, telefoni, telefonski imenici, plin, gradska rasvjeta, bolnice (mnoge u upotrebi i danas), perivoji, nedjeljni izleti, piknici, orkestri na trgovima, limene glazbe, vatrogasci, primalje i još mnogo toga. Austrija je bila i sve to.

Šesto Poglavlje

DVADESETO STOLJEĆE (1918.–2006.)

1. TALIJANSKO RAZDOBLJE (1918.–1943.)

NOVA SUVERENOST – Italija – Jugoslavenska opcija – Stanje 1918./19. – Hrvati i Slovenci – Jugoslavenski zahtjevi – D'Annunzio u Rijeci – Julijska krajina – PRVO POSLIJERATNO RAZDOBLJE – Utjecaj talijanskog poretka – Istarski problemi – Političke snage – Liberalno–nacionalna stranka – Socijalisti – Hrvatsko–slovenska stranka – Inojezični stanovnici – Nove provincije – Komisija za Julijsku krajinu – Talijanska jednolikost – DRUŠTVENE NAPETOSTI I POJAVA FAŠIZMA – Radnički nemiri – "Labinska Republika" – Julijski fašizam – Skvadristi – Širenje fašizma

Koza, simbol Istre (Pula, zgrada Fakulteta)

– Kraj tolerancije – Izbori 1921. godine – 1922. g.–1923.: Istarska provincija – Izbori 1924. godine – FAŠISTIČKA DRŽAVA – Kraj političkog suprotstavljanja – Nacionalna represija – Gospodarska kriza – Selo: proletarizacija i klijentelizam – Emigracija i kriminalitet – Intervencija države – Rudnici – Talijanski građanski model – Fašizacija – Antifašizam – Struje unutar istarskog fašizma

2. DRUGI SVJETSKI RAT

Napad na Jugoslaviju – Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj – Represija protiv partizana – Jugoslavenski partizani – Oslobođenje Hrvata i Slovenaca – Komunisti – 8. rujna 1943. – Nasilje i fojbe – Revolucija – Obezglavljivanje elite – Pripajanje Istre jugoslavenskim republikama – Talijanski pokret otpora – Talijansko-slavensko "bratstvo" – Rijeka – Položaj talijanskih komunista – Njemačka okupacija – Jugoslavenska narodna armija – Talijanski dobrovoljci – Istarski partizani – Jugoslavenska propaganda – Trst – Proljeće 1945. – Konačni obračun – Zona A i zona B – Granice

3. JUGOSLAVENSKO RAZDOBLJE (1945.–1991.)

NOVI POREDAK – Sovjetski model – Narodna vlast – Staljinistička faza – "Izgradnja socijalizma" – Egzodus – Preostali stanovnici i njihova prilagodba – 1948. godina – Nova nacionalna jednolikost – Obrazovanje – Jugoslavenska imigracija – JUGOSLAVENSKI MODEL – Samouprava i radničko samoupravljanje – Federalizam – Liberalne reforme – Odnosi s Italijom – Granica – Upravno uređenje – Gospodarski razvoj – Privredna suradnja – Turizam – Standard – Društvene promjene – Talijanska manjina – Kulturna scena – Nacionalni odnosi – Osimski sporazum – Udruženi rad i općine – 1980. i recesija – Demokratizacija – Zbivanja 1990./91.

4. SLOVENIJA I HRVATSKA

1991. godina – Stranke u hrvatskom dijelu Istre – Regionalizam – Slovenska Istra – Put prema Europskoj uniji

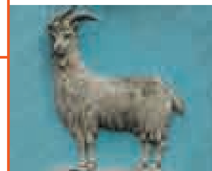
Dvadeseto stoljeće u Istri obilježili su totalitarni režimi te ideološka i nacionalna isključivost. Dvije su povijesne faze totalitarizma, a podudaraju se s poviješću suverenih država Kraljevine Italije i socijalističke Jugoslavije. Između njihove vladavine bilo je dvadeset mjeseci rata i njemačke okupacije. U Istri političke konfrontacije nije bilo od 1925. do 1990./91. Nacionalno suprotstavljanje koje je obilježilo politički život do 1914. postupno je nadomjestilo radikalno negiranje "drugog" naroda ukidanjem osnovnih prava nacionalnog izražavanja Slovenaca i Hrvata (1925./29.–1943.) ili "potiskivanjem" nacionalnih prava Talijana koji su primorani na izgnanstvo i svedeni na manjinu. Na polovici toga stoljeća, 1945., završio je rat, ali to je i godina konačne odluke za mnoge Istrane koji su odabrali put u egzil. Promjena na nacionalnom, jezičnom i kulturnom planu, koja se dogodila u primorskoj, sjevernoj i zapadnoj Istri, bez presedana je u povijesti regije. Od 1945. do 1947. u Istri je nestao građanski stalež, što se itekako odrazilo na društveni, a pogotovo na kulturni razvoj.

Na kraju svakog od dvaju svjetskih ratova Istra je bila predmet spora: istočna granica Italije, zapadna granica Slovenije i Hrvatske. To je bila sudbina pograničnog područja. Teška sudbina jer se htjela nametnuti nacionalna jednolikost tamo gdje je postojala višeslojnost nacionalnog identiteta. Svaka je država željela na granicama odrediti svoju nacionalnu bit, a Istra nije izbjegla podvrgavanje takvim namjerama. Rješenje je nametnuto odozgo, diplomatskim diktatima, ali je u regiji naišlo na gorlji-

ve pristaše koji su potaknuli sukobe na lokalnoj razini. Svaka je istarska zajednica pretrpjela podjelu na "ove i one", a najkritičniji trenuci bili su obilježeni okrutnim osvetama. Nakon razdoblja nacionalnih žestina i ideologija, ostalo je sjećanje na nepravde i zločine, na takozvane tamne stranice povijesti. Pažljiva povijesna istraživanja dokazuju da je riječ o složenim pojavama koje se ne mogu svesti pod zajednički nazivnik "plemenska mržnja", "vjekovni sukobi" i slična pojednostavnjenja.

Dvadeseto je stoljeće, međutim, bilo i stoljeće napretka. Zbog mržnje koja se javljala ovisno o nacionalno-kulturnoj točki gledišta, nacionalna je povijest zaboravila istaknuti koliko duboko se Istra promijenila u razdoblju od 1930. do 1980., ali ne samo zbog egzodusa. Industrializacija i općenito modernizacija nikad nisu prestale, mijenjajući običaje, stavove i očekivanja stanovništva. Kao i drugdje, to je proces koji je u tijeku, proces koji je u godinama pojednostavnjenih i nesmotrenih špekulacija doveo do promjena u izgledu obale i unutrašnjosti poluotoka, s nesagledivim posljedicama za okoliš. Nastali demografski i društveni preobražaj, promjene u strukturi gospodarstva ostavljaju za sobom Istru koju će mlađe generacije teško moći i zamisliti.

1. TALIJANSKO RAZDOBLJE (1918.–1943.)

Italija

Nova suverenost

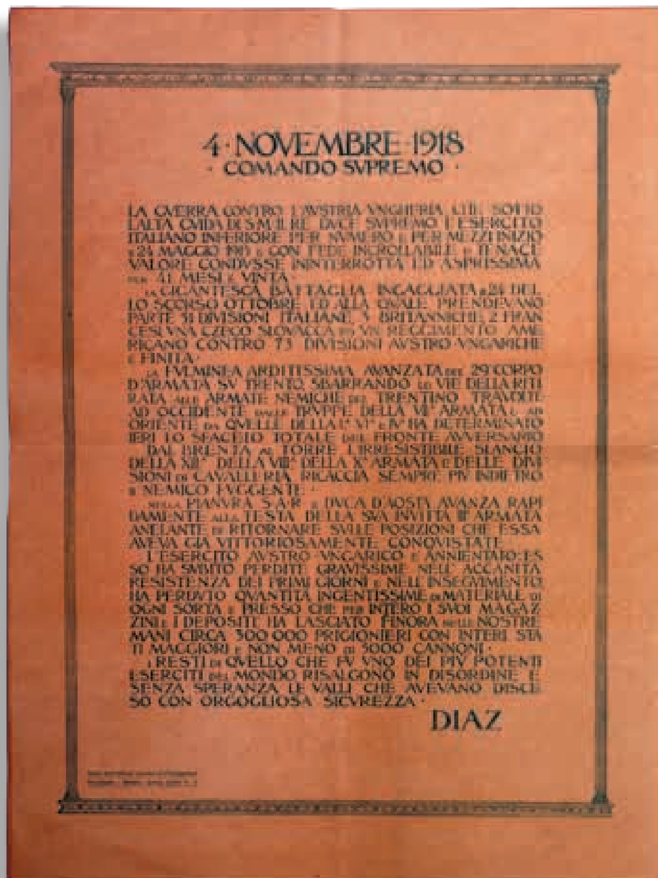
Kraj Prvoga svjetskog rata dočekan je s olakšanjem u Istri, prije svega zato što se svojim domovima vratilo približno 10.000 ljudi koji su bili evakuirani iz južnih dijelova poluotoka u razdoblju od 1915. do 1917. godine. Na temelju Londonskog sporazuma 1915., nakon što je u studenome 1918. stupio na snagu prekid vatre između Italije kao pobjedničke sile i Austro-Ugarske, talijanska je vojska uspostavila nadzor nad Istrom i sjevernom Dalmacijom. Dok su se na Mirovnoj konferenciji u Parizu vodili pregovori o poslijeratnom uređenju regije, u Istri i u Zadru uspostavljena je izvanredna, privremena uprava koja je tekla u tri faze. Od studenoga 1918. do srpnja 1919. ustanovljena je talijanska *vojna uprava* na čijem se čelu nalazio, za područje Julijske krajine, general Petitti. U srpnju 1919., na temelju odluke talijanskog, Nittijeva kabineta, utemeljen je *Središnji ured za nove provincije,* kojem su podređena dva generalna civilna komesarijata (jedan za Julijsku krajinu, drugi za Tridentsku Veneciju), kojima su na lokalnom planu bili podčinjeni civilni okružni komesarijati. U studenome 1920., nakon ratifikacije Rapallskog ugovora, stupila je na snagu uredba o pripajanju, kojom su od početka 1921. Julijska krajina, pa dakle i Istra, formalno-pravno postale sastavni dio Kraljevine Italije. Taj je sporazum štitio talijansku manjinu koja je ostala živjeti u Jugoslaviji (Dalmaciji), ali nije nudio nikakva jamstva Hrvatima i Slovencima u Italiji.

Dolazak talijanske vojske u Pulu 1918.

Jugoslavenska opcija

U trenutku konačnog pada austrougarske uprave (listopad 1918.), u Trstu, Rijeci i Puli osnivaju se određena vojna tijela i politički odbori koji su bili povezani s *Vijećem južnih Slavena* iz Austro-Ugarske Monarhije, sa sjedištem u Zagrebu. Njihov je plan bio stvaranje neovisne države južnih Slavena ili spajanje s Kraljevinom Srbijom, odnosno stvaranje države koja će potom postati Jugoslavija. Došlo je do nemalog broja sukoba između proslavenskih snaga i lokalnih komunalnih vlada koje su bile naklonjene talijanskoj opciji. U svakom slučaju, dolazak talijanske vojske prekinuo je njihovo djelovanje. Talijanske su trupe dočekane s oduševljenjem u većini priobalnih gradova (mnogo je Talijana smatralo taj čin "oslobođenjem"), a sa zabrinutošću ili ravnodušno u selima u unutrašnjosti poluotoka. U prvim tjednima i mjesecima nakon pada Austrije, političke napetosti i suprotstavljeni nacionalizmi (talijanski, s jedne, i hrvatsko-slovenski, s druge strane), koji su obilježili život u regiji do 1914., dodatno su se zaoštrili. Stanje koje je samo po sebi bilo osjetljivo, još su više otežavale vijesti koje su stizale s Mirovne konferencije u Versaillesu. Zahtjevi i položaj talijanske strane bili su nespojivi s težnjama novonastale države Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS).

4 · NOVEMBRE · 1918
· COMANDO SVPREMO ·

LA GVERRA CONTRO L'AVSTRIA-VNGHERIA CHE, SOTTO L'ALTA GVIDA DI S.M. IL RE, DVCE SVPREMO, L'ESERCITO ITALIANO, INFERIORE PER NVMERO E PER MEZZI, INIZIÒ IL 24 MAGGIO 1915 E CON FEDE INCROLLABILE E TENACE VALORE CONDVSSE ININTERROTTA ED ASPRISSIMA PER 41 MESI, È VINTA.

LA GIGANTESCA BATTAGLIA INGAGGIATA IL 24 DELLO SCORSO OTTOBRE ED ALLA QVALE PRENDEVANO PARTE 51 DIVISIONI ITALIANE, 3 BRITANNICHE, 2 FRANCESI, VNA CZECO-SLOVACCA ED VN REGGIMENTO AMERICANO CONTRO 73 DIVISIONI AVSTRO-VNGARICHE, È FINITA.

LA FVLMINEA ARDITISSIMA AVANZATA DEL 29° CORPO D'ARMATA SV TRENTO, SBARRANDO LE VIE DELLA RITIRATA ALLE ARMATE NEMICHE DEL TRENTINO, TRAVOLTE AD OCCIDENTE DALLE TRVPPE DELLA VII^a ARMATA E AD ORIENTE DA QVELLE DELLA I^a, VI^a E IV^a, HA DETERMINATO IERI LO SFACELO TOTALE DEL FRONTE AVVERSARIO.

DAL BRENTA AL TORRE L'IRRESISTIBILE SLANCIO DELLA XII^a, DELLA VIII^a, DELLA X^a ARMATA E DELLE DIVISIONI DI CAVALLERIA, RICACCIA SEMPRE PIV INDIETRO IL NEMICO FVGGENTE.

NELLA PIANVRA S.A.R. IL DVCA D'AOSTA AVANZA RAPIDAMENTE ALLA TESTA DELLA SVA INVITTA III^a ARMATA, ANELANTE DI RITORNARE SVLLE POSIZIONI CHE ESSA AVEVA GIÀ VITTORIOSAMENTE CONQVISTATE.

L'ESERCITO AVSTRO-VNGARICO È ANNIENTATO: ESSO HA SVBITO PERDITE GRAVISSIME NELL'ACCANITA RESISTENZA DEI PRIMI GIORNI E NELL'INSEGVIMENTO HA PERDVTO QVANTITÀ INGENTISSIME DI MATERIALE DI OGNI SORTA E PRESSO CHE PER INTERO I SVOI MAGAZZINI E I DEPOSITI. HA LASCIATO FINORA NELLE NOSTRE MANI CIRCA 300 000 PRIGIONIERI CON INTERI STATI MAGGIORI E NON MENO DI 5000 CANNONI.

I RESTI DI QVELLO CHE FV VNO DEI PIV POTENTI ESERCITI DEL MONDO RISALGONO IN DISORDINE E SENZA SPERANZA LE VALLI CHE AVEVANO DISCESO CON ORGOGLIOSA SICVREZZA.

DIAZ

Proglas generala Diaza o završetku rata 4. studenoga 1918.

Stanje 1918./19.

Za Istru i Rijeku, kao i za mnoga druga nacionalno mješovita područja u Europi, kraj Prvoga svjetskog rata bio je prijelomni trenutak. Problemi koji su nastali nisu bili vezani samo za mirovni ugovor, već za čitav niz političkih, institucionalnih, gospodarskih, društvenih i nacionalnih pitanja, kao i za potrebu opće obnove moralnih i civilnih vrijednosti istarskog društva. Stanje nacionalnih sastavnica Istre, koje se razvilo u razdoblju od 1870./80. do 1914., nije se uopće promijenilo. Nakon rata, 1918., talijanski je element okarakterizirao sve gradiće priobalja od Trsta do Pule te Labin i Rijeku kao najudaljenije lokalitete i

veća mjesta u unutrašnjosti poluotoka. U tim područjima, društvena elita sačinjena od pripadnika građanskog staleža i uglednika (zemljišnih posjednika), držala je političku i gospodarsku vlast, a politički je pripadala Liberalno-nacionalnoj talijanskoj stranci. Radnička klasa regije, koja je prije bila usmjerena prema austrijskoj Socialdemokratskoj stranci, slijevala se u talijansku socijalističku stranku. Hrvati su bili prisutni u većem dijelu unutrašnjosti Istre, nekim manjim priobalnim mjestima i na kvarnerskom području. I u ovom su slučaju pripadnici građanskog staleža u nastajanju (trgovačkog i profesionalnog), koji su s političkoga, gospodarskog i kulturnoga gledišta bili pripadnici Hrvatsko-slovenske stranke, gledali s velikim zanimanjem na stvaranje države južnih Slavena, uz podršku imućnijih seljaka i svećenstva. Slovenci su bili prisutni u nekadašnjemu Koparskome seoskom okrugu, u Trstu i na istarskom Krasu, sa ruralnim slojem, urbanim proletarijatom i nastajućim građanskim staležom, a raspolagali su s političkim i gospodarskim strukturama koje su se konsolidirale prethodnih desetljeća. Hrvati i Slovenci djelovali su preko Hrvatsko-slovenske stranke i društva *Edinost* (koje je okupljalo liberalnu buržoaziju i pripadnike kršćansko-socijalne orijentacije). Političko djelovanje Hrvata i Slovenaca ostvarivalo se i sudjelovanjem u socijalističkom pokretu. Istra (uključivši Trst) bila je jedino područje na kojem je u stvarnosti, duže vrijeme, postojala hrvatsko-slovenska politička suradnja. To je okvirna razdioba nacionalnih sastavnica u regiji; jasne po-

Hrvati i Slovenci

Vlak "Parenzane"

djele nije bilo (niti je moglo biti) jer su mnoga mjesta bila nacionalno mješovita, primjerice u dolini rijeke Mirne. Bez obzira na kritičke primjedbe upućene austrijskom popisu stanovništva iz 1910., na teritoriju koji je obuhvaćala Istra kao upravna jedinica (uključivši istarski Kras, Kastav, Krk, Cres i Lošinj), te je godine, na temelju *uporabnog jezika*, zabilježeno da je 41,6% stanovništva govorilo hrvatskim jezikom, 36,5% talijanskim, 13,6% slovenskim i 3,3% njemačkim. Ti su postoci znakoviti, a vrijedili su zasigurno i 1918., međutim ne pokazuju složenost stvarnoga stanja (prevladavanje talijanskog elementa na sjevernom i zapadnom priobalju te u urbanim središtima; prevladavanje hrvatskog stanovništva u unutrašnjosti poluotoka, u istočnom dijelu i na otocima; prevladavanje slovenskog življa u sjevernom dijelu unutarnje Istre i na Krasu; brojne mješovite, hibridne zone obilježene suživotom).

Jugoslavenski zahtjevi

Stvaranje Kraljevine SHS u prosincu 1918. rasplamsalo je talijansko-slavenske odnose, s time što to više nisu bili samo lokalni sporovi (Istra, Trst, Dalmacija), već sukobi između dviju suverenih država. Obje su strane tražile potpunu suverenost nad Istrom koja je postala zadnja granica od koje se nije moglo odstupiti (jugoslavenski zahtjevi, temeljeni na etničkim kriterijima, obuhvaćali su cijelo područje Julijske krajine sve do rijeke Soče). Diplomatski su pregovori vođeni uza snažnu nacionalističku propagandu s obje strane, koja je utjecala na javno mišljenje i raspirivala strasti. Za mirovnim stolom "jadransko pitanje" riješeno je dodjelom Istre i Zadra Kraljevini Italiji. To je bilo manje od onoga što je Italiji obećano Londonskim sporazumom. U

D'Annunzijev dolazak u Rijeku (rujan 1919.)

Italiji se širio osjećaj nezadovoljstva takvom odlukom, koji je doveo do stvaranja mita o "okrnjenoj pobjedi". U takvoj se političkoj klimi postavilo pitanje Rijeke. Talijansko nacionalno vijeće grada glasalo je u listopadu 1918. za pripajanje Rijeke Italiji, što nije bilo predviđeno Londonskim sporazumom, a Hrvatsko nacionalno vijeće donijelo je odluku o pripajanju Nacionalnom vijeću Hrvata, Slovenaca i Srba iz Austro-Ugarske Monarhije. Gradske političke snage bile su naklonjene Italiji, ali je došla do izražaja i autonomistička struja koja je promicala stvaranje grada-države. U takvoj općoj pat-poziciji Gabriele D'Annunzio zauzima 1919. Rijeku. S malobrojnom vojskom sljedbenika (*legionari*), poznati književnik osvojio je Rijeku i ustanovio *Regenciju Kvarnera* bez odobrenja talijanske vlade. D'Annunzijevo razdoblje potrajalo je godinu dana, sve dok rimska vlada nije primorala pjesnika da napusti grad. Talijansko-jugoslavenskim sporazumom u Rapallu 1920. spor je riješen tako da je Rijeka postala slobodna država. Godine 1924. Rijeka je konačno pripojena Italiji s izuzećem područja istočno od Rječine (Sušak i luka Baross).

D'Annunzio u Rijeci

Pripajanje Italiji bila je prva promjena suvereniteta koja se dogodila u Istri u XX. stoljeću. Bio je to početak velikih promjena. Stari naziv *Austrijsko primorje* (carska područja istočno od Soče) zamijenjen je *Julijskom krajinom* prema imenu koje je 1863. predložio lingvist Graziadio Isaia Ascoli. U Julijsku krajinu ušla su područja koja su stoljećima bila međusobno odvojena, odnosno: a) bivša goričko-gradiška grofovija (s Tolminom i Idrijom); b) Postojna, Vipava i Ilirska Bistrica koje su nekoć pripadale Kranjskoj; c) grad Trst; d) Istarska markgrofovija, i to ne samo uže područje poluotoka, već i Kras te otoci Cres i Lošinj (Kastav je pripao Kraljevini SHS). Sve u svemu, krajolikom, gospodarstvom, stanovništvom, jezicima, kulturom, vrstama naselja, upravnoj praksi, veoma složeno područje. Nakon što je stigla do Snežnika, Italija je u svoje granice uključila i 480.000 Hrvata i Slovenaca. Julijska krajina, u čiji su sastav ušle prethodne upravne jedinice, postala je po rasprostranjenosti i demografskim dimenzijama zasigurno velik teritorij koji, paradoksalno, nije bio od koristi Talijanima jer su oni povijesno bili u relativnoj većini samo na priobalnom pojasu: u Gradu, Monfalconeu

Zemljopisna karta Julijske krajine 1919./24. (M. Baratta)

Julijska krajina

i Trstu te na području nekadašnje mletačke Istre. Zajednica tih nacionalno miješanih područja, koja su prethodnih stotinu i dvadeset godina bila u sastavu iste višenacionalne države, postala je granica *par exellence* jedne nacionalne države. Julijska je krajina sa svim tim značajkama značila novost za Kraljevinu Italiju, ali i za talijanski rukovodeći stalež na lokalnom planu. Oni koji su bili nekadašnji protivnici (ako ne i vjekovni protivnici, kako je govorila nacionalistička propaganda), odnosno slavenski stanovnici, odjednom su postali brojniji.

Prvo poslijeratno razdoblje

Utjecaj talijanskog poretka

Kao i na drugim područjima zahvaćenim ratnim zbivanjima, svjetski je sukob u Istri raskinuo veze na društvenom, gospodarskom i kulturnom planu. Osim povratka tisuća osoba koje su austrijske vlasti evakuirale iz Istre tijekom rata očekujući pomorski desant u južnom dijelu polutoka, postavljalo se i pitanje povratka izbjeglica koji su se bili sklonili u razne talijanske provincije. Vraćanje u uobičajeno stanje, dakako, nije bilo jednostavno. Bila je potrebna liječnička zaštita (zbog epidemije španjolske groznice) i drugi oblici skrbi, dok je u regiji rasla nestašica hrane i bijeda. Trebalo se prilagoditi novim talijanskim vlastima, redarstvenim snagama (karabinjeri), novim pravnim i sudbenim normama, ustanovama rimske izvršne vlasti, novcu, porezima, priznavanju prijašnjih plaća, talijanskom "stilu" vladanja koji se u mnogo čemu razlikovao od habsburškog. Trebalo je obnoviti kuće (iako štete nisu bile velike) i u ratu oštećene prometne putove. Postojalo je zatim pitanje razvojačenih povratnika iz austrougarske vojske i njihovo uključivanje u društveni i gospodarski život nove države. Među bivšim borcima vladalo je veliko nezadovoljstvo, a istovremeno je, dolaskom tzv. *regnicola* (iz Kraljevine Italije), započela imigracija stanovništva iz talijanskih provincija.

Istarski problemi

Trebalo je pokrenuti privrednu djelatnost i vratiti ljude u sela, zapuštena i napuštena zbog evakuacije stanovništva. Gospodarska kriza iz poratnog razdoblja znatno se osjetila i u Istri. Poluotok je bio među društveno i ekonomski najzaostalijim regijama Carstva. U mnogim zonama u unutrašnjosti, nije postojala osnovna infrastruktura kao vodovod, električna energija, putovi. Gospodarstvo regije pretežno se temeljilo na poljoprivredi i slabašnome industrijskom sustavu koji su činili Arsenal u Puli, raški ugljenokopi, tvornice ribljih konzervi (Izola, Rovinj), ribarstvo i pomorstvo male kabotaže. Nova vlast odrazila se i na gospodarskom planu. Važnije su industrije nacionalizirane, a prekinuti su i prijašnji trgovački pravci prema srednjoj Europi. U talijanskoj državi Istra je bila periferna jedinica, udaljena od glavnih prometnih pravaca. Njezine luke i njezini proizvodi (poglavito vino) nisu bili konkurentni na unutarnjemu talijanskom tržištu. Prvih godina nakon rata ulaganja su bila skromna jer je opća nepovoljna konjunktura onemogućavala veći

dotok kapitala. Društveno je stanje odmah postalo veoma teško. U selima se nekako preživljavalo, u očekivanju konačnog rješenja, ali u razvijenijim gradovima i gradićima radnici su se bunili zbog nesigurne budućnosti, a i zbog novina koje su stizale s vijestima o socijalističkoj revoluciji u Rusiji, Mađarskoj i Njemačkoj.

Političke snage

Istarska politička slika neizbježno je doživjela bitne promjene nakon 1918. godine. Do 1914. na području istarskog izbornog okruga, polovica odabranih zastupnika bili su, u pravilu, članovi Hrvatsko-slovenske stranke (sela, Kras, Kvarner), dok su se talijanski glasači, pri izboru za Istarski sabor ili bečki parlament, opredjeljivali za katoličke predstavnike u sjeverozapadnom dijelu poluotoka (Bujština, Umag i Kopar), liberalne u središnjem dijelu (Poreč), a liberalne i socijalističke (socijaldemokratske) u južnom dijelu (Rovinj, Vodnjan, Pula). Razdoblje vojne uprave i općega civilnog komesarijata (kraj 1918. – početak 1921.) obilježeno je katkad burnim političkim životom koji je stavljao na iskušenje umjerenost starih lokalnih liberalnih rukovodioca. Vojna uprava u Istri zapravo je poticala razvoj umjerene političke opcije koja bi se suprotstavila rastućoj politizaciji masa, a napose usponu socijalističke stranke i jačanju političkih organizacija Hrvata i Slovenaca, tada u fazi reorganizacije. Svakako, nije moguće odvojiti politički razvoj u Istri od razvoja događaja u širem i složenijem kontekstu Julijske krajine.

Liberalno-nacionalna stranka

Među političkim snagama nastavila je djelovati stara Nacionalno-liberalna talijanska stranka koja je odražavala interese prijašnjeg istarskoga rukovodećeg staleža, pripadnika građanske klase i zemljoposjednika. U prošlim desetljećima oni su upravljali habsburškom Istrom, a naposljetku je u stranci prevagnula iredentistička opcija. Nacional-liberali su zadržali svoju moć, ali s manje utjecaja. To nije bila samo posljedica dezorijentacije koja je nastupila nakon ostvarenja nacionalnih ciljeva, već i nesposobnost da se definira nov, suvremeniji politički program na društvenom i regionalnom planu. Unutarnji sukobi, osvete i ideološki konflikti obilježili su djelovanje stranke na lokalnoj razini, iako se pokušavala uspostaviti ravnoteža između raznih građanskih struja i suprotstavljenih gospodarskih interesa. Nasuprot tome, od 1919. vrtoglavo se razvija socijalistički pokret, odnosno Talijanska socijalistička stranka koja je privukla ne samo

talijanske i slavenske radnike i seljake, već i pripadnike srednjeg staleža. Rat je doveo do razvoja radikalnijega političkog mentaliteta, a boljševička revolucija 1917. proširila je pojam klasne borbe. Pokret je narastao tijekom “crvenoga” dvogodišnjeg razdoblja, odnosno 1919. i 1920., u okviru sindikalnih organizacija glavnih industrijskih središta Julijske krajine: Monfalconea, Trsta, Milja, Pule i Labina. Nakon tog razdoblja, kao i drugdje u Italiji, napetost je splasnula i nastupila je unutarnja politička kriza stranke zbog nastanka dviju struja: “reformske” i “maksimalističke” (revolucionarne). U Julijskoj su krajini razlike između tih dviju struja bile manje izražene nego u ostalom dijelu Italije gdje su sukobi doveli 1921. do raskola Socijalističke stranke u Livornu i utemeljenja Komunističke partije Italije (PCI). Na regionalnoj razini osnovani su komiteti Komunističke partije u Trstu, Miljama i Puli, koji su imali više članova nego socijalisti. Narodna stranka Italije, koju je 1919. utemeljio don Luigi Sturzo, nije ostvarila veće rezultate u Istri, iako su postojali katolički krugovi koji su djelovali na lokalnom planu od samog osnutka stranke, te stanovita katolička tradicija u nekim dijelovima Istre (Piran).

Socijalisti

Vodnjanska sekcija Komunističke partije Italije

Nakon što su Hrvati i Slovenci postali manjina u nacionalnoj državi, njihova zajednička stranka ulazi u fazu reorganizacije. Slovensko političko i kulturno društvo *Edinost*, snažno pogotovo u Trstu, nakon 1919. sve je više zastupalo političke (i ne samo političke) težnje dvaju naroda (otvorena je podružnica u Pazinu). Stav je čelnih ljudi društva od samog početka bio neprihvaćanje talijanske suverenosti u regiji, a sve nade bile su usmjerene prema Mirovnoj konferenciji. Na lokalnoj razini, međutim, stanje je bilo drukčije jer je priličan broj općinskih uprava (pragmatički i s rezignacijom) prihvatio talijansku državu. Kulturnu i političku aktivnost i dalje je vodilo svećenstvo, nastavnici i pripadnici kulturno-prosvjetnog Društva sv. Ćirila i Metoda. Svećenstvo je za seosko stanovništvo ostalo glavni oslonac. Prve dvije godina nakon rata snažno je djelovala nacionalna i nacionalistička propaganda (tisak i raspačavanje publikacija, letaka, novina), prije svega među seoskim stanovništvom, a podržavaju je samostalna vijeća koja su bila politički usklađeni sa središnjicom i rukovodstvom u Zagrebu. Na čelu središnjeg pokreta nalazio se bivši istarski zastupnik (i budući hrvatski ban) Matko Laginja, koji je oko sebe okupio sveučilišne studente i hrvatske intelektualce iz Istre, a uz njega je djelovao i Komitet za političku akciju. Hrvatske su se organizacije na lokalnom planu oslanjale, osim na svećenike i nastavnike, na seljake *narodnjake*, odnosno pristaše Narodne stranke.

Hrvatsko-slovenska stranka

U početku je vojna uprava koju je predstavljao general Petitti održavala pragmatičan odnos prema onima koji su bili obilježeni kao *inojezični stanovnici* (*popolazioni alloglotte)*, odnosno autohtono stanovništvo koje nije govorilo službenim jezikom, u konkretnom slučaju slavenski narodi. Sa zajednicama i njihovim predstavnicima pokušalo se uspostaviti odnose temeljene na poštovanju i obzirnosti kako bi se postigao određeni stupanj suglasnosti u nizu inicijativa (prehrambena pomoć, uspostava vijeća civilne pomoći, održavanje kulturnih tradicija), ali se istovremeno pozorno nadziralo udruživanje i političko djelovanje Hrvata i Slovenaca. Više su puta vojne snage pokazale čvrstu ruku prema onima koji su otvoreno iskazivali svoju želju za pripadanjem Jugoslaviji. Nakon što je vojnu upravu zamijenila civilna, politička se vlast prema novim provincijama (i, posljedično, prema hrvatskom i slovenskom stanovništvu) našla na raskrižju između dvaju rješenja: ustavne refor-

Inojezični stanovnici

me koje su podržavali socijalisti, narodnjaci i dio liberala po uzoru na upravnu decentralizaciju iz doba Habsburgovaca, koja bi priznavala posebnosti Julijske krajine i Tridentske Venecije, ili autoritarnosti. Postupno je i Slavenima dopušteno osnivanje političkih stranaka i ponovna uspostava kulturnih djelatnosti. Utemeljenjem Središnjeg ureda za nove provincije u srpnju 1919., trebalo je izbjeći upravnu centralizaciju novopripojenih područja uspostavom neposrednog odnosa između generalnoga civilnog komesara za Julijsku krajinu – kao stvarnog jamca tamošnjeg stanja – i predsjednika vlade. U stvarnosti sve se razvijalo malo drukčije zbog nestabilnosti talijanske vlade kojoj su u razdoblju od 1919. do 1922. na čelu bili Nitti i Giolitti, koji se nisu imali vremena posvetiti novim provincijama, iako su im namjeravali dopustiti određeni stupanj samostalnosti po uzoru na habsburški model. Komesari nominirani od vlade malo-pomalo su se prilagodili stanju u regiji koje je nametao burni razvoj događanja.

Nove provincije

Središnji ured za nove provincije djelovao je više od tri godine, ali su rezultati njegova djelovanja za stanovništvo bili razočaravajući. Provincija je s tisuću svojih problema prepuštena samoj sebi, odnosno lokalni političari nametali su rješenja središnjoj vlasti. U Rimu su u studenome 1921. uspostavljene savjetodavne komisije (regionalna i središnja) preko kojih je, sa zakašnjenjem, vlada pokušavala provesti postupnu integraciju novostečenog teritorija i etničkih manjina, uz njihovu suglasnost. Na čelo komisija postavljen je istarski liberal Francesco Salata koji je bio pristaša lokalne autonomije. Komisije za Julijsku krajinu (utemeljene kao i komisije za Tridentsku Veneciju i Zadar kako bi se predložilo konačno upravno rješenje za nove provincije) upozorile su, međutim, na potpuno oprečne prijedloge. S jedne se strane (narodnjaci, socijalisti, predstavnici manjina i dio liberala) tražila upravna samostalnost pograničnih područja, a s druge (nacionalisti i fašisti) uvođenje centralizacije i u tim udaljenim i nacionalno mješovitim područjima. U tih nekoliko poratnih godina u Italiji nije bilo potrebnoga političkog mira i staloženosti da bi se država uhvatila u koštac s problemima s kojima se nikada prije nije susrela. Tada nije postojala – ni u Italiji niti na europskoj razini – kultura poštovanja tuđeg identiteta u jednonacionalnoj državi, a upravo jednonacionalne države afirmirale su se nakon Prvoga svjetskog rata.

Komisija za Julijsku krajinu

Razdoblje 1919.–1920. bilo je bitno drukčije od razdoblja 1910.–1914. kada je, unatoč napetosti, bilo više političke volje – uza sva poznata ograničenja – za priznavanje unutarnjih "različitosti" države proizišle iz višenacionalne prirode Austro-Ugarske Monarhije. Talijanska nacionalna jednolikost Julijske krajine, bez ikakva dijaloga s netalijanima, neizbježno je dovela do ekstremnih izbora: s jedne strane egzodus obrazovanijih hrvatskih i slovenskih stanovnika, pripadnika građanskog staleža, ali i dijela običnih pučana u Kraljevinu SHS, a s druge radikalizacija talijanskog nacionalizma (usprkos dobroj volji rimskih ureda i komisija) koji je pokrenuo nacionalnu jednolikost. Gotovo istovremeno sličan se fenomen dogodio – iako manjih razmjera – s Talijanima u Dalmaciji.

Talijanska jednolikost

Iako su s nepovjerenjem prihvatili odredbe Rapallskog ugovora i pripajanje tih područja Italiji, slovenski su zastupnici u talijanskom parlamentu, barem do 1927., bili odani državi.

Društvene napetosti i pojava fašizma

Društvene napetosti koje su se u Italiji rasplamsale 1919., zahvatile su Julijsku krajinu s nekoliko mjeseci zakašnjenja u odnosu na velika apeninska industrijska središta, ali su se sindikalne i radničke snage regije – odrasle na socialdemokratskoj i reformističkoj austrijskoj tradiciji – brzo prilagodile talijanskoj situaciji. U Istri, Puli, Trstu i Monfalconeu, međutim, nisu se razvili "revolucionarni" planovi jer nije bilo ni političkih kadrova koji bi mogli organizirati zauzimanje tvornica, niti sindikalnih kadrova koji bi pregovorali s vlasnicima. Očajni ljudi sukobili su se redarstvenim snagama, a prosvjedima i nemirima odražavalo se rašireno nezadovoljstvo. U svim industrijskim središtima regije osnovana su radnička društva. Njihovu djelatnost, nikad potpuno usklađenu, sprječavale su vlasti (Generalni civilni komesarijat) koje su se prešutno počele oslanjati na novostvorene *fasci di combattimento* (fašisti). Prvi svibnja 1920. u Puli i Vodnjanu sukobili su se prosvjednici, radnici pulskog Arsenala, i redarstvene snage. Ishod sukoba bila su četvorica mrtvih radnika. Arsenal je u vrijeme Carstva zapošljavao 10.000 osoba, ali, iako je postao državno talijansko vlasništvo, od samog je početka bilo jasno da će se zatvoriti. Očajni zbog takva stanja, radnici ničim na to nisu mogli utjecati. Druga važna istarska epizoda bila je radničko zauzimanje raških

Radnički nemiri

rudnika ugljena i stvaranje kratkotrajne, ali važne "Labinske Republike" 1921. godine. U Labinu su se radnici dugo (i beznadno) odupirali redarstvenim snagama, dok je istovremeno u Proštimu, u istočnom dijelu Puljštine, izbila seljačka pobuna koju su vodili hrvatski revolucionari i nacionalisti protiv sve raširenije pojave fašizma i nasilja skvadrista.

"Labinska Republika"

Prvi znakovi fašističkog pokreta pojavili su se već u proljeće 1919. u Trstu, gotovo u isto vrijeme kada je organizacija osnovana u Milanu. Kao posljedica toga, prvo fašističko udruženje utemeljeno je u travnju 1919. u Labinu, a malo poslije, 1. svibnja, u Puli. Prvi su fašisti bili bivši vojnici i mladi nacionalisti. Stvaranje mita o "okrnjenoj pobjedi" i gorljiva međunacionalna klima potaknuli su rast "pograničnog fašizma" koji je okupio oko sebe veći dio talijanskih nacionalista i usmjerio ih protiv Slavena i boljševizma. Zbivanja oko Rijeke i D'Annunzijeva avantura pridonijeli su usponu lokalnog nacionalizma.

Fašizam je u Trstu i Istri ostao u tim granicama približno godinu dana, do proljeća 1920. kada je, dolaskom novih ljudi, provedena reorganizacija tršćanskog i istarskih *fascia*. U Puli je fašistička organizacija ponovno osnovana u svibnju 1920. nakon sukoba

"Crvena straža" Labinske Republike

radnika Arsenala s redarstvenim snagama. Utemeljilo ju je nekoliko časnika iz tamošnjega vojnoga garnizona s bivšim talijanskim ratnim dobrovoljcima da bi se suprotstavili radničkim demonstracijama i zaštitili "vrijednosti domovine". Službene vlasti ubrzo su ih poduprle. Krajem svibnja 1920. ojačala je i fašistička organizacija u Trstu, a neki su događaji (premlaćivanje osoba drukčijega mišljenja) naviještali buduće nasilje. U početku su članovi pokreta, kao i svagdje, bili politički različito usmjereni – od razočaranih pripadnika socijalističke ljevice do ekstremnih nacionalista – ali prepoznavanje neprijatelja i svoga vođe (Mussolini) te djelovanje ("kaznene ekspedicije") protiv "neprijatelja države", a to su na području Julijske krajine bili Slaveni (uopćen termin) i boljševici (socijalisti i komunisti, također općenita definicija), uspjeli su okupiti sve te pojedince i stvoriti novu društveno-političku pojavu. Nije trebalo puno čekati na njihovo djelovanje: u srpnju 1920. u Trstu je zapaljen slovenski *Narodni dom* i na njega spojen hotel *Balkan*; u Puli je, kao opomena za cijelu Istru, napadnuto skromno sjedište hrvatskoga *Narodnog doma*, a slovenski i hrvatski političari pretučeni su i proganjani. Iako je u Puli (grad kojeg se smatralo "crvenim") fašistička organizacija bila malobrojna, uživala je prešutnu podršku vojnih vlasti. Navedena djela imala su veliko simboličko značenje: slavenstvo je napadnuto u samome srcu Trsta, političke se i nacionalne neprijatelje zastrašivalo. Bio je to tek uvod u mnogo gore događaje, koji su mnogi podcijenili. Sljedeći val fašističkog nasilja zahvatio je Trst u veljači 1921. kada su napadnute slovenske kulturne ustanove i sjedišta socijalističke stranke (još jedan u nizu nasrtaja na slovensku tiskaru *Edinost*). Stanje se u društvu promijenilo. Nakon radničkih prosvjeda u prvoj polovici 1920., sukobe su sada izazivali skvadristi. U Istri su u veljači te godine skvadristi poduzeli prve kaznene ekspedicije. Kretali su iz Pule i napadali sjedišta socijalista u Vodnjanu, Balama, Rovinju i Motovunu.

Julijski fašizam

Dio tamošnje vlasti i redarstvenih snaga dopustio je skvadristima da slobodno djeluju jer je fašizam nastupio kao zaštitnik talijanskih interesa na istočnoj granici, odnosno branio je talijanstvo i održavao nacionalni i društveni poredak uspostavljen nakon 1918. godine. Redarstvene snage i vojska sve su se više zbližavali s fašistima, a zatim su počeli podržavati njihovo nasilje. Civilni okružni komesari, koji su često i sami bili nacionalisti, blagonaklono su gledali

Skvadristi

Požar u hotelu Balkan u Trstu (1920.)

na te pojave i spremno prihvaćali sve zahtjeve tamošnjih "velikih Talijana", a odbijali zahtjeve hrvatskog i slovenskog stanovništva. Na političkom su planu neprijatelji bili socijalisti i narodnjaci, koji su tražili priznavanja prava netalijanskih stanovnika. Fašistički se pokret pokazao rješenjem za sve one koji su strahovali od rasta socijalizma 1920. (najprije u Trstu) te one koji su radikalnim mjerama željeli riješiti pitanje prisutnosti Slovenaca i Hrvata. Teror skvadrista nudio je sigurnost velikim urbanim središtima (Trst i Pula) koju je tražila većina pripadnika građanskog staleža i došljaci koji su se ovamo doselili zbog državne službe (činovnici, časnici, nastavnici, liječnici), ali i gradićima u kojima je nakon rata nicao nov elitni sloj. Preko fašizma razni su lokalni moćnici jačali svoju snagu i svome djelovanju osiguravali legitimitet.

Širenje fašizma

Takvi su interesi izišli na vidjelo u jesen 1920. kada su se fašističke organizacije počele iz Trsta i Pule širiti u manja mjesta Istre i kvarnerskih otoka (Piran, Pazin, Vodnjan, Lovran, Lošinj). Fašistima se pristupalo zbog raznih razloga koji su se razlikovali od mjesta do mjesta: od oportunizma zbog koristi koje su se mogle ostvariti spletkama oko obnašanja lokalne moći (i osvete između raznih skupina u zajednici) zahvaljujući pripadnosti "snažnom" pokretu koji je vlast odobravala, preko protuhrvatskog (naprimjer u Pazinu) ili protuslovenskog osjećaja, do osjećaja pripadnosti obećavajućoj društvenoj i političkoj sili. U proljeće 1921. fašističke su jedinice već bile strukturirane kao politički pokret, s priličnom rasprostranjenošću. Brojčano su, međutim, još uvijek bili daleko od snage socijalista.

Događaji oko Proštinske seljačke bune u ožujku/travnju 1921. značili su, više nego Labinska Republika, prekretnicu službene i poluslužbene politike u odnosu prema inojezičnom stanovništvu. Vlast ni prije nije bila odveć tolerantna, ali je nakon tih zbivanja postala nepomirljiva. U gušenju pobune, uz karabinjere je sudjelovala i vojska, fašistički skvadristi. Uoči političkih izbora u svibnju 1921., pojavila se bojazan od čiste pobjede hrvatsko-slovenskog bloka (ujedinjenog u društvu *Edinost)* koji je, s obzirom na broj hrvatskih i slovenskih birača, mogao osvojiti većinu zastupničkih mjesta koja su pripadala Istri u talijanskom parlamentu. Uz to, Talijani su se podijelili u pet političkih opcija: Istarski nacionalni blok (nacionalni u smislu talijanski) koji su tvorili Demokratska partija (bivši liberalni nacionalisti) i Fašistička stranka te Republikanska stranka, Narodna stranka, Ujedinjena socijalistička stranka i Komunistička partija Italije. Radi ostvarenja izbornih rezultata, trebalo je zastrašiti Hrvate i Slovence prije i za vrijeme izbora, a tome su marljivo i sustavno pristupili skvadristi (kamioni prepuni fašista spriječili su glasanje u Labinu; u Bermu, Trvižu i Žminju pucalo se na birače koji su stajali u redovima; u Marezigama gdje je ubijeno nekoliko fašista, uslijedila je brutalna osveta i ubojstvo nekoliko nedužnih seljaka). Ruralna Istra zapravo se suzdržala od glasovanja (u Koparštini i Pazinštini Hrvati i Slovenci praktično nisu ni glasovali); u glasačke kutije ubačeni su neregularni listići, a glasovi za *Edinost* skrivani su ili proglašeni nevažećima. Na kraju je ispalo da su neka gotovo u cijelosti slovenska ili hrvatska mjesta glasala za Nacionalni blok. Konačni rezultati izbora donijeli su pobjedu Nacionalnom bloku, zapravo liberalima i fašistima, koji je osvojio 54% važećih glasova. Na drugome mjestu, sa 20% glasova, nalazila se Hrvatsko-slovenska stranka (osvojila je čistu većinu samo u izbornom okrugu Volosko - Kvarner), koja je tako dobila jednog zastupnika. Slijedili su komunisti, socijalisti, republikanci i narodnjaci. Nitko od njih nije osvojio niti jedno zastupničko mjesto u parlamentu.

Kraj tolerancije

Izbori 1921. godine

Slovensko-hrvatska stranka koja je sada imala svojeg predstavnika u Montecitoriju, zastupnika Josipa Vilfana, prosvjedovala je zbog pretrpljenih progona. Isto je učinilo i svećenstvo u regiji: biskupi i talijanski patrioti osudili su fašističke prijetnje kojima su bili izloženi župnici, ne samo slovenski i hrvatski. U Rimu

se, međutim, nije mnogo učinilo da bi se promijenilo stanje u Julijskoj krajini, a pogotovo to nije mogla učiniti popustljiva Bonomijeva vlada koja je preuzela vlast u srpnju 1921. Te su godine u Julijskoj krajini utemeljena provincijska izvršna vijeća (provincijske vlade), a među njima i Vijeće za Istru sa sjedištem u Poreču. U sastav toga vijeća ušli su i hrvatski političari, ali je njihovo djelovanje silom prilika ograničeno. Sljedeće su godine na sudstvu i obrazovanju te u vezi s novačenjem uvedeni talijanski zakoni. Na općinskim izborima zabilježeno je veće sudjelovanje birača nakon određenog slabljenja fašističkog nasilja. Stranke ljevice (socijalisti i komunisti), veliki gubitnici iz 1921., ponovno su poražene, dok je Nacionalni blok sveukupno zadržao svoj položaj. U urba-

1922.

Reklamni plakat, tridesete godine

nim središtima i u gradićima zadržan je model vlasti tamošnjih uglednika. Istovremeno se pogoršalo stanje u industrijskim pogonima Julijske krajine, što je 1922. dovelo do novog vala štrajkova u Monfalconeu, Trstu i Puli.

1923.: Istarska provincija

Rimski marš iz listopada 1922. i fašističko osvajanje vlasti u državi ugasili su ono malo nade o suživotu, koja je izvirala iz rada komisija zaduženih za pripajanje novih područja te iz prilagodbe hrvatskih i slovenskih rukovodećih staleža novoj talijanskoj političkoj stvarnosti. Od tog trenutka nacionalizam i nesnošljivost našli su u Rimu sugovornika koji je bio spreman udovoljavati takvim zahtjevima. Stanje se još pogoršalo 1923. kada su se nacionalisti spojili s fašističkom strankom, a već se osjećala klima uspostave režima. Nakon nove upravne reforme, 1923. je uspostavljena *Istarska provincija* s Pulom kao glavnim mjestom (sjeveroistočni priobalni dio poluotoka ušao je u sastav Riječke provincije, a dio poluotoka pripao je Tršćanskoj provinciji). Postupno su, tijekom te godine, fašisti osvojili većinu u vijećima istarskih gradića (Piran, Izola, Poreč i Rovinj). Osnovana je fašistička milicija za nacionalnu sigurnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*), u čiji su sastav ušli skvadristi, začetnici fašizma. Počinjala je, dakle, stvarna fašizacija Istre, uz oživljavanje talijanskog nacionalizma kojemu se slovensko i hrvatsko stanovništvo moralo prilagoditi ili biti integrirano.

Izbori 1924. godine

Na političkim izborima 1924. fašistički se blok suprotstavio hrvatsko-slovenskom bloku (koji su činili liberalno-nacionalna struja i kršćansko-socijalna) i osvojio pobjedu sa 74% glasova. Istovremeno je Komunistička partija počela dobivati glasove u seoskim područjima u kojima su živjeli Slovenci i Hrvati. Fašisti su, kao i 1921., odnijeli pobjedu kao dio Nacionalnog bloka, zastrašivanjem i nasiljem koje je obilježilo predizbornu kampanju i same izbore. Scenarij se ponavljao: ponovno je bilo napada, pucnjave, nasilja nad onima koji su odlazili na predizborne skupove slavenskih kandidata. Hrvatski i slovenski župnici su premlaćivani, bilo je i vandalizma, palila se imovina seljaka. Na ishod izbora, međutim, utjecalo je i sve veće prihvaćanje fašizma tako da nije dobivao samo dotad zajamčene glasove posjednika, buržoazije, državnih činovnika i lumpenproletarijata, već je počeo osvajati i pripadnike radničke klase i seljake. Na političkoj razini djelovanje "režima" osjetilo se i prije njegove uspostave 1925. godine.

Fašistička država

Nakon krize koja je nastala ubojstvom talijanskog zastupnika Giacoma Matteottija (1924.), 1925. je započela uspostava fašističkog režima. Stupile su na snagu određene mjere kojima je izmijenjen ustavni i parlamentarni sustav, a s "najfašističkijim zakonima" iz 1926. ukinuta je oporba. Fašistički je režim, zbog međunarodnih političkih razloga, dopustio "slavenskim" strankama dvije godine života više nego ostalim antifašističkim strankama. *Edinost* je raspuštena uredbom iz 1928., nakon isteka sporazuma o prijateljstvu između Italije i Jugoslavije, koji Mussolini nije htio obnoviti.

Kraj političkog suprotstavljanja

U Istri fašistička stranka nije imala više protivnika: sve su organizacije likvidirane, a pristaše socijalističke i komunističke stranke primorani su na izgnanstvo (hrvatski i slovenski predstavnici emigrirali su u Kraljevinu SHS). Radikalizira se politički i nacionalni sukob između fašista i Slavena. Za fašiste u regiji najopasniji protivnici nisu bile preživjele ćelije antifašističkih stranaka, već društva hrvatskog i slovenskog stanovništva. Zatvorene su škole i kulturna društva Slovenaca i Hrvata, promijenjena je nacionalna struktura svećenstva, progonjeni su najistaknutiji nacionalni predstavnici. Hrvatski i slovenski natpisi su nestali, promijenjeni su toponimi (nazivi mjesta) i oblici prezimena (1929.). Sve je to dovelo do novog vala emigracije Hrvata i Slovenaca, uz ostalo i zbog gospodarskih razloga. I određeni broj Talijana emigrirao je zbog neslaganja s fašističkim režimom ili zbog gospodarskog stanja. Početkom tridesetih godina cilj je vlasti bio ostvarivanje "etničke bonifikacije" Julijske krajine (naseljavanje unutrašnjosti poluotoka Talijanima, gospodarske mjere protiv slovenskih i hrvatskih intelektualaca i pripadnika srednjeg staleža).

Zabrana upotrebe "slavenskog" jezika

P.N.F. - Comando Squadristi - Dignano

Attenzione!

Si proibisce nel modo più assoluto che nei ritrovi pubblici e per le strade di Dignano si canti o si parli in lingua slava.

Anche nei negozi di qualsiasi genere deve essere una buona volta adoperata

SOLO LA LINGUA ITALIANA

Noi Squadristi, con metodi persuasivi, faremo rispettare il presente ordine.

GLI SQUADRISTI

Uz problem negiranja netalijanskoga nacionalnog identiteta, u Istri je vladala i teška gospodarska kriza. Stanje se 1923. i 1924. pogoršalo zbog masovnih otkaza radnicima pulskog Arsenala i djelomičnog zatvaranja raških rudnika. Troškovi života stalno su rasli, a vrijednost plaća opadala. Dio stanovništva potpuno je osi-

Nacionalna represija

Rovinj, Tvornica duhana, dvadesetih-tridesetih godina

romašio. Na selu su dvadesete godine stoljeća bile katastrofalne (još gore, ako ih se usporedi s posljednjim desetljećima austrijske vladavine). Istarsko selo oduvijek je bilo usmjereno na specijalizirane proizvode kao što su ulje i vino, ili na uzgoj stoke. U svim je tim područjima proizvodnost drastično opala, uz istovremeni porast poreznog pritiska i krađa (seosko razbojstvo u pravom smislu riječi). Bijeda se širila selima; zaduženost je naglo rasla, a mali zemljoposjednici grcali su u dugovima. Štedno-kreditne zadruge, utemeljene prema nacionalnom ključu krajem prošloga stoljeća, koje su postale vodeći element preporoda poljoprivrede i istarskoga seoskog društva, bile su primorane na zatvaranje. Za hrvatske i slovenske seljake, često najsiromašniji ruralni sloj regije koji se nalazio na samoj društvenoj margini, seoske štedionice bile su sredstvo ekonomske i nacionalne obrane. Raspad zadruga doveo je do prinudne prodaje malih zemljišnih posjeda i stvaranja latifunda. Seljaci su postali težaci i napoličari (napoličarski ugovori počeli su se koristiti upravo dvadesetih godina XX. stoljeća).

Gospodarska kriza

Nasilna denacionalizacija bila je popraćena velikim osiromašenjem i proletarizacijom sela. Korist od takva stanja imali su novi bogataši koji su živjeli u većim mjestima (Pazin, Motovun, Poreč, Vodnjan) i za koje je fašistički model bio idealan politički i društveni sustav. Oko njih se vrtio cijeli uslužni sustav temeljen na poljoprivrednom gospodarstvu. Seljacima su se nudile razne gradske usluge: trgovine, obrtničke radnje, liječnici, krediti. Osiromašenje sela (pretežno hrvatskog ili slovenskog) i stvaranje ili

ponovna uspostava urbane i poluurbane elite (gotovo isključivo talijanske) koja je živjela od sela, doveli su do polarizacije odnosa, kao nikada prije u povijesti, između starih mjesta/gradića i seoskih okruga. Stoljetna komplementarnost gradića i sela, koja je zbog zajedničkih interesa na kojima se temeljio određen stupanj suživota (koji je omogućavao prelazak iz jedne u drugu društvenu skupinu) prevladavala jezične i običajne prepreke, tada je raskinuta. Stari i novi "vlasnici" zemlje ozakonili su svoju vlast kroz fašizam i talijanstvo. Preko fašističkih doušnika vladali su selom. Preostalom dijelu Istrana (više od polovice stanovništva) prijetilo je čak i gubljenje vlastitog identiteta: župnik je često govorio stranim jezikom, a za djecu nije bilo škola.

Selo: proletarizacija i klijentelizam

Izlaz iz takva stanja tražio se u u migraciji ili urbanizaciji (u Trstu, Puli i Rijeci). Gradska gospodarstva, sa slabašnom industrijskom infrastrukturom, nisu, međutim, nudila velike mogućnosti. Ribari nisu više mogli imati svoje zadruge tako da im je preostalo jedino zaposlenje u uslužnim djelatnostima (sluge, istovarivači, nosači) i obrtništvu. Emigracija se usmjerila prema Argentini i Sjedinjenim Državama. Cijelo je seosko društvo zahvatila duboka recesija koja se očitovala u porastu krađa i kriminaliteta, razvoju razbojništva u unutrašnjosti Istre, pogoršanju higijensko-zdravstvenog stanja i u širenju epidemija.

Emigracija i kriminalitet

Radovi na izgradnji istarskog vodovoda, tridesetih godina

Intervencija države

Istarski fašizam pokušao je pronaći rješenje za takvo stanje nesigurnosti koje je postalo očigledno krajem dvadesetih godina. Od vlade su zatražene gospodarske i pravne mjere radi saniranja situacije, ali 1928. u plan državne financijske potpore u sektoru javnih radova uključen je samo politički program cjelovite melioracije Istre. Počelo se s pošumljavanjem i isušivanjem močvarnog tla u koparskim solanama i u dolini rijeke Mirne i Raše, a 1929. započela je izgradnja istarskog vodovoda. Svi su ti radovi, međutim, pretrpjeli smanjenje opsega u odnosu na početne projekte.

Određeni zaokret dogodio se tridesetih godina, pogotovo nakon 1935./36. Talijanska politika privredne autarhije konačno je pogodovala određenim istarskim industrijskim granama. Rudarska industrija i raški ugljenokopi (lignit) postali su sektor od državnog značenja. Modernizirani su i prošireni pogoni rudnika, utemeljena je 1937. Raša, grad rudara, sa svojom lukom (Trget), potaknuta je i povećana proizvodnja tvornice cementa Koromačno, izgrađene su željezničke dionice za prijevoz ugljena, poboljšana je cestovna mreža. Rudarski pogoni i uvjeti života radnika (stanovi, usluge, zdravstvo, slobodno vrijeme) bili su među najnaprednijima na razini cijele Italije. Proizvodnost rudnika stalno je rasla tako da je 1942. niklo i novo naselje Podlabin (*Pozzo Littorio*). Tada se razvijaju i druge privredne djelatnosti: tvornica

Raša, krajem tridesetih godina

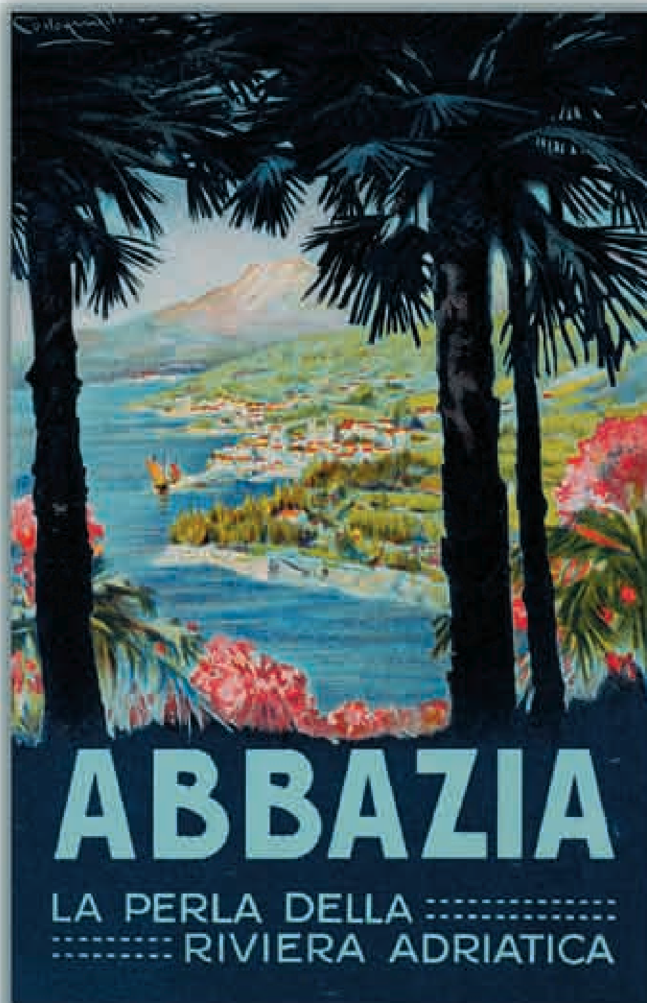

ribljih konzervi *Arrigoni* iz Izole i *Ampelea* iz Rovinja te Tvornica duhana Rovinj. U Izoli su 1937. otvoreni novi tvornički pogoni, a općenito raste zaposlenost. I turizam je grana koja je potaknula ekonomski rast, posebno u Opatiji.

Rudnici

Rudnici su zapošljavali velik broj radnika pa su poboljšane ili izgrađene ceste kojima su svaki dan prometovale na desetine autobusa i kamiona koji su prevozili zaposlenike na posao i s posla. Poboljšanje se osjetilo na društvenom planu u cijeloj južnoj Istri (i ne samo tamo). U selima je počeo kružiti novac, a porasla je i potrošnja, i to ne samo kupnjom osnovnih dobara. Uz one koji su i dalje obrađivali zemlju, u selima su sada živjeli i plaćeni rudari. I u najmanjim mjestima otvaraju se trgovine. Gostionice i fašistički *dopolavoro* postala su mjesta druženja. Autobusi, pošta, postaje karabinjera i carinika, rastući broj kamiona, automobila, bicikala, građanska odjeća, građanski običaji, *Littorina* (brzi vlak koji je za samo dva sata stizao iz Pule u Trst i obratno), hidroavioni, tehnologija koju je režim reklamirao – bili su elementi vidljive modernizacije u talijanskoj verziji, koja je stizala i do sela. Priče vojnih novaka, regrutiranih uglavnom u mornarici, širile su geografsko obzorje. Kino (pet kinodvorana u Puli), filmske vijesti i radio mijenjali su navike informiranja (iako je uglavnom bila riječ o propagandi). Taj val modernizacije iz tridesetih godina nije, međutim, zahvatio cijelu ruralnu Istru. Barem polovica unutrašnjosti poluotoka ostala je daleko od noviteta.

Propagandni letak za Opatiju

Vanjski odrazi modernizacije zahvatili su priobalje i urbana društva ili društva urbanog tipa. Navike i običaji postaju građanski, neki slojevi, npr. brojni državni činovnici, dobivaju na društvenoj važnosti. Svaki oblik rastućega građanskog i urbanog društva snažno je obilježavao talijanstvo (nekada su, uz talijanski, postojali natpisi na svim jezicima Carstva, a vanjski izgled ustanova bio je formalno austrijski, odnosno ni talijanski ni slavenski) novim potrošačkim vrijednostima. Širenjem indu-

strijskih proizvoda mijenjale su se svakodnevne navike i nestajao je (iako ne radikalno) tradicionalni odnos međuovisnosti i potreba, koji je vezivao primorsko središte s okolnim selima. Tek se tridesetih godina u velikim urbanim aglomeracijama (Trst, Pula, Rijeka) selo počelo doživljavati kao strani i daleki svijet. Nove generacije, rođene 1915., da se i ne govori o onima rođenim nakon 1920., odrasle pod obilježjima talijanske ekskluzivnosti i fašizma, nisu uopće poznavale život u unutrašnjosti Istre. Odvajanjem gradskog svijeta, u kojem se širila funkcionalna arhitektura i gdje je prevladavala tehnologija, od sela ili većine sela, koja su živjela u bijedi i u strahu od svakodnevnog nasilja, stvorila se drastična pukotina u zajednici istarskih društava.

Talijanski građanski model

U Istri, kao i drugdje, glavna briga fašističke vlasti bila je fašizacija svih aspekata društva, od političkog i gospodarskog do društvenog i kulturnog, a pogotovo nacionalnog, posredstvom čitava niza ustanova koje su stvorene s tom namjerom. U urbanim predgrađima i većim selima utemeljeni su *dopolavoro*, društveni domovi u kojima se kartalo i boćalo. U školama se proširila organizacija *Balilla* (*Opera Nazionale Balilla* – okupljala je djecu školske dobi), a razni sletovi i priredbe obilježavali su nastavne programe. Fašizacija, preko mita o stvaranju "novih Talijana", nije zahvatila jednakomjerno cijeli poluotok. U Pazinu su marširali i pjevali mali *Balille*, ali u manjim, ruralnim, gotovo u cijelosti hrvatskim, mjestima nije bilo takve fašističke revnosti, naprotiv. To je u ljudi koji su živjeli udaljeni jedni od drugih svega nekoliko kilometara, stvorilo dva različita načina doživljavanja "sustava" fašističke Italije. U trenucima krize i loma diktature, ta dva oprečna načina doživljavanja fašizma neizbježno će se sudariti.

Fašizacija

Početkom tridesetih godina fašistička stranka temeljito je razvila svoje organizacije u svim područjima istarskog društva, postavivši čvrstu kontrolu nad radničkom klasom i hrvatskim i slovenskim stanovništvom. Odnos prema fašizmu bio je tipičan kao i u svim totalitarnim režimima: od prihvaćanja iz uvjerenja do oportunizma ili potrebe za pukim preživljavanjem. U međuvremenu se antifašizam potajno razvijao, bez obzira na nacionalnu pripadnost, ali kako su se nasilna talijanizacija i fašizacija pojavile istodobno, u mnogim dijelovima poluotoka razvili su se, jače nego ikad, protutalijanski osjećaji. Komunisti su nastavili

djelovati u ilegali i ostali povezani s Trstom. Specijalni sud izrekao je niz presuda protiv pojedinaca ili skupina komunista zbog raspačavanja nedopuštenog tiska. Hrvatska nacionalno-liberalna mladež utemeljila je već 1927. tajnu organizaciju nazvanu TIGR (Trst, Istra, Gorica, Rijeka), koja je zahtijevala nacionalno oslobađanje Hrvata i Slovenaca. Nakon nekoliko nasilnih pothvata, četiri slovenska člana te organizacije osuđena su na smrt u Trstu, a u Istri su, nakon demonstrativnih akcija, uhićeni njezini pripadnici; Vladimir Gortan, jedan od vođa, osuđen je na smrt. U Julijskoj krajini, u sedamnaest godina djelovanja, Specijalni sud osudio je 808 antifašista, od kojih 544 hrvatske ili slovenske narodnosti.

Antifašizam

Tijekom tridesetih godina, na istarskoj su se političkoj sceni pojavile nove generacije fašista koje nisu prošle iskustvo skvadrista ili djelovanje u liberalno-nacionalnim skupinama. Ukidanjem funkcije federalnog sekretara stranke i postavljanjem prefekta (upravitelj pokrajine) na tu dužnost, provedena je centralizacija i poistovjećivanje stranke s ustanovama državnog aparata kako bi se eliminirao lokalizam i klijentelizam koji su obilježili fašizam dvadesetih godina, i to ne samo u Istri. Čla-

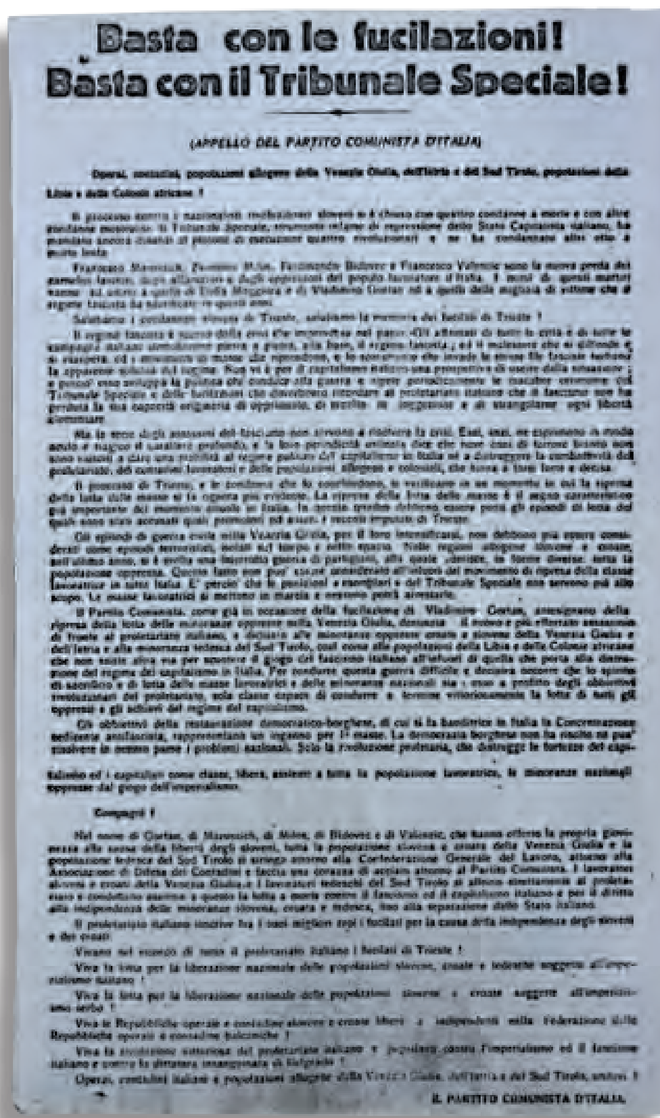
Parada dopolavora u Rovinju

novi uprave fašističke federacije, svi istarskog podrijetla, koji su se protivili centralizaciji, zamijenjeni su fašistima iz drugih talijanskih pokrajina koji su bili za centralizaciju. Krajem dvadesetih godina, u rukovodstvu lokalne fašištičke stranke razvila se dvojnost u načinu vođenja partije. Postojale su dvije skupine na čijem su se čelu nalazili najistaknutiji tamošnji fašisti: Luigi Bilucaglia (prvi pulski gradonačelnik) i Giovanni Maracchi (federalni sekretar). Te su se dvije grupe stalno borile za prevlast.

Struje unutar istarskog fašizma

Etiopski pothvat iz 1935./36. naišao je na mlak odgovor istarskog stanovništva. Bilo je veoma malo dobrovoljaca, a fašistička propaganda nije uspjela postići ništa. Mnogi su, međutim, mobilizirani i poslani u Afriku da se bore. U španjolskome civilnom ratu 1936. Istrani su sudjelovali na obje strane: uz Frankovu vojsku i u međunarodnim brigadama. Rasna politika uvedena tih godina, s kobnim posljedicama, pogotovo u Trstu i Rijeci, nije se bitnije odrazila na Istru. Do početka Prvoga svjetskog rata, uglavnom u urbanim središtima južne i zapadne Istre, živjelo je stotinjak židovskih obitelji. Kada su se 1938. počeli primjenjivati rasni zakoni, u Istarskoj je provinciji boravilo stotinjak Židova. Živjeli su u mješovitim obiteljima i bavili se trgovinom, slobodnim profesijama, obrtništvom, poduzetništvom, bankarskim poslovima u Puli, Rovinju, Poreču, Piranu, Izoli, Portorožu i Kopru. Židova je bilo i u Lovranu i Opatiji. Nekolicina njih priklonila se fašističkom pokretu, ali je većina ostala izvan njega.

Basta con le fucilazioni!
Basta con il Tribunale Speciale!

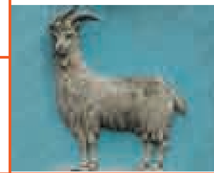
(APPELLO DEL PARTITO COMUNISTA D'ITALIA)

Compagni !

IL PARTITO COMUNISTA D'ITALIA

Proglas Komunističke partije Italije

2. DRUGI SVJETSKI RAT

Italija je ušla u rat 10. lipnja 1940. godine. Prvi odraz toga čina bio je novačenje muškog stanovništva. Prve generacije (mladići rođeni 1918.–1922.), rođene i odrasle u talijanskoj državi, poslane su na frontove. Bilo je tada svima jasno da će se rat odraziti na sudbinu Istre.

Napad na Jugoslaviju

Takav je osjećaj postao stvarnost kada je Italija u travnju 1941. sudjelovala, zajedno s Njemačkom, Mađarskom i Bugarskom, u invaziji na Jugoslaviju. Svjetski sukob stigao je do granica regije. Raspad jugoslavenske vojske omogućio je talijanskim snagama brzo zauzimanje dijela Slovenije i gotovo cijele Dalmacije, izuzevši Dubrovnik. Jugoslavija je zauzeta lako, ali nadzor nad pripojenim područjem otežao je od samog početka pokret otpora. U Sloveniji je utemeljena *Osvobodilna fronta* s Komunističkom partijom na čelu. Partizanske jedinice počele su pružati učinkovit otpor. Pokretu su pristupili pripadnici svih društvenih slojeva i različitih političkih uvjerenja. Ubrzo se djelovanje fronte proširilo i na područje Julijske krajine.

Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj

Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj , koji se uglavnom oslanjao na hrvatsku Komunističku partiju, počeo infiltrirati svoje pristaše na područje Julijske krajine već krajem 1941. godine. U kolovozu 1942. cijeli je odred hrvatskih partizana prešao granicu i zaposjeo područje na padinama Učke, odakle je odaslao proglas hrvatskom stanovništvu. Nakon nekoliko akcija protiv željezničkih konvoja na liniji Pula – Trst, partizani su prisiljeni na povlačenje u prosincu iste godine. Zapravo se u Julijskoj krajini otvorila unutarnja fronta. Vlasti i vojska (23. armijski korpus sa zadatkom da se bori protiv "pobunjenika" u Julijskoj krajini) reagirali su represalijama i ugnjetavanjem civilnog stanovništva koje se smatralo odgovornim za podršku "pobunjenicima". Rastućem uspjehu partizanskih akcija režim je odgovorio drastičnim represivnim mjerama koje su dosegnule vrhunac deportacijama u internacij-

ske logore na Rab, u Gonars i Renicci. Pokrenuta je propagandna kampanja protiv slavenske opasnosti, koja se poistovjećivala s antifašizmom, i započeo je lov na osobe koje su govorile hrvatskim jezikom (u Vodnjanu je tako izvješen plakat protiv upotrebe "slavenskog jezika"). Uspostavljen je i policijski sat, pojačani su tamošnji vojni garnizoni i stvorene specijalne postrojbe policije i karabinjera za borbu protiv partizana (u Rijeci). Intenziviranje pretresa, uništavanje sela i egzekucije po kratkom postupku (1942. u blizini Ilirske Bistrice i u okolici Rijeke) koje su obilježile ponašanje talijanskih vojnih snaga u razdoblju 1942.–1943., dovele su do zbližavanja hrvatskog i slovenskog – ne uvijek komunističkog – stanovništva s jugoslavenskim partizanskim pokretom. Za partizane je bilo bitno poraziti Italiju koju su u cijelosti poistovjećivali s fašizmom, a istarski Hrvati i Slovenci prvi su put pronašli neku silu izvan svojih granica koja je bila spremna boriti se za njihovo oslobođenje.

Represija protiv partizana

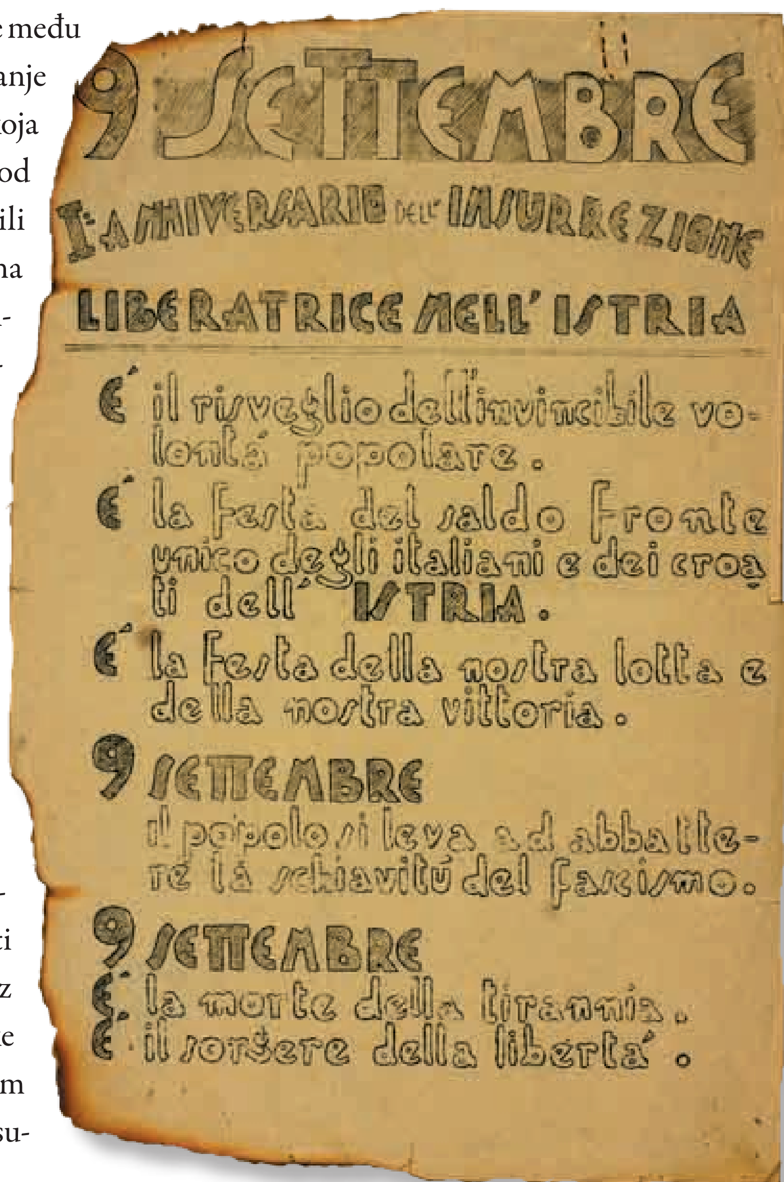
Jugoslavenski partizanski pokret od samog se početka iskazao kao značajna snaga, ne toliko na vojnom planu koliko po svojoj unutarnjoj organizaciji i društvenom utjecaju. Pristaše pokreta dolazili su iz različitog političkog ambijenta, ali je upravljanje pokretom bilo čvrsto u rukama Komunističke partije čiji su rukovodioci uglavnom bili mladi ljudi, a na njihovu je čelu stajao Josip Broz, zvan Tito. U analizi djelovanja partizanskog pokreta, treba praviti razliku između oslobodilačkog rata protiv okupatora, koji su podupirali široki slojevi jugoslavenskog stanovništva, i političkih projekata komunističkih vođa, koji su jedini bili u stanju voditi pokret. Komunisti, vjerni pristaše Treće internacionale, shvaćali su borbu kao revoluciju kojom će, izgradnjom komunističke države, radikalno promijeniti institucionalni poredak i oblike društvenog suživota u Jugoslaviji. U Julijskoj krajini ta je borba, međutim, bila usmjerena i na oslobađanje teritorija koje se etnički smatralo hrvatskim i slovenskim. Da bi dobili suglasnost i podršku naroda, hrvatski i slovenski komunisti prisvojili su i propagirali terminologiju "građanskog" nacionalizma, hrvatskog i slovenskog (koji je nastao prije 1914., a pooštren je tijekom dvadesetogodišnjega fašističkog razdoblja), tvrdeći da cijeli istarski poluotok, uključivši čak i područje do rijeke Soče, treba pripasti Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Prema njihovu mišljenju gradovi su trebali slijediti sud-

Jugoslavenski partizani

binu sela, iako su u njima živjeli ljudi druge narodnosti. To je zapravo značilo da su pretežno talijanski gradovi (Trst, Rijeka, Pula), venetski primorski gradići (Kopar, Izola, Piran, Novigrad, Umag, Poreč, Rovinj, Labin) i gradići iz unutrašnjosti (Buje, Grožnjan, Motovun, Brtonigla, Vodnjan i drugi) trebali pripasti Jugoslaviji. Htijenja narodnog preporoda stopila su se s težnjama za oslobađanjem od "okupatora/tlačitelja" i socijalnim obećanjima kao što su podjela zemlje i eksproprijacija veleposjednika. Glas o takvom programu, u dvije godina borbe u ilegali, proširio se svim selima. Ono što su partizani nudili hrvatskom i slovenskom stanovništvu Istre bilo je dobro poznato svima puno prije rujna 1943. godine. Mnogi mladići prešli su granicu i priključili se slovenskim partizanskim jedinicama te hrvatskim partizanima koji su djelovali u Gorskom kotaru koji je bio pod talijanskom okupacijom.

Oslobođenje Hrvata i Slovenaca

Sve je to stvorilo različite probleme među talijanskim stanovništvom. Djelovanje Komunističke partije Italije (PCI) – koja je bila prisutna na istarskom teritoriju od svoga osnutka 1921. i kojoj su pristupili i slavenski članovi, a koja je odgojena na klasnom i internacionalističkom poimanju problema – bilo je veoma ograničeno. Lokalni predstavnici PCI-ja nisu mogli prihvatiti način na koji su hrvatski i slovenski komunisti tumačili antifašizam (sveden uglavnom na oslobađanje naroda), iako su jugoslavenski komunistički rukovodioci pazili da ne izazovu sukobe s Komunističkom partijom Italije. Prvi kontakti između talijanskih i hrvatskih komunista u Puli i Labinu 1941., iako nisu bili posve negativni, ipak nisu urodili plodom. Talijanski su se komunisti solidarizirali s hrvatskim vezano uz antifašizam, ali su bili protiv hrvatske dominacije u vođenju pokreta. Krajem 1943., kada je uspostavljena tješnja su-

Partizanski letak iz 1944.

radnja PCI-ja i jugoslavenskoga narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), talijanski su komunisti najprije lišeni svojih funkcija, a zatim uključeni u redove Komunističke partije Hrvatske (KPH).

Komunisti

Odmah nakon primirja koje je stupilo na snagu 8. rujna 1943. (zapravo kapitulacija Italije) u Istri je došlo do općeg ustanka stanovništva, pogotovo Hrvata i Slovenaca. Pod vodstvom hrvatskih partizana, razoružani su mnogi vojni garnizoni i utemeljeni narodno-oslobodilački odbori (NOO). U gradovima je bilo manje euforije jer je rasulo talijanske države ulijevalo strah talijanskom stanovništvu u Julijskoj krajini zbog neizvjesne sudbine. U primorskim gradićima, međutim (Kopar, Izola, Piran, Umag, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Opatija, Cres, Lošinj), talijanski su antifašisti uz pomoć tamošnjih vlasti osnovali odbore nacionalnog oslobođenja (CLN), odbore za javno zdravstvo ili civilnu upravu, odbore antifašističkog jedinstva i druga tijela.

8. rujna 1943.

Partizani iz NOP-a, prema modelu koji je već primjenjivan u jugoslavenskim okvirima, pristupili su odmah uspostavi novog oblika vlasti, poništavajući prethodni. Sve što je na neki način bilo povezano s fašističkim režimom, moralo je biti uklonjeno. Val nasilja širio se u unutrašnjosti Istre, pogotovo u seoskim središtima, ali i u gradićima. Nizala su se uhićenja i prijeki sudovi protiv fašista ili osoba koje su bile povezane s fašizmom, ali i vojnika, karabinjera, carinika i drugih ljudi koji su se zbog službe koju su obavljali u raznim razdobljima poistovjećivani s fašizmom ili,

Nasilje i fojbe

Fojba u Vinežu, vađenje leševa

jednostavnije, s talijanskom državom. U valu nasilja stradali su i obični ljudi, prijavljeni zbog osobne osvete, potkazivanja i slično. Dobar dio žrtava završio je u fojbama.

Nacionalno suparništvo, koje se kod hrvatskog i slovenskog stanovništva radikaliziralo zbog dvadesetogodišnje fašističke vladavine, nije dovoljan argument kojim bi se objasnilo takvo nasilje. Pod ruševinama okupirane Jugoslavije, u profašističkim marionetskim državama, komunisti koji su se stavili na čelo narodnooslobodilačke borbe uspjeli su pronaći prostor za vlastitu političku afirmaciju boreći se ne samo protiv njemačkog i talijanskog okupatora (u početku se partizanski pokret razvio na dinarskom području), već, ponajviše, protiv hrvatskih ustaša i srpskih četnika. Da bi uspostavili vlast nad teritorijem, nametnuli su svakoj društvenoj zajednici novo rukovodstvo: sklonost i pristanak stanovništva (kojih je svakako bilo) nisu bili dovoljni. Oni koji nisu prihvaćali takav poredak, možda uzdajući se u svoju narodnost (hrvatsku ili srpsku), bili su eliminirani. Cijele su elite smaknute u selima od Crne Gore do dalmatinskog zaleđa i Gorskog kotara. U Sloveniji je došlo do obračuna sa seoskim "stražama" i s onim slovenskim snagama koje su podupirale talijansku vojsku. Ciljevi revolucije, odnosno preuzimanje vlasti i uspostava novog poretka ("narodna vlast"), bili su opravdanje za uklanjanje "neprijatelja revolucije" ili "narodnih neprijatelja". Takvo ponašanje pri uspostavi nadzora nad teritorijem, neizbježno je zahvatilo i Julijsku krajinu. Novi poredak opravdavao je svaku djelatnost usmjerenu k odstranjivanju prethodnog poretka, a u Istri (i Julijskoj krajini) taj je poredak imao zajednički nazivnik: Italija-fašizam. Mržnja i osobna osveta, uklanjanje seoske i gradske elite bili su motivirani najprije potrebama "revolucije", a zatim narodnog oslobođenja. U tom valu nasilja, u kojem je zamjena tek svrgnutome totalitarnom režimu bila posve sličan režim, nastradalo je mnogo nedužnih ljudi.

Revolucija

Teror koji se proširio među talijanskim, ali i drugim stanovnicima gradića i sela, poslije je dodatno otežao njihovo sudjelovanje u hrvatskom i slovenskom pokretu otpora, koji se, istina, borio protiv fašizma, ali ne i za održanje talijanskog suvereniteta. Talijanska seoska populacija doživljavala je novu jugoslavensku vlast kao nešto strano i neprijateljsko, uostalom, kao i njemačku. Zbog toga je u njih prevagnuo stav nesvrstavanja i čekanja. Nasuprot

Obezglavljivanje elite

tomu, velika većina talijanskih radnika svrstala se uz jugoslavenski oslobodilački pokret kao nosioca revolucionarnog programa, samoga po sebi internacionalističkog, koji se trebao ostvariti izgradnjom socijalističke države.

Pripajanje Istre jugoslavenskim republikama

U rujnu 1943. jugoslavenski Narodnooslobodilački pokret i slovenska Osvobodilna fronta (OF) službeno su potvrdili svoj stav o pripajanju Istre i tzv. Slovenskog primorja Hrvatskoj, odnosno Sloveniji. Jednostrane izjave o pripajanju, koje su se temeljile na pretpostavljenoj "volji naroda", ali su ih zapravo formulirali, prije svega, militantni pripadnici KPJ, dobile su potvrdu najviših (samoproglašenih) partizanskih tijela vlasti: ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) za hrvatski dio i SNOS-a (Slovenski narodnooslobodilački savjet) za slovenski, da bi 30. studenoga 1943. u Jajcu samoproglašeno vrhovno federalno tijelo, odnosno predsjedništvo AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) prihvatilo te odluke i prisvojilo ih. U svakom su dokumentu partizanski rukovodioci rješavali problem Talijana – a o stvarnom je problemu i bila riječ budući da su Talijani predstavljali većinu u gradovima – proglasima o nacionalnoj i kulturnoj autonomiji, ali s pravima koja se dodjeljuju manjinskoj skupini.

Talijanski pokret otpora

U gradićima blizu Trsta (Kopar, Izola, Piran, Buje) u kojima je CLN bio veoma aktivan, tijela talijanskog otpora ostala su strukturalno veoma slaba, ali politički utjecajna, dok se u ostalom dijelu istarskog poluotoka, uključivši i Puli, podružnice CLN-a nisu uspjele niti samostalno organizirati. Iako su talijanski komunisti i antifašisti u istarskim gradićima koje su Hrvati svojatali, oblikovali nakon kapitulacije Italije neku vrstu otpora, ubrzo su, daleko od Italije, usisani u hrvatski oslobodilački pokret. Odnos s talijanskim stanovništvom riješen je politikom "bratstva i jedinstva" naroda i narodnosti Jugoslavije ("talijansko–slavensko bratstvo"). Na vojnom planu to se izrazilo raspršivanjem talijanskih boraca u hrvatske jedinice, da bi se spriječilo stvaranje većih talijanskih partizanskih jedinica, a na političkom utemeljenjem u srpnju 1944. Talijanske unije za Istru i Rijeku (TUIR) zbog podupiranja aneksionističke linije NOP-a među istarskim Talijanima. CLN u Puli, koji je drugdje djelovao u ilegali, utemeljen je tek nakon završetka rata, s protuslavenskim ciljevima.

"Talijansko-slavensko bratstvo"

PROCLAMA AGLI ITALIANI DELL' ISTRIA E DI FIUME

Proglas Talijanima iz Istre i Rijeke, 6. ožujka 1945.

I u Rijeci je utemeljena podružnica CLN-a, ali je njegova djelatnost bila ograničena. U gradu se, međutim, snažnije razvio autonomistički pokret koji je predlagao stvaranje slobodne države, predviđene i Rapallskim ugovorom iz 1920. godine. Taj je pokret postao glavni protivnik NOP-a.

Rijeka

Položaj talijanskih komunista

Duž sjeverozapadnog istarskoga primorja talijanski su se komunisti, uključeni u CLN, pokušali oduprijeti ili odgoditi primjenu jednostranih izjava o pripajanju Istre Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Nastavili su djelovati u CLN-u i nakon "jesenskog preokreta" 1944. kada je na regionalnom planu stupilo na scenu novo rukovodstvo Komunističke partije Italije, slabije i prilagodljivije, koje je prihvatilo stavove jugoslavenskog pokreta otpora i njegove aneksionističke teze. Krajem ljeta 1944. svi predstavnici stare internacionalističke garde u regiji su nestali; uhitili su ih ili ubili SS-ovci ili druga specijalna policija. Pripadnici Komunističke partije Italije u Trstu istupili su iz tamošnjeg CLN-a koji se zbog toga našao u poteškoćama. Partizanske garibaldinske jedinice, koje su djelovale u Julijskoj krajini i u istočnoj Furlaniji, stavile su se pod vojnu upravu slovenskog zapovjedništva, nakon što im je takvu direktivu uputio predstavnik PCI-ja pri KP Slovenije. Nacionalna direkcija Komunističke partije Italije imala je o granicama dvosmislen i kolebljiv stav, tako da su talijanski komunisti i organizacije otpora ušle u sastav slovenske Osvobodilne fronte.

Talijanski partizani (1945.)

Njemačka okupacija

U listopadu 1943. Njemačka je vojska s jakim snagama zauzela cijeli poluotok, uz široku primjenu kaznenih mjera i odmazde. U listopadu i studenome provedeno je tzv. čišćenje terena u kojem su sudjelovali njemački vojnici u suradnji s fašističkim snagama Talijanske Socijalne Republike (Republike iz Salòa), što je pridonijelo bitnom smanjenju prisutnosti NOP-a u regiji. Nijemci su u regiji uspostavili okupacijski režim i stvorili novu upravnu jedinicu nazvanu *Adriatisches Küstenland*, Jadransko primorje, koja je obuhvaćala Belluno, Udine, Julijsku krajinu, Ljubljanu i Rijeku. U Istri su do 1945. djelovale, zajedno s Nijemcima, republikanske fašističke trupe (novačene među tamošnjim stanovništvom, bez obzira na nacionalnu pripadnost), iako njemački okupacijski režim nije bio protalijanski raspoložen i težio je konačnom pripajanju regije Trećem Reichu. Nijemci su pokušali potaknuti slavensko stanovništvo na suradnju, povjerivši im djelomičnu odgovornost za upravljanje teritorijem. Istovremeno su, međutim, pokrenuli okrutno suzbijanje partizanske borbe, primijenivši sustav terora koji se očitovao u uništavanju sela zbog odmazde, ubojstvu civilnog stanovništva, mučenju, deportacijama

radne snage u Njemačku i u nacističke koncentracijske logore. Između njemačkog okupatora te Talijana, Hrvata i Slovenaca bilo je određenih oblika suradnje, iako nisu nestali njihovi međunacionalni sukobi. S odgovarajućim njemačkim tijelima surađivala su, dakako državna tijela i jedinice Talijanske Socijalne Republike.

Stvarni rat u Istri trajao je svega dvadeset mjeseci (od listopada 1943. do svibnja 1945.), ali je to razdoblje obilježeno čitavim nizom neizbježnih promjena. Razoružavanje talijanskih trupa priskrbilo je jugoslavenskim partizanskim snagama oružje, municiju i odjeću. U prosincu 1943. saveznici su priznali Titov pokret i počeli ga opskrbljivati iz južne Italije borbenim sredstvima i namirnicama. Godine 1944. zabilježen je snažni razvoj NOP-a, kao nijednoga drugog europskog pokreta otpora, a partizanske su jedinice prerasle u jugoslavensku armiju. U listopadu 1944. Tito je ušao u Beograd. Raspolagao je tada s više armija koje su trebale napredovati prema zapadu do etničke granice koju su još za vrijeme Prvoga svjetkog rata odredili projugoslavenski usmjereni političari. Unatoč teškoćama, u Istri postupno jača oslobodilački pokret pod hrvatskim vodstvom i na političkom i na vojnom pla-

Jugoslavenska narodna armija

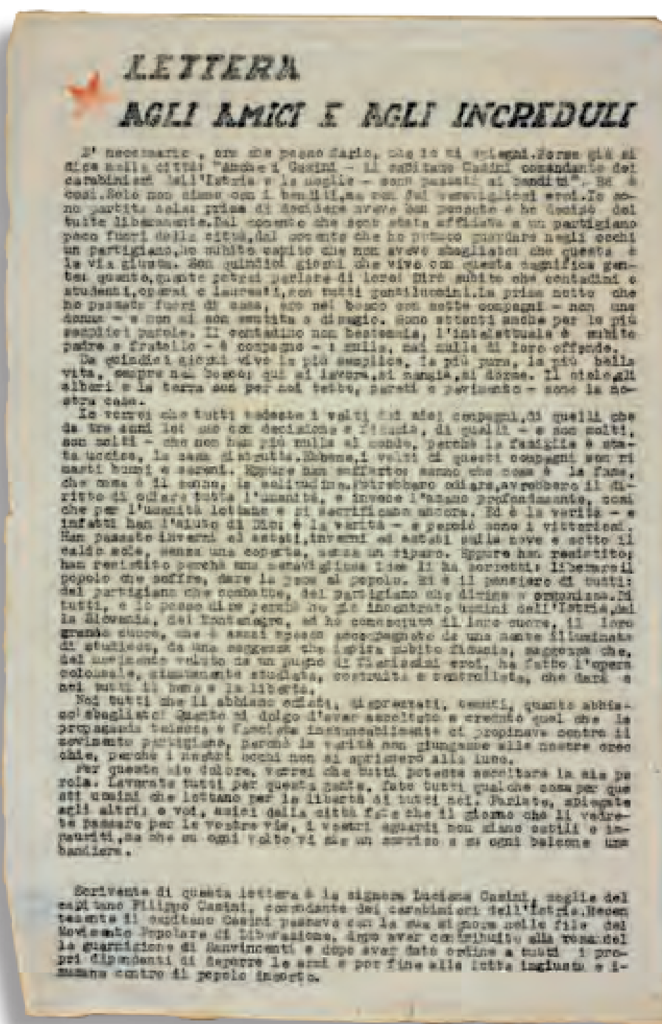
Njemački Adriatisches Küstenland (S. Millo, 1989.)

nu. Pokret se razvio dolaskom jugoslavenskih vojnih i političkih kadrova, uključivanjem talijanskih antifašista i bivših talijanskih vojnika u NOP te sve masovnijim pristupom Talijana i Hrvata istarskog podrijetla. Na političkom su planu pokrenuti narodnooslobodilački odbori koje su jugoslavenski komunisti smatrali temeljnom organizacijom nove revolucionarne vlasti. Uspostavljena je jedinstvena direkcija KPH za Istru i Hrvatsko primorje, što je bio jasan znak priključivanja Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. U proljeće-ljeto 1944. velik broj mladih Istrana, hrvatskog i talijanskog podrijetla, pristupio je partizanskim redovima da bi izbjegli novačenje u njemačku vojsku ili upućivanje na prinudni rad u *Todt*, koji se tada bavio izgradnjom cesta i utvrda.

Talijanski dobrovoljci

Među onima koji su pristupili partizanima, brojni su bili i pripadnici vojnih snaga Talijanske Socijalne Republike, uključivši i stotinjak karabinjera, među kojima i kapetana Filippija Casina sa svim pripadnicima svetvinčentskoga garnizona te vojnike koji su službovali u Kanfanaru, na Limu i u Pićnu. Pothvat kapetana Casinija završio je brzo i tragično. Strijeljan je zajedno sa svojom suprugom i drugim karabinjerima zbog političkog sukoba s pripadnicima NOP-a koji su zahtijevali da se talijanski borci bore protiv fašista i nacista pod njihovim neposrednim nadzorom te da prihvate jugoslavenske aneksionističke težnje. Preživjeli karabinjeri raspoređeni su u više partizanskih jedinica, a završili su na ratištima daleko od istarskog područja.

Pismo supruzi Filippa Casinija

LETTERA
AGLI AMICI E AGLI INCREDULI

Nakon velikog dotoka ljudstva u partizanske redove, došlo je do reorganizacije istarskih jedinica NOP-a. Utemeljen je i talijanski bataljun *Pino Budicin*, uključen u istarsku brigadu *Vladimir Gortan*. Zajedno s drugim brigadama osnovana je Istarska divizija, 43. divizija partizanske vojske. U sjeverozapadnoj Istri i na Krasu (Bujština, Slovensko primorje, riječko zaleđe), na području pod nadzorom slovenskih partizana

Talijanski bataljun "Pino Budicin" u Rijeci, svibanj 1945.

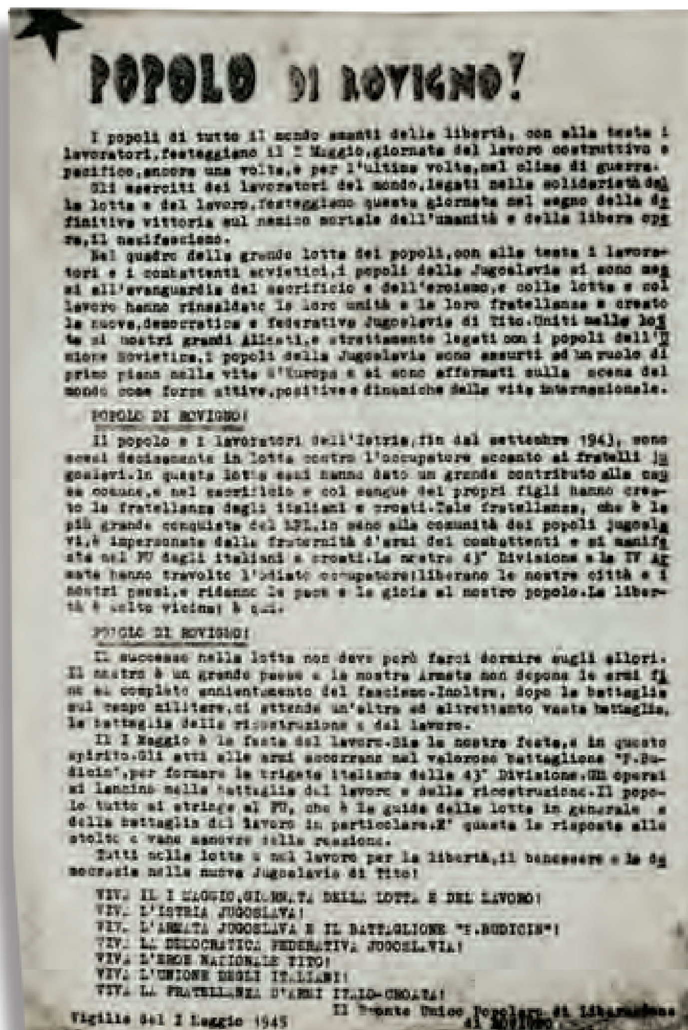
koji su prilično dugo surađivali s CLN-om (Komitet narodnog oslobođenja) za Julijsku krajinu, djelovale su dvije talijanske partizanske jedinice - bataljuni *Giovanni Zol* i *Alma Vivoda,* koji su formalno bili u sastavu udarne brigade *Garibaldi-Trieste*. U prosincu 1944. utemeljena je druga talijanska brigada *Fratelli Fontanot*.

Istarski partizani

Za Nijemce je Julijska krajina postala prostor od vitalne važnosti nakon što je Crvena armija stigla do jugoslavenskog prostora u listopadu 1944. godine. Očekujući pomorski desant Saveznika, nacisti su rasporedili velike vojne snage u Istri te intenzivirali izgradnju obrambene linije od Tršćanskog zaljeva do Kvarnera. Za taj su pothvat mobilizirali u *Todtu*, službi prisilnog rada, na tisuće ljudi (velik broj Istrana i Riječana). Masovno premještanje njemačke vojske u Istru prouzročilo je između 1944. i 1945. povlačenje velikih partizanskih jedinica i svih regionalnih rukovodioca u Gorski kotar gdje su ostali do proljeća 1945. godine.

Jugoslavenska propaganda

Jugoslavenski zahtjevi za cijelim područjem Julijske krajine, uključivši i Trst, konkretizirali su se u jesen 1944. ciljanim propagandnim djelovanjem partizanskog tiska na talijanskom jeziku. Uz slogan "Tuđe nećemo, svoje nedamo" i "Prijeđite Soču i bit ćemo braća", temeljnu ulogu u proslavenskoj propagandi imali su ilegalni komunistički partizanski listovi na talijanskom jeziku u Istri i Rijeci, koji su trebali uvjeriti Talijane u opravdanost jugoslavenskih zahtjeva o pripajanju Istre, Rijeke i cijele Julijske krajine. Listovi su objavili otvoreni rat protiv ostalih oblika otpora (CLN i riječki autonomisti) koji su se razvili među onima s drukčijim idejama i programom u odnosu na NOP.

POPOLO DI ROVIGNO!

I popoli di tutto il mondo amanti della libertà, con alla testa i lavoratori, festeggiano il I Maggio, giornata del lavoro costruttivo e pacifico, ancora una volta, e per l'ultima volta, nel clima di guerra.
Gli eserciti dei lavoratori del mondo, legati nella solidarietà della lotta e del lavoro, festeggiano questa giornata nel segno della definitiva vittoria sul nemico mortale dell'umanità e della libera opera, il nazifascismo.
Nel quadro della grande lotta dei popoli, con alla testa i lavoratori e i combattenti sovietici, i popoli della Jugoslavia si sono messi all'avanguardia del sacrificio e dell'eroismo, e colla lotta e col lavoro hanno rinsaldato la loro unità e la loro fratellanza e creato la nuova, democratica e federativa Jugoslavia di Tito. Uniti nella lotta ai nostri grandi Alleati, e strettamente legati con i popoli dell'Unione Sovietica, i popoli della Jugoslavia sono assurti ad un ruolo di primo piano nella vita d'Europa e si sono affermati sulla scena del mondo come forze attive, positive e dinamiche della vita internazionale.

POPOLO DI ROVIGNO!

Il popolo e i lavoratori dell'Istria, fin dal settembre 1943, sono scesi decisamente in lotta contro l'occupatore accanto ai fratelli jugoslavi. In questa lotta essi hanno dato un grande contributo alla causa comune, e nel sacrificio e col sangue dei propri figli hanno creato la fratellanza degli italiani e croati. Tale fratellanza, che è la più grande conquista del LPL in seno alla comunità dei popoli jugoslavi, è impersonata dalla fraternità d'armi dei combattenti e si manifesta nel FU degli italiani e croati. La nostra 43ª Divisione e la IV Armata hanno travolto l'odiato occupatore, liberano le nostre città e i nostri paesi, e ridanno la pace e la gioia al nostro popolo. La libertà è molto vicina; è qui.

POPOLO DI ROVIGNO!

Il successo nella lotta non deve però farci dormire sugli allori. Il nemico è un grande paese e la nostra Armata non depone le armi fino al completo annientamento del fascismo. Inoltre, dopo la battaglia sul campo militare, ci attende un'altra ed altrettanto vasta battaglia, la battaglia della ricostruzione e del lavoro.
Il I Maggio è la festa del lavoro. Sia la nostra festa, e in questo spirito. Gli atti alle armi accorrano nel valoroso battaglione "P. Budicin", per formare la brigata italiana della 43ª Divisione. Gli operai si lancino nella battaglia del lavoro e della ricostruzione. Il popolo tutto si stringa al FU, che è la guida della lotta in generale e della battaglia del lavoro in particolare. E' questa la risposta alle stolte e vane manovre della reazione.
Tutti nella lotta e nel lavoro per la libertà, il benessere e la democrazia nella nuova Jugoslavia di Tito!

VIVA IL I MAGGIO, GIORNATA DELLA LOTTA E DEL LAVORO!
VIVA L'ISTRIA JUGOSLAVA!
VIVA L'ARMATA JUGOSLAVA E IL BATTAGLIONE "P. BUDICIN"!
VIVA LA DEMOCRATICA FEDERATIVA JUGOSLAVIA!
VIVA L'EROE NAZIONALE TITO!
VIVA L'UNIONE DEGLI ITALIANI!
VIVA LA FRATELLANZA D'ARMI ITALO-CROATA!

Il Fronte Unico Popolare di Liberazione di Rovigno

Vigilia del I Maggio 1945

Partizanski letak iz svibnja 1945.

Zbog zastrašivanja i nasilja komunističkih partizana, 1944./1945. nijedna talijanska politička snaga nije više bila u stanju oduprijeti se jugoslavenskim zahtjevima.

Trst, koji je za Slovence bio grad-simbol, a za Jugoslavene most preko kojega će se komunizam širiti prema zapadu, postao je glavna meta jugoslavenskih teritorijalnih zahtjeva, još i prije završetka rata. Budući da je u Trstu živjelo više pripadnika radničke klase nego u bilo kojemu drugom jugoslavenskom gradu, vrhovni rukovodioci bliski Titu razmišljali su o stvaranju sedme jugoslavenske federalne republike, talijanske narodnosti, koja je trebala obuhvaćati područje Julijske krajine. Nakon osvajanja grada, između zapadnih saveznika i SSSR-a, koji je podržavao Jugoslaviju, nastaje diplomatska kriza. "Tršćansko pitanje", odnosno određivanje granice u Julijskoj krajini, postalo je problem međunarodne politike. Trst je za Saveznike bio vojno i političko uporište protiv sovjetskog ekspanzionizma koji je djelovao preko Jugoslavije.

Trst

U proljeće 1945. Jugoslavenska je armija stigla do Trsta i zauzela Rijeku, Istru i Ljubljanu, te na kraju i Zagreb, dok su zapadno od Julijske krajine postrojbe talijanskog CLN-a iščekivale dolazak angloameričkih snaga. Brutalnost i grubost vojske koja je bila očita u ostalom dijelu Jugoslavije, ponovila se i u Trstu, iako ne s tolikom žestinom. Direktiva je bila: "očistiti odmah, ali ne po nacionalnoj osnovi nego po osnovi pristupanja fašizmu". U stvarnosti, u mrežu su uhvaćeni uglavnom Talijani.

Proljeće 1945.

U Trstu su se razvila dva odvojena pokreta otpora – jedno pod vodstvom jugoslavenskih partizana, drugo pod vodstvom talijanskog CLN-a, oslabljenog nakon izlaska Komunističke partije Italije i njezinih proslavenski orijentiranih članova. Nakon četrdeset dana surove okupacije, koju su obilježile rekvizicije, zapljene, uhićenja, deportacije, bacanja ljudi u fojbe, jugoslavenska je armija 12. lipnja bila primorana prepustiti grad Saveznicima. U među-

vremenu, 1. svibnja, jedinice Jugoslavenske armije ušle su u Pulu, ali su i tu ostale četrdeset tri dana, da bi na temelju sporazuma prepustile glavno istarsko središte savezničkim (pristiglim) snagama koje su preuzele vojnu i civilnu vlast i ustanovile savezničku vojnu upravu nad gradom. Dana 3. svibnja jugoslavenske jedinice ušle su u Rijeku i odmah proglasile priključenje grada Hrvatskoj i Jugoslaviji. Sredinom svibnja sva istarska mjesta i Rijeka bili su oslobođeni od Nijemaca. Rat je bio završen, ali se, kao i u ostalom dijelu države, nemilosrdno obračunavalo s mogućim ili pretpostavljenim klasnim neprijateljima. U regiju se vratilo nasilje i teror. Mnoge se optuživalo (bez suđenja) za kolaboracionizam, a progonilo se one koji nisu prihvaćali jugoslavensku vlast. Ljudi su zatvarani ili odvođeni u koncentracijske logore; njemački vojnici, fašisti, kolaboracionisti, protalijanski partizani i civili, kojima su sudili "narodni sudovi", bacani su u fojbe. Tako je počelo dugo i teško poslijeratno razdoblje.

Konačni obračun

Nakon rata i u očekivanju mirovnog sporazuma, "tršćanska kriza" ili općenito kriza Julijske krajine u cjelini, privremeno je riješena Beogradskim sporazumom u lipnju 1945. između Saveznika i Jugoslavije. Julijska krajina podijeljena je na dva okupacijska područja: zonu A i zonu B, s crtom razgraničenja koja je nazvana Morganovom linijom. Zapadno od te linije, s gradovima Trstom, Goricom, istočnom granicom do Tarvisia te Pulom, nalazila se zona A pod angloameričkim nadzorom. Istočno od te linije (Istra, Rijeka, Cres i Lošinj) nalazila se zona B pod nadzorom jugoslavenske vojne uprave (VUJA). Međunarodni propisi, koji u stvarnosti nisu ispoštovani, obvezivali su jugoslavensku državu na zadržavanje postojećeg stanja.

Zona A i zona B

Jugoslavenske jedinice u Trstu, svibnja 1945.

Da bi se pronašlo rješenje u vezi s granicom uoči Mirovne koferencije, savezničke su snage uputile Me-

đusaveznički stručnu komisiju na sporna područja koja je trebala snimiti etničko/nacionalno i ekonomsko stanje na licu mjesta. Posjet Julijskoj krajini u proljeće 1946. (7. ožujka – 5. travnja) rezultirao je prijedlogom četiriju crta razgraničenja, koje su predložile delegacije u sastavu Komisije (američka, francuska, britanska i sovjetska). Tada je već vladala hladnoratovska atmosfera, a Trst je postao posljednje uporište obrane. Na diplomatskoj razini, jugoslavenski su zahtjevi, podupрti sa sovjetske strane, imali tada veću težinu od talijanskih jer je Italija bila poražena država i okupator Jugoslavije.

Granice

Na unutarnjem planu posjet Komisije i iščekivanje odluke Mirovne konferencije dodatno su pooštrili sukob između protalijanske i proslavenske strane. Politika osvajanja teritorija dovela je do povlačenja graničnih crta na terenu, a to se neizbježno odrazilo na istarsko društvo, s katastrofalnim posljedicama za stanovnike ovih krajeva. Četiri prijedloga razgraničenja, koja su pripremili članovi Komisije, bila su temelj razgovora na Mirovnoj konferenciji. Pregovori su počeli koncem travnja 1946. u Parizu, a završili su usvajanjem francuskog prijedloga o razgraničenju između Italije i Jugoslavije. Rijeka i velik dio Istre, uključivši i Pulu, trebali su pripasti Jugoslaviji, a u sjeverozapadnoj Istri, za koju se nije mogao postići dogovor, odlučeno je stvaranje Slobodnoga tršćanskog teritorija podijeljenog na zonu A i zonu B, pod kontrolom Angloamerikanaca, odnosno Jugoslavena. Mirovni sporazum između Italije i Saveznika potpisan je 10. veljače 1947., ali je formalni prelazak vlasti u Julijskoj krajini ostvaren 15. rujna 1947. godine. Tek je Londonskim memorandumom iz 1954. riješena sudbina nikad nastaloga Slobodnog tršćanskog teritorija: zona A prešla je pod talijansku upravu, a zona B pod jugoslavensku. Stanje je riješeno, ali je ugovor formalno postao punovažan tek u studenome 1975. potpisom Osimskih sporazuma.

Protalijanska manifestacija u Puli, ožujak 1946.

3. JUGOSLAVENSKO RAZDOBLJE (1945.–1991.)

Novi poredak

Nakon stupanja na snagu odredaba Mirovnog sporazuma u rujnu 1947., svi su jugoslavenski zakoni primijenjeni na pripojena područja, uključivši federalni i republički ustav koji su po sadržaju bili odraz sovjetskog ustava iz 1936. godine. Otad su Istra (s iznimkom sjeverozapadnog dijela poluotoka, odnosno zone B) i Rijeka postale stvarno jugoslavenska područja i takvima ostale do 1991. kada su raspadom jugoslavenske federacije stvorene neovisne države Hrvatska i Slovenija.

Sovjetski model

U trenutku kada je Istra pripojena Jugoslaviji, Tito je već čvrsto u svojim rukama držao sve poluge moći, riješivši se privremenih demokratskih alternativa. U prvim godinama vladavine (1945.–1948.) vlasti su zdušno slijedile sovjetski put. Novu su rukovodeću klasu činili uglavnom mladi ljudi, skromna društvenog podrijetla i ograničena obrazovanja. Sva su područja političkog,

Manifestacija za talijansko-slavensko bratstvo

gospodarskog, društvenog i kulturnog života u anektiranim područjima, kao što se, uostalom, događalo i u ostalim dijelovima nove Jugoslavije (Federativna Narodna Republika Jugoslavija), centralizirana i stavljena pod čvrstu kontrolu Komunističke partije. Partija je, kako se s ponosom tada isticalo, bila "najsovjetskija". Nacionalizacija i zapljena banaka, osiguravajućih društava, rudnika događala se s ubrzanim tempom. Tržišno gospodarstvo i profit izbrisani su kao pojmovi, a zamijenili su ih planska ekonomija i prva petoljetka. Novi poredak koji je režim nametao, u Istri kao i drugdje, bio je ekstremno ideologiziran. Potpun nadzor nad stanovništvom ostvarivao se preko čitave mreže masovnih organizacija kao što su bile Narodna fronta, sindikati, omladinske i ženske organizacije, ali najviše djelovanjem tajne policije (OZNA) i armije, kao stupova režima.

Narodna vlast

Od proljeća 1945. u Istri i Rijeci uspostavljena je tzv. narodna vlast po obrascu koji se primjenjivao u cijeloj Jugoslaviji, a koji se temeljio na narodnooslobodilačkim odborima (NOO), po sistemu piramidalne podjele ovlasti. Uspostavljena su tri različita upravno-politička tijela: oblasni NOO za Istru, gradski NOO za Rijeku i okružni NOO za Slovensko primorje, kojima su podčinjeni kotarski, općinski i mjesni NOO-i. Oni su uglavnom provodili direktive nametnute s vrha. Još prije završetka rata i službenog pripajanja Jugoslaviji, preobrazba političkog i društvenog stanja praćena je sustavnim uklanjanjem političkih protivnika, kao što su bili Zanellijevi autonomisti u Rijeci ili pristaše CLN-a, te temeljitim policijskim nadzorom stanovništva moćnim aparatom. Talijanske antifašističke snage koje nisu pripadale komunistima, udružene u CLN za Istru i Pulu, reagirale su na predviđeno poslijeratno uređenje Istre, tražeći od Mirovne konferen-

Cjenik brijačnice (1945.–1947.)

TARIFFA

Barba	Dinari 6	Lire	10.—
Capelli	8	"	20.—
Barba e capelli	14	"	25.—
Capelli ragazzi		"	15.—

ABBONAMENTI MENSILI

2 volte la settimana Lire 80.—
3 " " " 120.—

Nell'abbonamento è compreso un solo taglio di capelli al mese.

Per il servizio a domicilio la Tariffa verrà raddoppiata

Poslijeratna obnova

cije provedbu plebiscita u Julijskoj krajini radi prava naroda na samoodređenje.

Staljinistička faza

Od 1945. do 1948., tijekom staljinističke faze jugoslavenskog režima, pokrenute su u istarskom društvu drastične promjene "revolucionarnog" karaktera u ime "izgradnje socijalizma". Uvedene su krute ekonomske mjere (podjela prehrambenih namirnica putem iskaznica), pokrenuta je agrarna reforma s nacionalizacijom zemljišnih posjeda iznad 35 hektara, utemeljene su poljoprivredne zadruge (prema modelu kolhoza). "Narodna" socijalistička država temeljila se na "narodnoj pravdi". Takvim mehanizmom KPJ je pokretao suđenje protiv građana te zapljenu i nacionalizaciju njihove imovine. Prijašnji upravni i institucionalni sustav potpuno je pročišćen: novi su službenici morali biti politički pouzdani, tako da su lokalnu vlast preuzeli partijski kadrovi (iz partizanskih redova), bez obzira na stručnost i znanje. "Revolucionarni poredak" nudio je zapravo nove mogućnosti onima koji su do tada bili isključeni iz vlasti zbog društvenih, nacionalnih ili kulturnih razloga. Sve je to dovelo do proletarizacije društva i uklanjanja srednjeg sloja iz socijalnih struktura u regiji. Te su mjere u Istri i Rijeci (kao i u ostalom dijelu Jugoslavije) pogodile podjednako i Talijane i Slovence i Hrvate koji su se protivili režimu, i sve one koje se smatralo potencijalno opasnima ("politički nepodobne osobe") zbog svoje političke prošlosti ili društvenog položaja.

"Izgradnja socijalizma"

"Izgradnja socijalizma" u Istri i Rijeci značila je zapravo uništavanje tradicionalnih temelja talijanskog elementa unutar regionalnog društva, dakle potiranje bilo kakva oblika gospodarske,

Polazak broda Toscana iz Pule, 1947.

društvene ili kulturne moći talijanske nacionalne skupine. U razdoblju od 1945. do 1947. u Istri (kao, uostalom, i na cijelom istočnom Jadranu, osim Trsta) nestao je građanski stalež (i sve ono što se pod tom uopćenom društvenom definicijom razumijeva: kultura, društvena i politička gledišta). Nakon Mirovnog ugovora i Memoranduma, velika većina talijanskog stanovništva Istre, Rijeke i kvarnerskih otoka, svih društvenih slojeva, od buržoazije do radničke klase i seljaka, napustila je svoju rodnu zemlju. Službena je historiografija definirala taj termin kao *egzodus*, ali je to zapravo bio čitav niz "velikih" i "malih" egzodusa koji su se događali u razdoblju od 1945. do 1956. godine. Neki su odlazili na temelju prava optiranja za talijansko državljanstvo, predviđeno Mirovnim sporazumom i Memorandumom 1954., drugi su ilegalno bježali, upotrijebivši pritom sva moguća sredstva prijevoza, čak i obične barke. Vrijeme i način odlaska, koji je uvijek bio dramatičan, mijenjali su se ovisno o specifičnoj istarskoj situaciji. Nije postojao nikakav međuvladin dogovor o razmjeni i premještanju stanovništva, kao što se, u puno većem opsegu, događalo u nekim drugim dijelovima Europe. Egzodus je bio odgovor talijanskog stanovništva regije, ali dijelomično i hrvatskog i slovenskog, radikalnim promjenama egzistencijalnih uvjeta, koje su uvedene politikom jugoslavenskoga komunističkog režima (uključivši radikalnu ekonomsku preobrazbu) i odbijanje nove nacionalne hegemonije. Zbog egzodusa, talijanski dio stanovništva, koji je do tada držao političku, gospodarsku, društvenu i kulturnu moć na tom području, pretvorio se u manjinu, odnosno u nacionalnu skupinu bez ikakvih političkih i ekonomskih nadležnosti. Istra, sa svojom stoljetnom tradicijom različitih jezičnih i kulturnih sastavnica, nije više bila ona otprije.

Egzodus

Razlozi koji su naveli dio Talijana na ostanak, a to je bila podjednako teška odluka kao i odlazak, bili su političke i ideološ-

ke prirode ili jednostavno praktične (odbijen zahtjev za optiranje) i sentimentalne, kao naprimjer privrženost svojoj zemlji, svojem polju ili starim i nemoćnim roditeljima. Dio onih koji su ostali, prihvatio je komunističku ideologiju, drugi su se pasivno prilagodili nametnutim novinama. Ostali su uglavnom pripadnici nižih društvenih slojeva: radnici i seljaci. Odlazak gotovo cijeloga višeg staleža, školovanog i učenog, pretvarao je ovu zajednicu u tromo tijelo, potencijalno bezopasno za režim. Istovremeno, zbog ideoloških razloga, dogodila se i imigracija Talijana, uglavnom iz područja oko Monfalconea, koji su u više slučajeva preuzeli rukovodeću ulogu u nacionalnoj skupini koja je u međuvremenu postala manjina.

Preostali stanovnici i njihova prilagodba

Talijanska nacionalna zajednica "preostalih", kao uostalom i svi drugi stanovnici, morala se prilagoditi ideološkim oblicima i sadržajima režima. Svi odnosi iz prošlosti namjerno su bačeni u "ropotarnicu povijesti". Talijani u Istri i Rijeci imali su svoj legitimitet kao priznata nacionalna sastavnica (naravno manjinska) nove višenacionalne Jugoslavije. Oni su bili jedan od mnogih elemenata koji su "gradili socijalizam".

1948. godina

Službena politika režima prema narodnostima temeljila se na bratstvu i jedinstvu, a u Istri i Rijeci "na talijansko-slavenskom

Pula, Dom Armije, proslava nekog praznika (1947.)

bratstvu” stvorenom u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Nova narodna vlast ostala je vjerna toj politici do 1948. kada je Jugoslavija izbačena iz Informbiroa i kada je došlo do raskida odnosa sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima. Ta je politika predviđala postojanje talijanskog elementa unutar jugoslavenske države koji se, međutim, nije smio odupirati ciljevima režima. Raskid s Moskvom prouzročio je i konačni rascjep između talijanskih i jugoslavenskih komunista u Istri i Rijeci. Velika većina talijanskih komunista, a među njima brojni politički imigranti koji su došli u Jugoslaviju “graditi socijalizam”, svrstali su se uz Staljina. Jugoslavenska je vlast pokrenula nasilni val čišćenja od informbirovaca, a talijanskim komunistima, koji su uglavnom bili uz Staljina, nije preostalo drugo nego izabrati emigraciju, optiranje za talijansko državljanstvo, kao što je bilo predviđeno Mirovnim sporazumom, da bi izbjegli suđenje, kaznu na “društveno koristan rad”, ili odvođenje u zatvorenički logor Golog otoka. Velik broj talijanskih komunista, koji su za vrijeme fašizma morali napustiti Istru da bi izbjegli progone ili su bili osuđivani na zatvorske kazne, deportirano je u taj “odgojni” logor.

Nova nacionalna jednolikost

Istra doživljava duboke kulturne promjene. Potlačeni iz vremena fašističkog režima, imali su sada potpunu društvenu prevlast. Kultura i uporabni jezik u ustanovama bili su hrvatski

Obrazovanje

Arena u Puli, narodni zbor, 1948.

(srpski) i slovenski u sjevernom dijelu zone B. Jedna od prvih mjera koje su nove vlasti uvele, bila je ukidanje fašističke uredbe o talijanizaciji prezimena i toponima. Hrvatski i slovenski oblik imena mjesta vraćen je tamo gdje su ga fašističke norme ukinule, ali se u mnogo slučajeva provela slavenizacija i onoga što nije bilo slavensko. Unatoč nemalu broju uništavanja spomenika koji su svjedočili o nekadašnjoj mletačkoj prisutnosti u regiji, u prvim godinama nove vladavine, dok je još bilo prisutno autohtono talijansko stanovništvo (i strani promatrači), tolerirani su talijanski toponimi za pretežno talijanska mjesta. Tek se pedesetih godina pristupilo njihovoj sustavnoj promjeni, dok je istovremeno nestajala ravnopravnost talijanskog jezika u svim područjima civilnog života. Nakon talijanske jednolikosti regije, prešlo se na hrvatsku (na najvećem dijelu poluotoka) i slovensku jednolikost. Odmah su otvorene hrvatske škole čijem su uspjehu pridonijeli mladi nastavnici koji su pristigli iz raznih krajeva Hrvatske. Mlađi naraštaji, koji su započeli školovanje prije 1943., morali su ponovno pohađati osnovnu školu. U narodnim školama opismenjavali su se, nakon dvadesetogodišnje zabrane, Hrvati i Slovenci. Na planu kulturne djelatnosti kretalo se praktično od ništice. Prvi rezultati na umjetničkom, kazališnom, književnom i znanstvenom planu pojavili su se kasno, tek nakon što su stupile na scenu prve generacije diplomaca sa sveučilišta u Zagrebu i Ljubljani. Do 1950./54. u urbanim su središtima tolerirane škole i talijanski kulturni domovi (*Circolo*), koje su posjećivali samo Talijani. Nakon toga brojne talijanske školske i predškolske ustanove su zatvorene ne samo zbog egzodusa stanovništva i nastavničkog kadra, već i kao posljedica birokratske prakse i političke volje isključivanja iz talijanskih škola učenika čije je prezime moglo imati slavenski prizvuk. Ista je sudbina zadesila mnoga talijanska kulturna *Circola* i čitaonice koje su osnovane nakon rata.

Jugoslavenska imigracija

Praznina koja je nastala emigracijom jedne nacionalne sastavnice, popunjena je snažnom imigracijom iz raznih krajeva Jugoslavije. U početku su to bili rukovodeći kadrovi, ideološki istomišljenici, čija se kultura bitno razlikovala od lokalne. Nakon toga su počeli dolaziti vojnici i časnici, režimski službenici i stručni kadrovi (liječnici, nastavnici). Sva su urbana primorska središta (kao i sama Rijeka) ponovno naseljena. Demografski

pad broja stanovnika iz 1940. nadoknađen je do 1960. godine, U gradovima su se dijelom doselili stanovnici iz unutrašnjosti Istre gdje je upravo pedesetih godina počela depopulacija, a dijelom imigranti iz cijele Jugoslavije. Ovisno o vremenskom razdoblju i općem stanju u državi, bilo je nekoliko valova useljavanja: najprije iz Dalmacije i Like, potom iz Srbije i na kraju iz Kosova (Albanci) i Bosne. Pula je tako postala hrvatski grad, iako su Hrvati predstavljali tek nešto više od polovice stanovništva. Preostali stanovnici bili su pripadnici talijanske manjine i heterogeni sastav raznih naroda i narodnosti (Srbi, Bosanci, Mađari, Albanci, Makedonci, Slovenci, Romi). Zbog toga su svi gradovi i gradići u Istri djelovali više jugoslavenski nego istarski (izuzmemo li spomenike i zgrade koje su propadale). Gradovi nisu imali svoj dijalekt (kao npr. Trst ili Split), već je komunikacija tekla standardnim jezikom koji je bio most između raznih narodnosti. U cjelini, međutim, u Istri je uspostavljena hrvatska istovrsnost i pretežitost kao nikad prije u dugoj povijesti. Na Koparštini su, naravno, prevladavali Slovenci.

Jugoslavenski model

Samouprava i radničko samoupravljanje

Raskid s Moskvom 1948. primorao je Jugoslaviju na preispitivanje ideološkog modela i na promjenu strategije u vanjskoj i unutarnjoj politici. Nakon određenog približavanja Atlantskom savezu, rješenja "tršćanskog pitanja" (1954.) i smjena vlasti na vrhu Sovjetskog Saveza (smrt Staljina 1953.), jugoslavensko se rukovodstvo usmjerilo prema vođenju nezavisne međunarodne politike i postalo je promotorom pokreta nesvrstanih (Tito, Nasser, Nehru). Na unutarnjem planu razrađen je model tzv. radničkog samopuravljanja (model jugoslavenskog socijalizma). Ideja vodilja za sve promjene koje su nastajale bila je samouprava i radničko samoupravljanje; zapravo, neka vrsta decentralizacije državnih ustanova (federalnih i republičkih) u gospodarstvu i upravi. Ideja se oslanjala na Parišku komunu, ruske Sovjete odmah nakon revolucija 1905. i 1917., na neka iskustva koja su se razvila u Bavarskoj, Austriji i Mađarskoj, ali i na društveni nauk Katoličke crkve o načinu samoupravljanja crkvenim udrugama. Nakon propasti poljoprivrednih zadruga i nezadovoljstva seljaka, politika se okrenula prema brzoj industrijalizaciji koja je morala biti pokrenuta

Ribarska zadruga u Rovinju

odozdo (suprotno od sovjetskog obrasca upravljanja s vrha) i morala se temeljiti na širokoj podršci masa, uz sudjelovanje radničke klase u upravljanju gospodarstvom, državnim aparatom i narodnom samoupravom.

Federalizam

U cijelom razdoblju izgradnje/razvoja gospodarskog i društvenog samoupravljanja, od 1950. do 1979., koji su jugoslavenski komunisti predstavljali kao treći političko-ekonomski put između kapitalizma i socijalizma, radnici su tek djelomično sudjelovali u upravljanju poduzećima. U stvarnosti je između propisane teorije i stvarne prakse socijalističkog samoupravljanja u jugoslavenskom društvu postojao golem ponor. Politički principi, koji su bili popraćeni čitavim nizom reformi, postavljeni su ustavnim zakonom iz 1953., te ustavima iz 1963. i 1974. kada su priznata najveća prava jugoslavenskim "narodima i narodnostima" (narodi su bili osnivači Jugoslavije, odnosno Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Makedonci, a narodnosti one čije su se matične države nalazile izvan državnih granica: Albanci, Mađari i sami Talijani; ostale su neke nedorečene etničke skupine kao bosanski Muslimani.

Liberalne reforme

Uspostava kontakata sa Zapadom dovela je do velike pomoći u hrani, oružju i kreditima, koji ne samo da su spriječili ekonomski kolaps države, već su i preusmjerili vanjskotrgovinsku razmjenu koja je postala preduvjet za gospodarski rast. Afirmirali su se principi organizacije trgovine (marketinški zakoni) koji su imali sve manje zajedničkih obilježja sa sovjetskim. Promijenio se

porezni sustav, potaknut je razvoj nekih rentabilnih privrednih grana kao što su turizam i brodogradnja. Sredinom šezdesetih godina XX. stoljeća nove ekonomske i financijske reforme, smatrane "liberalnim" (naprimjer, konvertibilnost jugoslavenskog dinara), otvorile su konačno jugoslavenski proizvodni sustav prema međunarodnom tržištu. Taj se preokret odrazio na gospodarskom i društvenom polju, a poslije i na političkom i kulturnom. Zapravo je jugoslavenski gospodarski sustav bio nešto na pola puta između planske ekonomije s "društvenim sredstvima" rada (zbog toga su političkom voljom građene tvornice – politička industrijalizacija – a radnicima je bila zajamčena plaća i radno mjesto, bez obzira na gubitke i zaduženja poduzeća), s jedne strane, i tržišnoga gospodarstva, s druge, koje je omogućavalo široku i raznoliku masovnu potrošnju, nezamislivu u drugim zemljama sovjetskog bloka. Sredinom šezdesetih godina svi su građani mogli dobiti putovnicu koja je vrijedila u državama koje je Beograd priznavao. Ta je pojava definirana kao "socijalizam s pasošem": Jugoslaveni su bili jedini stanovnici istočne Europe koji su odlazili raditi u Njemačku i u druge zapadne zemlje, što je osiguralo priličan dotok strane valute i rješavalo problem nezaposlenosti. Život se ubrzano mijenjao: porastao je stupanj obrazovanja, a istovremeno se povećalo i urbano stanovništvo, pojavili su se određeni oblici potrošačkog društva, počeo je kružiti strani tisak, a umjetnost je sve više napuštala modele realnog socijalizma.

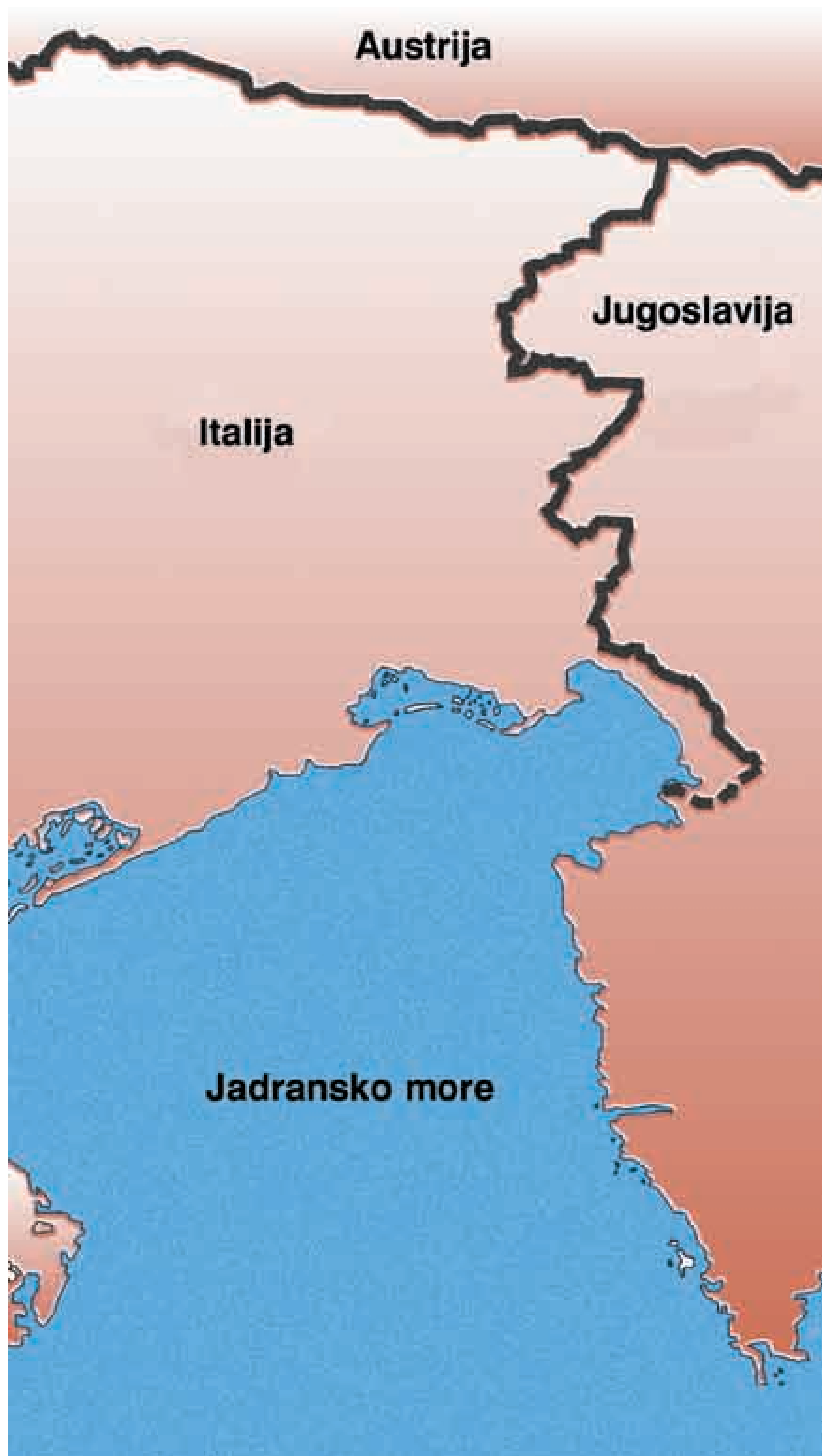
Odnosi s Italijom

Nakon 1954. bitno se poboljšao odnos s Italijom: između 1955. i 1960. dvije su države sklopile čitav niz trgovinskih sporazuma, tehničke suradnje, ugovora o malograničnom prometu i o gospodarskoj suradnji na pograničnim područjima. Tijekom 1955. pokrenuta je trgovinska razmjena na graničnim područjima (Trst – Kopar, Buje, Sežana; Nova Gorica – Gorizia, Udine), a stanovnici koji su tamo živjeli dobili su propusnice za prelazak granice i slobodno kretanje unutar tih zona. S gospodarske suradnje (u stalnom porastu), odnosi s Italijom proširili su se i na kulturnu razmjenu (razmjena knjiga i publikacija iz područja obrazovanja, znanosti, književnosti, umjetnosti; razmjena izložaba, kazališnih i glazbenih predstava, filmova kulturnog sadržaja itd.), zatim na turizam i ribarstvo, kako na međudržavnoj tako i na međuregionalnoj razini. Međusobne ekonomske i financijske obveze

Granica

dviju država uređene su sporazumom iz 1954., a dodatno razjašnjene 1965. godine. Ukidanje ulaznih viza između Italije i Jugoslavije (1966.) olakšalo je granični promet i potaknulo razvoj turizma na istarskom poluotoku i Kvarneru. Malograničnu razmjenu obilježavali su jugoslavenski izvoz drva, stoke, mesa, mlijeka, vina, građevinskog materijala i uvoz industrijskih proizvoda, prometnih vozila i njihovih rezervnih dijelova, autoguma, tekstilnih i kemijskih proizvoda. Sve je to pridonijelo stvaranju dojma o talijansko-jugoslavenskoj granici kao "najotvorenijoj europskoj granici". Naravno, između zapadne i istočne Europe.

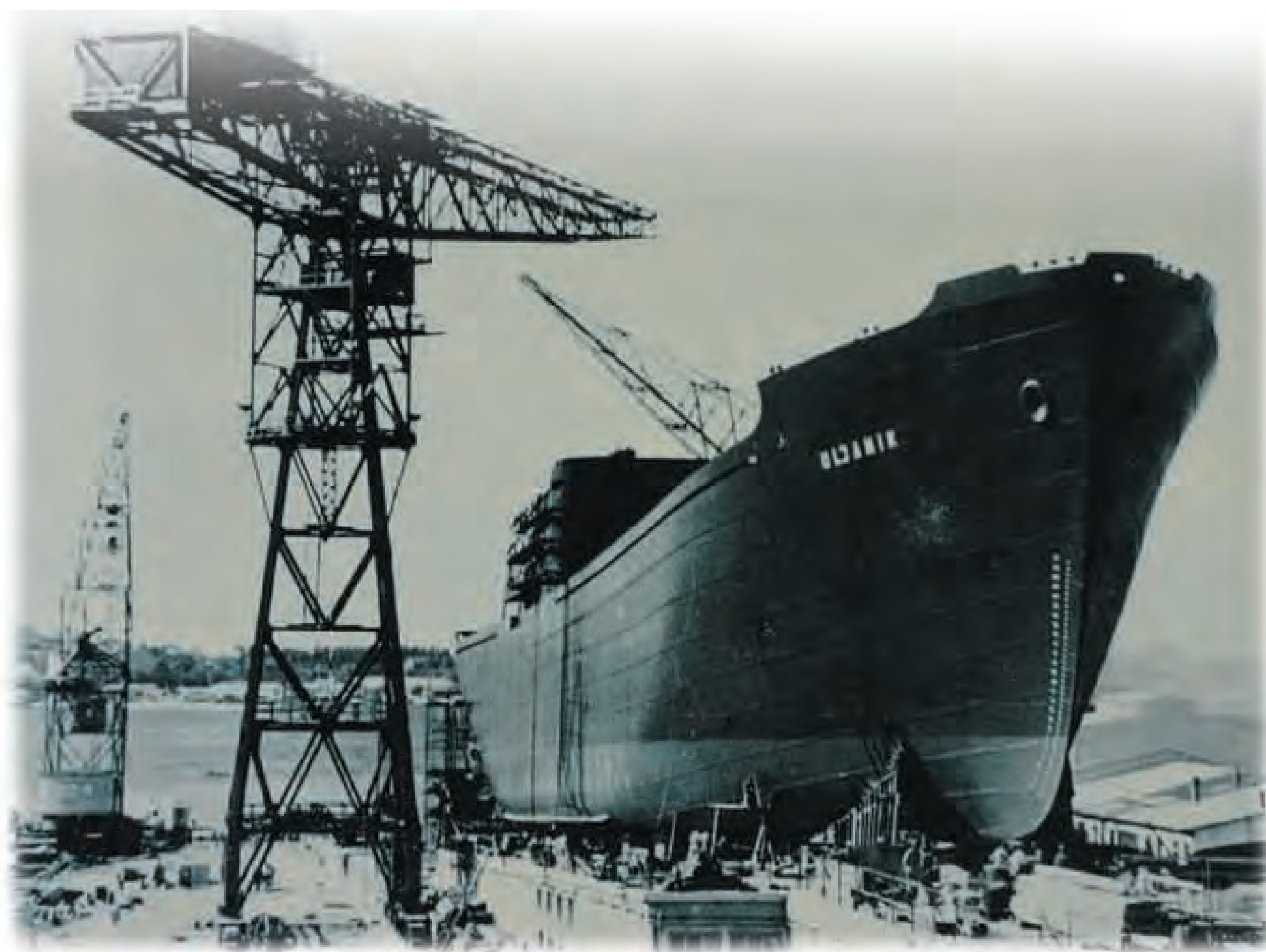
Što se tiče upravno-teritorijalnog uređenja, istarsko-kvarnersko područje moralo se prilagoditi čestim reformama koje su, od pedesetih godina naovamo, bile usmjerene prema postupnoj decentralizaciji. Nakon što je 1954. zona B Slobodnoga tršćanskog teritorija ušla u sastav Jugoslavije, prestao je na tom području postojati *Istarski okrug*, a upravljanje nad teritorijem podijeljeno je između (socijalističkih) republika Slovenije, odnosno općina Kopar, Izola i Piran, i Hrvatske, odnosno općina Buje, Novigrad i Umag. Od 1963. upravna decentralizacija postala je stvarnost i mnoge ovlasti javne uprave prebačene su na općine koje su postupno postale osnovne teritorijalne samoupravne jedinice. Istarsko

Državne granice između Italije, Jugoslavije i Austrije

i kvarnersko područje podijeljeno je na tri kotara: Istra, Rijeka i Kopar. Velike je promjene doživio *grad* Pula koji je postao *općina*, a kojem su pripojena okolna mjesta (Vodnjan, Fažana, Galižana, Svetvinčenat, Šišan itd.). U sastav nove općine Rovinj ušla su neka mjesta koja su prije spadala u okrug Pule (Kanfanar, Bale) i Pazina (Žminj). Na općinu Labin prebačena su mjesta koja su spadala pod Pazin, dok su Pazinu priključena mjesta iz Buzetskog okruga. Povezanost između raznih upravnih razina, od lokalne preko općinske i kotarske do razina pojedinih republika, postala je sve složenija. Između 1967. i 1974. uspostavljene su nove upravne jedinice regionalnog tipa, nazvane zajednice općina, koje su, međutim, imale samo ulogu koordinacije i pružanja usluga. Kotari Rijeka i Pula konačno su raspušteni 1967. i zamijenjeni Zajednicom općina Rijeka (u čiji su sastav ušli Rijeka, kvarnerski otoci, Istra do rijeke Dragonje, Hrvatsko primorje i Gorski kotar), dok je u Sloveniji kotar Kopar zamijenila Obalna zajednica općina (Kopar, Izola, Piran).

Upravno uređenje

Izgradnja m/b "Uljanik" u Puli, 1956.

Tvornica stakla "Boris Kidrič" u Puli

Gospodarski razvoj

Približno dvadesetak godina, do šezdesetih, trajala je stagnacija gotovo svih privrednih grana u Istri i Rijeci budući da, s iznimkom brodogradnje (*Uljanik* u Puli i *3. maj* u Rijeci), nije postojala usmjerena ekonomska politika industrijalizacije, kakva se vodila u drugim dijelovima Jugoslavije. Zahvaljujući boljim odnosima s Italijom, brzom rastu unutarnje potrošnje i politici koja je poticala izvoz, zaokret se dogodio u razdoblju od 1965. do 1968. godine. U kratko vrijeme osjetio se ubrzan gospodarski rast sa snažnim investicijama u sektoru turizma (Portorož, Umag, Poreč, Vrsar, Rovinj, Pula, Rabac, Opatija), ali i u tehnološku modernizaciju privrednih grana povezanih s brodogradnjom (Pula, Rijeka, Kopar), u industriju prerade nafte (Rijeka), proizvodnju papira (Rijeka), građevinskog materijala (Rijeka, Pula), preradu duhana (Rovinj), preradu ribe (Rovinj, Izola), proizvodnju stakla (Pula), tekstilnu industriju (Pula, Pazin), proizvodnju cementa (Umag, Koromačno) i druge manje ekonomske djelatnosti. Sve je to dovelo do sveukupnog, ubrzanog, značajnog porasta osobnih dohodaka i potrošnje. U nekim drugim privrednim područjima zbog visokih je troškova provedeno prestrukturiranje, kao naprimjer u proizvodnji ugljena (Raša), koja je smanjena pedesetih i šezdesetih godina i konačno napuštena krajem osamdesetih, što je uzrokovalo nezaposlenost i opadanje standarda u Labinštini. Zbog slabe kvalitete proizvoda, opala je i proizvodnja boksita, važna u mnogim istarskim mjestima (Rovinj, Labin, Pazin, Pula, Poreč, Umag). Neke druge djelatnosti povezane s iskorištavanjem osnovnih sirovina, kao npr. vađenje i proizvodnja silikata, ukrasnog kamena i mramora, prerada drva i proizvodnja građevinskog

Privredna suradnja

materijala općenito, porasle su prije svega zbog porasta potražnje na jugoslavenskom tržištu.

Turizam

Tehnološko-industrijska suradnja Jugoslavije s drugim zapadnim zemljama, ponajprije s Italijom, pokrenula je povezivanje istarskih i riječkih tvornica sa stranim tvrtkama od kojih su kupljene licencije i patenti za proizvodnju industrijskih dobara, poluproizvoda, dijelova strojeva i drugo (npr. brodogradilište *3. maj* iz Rijeke s *FIAT*-om, koparski *Iplas* s tršćanskim *Interplastom*, *Tvornica duhana* Rovinj s austrijskim *Milde Sorteom* itd.). Jugoslavensko se tržiste 1967. otvorilo stranim ulaganjima, a strane tvrtke počele su investirati svoj kapital i u istarska i kvarnerska poduzeća (talijanski investitori u *Drvoplast* iz Rijeke i *Kamen* iz Pazina), ali su ukupni rezultati bili razočaravajući u usporedbi s ostatkom zemlje.

Portorož, pedesete godine

Porast investicija u turizmu i sve veći financijski iznosi koji su usmjeravani u taj sektor, zahvaljujući povoljnoj kreditnoj politici, potaknuli su izgradnju čitava niza hotelskih kompleksa i autokampova u zapadnom istarskome priobalju (Umag, Poreč, Rovinj, Pula, Portorož), ali i razvoj pratećih uslužnih djelatnosti (trgovine, restorani, turističke agencije, prijevozna poduzeća i dr.). Turizam je sedamdesetih i osamdesetih godina postao najvažnija istarska gospodarska grana. Na tom području Istra se mogla pohvaliti višegodišnjom tradicijom s obzirom na to da su još od vremena Habsburške Monarhije neka mjesta, kao Opatija ("jadranska Nica" i "zimski Beč"), Lovran, Portorož, Brijuni, Veli i Mali Lošinj, bila poznata turistička središta, ali je tek negdje sredinom sedamdesetih turizam dobio obilježja masovne pojave. Osamdesetih je godina Istra bila "najturističkija" regija Jugoslavije, a ostvarivala je više od jedne milijarde dolara prihoda (na ukupno 300.000 stanovnika). Takve su promjene djelovale i na krajolik

jer su urbanistički projekti usmjereni na razvoj turizma promijenili izgled obale i priobalnih mjesta, uz ubrzanu betonizaciju prostora zbog izgradnje hotelskih zdanja u arhitektonskom stilu toga doba. Razvoj turizma nije, međutim, pratila modernizacija cestovne mreže: nešto je učinjeno jedino u smjeru Hrvatske otvaranjem tunela kroz Učku 1981., što je omogućilo izravnu vezu središnje Istre s Rijekom. Pulski je aerodrom otvoren za civilni promet 1967. godine.

Standard

Životni standard istarskog stanovništva osjetno je porastao nakon 1970., pogotovo u primorskim mjestima (Umag, Novigrad, Poreč, Rovinj, Pula). Osobna je potrošnja porasla više nego u ostalim dijelovima Hrvatske kupnjom npr. televizora i kućanskih aparata. Tjedni odlazak u Trst zbog šopinga postao je uobičajen, i to ne samo za stanovnike graničnih mjesta. Porastao je privatni uvoz vozila i strojeva, uglavnom iz Italije. Zahvaljujući povoljnim stambenim kreditima došlo je do velike ekspanzije privatne izgradnje kuća u cijeloj regiji; povećao se broj automobila, najprije vozila male kubikaže jugoslavenske proizvodnje, a zatim i skuplji modeli. Rast proizvodnje i potrošnje pokrenuo je opće poboljšanje životnog standarda. Zdravstvena zaštita, obrazovanje i kultura dobivali su financijska sredstva od samoupravnih interesnih zajednica (SIZ). Ustanove, na razini općina ili zajednica općina, pribavljale su sredstva za vlastiti rad u raznim poduzećima: od brodogradilišta do turističkih tvrtki. Zbog toga je došlo do bitnog poboljšanja zdravstvenih uvjeta u bolnicama i ambulantama, u razvoju visokog obrazovanja i raznim kulturnim aktivnostima.

Poreč, turistički kompleks

Svečano otvorenje rovinjske benzinske pumpe, šezdesetih godina

Zbog ekonomskog razvoja koji je zahvatio industrijska središta kao što su Rijeka i Pula, ali i turističke gradiće, dolazi do društvenog raslojavanja. Istarsko je društvo postalo složenije, razgranatije i s većim razlikama na teritorijalnom planu. Povećale su se nejednakosti naspram unutarnjih krajeva poluotoka (Bujština, Pazinština, Buzeština, Labinština) koji su gospodarski zaostajali (tih godina) zbog nedovoljne i loše cestovne mreže. Razvoj industrije i proces urbanizacije ubrzali su napuštanje i propadanje sela i cijelih naselja u unutrašnjosti Istre. Ta je društvena pojava započela još u vrijeme egzodusa (1945.–1956.).

Društvene promjene

Da bi se mogao ostvariti snažan industrijski rast, prije svega brodogradnje, turizma i uslužnih djelatnosti, u Istru i Rijeku doselio se velik broj stanovnika iz unutrašnjosti Jugoslavije. Urbanizacija kao društvena tendencija postala je sve prisutnija i u Istri. Porasla je brojnost pripadnika radničke klase u industrijskim središtima – Puli, Rijeci i Kopru, te u nekim priobalnim gradićima – Izoli, Umagu, Poreču i Rovinju. Afirmirala se nova društvena klasa tehnokrata i birokrata (gospodarski rukovodioci, bankari, službenici samoupravljanja). Pored urbaniziranog radnika, postojao je radnik-seljak koji je, uz radno mjesto u poduzeću, obrađivao zemlju u selu u kojem je živio. Istovremeno, bitno je porasla imigracija radne snage iz južnih, zaostalih i nerazvijenih krajeva Jugoslavije, prije svega iz Bosne i Hercegovine. S druge strane, iz Istre je ekonomska emigracija bila usmjerena prema zapadnim zemljama – Njemačkoj, Švedskoj, Francuskoj, Švicarskoj i Nizozemskoj.

Talijanska manjina

Otvaranje društva i sve te promjene stvorile su novu politiku i kulturnu klimu u Istri te općenito u Hrvatskoj i Sloveniji. Na političkom planu, na istarskoj sceni osjetio se dašak liberalizacije i stanovito otvaranje prema manjinama nakon 1963., kada je jugoslavenska država proglasila novi federalni ustav, a na VIII. kongresu KPJ (1964.) manjinama je priznata uloga "mosta" prema susjednim zemljama. Nakon 1966. i krize zbog "slučaja Ranković", u Istri je započelo razdoblje obilježeno kritičkim preispitivanjem uloge komunističke politike prema manjinama, odnosno prema talijanskoj nacionalnoj zajednici. Zahvaljujući novom rukovodstvu Talijanske unije za Istru i Rijeku (TUIR) i uz suradnju mladih intelektualaca, donijeti su tada važni dokumenti koji su promijenili stanje i položaj talijanske zajednice u Jugoslaviji, koja je bila izložena riziku potpune asimilacije. Glavni su zahtjevi bili: osiguranje jednakog i izjednačenog tretmana nacionalnoj skupini, bez obzira na njezinu brojnost i teritorijalnu raspršenost, stvarna politička i pravna jednakost te dvojezičnost kao temeljni element suživota s hrvatskim stanovništvom u Istri i Rijeci. TUIR je tada pokrenuo prve, stidljive, službene i usklađene kontakte s Tršćanskim narodnim sveučilištem (TNS), koji su se u uskoro razvili i postali puno važniji.

U drugoj polovici šezdesetih godina istarsku kulturnu scenu obilježila je snažna ekspanzija kulturnog djelovanja koje se, međutim, izrazilo preko dva paralelna kolosijeka, što je dovelo do pogoršanja nacionalnih odnosa između Hrvata i Talijana. S jedne strane, došlo je do tada neviđenog razvoja izdavaštva na hrvatskom jeziku i pokretanja lista *Glas Istre* (počeo je izlaziti kao dnevnik1969.) te književnih časopisa (*Istarski mozaik* 1963. i *Dometi* 1968.). Potaknute su razne kulturne inicijative, ustanovljena su čakavska kulturna društva kao *Čakavski sabor*, otvorena je Viša ekonomska škola (dvogodišnji studij) i Pedagoška akademija. S druge strane, došlo je do kulturnog i organizacijskog oživljavanja talijanske nacionalne zajednice, prije svega njezine "društveno-političke" ustanove – Talijanske unije za Istru i Rijeku. Na kultur-

Kavana za vrijeme Jugoslavije

nom planu utemeljeno je Društvo pjesnika, književnika i umjetnika (1963.), pokrenut je časopis *La Battana* (1965.) i natječaj za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* (1968.), osnovan je Centar za povijesna istraživanja sa sjedištem u Rovinju (1968.), ustanovljene su pokretne knjižnice, počele su se uvoziti knjige na talijanskom jeziku, otvoreni su prvi dječji vrtići na talijanskom jeziku (Pula, Poreč, Rovinj i Rijeka) i srednja škola u Bujama (1970.), ponovno su otvorene neke osnovne škole (u Novoj Vasi i Šišanu 1967.). S hrvatske se strane želio istaknuti slavenski karakter istarskog poluotoka od najdavnijih povijesnih vremena: časopisi i kulturni krugovi izražavali su jednokulturalnu i jednonacionalnu viziju hrvatske Istre. Takva su tumačenja dovodila do nepriznavanja autohtonosti Talijana na poluotoku (i u Rijeci). Talijansku se zajednicu jednostavno ignoriralo ili prikazivalo s negativnim konotacijama. Odmah nakon rata razvili su se otrcani izrazi koji su diskriminirali Talijane, redovito ih se identificirano kao fašiste ili potencijalni instrument talijanskog iredentizma. Početkom sedamdesetih godina došlo je do novog pogoršanja odnosa s nizom polemika između nekolicine intelektualaca talijanske manjine i nekih hrvatskih kulturnih krugova koji su ponovno upotrijebili slogane tipične za poslijeratno razdoblje. Kulturna klima ostala je napeta sljedećih nekoliko godina, obilježena sumnjama i nesnošljivošću.

Kulturna scena

Nacionalni odnosi

Obračun s Maspokom, nakon krize Hrvatskog proljeća iz 1971. kada se određeni broj komunista i intelektualaca našao na autonomističkim i separatističkim pozicijama, u Istri nije doveo do masovne smjene političkih funkcionara i direktora poduzeća, kakva se dogodila u ostalom dijelu Hrvatske. Ponovnom centralizacijom države i vraćanjem Partiji središnje uloge u društvu 1973. i 1974., zahvaćena je organizacija koja je zastupala interese talijanske manjine u Istri i Rijeci. Lokalna i regionalna politička tijela proglasila su djelovanje TUIR-a nacionalističkim. Onemogućena je suradnja s Tršćanskim sveučilištem i smijenjen je predsjednik TUIR-a Antonio Borme kojega se smatralo elementom uznemiravanja jer je talijansku nacionalnu zajednicu pretvorio u utjecajnu skupinu koja je od republičke i federalne vlade zahtijevala sve veća prava manjina. U prvim mjesecima 1974., nakon postavljanja graničnih oznaka s natpisom "državna granica" na

slovenskom jeziku kod graničnog prijelaza Škofije – Rabuiese i porasta napetosti između Italije i Jugoslavije, što se pretvorilo u diplomatski incident, u cijeloj je Jugoslaviji, pogotovo na području bivše zone B, pokrenuta snažna protutalijanska propagandna kampanja, koja se očitovala kroz protestne mitinge, napade preko medija i uskrsnuće tipičnih poslijeratnih slogana kao "Smrt fašizmu – sloboda narodu", "Tuđe nećemo, svoje nedamo".

Osimski sporazum

Konačno rješenje graničnog sukoba između Jugoslavije i Italije definirano je Osimskim sporazumom koji je potpisan 1975., a postao je punovažeći 1977. godine. Tim je ugovorom bivša zona B definitivno pripala Jugoslaviji, a granični prijelaz Škofije – Rabuiese postao je državna granica. Taj je ugovor značio i novo poglavlje u gospodarskim i političkim odnosima dviju država, i na regionalnoj i na federalnoj razini, te vezano za zaštitu manjina. Nakon Osima, krajem sedamdesetih godina, poboljšali su se odnosi između Hrvata i Talijana i na kulturnom planu. Otvorilo se novo razdoblje suradnje i tolerancije (npr. suradnja u izdavačkim projektima), a talijanski se jezik počeo učiti u školama većine kao jezik društvene sredine. Vratio se slogan "suživot", dok se općenito na jugoslavenskoj razini pokušavalo svesti na minimum isticanje nacionalnih identiteta, a poticao se pluralizam.

Granična crta na temelju Osimskog sporazuma

Na političkom planu, nakon povratka centralizaciji zbog Hrvatskog proljeća iz 1971., republike su dobile puno veću samostalnost ustavom iz 1974., dok je Zakonom o udruženom radu iz 1976. provedena reorganizacija društva. Time je jugoslavenska država postala određena "polukonfederacija" u kojoj je vlast raspodijeljena između osam konstitutivnih elemenata. Za istarsku i riječku regiju stvari se, što se tiče ovlasti, nisu puno promijenile, iako su općine postale temelji institucionalno-političkog sustava države. Stvarnu vlast (zakonodavnu, sudbe-

nu, vojnu, policijsku) federacija je delegirala republikama i autonomnim pokrajinama, dok su vanjska trgovina, monetarna politika i tajne službe ostale predmet suodlučivanja unutar federacije. Uvođenjem "udruženog rada" pokrenute su mnoge promjene na upravno-političkom planu i u mehanizmima sudjelovanja i odlučivanja o proizvodnji i uslugama, tako da je cijelo društvo trebalo funkcionirati na temelju međusobne suradnje. Zajednice općina postale su stvarne političko-teritorijalne jedinice, a 1988. ponovno su postale neobvezne. Osnažene su upravne i političke nadležnosti općina koje tako preuzimaju kontrolu nad gospodarskim tokovima. Teritorijalno uređenje trinaest općina uspostavljenih u Istri, Rijeci, otocima i u Koparštini, ostalo je nepromijenjeno od 1975. do 1993. godine. Spajanjem s općinama Umag i Novigrad, nastala je nova općina Buje, a preostale su općine bile: Buzet, Poreč, Rovinj, Pula, Pazin, Labin, Rijeka, Opatija, Cres-Lošinj, Kopar, Izola i Piran.

Udruženi rad i općine

Razdoblje od 1971. do 1980. obilježio je stalan gospodarski rast u Istri i Rijeci, sa znatnim investicijama, porastom cijena, plaća i životnog standarda. Turizam na istarskoj i kvarnerskoj obali, ali i na cijelom Jadranu, dokazao se kao najrentabilnija privredna grana u smislu prihodovanja strane valute. Hrvatska i slovenska privreda, kao uostalom i regionalna, funkcionirala je prije svega zahvaljujući dotoku stranog kapitala koji je ulazio u Jugoslaviju u obliku kredita. Usvajanje društvenog plana 1976.–1980. dovelo je do porasta zaduženosti na 20 milijardi dolara. Napravljeni su

1980. i recesija

Pula, sedamdesete godine

Kutija sardina tvornice ribljih konzervi "Mirna" iz Rovinja, sedamdesetih godina

ambiciozni investicijski projekti u teškoj industriji. S obzirom na raspoloživost kapitala na međunarodnom tržištu i zahvaljujući velikom ugledu koji je uživao predsjednik Tito, međunarodna je zajednica odobrila Jugoslaviji velika financijska sredstva. To je dovelo do rasta životnog standarda stanovništva iznad stvarnih mogućnosti proizvodnje i državnog proračuna. Titova smrt označila je prekretnicu. Od 1980. država zapada u tešku i ozbiljnu ekonomsku recesiju. Međunarodni su se krediti iscrpili tako da je provedena devalvacija dinara da bi se potaknuo izvoz, što je dovelo do velikog rasta inflacije. Devizni su prihodi stvarno porasli, ali korist od toga, zahvaljujući samoupravnom sustavu, imala su samo razvijenija jugoslavenska područja i privredne grane, među kojima turizam i industrija. Došlo je do osiromašenja radničke klase, nov društveni stalež – funkcionari i privatni poduzetnici – obogatio se špekulirajući s inflacijom. U svakodnevni život uveden je čitav niz ograničenja: bonovi za gorivo, korištenje automobila na osnovi parnog ili neparnog broja registarske oznake, ograničenje isporuke električne energije, plaćanje novčanog depozita za izlazak iz zemlje. Pojavile su se nestašice osnovnih živežnih namirnica (brašno, ulje, kava, deterdženti). Inflacija je u međuvremenu vrtoglavo rasla i dosegnula stopu od 100% na godišnjoj razini 1986., a idućih godina i višu.

Demokratizacija

U istarskom i riječkom društvu vlast je nakon uvođenja samoupravljanja stvarno decentralizirana prema republikama i općinama, ali politika "bratstva i jedinstva" ostala je samo retorički izraz, bez ikakva stvarnog značenja. Krajem osamdesetih godina, kada je gospodarska i politička kriza Jugoslavije dosegnula vrhunac, na tra-

Državna granica između Italije, Austrije, Slovenije i Hrvatske (1992.)

gu slovenske "glasnosti" – koja je u toj republici omogućila izlazak novih časopisa i nastanak omladinskog pokreta koji se borio za očuvanje okoliša i uvođenje civilne službe kao alternativa vojnoj – i zbog pada Berlinskog zida, u istarskoj je regiji na političkom i kulturnom planu došlo do oživljavanja talijanske zajednice (*Grupa '88*) i stvaranja originalnoga regionalnog pokreta, Istarskoga demokratskog sabora – *Dieta democratica istriana* (IDS – DDI) koji se poslije, u vrijeme uvođenja višestranačja, pretvorio u političku stranku (1990.). Oživljavanjem političke scene nastaju i mnoge druge nacionalne političke stranke. Prvi višestranački izbori u Jugoslaviji, odnosno u Sloveniji i Hrvatskoj, održani su 1990. godine. U Hrvatskoj je pobijedila nacionalna stranka, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), dok su se istarski birači, budući da se regionalna stranka nije pojavila na izborima i u suprotnosti s općom republičkom tendencijom, opredijelili za Savez komunista – Stranku demokratskih promjena (uz velik poraz HDZ-a).

Zbivanja 1990./91.

U lipnju 1991. Istra je podijeljena između dvije suverene države: Hrvatske i Slovenije, koje je međunarodna zajednica priznala u siječnju 1992. godine. To je dovelo do stvaranja stvarne državne granice na rijeci Dragonji – druge državne granice na istarskom području – i do problema oko određivanja crte razgraničenja na moru. Završilo je razdoblje ideoloških režima koje je trajalo više od sedamdeset godina, a otvorilo se novo, s mnogo očekivanja i mnogo nepoznanica vezanih za budućnost.

Koparska luka

4. SLOVENIJA I HRVATSKA

1991. godina

Rat je 1991. ponovno buknuo u Istri, iako zakratko. Nakon slovenske objave nezavisnosti (25. lipnja 1991.) uslijedila je reakcija jugoslavenske savezne armije koja je dovela do oružanih sukoba. Napetost je zahvatila cijelo koparsko područje, a oružani sukobi između pripadnika jugoslavenske vojske i slovenske policije za kontrolu graničnog prijelaza Škofije – Rabuiese doveli su do ljudskih žrtava. Iz pulskoga vojnog aerodroma uzletjeli su zrakoplovi koji su bombardirali Ljubljanu. Nakon Slovenije na red je došla Hrvatska. U jesen 1991. dok se u drugim dijelovima Republike odvijao pravi rat, Istra je bila pošteđena od razaranja, iako su se na njezinu tlu i dalje nalazile značajne snage Jugoslavenske armije. Zahvaljujući razboritom stavu tamošnjih vlasti, otvorenima za dijalog, pogotovo u slučaju Pule, evakuacija savezne vojske i ratne mornarice provedena je bez incidenata. Bili su to teški dani jer politička vlast iz Zagreba nije isključivala mogućnost proširenja sukoba i na pulske vojarne. Na kraju, najgore je ipak izbjegnuto.

Početkom 1992. mir se vratio, iako su do 1995. mnogi Istrani pozivani u Hrvatsku vojsku i upućivani na ratišta u pobunjenoj Krajini. Od 1992. do 1995. u Istri i njezinim hotelskim kompleksima boravili su mnogobrojni prognanici i izbjeglice iz raznih dijelova Hrvatske te Bosne i Hercegovine. U nekim je mjestima broj prognanika dosegnuo 80% cjelokupnog stanovništva, no to nije izazvalo nikakve probleme. Život u Istri obilježen je velikim stupnjem tolerancije, po čemu se ova regija bitno razlikovala od nekih drugih dijelova Hrvatske.

Na političkom planu, u hrvatskom dijelu poluotoka raste podrška regionalizmu. Takav je stav proizišao kao odgovor civilnog društva na rat, netrpeljivost i mržnju prema "različitima", a koje

je poticao rastući hrvatski nacionalizam. U korijenima regionalizma nisu bile samo kulturne i civilne pretpostavke odnosno stoljetni suživot zajednica i nacija u Istri, već je to bio i neki novi mentalitet, neki novi pragmatizam. Usprkos gospodarskoj krizi u Jugoslaviji, turizam je dosegnuo svoj vrhunac na poluotoku upravo osamdesetih godina prošloga stoljeća. Razvile su se prateće usluge i privatna inicijativa koja je povećala dohodak velikog broja obitelji. Ekonomska logika profita, kao posljedica povijesnih i teritorijalnih specifičnosti istarskog poluotoka, počela se afirmirati kod turističkih rukovodioca i predstavnika političkih vlasti, ali i kod običnih građana. Bilo je to usmjeravanje prema tržišnoj privredi čija su pravila posve suprotna od teorija temeljenih na nacionalnoj politici i nacionalizmu koji se dramatično širio u ostalom dijelu Jugoslavije. U Istri se tražila politička stabilnost, dok je drugim krajevima prijetio rat. Zato nije čudno što je 1990. na prvim demokratskim izborima u Hrvatskoj pobjedu u Istri odnio SDP (Stranka demokratskih promjena), dok je u ostatku zemlje trijumfirao HDZ (Hrvatska demokratska zajednica), koji je ubrzo pokazao svoju nacionalističku ideologiju, pogotovo u stavovima svojeg vođe, budućeg predsjednika Republike. U hrvatskom dijelu Istre biračko je tijelo zapravo potvrdilo političare iz Saveza komunista, koji su na izbore izašli pod novim nazivom, jer su oni bili jamstvo stabilnosti. Istra i mali broj drugih područja bili su iznimka u Hrvatskoj u kojoj je HDZ imao politički monopol.

Stranke u hrvatskom dijelu Istre

Istarski demokratski sabor (IDS – DDI), regionalistička stranka poluotoka, iako već utemeljena, nije sudjelovala na prvim izborima. Svoj prvi uspjeh stranka je doživjela 1992. na izborima za Zastupnički dom Sabora, osvojivši četiri mandata. Na lokalnim izborima u veljači 1993. IDS je osvojio apsolutnu većinu u skupštini Istarske županije, u većini istarskih gradova i općina (i onih sa područja Primorsko-goranske županije) te na otocima Cresu i Lošinju. Tijekom 1993. postao je politička stranka u pravom smislu riječi. Na izborima za Sabor 1995. osvojio je većinu glasova u regiji i počeo sklapati savezništva s drugim hrvatskim strankama (Seljačka stranka, Na-

rodna stranka, Stranka za Slavoniju i Baranju). Novi je uspjeh ostvaren na lokalnim izborima 1997., dok je politički monopol u regiji potvrđen na parlamentarnim izborima u siječnju 2000. kada je stranka odnijela pobjedu na državnoj razini u sklopu koalicije lijevog centra. Godine snažne vladavine HDZ-a pod vodstvom predsjednika Republike Franje Tuđmana, u Istri je obilježio regionalizam. Poluotok je ostao oaza prilično udaljena od bučnoga hrvatskog nacionalizma koji je obilježio razdoblje od 1991. do 1999./2000. U tom su desetljeću nerijetki bili napadi na određena stečena prava talijanske manjine (na području školstva, provedbe dvojezičnosti i priznavanja dvojnog državljanstva) i na sve ono što je djelovalo kao istrijanstvo.

Regionalizam

Razlozi prihvaćanja regionalističkog programa ostaju, međutim, složeni, a treba ih promatrati kroz razne etape političkog života regije, od propasti Jugoslavije do dolaska Hrvatske, od HDZ-ova razdoblja do susljednih događanja. Nakon određenoga vremenskog odmaka, treba spomenuti da se istrijanstvo, kao pojam koji podrazumijeva težnju prema zajedničkom cilju, međusobnu razmjenu, suživot povijesnih naroda regije i ostalih osoba koje su mu "željele pripadati", nije u potpunosti ostvarilo, iako je Istra, u usporedbi s ostalim dijelom Hrvatske, ostala najtolerantnija županija prema nacionalnom identitetu manjina. Popis stanovništva iz 2001. potvrdio je da su promjene, u smislu jačanja hrvatskog identiteta Istre, u tijeku; istarski je identitet doživio pad. Broj onih koji su se izjasnili kao Istrani 1991. (na ukupno 204.000 stanovnika), deset godina poslije pao je sa 37.000 jedinica na 8.800. Takvi podaci mogu navoditi na zaključak da se možda radi o prijelaznoj pojavi, kao i jugoslavenstvo prije njega koje se afirmiralo 1981. No, broj Hrvata porastao je na regionalnoj i lokalnoj razini, dok je broj Talijana ostao uglavnom isti.

Devedesetih je godina slovenski dio regije nastavio isticati svoju specifičnost u odnosu na ostatak poluotoka i to ne samo zbog prisutnosti slovenskog naroda. Desetljećima se to područje nazivalo Slovenskim primorjem; bio je to izlaz na more Republike Slovenije. Tamošnje stanovništvo, iako mješovito (tu

nisu živjeli samo Slovenci i Talijani, već i velik broj Hrvata, Srba i Bosanaca), naposljetku se identificiralo s takvim poimanjem tog prostora. Od 1990. političko stanje u Slovenskom primorju bilo je odraz trendova u slovenskoj državi. I ovdje su se afirmirale, kao i u cijeloj zemlji, Demokratska stranka, Liberalno-demokratska stranka, Ujedinjena lista socialdemokrata, Kršćanska narodna stranka, Slovenska pučka stranka i Slovenska nacionalna stranka.

Slovenska Istra

U Sloveniji je proces tranzicije iz socijalističkog prema otvorenom europskom modelu, ostvaren s priličnim uspjehom. Ekonomski standard i životna očekivanja bitno su se razlikovala od onih u Hrvatskoj, što je dovelo do povećanja razlika u odnosu na hrvatski dio Istre. Ostvarenje sna o geografskom ujedinjenju Istre, od Milja preko Pule do Rijeke, u europskom duhu u kojem međudržavne granice ne bi smjele biti prepreka, spriječen je zbog nesuglasica između Ljubljane i Zagreba. Trzavice između dviju susjednih država od 2000. g. na ovamo samo su se povećavale, a različiti pogledi dvaju glavnih gradova odrazili su se na istarskom tlu zbog problema određivanja granice i osiguravanja Sloveniji slobodnog izlaza na otvoreno more.

Nakon smrti predsjednika Tuđmana krajem 1999. i političkih promjena u hrvatskoj vladi 2000. g., kada je na vlast došla koalicija lijevog centra, otvoren je proces približavanja države Europskoj uniji. Ekonomska tranzicija u Hrvatskoj, koju su obilježile razne zapreke i teškoće, samo je djelomično dotaknula Istru: dok je cijela brodogradnja u državi propadala, pulsko je brodogradilište Uljanik nastavilo raditi s profitom, a i mnoge su privatne tvrtke nikle i prosperirale u regiji zahvaljujući turizmu i bliskosti talijanskog i slovenskog tržišta.

U početnoj fazi IDS je sudjelovao u tzv. Račanovoj vladi u okviru koalicije lijevog centra, ali je kasnije prevagnula linija samostalnosti stranke, koja je donijela stanovitih rezultata na izbornom planu. Usprkos kritikama o njegovoj hegemoniji, u mnogim istarskim općinama IDS je u stvarnosti nastavio primjenjivati umjerenu politiku te nepovjerenje i odmak od centralizma i nacionalizma, što je tipično obilježje današnje Istre.

Put prema Europskoj uniji

Parlamentarni izbori 2003. ponovno su doveli na vlast HDZ koji je među glavnim političkim ciljevima odredio učlanjenje u Europsku uniju i NATO-savez. U svibnju 2004. Slovenija je, zajedno s još devet država, primljena u članstvo Europske unije, a iste je godine Hrvatskoj dodijeljen status zemlje kandidata. U tom kontekstu IDS, u skladu sa političkim razmišljanjima lokalnih krugova, promiče integraciju na razini europskih regija. Posljednji rezultat u tom smjeru postignut je 2006. g. kada je Istarska županija, ali i Slovensko primorje, uključena u Jadransku euroregiju: za privremenog predsjednika Euroregije izabran je istarski župan Ivan Jakovčić, a Pula je postala provizorni glavni grad te asocijacije. Na području sjeveroistočnog Jadrana ipak ne prestaju razlike između državnih politika i regionalne politike: trima dijelovima Istre – Miljama, Slovenskom primorju, Istarskoj županiji, ali i Trstu i Rijeci – u interesu je prevladati prepreke koje predstavlja granica u trenutku stvaranja novih europskih stvarnosti temeljenih na zbližavanju, suradnji i na neizbježnoj globalizaciji proizvodnih djelatnosti, te pronaći zajednička rješenja za razvoj cestovne mreže, zbrinjavanje otpada, upravljanje vodnim i energetskim resursima, omogućavanje opće mobilnosti istarskih stanovnika.

DVADESETO STOLJEĆE

ŠIRI PREGLED

- ANTIFAŠIZAM U ISTRI
- ODNAROĐIVANJE: 1920.–1929.
- JUGOSLAVENSKI NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET
- ISTRA I RIJEKA JUGOSLAVIJI
- 1945.–1954.: NOVE GRANICE
- "NARODNA" VLAST I ČISTKE: 1945.–1947.
- FOJBE
- EGZODUS
- PROGNANICI IZ ISTRE I RIJEKE
- URBANO DRUŠTVO NAKON 1945.
- SELO
- RAZVOJ OBRAZOVANJA
- MODERNIZACIJA ZDRAVSTVA
- OBIČAJI, IDEOLOGIJE, UČENA KULTURA, MASOVNA KULTURA
- PULA U DVADESETOM STOLJEĆU
- RIJEKA U DVADESETOM STOLJEĆU
- SUDBINA DVOJICE INTELEKTUALACA: MIJO MIRKOVIĆ I FULVIO TOMIZZA
- OSAMDESETE GODINE: GOSPODARSKO STANJE
- DEVEDESETE GODINE: VRIJEME REGIONALIZMA

ANTIFAŠIZAM U ISTRI

Antifašisti su osobe koje se politički i društveno protive fašističkom režimu i fašističkoj ideologiji. Na političkom planu u Istri su se, kao i drugdje, u borbi protiv fašizma okupile stranke i organizacije različitih orijentacija – od komunističke i socijalističke partije preko kršćansko-narodnih stranaka do stranaka nacionalnog obilježja, poglavito u hrvatskim i slovenskim okvirima. Osim što je bila protuliberalna, protudemokratska i naravno protukomunistička, fašistička ideologija u Julijskoj krajini iskazivala je otvoreno neprijateljstvo, a u nekim trenucima i rasizam, prema slavenskim stanovnicima. Netolerantnost prema manjinama nije bila posebnost fašizma ili Julijske krajine na europskom kontinentu početkom dvadesetih godina XX. stoljeća, ali raspirivanje strasti na teritoriju koji je stoljećima bio mješovit, dovelo je do razvoja "pograničnog fašizma" i presudno je utjecalo na pogoršanje odnosa između dviju nacionalnih zajednica. U klimi napetosti i nasilja, od 1920. do 1922., u akcijama skvadrista koje su službene vlasti naveliko tolerirale, ako ne i podržavale, uništena su socijalistička sjedišta i "komore rada" u Balama, Tinjanu, Škofijama, Rovinju, Vodnjanu, Izoli, Motovunu i Kopru, a ukinute su i mnoge, i talijanske i slavenske, kulturne udruge, zadruge i narodne ustanove. Ubijeni su militantni komunisti, a među njima Pietro Ive iz Rovinja, Francesco Papo i Giovanni Sincovich iz Buja te Luigi Scaglier iz Pule. U Grožnjanu je ubijeno nekoliko mladih ljudi. Među najvažnijim zbivanjima iz tog doba treba spomenuti okršaj između fašista i socijalista u Vodnjanu 1920. kada je poginuo socijalist Pietro Benussi. Te su godine pulski radnici organizirali štrajk, što je dovelo do sukoba s redarstvenim snagama i fašistima, u kojima su poginula četiri radnika. Godine 1921., osim nastanka tzv. Labinske Republike, izbila je i seljačka Proštinska buna u Puljštini, koju je vodio Anton Ciliga, mladi hrvatski student komunist. Seljaci, naoružani poljoprivrednim alatkama suprostavili su se fašističkim skvadristima i natjerali ih u bijeg. U sukobima koji su uslijedili nakon toga, fašisti su opljačkali i spalili nekoliko sela na

tom području. Antifašizam je, dakle, u početnim godinama bio odgovor na nasilje: među antifašistima nije postojalo razlikovanje na nacionalnoj osnovi, niti će ga ikada biti. Kao što, uostalom, nisu samo Talijani bili fašisti.

Nakon *Marša na Rim* i osvajanja vlasti u listopadu 1924., fašizam je pojačao represiju nad političkim protivnicima. Rascjep Socijalističke partije Italije i osnivanje Komunističke partije (PCI) od prebjega, odrazili su se i na Istru tako da je većina socijalističkih organizacija koje su do tada djelovale u gradićima, izabrala PCI. Od tog su trenutka komunisti postali glavni protivnici protiv kojih se usmjerila fašistička represija. Da bi izbjegli uhićenje i nastavili političko djelovanje, brojni komunisti hrvatske, slovenske i talijanske nacionalnosti bili su primorani emigrirati u Jugoslaviju ili u druge države. U inozemstvu su se komunisti istaknuli svojim aktivnostima i stekli važna iskustva u europskom antifašističkome pokretu. Oni koji su ostali u Puli, Rovinju, Labinu, Pazinu, Piranu, Poreču morali su djelovati u ilegali. Tridesetih godina nastavila su se uhićenja, suđenja i mučenja pripadnika PCI-ja u Puli, Rovinju, Labinu, Trstu i Rijeci. Kada je 1936. u Španjolskoj izbio građanski rat, velik broj Istrana dobrovoljno odlazi tamo boriti se.

Pula 1919., skupina socijalista iz Arsenala

Hrvatski i slovenski politički emigranti nisu izgubili kontakte u regiji. Dok su boravili u Jugoslaviji, uglavnom u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu, najmotiviraniji među njima stekli su nova poznanstva i razvili snažne nacionalne stavove. Nakon izbijanja rata 1941., nemali broj njih vratio se u Istru da bi proširio ideje NOP-a i organizirao oružanu borbu protiv fašizma i nacizma. Odgovor politici odnarođivanja katkad je bio teroristički čin. Tajna teroristička organizacija *Borba* utemeljena je 1928./29. u Trstu, sa sekcijama u Bermu, Puli i Medulinu; pristupili su joj brojni "narodnjaci" i pripadnici skupine TIGR-a (kratica za Trst, Istra, Gorica, Rijeka) iz Gorice. Najpoznatija teroristička akcija grupe *Borba*

ostvarena je tijekom izbora 1929. kada su njezini pripadnici spriječili odlazak na birališta hrvatskog stanovništva Pazinštine. U toj je akciji poginuo jedan seljak, a fašisti su iskoristili taj događaj pretvorivši ga u mučenika. Vlasti su represijom odgovorile na taj čin i uhitile nekoliko pripadnika TIGR-a, među kojima i Vladimira Gortana. Svi su osuđeni na duge zatvorske kazne, a Gortana je Specijalni sud u Puli osudio na smrt. Presuda je izvršena u Puli na obali kod Valkana. To se mjesto naziva Gortanova dolina. Nakon smaknuća Gortan je postao mučenik hrvatskih antifašista Istre i simbol borbe protiv odnarođivanja i fašističkih progona.

Uz donekle organizirani antifašizam u skupinama aktivista i ilegalnim stranačkim grupama, postojao je i spontani antifašizam raširen među talijanskim pukom, poglavito gradskim, nastajao kao protivljenje diktaturi, a nakon 1940. izazvan sve većim nezadovoljstvom zbog rata. Bio je to kolektivni osjećaj koji se ne može izravno povezati s političkom svijesti. Antifašizam hrvatskoga seoskog stanovništva izražavao se okupljanjem oko "narodnjaka", a neformalni vođe i dobrostojeći seljaci koji su bili neka vrsta poveznice za cijelu zajednicu, bili su nastavljači hrvatskog preporoda. Slično je bilo i u slovenskim selima. Antifašizam je neizbježno bio povezan s protutalijanstvom i svakodnevno se očitovao na tisuću načina – od onih neznatnih kao što je razgovor ili pjevanje na hrvatskom i slovenskom jeziku na javnim mjestima (čime se kršio zakon), do bojkotiranja fašističkih ustanova i njihovih inicijativa.

Fašizam u Istri ne treba shvatiti kao nešto što je došlo izvana, na poticaj i uz podršku institucija sustava. To je bio složen društveni i politički proces koji se izražavao u raznim oblicima. Bilo je ljudi koji su odbijali fašističke metode, ali i onih koji su prihvaćali tu ideologiju. Fašizam se pojavio na području na kojem je vladalo snažno nacionalno suprotstavljanje pa su mu pristupile poglavito nacionalističke snage, što je dovelo do razvoja posebnoga "pograničnog fašizma" koji se, u odnosu na ostali dio Italije, odražavao na osobit i svojstven način. U Istri je bilo i pristaša režima (djelomično već od 1925., a više nakon 1930.), i to ne samo među Talijanima. Sukob fašista i antifašista, pristaša i protivnika, režimskih i običnih ljudi obilježio je sve nacionalne zajednice, i u gradu i u selu.

ODNAROĐIVANJE: 1920.–1929.

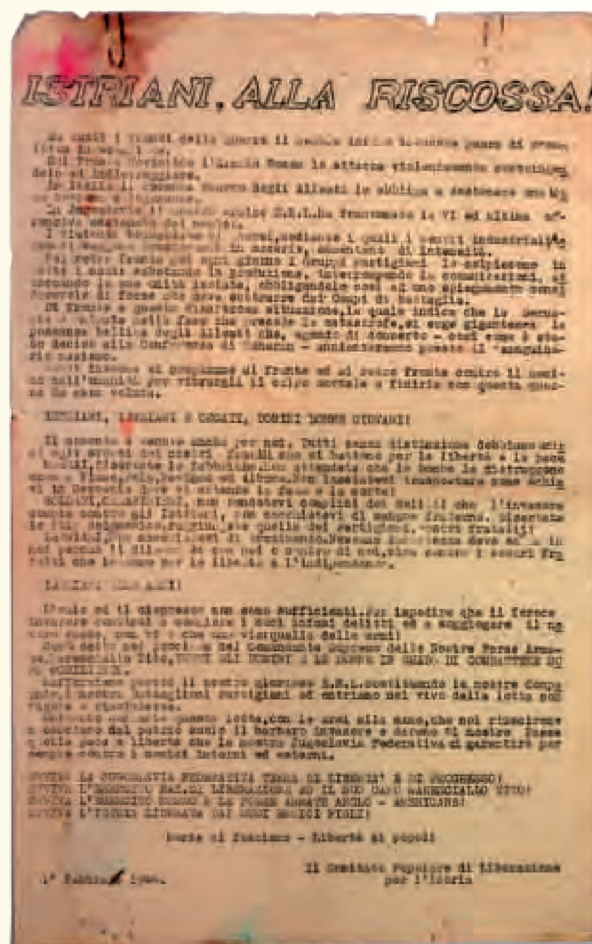
Početkom dvadesetih godina hrvatsko i slovensko stanovništvo Istre raspolagalo je čitavom mrežom kulturnih i privrednih ustanova, zajedničkih organizacija, škola. Nakon pripajanja talijanskoj državi, u regiji su postupno donesene mjere kojima su se smanjivala nacionalna prava Hrvata i Slovenaca, a nakon uvođenja fašističke diktature, ti su narodi postali predmetom politike progona i odnarođivanja. Netalijanski svećenici, učitelji, službenici smatrani su "opasnima" za talijanstvo regije. Od 1923. tim je ljudima odbijeno talijansko državljansvo ili su bili preseljeni. S reformom obrazovanja koju je proglasio ministar Gentili 1923., ukinuto je učenje hrvatskog i slovenskog u "inojezičnim" školama. Od 1926. do 1928. zatvorene su sve hrvatske i slovenske škole i zabranjeno je učenje tih dvaju jezika. U Istru su poslani talijanski nastavnici. To je potaknulo brojne obitelji da djecu šalju na školovanje u Kraljevinu SHS. Do 1927. vjeronauk se učio na materinskom jeziku, što je jačalo identifikaciju s Crkvom kao zaštitnicom nacionalnih interesa Slovenaca i Hrvata, ali od te je godine određeno da se i predavanja iz vjeronauka drže na talijanskom jeziku. Svećenici koji nisu imali talijansko državljanstvo, izbačeni su. Tako je velika većina hrvatskih i slovenskih svećenika i kapelana, koji su bili nosioci snažne nacionalne svijesti, udaljena iz Istre i Julijske krajine. Svećenici koji su promicali politiku dijaloga, kao tršćanski biskup Fogar, odstranjeni su s položaja jer su smatrani proslavenski orijentiranima. Hrvatske su župe 1926. u matičnim knjigama morale promijeniti hrvatska imena u talijanska. Od 1927. do 1930. ukinute su sve slovenske i hrvatske novine i sva politička, kulturna i sportska društva, uključivši i političko društvo *Edinost* (rujan 1928.). Ta se organizacija 1922. razdvojila na tri teritorijalne jedinice: Istru, Trst i Goricu. Tridesetih godina vlasti su donijele plan "etničke bonifikacije" regije s ciljem brisanja hrvatske i slovenske prisutnosti na tom području.

Sve više hrvatskih i slovenskih intelektualaca, studenata i političara iz Istre i Julijske krajine sklanja se u Kraljevinu SHS, uglavnom u Zagreb i Ljubljanu gdje su utemeljili svoja udruženja koja su trebala pomoći njihovim sunarodnjacima koji su ostali živjeti u regiji, i poticati borbu za pripajanje rodne zemlje Kraljevini SHS. Slovenci su već 1918. utemeljili Ured za okupirana područja. U Zagrebu je osnovan Središnji ured pokreta na čijem je čelu bio Matko Laginja, bivši zastupnik u Istarskom saboru, a čiji su pripadnici bili studenti i intelektualci iz Pulskog i Pazinskog okruga. Osim te organizacije, djelovali su i Odbor za političku akciju, predvođen Dinkom Trinajstićem iz Pazina, Odbor neoslobođenih studenata, Odbor političkih prognanika i drugi. Osnovani su časopisi u egzilu, primjerice *Istra*. Uz spomenutog Laginju, među istarskim izbjeglicama treba spomenuti i pjesnika i ekonomista Miju Mirkovića (Mate Balota), književnika Viktora Cara Emina i učitelja Tona Peruška.

JUGOSLAVENSKI NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

Krajem 1941. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) poslala je svoje kadrove u mnoge istarske krajeve (Pazinština, Žminjština, Puljština) i u Rijeku gdje su trebali organizirati pokret otpora koji je u početku osmišljen kao Narodnooslobodilački pokret (NOP). Aktivisti su uglavnom bili rodom iz Istre, studenti koji su se rodili u izgnanstvu ili su emigrirali u Jugoslaviju zbog političkih razloga i protuslavenskih progona. U redovima Talijanske komunističke partije (PCI), koja je djelovala u Istri i Rijeci, bilo je Talijana i Slavena. Bila je to internacionalistička stranka za koju je klasna borba bila važnija od nacionalnog pitanja. U okupiranoj je Sloveniji u travnju 1941. utemeljena Osvobodilna fronta (OF) slovenskog naroda pod vodstvom lokalne Komunističke partije, ali u čije su redove pristupile i socijalno-kršćanske i liberalne skupine.

NOP na istarsko-kvarnerskom području i OF u Primorju naišli su na podršku prije svega u selima gdje su velika većina stanovništva bili slovenski i hrvatski seljaci, a podržali su ih i hrvatski svećenici i "narodnjaci", odnosno pripadnici nekadašnjeg pokreta za narodni preporod istarskih Hrvata. KPJ se na istarskoj sceni pojavio prije svega s programom nacionalnog oslobođenja, a nakon toga društvene pravde. Potom su tek slijedili otpor fašizmu i nacizmu i ostvarenje socijalističke revolucije. Pripajanje Istre, Rijeke i gotovo cijele Julijske krajine preostalom dijelu hrvatskog i slovenskog teritorija, odnosno Jugoslaviji bio je glavni cilj koji se najčešće isticalo. Mala naoružana partizanska skupina počela je djelovati 1942. sa svojim jedinicama u zaleđu Rijeke, oko Ilirske Bistrice i Postojne. Dok je na Slovenskom primorju i u okolici Rijeke pokret jačao, u Istri je stanje još uvijek bilo mirno. Učvršćivala se, međutim, suradnja slavenskog stanovništva s pripadnicima NOP-a, tako da se moglo pristupiti vojnom i političkom organiziranju narodnog otpora. Porast fašističkog nasilja 1942. i 1943. pridonio je snaženju partizanskog pokreta, koji je u međuvremenu dostigao značajne dimenzije i utemeljio čitavu mrežu osnovnih organizacija novoga revolucionarnog društva: narodnooslobodilačke odbore (NOO). Ta je mreža razvijena 1941. i 1942. u raznim područjima Istre (Pula, Labin, Pazin, Rovinj, Žminj, Buzet, Poreč, Kras). Odbori su bili u međusobnom kontaktu, a održavali su i odnose s istovjetnim organizacijama u Rijeci i Trstu. U selima u okolici Pule, u Žminjštini, Svetvinčentu, Barbanu, Kanfanaru i Vodnjanu, NOP se dobro organizirao. I u selima Ćićarije utemeljene su jedinice NOP-a. Tek je u prvim mjesecima 1943. uspostavljena središnja direkcija Komunističke partije Hrvatske (KPH) za Istru i Oblasni odbor, koji su trebali uskladiti aktivnosti raznih skupina koje su djelovale na poluotoku. Istovremeno su istarski Hrvati iz Jugoslavije prešli granicu određenu Rapallskim ugovorom da bi se priključili partizanskim jedinicama. Prvi predstavnik Centralnog komiteta KPH stigao je u Istru tek u ožujku 1943. godine.

ISTRIANI, ALLA RISCOSSA!

[illegible]

Morte al fascismo – Libertà ai popoli

Il Comitato Popolare di Liberazione per l'Istria

Proglas Narodnooslobodilačkog odbora za Istru, 1. veljače 1944.

Zračno bombardiranje pulske luke, veljača 1945.

NOP i OF teže su prodrli u urbane sredine (Pula, Labin, Rovinj, Izola i drugi), ne toliko kod radnika i rudara, talijanskih i slavenskih, već među rukovodstvo KPI–e gdje je jugoslavenski narodnooslobodilački pokret naišao na priličan otpor. Na istarskom području koji su Hrvati smatrali svojim, talijanski komunistički rukovodioci, školovani na klasnom i internacionalističkom poimanju borbe, doživljavali su hrvatski oslobodilački pokret zapravo kao nacionalistički pokret, na čije su čelo stali komunisti koji nisu imali ništa zajedničko s marksizmom i lenjinizmom, a da KPH nije imao pravo proširiti svoju djelatnost na Istru jer to područje nije bilo pod njegovom nadležnosti. Komunisti su smatrali da je nacionalna pripadnost, odnosno osjećaj talijanstva, hrvatstva ili slovenstva nebitan, već da je bitan klasni odabir jer su komunisti bili ljudi bez domovine, odnosno internacionalisti; njihova je domovina bila tamo gdje se vodila borba protiv izrabljivača radničke klase. No stanovnicima Istre i Rijeke bilo je važnije osjećati se prije svega "Istranima" i "Riječanima" jer se na taj način ostvarivalo klasno jedinstvo.

Da bi ostvarila svoj politički program, KP Hrvatske odlučila je razbiti talijansku zajednicu na ideološkom i društvenom planu. U tom kontekstu treba shvatiti inicijativu o "talijansko-slavenskom bratstvu", kojom se željela stvoriti jedinstvena antifašistička fronta s internacionalističkim programom. Dio komunističkih militanata iz redova PCI-ja počeo je tako surađivati s jugoslavenskim NOP-om, iako nisu dobili nikakvu direktivu od vrha svoje stranke. Talijanski komunistički rukovodioci su se, međutim, pokušali oduprijeti najprije političkoj, a potom i vojnoj hegemoniji NOP-a, ali su ubrzo apsorbirani u njegove strukture. Istu su sudbinu doživjeli i oni oblici talijanskog otpora koji su se nekako uspjeli formirati nakon 8. rujna 1943. godine.

U sjeverozapadnoj Istri talijanski se pokret otpora, zbog blizine Trsta, uspio samostalno razviti uspostavom vlastitih odbora nacionalnog oslobođenja (CLN) i s njima povezanim vojnim jedinicama. Na tom području talijanski i slovenski pokret otpora

pokušali su uspostaviti određene oblike suradnje koji, međutim, nisu izbrisali njihove međusobne razlike (u političkim ciljevima i ponašanju). S obzirom na suprotne i neuskladive stavove o granicama, njihova je suradnja ubrzo postala nemoguća. S "jesenskim preokretom" 1944. komunisti Julijske krajine svrstali su se uz aneksionistički jugoslavenski program i napustili lokalni CLN. Garibaldinske partizanske jedinice potpale su pod nadzor Osvobodilne fronte. To je dovelo do poremećaja u talijanskom pokretu otpora, a porasle su i napetosti između slovenskih i talijanskih partizana. Usprkos nekoliko pokušaja dogovora, suradnja je prestala.

ISTRA I RIJEKA JUGOSLAVIJI

Nakon 8. rujna 1943. neke jedinice jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta koje su djelovale u Istri u ilegali, objavile su kraj talijanskog suvereniteta nad Istrom i Rijekom i navijestile pripajanje tih područja Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji ("vjekovnoj domovini"). Za pripadnike jugoslavenskog NOP-a odluka o pripajanju bila je legitimna zbog masovnog sudjelovanja hrvatskog i slovenskog stanovništva u antifašističkom ustanku koji je u mnogim mjestima u unutrašnjosti Istre izbrisao obilježja talijanske države.

Težnja za pripajanjem tih područja Jugoslaviji, potječe još od kraja Prvoga svjetskog rata. I prije pada fašizma, u lipnju 1943., jugoslavenska je vlada u izgnanstvu u Londonu zahtijevala hrvatska i slovenska, odnosno "jugoslavenska" područja koja su pripadala Italiji. I Ante Pavelić, vođa ustaša i Nezavisne Države Hrvatske, proglasio je pripajanje tih teritorija nakon 8. rujna 1943. kada su prestali vrijediti sporazumi s Italijom iz 1941. godine. Službeno je 13. rujna 1943. preko "proglasa istarskom narodu", u ime narodnog ustanka, jugoslavenski NOP za Istru proglasio "pravo" Istre o "prisajedinjenju s matičnom domovinom i s hrvatskom braćom".

ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) kao najviše zakonodavno tijelo s pretenzijom da zastupa cijelu Hrvatsku, potvrdio je taj proglas 20. rujna 1943. i priznao "oslobađanje" Istre i drugih područja, što su obavili narodnooslobodilački odbori, te "prisajedinjenje" Istre i Rijeke Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji. Slovenska Osvobodilna fronta sa svoje je strane 16. rujna 1943. donijela sličnu odluku za slovenski dio Istre. U Pazinu je 26. rujna 1943. izglasana rezolucija kojom je proglašeno "definitivno" pripajanje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tu je rezoluciju zatim potvrdio AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije), najviše federalno tijelo s težnjom da zastupa cijelu Jugoslaviju, na zasjedanju u Jajcu 29. studenoga 1943. godine.

Rezolucija je spominjala "istarski narod", ali je pod tom riječju razumijevala samo Hrvate i Slovence. Za istarske Talijane "izjave" su bile proturječne. Odlukom ZAVNOH-a bilo je predviđeno odobravanje *autonomije*, a u pazinskim dokumentima (26. rujna) spominje se pravo na *uživanje nacionalnih prava (sloboda govora, obrazovanja, tiska i kulturnog razvoja)*. Prema političkom programu NOP-a, Talijanima je dodijeljen status *manjine*, samo s kulturnim pravima.

1945.–1954.: NOVE GRANICE

Kriza koja je nastala 1945. kada su jugoslavenski partizani zauzeli Trst i gotovo cijelu Julijsku krajinu, preduhitrivši tako angloameričke snage, zaključena je Beogradskim sporazumom u lipnju 1945., na temelju kojega je regija podijeljena na zonu A (Trst, Gorica, Pula) pod savezničkom upravom, i zonu B (područje istočno od crte razgraničenja ili Morganove linije) povjerenu jugoslavenskoj upravi. Od tog je trenutka problem Julijske krajine postao jedno od pitanja koje je rješavala Mirovna konferencija. U rujnu 1945. kada se u Londonu održala prva

1945./47: Morganova linija razdvaja zone A i B

Konferencija ministara vanjskih poslova savezničkih sila, odlučeno je da se na sporna područja pošalje Međusaveznička stručna komisija radi utvrđivanja tamošnjega etničkog i gospodarskog stanja. Komisija je posjetila Julijsku krajinu u proljeće 1946., a svaka je delegacija (američka, francuska, britanska i sovjetska) podnijela svoje izvješće, s isto toliko graničnih crta. U srpnju 1946. objavljeno je da su Saveznici prihvatili francuski prijedlog na temelju kojega je veći dio Julijske krajine pripao Jugoslaviji, a bilo je predviđeno stvaranje Slobodnog tršćanskog teritorija (STT). Mirovni ugovor koji je potpisan u Parizu 10. veljače 1947., a stupio je na snagu 16. rujna 1947., okončao je talijansku suverenost nad većim dijelom Julijske krajine. Italiji je ostala Kanalska dolina, Goriška i Monfalcone, dok su Istra, Zadar, dalmatinski otoci i sjeveroistočni dio nekadašnje Julijske krajine prešli pod jugoslavensku vlast. Grad Trst i sjeveroistočni dio Istre, za koji se nije uspjelo pronaći riješenje, trebali su stvoriti internacionaliziran teritorij, odnosno Slobodni tršćanski teritoriji (STT), podijeljen na zonu A (Trst) i zonu B (Kopar, Izola, Piran, Umag, Buje, Novigrad) pod privremenom angloameričkom i jugoslavenskom vojnom upravom do imenovanja guvernera. Guverner nije nikad imenovan. Do 1948. tršćansko je pitanje spadalo u probleme koji su se otvorili s hladnim ratom i naravno da se pobjedničke sile nisu mogle složiti ni oko čega. Dana 20. ožujka 1948. Sjedinjene Države, Velika Britanija i Francuska odredile su diplomatskom notom odnosno Trojnom izjavom svoje djelovanje i preuzele na sebe obvezu vraćanja Italiji cjelokupnog STT-a (uključivši i zonu B koja se nalazila pod jugoslavenskom vojnom upravom). Takav potez, koji treba promatrati u kontekstu predstojećih političkih izbora u Italiji, nije donio nikakve praktične rezultate zbog čvrsta opiranja Sovjetskog Saveza.

Slobodni tršćanski teritorij podijeljen na zonu A i zonu B (1947.–1954.)

Nakon što je Staljin 1948. izopčio Tita i izbacio Jugoslaviju iz Informbiroa, stvari su se promijenile. Od iduće godine razvila se nova američka politika s ciljem "održavanja Tita na površini", koja se očitovala u ekonomskoj i vojnoj pomoći, a sudbina Trsta ostala je visjeti u zraku, u iščekivanju razvoja događaja. Privremeno približavanje Tita zapadnom bloku, pa čak i NATO-u (bilo je riječi o tome) 1952. i 1953., dovelo je do opadanja američkog zanimanja za jadransko područje. U takvoj političkoj klimi Sjedinjene Države i Velika Britanija potaknule su Italiju i Jugoslaviju na bilateralne pregovore u rješavanju spora. Saveznici su Dvojnom notom 8. listopada odlučili 1953. okončati vojnu upravu nad zonom A (STT-a) i povjeriti to područje Italiji. To je izazvalo žestoku reakciju Jugoslavije koja je zaprijetila da će u Trst poslati svoje vojne snage ako talijanska vojska uđe u grad. Nakon mukotrpnih pregovora koji su se vodili u Londonu, u listopadu 1954. potpisan je završni sporazum (poznat kao Londonski memorandum) na temelju kojega se određivao završetak vojne uprave nad dvama područjima STT-a i pripajanje zone A talijanskoj, a zone B jugoslavenskoj civilnoj upravi. To se rješenje, međutim, nije smatralo konačnim, barem što se tiče Italije koja je idućih dvadeset godina održavala na životu spor o tome je li sporazum *privremen* ili *konačan*.

Tek su u studenome 1975. Jugoslavija i Italija u Osimu, pored Ancone, potpisali (Osimski) sporazum koji je konačno zaključio pitanje razgraničenja između dviju država. Njime je crta razdvajanja između dviju bivših zona STT-a postala službena granica Jugoslavije i Italije. Sporazum je stupio na snagu 1977. godine. Od tog trenutka istarski dio zone B postao je jugoslavenski teritorij u punom smislu riječi.

"NARODNA" VLAST I ČISTKE: 1945.–1947.

Nova je narodna vlast u Istri i Rijeci, kao i u cijeloj Jugoslaviji, svoju zakonitost temeljila na postignućima oslobodilačkog rata koji je imao obilježja društvene revolucije, a u konkretnom slučaju cilj je bio pripajanje ovih područja Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Tijela nove vlasti bila su narodnooslobodilački odbori (NOO) koji su uspostavljeni u vrijeme rata sa zadatkom da opskrbljuju partizansku vojsku, ali su ubrzo prerasli u političke organizacije, odnosno u tijela masovne mobilizacije. NOO-i su kao upravna i politička jugoslavenska struktura počeli djelovati odmah nakon dolaska partizana u gradove i mjesta Istre i Rijeke. Najviše tijelo narodne vlasti u Istri bio je oblasni NOO za Istru, a u Slovenskom primorju okružni NOO. Piramidalnim sustavom, ta su tijela vlasti kontrolirala djelovanje kotarskih, gradskih ili mjesnih NOO-a. U Rijeci je djelovao gradski NOO. U razdoblju vojne uprave (1945.–1947.) regionalni su NOO-i centralizirali sva područja društvenog, političkog i gospodarskog života, uključivši zakonodavnu i sudbenu vlast na području pod njihovom nadležnosti. Ubrzo su narodni odbori postali instrument primjene u praksi politike KPJ. Osim što su narodni odbori usmjerili sve svoje snage u donošenje čitava niza mjera, uredaba i naredaba kako bi ozakonili svoju političku vlast i proveli društveno-ekonomsko restrukturiranje područja, najveću su pažnju posvetili – i na zakonodavnom planu – pripajanju tih područja Jugoslaviji. Prioritet koji je dodijeljen tome političkom cilju uvjetovao je i unutarnju organizaciju narodnih odbora koji su zapravo postali partijska tijela na čije je čelo postavljen Izvršni komitet. Nova je vlast bila tek formalno "narodna" jer se uspostava revolucionarne vlasti temeljila na prijekim sudovima, armiji i tajnoj policiji.

Od 1945. do 1948. režim je djelovao sa staljinističkim metodama. Jugoslaveni su zdušno oponašali način upravljanja državom kakav se primjenjivao u Sovjetskom Savezu.

Čistke provođene među fašistima i osobama koje su se smatrale "nepodobnima" očitovale su se u otkazu na radnome mjestu,

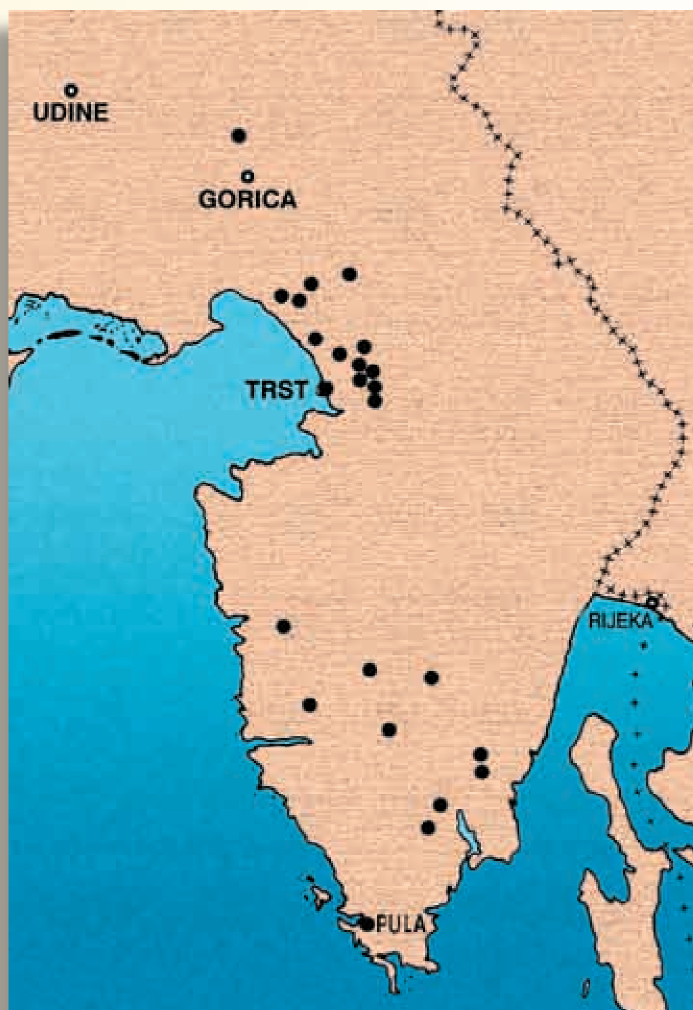
zapljeni, sudskim zabranama raspolaganja imovinom, a pogodile su, u različitim razdobljima, ne samo "fašiste i kolaboracioniste", već i političke protivnike i predstavnike svih stranaka koje nisu bile komunističke, cijele društvene skupine koje su se smatrale "kapitalistima" (srednji stalež, niža i visoka buržoazija), svećenstvo i intelektualce. Sudbena vlast toga doba bila je odlučujuće sredstvo represije i "čišćenja" svih onih koje narodna vlast nije smatrala "revolucionarima". Tako su došli do izražaja aspekti totalitarnog mentaliteta i kulture te sudskog radikalizma koji je dovodio u pitanje najelementarnije ljudske slobode. Pojedinci koji su tek potencijalno mogli biti protivnici režima, prokazivani su kao simbol zla, pod općenitim nazivom "narodni neprijatelj". Kriteriji prema kojima su se čistke provodile, prilagođavali su se potrebama pojedinih lokalnih situacija. U Koparskom su okrugu čistke organizirane i provedene puno prije nego u hrvatskom dijelu Istre i u Rijeci, s obzirom na blizinu Trsta gdje se fašistima sudilo na temelju talijanskih zakona. Nakon početne faze dezorganizacije raznih komisija, metode i kriteriji čistki izjednačeni su s ostalim dijelom Istre i s Rijekom.

Čistke su se pokazale dobrom prilikom za učvršćivanje moći novog režima, ali i sredstvom uništavanja gospodarskih temelja talijanskog stanovništva i samim time njegova opstanka, što je potaknulo emigraciju Talijana iz tih krajeva. U Istri i Rijeci, područjima za kojima se najprije posegnulo, a koja su potom zauzeta i djelomično pripojena Jugoslaviji, čistke su objektivno imale obilježje odnarođivanja.

FOJBE

Na jeziku povjesničara, pod terminom *fojbe* razumijeva se složen fenomen političkog nasilja počinjenog u Istri u rujnu – listopadu 1943. i općenito u Julijskoj krajini u proljeće 1945. kada je, najprije nakon kapitulacije fašističke Italije, a potom nacističkog režima, tisuće vojnika i civila, pretežno Talijana, nestalo ili ih

je eliminirala jugoslavenska oslobodilačka armija. Jedan dio nestalih jednostavno je bačen u fojbe, često bez ikakva suđenja; mnogi su poginuli u jugoslavenskim zatvorima ili prognaničkim logorima u Hrvatskoj i Sloveniji. Pod terminom fojbe često se obuhvaćaju svi Talijani koji su u tom razdoblju nestali u njima, ali i oni koji su nestali zbog nekih drugih razloga ili uzroka (deportirani u nacističke koncentracijske logore, poginuli u okršaju fašista i partizana). Smatra se da je 1943. bilo između 500 i 700, a 1945., ovisno o različitim tumačenjima, između najmanje 4.000–5.000 i najviše 10.000–12.000 takvih žrtava. Poznate su fojbe u Vinežu, pored Labina, i Bazovica u okolici Trsta koja je proglašena talijanskim državnim spomenikom.

Glavne fojbe u Istri te u Trstu i Gorici

Raspadom talijanske države 8. rujna 1943. te njemačkom okupacijom samo najvažnijih urbanih središta (Trst, Rijeka, Pula), u središnjoj Istri trenutačno nije bilo nikakve vlasti. U općoj zbrci došlo je do isprepletanja dviju međusobno nepovezanih pojava: ustanka hrvatskih seljaka – s paljenjem katastarskih knjiga i općinskih arhiva i linčovanjima – i dolaska partizanskih jedinica iz unutrašnjosti Hrvatske, koje su uspostavile “narodnu vlast”. Počela su uhićenja, a val represija nije pogodio samo ličnosti povezane s fašističkom strankom ili zemljoposjednike i njihove obitelji, već i službenike općinskih uprava (gradonačelnike, gradske službenike, karabinjere, čuvare šuma) i općenito talijanski rukovodeći stalež, zbog nacionalnih, društvenih i političkih obilježja pojedinca. U primorskim gradićima i u rudarskim i industrijskim središtima prevagnuli su klasni razlozi s obzirom na to da su uglavnom kažnjavani članovi fašističke stranke – rukovodioci, činovnici i poslovođe, a sudili su im i sami Talijani koji su pripadali jugoslavenskom oslobodilačkom pokretu. Brojni su bili i slučajevi eliminiranja osoba zbog osvete, nepodmirenih računa ili potkazivanja.

U proljeće 1945., kada su jedinice jugoslavenskih partizana ušle u glavne gradove Julijske krajine, središta represije postaju Trst i Gorica. Najprije su krenula uhićenja talijanskih (Socijalna Talijanska Republika) i njemačkih vojnika, zatim deportiranja u logore i smaknuća mnogih zatvorenika djelovanjem prijekih sudova. Represija je zatim zahvatila srednje pozicionirane državne činovnike fašizma – carinike, komunalne redare, ali i pripadnike CLN-a, odnosno talijanske partizane koji su se protivili hegemoniji NOP-a te Hrvate i Slovence koji su smatrani klasnim neprijateljima. Općenito se može govoriti o "preventivnoj čistki" cijelih kategorija osoba koje su smatrane potencijalno opasnim za ostvarenje nacionalno-političkog programa pripajanja Jugoslaviji cijele Julijske krajine, ili su se protivile uspostavi novoga jugoslavenskog komunističkog režima. Bile su to žrtve nasilja i odmazde revolucionarnog pokreta koji je imao sva obilježja staljinističkog režima i koji je tada bio zaokupljen osvajajanjem vlasti u cijeloj Jugoslaviji. Na ovim područjima ideologiji treba dodati još i suprostavljanje prema Talijanima na nacionalnoj osnovi.

EGZODUS

Egzodus talijanskog stanovništva Istre, Rijeke i Zadra složen je i dugotrajan proces u kojem je cijela jedna nacionalna skupina (sa svim društvenim slojevima) u razdoblju od 1945. do 1956. napustila rodni kraj nakon što je ovaj pripao Jugoslaviji. Čitav niz političkih, ideoloških, gospodarskih, društvenih i kulturnih razloga pridonio je donošenju odluke o napuštanju svoje zemlje zauvijek. Bez obzira na brojke koje se kreću, ovisno o interpretaciji, između 200.000 i 350.000 ljudi, egzodus ima golemo povijesno značenje jer je to trenutak preokreta u povijesti istarskog i kvarnerskog područja: cijeli jedan narod u desetak je godina skoro potpuno nestao s tog područja. U tom smislu krajnji rezul-

tat egzodusa bio je brisanje gotovo cijele talijanske zajednice iz Istre i Rijeke. Složeno podrijetlo te pojave, odnosno razlozi koji su naveli sve društvene slojeve na tako drastičan odabir, treba potražiti, uz osobne motive (prije svega strah za vlastitu sigurnost, a zatim nesigurnost zbog radikalnih političkih, gospodarskih, društvenih i kulturnih promjena u istarskom društvu), u politici koju je primijenio jugoslavenski komunistički režim.

Egzodus iz Pule (1947.)

Razni politički subjekti (od središnje vlade do narodnooslobodilačkih odbora i od armije do tajne policije) u tom su razdoblju postupali različito. Na razini republika Hrvatske i Slovenije snažno je bilo prisutno nacionalno suprotstavljanje i nacionalna netrpeljivost koja se izražavala nasilnim ponašanjem lokalnih režimskih kadrova, no osnovno pitanje na koje je sada nemoguće odgovoriti jest povezanost ideološkog radikalizma i nacionalističkih težnji u raznim fazama tog desetljeća. Zbog toga je teško odgovoriti (precizno) na pitanje je li postojao prethodni plan političkog progona talijanskog stanovništva iz Istre i Rijeke.

Službena politika jugoslavenskog režima prema Talijanima bila je u znaku "talijansko-slavenskog bratstva", što je značilo da u Istri i Rijeci mogu ostati svi "pošteni i dobri" Talijani koji prihvaćaju pripajanje tih krajeva Jugoslaviji, izgradnju socijalizma i status nacionalne manjine. Svi ostali su automatski bili "narodni neprijatelji". Na temelju takvih stavova "stvorena" je talijanska nacionalna skupina kojoj je uskraćena njezina gospodarska snaga i koja je "pročišćena" u društvenom i političkom pogledu. Kada je 1948. došlo do raskida odnosa sa SSSR-om, čak su i najžešće skupine talijanskih radnika, ideološki motiviranih, koji su u ime internacionalizma prihvatili komunistički režim i pripajanje teritorija Jugoslaviji, postali predmet političkog progona. Zbog svrstavanja uz Staljina, uhićeni su i poslani u "odgojni" logor na Goli otok.

Dinamika kojom se događao egzodus tijesno je povezana s međunarodnim zbivanjima toga doba. Nakon što su Talijani

napustili Zadar još prije završetka rata, Rijeka je bila prvi grad koji je stanovništvo masovno napustilo u poslijeratnom razdoblju. Ljeti 1945. u najveće kvarnersko mjesto uvedena je jugoslavenska vojna uprava. Takav je status vrijedio do 1947. kada je Mirovnim ugovorom Rijeka i *de jure* prepuštena jugoslavenskoj državi. U Puli je približno 90% stanovništva napustilo grad od kraja prosinca 1946. do rujna 1947. kada je postalo očigledno da će grad pripasti Jugoslaviji. Sve se to dogodilo pred očima međunarodnih promatrača, a za zajednicu izbjeglica Pula je postala simbol "mučeništva" istarskih Talijana. Odlazak stanovništva iz drugih gradića i sela središnje i južne Istre, koji su također pripali Jugoslaviji, usporavan je i odgađan represivnim mjerama vlasti koje su htjele zaustaviti egzodus. U Zoni B, pod jugoslavenskom upravom, u kojoj se čekala primjena odredbe o stvaranju Slobodnoga tršćanskog teritorija, drama je trajala puno dulje. Do početka pedestih godina odlazak Talijana i imigracija slavenskih naroda nisu još promijenili etničku sliku područja. Odlazilo se uglavnom u trenucima velikih napetosti, naprimjer nakon nasilnih događaja koji su se zbili na lokalnim izborima 1950. i mjerama koje su poduzete da bi se raskinule veze s tršćanskim stanovništvom i Trstom koje je bilo prirodno stjecište cijele ove zone. Stanje se naglo pogoršalo u jesen 1953. kada su Angloamerikanci objavili odluku o povlačenju iz zone A. Tada su u zoni B zabilježeni slučajevi nasilja, protjerivanja i pritisaka, a čitavim su se nizom mjera Talijani otvoreno poticali na odlazak iz tih krajeva. Londonski memorandum iz listopada 1954. dodatno je potaknuo talijanske zajednice na odlazak.

PROGNANICI IZ ISTRE I RIJEKE

Nakon što su u deset sljedećih godina napustili Rijeku i Istru, krajeve koji su potpali pod jugoslavensku vlast, mnoštvo izbjeglica doživljava traumatično iskustvo rezanja vlastitih kori-

jena, izbjegličkih logora, a često i siromaštva. Ne uspijevaju se svi, dolaskom u talijanske pokrajine, uključiti u novu stvarnost, a mnogi od njih odlaze dalje u europske i prekooceanske zemlje (Belgija, Njemačka, Australija, Argentina, Brazil, Čile, Urugvaj, Venecuela, Kanada, SAD). Talijanske vlasti reagirale su na problem izbjeglica tek nakon masovnog odlaska stanovništva iz Pule, osnovavši pri Ministarstvu unutarnjih poslova Ured za Julijsku krajinu koji se trebao skrbiti o izbjeglicama i usklađivati razne djelatnosti vezane uz njih. Ubrzo je to tijelo zamijenjeno Uredom za pogranična područja s puno širim ovlastima i pod izravnom nadležnosti talijanske vlade. Ured za Julijsku krajinu još je prije potaknuo osnivanje odbora Dalmatinaca i Istrana u mnogim talijanskim gradovima. U početku su državne mjere u korist izbjeglica bile nepotpune i nepovezane. Osigurani su određeni oblici skrbi i mogućnost zapošljavanja određenih kategorija izbjeglica. Talijanska je vlada tek pedesetih godina ostvarila program mjera za izbjeglice iz Dalmacije i Julijske krajine, kojima se poticalo njihovo postupno uključivanje u društvene i gospodarske strukture države.

Izbjeglički odbori tražili su pravo zastupanja i zaštite izbjeglica i njihovih problema, a u idućem razdoblju transformirali su se u ustanove i udruženja, među kojima treba spomenuti: Nacionalno udruženje za Julijsku krajinu i Zadar, CLN za Istru

Izbjeglički sabirni centar kod Trsta (1954.)

Antonio Santin, tršćanski i koparski biskup (1895.–1981.)

te Istarski revizionistički pokret. Važna je bila i djelatnost Nacionalne ustanove za skrb o izbjeglicama iz Julijske krajine i Dalmacije (*Opera Profughi*), utemeljene 1948. nakon preobrazbe Nacionalnog ureda za izbjeglice koji je utemeljen godinu dana prije na privatnu inicijativu, ali je postao "služben" zbog političkih ličnosti koje su ga podržavale (De Gasperi, Orlando, Bonomi, Nitti i Parri), a i zato što su ga u gradovima u kojima je djelovao vodili često predsjednici provincija ili prefekti.

Trst je talijanski grad u kojem je velika većina izbjeglica iz zone B pronašla mjesto boravka nakon zadnjega velikog izbjegličkog vala 1954.–1956., a znatan ih je dio otišao i u Goriziju, Torino, Padovu, Firencu i Rim. U poslijeratnom razdoblju izbjeglički je svijet u Italiji i drugim zemljama pokrenuo razne udruge, klubove, zajednice i novine preko kojih je provodio raznolike političke, društvene i kulturne inicijative. Trenutačno u Italiji djeluju sljedeće organizacije: *Unione degli Istriani* (Unija Istrana), *Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia* (Nacionalno udruženje Julijska krajina i Dalmacija) sa svojim časopisom *Difesa Adriatica* (Jadranska obrana), tri slobodne općine u izgnanstvu (Pula s časopisom *Arena di Pola*; Rijeka i Zadar s časopisom *Il Dalmata*). Te su organizacije udružene u Federaciju izbjegličkih udruženja. Federaciji nisu pristupili *Associazione delle comunità istriane* (Udruženje istarskih zajednica) i *Circolo Istria* (Istarski klub). Od povijesno-kulturnih djelatnosti kojima se izbjeglice bave, treba spomenuti aktivnosti Regionalnog instituta za istarsko-riječko-dalmatinsku kulturu (*Istituto regionale per la cultura istriano-fiumano-dalmata*) u Trstu i *Società di studi fiumani* (Društvo za proučavanje Rijeke) u Rimu.

URBANO DRUŠTVO NAKON 1945.

Razdoblje od 1945. do 1947. može se smatrati razdjelnicom društvene povijesti istarskih gradova i gradića. To je vrijeme političkih i nacionalnih promjena, ali ponajviše društvenih. U samo dvije godine iz svih je većih mjesta poluotoka nestao građanski stalež. Slomljena je tako kičma urbanoga društvenog života i urbanoga društvenog modela. Gradovi su, prema poimanju jugoslavenske vlade, trebali postati mjesta okupljanja proletarijata i elite koja ga je vodila; mjesta industrije i novog urbanoga društva. Jedini uzor bio je Sovjetski Savez. Socijalistički urbani život, na neki način eksperimentalan, nije se nikad ostvario, bez obzira na propagandu koja je tada tvrdila suprotno. Gradovi su narasli na urbanim strukturama iz prošlosti sa sadržajima (stanovništvo, ustanove, službe, stanovi, privredne djelatnosti, poglavito turističke strukture) koji su prevladavali ovisno o trenutačnim potrebama. Nakon nestanka građanskog staleža, u gradskim povijesnim jezgrama nestala je i tradicionalna staleška podjela, a poništeno je i ekonomsko vrednovanje različitih urbanih zona (boravišne četvrti, radničke četvrti, periferija). Odmah nakon rata, već od 1945., započela je urbanizacija seoskoga stanovništva koje je dobrim dijelom dolazilo iz istarskih sela, ali i iz ostalih krajeva Jugoslavije. Uništavanje kulturnih dobara koja su (pogrešno) podsjećala na talijanstvo, nije bilo rijetka pojava. Prvo poratno desetljeće bilo je u znaku ograničene potrošnje i svakodnevnog preživljavanja, uz veliku dnevnu dozu ideologije i uz pojavu prvih televizora. Prvi su se televizori, pedesetih godina, pojavili u talijanskim *circolima* i mjesnim zajednicama. Na početku su u Puli i ostalim istarskim gradovima svi gledali program talijanske televizije (RAI), pogotovo zabavne nedjeljne programe, dok se nije počeo razvijati JRT (zagrebački studio). Najveći dio društvenog života događao se na institucionalnoj razini: u školama, bolnicama, vojarnama, društvenim ustanovama ili u proizvodnim i uslužnim sredinama (tvornice, trgovine). Mlade su generacije sustavno "pokretane" na ideološkom planu,

Pula, zgrada pošte i telegrafa (tridesete godine)

a kalendar zbivanja bio je prepun priredaba, parada, akademija. Razvoj školskog sustava (gimnazije i stručne škole) povećao je broj učenika putnika iz ruralnih mjesta.

Prve velike arhitektonske i urbanističke promjene dogodile su se u gradovima početkom šezdesetih kada je jugoslavenski komunizam ušao u tzv. liberalnu fazu. U duhu arhitektonske svrsishodnosti izgrađene su mnoge zajedničke stambene zgrade za smještaj sve većeg broja pripadnika radničke klase. Montažne zgrade-"kasarne", kao i u drugim dijelovima Europe, smatrane su tada nečim inovativnim. Stan, malo osobno vozilo, hladnjak, televizor i perilica bili su elementi dokazivanja novoga društvenog statusa po kojem se grad razlikovao od sela. Ta su se dobra poslije postupno širila i na selo. Porast turista iz zapadnih zemalja i mogućnost odlaska na rad u inozemstvo (Njemačka, Švedska, Nizozemska) unijeli su živost u jednoliku socijalističku potrošnju. Uvedena su neka luksuzna dobra i način života svojstven modelima iz zapadne Europe, iako nižeg standarda zbog niže dohodovnosti lokalnoga gospodarstva. Poboljšanjem gospodarskog stanja u Jugoslaviji i mogućnošću kreditnog zaduživanja, od šezdesetih do kraja osamdesetih godina nastaju najmanje tri velika vala stambene izgrad-

nje – privatnih kuća i zajedničkih stambenih zgrada. Time se rješavalo stambeno pitanje velikog dijela stanovništva. Iako su jugoslavenski osobni dohoci bili niži od onih u zapadnim zemljama, stvarni životni standard istarskog društva, mjerljiv kroz posjedovanje stana, automobila, televizora, kućanskih aparata, slobodnog vremena, korištenje zdravstvenih i socijalnih usluga, obrazovanje i beneficirane mirovine, bio je daleko od onoga što se razumijeva pod terminom "socrealistički", a postojale su i nemale imovinske razlike među ljudima. Sva su istarska urbana središta postala važna gospodarska, uslužna i institucionalna središta na regionalnoj i podregionalnoj razini. Turizam, industrija, pomorstvo, a i same oružane snage (veoma brojne u Puli) stvaraju živu sliku urbanog društva. Sedamdesete godine bile su mnogo kaotičnije na urbanističkom planu zbog masovnih ulaganja u turizmu, što je utjecalo na izgled većih gradova, pogotovo u odnosu na razdoblje do 1945. godine. Ekonomska kriza, inflacija i devalvacija iz osamdesetih omogućuju bogaćenje pojedinaca i uvođenje novih kriterija u poimanje blagostanja, nasuprot osiromašenju onih koji su raspolagali samo s društvenim stanom. Gradovi su imali dva oprečna lica: zimsko, obilježeno redukcijama struje, starim automobilima jugoslavenske proizvodnje, zadimljenim kavanama, teškom turobnosti sveobuhvatne jugoslavenske depresije i ono drugo, ljetno, kada su tu sliku prekrivali veliki automobili turista, mnoštvo stranaca koji su hrlili u Istru zbog povoljnog tečaja, jeftinih svečanosti (fešte) i sezonskog sjaja.

Pula, Slavoluk Sergijevaca sedamdesetih godina

Uspostavom novih država Slovenije i Hrvatske, pojam *komuna* (općina) izlazi ponovno na svjetlo dana. Općina nije bila više samo temeljna samoupravna jedinica, već i mjesto poistovjećivanja zajednice. Tranzicija iz devedestih godina zasigurno je dovela do uljuđenijeg ponašanja i izrazitijega raslojavanja društva.

SELO

U razdoblju između dvaju ratova najbolje obrađena poljoprivredna područja nalazila su se u okolini Kopra (vrtovi), Buja (mješovite kulture), Motovuna (mješovite kulture), Poreča (vinogradi), Rovinja (vinogradi) i Pule (vrtovi). Postojalo je nekoliko velikih posjednika, prilično srednjih i mnogo malih. Prevladavali su mali posjedi koji su bili uglavnom rascjepkani i raspršeni. Postojala su zatim općinska dobra – šume, pašnjaci, neobrađeno zemljište; ovo posljednje uglavnom oko Labina, Boljuna, Lanišća, na otoku Cresu i u južnoj Istri – crkveni posjedi i državna dobra. Razvoj poljoprivrede ovisio je o posebnostima svakog kraja – od nedostatka vode u jednima do nepovoljnoga močvarnog ili kraškog tla u drugim. Za vrijeme suše, u nekim je zonama voda nedostajala ne samo za poljoprivredu, nego i za ljude i stoku. Seosko stanovništvo živjelo je u lošim higijenskim i zdravstevenim uvjetima, ali tridesetih godina, zahvaljujući novoj politici prevencije (obvezno cijepljenje), porasla je brojnost mlađih generacija. Zapravo su, uzmu li se u obzir proizvodni kapaciteti i mogućnosti stanovanja, istarska sela u razdoblju od 1935. do 1955. bila prenapućena.

Ruralni krajolik od Barbana do zapadne obale, koji je obuhvaćao općine Barban, Svetvinčenat, Pulu, Vodnjan, Bale, Rovinj, Kanfanar, Vrsar, Poreč, Novigrad, Umag i Brtoniglu, tradicionalno su obilježavala osamljena seoska domaćinstva nazvana *stancije* ili *korte*, u kojima je živjelo više generacija iste obitelji. Na području koje obuhvaća općine Labin, Sušnjevica, Plomin, Roč, Lanišće, Buzet, Pazin, Grožnjan, Vižinada, Buje, Tinjan, Moto-

vun, Oprtalj i Žminj prevladavale su šume i pašnjaci, a važno je bilo stočarstvo. I tu su bili rašireni mali posjedi. Sjeverni dio Istre, od Buja do Kopra, bio je najrazvijeniji poljoprivredni dio regije.

Između dvaju ratova istarsko je selo doživjelo sveukupnu stagnaciju zbog katastrofalnih ljetina, previsokih poreza i gubitka tradicionalnih tržišta. Sve je to utjecalo na iseljavanje stanovništva u gradove i u inozemstvo. Situacija se nastojala poboljšati određenim pothvatima. Tako je 1928. pokrenuta melioracija zemljišta bivših koparskih solana, doline Mirne i doline Raše te izgradnja istarskog vodovoda. U nekim dijelovima poluotoka, prije svega u zapadnom primorju (Poreč, Umag), uvedene su tridesetih godina nove tehnike uzgoja primjenom umjetnih gnojiva i ratarskih strojeva. "Bitka za žito", koju je pokrenuo fašizam u cijeloj Italiji kako bi država imala dovoljno žitarica, zahvatila je i istarsko selo. Ta zbivanja jačaju novu klasu bogatijih seljaka koji su iskoristili krizu malih posjednika. Istovremeno je porastao, kao nikad prije, broj težaka, a i u Istri je uvedeno napoličarstvo.

Na hijerarhijskoj ljestvici istarskoga seoskog društva, na prvom su mjestu bili malobrojni veleposjednici, u pravilu Talijani. U njihovim je rukama bila većina obradivog zemljišta i šuma, preše za masline, mlinovi za žitarice i mehanički strojevi. Zemljoposjednici su u pravilu bili aristokratskog podrijetla, a manji broj njih pripadao je visokom i srednjem građanskome staležu. Slijedili su bogati seljaci, većinom Slovenci i Hrvati, zatim mnogobrojni mali posjednici, pa najamnici, kmetovi, napoličari i na kraju težaci koji su bili seoski proleteri. Do početka dvadesetih godina seoski su se slojevi oslanjali na mrežu zadruga i štedno-kreditnih ustanova (poljoprivredne štedionice, vinski podrumi), koje su već desetljećima djelovale unutar regionalne poljoprivrede. Nakon što je režim 1927. ukinuo poljoprivredne štedionice, mnogi su se seljaci uvelike zadužili da bi mogli plaćati porezne obveze koje su bile bitno veće nego u austrijsko doba. Mnogim je seljacima zaplijenjena imovina ili su bili primorani prodavati posjede ili raskidati kreditne ugovore. Čakavski izraz "na inkanat", što znači gubitak cjelokupne imovine, nastao je upravo tih godina. Proletarizacija sela dosegnula je vrhunac upravo u razdoblju od 1928. do 1943. godine. Takvo stanje iskoristili su dobrostojeći seljaci, takozvani kulaci, te gradski kreditori. Mržnja hrvatskih i slovenskih sela

prema talijanskim gradovima iz kojih je dolazila odnarođivačka modernizacija, dodatno je porasla.

Kriza malih posjednika i rašireno društveno nezadovoljstvo seoskih stanovnika dvadesetih i tridesetih godina, utjecali su na pojavu razbojništva koje se izražavalo u lopovštinama i krađi stoke. Razbojništvo se pojavilo u cijeloj unutrašnjosti Istre, ali je najizraženije bilo u trokutu od Kanfanara do Pazina prema sjeveru te Poreča, Rovinja i Bala prema zapadu i jugozapadu. Krađe pojedinih grla i cijelih stada (ovce, goveda, stoka za rad, perad) događale su se noću na osamljenim seoskim domaćinstvima (stancijama). Kradljivci su djelovali brzo i nestajali šumskim puteljcima koje je poznavalo samo tamošnje stanovništvo. Bande razbojnika činili su uglavnom seljaci koji su imali svoju mrežu posrednika u gradovima i starim talijanskim provincijama gdje se plijen prodavao. Nerijetko su mesari bili glavni kupci, po nižoj cijeni, ukradene stoke, a meso su zatim prodavali po višoj cijeni i ostvarivali dobit. Ukradena stoka prodavala se, međutim, i izvan Istre, u druge talijanske pokrajine ili u Jugoslaviju.

Nakon rata 1945. najveći dio zemljišnih posjeda je nacionaliziran, a postupno su, prema sovjetskome modelu, uvedene poljoprivredne zadruge. Željelo se planirati poljoprivrednu proizvodnju, ali su rezultati bili mršavi. Pedesetih godina poljoprivredne zadruge nestaju, a razvija se mali seljak i poljoprivredna poduzeća specijalizirana za određena područja, kao npr. za voćarstvo i povrćarstvo ili vinarstvo. Razvojem turizma šezdesetih godina, ta su poduzeća pronašla novo tržište. U međuvremenu je počela depopulacija istarskog sela. Dobar dio stanovništva iz unutrašnjosti Istre (Hrvati i Slovenci) seli u primorska urbana središta koja su ostala nenaseljena nakon egzodusa. U selima brdske Istre ostaju živjeti samo starci. Opći trend iseljavanja dosegnuo je vrhunac devedesetih godina. Tada se počela ponovno razmatrati važnost maloga ruralnog naselja u funkciji turizma i proizvodnje kvalitetnih prehrambenih artikala te je takav trend donekle zaustavljen.

Raški rudnik, tunel Karlota

RAZVOJ OBRAZOVANJA

Nepismenost u Istri već je početkom XX. stoljeća bila svedena na minimum. Tome su pridonijeli razni čimbenici: bitno je bilo obvezno pohađanje prvih četiri razreda osnovne škole, uvedeno još u drugoj polovici XIX. stoljeća, ali je još važnije bilo nacionalno suprotstavljanje u razdoblju od 1880. do 1890. godine. S ciljem "nacionaliziranja masa", razvio se čitav niz nacionalnih društava (Društvo svetih Ćirila i Metoda, Nacionalna liga – *Lega Nazionale*) u svim istarskim selima. Rašireno osnovno obrazovanje, iako je iz njega bio isključen ženski dio stanovništva u nekim zabačenim krajevima poluotka, značilo je početak modernizacije društva u cjelini. Bio je to proces koji je bitno prethodio promjenama gospodarskih i društvenih modela.

Do početka dvadesetih godina postojalo je mnogo obrazovnih ustanova, pogotovo osnovnog obrazovanja, tako da je svaka istarska nacionalna zajednica "odgajala svoju djecu u duhu narodnosti" koju je smatrala prikladnom. Tradicionalna podjela (društvenih i gospodarskih uloga) između gradova, gradića i sela dodatno je pojačana podjelom na talijanske, hrvatske i slovenske osnovne škole. Stanje je bilo drukčije u višim strukovnim školama ili u gimnazijama gdje se školovala buduća elita. Osim hrvatske gimnazije u Pazinu, prevladavalo je obrazovanje na talijanskom jeziku. Takvo stanje, koje je uostalom odražavalo složenost Istre, promijenilo se s prvim godinama fašizma. Nacionalna jednolikost prema talijanskom uzoru dovela je do ukidanja slovenskih i hrvatskih

Naslovnica školske svjedodžbe iz 1943.

škola, dok fašizacija društva ideloški usmjerava odgoj djece i mladeži, što je tipično za totalitarne režime, unutar čvrstih obrazaca (*Figli della Lupa*, *Balilla*, *Gioventù universitaria fascista*). Obrazovanje se događalo u etapama preko kojih se kod građana razvijala svijest o pripadnosti "savršenome" političkom i nacionalnom sustavu, o kojem se nije raspravljalo.

Većina osoba koje su do 1943. imale više (gimnazije, strukovne škole) ili visoko obrazovanje (sveučilište), odlazi od 1945. do 1954. u progonstvo. Istovremeno se iz Jugoslavije vratio znatan broj sveučilišno obrazovanih Hrvata i Slovenaca. Velika većina stanovništva u prvim je poslijeratnim godinama "preodgojena" u "narodnim školama". Novo ideologizirano obrazovanje trebalo je izbrisati svaki trag prošlosti i građanskog društva. Prelazak s jednog u drugi sustav nije, međutim, izbrisao strukturu viših škola koje su, uostalom, bile potrebne režimu. Za vrijeme Italije obvezno osnovno obrazovanje trajalo je pet godina, dolaskom Jugoslavije produženo je najprije na sedam, a pedesetih na osam godina. Osnovno obrazovanje temeljilo se na dva četverogodišnja ciklusa: niži i viši razredi. Nakon završetka osnovne škole, slijedio je upis u strukovne i tehničke škole ili u gimnazije. Veliki rezultati u obrazovanju postignuti su uvođenjem večernjih škola. Općenito se pokušao postići viši stupanj obrazovanja da bi se ostvarila industrijalizacija društva. Zagreb i Ljubljana već su od 1945. postali najvažnija središta na sveučilišnoj razini. Tek je šezdesetih godina sveučilišno i veleučilišno obrazovanje decentralizirano prema periferiji, tako da je u Rijeci osnovano sveučilište *Vladimir Bakarić*, a u Puli su otvorene Viša ekonomska škola i Pedagoška akademija. Školska je populacija bila u stal-

Potvrda o školovanju za škol. god. 1944./45.

nom porastu, što je zahtijevalo izgradnju novih školskih zgrada, vrtića, sportskih dvorana. Najvažnija obrazovna središta bila su Rijeka, Pula, Rovinj i Buje u hrvatskom dijelu Istre, te Kopar u slovenskom. Iz strukovnih i tehničkih škola izlazila je proizvodna klasa koja je trebala pronaći svoje mjesto u industriji i uslužnim djelatnostima. Dodatno poboljšanje kvalitete obrazovanja ostvareno je osamdesetih godina jačanjem Riječkog sveučilišta i specijalizacijom pulske Više ekonomske škole u sektoru turizma, što je pridonijelo stvaranju rukovodećih struktura za turističku djelatnost. Među pozitivnim pojavama, nakon potpisivanja Osimskog sporazuma, treba spomenuti pokušaj širenja talijanskog, kao jezika društvene sredine, u hrvatske škole većih mjesta. Taj je pokušaj počeo otvarati put prema multikulturalnosti, ali je potonuo devedesetih godina, nakon uspostave Hrvatske kao nacionalne države.

Razina obrazovanja istarskog stanovništva sveukupno je bitno porasla u vrijeme Jugoslavije. Osnovna je škola bila minimalni uvjet za zapošljavanje, ali je većina stanovništva stekla strukovno ili tehničko obrazovanje u trajanju od dvanaest godina. Velik je broj bio i onih s dvogodišnjim višim obrazovanjem, a brojnost sveučilišno obrazovanih ljudi bila je na razini zapadnih parametara.

U tom je razdoblju i talijanska nacionalna zajednica ponovno izgradila svoj intelektualni stalež. Znatan broj mladih koji su ostali živjeti u domovini, pohađa najprije sveučilišta u Zagrebu i Ljubljani, a potom, zbog sve veće otvorenosti društva, i talijanska sveučilišta, poglavito u Trstu i Padovi.

Školska svjedožba u vrijeme savezničke vojne uprave u Puli, škol. god. 1945./46.

MODERNIZACIJA ZDRAVSTVA

Loši društveno-ekonomski i higijensko-zdravstveni uvjeti dobrog dijela stanovništva u Istri početkom dvadesetih godina (nedostatak pitke vode, neizgrađena kanalizacijska mreža, nezdrave gradske četvrti i seoske kuće, nepismenost, nedovoljna osobna higijena i čistoća, nezadovoljavajuća prehrana) bili su razlogom velike stope dječje smrtnosti, pogotovo na selu, zbog širenja zaraznih bolesti kao što su malarija, tifus, trahom, tuberkuloza, difterija i venerične bolesti. Fašistički režim posvetio se problemu dječje smrtnosti i primijenio zakone o zaštiti žena te proširio mrežu zdravstvenih ustanova. Istra i cijela Julijska krajina bili su na samome dnu talijanske ljestvice dječjeg mortaliteta. Do 1931. otvorena su pedijatrijska savjetovališta u Puli i na Cresu, savjetovalište za porodništvo u Puli, javne kuhinje za majke s djecom u svim većim gradovima, dječji vrtići i domovi za nezbrinutu djecu. Državna ustanova za majčinstvo i djetinjstvo (ONMI), koja se skrbila o toj kategoriji stanovništva, bila je prisutna uglavnom u gradovima i gradićima, dok je njezina mreža bila slabo razvijena u istarskim selima.

Učestalost nekih zaraznih bolesti (trakom, difterija, venerične bolesti) smanjena je tridesetih godina, ali su malarija i tuberkoloza ostale raširene, posebno na selu gdje je, zbog nepovjerenja prema liječniku, bilo teško uvjeriti stanovništvo u potrebu liječenja i zaštitu od bolesti. Nakon 1926., kada je malarija poprimila oblike endemske bolesti u cijeloj Istri, zdravstvene ustanove, lokalne ustanove i država mobilizirali su se u borbi protiv te bolesti. Usprkos besplatnoj podjeli kinina, stalnoj kontroli lokava i bara u južnom dijelu poluotoka, u kojima su se razmnožavale ličinke komaraca, te eksperimentima s novim znanstvenim metodama koje je provodila Stanica za borbu protiv malarije iz Rovinja pod vodstvom Massima Selle, mjere koje su vlasti poduzele nisu potpuno iskorijenile bolest. Ni mjere poduzete protiv tuberkoloze, uvođenjem raznih zdravstvenih struktura (ambulante, bolnice,

Dječji vrtić u Tvornici duhana Rovinj, tridesete godine

sanatoriji, morska lječilišta, ljetne kolonije), nisu se pokazale dovoljnima za rješavanje problema koji je imao široke društvene i ekonomske razmjere. Obveza cijepljenja, međutim, povećala je mogućnost preživljavanja mlađih generacija, pogotovo tridesetih godina.

U vrijeme Jugoslavije nastavio se pokušaj modernizacije odnosa stanovništva prema medicini. Obrazovne ustanove pridonijele su širenju zdravstvene kulture, a obvezni sanitarni pregledi za mušku populaciju pri novačenju, te za žene u rodilištima, približili su stanovništvo preventivnom liječenju. Liberalizacija zdravstvene kulture očitovala se i u kontroli broja porođaja. Jačanje i modernizacija bolničkih struktura u većim središtima (Rijeka, Pula, Izola) provedena je uglavnom sedamdesetih godina. Sveukupno gledajući, u posljednjih dvadesetak godina Jugoslavije, socijalistički je sustav osigurao dobre zdravstvene usluge (katkad s izvrsnim stručnjacima) bez dodatnih troškova ili opterećenja za korisnike. Najveću korist od takva sustava imalo je prije svega starije stanovništvo.

OBIČAJI, IDEOLOGIJE, UČENA KULTURA, MASOVNA KULTURA

Modernizacija običaja u Istri slijedila je model širenja iz gradova prema selima. Važne su se promjene dogodile tridesetih godina u ruralnim središtima koja su mogla računati na prihode po osnovi rada u raškim ugljenokopima. Tradicionalna etnička odjeća zamijenjena je sakoima, košuljama, kravatama, odnosno odjećom koja se nosila u gradovima. Pojavili su se prvi radioprijamnici, počelo se odlaziti u kinodvorane i sanjati o biciklu. Neka prvotna jednakost u stilu odijevanja ostvarena je negdje do 1940. godine. Na neki je način *ancien régime*, u mentalitetu i nošnji, potrajao do 1940./45. godine.

Emancipacija žene ostvarena je najprije u industrijaliziranim urbanim središtima. Učiteljice, radnice, *tabakine* (radnice u tvornici duhana), službenice, prodavačice, medicinske sestre najprije su se pojavile u Rijeci i Puli, zatim u Kopru i Rovinju te na kraju i u manjim mjestima. Ravnopravnost muškaraca i žena dodatno je ojačana u jugoslavenskom razdoblju, iako su se u konkretnom životu odnosi na selu mijenjali veoma sporo. Odlučujuću ulogu u oslobađanju žene imao je svakako razvoj sredstava široke komunikacije – kazalište, kino i televizija te podizanje razine obrazovanja.

Antonio Gandusio, glumac (1873.–1951.)

Civilni modeli u gradovima slijedili su, iako izdaleka, modu i ukus sa Zapada sve dok – između šezdesetih i sedamdesetih – i u Istri nije zavladala sloboda u odijevanju i ponašanju, usporedno s rastom široke potrošnje, koju su propagirali mladi: duga kosa, drukčija odjeća, pojava lakih i teških droga, seksualna revolucija, masovno slušanje glazbe. Često je te pojave, kao što se uostalom dogodilo i drugdje, stanovništvo prihvatilo, a da nije shvatilo dublje značenje tih promjena. Običaji su se puno brže mijenjali od 1970. do 1980. nego od 1940. do 1970. godine.

Festival jugoslavenskog filma u pulskoj Areni, sedamdesete godine

Ako običaji, sve u svemu, i nisu bili daleko od zapadnih modela, društveni je život bio apolitičan, po mogućnosti anacionalan (a u sedamdesetima i prepun ideologije u smislu "jugoslavenskog socijalističkoga eksperimenta"). Odnos s državom uspostavljao se preko ideološkog posvećenja koje je počinjalo s pionirima, nastavljao se sa socijalističkom omladinom i dovršavalo eventualnim uključivanjem u Savez komunista. Ideološki čimbenik je zapravo dovodio do lomova i prividnih nelogičnosti između običaja, građanskih osjećaja i shvaćanja države. Ideologija je bila neka vrsta pokrića za društvo koje je doživljavalo snažnu modernizaciju i koje je bilo svjesno da ne pripada ni Istoku ni Zapadu, kao što su uostalom tvrdili i režimski slogani.

Od 1950. do devedestih godina masovna je kultura bila u stalnom razvoju u smislu estetskog i glazbenog ukusa te načina provođenja slobodnog vremena. I Istra je prigrlila modu koju je nametalo tržište, a samo se u posljednjim godinama Jugoslavije počeo razvijati individualizirani, iako još uvijek ne i kritički ukus. Učena kultura, naravno nacionalna, bila je tijekom ideologiziranih godina neka vrsta civilnog obreda koji je pratio razvoj svakog

pojedinca, a kada bi pojedinac dosegnuo određenu društvenu ulogu, mogao je službeno predstaviti svoja umjetnička ostvarenja na raznim službenim priredbama, kao npr. na likovnim izložbama ili filmskim revijama.

Kultura je djelovala zahvaljujući javnom financiranju. U Istri, perifernom području, intelektualci su oduvijek doživljavali kulturu kao nešto veoma važno. Isticanje nacionalne pripadnosti u toj periferiji (u časopisima, dnevnim listovima, kulturnim ustanovama) bilo je, nažalost, snažnije nego u kulturnim metropolama, Zagrebu i Ljubljani. Iako je Istra povijesno višekulturalna zajednica, takva je klima provirila tek osamdesetih godina kada je Milan Rakovac preveo djela Fulvija Tomizze i kada su se pojavili naslovi na talijanskom jeziku u službenom hrvatskome kulturnom časopisu *Istra*. No sve je bilo kratka vijeka jer se nakon 1991., te krize i raspada jugoslavenske federacije, dogodio povratak "snažnim" temama nacionalnog identitea.

PULA U DVADESETOM STOLJEĆU

Puležani i *puležanski* istrovenetski dijalekt (prepun germanizama) bili su lokalni element grada u kojemu su živjele sve nacionalnosti Carstva (čiji je simbol sadržan u riječima *Viribus Unitis* – ime oklopnjače koja je potopljena u pulskoj luci), koje su bile u službi ratne mornarice. Pula je, kao i Rijeka, do 1918. bila višenacionalni grad, iako vojni. Prelazak pod Italiju prilično je grubo ukinuo to obilježje, iako je određeni broj Austrijanaca, Čeha i Mađara ostao živjeti u Puli. Talijanska većina i hrvatska manjina ostale su jedine narodnosti koje su karakterizirale urbanu strukturu stanovništva. Nacionalno suprotstavljanje, ako je uopće postojalo, palo je u drugi plan nakon ekonomske i društvene krize koju je grad pretrpio 1919. i 1920. godine. Arsenal nije bio renta-

bilan za talijansku vladu koja je odlučila postupno ga rastaviti i zatvoriti. Bio je to kraj za pulsku radničku klasu koja se pobunila u svibnju 1920. godine.

Fašizam je svojim djelovanjem potaknuo nasilje u gradovima. Proganjani su pripadnici hrvatskih političkih snaga. Od 1920. do 1923. započeo je tihi egzodus Hrvata i nezaposlenih radnika. Pula je redimenzionirana. Samo je djelomično kao grad zadržala stratešku važnost (nova baza hidroaviona), ali je porasla njezina institucionalna važnost jer je postala glavno provincijsko središte (Istarska provincija) u kojem su bile koncentrirane škole svih stupnjeva obrazovanja, upravne ustanove, bolnica i zdravstvene ustanove za cijelu regiju. I dandanas su u gradu prepoznatljive javne zgrade iz tridesetih godina, koje odražavaju pokušaj pretvaranja Pule u suvremen i moderan grad u smislu arhitektonske svrsishodnosti (zgrade Pošte, nekadašnje banke "Banca d'Italia" i Centra za borbu protiv tuberkoloze, autobusna postaja). Grad je svakako poprimio mnoga "građanska" obilježja: austrougarske časnike (uključivši tehničare, znanstvenike, inženjere, liječnike) zamijenili su činovnici, trgovci, nastavnici, državni službenici kao predstavnici gradskoga staleža. Bio je to tipičan svijet talijanske periferije koji je nakon rujna 1943. doživio pravu noćnu moru. Oslobađanje od Nijemaca u svibnju 1945. otvorilo je razdoblje straha i nesigurnosti.

Dramatično je bilo dvogodišnje razdoblje od svibnja 1945. do rujna 1947. godine. Nasuprot nestrpljivosti "novog poretka" koji je na granici pod angloameričkom kontrolom čekao da uđe u grad, zabrinuti Puljani iščekivali su odluke Mirovne konferencije u Parizu. Mnogi događaji zorno pokazuju

Pula, zgrada Talijanske banke, tridesete godine

Alida Valli, glumica (1921.–2006.)

kakav je bio život u gradu u tom razdoblju, kao npr. pokolj kupača na plaži u Vergaroli u kolovozu 1946., čiji uzrok nikad nije utvrđen, odnosno je li eksplozija bombe bila slučajna ili je trebala stvoriti atmosferu straha. Ili - pokušaj glumljenja normalnog života izlaskom satiričnog lista *El Spin* (Trn) koji je napadajući "titoiste" pokušavao dati neku praznu utjehu, do novinskog suprotstavljanja projugoslavenskog *Il Nostro Giornale* i protalijanskog *L'Arena di Pola*. Treba podsjetiti na tadašnju hrabrost mnogih "buržuja" koji su 1947. morali napustiti grad, npr. mnogobrojnih liječnika koji su u bolnicama liječili sve pacijente, uključivši i one koje su dolazili iz tada već jugoslavenske Istre, ili konzervatora kulturnih dobara Maria Mirabella Robertija koji je zajedno sa svojim suradnicima u Arheološkome muzeju temeljito radio na obnovi stupova i zidova Augustova hrama uništenog u zračnom bombardiranju, iako je bio svjestan da je to zadnje što može učiniti za Pulu.

Godina 1947. otvara sasvim novo razdoblje u povijesti grada. U grad stižu novi stanovnici: proleteri su uglavnom hrvatski Istrani, ali liječnici, nastavnici, pravnici su podrijetlom iz drugih jugoslavenskih gradova, ponajviše iz Zagreba. U grad je doseljen nov rukovodeći stalež. Te tehnokratske strukture, pripadnici socijalističke "buržoazije", dobivali su najbolje stanove i bili su prvi vlasnici privatnih automobila, ali su istovremeno, kao i talijanski uglednici prije njih, ostali zatvorena skupina u odnosu na ostatak društva, jedino što nisu bili ekonomski nezavisni (ovisili su o državnoj plaći). Istarsko-hrvatska elita djelovala je u gradu samo na razini rukovodstva Partije. Bili su to bivši borci koji su sada obnašali funkcije u raznim komitetima.

U jugoslavenskoj Puli ubrzo je reaktivirano brodogradilište *Uljanik* (*Scoglio Olivi*), tako da se za kratko vrijeme razvila skupina sposobnih stručnjaka. "Tehničko" društvo inženjera i radnika predstavljalo je industrijsko lice grada. Negdje do šezdesetih godina radilo se uglavnom radi preživljavanja, a nakon

toga, zahvaljujući povoljnim kreditima, razvila se pojedinačna stambena izgradnja i počelo se osjećati stanovito blagostanje. S razvojem motorizacije (jugoslavenski FIAT 600, popularni Fićo) počeo je i povratak selu, barem vikendom. Velik broj radnika – urbaniziranih seljaka – nije se nikad uspio konačno odvojiti od rodnih sela (koja su i dalje bila nenaseljena), niti postati građani, odnosno prihvatiti urbani način života. Sve je to dovelo do propadanja kulturnog i društvenog života u gradu, a simbol je takva mentaliteta zatvaranje gradskog kazališta, bivšeg *Ciscuttija*.

Pula je bila važno jugoslavensko vojno središte. Na ulice su se vratili mornari (grad bi se zabijelio od uniforma u dane slobodnog izlaska) kao u vrijeme Austro-Ugarske, a Pula je postala mjesto za obuku i obrazovanje časnika mornarice i zrakoplovstva. Austrijske vojarne ponovno su živnule, neke nove su sagrađene, a dijelovi obale – poluotok Muzil, otok Sv. Katarina i Puntižela – postali su vojna područja. Svijet Jugoslavenske narodne armije (JNA) ostao je, međutim, zatvoren u sebe, sa svojim vojarnama i kantinama, svojim standardom i svojim Domom armije. Odlazak JNA iz Pule u jesen 1991. jedna je od najnapetijih epizoda novije pulske povijesti. Nasreću, sve se dobro završilo.

Brodogradilište "Uljanik", Pula, sedamdesetih godina

RIJEKA U DVADESETOM STOLJEĆU

Nakon raspada Carstva i habsburškog uređenja, sudbina Rijeke ostala je neizbježno visjeti između talijanske opcije, jugoslavenske opcije i trećeg rješenja koje je bilo usmjereno prema samostalnosti grada ili čak stvaranju određene regije u okolici grada i na Kvarneru, neke vrste tampon-područja između Italije i države južnih Slavena u nastajanju. Cijela ta problematika i konačni ishod tog problema poznati su pod nazivom *Riječko pitanje*, a ta je tema bila predmet diplomatske rasprave među velikim silama 1918. godine. Autonomno rješenje, koje je i u samoj Rijeci nailazilo na nemali broj pristaša (struja okupljena oko Riccarda Zanelle), predložile su Francuska i Sjedinjene Države koje su stvaranjem tampon-države htjele presjeći gordijski čvor i konačno rješenje odgoditi za neka manje napeta vremena, kada bi se mogao održati plebiscit. U gradu u kojem su bile prisutne međusavezničke vojne snage, civilna je vlast koncem listopada 1918. prešla manje-više formalno u ruke Jugoslavenskoga narodnog vijeća koje se borilo za pripajanje Rijeke područjima pod nadležnosti Narodnog vijeća iz Zagreba (Hrvati, Slovenci i Srbi iz bivše Austro-Ugarske

Rijeka, talijansko-jugoslavenska granica na Rječini

Monarhije), a zatim ujedinjenoj državi južnih Slavena. Istovremeno je utemeljeno (29. listopada 1918.) i Talijansko narodno vijeće na čijem je čelu bio Antonio Grossich koji se snažno borio za pripajanje grada Italiji. Talijansko je vijeće zatražilo zauzimanje grada od talijanske vojske početkom studenoga. U okviru uspostave kontrole nad teritorijem Istre i Dalmacije, koju je Kraljevina Italija pokrenula 3. studenoga, u Rijeku je 4. studenoga 1918. stigla talijanska ratna mornarica. I ovdje, kao i u drugim priobalnim gradovima, raspušteno je Jugoslavensko narodno vijeće, a prešutno su svi projugoslavenski pristaše odstranjeni iz ustanova. Tijekom 1919. pokrenuti su diplomatski pregovori. Kada se ostvarenje samostalnosti grada i dolazak angloameričkih snaga reda činilo izglednim, dogodio se D'Annunzijev pothvat. Taj je pjesnik i pustolov sa svojim legionarima zauzeo grad i doveo u nezgodan položaj talijansku diplomaciju. Činilo se, međutim, da *Kvarnerska regencija* koju je Gabriele D'Annunzio uspostavio 1920., neće dugo potrajati; njezin je nestanak bio tek pitanje vremena. Diplomatski pregovori, nakon raznih nedaća, doveli su do potpisivanja u studenome 1920. Rapallskog ugovora između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na temelju kojega je Rijeka postala neovisan grad-država u prijelaznom razdoblju. Zapravo je to bila neka vrsta obnavljanja mađarskoga "odvojenog tijela" (*corpus separatum*). Na izborima 1921. u neovisnoj Rijeci pobjedu su odnijeli autonomisti Riccarda Zanelle, ali je iskustvo grada-države bilo kratka vijeka jer je nekoliko talijanskih vlada ometalo njegovo djelovanje. Ubrzo su se i u gradu na Kvarneru pojavile prve fašističke skupine koje su preuzele vlast nakon što je Rijeka Rimskim sporazumom u siječnju 1924. (sporazum o prijateljstvu koji su potpisali Mussolini i Pašić) pripojena Italiji. U burnom razdoblju 1918.–1924. višenacionalni i kozmopolitski grad svjedočio je o borbama i sukobima između raznih nacionalnih struja i autonomista.

Od 1924. do 1943./45. počinje talijansko razdoblje riječke povijesti XX. stoljeća. Grad se nalazio na krajnjem istoku Kraljevine Italije, što je dovelo do slabljenja njegove gospodarske individualnosti, što se, uostalom, dogodilo i s Trstom i Pulom. Luka Baross prepuštena je Kraljevini SHS i postala je luka Sušak. U samome gradu, Rječina je bila državna granica na kojoj su se

Brodogradilište "3. maj" u Rijeci

nalazili stražari i bodljikava žica. Dvadesetih i tridesetih godina grad je doživio vanjsku modernizaciju u talijanskom stilu: podignute su nove zgrade, poboljšana je cestovna mreža, ali je urbano središte ostalo isto kao i 1914. godine.

U dvogodišnjem razdoblju 1943.–1945. pojavile su se ponovno razne mogućnosti vezane uz sudbinu Rijeke: od pokušaja uspostave talijanskog pokreta otpora do njemačke i talijanske republikanske okupacije, od pretenzija Pavelićeve Hrvatske do jugoslavenskog pokreta otpora s Titovim komunistima koji su pokušavali prodrijeti u grad. Nakon dolaska jugoslavenske vojske u grad, sudbina Rijeke bila je zapečaćena: s obzirom na događanja nakon Prvoga svjetskog rata, nijedna od sila pobjednica, a još manje Italija, nisu namjeravale zahtijevati bilo što. Bilo je jasno da će Rijeka postati prva i najveća jugoslavenska luka, iako se službeno morala čekati odluka Mirovne konferencije u Parizu 1947. godine. I Rijeka je doživjela egzodus talijanskog stanovništva, a iz grada je otišao i pisac Enrico Morovich. Na kraju su Talijani u Rijeci ostali manjina, ali manjina u kojoj su bile okupljene najbolje intelektualne talijanske snage u regiji.

Jugoslavenske su godine u Rijeci obilježene strmoglavim i neproporcionalnim demografskim, gospodarskim i društvenim rastom: svi brežuljci u okolini povijesne gradske jezgre iz XVIII./XIX. stoljeća prekriveni su stambenim zgradama. Urbani niz proteže se bez zastoja od Bakra do Opatije. Krajolik je bezobzirno promijenjen, bez ikakvih prethodnih planova uređenja prostora. Rijeka je postala prva jugoslavenska luka, s težnjom da postane drugi grad Hrvatske, ali nije uspjela postati regionalno središte Istre, Kvarnera i Gorskog kotara, što se željelo postići utemeljenjem Zajednice općina Rijeka sedamdesetih godina. Rijeka

je važno gospodarsko središte, ali se na kulturnom planu, usprkos osnivanju Sveučilišta, nije dovoljno potvrdila. Od njezine kozmopolitske prošlosti ostala je samo talijanska zajednica, sve dok se 1991. nije ustanovilo i postojanje nekih drugih manjina, srpskih i mađarskih. Sudbina Rijeke kao srednjoeuropskog izlaza na more, postala je glavna tema i preokupacija u gradu koji se devedesetih godina nalazi na rubu hrvatskih nacionalnih događanja, a istovremeno pokazuje želju za osvježenjem stare slave iz XIX. stoljeća. Privatizacija i liberalizacija tržista traumatično djeluju na gospodarsku stvarnost grada i njezina brodogradilišta i tvrtki, s teškim društvenim i socijalnim posljedicama.

SUDBINA DVOJICE INTELEKTUALACA: MIJO MIRKOVIĆ I FULVIO TOMIZZA

Mijo Mirković – Mate Balota (1898.–1963.) jedna je od najvećih ličnosti hrvatsko-istarske kulture XX. stoljeća: ekonomist, književnik i aktivni intelektualac. Rodio se u Raklju u seoskoj obitelji. Nakon što je pohađao Hrvatsku gimnaziju u Pazinu i maturirao u Moravskoj, najprije je studirao u Zagrebu, a zatim u Berlinu i Frankfurtu na Majni, gdje je doktorirao ekonomiju. Od 1928. predavao je ekonomske znanosti u Subotici, Novom Sadu i Beogradu te je postao redovni sveučilišni profesor (1940.). Nakon 1945. bio je jedan od pokretača ekonomskih studija u Jugoslaviji, utemeljitelj Ekonomskog fakulteta pri Zagrebačkom sveučilištu, član Akademije znanosti i umjetnosti, istraživač u raznim ekonomskim područjima. Pseudonimom Mate Balota počeo je 1919./20. potpisivati djela s istarskom tematikom. U Frankfurtu je pohađao predavanja Wernera Sombarta, a politički se opredijelio za ljevicu (socijalist). Značajan je njegov doprinos ekonomskom promišljanju jugoslavenske stvarnosti i načina tranzicije iz zaostalih ruralnih društava (tipični za Jugoslaviju i balkansko po-

dručje) u moderna agrarna društva, integrirana u složen tržišni sustav s relativnom industrijalizacijom. Krajem Drugoga svjetskog rata bio je član jugoslavenske delegacije na Konferenciji ministara vanjskih poslova u Londonu i Parizu (1945./1946.) te na Mirovnoj konferenciji u Parizu (1946.). Zauzeo se za pripadnost zapadne Istre Jugoslaviji, iako nije zatomio talijansku posebnost primorskih gradića (ne i Pule koju je smatrao višenacionalnom, ali s hrvatskom većinom). Njegova književna djela – poezija, romani i eseji – posvećena istarskoj tematiki, pod snažnim su utjecajem povijesne situacije u kojoj je negiran hrvatski nacionalni identitet na poluotoku, službeno proganjan od fašizma. Njegova je Istra ona južna, sa škrtom zemljom i morem. Balota je žalio za izgubljenom arhaičnosti, opisivao je težak život hrvatskog seljaka, isticao je njegovu moralnu i duhovnu vrijednost, opsivao je svijet koji je smatrao uzvišenijim od gradskog svijeta (konkretno Pule). Grad sa svojim vladajućim talijanskim (ili venetskim) staležom bio je nešto strano, otuđeno (možda ne nepoznato, ali svakako neshvaćeno). Balotin seoski svijet bio je nacionalno istarsko-hrvatski homogen, podređen gradu i modernizaciji koja je iz njega zračila, ali prirodan i iskonski. Seljaci su govorili na čakavštini i taj je jezik odražavao seosku i pomorsku civilizaciju. Njihov je život bio vječita borba za preživljavanje, pun muka i patnji. Taj narodni svijet je po Baloti sadržavao sve osnovne vrijednosti istarskog bića. Nasuprot njemu, stajao je gradski svijet, negativan i patvoren, u kojem su živjeli "gazde", "izrabljivači", ali i "vladari" Istre koji su opisivani i tretirani s neprijateljskim tonom. Balotina Istra, odnosno ruralna Istra, doživjela je smjene mnogih vladara, ali je "pravi" istarski identitet bio samo onaj hrvatskog seljaka koji je jedini imao pravo istaknuti i afirmi-

Mijo Mirković - Mate Balota, ekonomist i književnik (1898.–1963.)

rati svoj nacionalni i kulturni dignitet.

Fulvio Tomizza (1935.–1999.), književnik i intelektualac, čovjek s granice, rođen je u Materadi pored Umaga. Nakon što je 1955. bivša zona B konačno potpala pod Jugoslaviju, optirao je zajedno s obitelji za Italiju. Otad je živio u Trstu, ali se redovito vraćao u svoje rodno mjesto gdje je ostajao duže vrijeme; tamo su nastali njegovi najpoznatiji romani. Nakon završetka gimnazije u Kopru i sjemeništa u Gorici, studirao je na sveučilištima u Beogradu i Ljubljani. Odselio je u Trst 1955. i kao urednik radio na talijanskoj televiziji (RAI). Književnošću se počeo baviti u Trstu. U svojim djelima piše o svojoj rodnoj zemlji, ljubavi i nostalgiji koju osjeća prema Istri. Obrađuje teme iz djetinjstva u rodnom kraju, dramatično iskustvo progonstva, sukob između seoskog i gradskog mentaliteta. Tipičan je predstavnik pisca i čovjeka "s granice", u kojem istovremeno žive i sukobljavaju se dva svijeta i dvije kulture.

Fulvio Tomizza, književnik (1935.–1999.)

Tomizza je pisac *istrijanstva*, pojma koji podrazumijeva susret, suživot, razumijevanje između dva ili tri različita naroda i kulture, koji čine Istru: Hrvata, Slovenaca i Talijana. Istarski svijet koji istražuje, seoski je svijet koji obilježava mješovita stvarnost (talijanska, hrvatska, slovenska, srpska, njemačka...) i vjerski osjećaji, u kojem je ljudima, nakon Drugoga svjetskog rata, oduzeta zemlja i posječeni korijeni. Pati zbog sukoba između talijanskog i slavenskog svijeta, ali u njegovim djelima nema mržnje ni prema kome, već samo sažaljevanja, samilosti i solidarnosti i prema autohtonim stanovnicima i prema došljacima.

Među najvažnijim njegovim romanima treba spomenuti: *Materada* (1960.), *La città di Miriam* (Miriamin grad – 1972.) *La miglior vita* (Bolji život – 1977.), *L'amicizia* (Prijateljstvo – 1980.) te one s povijesnom tematikom: *Il male viene dal Nord* (Zlo dolazi sa sjevera – 1984.) i *Quando Dio uscì di chiesa* (Kada je Bog izišao iz crkve – 1987.).

OSAMDESETE GODINE: GOSPODARSKO STANJE

Potkraj Jugoslavije Istra je bila regija bogata gospodarskim resursima i s visokim dohotkom. Bruto-proizvod hrvatskog dijela poluotoka osamdesetih je godina (1986.) bio iznad prosjeka Hrvatske za 38%, a federalne Jugoslavije za 74%. Stupanj zaposlenosti bio je visok: u Hrvatskoj je bilo zaposleno 346 osoba na 1.000 stanovnika, u Jugoslaviji 229, a u Istri čak 441. Primarni sektor, odnosno poljoprivreda i ribarstvo sudjelovali su sa 7% u ukupnoj proizvodnji; industrija, uključivši rudarstvo, sa 40%, a ostatak se odnosio na tercijarne djelatnosti, od čega 20% na turizam i 15% na trgovinu.

Industrija je bila prisutna u Puli preko brodogradilišta, tvornice cementa, građevinskih materijala, stakla i proizvodnje tekstila, obuće i prehrambenih potrepština; u Labinštini su se proizvodili alatni strojevi, termički proizvodi, plovila, tekstil, igračke, cement; u Umagu su radile tvornica cementa i boja; u Bujama tvornica računala; u Pazinu tekstilna, prehrambena i kemijska postrojenja, u Rovinju tvornica duhana i ribljih konzervi; u Buzetu pivovara i industrija automobilskih dijelova. U slovenskom dijelu Istre, u luci Kopar, djelovale su pomorske kompanije, tvrtke za uvoz/izvoz, automobilska industrija, a u Izoli tvornica konzervi.

Turizam je bio najdohodovnija grana. Sredinom osamdesetih strani gosti bili su uglavnom Nijemci (45%), zatim Austrijanci (14%), Talijani (11%), Britanci (9%) i Nizozemci (7%). Uz tradicionalne autokampove i hotelijerske komplekse u poznatim turističkim mjestima (Umag, Poreč, Rovinj, Pula, Rabac, Opatija, Portorož), počeo se razvijati i širiti nautički turizam. Turistička je ponuda bila skromna, ali niske cijene hrane i noćenja privlačile su zapadne posjetioce.

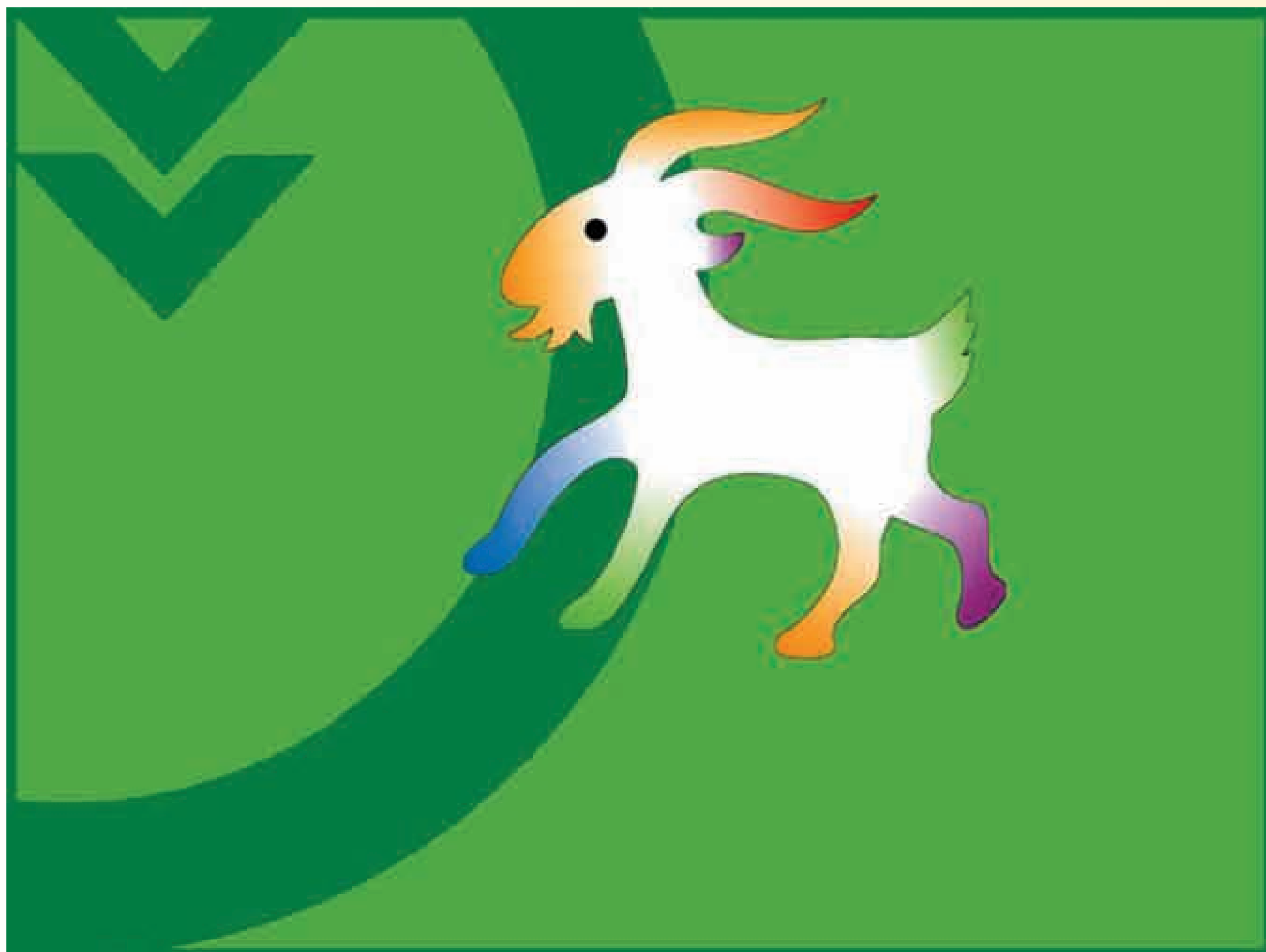
Terasa na moru, Pula, osamdesete godine

DEVEDESETE GODINE: VRIJEME REGIONALIZMA

Razvoj regionalnih političkih snaga u razdoblju od 1989. do 1992. naišao je u hrvatskoj Istri na plodno tlo kao nigdje drugdje na području bivše Jugoslavije. Počevši od 1989./90., u ovoj su se regiji, nasuprot brzoj afirmaciji nacionalizma i kao odgovor rastućoj političkoj propagandi Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), pojavila dva suprotna procesa: prije svega istarski regionalni identitet, *istrijanstvo*, anacionalna pripadnost za koju su se izjasnili mnogi građani na popisu stanovništva 1991., zatim konkretizacija političkog pokreta, a nakon toga i stranke, Istarskoga demokratskog sabora (IDS) – *Dieta democratica istriana* (DDI), koja se u svojem programu otvoreno pozivala na regionalnu stvarnost – povijesni suživot Hrvata, Talijana i Slovenaca u Istri, dakle na višejezičnost i multikulturalnost. Na popisu stanovništva iz 1991. talijanska je manjina brojčano ojačala, prvi se put pojavljuje istrijanstvo, a zabilježeni su i drugi, nehrvatski, nacionalni identiteti. Ta je novost zahvatila samo hrvatski dio Istre, ne i slovenski. U odnosu prema podacima iz popisa 1981., očigledan je pad stanovništva koje se opredijelilo za hrvatsku nacionalnu pripadnost: u općini Buzet s prijašnjih 93,2% na 59,4%, u općini Buje sa 65,6% na 39,4%, u Pazinu sa 88% na 79%, u Poreču sa 78% na 54,5%, u Rovinju sa 74% na 57%, u Labinu sa 78,7% na 44,4%, u Puli sa 62,4% na 55,5%. Regionalni identitet (Istrijani) zabilježen je u svim sredinama, pogotovo na selu, a obuhvatio je 41,9% seoskog stanovništva Labinštine, 29% Buzeštine, 28% Rovinjštine, 19,7% Bujštine, 15% Pazinštine, 19,9% Puljštine. Od ukupno 204.547 stanovnika hrvatske Istre, 58,4% izjasnilo se 1991. Hrvatima, 16,3% istaknulo je regionalnu pripadnost, odnosno Istrijanima, 6,7% Talijanima, 4,7% Srbima i 12,1% ostalih narodnosti. Deset godina prije Hrvatima se izjašnjavalo 72,2% stanovništva.

Nakon popisa iz 1991. Istra je izgledala kao višenacionalno područje sa snažnom regionalnom sastavnicom. Primorski gra-

Istarska koza, simbol IDS-a

dovi, nanovo naseljeni pedesetih i šezdešetih godina došljacima iz svih krajeva Jugoslavije, djelovali su prilično jugoslavenski, pogotovo Pula i Poreč. Srbi, Albanci, ali i bosanski Muslimani, Makedonci i Romi, bili su dio urbanog stanovništva u regiji, uz povijesnu talijansku zajednicu. Sve su se te skupine, najblaže rečeno, nelagodno osjećale zbog političke situacije koja se razvijala 1990. i 1991. Izjašnjavanje za regionalnu istarsku pripadnost smatralo se odgovorom "istarskog puka" na rastući hrvatski nacionalizam i zbivanja u preostalom dijelu Hrvatske. No razlozi su tom izboru, naravno, puno složeniji. I Kopar, glavni grad slovenske Istre, bio je naseljen uglavnom pridošlicama iz raznih krajeva Jugoslavije, ali tu je izjednačavanje stanovništva preko slovenskog jezika i općenito političke, kulturne i društvene klime, izblijedilo, ako ne i izbrisalo, neslovenske nacionalnosti. Sama talijanska manjina, koja je u Sloveniji uživala veća prava (službena dvojezičnost) od one u hrvatskoj Istri, nije pokazivala znakove širenja. Sela Koparštine i Piranštine ostala su čvrsto slovenska: nikakva

ideja o regionalnom istarskom identitetu nije se uspjela oduprijeti slovenskom nacionalnom istorodnom identitetu.

Podaci iz popisa stanovništva objavljeni su 1992., kada je u hrvatskoj Istri već djelovao Istarski demokratski sabor (IDS), politički pokret koji je službeno utemeljen u veljači 1990. godine. Podrijetlo IDS-a i njegova programa treba tražiti u raznolikoj skupini osnivača pokreta i u njihovu načinu poimanja Istre. Većina promotora pokreta našla je zajednički stav u posebnosti regije u odnosu na ostali dio Jugoslavije (Slovenije i Hrvatske), u regionalizmu kao odgovoru na politička zbivanja koja su tada obilježavala jugoslavensku krizu, u različitoj povijesnoj prošlosti (do 1945./47.), u osjećaju pripadnosti višeetničkoj i višejezičnoj zajednici. U početku, na razini ideja, unutarnja mnogostrukost Istre nalazila je zaleđe u nacionalnoj mnogostrukosti Jugoslavije. Ideja istrijanstva nije se pojavila prije osamdesetih godina. Dvodijelna podjela na Hrvate i Talijane počela se osjećati tek potkraj sedamdesetih godina, nakon potpisivanja Osimskih sporazuma (1975./77.), kada je talijanska nacionalna manjina ušutkana žestokom kulturno-političkom kampanjom (1973./76.), a popis stanovništva iz 1981. pokazao da se ta manjina brojčano toliko smanjila da joj prijeti nestanak (1991., na valu demokratskije klime, ustanovljen je nenadan porast). Talijani su tada djelovali kao sporedni likovi, bezopasan povijesni ostatak. Novim generacijama intelektualaca iz osamdesetih godina dihotomija Talijani/Slaveni djelovala je kao nešto što je prevladano. Nije se moglo negirati da je Istra bila područje susreta jezika, tradicija, kultura i različitih identiteta. Kulturni časopisi i izdavački projekti isticali su takav način poimanja Istre. Vrhunac takve klime dosegnut je osnivanjem *Grupe '88* (bila je 1988. godina), pokreta, u čijem su sastavu bili prije svega Talijani, ali i Hrvati i Slovenci koji se nisu svrstavali uz službenu režimsku kulturu. Pokret je bio kratka vijeka, međutim potaknuo je demokratske promjene u regiji. Na tragu dijaloga koji se otvorio sa skupinom ezula u Italiji, jedan ogranak *Grupe '88*, kojoj su se približile osobe koje nisu bile povezane sa službenom politikom Saveza komunista Jugoslavije, utemeljio je prvo udruženje pod nazivom IDS. Bila je to neformalna skupina koja je počela djelovati krajem 1989. godine.

Talijanska nacionalna zajednica (1945.–2003.)

Stanovništvo Istre, Rijeke i Dalmacije gotovo je u cijelosti na vlastitoj koži osjetilo dramatične promjene koje su uslijedile nakon Drugoga svjetskog rata i težinu odluka koje su donijele pobjedničke sile.

U sporu o državnoj pripadnosti, lokalnom stanovništvu nije dana nikakva mogućnost upotrebe prava na samoodređenje ili samoodlučivanje putem plebiscita koji su mnogi tražili, ali koji nikada nije odobren.

Talijani iz Istre i Rijeke, odvojeni od matične domovine, bili su primorani ili prihvatiti jugoslavensko državljanstvo da bi mogli opstati na rodnoj zemlji, ili izabrati bolni put progonstva. Razvili su se tako preduvjeti za najtežu etničku i demografsku promjenu u povijesti istarskog poluotoka i Rijeke, odnosno za smanjenje brojnosti talijanske zajednice koja je uvijek bila značajna na ovim područjima, s vodećom gospodarskom i kulturnom ulogom sve dok nije svedena na podređenu manjinsku skupinu.

U svega nekoliko godina egzodusom su iskorijenjene stoljetne civilizacijske tradicije i promijenjen višekulturalni i višeetnički identitet tih područja.

Primjena prava opcije, predviđena Mirovnim ugovorom u Parizu, započela je u ožujku 1948. godine. Egzodus je ubrzo dostigao goleme razmjere; stanovnici su odlazili bez zastoja do 1956. kada je, kao posljednja nakon potpisivanja Londonskog memoranduma, masovno napuštena zona B bivšeg Slobodnoga tršćanskog teritorija.

Više od polovice ukupnog stanovništva Istre i Rijeke (preko dvije trećine stanovnika urbanih

središta) napustilo je zauvijek svoju zemlju i svoju imovinu. Talijani na tom području doslovce su desetkovani: talijanska jezična i kulturna prisutnost potpuno je izbrisana iz cijelih područja, naselja i sela.

Ali tko su "preostali" Talijani i zašto i oni nisu napustili svoju zemlju? Tijekom vremena stvarni uzroci koji su utjecali na njihov ostanak, ili na nemogućnost odlaska, zamagljeni su stereotipima i otrcanim frazama koje su širile suprotstavljene ideoloških strane. S jedne su strane Talijani koji su otišli mogli biti jedino fašisti i neprijatelji naroda, a s druge Talijani koji su ostali bili su komunisti, izdajice i otpadnici.

Ustanovljeno je, međutim, da su u preostalih, kao i u prognanih Talijana, razlozi ostanka ili odlaska bili složeni i zamršeni i s političkoga i s društvenog i ljudskoga gledišta, a izbor težak i bolan, ma kakav bio.

Mnogi su odlučili ostati zbog kuće, zemlje, bolesne ili stare rodbine, zbog straha od gubitka radnog mjesta ili suočavanja s teškom i mučnom stvarnosti progonstva, prepunom nepoznanica. Drugi su pak ostali jer im jugoslavenske vlasti nisu odobrile pravo na opciju (jugoslavenske su vlasti odbijale, više puta, tisuće zahtjeva za opciju).

Samo je mala skupina odlučila ostati zbog ideoloških razloga ili zato što se svrstala uz režim. U tom narodu "preostalih" koji su osuđeni na progonstvo u vlastitoj kući, uz one koji su se prepustili asimilaciji i podjarmljivanju, bilo je i ljudi koji su hrabro branili vlastiti nacionalni identitet i vlastito ljudsko i civilizacijsko dostojanstvo, često skupo plaćajući takav stav.

Talijani koji su ostali u Istri i Rijeci nakon rata, dugo su živjeli u režimu kojega je obilježavao nedostatak demokracije i političkog višestranačja te nikakva jamstva vezana uz zaštitu prava mišljenja i govora, u okruženju u kojemu su ograničavana ljudska prava, sloboda vjeroispovijesti i slobodno poduzetništvo.

Bez obzira na slabosti ili na povijesna i društvena obilježja "preostalih", treba im u zasluge pripisati to što su, nakon više od pola stoljeća svakojakih nedaća, uspjeli sačuvati talijansku etničku, kulturnu i jezičnu prisutnost na ovom području, ili su barem spriječili potpun nestanak talijanske sastavnice.

Čamparovica, kuća u kojoj je u srpnju 1944. utemeljen TUIR

TALIJANSKA UNIJA ZA ISTRU I RIJEKU (TUIR) U PRVOME POSLIJERATNOM RAZDOBLJU. "PODJARMLJENA" MANJINA

Nastanak prve organizacije talijanske "manjine" u Istri i Rijeci treba promatrati uzimajući u obzir složen povijesni, društveni i politički trenutak. Jugoslavenski komunistički rukovodioci usmjerili su tada svoje djelovanje na pridobivanje političkog pristanka barem jednog dijela talijanskih antifašista za svoje planove o pripajanju Istre, Rijeke i velikog dijela Julijske krajine Jugoslaviji. Zato su osjetili potrebu za utemeljenjem organizacije koja će podupirati njihove zahtjeve i predstavljati talijansku sastavnicu partizanskog pokreta. Ta je struktura, nakon završetka rata, kada se etnička ravnoteža radikalno promijenila, trebala postati glasnik talijanske "manjine" na pripojenim područjima.

S tim je ciljem Komunistička partija Hrvatske preko Agitpropa (ured za agitaciju i propagandu) pokrenula pripreme za osnivanje Talijanske unije za Istru i Rijeku te sazvala 10. i 11. srpnja 1944. u Čamparovici kod Labina sjednicu prvoga privremenog Odbora.

Tom je prigodom odaslan "Proglas istarskim antifašistima" kojim su svi Talijani regije pozvani na mobilizaciju i priključivanje borbi koju je vodio jugoslavenski Narodnooslobodilački pokret. Proglasom je dana izravna podrška jugoslavenskim i hrvatskim zahtjevima o pripajanju tih područja.

Talijanski rukovodioci koji su prisustvovali sjednici u Čamparovici, izrazili su svoje neslaganje zbog načina na koji je rukovodstvo Komunističke partije Hrvatske organiziralo skup, a pogotovo zbog izmjena sadržaja "Proglasa" nakon završetka susreta.

Tada je pa sve do kraja rata jugoslavenski vrh provodio sustavnu političku "čistku" (više puta i fizičkim uklanjanjem) ne samo osoba povezanih s fašističkim režimom, već i svih antifašista i talijanskih partizana koji su se protivili pripajanju tih teritorija Jugoslaviji.

Nakon raspuštanja privremenoga, novi je Izvršni odbor Talijanske unije za Istru i Rijeku izabran 6. ožujka 1945. u Zalesini, u Gorskom kotaru. Tada je još otvorenije potvrđeno prihvaćanje nacionalnih zahtjeva Hrvata i Slovenaca. Objavljen je "Proglas Talijanima Istre i Rijeke" koji je ponovno poticao na sudjelovanje Talijana u aktivnostima "organa narodne vlasti" i u stvaranju nove "Federativne Republike Hrvatske" unutar Federativne Jugoslavije.

Povlačenjem i porazom nacističkih snaga u Istri te zauzećem Trsta, Pule i Rijeke od strane Jugoslavenske narodne armije, cijela je regija podvrgnuta jugoslavenskoj vojnoj upravi.

U takvu društvenom okruženju sazvana je u Puli 3. lipnja 1945. Prva plenarna konferencija Talijanske unije za Istru i Rijeku, koja je izabrala novo Vijeće te organizacije. Na najvažnije funkcije TUIR-a izabrani su, uz ostale, Dino Faragona, Domenico Segalla i Eros Sequi.

Delegati prve Konferencije potvrdili su još jednom svoju podršku "pravu na samoodređenje" jugoslavenskih naroda i teritorijalnim zahtjevima Federacije u nastajanju. Iz izvještaja koji su podnijeli rukovodioci jasno proizlazi da je TUIR utemeljen kao instrument koji je novom režimu jamčio potpun politički nadzor nad talijanskim stanovništvom.

Trebalo je dakle mobilizirati TUIR protiv onih demokratskih i antifašističkih talijanskih snaga koje su u regiji i dalje branile talijanstvo i suprotstavljale se jugoslavenskim ciljevima – pripajanju spornog područja.

Znakovita je u tom smislu propagandna ofenziva koju su provodile razne strukture pod nadzorom Komunističke partije Jugoslavije protiv

autonomističkog pokreta u Rijeci ili protiv pripadnika talijanskoga Nacionalnog oslobodilačkog odbora (CLN) i protalijanskih organizacija u Istri. Djelovanje se nije ograničilo samo na političko suprotstavljanje i propagandu, već je u mnogo slučajeva poprimilo oblik široke, predodređene i sustavne fizičke likvidacije "protivnika".

Nakon Drugoga svjetskog rata i početka teške poratne obnove otvorila se nova faza za TUIR pred kojim se nalazila dvostruka zadaća: s jedne strane biti instrument jugoslavenske propagande i jugoslavenskih zahtjeva, a s druge pokušati organizirati društveni i kulturni život talijanske manjine. Oba su zadatka bila hitna jer je to bio mogući odgovor prvim talijanskim prognanicima koji su napuštali zemlju, kritikama, nezadovoljstvu i nepovjerenju prema novoj vlasti koje je svojim stavovima i ponašanjem izazivala u javnom mišljenju.

Na prvoj Konferenciji o kulturi TUIR-a, koja se održala u Rijeci u siječnju 1946., razmatrani su mnogi problemi koji su tištali kulturu, obrazovanje, izdavaštvo i kazalište. Tada su predložene neke važne inicijative, a među njima osnivanje talijanskih kulturnih društava (*circolo*), čitaonica, knjižnica i kulturno-umjetničkih društava kako bi se, bar djelomično, pokušao obnoviti život zajednice.

Organizirane su tada važne kulturne priredbe, smotre i masovni skupovi Talijana (treba istaknuti velike skupove u Rovinju i drugdje s tisućama sudionika, a u tom su razdoblju nastala i talijanska kulturna društva).

Prvi je *circolo* osnovan u Rijeci u lipnju 1946., a u to su vrijeme utemeljene i najvažnije ustanove nacionalne skupine (Talijanska drama u siječnju 1946., te razne novine i publikacije koje će 1952. biti objedinjene u izdavačkoj kući "Edit").

Prvi službeni jugoslavenski popis stanovništva u poslijeratnom razdoblju proveden je 1948.; tada je ustanovljena prisutnost 79.575 Talijana (u popisu nije bila obuhvaćena zona B, dakle područja Koparštine i Bujštine).

Gotovo istovremeno s prvim zahtjevima optanata za odlazak u Italiju, političko se stanje dodatno pogoršalo zbog krize Kominforma i poznate Rezolucije Informbiroa komunističkih partija iz 1948. godine.

Izopćenje Titova režima iz država sovjetskoga bloka prouzročilo je tešku krizu. Politička konfrontacija koja je uslijedila nakon tog događaja, završila se gotovo potpunim istrijebljenjem talijanskih komunističkih rukovodilaca koji su se suprotstavili Komunističkoj partiji Jugoslavije i Titovu režimu. Mnogi su od njih završili u zatvoreničkom logoru na Golom otoku ili su bili podvrgnuti raznim oblicima progona. Nakon gubitaka uzrokovanih egzodusom, time je konačno obezglavljena talijanska rukovodeća i intelektualna skupina, tada ograničena na same komuniste.

Na Četvrtoj plenarnoj konferenciji TUIR-a, koja se održala u Rijeci 1949., formalizirano je "svrstavanje" preostalih Talijana uz Titovu liniju, nasuprot tezama komunističke Internacionale. Rukovodstvo organizacije Talijana "pročišćeno" je od preostalih informbirovaca, a uklonjeni su i svi istaknutiji pripadnici TUIR-a. Od 32 člana izabrana u raznim tijelima organizacije na zasjedanju u Zalesini, samo je sedam bez većih posljedica preživjelo razne čistke.

DUGA NOĆ TALIJANSKE ZAJEDNICE

List "La Voce del Popolo" izlazi iz tiska

Pedesete su godine bile najteže razdoblje za talijansku zajednicu koja je tada i u stvarnosti postala manjinom.

To je razdoblje obilježeno prinudnim zatvaranjem na desetke škola, kulturnih društava i ustanova talijanske zajednice, poništavanjem mnogih manjinskih prava i potpunim ukidanjem dvojezičnosti u većim gradskim središtima.

Nakon što se završilo tragično razdoblje Informbiroa, egzodus je poprimio takve razmjere da je u potpunosti izmijenjena demografska, etnička i društvena slika regije, TUIR je pokušao popraviti, koliko se moglo, novonastalo stanje, pokrenuvši razne kulturne inicijative i bojažljive reforme same organizacije.

Uspostava prvih oblika samoupravljanja omogućila je pokretanje nekih reformi jugoslavenskog društva. Te je novosti ubrzo prihvatila i manjinska organizacija.

Prve takve promjene zabilježene su tijekom rada Pete izvanredne skupštine TUIR-a, koja se održala 1950. u Puli.

Skupina čelnih ljudi TUIR-a, pod vodstvom Erija Franchija i Erosa Sequija, započela je prvo skromno otvaranje organizacije, što je dovelo do izravnijeg sudjelovanja sunarodnjaka u njezinu radu i do postupnog stvaranja svijesti o važnosti kulturne prisutnosti talijanske zajednice.

Tih su godina pokrenuti prvi natječaji i književni skupovi TUIR-a te izdavanje značajnih kulturnih časopisa *Almanacco degli Italiani* (Almanah Talijana) i *Orizzonti* (Obzorja), preteča književnog časopisa *La Battana*.

Proces unutarnjih reformi dobio je podršku Šeste izvanredne skupštine TUIR-a koja se održala u Rovinju 1951. Tada je prihvaćen novi statut i programske smjernice za povećanje samostalnosti TUIR-a. Prvi su put tada donijete odluke i prihvaćeni dokumenti koji nisu prethodno "usuglašeni" s vlastima. Odlučeno je da se u Rijeci pokrene nov časopis (*Panorama*) i osnuje izdavačka kuća *Edit*.

Reforme i demokratska otvaranja ubrzo su, međutim, zaustavljeni. Jugoslavenski politički vrh suprotstavio se odlukama skupštine i pokrenuo postupak revizije programskih smjernica TUIR-a te "čistku" njegovih rukovodilaca.

U studenome 1951. dva tajnika TUIR-a,

Talijanska drama: Shakespeare i Elizabeta (kazališna sezona 1999.–2000.)

Erio Franchi i Eros Sequi, primorani su dati ostavku, kao i još neki članovi Izvršnog vijeća. Njihova smjena nije, međutim, uspjela zaustaviti neke inicijative koje su oni pokrenuli na rovinjskoj skupštini, tako da su 1952. na poticaj TUIR-a utemeljeni časopis *Panorama* i izdavačka kuća *Edit* koja će se 1959. spojiti s dnevnikom *La Voce del Popolo*.

Zaustavljanje unutarnjih reformi i novoga kulturnog pravca TUIR-a, podudaralo se s rastom napetosti između Italije i Jugoslavije zbog tršćanskog pitanja, odnosno budućeg uređenja Slobodnoga tršćanskog teritorija i konačnog rješenja međudržavne granice na tom području.

U tom su razdoblju zatvorene, pod pritiskom vlasti i uz prešutno odobravanje nekih čelnika TUIR-a, brojne talijanske škole. Zlokobne su bile posljedice takozvanog Peruškova dekreta koji je uspostavljao zasebne komisije radi kontrole upisa u talijanske škole. Svi učenici za koje je komisija smatrala da su "hrvatskog podrijetla" (samo zato što je njihovo prezime završavalo na "ch", odnosno "ć"), silom su prebačeni u hrvatske škole.

U ožujku 1953. proveden je drugi poslijeratni popis stanovništva. Iz podataka je vidljiv smanjen broj Talijana u Jugoslaviji: u odnosu na 1948., zajednica je bila prepolovljena. Talijanima su se izjasnile 35.874 osobe (opet bez zone B).

Kriza talijansko-jugoslavenskih odnosa dosegnula je vrhunac 1953. nakon Dvostrane deklaracije kojom su Sjedinjene Države i Velika Britanija izrazile namjeru konačnog prepuštanja zone A Italiji.

Tršćanska kriza pretočila se u val represije i nasilja protiv talijanske zajednice. U tom je razdoblju u vandalskim naletima uništeno nekoliko talijanskih *circola*, a nemali je broj Talijana premlaćen ili izložen raznoraznim prijetnjama.

Pripadnicima manjine u mnogo je slučajeva zabranjena upotreba talijanskog jezika u međusobnoj komunikaciji na javnim mjestima ili na radnome mjestu. Mnoge su školske ustanove zatvorene uredbom. Tijekom jedne noći u Rijeci (dijelom i u Puli) nestali su svi dvojezični natpisi, a dvojezičnost više nikada nije vraćena.

Vlasti su tada pokušale zatvoriti Talijansku dramu i drastično smanjiti publikacije izdavačke kuće *Edit* te broj stranica dnevnika *La Voce del Popolo*. Talijanska unija i preostali talijanski kulturni *circoli* gotovo su svedeni na formalne ustanove.

Kriza u odnosima s Italijom i u skladu s tim neprijateljsko raspoloženje prema talijanskoj manjini djelomično su prevladani potpisivanjem Londonskog memoranduma 5. listopada 1954., kojim je civilna uprava nad zonom A povjerena Italiji, a nad zonom B Jugoslaviji. U okviru sporazuma potpisan je i Aneks o posebnom statusu manjina.

Političko odmrzavanje odnosa zbog promijenjene međunarodne situacije pridonijelo je stvaranju bojažljive klime ponovnog uzleta talijanske zajednice, iako s tisuću poteškoća.

Prvi znakovi promjena zabilježeni su na Devetoj skupštini TUIR-a, održanoj u Izoli 1958. Tada su delegati prvi put odbili glasati za predsjedničkog kandidata TUIR-a kojega je predložila Komunistička partija. Rad Skupštine obilježavala je atmosfera popuštanja zategnutosti i težnja za postizanjem mirnog suživota i suradnje s Italijom.

Pokrenuti su prvi skromni oblici kulturne suradnje s matičnom domovinom i istaknuta je važnost "mosta" koji je TUIR trebao biti u odnosima s Italijom.

Smotre talijanskih zajednica: predstava u Rovinju

PREPOROD: BORMEOVO RAZDOBLJE

Nova politička klima i znakovi otvaranja u odnosima s Italijom prihvaćeni su i pretočeni u nove Programske smjernice TUIR-a na Desetoj redovnoj skupštini koja se održala 1961. u Rijeci.

Novi politički pravac djelovanja obilježen je značajnim otvaranjima i potvrđivanjem društvenog samoupravljanja.

Pokrenute su pripreme za izradu novog statuta TUIR-a i potkrijepljeni zahtjevi koji će jamčiti veću neovisnost manjine od struktura vlasti.

TUIR je i službeno u svojim dokumentima preuzeo ulogu "mosta" u politici suradnje s matičnom državom i pokrenuo prvi veliki kulturni i umjetnički uzlet zajednice.

Šezdesete su godine bile razdoblje kulturnog rasta zajednice i ponovne uspostave, nakon dugih godina zastoja, kulturno-umjetničkih smotra te pokretanja skupova i književnih inicijativa. U Puli se 1960. održao veliki skup Talijana i Festival talijanskih pjesama na kojem je prisustvovalo više od 6.000 ljudi. Iste se godine u Rovinju održao prvi tečaj stručnog usavršavanja za nastavnike talijanskih škola iz Istre i Rijeke, koji je organizirao TUIR.

Na trećemu poslijeratnom popisu stanovništva 1961., kada je egzodus praktično završio, zabilježen je najteži brojčani pad Talijana. U osam godina broj "preostalih" opao je za 30% i

sa 35.874 u 1953. spao na 25.614 u 1961. godini. Stvarni je pad, međutim, bio još izraženiji jer je tim popisom prvi put obuhvaćena i bivša zona B, odnosno Koparština i Bujština.

Najvažniji preokret u djelovanju TUIR-a dogodio se na Jedanaestoj redovnoj skupštini organizacije koja se održala u Rovinju 30. lipnja 1963. Za predsjednika je tada izabran Antonio Borme, a prihvaćen je i novi statut te nove programske smjernice koje su odražavale promjene nastale u međuvremenu unutar manjine i u jugoslavenskom društvu.

U programu djelovanja potvrđena je potreba za većom samostalnošću i političkim subjektivitetom TUIR-a. Skupština je izrazila zahtjev za primjerenijom zaštitom prava manjina radikalnom promjenom općinskih statuta te zatražila ponovno otvaranje školskih ustanova koje su bile zatvorene u nedavnoj prošlosti.

TUIR je te godine održao prvi okrugli stol o sadržajima općinskih statuta, a taj je događaj pokrenuo široku akciju za afirmacijom nacionalnih, političkih i građanskih prava manjinske zajednice.

U Rovinju je tada utemeljen, na Drugom književnome skupu manjine, Klub pjesnika, književnika i umjetnika Talijanske unije (*Circolo dei poeti, dei letterati e degli artisti* - CPLA).

Godine 1964. CPLA je objavila prve književne, umjetničke i kulturne natječaje, a održan je i prvi Festival dječjih pjesama. Pripremalo se i izdavanje novoga časopisa za kulturu *La Battana*.

Te su godine uspostavljeni i prvi službeni kontakti s Tršćanskim narodnim sveučilištem (TNS). Na prvom susretu čelnih ljudi dviju organizacija, koji se održao u rujnu u rovinjskoj gimnaziji, utvrđena su temeljna načela suradnje i određeni prvi konkretni oblici rada.

U okviru suradnje između TUIR-a i TNS-a održano je 1967. prvo izdanje natječaja za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, a povećao se i broj inicijativa koje su dvije ustanove zajedno pokrenule.

Uspostavljanjem posebne komisije čiji je zadatak bio istraživanje povijesti regije i nacionalne skupine, stvorili su se preduvjeti za utemeljenje Centra za povijesna istraživanja TUIR-a sa sjedištem u Rovinju.

Početak sedamdesetih godina s jedne strane obilježava klima demokratskog otvaranja (koja je potaknula razvoj većeg stupnja samostalnosti republika i pokrajina), a s druge uspon nacionalističkih snaga, pogotovo u Hrvatskoj.

XXV. izdanje natječaja Istria Nobilissima

Seminar za stručno usavršavanje nastavnika

Nacionalna euforija "maspoka" pretočila se u žestoke tonove, posebno u Istri gdje je pokrenuta teška propagandna kampanja protiv talijanske zajednice, s napadima i optužbama na njezin račun. Strelice nacionalista bile su usmjerene prije svega protiv novih programskih smjernica koje je bio izradio Borme, protiv dnevnika *La Voce del Popolo* (koji je tada, sa svojim glavnim urednikom Paolom Lettisom, stao uz bok TUIR-a), protiv Centra za povijesna istraživanja, a najviše protiv suradnje između TUIR-a i TNS-a. Obračun s talijanskom manjinom počeo je 1971., u trenutku kada su djelatnosti TUIR-a dosegnule svoj najviši nivo.

Predmetom napada postale su odluke Četrnaeste skupštine TUIR-a, koja se te godine održala u Poreču. Skupština je tada potaknula potpunu reorganizaciju Unije koja je trebala postati "samostalno i samoupravno društveno udruženje svih građana talijanske narodnosti" i preobraziti se od pretežno kulturne ustanove u važan politički i društveni subjekt.

Reforme su pretpostavljale potpunu neovisnost TUIR-a od struktura režima i Komunističke partije, koji su do tada kontrolirali predstavničko tijelo talijanske manjine i utjecali na njegovo djelovanje

Značajni su u tom smislu bili zahtjevi za "kvalificirano zastupanje" u tijelima vlasti, za priznavanje zajednici uloge "aktivnoga društvenog subjekta s jednakim pravima", za uspostavu "raširene dvojezičnosti" na cijelom teritoriju gdje je nacionalna skupina bila povijesno prisutna te za promjenu tradicionalnih talijanskih kulturnih *circola* u zajednice Talijana. Posebna je pažnja posvećena razvoju odnosa s matičnom državom i promicanju nacionalnog identiteta pripadnika talijanske manjine.

Odluke porečke skupštine snažno su odjeknule među talijanskom zajednicom i pridonijele buđenju građanske svijesti i nacionalnog ponosa "preostalih" Talijana kao nikada prije od kraja Drugoga svjetskog rata.

Sukob s regionalnim političkim čelnicima dodatno se zaoštrio nakon izlaska prvoga dvojezičnog izdanja biltena *Bollettino dell'UIIF*, u listopadu 1973.

Osnovna je svrha *Bollettina* bila obavještavanje većinskog stanovništva Hrvatske i Slovenije o gorućim problemima talijanske nacionalne

zajednice i nuđenje što većeg broja informacija o neriješenom položaju i pravima manjine. *Bollettino* je poslužio kao izgovor za novi niz otrovnih optužaba protiv TUIR-a. Lančanom reakcijom, gotovo svi regionalni općinski komiteti Saveza komunista optužili su TUIR i njezina čelnog čovjeka Antonija Bormea te diskvalificirali programske smjernice.

Proces represije i "normalizacije" koji su poduzele federalne vlasti protiv hrvatskih nacionalista, odstranio je s političke scene glavne ličnosti "maspoka" i secesionističke snage u Savezu komunista Hrvatske, ali je istovremeno naglo zaustavio težnje demokratizacije i gospodarske liberalizacije koje su se upravo u tom razdoblju počele širiti.

"Čvrsta ruka" i novo zatezanje društvenih odnosa koje je Tito nametnuo, ubrzo su se usmjerili i protiv talijanske manjine.

Godine 1974. usvojen je nov jugoslavenski ustav koji je, na tragu prijašnjih procesa demokratizacije i liberalizacije, otvarao prostor za veću samostalnost republika, uz ostalo, i radi obuzdavanja njihovih secesionističkih težnji.

Ta je godina bila ujedno i jedna od najkritičnijih i najtežih u povijesti talijanske zajednice. U ožujku je zbog granica izbila nova kriza u državnim odnosima između Jugoslavije i Italije. Krizu je obilježila razmjena diplomatskih nota, masovni protestni mitinzi i zauzimanje položaja jugoslavenske vojske na granici. Napetosti su riješene 10. studenoga 1975. potpisivanjem Osimskih sporazuma.

U tako napetoj društvenoj klimi pokrenuta je teška represivna akcija protiv TUIR-a, koja će završiti smjenom njezina predsjednika. U lipnju 1974. Antonio Borme je u Rovinju izbačen iz Saveza komunista. Taj je potez poslužio kao opravdanje za sljedeći korak: njegovu smjenu s mjesta predsjednika TUIR-a.

Nakon što je Borme više puta odlučno odbio dati ostavku, Odbor TUIR-a, koji se sastao 13. rujna 1974. u Puli, nakon teških pritisaka i prijetnji vlasti, razriješio je svoga predsjednika. Predsjedanje TUIR-om privremeno je preuzeo, kao vršitelj dužnosti, Luigi Ferri.

U priopćenju nakon tih događaja organizacija se solidarizirala s Bormeom i njegovom politikom i potvrdila da je bila primorana prihvatiti izvana nametnuto rješenje. Skupština TUIR-a, kao jedino tijelo koje je na temelju statuta moglo izglasati nepovjerenje i smijeniti predsjednika, nikada nije sazvana.

OD KRIZE DO USPONA: OSAMDESETE GODINE

Studio TV Kopra

Bormeova smjena izazvala je duboku ogorčenost i teško nepovjerenje među Talijanima. Nastala je kriza bez presedana koja je dovela do stagnacije svih aktivnosti tijekom dugoga vremenskog razdoblja.

Ubrzo nakon njegove smjene suspendirane su programske smjernice i statut TUIR-a, a s njima i svi zahtjevi za samostalnost i pun subjektivitet nacionalne zajednice. Poništena su mnoga prava koja je zajednica stekla u prethodnom razdoblju: dovedeni su u pitanje dvojezičnost i odredbe općinskih statuta te ustavni amandmani koji su manjini priznavali poseban status.

Zahvaljujući nešto povoljnijoj klimi koja je uslijedila nakon potpisivanja Osimskih sporazuma (studeni 1975.), suradnja TUIR-a i TNS-a nije, međutim, pretrpjela bitna ograničenja. Osimskim sporazumima određene su granice između SFR Jugoslavije i Talijanske Republike, a Jugoslaviji je priznat potpun suverenitet nad zonom B (Koparština i Bujština) bivšeg Slobodnoga tršćanskog teritorija.

Razočaranje i dezorijentacija koja je nastala u Talijana, izašla je na vidjelo na Petnaestoj skupštini TUIR-a koja se održala u Puli u svibnju 1977. (nakon šest godina od posljednjeg zasjedanja skupštine). Nadzorna je komisija za trajanja skupštine istaknula da je smjena Bormea bila nelegalna i suprotna osnovnim statutarnim normama TUIR-a.

Sljedeći je mjesec sazvana u Kopru utemeljiteljska Konferencija TUIR-a na kojoj je donesen nov statut organizacije. Nakon razdoblja zastoja, tijekom kojega su aktivnosti i zalaganje manjinskih struktura bili ograničeni samo na područje kulture i obrazovanja, početkom osamdesetih godina otvorila se nova faza postupnog rasta.

Prvi znakovi društvenog i političkog buđenja ustanova talijanske zajednice podudarali su se s pokretanjem novih prijedloga i inicijativa

omladinskih skupina manjine. Godine 1978. osnovana je posebna Komisija za omladinske djelatnosti, koja je ubrzo postala pokretač djelatnosti stotine mladih i razvila široku mrežu omladinskih klubova i sekcija pri talijanskim zajednicama.

Veliki su doprinos tome dali Omladinski festivali TUIR-a koji su započeli 1979. te pokrenuli niz inicijativa, okupljanja, skupova i okruglih stolova, koji su dijelom potaknuli buđenje nacionalne i građanske svijesti mlađih pripadnika talijanske manjine.

Na skupštinama TUIR-a koje su održane 1981. i 1982., analizirani su katastrofalni rezultati jugoslavenskog popisa stanovništva iz 1981., na kojem je zabilježen, u apsolutnim brojkama, najveći pad pripadnika talijanske nacionalne zajednice. U odnosu na prethodni popis, broj Talijana smanjio se za 30% i sa 21.791 osobe iz 1971., spao na 15.131. osobu. TUIR je oštro reagirao zbog takvih podataka i zatražio od vlasti da istraže razloge takva pada i promijene asimilacijsku politiku.

Rast manjinske organizacije, iako spor, omogućio je djelomično obnovljenom rukovodstvu izradu novih programskih smjernica. Kao najvažniji cilj organizacije određena je "socijalizacija talijanskog jezika i kulture". Takvim političkim projektom talijanska je manjina željela postupno proširiti dvojezičnost i talijanski jezik i kulturu na cijelo područje povijesne prisutnosti Talijana tako da te vrijednosti postanu zajedničke za cijelo stanovništvo koje je tu živjelo. Tu je novu vrijednost pojma "raširena dvojezičnost" u svojim programskim smjernicama odredila Talijanska unija u vrijeme Bormea. Taj važan projekt detaljno je razrađen na skupštinama koje su se održale 1984. i 1985. u Poreču i Piranu.

U Piranu je usvojen dokument pod naslovom Deset teza o socijalizaciji, koji je potaknuo raspravu o ulozi, položaju i pravima nacionalne zajednice.

Ali i taj je novi smjer ubrzo zaustavljen: Savez komunista optužio je TUIR da izražava "opasne iredentističke stavove" i pokrenuo još jednu žestoku akciju discipliniranja manjine. Većinski se tisak predodređenim raspravama i napadima okomio na sve ustanove TUIR-a.

Odnosi između TUIR-a i TNS-a ponovno su stavljeni pod povećalo i podvrgnuti pažlji-

Delegacija TUIR-a na prijemu u Rimu kod predsjednika Italije Sandra Pertinija (1984.)

voj kontroli vlasti. Razvile su se i polemike na diplomatskoj razini jer su regionalne vlasti odbile postaviti dvojezični natpis na zgradi Talijanske zajednice u Rovinju, na kojoj se spominje doprinos vlade Italije u obnovi sjedišta.

Pokrenuti su čak i neki sudski procesi s optužbama o špijunskoj djelatnosti pojedinaca, progonjeni su neki pripadnici talijanske nacionalne zajednice te provedene kontrole i pretresi u raznim ustanovama talijanske manjine. Sve je to bilo usmjereno na zastrašivanje rukovodstva TUIR-a.

Pritisci i napadi neposredno su djelovali na izbore za novo rukovodstvo organizacije. Na Trećoj konferenciji TUIR-a, koja se održala u Rovinju 1986., zamijenjeni su gotovo svi članovi predsjedništva.

Vremena su se, međutim, mijenjala pa su se tako i u jugoslavenskom društvu počeli osjećati prvi znakovi dubokih promjena koje će prouzročiti krizu svih režima istočne Europe i pad Berlinskog zida.

USTAVOTVORNO RAZDOBLJE I NASTANAK NOVE TALIJANSKE UNIJE

Susret Andreotti - Marković (Buje, rujan 1989.)

U prosincu 1987. peticija koju je potpisalo na stotine građana upozorila je javnost na teške probleme s kojima se suočavala talijanska manjina, a istovremeno je odaslan prvi znak promjena koje će uskoro nastupiti i koje će temeljito izmijeniti bit nacionalne skupine.

Peticija je izražavala demokratska stremljenja i zahtjeve koji su tada prožimali cijelo jugoslavensko društvo, a pogotovo slovensko i istarsko. Taj je čin široko odjeknuo u Sloveniji, Hrvatskoj i Italiji.

Argumenti i zahtjevi talijanske manjine bili su predmet rasprave na javnoj tribini pod naslovom “Talijanska nacionalna zajednica: jučer, danas..., a sutra?”, koja je održana 19. siječnja 1988. u Kopru.

Na tribini su Talijani prvi put javno i otvoreno progovorili o zlostavljanjima kojima je do tada bila podvrgnuta nacionalna zajednica, a istovremeno su jasno postavljeni temelji za budući razvoj i obnovu.

Pokret za ustavotvornost

Zahtjev za ispravljanjem mnogih nepravdi – uz ostalo i "rehabilitacija" nekadašnjeg predsjednika Bormea – te teške optužbe izrečene na račun jugoslavenskog režima i političkih vlasti u Hrvatskoj i Sloveniji, koje se smatralo odgovornima za stvaran "etnocid" talijanske zajednice u Istri i na Kvarneru, snažno su odjeknuli u međunarodnom tisku. Nakon toga uslijedile su rasprave i tribine u Rijeci, Galižani i drugim mjestima.

Ubrzo nakon toga, 26. ožujka, službeno je u Kopru osnovana Grupa '88, pokret koji je postao glavni pokretač građanskog iskupljenja i demokratske obnove talijanske zajednice. Unutar pokreta Grupa '88 istovremeno se razvila živa rasprava o perspektivama dvojezičnosti i višekulturalnosti u Istri te o nadnacionalnim vrijednostima.

O toj su temi postojala različita mišljenja i vizije. Neke su struje smatrale potrebnim prevladavanje tradicionalnog pojma "nacionalnog identiteta", uzimajući u obzir složenost istarske situacije u kojoj su zabilježeni česti slučajevi kulturne, nacionalne i jezične "hibridnosti".

Druga je pak struja (a među njima i budući promotori "Pokreta za ustavotvornost") smatrala potrebnim najprije potaknuti afirmaciju nacionalnog identiteta talijanske zajednice u društvenom i političkom ambijentu koji je u prošlosti snažno kršio manjinska prava.

Rasprava o pojmovima "nadnacionalnost" i "regionalni identitet" pridonijeli su, međutim, razvoju mišljenja i političkih struja iz kojih će poslije izrasti razni regionalni pokreti kao što je Istarski demokratski sabor.

Šesta skupština Grupe '88 koja se održala 19. siječnja 1990. u Galižani, uz to što je bila jedan od najznačajnijih trenutaka u povijesti pokreta, omogućila je susret predstavnika raznih struja unutar talijanske zajednice i političkih snaga koje su nastajale na regionalnoj razini. U Galižani se prvi put u javnosti pojavio i Pokret za ustavotvornost koji je zahtijevao punu političku samostalnost nacionalne zajednice i ponovno osnivanje svoje reprezentativne organizacije na demokratskim i pluralističkim temeljima.

Osnivačka skupština novog pokreta održala se u veljači 1990. u Rovinju, a na njoj su sudjelovali Talijani iz raznih zajednica.

Tom je prigodom usvojen program i poseban manifest Pokreta, a među važnijim zahtjevima bio je onaj o dubokom demokratskom preobražaju svih ustanova talijanske manjine. Velika je pažnja bila posvećena potrebi za jedinstvom i jednakopravnosti nacionalne zajednice, uspostavom odnosa na ljudskom i kulturnom planu između "ezula" i "preostalih" te razvojem gospodarske i vjerske dimenzije talijanske manjine, koju je režim u četrdesetogodišnjem razdoblju zatomljivao i proganjao.

Pokret za ustavotvornost pokrenuo je i peticiju za uspostavu instituta dvojnog državljanstva, odnosno mogućnosti ponovnog stjecanja talijanskog državljanstva za sve one koji su ga izgubili 1947. Mirovnim sporazumom. Apel za dvojno državljanstvo (prvi u dugačkom nizu) potpisalo je u kratkom razdoblju 4.175 Talijana iz Istre i s Kvarnera.

Istovremeno se u svim talijanskim zajednicama razvila živa rasprava o novim "statutarnim te-

zama" koje je predložilo predsjedništvo TUIR-a pokušavajući reformirati staru organizaciju nacionalne skupine. U ustanovama talijanske manjine potaknuta su razmišljanja i konfrontacije o perspektivama koje su nudili prvi demokratski i pluralistički izbori koji su se te godine trebali održati u Sloveniji i Hrvatskoj.

U Sloveniji su birači donijeli pobjedu koaliciji Demos, a u Hrvatskoj je trijumfirao Tuđmanov HDZ. Na vlast su tada došle one snage koje će nove republike dovesti do nezavisnosti.

U Istri je Istarski demokratski sabor odlučio da neće sudjelovati na izborima; pobijedila je Stranka demokratskih promjena, odnosno reformirani komunisti kao jedna od političkih skupina koja je bila u stanju oduprijeti se usponu nacionalističkih snaga.

Nakon dugih čarki i dovršetka teške pregovaračke faze, predstavnici Pokreta za ustavotvornost dogovorili su s rukovodstvom TUIR-a uvjete i termine za pokretanje prvih demokratskih i pluralističkih izbora u povijesti talijanske nacionalne zajednice. Dvije su strane predložile izradu novog izbornoga pravilnika na temelju kojega će biti izabrana Ustavotvorna skupština nove organizacije Talijana. Izrada dokumenta povjerena je paritetnoj radnoj grupi u čiji su sastav ušla tri predstavnika predsjedništva TUIR-a i isto toliko predstavnika alternativnih pokreta mišljenja (Pokret za ustavotvornost, Grupa '88 i Comi iz Pirana).

Uspostavljeni su tada i prvi kontakti s prognaničkim udrugama radi otvaranja nove faze suradnje s ciljem "povijesnog pomirenja" i humanog, moralnog i kulturnog "spajanja" "ezula" i "preostalih".

Nakon premošćivanja nemalog broja prepreka i različitih mišljenja te nakon široke rasprave u koju se uključilo stotine pripadnika talijanske manjine, na posljednjoj Konferenciji TUIR-a koja se održala 10. studenoga 1990. u Labinu, donijet je nov izborni pravilnik.

Zapravo je labinska sjednica zaključila jednu epohu, povijesno razdoblje postojanja starog TUIR-a, i otvorila novu.

Nakon što je u Labinu propao pokušaj stvaranja "vlade nacionalnog spasa", u koju su trebali ući predstavnici svih političkih struja zajednice, članovi predsjedništva TUIR-a podnijeli su ostavku.

Otvorila se tako oštra predizborna kampanja i stvorena je konfrontacija između raznih političkih struja i pokreta koji su nastali u tom razdoblju u talijanskoj zajednici.

Pogotovo žestok bio je sraz između reformatorskih snaga koje su željele utemeljiti nove demokratske institucije manjine, i onih snaga koje su željele zadržati prijašnju ravnotežu.

Proces obnove TUIR-a omogućio je održavanje u siječnju 1991. prvih demokratskih i pluralističkih izbora u povijesti nacionalne zajednice.

Predsjedništvo Skupštine TU-a (1993.)

Svečana prezentacija Rječnika rovinjskog dijalekta (1993.)

Od 15.565 upisanih u biračke popise, na izbore je izišlo 13.150 birača.

Prva utemeljiteljska skupština nove organizacije Talijana u Hrvatskoj i Sloveniji održala se u Puli 3. ožujka 1991. Tada su izabrana rukovodeća tijela i komisije koje su trebale raditi na izradi statuta i programskih smjernica.

Na drugoj sjednici, koja se održala u Rijeci 15. srpnja 1991., formalno je nastala nova demokratska organizacija Talijana nazvana Talijanska unija.

Za predsjednika Skupštine zastupnici su izabrali Antonija Bormea, povijesnog stvaraoca nacionalnog i političkog otkupljenja talijanske manjine, a na čelu Izvršnog vijeća izabran je mladi intelektualac Maurizio Tremul.

Nastao je tako prvi "mali parlament" talijanske manjine, koji je trebao predstavljati razne političke, kulturne, vjerske i gospodarske skupine unutar nacionalne zajednice. Odluka o ukidanju crvene zvijezde na zastavi talijanske manjine i preuzimanju talijanskog trikolora kao svog simbola, bila je jasan znak raskidanja svih ideoloških i političkih veza s prošlošću.

Ponovno je pokrenuta suradnja s prognaničkim udrugama: predsjednik Italije Francesco Cossiga primio je predstavnike obiju organizacija u Veneciji. U listopadu se u Novigradu održao prvi operativni sastanak čelnih ljudi TU-a i Federacije ezula, na kojem je donijeta važna "izjava o namjerama".

Talijanska unija istovremeno je usmjerila svoje djelovanje na poticanje i razvijanje vjerske i gospodarske dimenzije talijanske manjine, čijem su vrednovanju i preporodu uvelike pridonijele razne udruge (Zajednica riječkih vjernika, Udruženje privatnih talijanskih poduzetnika – AIPI) koje su tada osnovane.

Obnova struktura talijanske zajednice praćena je i nacionalnim osvješćivanjem te snažnim osjećajem pripadnosti Talijana ovom području.

Na popisu stanovništva koji je proveden u travnju 1991., prvi je put nakon pedeset godina zabilježen značajan rast pripadnika nacionalne zajednice. Tada se u Sloveniji i Hrvatskoj čak 25.336 osoba izjasnilo Talijanima. Brojnost "preostalih" gotovo se udvostručila u odnosu na razdoblje od prije deset godina i dosegnula razinu koja je utvrđena trideset godina prije, na popisu iz 1961., odnosno u vrijeme završetka egzodusa. Ustanovljeno je također da je 28.691 osoba u Hrvatskoj i Sloveniji izjavila kako joj je talijanski materinski jezik. Važno je na tom popisu bilo i regionalno izjašnjavanje: "Istrijana" je u regiji bilo gotovo 40.000.

Proces buđenja nacionalnog identiteta potvrđen je pojavom velikog broja "prikrivenih" Talijana, pogotovo u manjim mjestima u unutrašnjosti Istre, koji su u prošlosti – zbog straha ili drugih razloga – izbjegavali javno isticanje i otvoreno nacionalno izjašnjavanje. Bila je to nova pojava određena brojnim čimbenicima koji su i danas predmet proučavanja, ali ju je ponajviše potaknulo buđenje kulturnog i nacionalnog identiteta tisuća mladih ljudi čiji su roditelji, u najtežim godinama za tu manjinu, traumatizirani nepravdama i zlostavljanjima, bili primorani pohađati većinske škole i udaljiti se od institucija i zajedničkog života nacionalne zajednice.

Prigodom međunarodnog priznanja Hrvatske i Slovenije, 15. siječnja 1992. u Rimu je potpisan Memorandum o zaštiti talijanske manjine, koji je obvezivao dvije nove republike na zaštitu, jedinstvo, jednakopravno postupanje i poštovanje stečenih prava Talijana u Istri, Rijeci i Dalmaciji. Bio je to temeljni dokument za nacionalnu zajednicu, nastao na poticaj nove Talijanske unije. Slovenija ga je odbila potpisati, ali je potvrdila namjeru poštovanja odredaba sporazuma.

Nastajanje nove međunarodne granice i političko-teritorijalna podjela istarskog poluotoka stvorili su velike teškoće talijanskoj zajednici i njezinim institucijama te bitno utjecali na društvenu i civilizacijsku cjelovitost regije. Zahvaljujući preporodu nacionalne i građanske svijesti, međutim, čelništvo talijanske manjine uspjelo je na odgovarajući način riješiti nove poteškoće.

Pridobivanje velikog broja "prikrivenih" Talijana, privlačnost talijanskoga kulturnog prostora, utjecaj matične domovine – prije svega kao demokratski i europski uzor, a zatim i nacionalni – otpor koji je pružalo domaće stanovništvo planovima o dodatnoj izmjeni demografske ravnoteže teritorija te kulturni identitet istarske sredine, čimbenici su koji su u tom razdoblju pridonijeli masovnom porastu upisa u talijanske zajednice i škole te osnivanju brojnih novih talijanskih zajednica.

Sjedište Centra za povijesna istraživanja u Rovinju

Sazreli su tako preduvjeti za novu fazu uspona tako da su u svega nekoliko godina utemeljene nove talijanske zajednice (poglavito u unutrašnjosti Istre i Dalmacije) i pridobiveno je desetine tisuća novih članova.

Smrću predsjednika Antonija Bormea 1992., talijanska je zajednica pretrpjela težak gubitak. Odlazak povijesnog vođe otvorio je novo poglavlje u povijesti "preostalih". Otvorilo se razdoblje koje je pred zajednicu postavljalo nova pitanja, nametalo joj nove izazove, ali je najviše tražilo unutarnju konfrontaciju i potrebu promišljanja vlastite budućnosti.

TALIJANSKA ZAJEDNICA U NOVOM OKRUŽENJU

Posljednje desetljeće djelovanja Talijanske unije obilježeno je značajnom afirmacijom talijanske manjine te učvršćivanjem političkog subjektiviteta i organizacijskih struktura nacionalne zajednice.

U razdoblju od 1991. do 2003. osnovano je čak 29 novih talijanskih zajednica; ukupan se broj od prijašnjih 22 popeo na 51, s više od 34.000 članova. Talijanska je manjina uz to razvila u Hrvatskoj i Sloveniji raširenu obrazovnu mrežu sa 41 školskom ustanovom (15 dječjih vrtića, 19 osnovnih škola, 7 srednjih škola) koje pohađa više od 4.000 učenika.

Postignuti su važni rezultati ne samo vezano uz afirmaciju nacionalnog identiteta, već i na političkom planu (zajamčeno zastupničko mjesto u hrvatskom i slovenskom parlamentu), pogotovo u zaštiti temeljnih manjinskih prava te u razvoju suživota i dvojezičnosti.

Među najvažnijim političkim postignućima svakako treba istaknuti donošenje Statuta Istarske županije s revolucionarnim formulacijama o položaju talijanske zajednice te potpisivanje hrvatsko-talijanskog Sporazuma o zaštiti manjina 1996. godine. Važan je i upis Talijanske unije u registar udruga i u Sloveniji, koji je proveden 1998., donošenje važnih zakonskih odredaba u Hrvatskoj o upotrebi manjinskog jezika, o radu obrazovnih ustanova te prijenos, 2001. godine, osnivačkih prava, odnosno vlasničkih prava nad izdavačkom kućom *Edit* iz Rijeke s Hrvatske vlade sabora na Talijansku uniju.

Nakon prvih demokratskih izbora 1991., biračko tijelo nacionalne zajednice više je puta sudjelovalo u obnovi Skupštine i izboru svojih predstavnika u Talijanskoj uniji. Izbori, s općim i neposrednim pravom glasa za sve punoljetne Talijane upisane u talijanske zajednice, održani su 1993., 1998. i 2002. godine. Istaknute su liste različitih kandidata, skupina i pokreta s tisućama imena, a na izbore se uvijek odazvao velik broj pripadnika talijanske zajednice (16.000 birača 1993., 15.000 birača 1998. i 13.637 birača 2002.).

U više od pola stoljeća svoje složene povijesti, talijanska je zajednica, uz uspone i padove, uspjela obraniti svoj identitet i potvrditi svoju prisutnost na matičnom teritoriju kao autohtona zajednica.

Među zaslugama zajednice spada svakako održavanje kontinuiteta i opstanak talijanskog jezika i kulture u ovim krajevima, iako s položaja nacionalne manjine (koji je nastao zbog egzodusa i dubokih društvenih promjena nakon Drugoga svjetskog rata).

Iz svega toga proizlazi važnost uloge koju su imale, a i dalje je imaju, institucije "preostalih", podržavajući plodonosniju političku, gospodarsku i kulturnu suradnju između Italije, Hrvatske i Slovenije te stvaranje stvarnog i konkretnog suživota na području koje je tradicionalno multikulturalno.

ISTRA I RIJEKA U FILATELIJI

Zastava, novac, uniforme, poštanske marke, žigovi, pečati i općenito sav poštanski materijal najreprezentativniji su i ujedno prepoznatljivi znakovi neke države. To su i dokumenti koji potvrđuju upravne i političke promjene koje su se dogodile na određenom teritoriju u određenomu povijesnom razdoblju.

U Istri i u gradu Rijeci, u kojima od pamtivijeka žive jedno pored drugog romansko i slavensko stanovništvo, osjetio se utjecaj raznih kultura: talijanske, slavenske, njemačke i mađarske. Ovo je područje u posljednjim stoljećima često mijenjalo državnu pripadnost zbog čega su se događale i promjene na upravnom planu. Zbog tih je razloga Istra s Rijekom s filatelističkoga gledišta veoma zanimljivo područje i u predfilatelističkom i u filatelističkom razdoblju.

Filatelističko razdoblje počinje puštanjem u promet prve poštanske marke na svijetu (Sir Rowland Hill – Velika Britanija, 6. svibnja 1840.), a u našoj regiji, uključivši i grad Rijeku, prva se poštanska marka pojavila 1. lipnja 1850., a izdala ju je tadašnja austrijska poštanska uprava.

U početku poštanska marka služila je isključivo za plaćanje poštanske tarife, odnosno troškova prijevoza i distribucije pošte. S vremenom je poštanska marka, taj komadić gumirana papira koji može stići do najudaljenijeg mjesta na planetu, preuzela i ulogu upoznavanja široke svjetske javnosti s poviješću i tradicijama određenog naroda, s proslavom povijesnih zbivanja od osobite važnosti, s obilježavanjem posebnih ljudi iz te zemlje koji su svojim djelom pridonijeli razvoju kulture, umjetnosti, znanosti, s promocijom turizma, sportskih događanja i raznih važnih godišnjica.

Ovdje su reproducirane poštanske marke koje su imale zakonsku vrijednost u našoj regiji i u gradu Rijeci u razdoblju od 1850. do današnjih dana, a čiji sadržaji su povezani s prošlošću tog prostora.

AUSTRIJA

1. lipnja 1850. Grb države Austrije – Prva austrijska poštanska marka.

1910. 80. rođendan cara Franje Josipa I. (Franz Joseph I).

MAĐARSKA

(Mađarska poštanska uprava u Rijeci od 1. svibnja 1871.)

1874. Pismo i poštanski rog.

1916./17. Sjedište Parlamenta u Budimpešti.

JULIJSKA KRAJINA

1918. Austrijska poštanska marka iz 1916.–1918. Razni motivi pretiskani "Regno d'Italia – Venezia Giulia – 3. XI.18."

1918. Talijanska poštanska marka iz 1906. – lik kralja Vittorija Emanuela III., pretisak "Venezia Giulia".

1919. Talijanska poštanska marka iz 1908. – lik kralja Vittorija Emanuela III., pretisak "Centesimi di corona" (stotinke krune).

RIJEKA

(Međusaveznička uprava)

1918. Mađarska poštanska marka iz 1916. – serija "Žetelica i Parlament", pretisak "Fiume".

RIJEKA

(Slobodna država)

1919. Izdanje u korist "Zaklade Dr. Grossich" – liječnik i političar (1849.–1926.), pretisak.

1920. Lik Gabrielea D'Annunzija – pjesnika, političara i pisca (1863.–1938.).

RIJEKA

(Sastavni dio Kraljevine Italije)

1924. Riječka poštanska marka iz 1923. (Seria "Sv. Vid i razni subjekti"), pretisak "ANNESSIONE ALL'ITALIA 22 Febb. 1924" (pripajanje Italiji 22. veljača 1924.).

KRALJEVINA ITALIJA

1919. Prva poštanska marka Kraljevine Italije u Istri – lik kralja Vittorija Emanuelea III.

1921. Pripajanje Julijske Krajine – srednjovjekovni pečat iz Trsta.

1934. Desetogodišnjica pripajanja Rijeke.

1934. Svjetsko prvenstvo u nogometu.

TALIJANSKA SOCIJALNA REPUBLIKA (R.S.I.)

1944. Talijanska ekspresna poštanska marka iz 1933., pretisak "(fašistički snop) – REPUBBLICA SOCIALE ITALIANA" (Talijanska Socijalna Republika).

1944. Uništeni spomenici.

TRST

1945. Talijanska poštanska marka iz 1944. (R.S.I. – serija "Uništeni spomenici"), pretisak "1. V. 1945. TRIESTE – TRST", izdanje Oslobodilačkog odbora Primorja i Trsta.

RIJEKA

1945. Talijanska poštanska marka iz 1944. (R.S.I. – serija "Uništeni spomenici"), pretisak "3-V-1945 FIUME-RIJEKA", izdanje Narodnooslobodilačkog odbora.

ISTRA (PULA)

1945. Talijanska poštanska marka iz 1944. (R.S.I. – serija "Uništeni spomenici"), pretisak "ISTRA" izdanje lokalnih vlasti.

ZONA B, ISTRA I SLOVENSKO PRIMORJE

1945. Redovno dvojezično izdanje – Krajolici i proizvodi Istre.

1946. Redovno dvojezično izdanje – Krajolici i proizvodi Istre.

ZONA A (AMG – VG)

(AMG – VG = Allied Military Government – Venezia Giulia)

1945. Talijanska poštanska marka iz 1945., serija "Demokratska", pretisak "AMG – VG".

1945. Talijanska poštanska marka iz 1929., serija "Imperijalna – bez fašističkog snopa", pretisak "AMG – VG".

ZONA B – SLOBODNI TERITORIJ TRSTA

(STT – VUJA ili VUJNA = Slobodni teritorij Trsta – Vojna uprava Jugoslavenske (narodne) armije.

1949. Jugoslavenska poštanska marka iz 1945., serija "Partizani", pretisak "STT – VUJA".

1951. Festival talijanske kulture u Piranu; lik Petra Pavla Vergerija mlađeg, teologa (1498.–1565.).

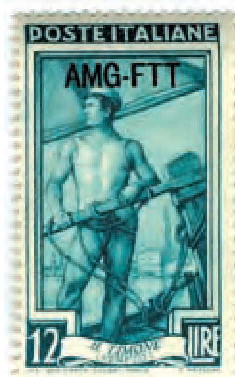
1952. Jugoslavenska poštanska marka "XV. Olimpijada u Helsinkiju", pretisak "STT – VUJNA".

ZONA A – SLOBODNI TERITORIJ TRSTA

(AMG – FTT = Allied Military Government – Free Territory of Trieste)

1947. Talijanska poštanska marka iz 1947., serija "Demokratska", pretisak "AMG – FTT".

1950. Talijanska poštanska marka iz 1950., serija "Italija na radu", pretisak "AMG – FTT".

ITALIJA

1949. Lokalni izbori u Trstu, katedrala Sv. Jušta, zaštitnika Trsta.

1952. IV. Tršćanski međunarodni sajam.

1966. 50. godišnjica smrti Cesara Battistija, Damiana Chiese, Fabija Filzija, Nazarija Saura; portret heroja – u pozadini dvorac Buon Consiglio u Trentu i Arsenal u Puli.

1997. 50. godišnjica egzodusa Talijana Istre, Rijeke i Dalmacije.

2003. Gimnazija "Gian Rinaldo Carli" u Pazinu.

2005. "Spomen-dan egzodusa iz Istre, Rijeke i Dalmacije".

JUGOSLAVIJA

1947. Priključenje Julijske Krajine Jugoslaviji.

1953. 10-godišnjica oslobođenja Istre i Slovenskog primorja.

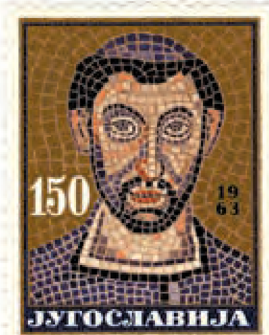
1959. Turistička mjesta, Opatija.

1962. Turistička mjesta, Portorož.

1963. Turistička mjesta, Pula.

1963. Umjetnost u Jugoslaviji kroz vjekove, lik biskupa Eufrazija, bazilika u Poreču.

1969. "25. godišnjica priključenja Istre i Slovenskog primorja Jugoslaviji".

1972. Turistička mjesta, Piran.

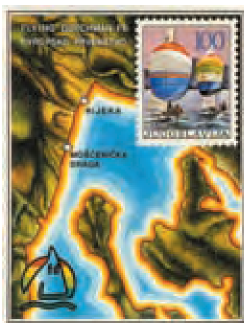
1982. 150-godišnjica rođenja skladatelja Ivana Zajca (1832.–1914.).

1983. Tisućljeće grada Pazina.

1985. 10. godišnjica talijansko-jugoslavenskog sporazuma iz Osima.

1986. Europsko prvenstvo u jedrenju, klasa 'Flying Dutchman' (listić).

1990. Stogodišnjica rođenja Bože Milanovića (1890.–1980.), crkvenjak i političar.

SLOVENIJA

26. lipnja 1991. Prva poštanska marka neovisne države Slovenije: Katedrala Slobode.

1992. Tristota godišnjica rođenja Giuseppea Tartinija, glazbenika (1692.–1770.).

1993. Europa u minijaturi; Pumpa na solanama u Sečovlju.

2003. Europa u minijaturi; Batana – Piran.

2004. 50-godišnjica potpisivanja Londonskog memoranduma između Italije i Jugoslavije.

2006. 100-godišnjica organiziranog turizma u Sloveniji (Portorož).

HRVATSKA

9. rujna 1991. Prva poštanska marka neovisne hrvatske države: redovno izdanje za zračnu poštu Zagreb – Dubrovnik.

1992. Hrvatski gradovi, Pazin.

1993. 50. obljetnica sjedinjenja Istre, Rijeke, Zadra i otoka s Hrvatskom.

1994. 150. godišnjica hrvatskog turizma, "Opatijska rivijera".

1994. Hrvatski gradovi, Rovinj.

1995. XLVI. Biennale u Veneciji; hrvatski umjetnici (Goran Petercol).

1996. 75. godišnjica Labinske Republike.

1998. Hrvatski književnici; 100. obljetnica rođenja Mate Balote, pseudonim Mije Mirkovića (1898.–1963.)

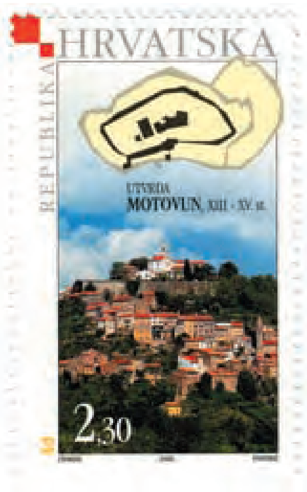
1999. Eufrazijeva bazilika u Poreču; "UNESCO – Svjetska baština".

1999. 100. obljetnica Hrvatske gimnazije u Pazinu.

2002. Glasoviti Hrvati: Matko Laginja, političar i pisac (1852.–1930.).

2005. Dvorci i utvrde: Motovun.

2006. Glasoviti Hrvati: Andrija Ljudevit Adamić, trgovac i poduzetnik (1766.–1828.).

ISTRA I RIJEKA U NUMIZMATICI

Analiza novca koji su emitirale političke vlasti dokumentiran je i precizan ključ čitanja povijesnoga i pravnog razvoja određenog područja.

U slučaju Istre povijesno-monetarni *excursus* započet ćemo od rimske vladavine jer prijašnja državna organizacija Histra nije proizvela vlastiti novac. Platno su sredstvo, uz rimski novac, bile samostalne grčke kovanice. Najčešće kovanice u IV. stoljeću pr. Kr. bile su iz Apolonije i Dyrrachiuma, a u III. i II. pr. Kr. one iz Pharosa, Isse, Damastiona, Siracuse i Egipta za vrijeme Ptolomeja, o čemu svjedoče skupni i pojedinačni pronalasci tog novca na istarskom tlu u raznim povijesnim razdobljima.

Povjesničari 177. g. pr. Kr. smatraju godinom konačnoga rimskog osvajanja Istre, iako ne i cjelovitog, te trenutkom ulaska regije u gospodarsko-novčani sustav Rimske Republike.

Postoje još i tragovi keltskog novca, iako u ograničenim količinama, što svjedoče male srebrne kovanice iz Norika koje su pronađene 1969. pored Medulina, a potječu iz I. stoljeća pr. Kr.

Od kovanica Rimske Republike, uz brončane nazvane *as, semis, trient, kvadrans, sekstans*, *unča* i *poluunča*, veliku je vrijednost imalo srebro, metal upotrijebljen za kovanje *viktorijata* i *denara*. U početku su kovanice bile anonimne, samo s natpisom ROMA, a zatim je na njima bio naveden i novčani magistrat. Zlato je bilo prilično rijetko, zastupljeno u apoenima od 20, 40 i 60 asa.

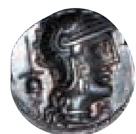
U Augustovo doba, doba nastanka Carstva i temeljnih reformi novčanog i upravnog sustava, Istra je postala dio provincije *X regio* čiji je glavni grad bila Akvileja. Samim tim poluotok je uključen u najšire i najdugotrajnije gospodarsko i financijsko područje antike.

Odnosi između devet monetarnih apoena nakon Augustove reforme iz 23. g. pr. K. dani su u sljedećoj tablici.

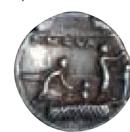
RIMSKA REPUBLIKA

Viktorijat, 211.–208. pr. Kr
Av. Jupiterova glava s lovorovim vijencem
Rv. Krilata božica pobjede i vojni trofej
Na donjem okrajku: ROMA

Denar – C.L. POSTUMIUS ALBINUS, 131. pr. Kr.
Av. Glava Rima s kacigom
Na donjem okrajku: ROMA

Denar – P. LICINIUS NERVA, 131.–112. pr. Kr.
Av. Poprsje Rima s kacigom i polumjesecom
Rv. Biračko mjesto

RIMSKO CARSTVO

Denar – OKTAVIJAN AUGUST, 27. pr. Kr. – 14. po. Kr.
Av. Ovjenčana glava
Rv. Kaj i Lucije zastrti i uspravni

NOMINALA	ZLATNIK	ZLATNI KVINARIJ	DENAR	SREBRNI KVINARIJ	SESTERCIJ	DUPONDIJ	AS	SEMIS	KVADRANS
Zlatnik	1	2	25	50	100	200	400	800	1600
Zlatni kvinarij		1	12,5	25	50	100	200	400	800
Denar			1	2	4	8	16	32	64
Srebrni kvinarij				1	2	4	8	16	32
Sestercij					1	2	4	8	16
Dupondij						1	2	4	8
As							1	2	4
Semis								1	2
Kvadrans									1

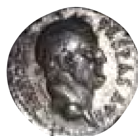

Denar – AGRIPINA I NERON, 54.–68.
Av. Zatvorena poprsja Agripine i Nerona
Rv. Četiri slona vuku kočiju na kojoj se nalaze August i Klaudije sa zrakastim krunama.

Struktura novčanog sustava ostala je stabilna više od dva stoljeća, s malim korekcijama da bi se održao odnos vrijednosti između tri metala: zlato, srebro i bronca.

Između stotinjak pronađenih rimskih kovanica različite ikonografije, odlučili smo se za objavu nekih primjeraka s likom najpoznatijih careva ili careva čije je djelovanje vezano za spomenike i politička zbivanja u Istri.

As – KALIGULA, 37.–41.
Av. Gola glava
Rv. Sjedeća VESTA sa žezlom i simbolom moći

Denar – VESPAZIJAN, 69.–79.
Av. Ovjenčana Vespazijanova glava
Rv. Sjedeća CONCORDIA (sloga)

Sestercij – TRAJAN. 98.–117.
Av. Ovjenčana glava
Rv. Stojeći Rim s Pobjedom i kopljem; pred nogama Pobjede Dačanin na koljenima.

Antoninian – KARAKALA, 198.– 217.
Av. Glava sa zrakastom krunom
Rv. VENUS VICTRIX s Pobjedom

Novčani razvoj i pritisak inflacije u Carstvu nametali su određene reforme. Nakon Karakaline (216. p. Kr.) i uvođenja dvostrukog denara *antoniana* koji obilježava glava cara sa zrakastom krunom, slijedila je Aurelijanova reforma (274. p. Kr.) u trenutku kada je vrijednost zlata počela kolebati.

Zlatnik – DIOKLECIJAN, 284.–305.
Av. Ovjenčana glava
Rv. MARS VICTOR
Mars pobjednik

Folis – DIOKLECIJAN, 284.–305.
Av. Ovjenčana glava
Rv. Stojeća božica MONETA s vagom
Kovnica: AQ = Akvileja

Dioklecijan je 294., osim reorganizacije kovnica novca i uspostave kovnice u Akvileji, preuredio i novčani sustav uvođenjem *argenteusa*, teškog 1/96 libre, *nummusa* ili *folisa*, težine 10–11 g, bakrenog apoena težine oko 3 g i još manje kovanice teške otprilike 1,3 g s likom okrunjenog cara. Usprkos carevu proglasu *de pretiis* (o cijenama) iz 301. godine, kojim se željelo djelovati na vrijednost roba i usluga, novčarska je reforma propala.

Dioklecijan je i autor političkog projekta kojim je želio promijeniti vrh Carstva i pripremiti podjelu na istok i zapad. Zbog tog je pokušaja došlo do složenih međusobnih borbi članova tetrarhije (284.–313.), koje završavaju smrću Masencija i trijumfom Konstantina u bitci kod Ponte Milvija 312. godine.

U tom je razdoblju zabilježena utaja najvećeg blaga rimskih kovanica u Istri u mjestu Čentur – toponim jasnoga vojno-rimskog podrijetla – malenom selu udaljenom 8 km od Kopra. Blago, otkriveno u raznim fazama između 1935. i 1962., sastojalo se od preko 80 kg *folisa* s imenima tetrarha. Znanstvenici smatraju da je taj znatni novac zakopan u ljeto 310. kada je Licinij, uz podršku Galerija, vodio vojnu kampanju u Istri da bi ušao u Italiju i dobio titulu *augustusa* (cara) Zapadnoga Carstva. Prisutnost Licinija na našem području potvrđuju dva natpisa s njegovim imenom. Prva, s datumom 309./310., čuva se u porečkome muzeju, a na drugoj, koju je prepisala B. Forlati Tamaro, nalazi se toponim POL(ensium).

Uređenje carske riznice ponovno je pokrenuo Konstantin između 309. i 311. g. po. Kr. koji je s novim mjernim standardom stvorio zlatni *solidus*, težak 1/72 libre. Novi novčarski sustav, s manjim apoenima semisa i tremisa, potpuno se primjenjivao u Zapadnom Carstvu idućih dvjesto godina, dok se u Bizantskom Carstvu koristio sljedećih osam stotina godina.

Zlatne kovanice iz kraja Rimskog Carstva te iz bizantskog doba razmjerno se često pronalaze i svjedoče o prilično bujnome gospodarskom životu. Zadnji je pronalazak tih kovanica zabilježen 1997. kada je u povijesnom središtu Poreča pronađen *solidus* iz razdoblja Antemija (467.–472.).

Argenteus – MAKSIMIJAN, 285.–310.
Av. Ovjenčana glava
Rv. Dioklecijan, Maksimijan, Konstant i Galerije pri žrtvenom obredu na ulazu u vojno polje.

Folis – MASENCIJE, 306.–312.
Av. Ovjenčana glava
Rv. Četvrtasti hram
Kovnica: AQ = Akvileja

Solid – ONORIJE, 393.–423.
Av. Poprsje s oklopom
Rv. Onorije u vojnoj odori drži Pobjedu i gazi protivnika.
Kovnica: R-V = Ravenna

Tremis – ANASTAZIJE, 491.–518.
Av. Okrenuto poprsje s dijademom
Rv. Pobjeda koja napreduje s globusom križonošom.

Solid – ANTEMIJE, 467.–472.
Av. Poprsje Antemija s kacigom i oklopom
Revers: Stojeći Antemije i Lav I., između njih natpis PAX
Kovnica: RM = Rim
Fotografija primjerka pronađenog u Poreču 1997.

BIZANTSKO CARSTVO

Solid – JUSTINIJAN I., 527.–565.
Av. Poprsje s kacigom i oklopom te s Justinijanom koji u desnoj ruci drži globus križonošu.
Rv. Anđeo s dugim križem i globusom krstonošom

Tremis – JUSTIN II., 565.–578.
Av. Poprsje s dijademom i oklopom
Rv. Božica Pobjeda

MLETAČKA REPUBLIKA

Denar u ime LUDVIGA POBOŽNOG, 814.–840.
Av. Natpis u dva reda: +VEN – ECIAS
Rv. Grčki križ u sredini, na rubu natpis H LUDOVICUS IMP

AKVILEJSKI PATRIJARHAT

Denar – VOLKER, 1204.–1218.
Av. Patrijarh na počasnoj stolici drži knjigu u lijevoj ruci. – Rv. Orao

Polovicom VI. stoljeća, u doba izgradnje kompleksa Eufrazijeve bazilike u Poreču, prisutni su zlatni kapitali u apoenima *solidusa*, *semisa* i *tremisa* s imenima careva Justinijana I. (527.–565.) i Justina II. (565.–568.); mnogi od njih dolazili su iz kovnice u Ravenni, a nađeni su i brončani *folisi* te njihove manje kovanice.

Folis – JUSTINIJAN I., 527.–565.
Av. Poprsje s kacigom i oklopom te s Justinijanom koji drži globus križonošu.
Rv. Veliko slovo M s latinskim križem i natpisom ANNO XII (539 A.D:)

Folis – JUSTIN II., 565.–578.
Av. Justin i Sofija sjede na dvostrukom tronu.
Rv. Natpis ANNO VI (571 A.D.) – Kovnica: Kyzico

Nakon toga slijedi sporo gospodarsko propadanje, a zlatni novac postaje sve rjeđi, da bi potpuno nestao oko VIII. stoljeća, izuzevši kratkotrajnu pojavu langobardskih *tremisa*.

Dolaskom Karla Velikog (793.–814.) na vlast, cijela kontinentalna Europa obuhvaćena je njegovom monetarnom reformom koja se, s iznimkom zlata, temelji na srebru kao jedinom metalu. Nastaje srebrni *denar* težak 1,7 grama kao dvjesto četrdeseti dio nove libre čija težina odgovara približno 400 grama.

Franačko carstvo uvodi i organizira feudalni sustav te daje pravno uporište kovanju vlastita novca na kojem se, uz ime cara, nalazi i teritorijalna odrednica. U Italiji su to npr.: PAPIA (Pavia), MEDIOLANUM (Milano), TARVIS (Treviso) i VENECIAS (Venecija).

Između IX. i X. stoljeća istarski poluotok gubi izgled provincije i ulazi u sastav geografski većih feuda: Akvilejska marka, Fur-

lanska i Veronska marka, vojvodina Kranjska, koje su pod kontrolom fizički udaljenih germanskih dinastija. Politički i trgovački utjecaj, međutim, pogotovo u priobalnim mjestima uglavnom je mletački.

U XI. stoljeću učvršćuju se na granicama poluotoka državne skupine koje žele uvesti gospodarsku kontrolu na dijelu istarskog teritorija zahvaljujući pravu kovanja vlastita novca i tako konkurirati Veneciji. To su Akvilejski patrijarhat koji samostalno izdaje novac od XII. stoljeća do 1420., Gorička grofovija od XII. stoljeća do 1500. i Tršćanska biskupija od kraja XII. stoljeća do 1320. godine. Od cijele tipologije kovanica, početkom XII. stoljeća u upotrebi su srebrni *denar* i frižaški *denar* (Friesach); ovaj posljednji veoma je rasprostranjen zahvaljujući velikoj količini srebra koja dolazi iz koruških rudnika.

Numizmatičko svjedočanstvo jačanja financijske moći Mletačke Republike dvije su nove vrste kovanica koje će se afirmirati u međunarodnoj trgovini. Prvi je veliki srebrni *matapan*, čistoće 965/ººº i težak 2,18 grama, koji je uveo dužd Enrico Dandolo (1192.–1205.), a drugi je zlatni dukat dužda Giovannija Dandola (1280.–1289.) – nakon 1545. nazivat će se cekin – od 24-karatnog zlata, težine 3,56 grama. Cekin će trajati, nepromijenjen u vrijednosti i težini, 513 godina, do pada *Serenissime*.

Od 1420. godine, nakon svjetovne vlasti akvilejskih patrijarha, unutrašnjost Istre potpada, nakon sukoba s Mlečanima, pod habsburške vladare Svetoga Rimskog Carstva. Njihov je najčešći i najuobičajeniji novac s kraja XV. stoljeća srebrni talir i zlatni dukat.

TRŠĆANSKA BISKUPIJA

Denar – VOLRICO, 1233.–1254.
Av. Biskup sjedi s biskupskim štapom i urešenom knjigom.
Rv. Koplje s helebardom, na kojem je stijeg, pored dvije šestokrake zvijezde.

MLETAČKA REPUBLIKA

Groš – RANIERI ZENO, 1253.–1268.

Zlatni dukat – FRANCESCO FOSCARI, 1423.–1457.

Lira – LEONARDO LOREDAN, 1501.–1524.

Škuda s križem – MARCO FOSCARINI, 1762.–1763.

Talir za Levant – LODOVICO MANIN, 1789.–1797.

SVETO RIMSKO CARSTVO AUSTRIJSKO CARSTVO I KRALJEVINA MAĐARSKA

Nakon mirovnog sporazuma u Campoformiju (17. listopada 1797.) Istra je objedinjena pod austrijskim dvoglavim orlom. Car

Talir – MATTHI S II. (1605.–1617.), 1609.

Talir – KARL VI., 1739.

¼ krajcera – FRANJO II., 1797.

Franjo II. daje nalog da se u venecijanskoj kovnici kuju cekini, posve slični mletačkima, s njegovim imenom, iako u ograničenoj seriji. U venecijanskoj kovnici, koja je nastavila s djelovanjem i pod Austrijom, kuju se srebrne kovanice u malim apoenima od dvije, jedne i pola mletačke lire kao platno sredstvo u Istri, Dalmaciji i Boki kotorskoj.

Od 1806. do 1809. Istra postaje departman napoleonske Kraljevine Italije u kojoj se novac temelji na francuskome decimalnom sustavu mjera, a izdaju se lire. Kuju se zlatne kovanice vrijednosti četrdeset i dvadeset *lira*, srebrne u apoenima od pet, dvije, jedne lire te petnaest, deset i pet *solda*, dok se od neplemenitog metala izrađuju kovanice od jednog *solda* i jednog, tri i deset *centesima* (stotinki).

KRALJEVINA ITALIJA NAPOLEON, CAR I KRALJ

2 Lire, 1813.

Kovanica od dvadeset zlatnih lira, težine 6,45 grama i čistoće 900/°°°, još uvijek se popularno naziva *marengo* jer se na prvom primjerku kovanom nakon bitke kod Marenga 14. lipnja 1800. nalazio natpis *L'Italie délivrée à Marengo*. Osnivanje Ilirskih provincija kao odvojenog dijela Francuske 1809. i priključenje Istre tom području, nije dovelo do izdavanja vlastita novca.

Restauracija iz 1814. vraća u Istru složen austrijski monetarni sustav u kojem su glavne kovanice bili zlatni dukati u apoenima od jednog i četiri dukata, srebrni taliri, zlatni i srebrni florini te srebrni i bakreni krajcari (kreutzer).

Tadašnji austrijski vladar Franjo Habsburg Lorena, koji je bio na prijestolju od 1797. do 1835., naveden je na kovanicama kao Franjo I. austrijski car, a ne više kao Franjo II. sveti rimski car jer je Napoleon ukinuo Sveto Rimsko Carstvo 1805. godine.

U ovom razdoblju, uz metalni novac, počinje veća cirkulacija papirnatih novčanica koje su uvedene još u doba Marije Terezije. Nakon prvog izdanja papirnatih *guldena* (*florina*) u apoenima od 1, 2, 5, 25, 50, 100, 500 i 1000 od *Wiener Stadt Bank Zettel*, 1816. je izdavač novčanica *Österreichische National Zettel Bank*, a 1825. *Privilegirte Österreichische National Bank*. Tada se *gulden* dijelio na 60, a od 1857. na 100 krajcara.

Bečko ministarstvo financija pokrenulo je 1892. monetarnu reformu koja dovodi do zamjene guldena – florina s krunom koja se sastojala od 100 *hellera* u Austriji i 100 *fillera* u Mađarskoj. Predviđeni tečajni odnos bio je dvije krune za jedan florin.

AUSTRO-UGARSKO CARSTVO

Kuju se bakrene kovanice u apoenima od 1, 2 i 10 hellera, srebrne u apoenima od 1, 2 i 5 kruna te zlatne u apoenima od 10, 20 i 100 kruna. Usporedno se izdaju i novčanice na kojima se nalaze natpisi na jezicima deset glavnih naroda Austro-Ugarske Monarhije. To je prvi primjer u Europi da neka višeetnička država službeno obznanjuje, koristeći banknote, prisutnost raznih nacionalnih kultura na svome teritoriju.

100 kruna – Jubilej Franje Josipa I. (1848.–1916.), 1908.

Godine 1902. službeno je otvorena željeznička pruga *Localbahn Triest – Parenzo*, popularna *Parenzana*. Da bi se investicija ostvarila, izdane su obveznice u vrijednosti od 11.000.000 kruna, odnosno 110.000 komada apoena od 100 zlatnih kruna. Kovanica od 100 kruna sadržavala je 30,49 grama čistog zlata, tako da je bilo potrebno 3354 kilograma plemenitog metala za financiranje pothvata. Na temelju današnje vrijednosti zlata, ta količina odgovara protuvrijednosti od približno 63.726.000,00 eura. Troškovi za ostvarenje takva željezničkog dijela vjerojatno bi i danas bili slični, a to dokazuje da u mnogo slučajeva “žuti metal” ostaje stabilna mjera vrijednosti.

Papirnata novčanica od 1000 kruna

Političke promjene nakon Prvoga svjetskog rata dovode u Istru talijansku vojsku čija je prisutnost ozakonjena mirovnim sporazumom iz Rapalla 1920. godine.

Automatski dolazi i do promjene novca: lire Kraljevine Italije s vladarom Vittorijem Emanueleom III. postaju zakonsko platno sredstvo.

Zlato je prisutno u izdanjima od svega nekoliko desetaka tisuća primjeraka u apoenu od 100 lira kovanih 1923. i 1925. te u smanjenim tiražama iz 1931., 1932., 1933., 1936. i 1937. godine.

Zlatne su i kovanice u apoenu od 50 lira izdane 1931., 1932., 1933. i 1936. te u apoenu od 20 lira iz 1923. godine.

Srebrnih kovanica od 20 lira iz 1927., 1928., i 1936. ima nekoliko milijuna primjeraka, dok je naklada srebrnih apoena od 10 i 5 lira nekoliko desetaka milijuna, a kovani su 1926., 1927., 1928., 1929., 1930. i 1936.

Nikal se upotrebljavao za proizvodnju kovanica od 2 i 1 lire te 50 i 20 *centesima*. Manji apoeni od 10, 5 i 2 *centesima* su od bakra ili bronzitala.

KRALJEVINA ITALIJA (1922.–1943.) VITTORIO EMANUELE III. (1900.–1945.)

5 lira, 1928.

10 lira, 1927.

20 lira, 1928.

Gotovo na svim kovanicama nalazi se lik Vittorija Emanuelea III., kralja poznatog po numizmatičkoj strasti, koji je osobno pratio rad umjetnika u državnoj kovnici u Rimu, a nije dopustio na novcu portret premijera Mussolinija.

U razdoblju između dvaju ratova gotovo u svim državama naprednoga gospodarstva, u optjecaju je pretežno papirnati novac, dok metalni postaje količinski sve manje važan.

U razdoblju između 1930. i 1935. talijanska je vlada sagradila glavne strukture istarskog vodovoda. Po važnosti, to je druga ostvarena investicija u sektoru vodoopskrbe na teritoriju Kraljevine Italije, nakon one u regiji Puglia. Investirani kapital iznosio je 58.000.000 lira. Da bi konkretizirali značenje te brojke, pretvorit ćemo je u zlato. Godine 1934. kilogram zlata stajao je 13.130 lira. Da bi se pokrili troškovi izgradnje istarskog vodovoda, bilo je potrebno čak 4417 kilograma zlata, što prema današnjim vrijednostima odgovara iznosu od 83.923.000,00 eura.

Drugi svjetski rat utjecao je na monetarne tokove katastrofalnim rastom inflacije i pojavom i upotrebom novčanica što su ih emitirale političke vlasti koje su se smjenjivale nakon Kraljevine Italije. Kronološkim redoslijedom, od 1943. do 1947., bile su to: Talijanska Socijalna Republika i njemačka okupacija, koje su ko-

1000 lira – papirnata novčanica

DRUGI SVJETSKI RAT I VOJNA UPRAVA

AM (američke) lire

ristile iste novčanice Kraljevine Italije, ali bez obilježja *fascia;* slijedili su vrijednosni papiri na donosioca Banke Italije, zatim AM (američke) lire i na kraju jugolire koje je izdala *Gospodarska banka za Istru, Rijeku i Slovensko primorje / Gospodarska banka za Istro, Reko in Slovensko primorje / Banca dell'economia per l'Istria, Fiume e il Litorale sloveno.* Jugolire su stavljene u optjecaj 30. listopada 1945 u apoenima od 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500 i 1000 lira, a vrijedile su 20% manje od talijanskih lira. Saveznička Vojna uprava usprotivila se njihovu uvođenju pa su novčanice povučene nekoliko mjeseci poslije.

Jugolire

SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA

Nakon potpisivanja Mirovnog sporazuma u Parizu u veljači 1947., valuta u upotrebi na istarskom teritoriju i u Rijeci postaje jugoslavenski dinar. Na novčanicama dinara korištena su dva pisma, latinica i ćirilica, a svi natpisi su bili na srpsko-hrvatskom, slovenskom i makedonskom jeziku.

Metalni se novac kovao od aluminija i legura koje su sadržavale bakar, cink i nikal u apoenima od 50 para, 1, 2, 5, 10, 20 i 50 dinara. Nakon 1985. izdane su i kovanice od 100 dinara.

Od 1968. Jugoslavenska narodna banka izdala je razne srebrne i zlatne komemorativne kovanice koje nisu bile namijenjene svakodnevnoj upotrebi. Obilježeni su sportski događaji kao Mediteranske igre u Splitu (1979.) i Zimske olimpijske igre u Sarajevu (1984.) ili važne godišnjice moderne jugoslavenske po-

Serija metalnih kovanica, 1963.

vijesti kao 25. godišnjica Socijalističke Republike (1968.) i 60. godišnjica Kongresa KPJ u Vukovaru (1980.).

Od raznih komemorativnih izdanja, najbrojnije je ono u povodu smrti maršala Josipa Broza Tita (1980.). Izdana je tada kovanica od 1000 srebrnih dinara s tiražom od čak 800.000 primjeraka. Zadnje desetljeće XX. stoljeća obilježava politički raspad Jugoslavije i nicanje novih nezavisnih republika.

U Italiji je 2. lipnja 1946. proglašena Republika, a kovnica novca započinje izradu aluminijskih kovanica od 1, 2, 5 i 10 lira. Narednih desetljeća izrađuju se kovanice u apoenima od 20, 50, 100, 200, 500 i 1.000 lira u raznim metalima, dakako i srebrne. Srebro je, u razdoblju od 1957. do 1967., korišteno za izradu više od 130.000.000 kovanica od 500 lira. Istovremeno, tiskare *Bance d'Italia* tiskaju novčanice od minimalnog apoena od 1 lire pa sve do 500.000 lira, u optjecaju od 1997. nadalje.

Na istarskom teritoriju rijeka Dragonja postaje granica između Slovenije i Hrvatske. Republika Hrvatska u razdoblju od 1990. do 1994. primjenjuje kao platno sredstvo hrvatski dinar s lijepom serijom novčanica u apoenima od 1, 5, 10 i 25 HD tiskanih u Čakovcu. Na aversu se nalazi portret Ruđera Boškovića, a na reversu zagrebačka metropolska Katedrala. Ostali

REPUBLIKA ITALIJA

10 lira, 1946
Av. Pegaz u letu (lijevo)
Rv. Maslinova grana. L. 10 1946.

500 lira
Av. Žensko renesansno poprsje.
Liniju oboda prate grbovi talijanskih regija.
Rv. L. 500 – Tri karavele.

REPUBLIKA HRVATSKA

Papirnata novčanica – apoen 100.000 hrvatskih dinara

apoeni od 2000, 5000, 10.000, 50.000 i 100.000 HD tiskani su u Švedskoj. Na aversu je opet portret Ruđera Boškovića, a na reversu ženski lik pod nazivom *Povijest Hrvata*, djelo kipara Ivana Meštrovića. Hrvatska narodna banka tiskala je 30. listopada 1993. nove novčanice, kune (stavljene su u optjecaj u svibnju 1994. i još uvijek vrijede kao platno sredstvo) u apoenima od 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 i 1000. Istovremeno su kovane i kovanice od 1, 2 i 5 kuna te stotinke od 1, 2, 5, 10, 20 i 50 lipa. Brojna su i komemorativna izdanja od nikla, srebra te čak i zlata u apoenima od 5, 25, 100, 150, 200, 500 i 1000 kuna posvećena kolekcionarima.

500 kuna – Zagrebačka biskupija, 1994.

Neovisna Slovenija izabrala je kao svoju valutu tolar, također sa stotinkama. Izdane su kovanice od 10, 20 i 50 stotinov te 1, 2, 5, 10 i 100 tolara. Za sakupljače izdane su komemorativne srebrne kovanice u apoenu od 2500 tolara i zlatne u apoenima od 5000 i 20.000 tolara. Zlatne kovanice imaju ograničenu nakladu koja se kreće od 300 do 4000 primjeraka i veoma su tražene jer svjedoče o razdoblju neovisnosti prije uvođenja zajedničke europske valute, eura.

REPUBLIKA SLOVENIJA

10 lipa s IVANOM CANKAROM, 1991.

Upotreba metalnih eura u Sloveniji, kovanih u apoenima od 1, 2, 5, 10, 20, 50 stotinki i 1, 2, 5 eura počela je 1. siječnja 2007. godine. Novčanice su tiskane u Središnjoj europskoj banci u Frankfurtu.

Od 1. siječnja 2002. u optjecaju je EURO u nadležnosti Europske centralne Banke. Uvođenjem EURA prestala je nad-

10 tolara – papirnata novčanica

ležnost banaka država koje su sada u Europskoj uniji. No, ipak, na svakoj novčanici ispred serijskog broja nalazi se slovo koje identificira tiskaru novca (slovo “S” je oznaka za Italiju).

EURO

1 euro, Italija, 2002.

1 euro, Slovenija, 2006.

Kronologija

prije 70.000–10.000 g.	U vrijeme zadnjega ledenog doba na području današnje Istre pojavljuje se prvi čovjek.
prije 28.000–10.000 g.	U morfološkom smislu Istra je dio prostranoga podalpskog kopna kojim prolazi glavna rijeka, takozvani *Paleopo*, te brojne pritoke. Klima je suha, oštra i prilično hladna. Krajolik je sličan stepi i tundri. Ovdje žive veliki dugodlaki sisavci (mamuti, bizoni, jeleni). Područjem se kreću skupine lovaca.
prije 27.000–20.000 g.	Pronalasci kremenog oruđa potvrđuju prisutnost čovjeka lovca u glavnim istarskim nalazištima (pećina Šandalja II).
približno prije 12.000 g.	Pronalasci u pećinama Šandalja II i Sv. Romuald mogu se datirati prije približno 12.000 godina. Pronađene su kosti ljudskih skeleta iz mlađeg paleolitika iz skupine *Homo sapiens fossilis*. Imale su kromanjonska obilježja paleosredozemnih hominida.
prije 12.000–10.000 g.	Započinje novo klimatsko razdoblje koje obilježava postupno zatopljenje i otapanje ledenjaka, što dovodi do podizanja razine mora i nastajanja današnjega sjevernog Jadrana, istarskog poluotoka i otoka koji se odvajaju od kopna. Mijenjaju se vegetacija i fauna. Nastaju bujne šume i livade koje nastanjuju stada divljih goveda, ovce i koze, a nestaju veliki sisavci.
prije 10.000 g.	Zbog klimatskih promjena djelomično se smanjuje nomadsko kretanje ljudskih skupina. Na brdskim predjelima Istre nalazišta svjedoče o prelasku na stalna naselja. Ljudi se sada, uz lov, bave sakupljanjem školjaka, ptičjih jaja i divljih plodova, a pojavljuje se i skromno stočarstvo.
prije 8.000 g.	Neolitik označava pravi sjedilački način života i prva stalna naselja. U Istri se pojavljuju keramički predmeti.
prije 6.800–6.400 g.	U južnoj Istri, u Vižuli pored Medulina, djeluje mala ljudska zajednica koja proizvodi predmete od ukrašene keramike, uglavnom posuđe.
prije 6.000 g.	Neolitski stanovnici bave se zemljoradnjom i stočarstvom. Uzgajaju se uglavnom ovce i koze zbog mesa. U primorskim naseljima sakupljanje hrane i morskih plodova od velike je važnosti.
prije 6.000–5.000 g.	U Istri se razvija danilska (prema bogatom nalazištu Danilo kod Šibenika) i hvarska kultura. Postoje doticaji sa stanovnicima sjeverne i srednje jadranske obale. Prva svjedočanstva o razvoju poljoprivrede.
prije 5.000–4.000 g.	Eneolitik ili bakreno doba. Stočarstvo polako zamjenjuje zemljoradnju. Materijalna se bogatstva brže akumuliraju. Stvaraju se povezane patrijarhalne, rodovske i plemenske zajednice. Nove se ljudske skupine stapaju sa starosjediocima. Veliki pokreti utjecali su na nastanak tipa naselja na uzvisinama, koje je bilo jednostavnije štititi. Mijenja se čovjekov stav prema prirodi uza svijest da se priroda može mijenjati. Počinje obrada metala.
prije 4.000–3.000 g.	Brončano doba. Razvija se gradinska civilizacija. Visinska utvrđena naselja obilježavaju koncentrični krugovi obrambenih zidina unutar kojih se nalaze ljudske nastambe.

prije 3.100–3.000 g. (XII.–XI. st. pr. Kr.)	Kriza u XII./XI. stoljeću pr. Kr. Velike seobe stanovnika iz podunavskog područja, koji su pripadali kulturi grobnih polja sa žarama, odražavaju se i na Istru. Njihov prodor dovodi do napuštanja mnogih gradina. U pojedinim slučajevima ljudi se vraćaju živjeti u pećine i na teško pristupačna mjesta. Autohtono stanovništvo iz brončanog doba koje je živjelo u gradinama zamjenjuju, a možda i asimiliraju novi stanovnici s novim običajima, pogotovo u načinu pokapanja mrtvih. Prevladava obred spaljivanja pokojnika, a koštani ostaci pokapaju se u nekropole koje se koriste do početka rimske dominacije.
1300.–750. pr. Kr.	Istra se nalazi unutar panonskog, jugoistočnoga alpskog prostora i sjevernog ruba Balkana na kojem se ustaljuju nosioci kulture obreda spaljivanja pokojnika (kultura grobnih polja sa žarama).
1100.–1000. pr. Kr.	Razvija se **civilizacija Histra**. Stanovništvo je tako nazvano u grčkim izvorima, ali je s obzirom na obred spaljivanja pokojnika vjerojatno srednjoeuropskog podrijetla. Nastanili su Istru oko 1100./1000. g. pr. Kr., stopivši se s tamošnjim stanovništvom od kojega su naučili živjeti u gradinskim naseljima.
580.–480. pr. Kr.	Histri se prvi put spominju u pisanim izvorima. Grčki geograf Hekatej iz Mileta u svojem *Putopisu* (*Periegesis*) piše da u Jonskom zaljevu žive Istri, Kaulici i Liburni.
300.–170. pr. Kr.	Područje Histra protezalo se do Timava na sjeverozapadu, uključivši Kras i Ćićariju, do Učke. U istočnoj Istri na rijeci Raši Histri su graničili s Liburnima. Liburni su živjeli na puno većem području, od rijeke Raše u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji, uključujući podvelebitsko primorje i sve kvarnerske otoke.
300.–200. pr. Kr.	Histri i Liburni nadziru sjevernojadranske vode te presreću i pljačkaju grčke i rimske brodove.
221. pr. Kr.	Rimljani pokreću prvi vojni pothvat protiv Histra pod zapovjedništvom konzula Publija Kornelija i Marka Minucija.
220.–180. pr. Kr.	Histri su živjeli u rodovskom uređenju u kojemu je odlučivao skup najuglednijih odličnika. Početkom II. st. pr. Kr. jedan je od odličnika stekao najviše utjecaja, što je bio početak stvaranja državnog uređenja s kraljem na čelu.
181. pr. Kr.	Osnovana je Akvileja kao rimska kolonija. Rastu napetosti između Rimljana i Histra.
178.–177. pr. Kr.	Rat između Rimljana i Histra. Sukob nije imao određeni povod, barem se nije sačuvao u izvorima. Tit Livije kaže da su rimski vojni zapovjednici u Akvileji – s konzulom Aulom Manlijem Vulzonom na čelu odlučili krenuti u pohod protiv Histra vjerojatno zato što su željeli preduhitriti mogući histarski napad na koloniju. Na čelu Histra bio Epulon, ali on sigurno nije bio kralj u kasnijem i suvremenom smislu. Histri su bili skup labavo povezanih zajednica, bez čvrste državne strukture. Zato su ih na kraju druge godine ratovanja Rimljani uspjeli svladati.
178.–177. pr. Kr.	**Početak rimske vlasti.**
177.–170. pr. Kr.	O prvom stoljeću nakon rimskog osvajanja Istre nema gotovo nikakvih povijesnih podataka. Vjeruje se da su Rimljani postavili vojne posade na najvažnijim točkama duž južne i zapadne obale Istre, odakle su nadzirali plovidbu na moru, tj. jamčili slobodan prolaz rimskim i drugim trgovačkim brodovima tim dijelom Jadrana.
171.–170. pr. Kr.	Ratni pohod konzula Gaja Kasija Longina prema Makedoniji uzrokuje razaranja u Istri.
129. pr. Kr.	Ratni pohod konzula Gaja Sempronija Tuditana protiv Histra i Japoda.
70.–50. pr. Kr.	Najstariji materijalni dokazi o prisutnosti rimske kulture u južnoj Istri potječu iz sredine I. stoljeća, neposredno prije osnivanja prvih kolonija.

(približno) 54. pr. Kr.	Osnivanje rimske kolonije Tergeste (Trst). Kolonija je samostalan grad, gotovo minijaturna država. Apsolutni vladar nad svojim teritorijem, ovisna je o vrhovnoj vlasti u obrani, ubiranju poreza i odnosu sa stranim narodima i kraljevima.
(približno) 46. pr. Kr.	Osnivanje rimske kolonije Pule.
(približno) 50.–45. pr. Kr.	Osnivanje *oppiduma Parentium* (Poreč). To je naselje rimskih građana s namjesnikom na čelu.
50. pr. Kr. – 10. p. Kr.	Razvoj urbanih središta na sjevernom i zapadnom priobalju Istre. Pokretanje razvijene poljoprivrede temeljene na uzgoju masline i vinove loze.
16. p. Kr.	U Istru upadaju plemena Noričana i Panonaca i pustoše je.
I. st. Kr.	U okviru Rimskog Carstva Istra je cijenjena zbog proizvodnje maslinovog ulja, značajnih količina i kvalitete.
12. p. Kr.	Rijeka Raša u Istri postaje istočna granica rimske Italije.
I.–II. st.	Bogatije rimske obitelji stječu zemljišne posjede u Istri.
II. st.	U Istri se šire istočni vjerski obredi.
II.–III. st.	Širenje kršćanstva u Istri, pogotovo u većim središtima.
III. st.	Pod pritiskom barbarskih plemena Istra postaje područje emigracije za Rimljane koji žive na granici. Podižu se zidine oko gradova i osnivaju nova utvrđena naselja. Između Kvarnerskog zaljeva i Ljubljanske kotline (*Emona*) Rimljani počinju oblikovati niz fizičkih prepreka s vojnim utvrdama i komunikacijama koje su tvorile obrambeni sustav prema sjevernoj Italiji iz smjera Panonije i Podunavlja. Tarsatica (današnja Rijeka) bila je krajnja južna točka toga sustava; tu je bilo i važno zapovjedništvo južnog sektora.
406.	Vizigoti prolaze kroz Istru.
452.	Huni obilaze Istru i razaraju Akvileju.
476.	Propast Zapadnoga Rimskog Carstva.
476.–538.	**Istra je pod vladavinom rimsko-barbarske kraljevine Zapadnih Gota (Ostrogota).** Glavni grad Ravenna, oduvijek je blizak Istri. Najveći sjaj država je doživjela za vladavine kralja Teodorika, od 471. do 526. godine. Istra je bliska rimsko-gotskom dvoru. Živi mirno i prepoznatljiva je po svojim proizvodima. Smanjuju se gradovi, ali su zato važne rustične vile u zapadnom primorju. U Poreču i Puli te na otočju Brijuni nalaze se najvažnija kršćanska svjedočanstva iz tog razdoblja.
V.–VI. st.	Zaštićena mjesta uz obalu, na otocima ili poluotočićima duž zapadne obale Istre služe za sklanjanje. Privremena naselja (*refugia*) s vremenom su se pretvorila u stalna; tako su duž obale nikli novi gradovi Rovinj, Vrsar, Novigrad, Umag, Sipar, Piran i Izola. U unutrašnjosti su skloništima postale nekadašnje gradine koje su u klasično doba bile napuštene. Tako su nastali gradovi-kašteli: Kubed, Sočerga, Pomjan, Šmarje, Koštabona, Korte, zatim Buje, Grožnjan, Oprtalj, Motovun, Vižinada, Baderna, Sv. Lovreč, Bale, Žminj, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz i Draguć.
V. st.	Potvrđuje se biskupsko sjedište u Poreču, a dokumentirano je postojanje biskupija u Puli i Novigradu. Izgradnja trobrodne predeufrazijeve bazilike u Poreču (sredina V. st.), izgradnja prvih biskupskih zgrada u Puli (IV.–V. st.) i Novigradu. Podižu se vjerska zdanja i u manjim mjestima koja nisu biskupska sjedišta kao što su Milje i Nezakcij gdje je sagrađena dvostruka bazilika (V. st.), te na Brijunima.
537.–538.	Kasiodorove (približno 490.–583.) bilješke o Istri.

535.–555.	Gotsko-bizantski rat.
538.–539.	Bizantsko osvajanje Istarske provincije (Venecija i Istra). Vojna uprava nad poluotokom.
538.	**Početak bizantske vlasti**.
552.	Uspostava stvarne bizantske vlasti nad cijelim poluotokom.
568.	Langobardi upadaju u Italiju. Pljačka Trsta, bijeg stanovništva iz grada i vjerojatno utemeljenje Justinopolisa, današnjeg Kopra, te Novigrada.
588.	Napad Langobarda na Istru.
kraj VI. st.	Istra postaje bizantska *tema*, vojno-granično područje na čijem je čelu bio *magister militum* koji je boravio u Puli, a postavljao ga je izravno egzarh iz Ravenne.
599.–611.	Brojni slavenski pohodi sa sjeveroistoka na Istru uz pljačke i ubijanje tamošnjeg stanovništva.
prva pol. VII. st.	Glavna središta istarske bizantske provincije razvrstana su u *civitates* (gradovi), utvrđena mjesta i biskupska sjedišta, a to su: Pula, Poreč, Justinopolis, Novigrad i Pićan te *castella* (kašteli), također utvrđena, ali manje važna u odnosu na prethodne: Staro Milje, Piran, Umag, Rovinj, Labin, Motovun, Buzet, Bale, Nezakcij i drugi.
546.–556.	Ravenski biskup je Maksimijan, rodom iz Veštra pored Rovinja. Tijekom desetogodišnjega biskupovanja dao je podignuti u Puli crkvu Sv. Andrije na istoimenom otoku na ulazu u luku, biskupski dom i trobrodnu baziliku Sv. Marija Formoza.
VI.–VIII. st.	Razvoj muških benediktinskih opatija: Sv. Marija Formoza, Sv. Mihovil i Sv. Andrija u Puli; Sv. Andrija na istoimenom otoku južno od Rovinja; Sv. Mihovil pored Bala; sv. Ivan Krstitelj u Dajli; Sv. Domenika u Barbanu; Sv. Marija na Velom Brijunu te ženskih opatija Sv. Teodore u Puli i Sv. Stjepana u Poreču.
554.–698.	Šizma triju poglavlja. Spor unutar crkve vezan uz tumačenje kristoloških doktrina, zahvaća istarske biskupije i patrijarhije u Akvileji i Gradu u više faza između VI. i VIII. stoljeća.
579.	Potvrda o postojanju biskupije u Cissi.
726.	Istarske crkve svrstavaju se uz rimsku u raspravama o ikonoklastiji.
751.	Istra potpada pod vlast Langobarda.
751.–774.	**Kratko razdoblje langobardske vlasti.**
774.	Kraj langobardske vladavine. Ponovna uspostava bizantske uprave. Poluotok je podijeljen na probizantsku i prokarolinšku frakciju. Istra potpada pod Franke 778.
778.	**Početak karolinške vlasti.**
803.–812.	Ugovorom iz Königshofena (803.) i Mirom u Aachenu (812.) Istra *de iure* pripada carstvu Karla Velikog. Venecija, njezino kopneno zaleđe i primorski gradovi Dalmacije ostaju pod Bizantom.
803.	Karolinško uređenje istarskih teritorija. Na čelu istarske provincije postavljen je vojni zapovjednik s titulom *dux,* koji zamjenjuje bizantskog *magistra织 militum*a. Istarska grofovija vjerojatno je u sastavu veće Furlanske krajine (marke) (*Marchia Austriae Italiae*). Ova posljednja, međutim, kratka je daha, tako da krajem dvadesetih godina IX. stoljeća Istra ponovno postaje samostalna provincija ili je najvjerojatnije podčinjena Furlanskoj marki.

804.	Rižanski placit (sabor). Trst i Istra šalju apel caru Karlu Velikom protiv vojvode Ivana, predstavnika franačkih ustanova, tražeći puno poštovanje njihovih municipalnih prava i običaja. Car ubrzo udovoljava njihovim zahtjevima i u jesen 804. šalje u Istru svoje izaslanike – svećenika Iconea te vojvode Airona i Kadolaja – sa zadatkom da sazovu provincijski sabor (tzv. *placitum*) da bi dobili sliku stanja u Istri.
VIII.–IX. st.	Širenje slavenskih zajednica u istarskim seoskim okruzima.
814.	Smrt Karla Velikog. Istarska grofovija ostaje u sastavu velike Furlanske marke.
828.	Raspuštena je Furlanska marka i zamijenjena drugom markom, također furlanskom, ali manjom. Istra joj je i dalje pripojena.
842.	Saraceni spaljuju Osor.
843.	Sporazum iz Verduna. Istarska grofovija ostaje u sastavu istočne Akvilejske marke, u Kraljevini Italiji (*Regnum Italicum*), kojom je do 875. vladala lotarinška linija. Poslije su, između IX. i X. stoljeća, na čelo Akvilejske marke došli vladari tzv. neovisnog razdoblja.
876.	Hrvatski brodovi kneza Domagoja napadaju i pljačkaju Rovinj, Novigrad, Sipar i Umag.
880.	Neretvanci devastiraju Umag, Novigrad, Rovinj i Milje.
IX.–X. st.	Benediktinci dolaze u posjed najvećeg dijela tada postojećih samostana te podižu nove. Među novima, najznačajniji su: Sv. Mihovil Pod Zemljom u Dilijanu na Poreštini, Sv. Petronila pored Dvigrada, Sv. Petar na Krasu na Bujštini, Sv. Apolinar/Sv. Nikola na Koparštini, Sv. Kocjan i Sv. Nikola/Sv. Anastazije u Poreču, Sv. Lovreč u istoimenome mjestu i Sv. Mihovil nad Limom.
924.	Kralj Hugo odvojio je Istru od Furlanije i podredio je izravno vojvodi Winteru. Nakon njegove smrti Istra je ponovno podčinjena Akvilejskoj marki.
932.	Ugovor između Venecije i Kopra.
933.	Mirovni sporazum u Rialtu između Venecije, Istarske markgrofovije koju je tada predstavljao markiz Winter, pulskog i novigradskog biskupa te drugih istarskih predstavnika i službenika.
950.	Na temelju svjedočanstva Konstantina Porfirogeneta, bizantskog povjesničara i kroničara, Hrvatska kneževina seže do rijeke Raše.
952.	Kralj Oton I. (kralj od 936., car Svetoga Rimskog Carstva 962.–973.) dao je u feud Istarsku grofoviju kao sastavni dio Furlanske marke (i Veronsku marku) vojvodi Henriku Bavarskom (vladavina bavarskih vojvoda). **Početak vladavine germanskih dinastija.**
976.	Istra je zajedno s Furlanijom (kao dijelom Kraljevine Italije) darovana Koruškim vojvodama.
977.	Novi sporazum Venecije i Kopra.
X. stoljeće	Cijeli poluotok potpada pod feudalnu, civilnu i crkvenu (biskupije) kontrolu germanskih dinastija. Gradovi su postupno podčinjeni biskupima.
983.–1028.	Pulski biskupi stječu Labinštinu i priobalje ispod Učke do Rijeke.
kraj X. st.	Iz Ravenne je u Istru stigao sv. Romuald (osnivač kamaldoleškog reda) koji je širio strožu primjenu pravila sv. Benedikta. Utemeljio je samostan Sv. Mihovila Arhanđela iznad Limskog kanala, a zatim se, posljednje dvije godine boravka u Istri, povukao u špilju koja se nalazi na samome kraju Limskog kanala, na sjevernim padinama brda Sv. Martin.

1000.	Jadranski pohod dužda Pietra Orseola II. Na putu prema Dalmaciji zaustavlja se u Poreču i Puli. Potvrda mletačke pomorske prevlasti.
poč. XI. st.	Zbog podjele germanskih vojvodstva, Istra i Kranjska postaju samostalne unutar Koruške kao markgrofovije, odnosno pogranična područja između talijanskih i germanskih teritorija. Markgrofovije potpadaju pod izravnu carsku vlast.
1030.	Izvori spominju postojanje "slavenskog puta" (*via Sclava*), koji je povezivao Poreč s unutarnjim dijelom poluotoka, zapravo s Pazinštinom, područjem koje je bilo u nadležnosti porečkoga biskupa.
XI. st.	Širenje glagoljice u istočnoj Istri.
1040.–1060.	Pretpostavlja se da se u tom razdoblju Istra iz grofovije razvila u pograničnu grofoviju, odnosno markgrofoviju – *Mark- Grafschaft*.
1062.	Prvi pisani izvori u kojima se Istra ne spominje kao podčinjena grofovija, već kao samostalna marka, *marchia Histria*, posebna teritorijalna jedinica u Carstvu. **Od 1060. Istra se tretira kao markgrofovija.**
1060.–1070.	Prvi markgrof (prvi kojega su tako nazivali) bio je Ulrich iz obitelji Weimar, gospodar marke Koruške i Istre (1040.–1070.).
1070.	Istarska markgrofovija prelazi u vlast obitelji Eppenstein.
1077.–1078.	Istra je godinu dana feud akvilejskog patrijarha. Bit će to presedan za buduće zahtjeve patrijarhata.
1070.–1112.	Vladavina obitelji Eppenstein.
1112.	Istarska markgrofovija postaje posjed obitelji Sponheim.
1124. – 1173.	Dugo razdoblje vladavine Engelberta III. Sponheima, jednog od najodsutnijih istarskih feudalaca. Zauzetost njemačkim političkim problemima sprječava ga u čvršćoj kontroli svojih posjeda.
1100.–1180.	Razvoj urbanih središta i komunalnog uređenja, zahvaljujući odsutnosti feudalaca koji su titulari posjeda.
od 1100. nadalje	U Istri se pojavljuju prvi slavenski nazivi koji zamjenjuju starije, latinskog ili germanskog podrijetla: *Mons Calvus* (Moncalvo) postaje Gologorica, *Nigrignanum* Cernograd, a *Mahrenfels* Lupoglav.
1145.	Sukob Pule i Kopra s Venecijom. Nakon desetljeća razvoja, zbog općega gospodarskog uzleta potaknutog prvim križarskim pohodom, dva najveća istarska grada dižu se protiv mletačkih pomorskih i trgovačkih povlastica. Venecija pobjeđuje u ratu i nameće Puli mirovni sporazum političko-vojne prirode, a Kopru sporazum političko-gospodarskog sadržaja.
do 1150.	U unutarnjoj Istri razvijaju se od 1040. do 1050. kašteli kao zemlje pod upravom pulskih i porečkih biskupa. To se razdoblje završava prelaskom tih posjeda u vlast Goričkih grofova, odnosno advokata (svjetovnih predstavnika) biskupskih interesa. Goričani dobivaju feudalna prava nad određenim teritorijima.
1150.	Predvođen Pulom, stvara se savez većih istarskih gradova koji se protive mletačkim pomorskim povlasticama. Venecija je tada zauzeta na Krfu, ali je njezin odgovor na prijetnje ubrzo stigao: Pula je stavljena pod opsadu, a nakon kapitulacije svi su građani morali prihvatiti novu *fidelitas* (zakletva o vjernosti) i dodatne porezne namete.

1150.–1200.	Na tragu zbivanja u središnjoj i sjevernoj Istri, razvijaju se “modernija” komunalna uređenja, kojima je upravljao gradski načelnik (*podestà*) zajedno sa sucima.
1173.	Istra prelazi u posjed obitelji Andechs, plemića iz Tirola.
1173.–1188.	Bertold III. Andechs istarski je markgrof. Sudjeluje u bitci kod Legnana (1176.) protiv lombardskih komuna, uz bok njemačkoga cara Fridrika Barbarosse, a 1183. je među potpisnicima Konstantskog mira. U tom se sporazumu spominje kao *Bertoldus marchio Istriae*.
1186.	Kopar je prvi grad u kojem se spominje organizacija vlasti prema komunalnome modelu.
1188.–1204.	Bertold IV. Andechs, vladar Istarske markgrofovije, sudionik je Trećega križarskog pohoda u Svetu zemlju.
1192.	U Piranu se spominju gradonačelnik (*podestà*) i dva konzula.
1194.	Pazin postaje najvažniji *castrum* u srcu poluotoka. Iz Pazina su Goričani u cijelom XIII. stoljeću pokušavali proširiti svoje posjede u Istri na štetu Akvilejske patrijarhije.
1199.	Potvrđeno je postojanje gradonačelnika u Puli.
do kraja XII. st.	Obitelj Goričkih grofova, advokati porečkih biskupa, bliski dinastiji Andechs, uspjela je pretvoriti unutarnju Istru u konglomeraciju feudalnih prava (dvorci, sela, područja na Krasu, područje od Učke do Pazinštine i Limske drage) u slobodan civilni posjed, neovisan o markgrofovoj vlasti jer je nastao od bivše biskupske i crkvene imovine koja nije bila podložna svjetovnoj vlasti.
do kraja XII. st.	Devinska gospoda proširila su svoje posjede duž kontinentalne granice istarskog poluotoka, od tršćanskog Krasa do Kastva i kvarnerske obale.
1208.	Istra postaje posjed bavarskog vojvode Ludviga.
1209.	Istra prelazi u posjed Akvilejskog patrijarhata. **Početak akvilejske vladavine.**
1209.–1218.	Patrijarh Volfger iz Ellebenskirchena istarski je markgrof. Približio se istarskim komunama prihvaćajući i potvrđujući stare zakone i komunalne slobode radi jačanja akvilejskog suvereniteta.
1218.–1251.	Bertold iz obitelji Andechs (vojvode od Meranije i istarski markgrofovi), postaje akvilejski patrijarh. Na lokalnoj ravni provodi političke metode cara Fridrika II. koji je težio ograničavanju komunalne samostalnosti.
1230.	Po uzoru na lombardski savez, istarski su gradovi pokušali osnovati “savez istarskih gradonačelnika” (*universitas Istriae potestas*), rijedak slučaj savezništva u povijesti Istre, kako bi srušili patrijarhov autoritet. Pokušaj su potaknuli vjerojatno Mlečani.
1233.	Zbog neposlušnosti prema patrijarhatu, Pulu opsjeda carska vojska.
1238.	Carska vojska napada Kopar, kao prije toga Pulu.
1242.	Pula odbija pomoći Veneciji, a Mlečani razaraju dio njezinih gradskih zidina.
1251.–1268.	Novi patrijarh Grgur iz Montelonga pokušao je obnoviti akvilejski politički ugled u regiji. Dao je ponovno sagraditi pulske zidine koje su porušili Mlečani te obnoviti gradsku kulu koja je bila pod njegovom nadležnosti.
1266.	Motovun, Poreč, Bale i Rovinj odbijaju akvilejsku vlast. Da bi ugušio pobunu, patrijarh mora zatražiti pomoć goričkoga grofa Alberta. Taj je slučaj konačno uveo Goričke grofove u istarske komunalne spletke.

1267.	Kopar (uz podršku Goričana) prijeti Poreču, a tamošnja vlast traži pomoć Venecije. Poreč izražava vjernost *Comune Veneciarum*, koja prihvaća odanost. To je odgovor Mlečana napredovanju Goričana. **Porečko izražavanje pokornosti obilježava početak mletačkoga političkog utjecaja u Istri i širenje suvereniteta Venecije** (koja je do tada vladala na Kreti i raznim posjedima u Dalmaciji). Kriza autoriteta patrijarha Grgura, kojega Goričani utamničuju. U Istri izbijaju sukobi između suprotstavljenih strana. U savezu s Piranom, Izolom i momjanskim vlastelinom Biaquinom, Koprani razaraju mjesto Kaštel, utvrdu koja je bila izraz suvereniteta patrijarhata, i napadaju Buzet. Osveta Buzećana i vlastelina iz Kostela naklonjenih patrijarhu, konkretizira se ubojstvom Biaquina. Grof Albert iz Gorice uništava Kostel.
1268.–1272./75.	Nakon smrti patrijarha Grgura, iduće četiri godine sjedište patrijarha bilo je slobodno. Tek 1274. Raimund della Torre stigao je u Furlaniju, a u Istru godinu dana poslije. Trenutačno bezvlašće ohrabruje iskaze vjernosti u korist Venecije.
1269.	Umag se pokorava Veneciji.
1271.	Novigrad i Sv. Lovreč pokoravaju se Veneciji.
1278.–1279.	Sukob između Koprana i Alberta Goričkog, s jedne strane, i mletačkih dijelova Istre, s druge. Prvi napadaju Motovun i Sv. Lovreč te porečku i umašku luku. Venecija stavlja pod opsadu Kopar i njegovu saveznicu Izolu. Godine 1279. Mlečani ponovno osvajaju Sv. Lovreč. Kopar mora prihvatiti venecijanski suverenitet; izgradnja utvrde *Castel Leone*.
1279.–1285.	Trst je stavljen pod mletački nadzor.
1283.	Piran i Rovinj izražavaju vjernost Veneciji.
1287.–1290.	Drugi sukob u regiji. Kopar se buni i stupa u savez s Trstom, uz bok patrijarhata. Sukobu se priključuju gorički i koruški plemići koji šalju svoje jedinice u obranu Trsta; Venecija je primorana na povlačenje. Rat traje do 1290., s okršajima u lagunama i završnom opsadom Kopra i Trsta, kada dolazi do primirja.
1291.	Mirovni ugovor u Trevisu. Veneciji su vraćeni svi njezini posjedi, dok su Trstu potvrđene sve obveze u odnosu na Veneciju (plaćanje dažbina i ratna odšteta). Patrijarhu su vraćeni Milje, Kaštel, Buje i Dvigrad, mjesta koja su za trajanja sukoba bila pod vlašću Venecije.
1294.	Patrijarh Rajmund della Torre dodjeljuje u feud obitelji Sergi iz Pule dvorac i kulu koja dominira gradom.
1299.	Umire patrijarh Rajmund della Torre.
kraj XIII. st.	Prvi put se spominje Rijeka: *Terra Fluminis Sancti Viti*. Rijeka se počinje širiti pod vlašću Devinske gospode u drugoj polovici XIII. stoljeća kao pomorsko mjesto koje se razvilo na ruševinama antičke *Tarsatice*. Postaje točkom susreta raznih trgovačkih putova koji su tradicionalno vodili prema Kvarneru.
od 1300. nadalje	Afirmacija gotičkog arhitektonskog stila na poluotoku.
poč. XIV. st.	Društvena afirmacija franjevačkog reda u glavnim istarskim središtima: Kopar, Piran, Pula.
1307.	Ugovorom između Venecije i patrijarhata, Kopar, Piran, Novigrad, Poreč, Rovinj, Motovun i Sv. Lovreč konačno su odvojeni od “marke” (*marchionatus*).

1310.	Vrhunac uspona obitelji Sergi-Castropola. Pietro je u gradskom vijeću izabran za gradonačelnika Pule, a preuzima i naslov glavnog kapetana spojivši u istoj osobi vladarsku moć (nad dvorcem i nekim područjima gradskog okruga te nad posjedima koje mu je povjerio patrijarh) i upravnu moć koju mu je dodijelila komuna (upravljanje gradom i gradskim okrugom). Ni u jednome drugom istarskome mjestu civilna osoba nije stekla takve ovlasti nad gradom i njegovim teritorijem pa se može govoriti o modelu vlasti koji je bio blizak gospodskom posjedu grada *(signoria)*.
1310.–1319.	*Kvazisignoria* obitelji Sergi-Castropola u Puli.
1319.– 1331.	Kriza vlasti obitelji Sergi-Castropola u Puli.
1331.	U Puli, nakon neuspješnog osvajanja Barbana, suprotstavljena gradska stranka protjeruje iz grada obitelj Castropola. Komunom privremeno upravljaju dva narodna kapetana, ali pokoravanje Veneciji ubrzo postaje jedino rješenje. Nametnut je mletački gradonačelnik koji dobiva naslov "pulskoga grofa" da bi se istaknula važnost grada.
1342.	Teritorij u posjedu goričke obitelji podijeljen je između braće Alberta IV., Meinharda VII. i Henricha III. Albertu IV. pripalo je istarsko područje
1348.	Epidemija kuge u regiji, pogotovo u zapadnom dijelu.
1348.	Nakon epidemije kuge, Goričani proširuju svoj utjecaj na Kopar u kojem je među gradskim plemstvom potajno djelovala stranka koja se opirala Mlečanima. U Kopar je stigla vojska plaćenika iz Koruške, no nije se dugo čekalo na odgovor Venecije koja je ubrzo opkolila grad. Za tu je prigodu dopremila ratne strojeve, ali više radi zastrašivanja nego radi razaranja. Pred takvom prijetnjom (nije bilo uništavanja) i zbog izostanka pojačanja, Koprani su se predali. Vođama pobune sudilo se u Veneciji. Osuđeni su na blagu zatvorsku kaznu (osam godina) ili izgon.
1354.	Istarski grof Albert IV. Gorički sklopio je 1354. ugovor s Habsburgovcima na temelju kojega im je ustupio, uz pokriće svih svojih dugovanja, pravo na svoje posjede. Nije imao nasljednika. Taj je ugovor obnovljen 1364.
1354.	Đenovski brodovi napadaju Korčulu i Hvar, a potom i Poreč. Zapaljene su upravne zgrade (izgorjeli su svi dokumenti) i odnesene relikvije tamošnjih sveca zaštitnika Maura i Eleuterija (Genova ih je vratila 1936.).
1358.	Venecija dodaje svojim posjedima kaštel u Grožnjanu koji je do tada bio vlasništvo gospode Raifenberg.
1366.	Hugo Devinski postaje vazal austrijskih vojvoda Alberta III. i Ludwiga III. Habsburga. Devinski posjedi obuhvaćali su područje od Devina, cijeli Kras (područja formalno pod vlašću akvilejskog patrijarha) do Kastva i Rijeke (područja formalno pod vlašću Pulske biskupije).
1374.	Umire Albert IV. Gorički. Ugovor koji je sklopio 1354. i obnovio 1364. s Habsburgovcima, postaje punovažan. **Habsburgovci postaju gospodari Pazinske grofovije i drugih posjeda u unutrašnjosti Istre.**
1379.	Novi sukob između Venecije i Genove. Đenovska flota napada otočje Brijuni.
1379.	Prvi svibnja 1379. đenovska je vojska, koju je vodio Luciano Doria, porazila pored Pule (Veruda) venecijansku na čijem je čelu bio Vettor Pisani.

1380.	Između 1379. i 1380. Pietro Doria zauzeo je Chioggiju, a Veneciju su istovremeno sa zapada napali Carraresi (Padova) i akvilejski patrijarh s istoka. Budući da druga đenovska flota pod zapovjedništvom Mattea Barufa, koja je u lipnju 1380. došla u pomoć Pietru Doriji, nije mogla izravno napasti Veneciju, preusmjerila se na istarske gradove. Prvi srpnja napadnut je i opljačkan Kopar, a Piran i Poreč uspjeli su se oduprijeti napadu. Dana 19. srpnja došla je na red Pula koja je osvojena i zapaljena. Nakon toga je uslijedilo ponovno mletačko osvajanje Kopra (nova opsada) koji je privremeno bio u rukama patrijarha, Trsta i povratak Venecije u gotovo nenaseljenu Pulu. Kopar je 1380. i 1381. pretrpio dva nova napada Genove, dok su se u međuvremenu u unutrašnjosti poluotoka nastavljali sukobi između mletačkih i patrijarhovih podanika.
1381.	U kolovozu prestaje rat između Genove i Venecije.
1382.	Nakon unutarnjih borbi u kojima je prevlast odnijela prohabsburška stranka, **Trst je odustao od samostalnosti i priznao suverenitet Leopolda III. Habsburga**. Odanost Habsburgovcima bila je uvjetovana, odnosno postala je predmetom sporazuma, tako da je u konačnici Trst dobio veću samostalnost od istarskih gradova pod Venecijom.
1350.–1400.	U drugoj polovici XIV. stoljeća postupno se pogoršavaju uvjeti života u zapadnome priobalnom dijelu poluotoka. Gotovo sva urbana središta bilježe demografski pad. Epidemija kuge i mletačko-đenovski rat teško pogađaju vitalnost najvećeg istarskoga grada Pule. Razdoblje od 1348. do 1380. razdjelnica je, početak stagnacije i lagana propadanja gospodarstva istarskih gradova.
1394.	Venecija od unuke goričkoga grofa Meinharda VII. kupuje dvorac u Rašporu, važnom strateškome mjestu u istarskom Krasu.
1399.	Nakon odumiranja Devinaca, njihovi feudalni posjedi prelaze u ruke obitelji Walsee koja je od pulskih biskupa zatražila formalno davanje lena i dobila odobrenje 1400. godine.
1411.–1412.	Izbijanje sukoba između Venecije i cara Sigmunda Luksemburškog. Istra je pretrpjela upade mađarsko-hrvatskih trupa koje su 1411. zauzele Buje i Oprtalj; 1412. Venecija je napala Buje, Oprtalj, Roč i Hum.
1413.	Vojska cara Sigmunda bezuspješno je s kopna opsjedala Kopar, Izolu i Poreč. Nakon toga vojska je krenula prema Puljštini, uništila Vodnjan i Bale, ali ne i Pulu. Kako carska vojska nije uspjevala napredovati ni na mletačkom kopnu, a kamoli na moru, sklopljeno je petogodišnje primirje.
1418.–1421.	Nakon isteka primirja, sam je patrijarh Ludwig iz Tecka zatražio Sigmundovu pomoć da bi pokrenuo rat protiv Venecije. Mletačka je vojska 1420. osvojila Furlaniju (Udine i Cividale) i samu Akvileju: nakon gotovo četiri stoljeća, bio je to kraj svjetovne moći patrijarha i kraj patrijarške države. Istarski gradovi Labin i Milje, posljednji patrijarhini posjedi, izrazili su vjernost Veneciji u lipnju i srpnju 1420., dok su borbe za prevlast u Buzetu trajale do ljeta 1421. godine. **Istra je podijeljena između dviju suverenosti: Venecije i Habsburgovaca. Taj dualizam potrajat će do 1797.**
1420.–1460.	Razdoblje političkog mira u regiji. Relativni gospodarski i demografski oporavak zapadne Istre. Velik gospodarski i društveni razvoj gradova soli, pogotovo Kopra koji postaje najvažnije središte sjeveroistočnog Jadrana.
XV. st.	Smanjenje ruralnih naselja; postupno nestajanje manjih naselja u korist većih sela.

1462.–1464.	Napetost u Trstu između Mlečana i Habsburgovaca dostigla vrhunac 1462. nakon još jednog pokušaja tršćanske vojske da zaustavi trgovinu između Kranjske i Kopra. Venecija je reagirala 1463. poslavši vojsku na prijelazima prema Kranjskoj, a potom zauzevši utvrde u okolini Trsta koji je pod opsadom. Kranjci nisu pružili stvarnu pomoć (usprkos carevoj naredbi) Trstu. Grad se morao predati, a Mlečani su zauzeli gradske utvrde Sv. Sočerb, Moccò i Castelnuovo.
1464.	Podjela imovine između dvojice braće Walsee tako da je zapadni dio posjeda, devinski, pripao Rambertu, a istočni, kastavski, Wolfgangu V.
1466.	Nakon smrti Wolfganga V. Kastavska je gospoštija, zajedno s Rijekom, oporučno prešla u ruke Habsburgovaca.
1478.	Osnivanje akademije *della Calza* u Kopru i procvat kulture u gradu.
1483.	Nakon smrti Ramberta Walseea, Devinska gospoštija dolazi u posjed Habsburgovaca.
1500.	U Gorici izumire tamošnja grana Goričkih grofova, a gradić postaje vlasništvo Habsburgovaca.
1508.–1516.	U ožujku 1508. izbio je rat između cara Maksimilijana i Mletačke Republike. Napad su pokrenule carske snage upadom u Furlaniju. Venecija je odgovorila munjevitim ratom: njezine su čete uspješno prodrle do Krasa i unutarnjeg dijela Istre. Do konca svibnja osvojeni su Devin, Gorica, Postojna, Trst, Pazin i Rijeka; u lipnju je potpisano trogodišnje primirje. Maksimilijan je odustao od svih svojih jadranskih posjeda. U prosincu 1508. utemeljen je protuvenecijanski savez na čijem je čelu bio papa Julije II. Članovi Cambraiske lige su, osim Papinske Države, bili Habsburgovci, Kraljevina Ugarska (i Hrvatska), Kraljevina Francuska, krune Španjolske i Napulja, markiz iz Mantove i vojvoda iz Ferrare. Napadnuta premoćnim silama, Venecija je pretrpjela težak poraz kod Agnadella 1509. godine. U trenutku kada je trebalo zadati posljednji udarac, protivnici su posustali. Papa je prvi razbio savez, zabrinut zbog prevelikog jačanja Francuza u Italiji. Zasebnim su sporazumima sve sukobljene strane sklopile mir u Veneciji, osim cara Maksimilijana koji nije želio napustiti mletačko kopno. Nakon što je ponovno prikupila snage, Republika je potukla carsku vojsku. U tom ratu Istra je platila veliku cijenu. Najprije je Venecija zauzela habsburšku Istru i Kvarner (svibanj 1508.), nakon čega je uslijedilo brzo povlačenje iz osvojenih područja. Grof Frankapan (hrvatsko-mađarski podanik) opljačkao je 1509. istarska sela. Godine 1510., dok se rat smirivao na mletačkom kopnu, u Istri se nastavljao. Zaseban rat unutar rata vodili su Trst i Milje napadajući se i opsjedajući s mora i kopna. Rašporski kaštel bio je poprište teških sukoba dok na kraju od stare venecijanske utvrde nisu ostale samo ruševine. Godine 1511., u trenutku primirja, dogodio se jedan od rijetkih upada Turaka u Istru. Osmanlije su tada stigli do samog Pazina koji se obranio od napada; Turci su zatim potučeni u klancu pored Berama. Od 1513. do 1516. trajala je druga faza rata. Venecijansko-habsburški sukob u Istri i Furlaniji zapravo nikad nije ni prestao. Tek primirjem u prosincu 1516. okončan je rat u kojem su unutarnji i sjeverni dio poluotoka najviše razoreni.
1516.–1518.	U Kopru djeluje slikar Vittore Carpaccio.
1520.–1525.	Osnivanje prvih imigrantskih sela (Rovinjsko Selo, Krnica) na mletačkom dijelu poluotoka, u blizini granice. Doseljenici stižu iz dalmatinskih sela, a općenito ih se određuje kao Vlahe.
1521.–1535.	Nakon mnogih međusobnih dogovora, Mletačka Republika i Habsburgovci potpisuju mirovni sporazum i određuju novu granicu razdvajanja.

1522.	Istarske habsburške zemlje potpadaju pod nadležnost dvorske komore u Grazu, a djelovanje pazinskih kapetana provjeravao je ured zamjenika namjesnika u Ljubljani, u kojem su se rješavali drugostupanjski sudski predmeti.
1527.–1530.	Epidemija kuge zahvaća primorsko područje poluotoka. U Puli i Poreču drastično opada broj stanovnika.
1520.–1550.	Prva faza kolonizacije sela u mletačkoj Istri i u Pazinskoj grofoviji.
1533.–1558.	U Kopru žive i djeluju Petar Pavao Vergerije i Girolamo Muzio.
1533.–1558.	Nakon prvog razdoblja, od 1444. do 1532., u kojem su Pazinskom grofovijom vladali kapetani koje su određivali i upućivali Habsburgovci, 1533. vlast je nad tim područjem, uključivši i plemićki naslov, dana obitelji Mosconi, trgovcima iz Ptuja, ali podrijetlom iz Bergama, koji su za to platili 26.000 rajnskih forinti. Mosconi vladaju grofovijom od 1533. do 1558. godine.
1552.–1557.	Nova epidemija kuge širi se priobaljem; 1554. zahvaća Kopar, 1557. Piran.
1554.	U mletačkoj Istri živi 53.000 stanovnika. Na cijelom poluotoku ih je približno 65.000.
1550.–1580.	Javno iskazivanje inovjerstva i luteranstva u mnogim istarskim mjestima (npr. u Vodnjanu). Pokretanje inkvizicijskih suđenja i osude protiv "heretika".
1558.–1570.	Pazinska grofovija prelazi u posjed Adama Schwetkowitza.
1560.–1570.	Mletački vladari (odnosno upravitelji neobrađene zemlje) pokreću organiziranu kolonizaciju istarskih sela: povlasticama i privremenom pomoći privlače se doseljenici različitog podrijetla.
1560.–1580.	Povrat gospodarskih djelatnosti. Snažan razvoj stočarstva duž zapadnog pojasa poluotoka.
1579.	Imenovanje providura u Istri zaduženog za dodjelu neobrađenih površina doseljenicima.
1579.–1580.	Apostolski posjet (u duhu Tridentske reforme) kardinala Agostina Valiera.
1580.	Zahvaljujući imigraciji, bilježi se demografski rast. Na poluotoku živi 80–85.000 stanovnika.
1580.–1618.	Mletačko-habsburške napetosti zbog uskočkog pitanja.
1584.	U Kopru je utemeljen drugostupanjski sud (žalbeni) pod upravom lokalnoga gradonačelnika i kapetana. Koparski je gradonačelnik stoga nazvan koparskim sucem, s ovlastima praćenja i nadzora sudskog djelovanja u provinciji. Bio je to prvi korak decentralizacije moći iz Venecije prema istarskoj periferiji.
1590.	Rašporski (buzetski) kapetan postaje odgovoran za naseljavanje napuštenih područja, za teritorijalnu vojsku i za upravljanje industrijom soli u Piranu. To je druga funkcija po važnosti u mletačkoj provinciji.
1594.–1598.	Velika nestašica hrane u cijeloj Europi.
1597.	Uskočki napad na Pulu i Poreč.
1599.	Uskočke pljačke u Labinu i Plominu; uskoci zauzimaju ovo posljednje mjesto.
1607.	Novi uskočki pohod na Pulu.
1610.	Zbog uskočkih napada vraća se stagnacija. Stanovništvo poluotoka ponovno se smanjuje na 65.000 ljudi.

1615.–1617.	Mletačko-habsburški sukob nazvan Gradiški rat (po gradiću koji se nalazio na granici mletačko-carskih posjeda) ili Uskočki rat (jer se njime htio riješiti problem uskočkih napada) trajao je približno dvije godine (na nekim područjima gotovo tri), od 1615. do 1617. Najteže je pogođena unutrašnjost Istre, odnosno područja Pazinske grofovije (kao uostalom i istočna Furlanija) koja su bila izložena stalnim mletačkim i nadvojvodskim pljačkama. Posebno teške posljedice izazvalo je austrijsko zauzimanje Labina i Plomina i napadi grofa Frankapana na Bale i Vodnjan. Nakon početne inicijative nadvojvodskih snaga, Mlečani su uzvratili i zauzeli Tinjan i Žminj (opljačkan i spaljen). Plaćenici iz Holandskih ujedinjenih provincija koje Venecija koristi u ratu, primoravaju Habsburgovce na povlačenje iz Istre. Mirovni sporazum iz Madrida označava kraj rata u studenom 1617., iako se stanje na bojištu još ne smiruje (u Istri su sukobi nastavljeni u prvim mjesecima 1618.). Nijedna od sukobljenih strana nije ostvarila teritorijalni dobitak; zapravo stanje ostaje nepromijenjeno, ali više nije trebalo strahovati od uskočkih upada.
1630.–1631.	Epidemija crne kuge. U Istri bolest dramatično pogađa Kopar. Epidemija se širi iz Venecije i zahvaća zapadno primorje (Brtonigla).
1630.	Demografski povijesni minimum na poluotoku u razdoblju od XIII. do XX. stoljeća. U mletačkoj Istri živi vjerojatno 30–32.000 stanovnika; u cijeloj regiji 40–42.000.
1630.–1670.	Druga faza organizirane kolonizacije. Doseljenici su najvećim dijelom Vlasi iz Dalmacije i iz područja pod Turcima te iz mletačke Boke kotorske.
1634.–1636.	Dodjela dodatnih ovlasti koparskom sucu i kapetanu: obvezan posjet provinciji i kontrola djelovanja drugih gradonačelnika; provjera javnih prihoda komuna i poslovanja skladišta za žito te civilnih bratovština; kontrola prometa soli.
1644.–1660.	Za 360.000 forinti Flangini su 1644. dobili Pazinsku grofoviju u vječiti zalog. Nad posjedom je zadržan habsburški suverenitet. Porezni prohtjevi Flanginija i Kranjskog sabora (nameti na miliciju, odnosno na promet soli i vina kao robe najšire potrošnje) doveli su 1653. do ustanka seljaka Pazinštine, čije se stanje pogoršalo nakon opće nestašice hrane 1648.–1649. godine. Zbog ustanka je bilo žrtava među podanicima. Godine 1660. posjed je ustupljen Giovanniju Ferdinandu Porziji, austrijskome podaniku furlanskog podrijetla, veoma bliskom caru.
1645.	Počinje Kandijski rat između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva.
1645.–1670.	Nestašica hrane europskih razmjera.
1645.–1670.	Posljednja faza organizirane kolonizacije, dok se istovremeno vodi rat u Dalmaciji. U Istru stižu skupine pravoslavaca i nemali broj muslimana koji su preobraćeni na katoličanstvo.
1650.–1665.	Preokret negativnih trendova: stanovništvo raste, a na uštrb stočarstva počinju se razvijati poljoprivredne kulture – masline i vinova loza. Oko 1665. na poluotoku živi približno 70.000 stanovnika.
1669.–1675.	Nakon rata s Osmanlijama, u Istru se doseljavaju određene skupine pravoslavnih vjernika; najbrojniji su Mlečani s Krete koji dolaze u Poreč te “hajduci” iz Boke kotorske koji naseljavaju Pulu.
1685.–1699.	Morejski mletačko-turski rat. Sukob zahvaća Dalmaciju. Istarski su gradići u stanju pripravnosti. Čete istarske vojske upućivane su u Zadar.

1687.	Novigrad, koji tada ima stotinjak stanovnika, napadaju osmanski brodovi iz Ulcinja. Dvadesetak osoba, uključujući mletačkoga gradonačelnika, njegovu pratnju i njegovu obitelj, zarobljeno je i odvedeno.
1693.–1699.	Smrzavanje poljoprivrednih kultura i nestašice hrane.
druga pol. XVII. st.	Mletačku Istru zahvaća val razbojstava. Taj je fenomen posljedica kolonizacije.
1699.	Otvaranje civilnog kolegija-gimnazije u Kopru za školovanje koparskih i istarskih elita. Kolegij su vodili pripadnici vjerskog reda pijarista (skolopa) do 1806. godine. U njemu se obrazovala cijela istarska "inteligencija", a svojim je radom pridonio kulturnom preporodu grada i cijelog poluotoka.
1700.–1715.	Španjolski rat za nasljedstvo. Duž istarskih obala pojavljuju se francuski brodovi, a zatim engleski i holandski.
1709.	Iznimno hladna zima; smrzavanje maslina.
1710.	Utemeljenje biskupskog sjemeništa u Kopru koji djeluje do 1818. godine. U njemu se u XVIII. stoljeću školuje istarska crkvena elita. U Kopru od tog trenutka djeluju dvije ustanove visokog obrazovanja.
1710.–1716.	Nedostatak žitarica i pomor goveda.
1715.–1718.	Posljednji mletačko-osmanski rat. Opasnost od upada ulcinjskih gusara.
1718.–1797.	Politička stabilnost na istočnom Jadranu.
1719.	Trst i Rijeka (diplomom cara Karla VI.) dobivaju status slobodnih luka.
1730.–1780.	Nezapamćeni demografski i gospodarski rast poluotoka. Broj stanovnika Istre od približno 95.000 iz 1720. povećava se na 120–122.000 u 1780. godini. Vrtoglavo raste proizvodnja maslinovog ulja, vina i žitarica, razvija se ribarstvo i industrija konzervirane, slane, ribe. Sve gospodarske grane napreduju; građevinsko širenje zahvaća također manja mjesta i sela. Uzlet gradova i najdinamičnije središte u provinciji (više od 10.000 stanovnika oko 1780.). I habsburška Istra bilježi porast stanovništva i razvoj poljoprivrede. Snažna krijumčarska djelatnost na cijelom Jadranu.
1748.	Marija Terezija ustanovila je trgovačku provinciju Austrijsko primorje u čiji su sastav ušli Trst i habsburška područja u Istri. To je prvi pokušaj ujedinjavanja habsburških posjeda na Jadranu.
1751.	Ukidanje Akvilejskog patrijarhata (sa sjedištem u Udinama) kojem su bile podčinjene istarske biskupije. Stvaraju se Udinska nadbiskupija koja okuplja biskupije iz mletačke Istre (Kopar, Novigrad, Poreč i Pula), i Gorička nadbiskupija kojoj su podređene "austrijske" biskupije Trsta i Pićna.
druga pol. XVIII. st.	U Kopru djeluju dvije kulturne akademije. Živa kulturna aktivnost u dvama sjemeništima, u kazalištu, plemićkim skupinama; prisutnost znamenitih propovjednika i intelektualaca kao što je bio Gian Rinaldo Carli. Knjige se tiskaju u Veneciji i Trstu.
1766.	Utemeljeno je Austrijsko primorje koje se proteže od Akvileje do Senja i uključuje Trst, habsburšku Istru i Rijeku. Takvo stanje traje jedno desetljeće.
1776.	Trst se smatra zasebnom provincijom-državom u odnosu na Austrijsko primorje. Rijeka postaje hrvatska luka u okviru Ugarsko-Hrvatske Kraljevine.

1779.	Rijeka se smatra pripojenim dijelom (samostalnim subjektom sa svojom autonomijom) ugarske krune i izlazom Ugarske na more. U drugoj polovici XVIII. stoljeća grad se počeo širiti izvan gradskih zidina, najprije na poplavno područje kod ušća Rječine, a zatim na umjetan nasip na morskoj obali.
1782.–1790.	Veoma hladne zime i drastičan pad proizvodnje ulja. Zbog velike potražnje vina u Trstu, poljoprivreda se usmjerava na vinogradarstvo.
1784.	Određivanje granica istarskih biskupija na temelju političke podjele teritorija između Mlečana i Habsburgovaca. Tršćanska i Pićanska biskupija postaju nadležne za cijelu habsburšku Istru, uključivši i Rijeku koja je odvojena od Pulske, mletačke, biskupije.
1787.–1791.	Rijeka je 1787. dodijeljena Senjskoj biskupiji. Godine 1788. ukinute su Tršćanska, Pićanska i Goričká biskupija, a Tršćanska biskupija ponovno je uvedena 1791. i povjerena joj je nadležnost nad habsburškom Istrom.
1797., 12. svibnja	Ukinuta je aristokratska Mletačka Republika. Demokratski municipaliteti po uzoru na modele iz Francuske revolucije na području laguna traju do listopada. U Istri novo demokratsko uređenje traje svega nekoliko dana u Kopru, Piranu, Rovinju, Poreču i Motovunu. Austrijska je vojska 11. lipnja zauzela mletačke posjede u Istri. U početku se mijenja samo stijeg novoga guvernera, a upravne institucije ostaju nepromijenjene, međutim taj događaj označava kraj jedne epohe. **Počinje austrijsko razdoblje koje traje od lipnja 1797. do listopada 1918., s kratkim međurazdobljem napoleonske vladavine od 1806. do 1813. godine.**
1797., 17. listopada	Mirovnim ugovorom u Campoformiju, koji potpisuju Napoleon i Habsburgovci, prestaje postojati Mletačka Republika. Istra je tada već austrijska, iako je i dalje podijeljena na mletački i stari habsburški dio.
1800.	Barun Filip Roth ustanovljuje u mletačkoj Istri, sedam okruga (Kopar, Buzet, Piran, Poreč, Rovinj, Labin i Pula) koji su podčinjeni provincijskoj vladi na čijem je čelu opunomoćeni komesar. U svakom okrugu djeluje prvostupanjski sud (za građanske parnice manja kaznena djela) čije su pravno uporište norme komunalnih, višestoljetnih statuta.
1804.	Provincije Trst i mletačka Istra spojene su u jednu provincijsku kapetaniju sa sjedištem u Trstu. Od vremena Akvilejskog patrijarhata dva su dijela prvi put ujedinjena u jedinstveno upravno područje.
1805., 26. prosinca	Nakon bitke kod Austerlitza i Požunskog (danas Bratislava) mira 26. prosinca 1805., mletačka Istra više nije austrijski posjed (kao ni ostala područja koja su prije bila mletačka: Venecija, venecijansko kopno i Dalmacija) i prelazi u siječnju 1806. pod suverenitet Napoleona, francuskog cara.
1806.–1807.	Dvogodišnje razdoblje vrijeme je radikalnih promjena. Vrlo brzo nestali su stoljetni običaji i ustanove. Sve što je podsjećalo na feudalizam, ukinuto je: feudalne jurisdikcije, prihodi i povlastice. Gradonačelnici su upravljali općinama. Osnovano je Opće vijeće istarskog departmana koje je imalo trideset članova. Bila je to prva ustanova skupštinskog tipa na provincijskoj razini (neka vrsta regionalnog parlamenta). Na pravnom je planu uveden Napoleonov zakon, a istovremeno su ukinuti do tada važeći komunalni statuti. Na vojnom je planu ustanovljena Nacionalna garda te vojna formacija Istarski kraljevski bataljun, neka vrsta odabrane jedinice. Ukinute su sve građanske bratovštine, do tada veoma razvijene u regiji, te vjerske zajednice, zaplijenjena je imovina svih crkvenih redova (franjevci, dominikanci i drugi). Nestale su dažbine srednjovjekovnog podrijetla, a uvedeni su porezi usklađeni s važećim sustavom Kraljevine Italije.
1809., travanj	Slom napoleonske vlade. U Istru se vratila austrijska vojska koja je ubrzo zauzela sve veće gradove. Ustanak seljaka u središnjoj Istri.

1809., listopad	Francuzi se vraćaju u Istru već u rujnu 1809. godine. U listopadu istarski je departman Bečkim mirom pripojen novoosnovanim *Ilirskim provincijama*. Ilirske provincije bile su odvojen dio Francuske (francuske provincije u pravom smislu riječi), neka vrsta brane između Austrijskoga Carstva, Osmanlijskog Carstva i Italije.
1812.–1813.	Veoma jake zime, kriza u opskrbi žitaricama.
1813.	U proljeće 1813. austrijski je general Nugent napredovao prema Istri, ali je vojna kampanja samo u rujnu iste godine ostvarila uspjeh zahvaljujući kapetanu Lazariću koji je organizirao oružani ustanak u Pazinštini i porazio Francuze pored Berama. Kopar je 12. rujna 1813. ponovno postao grad-podanik austrijskoga cara.
1814.	Austrijskom su Carstvu službeno vraćena područja koja je izgubilo 1805. i 1809. godine. **I u Istri počinje doba restauracije.**
1816.	Osnovana je habsburška Kraljevina Ilirija koja se protezala od Koruške do Jadrana.
1816.–1817.	Velika nestašica hrane u cijeloj Europi; epidemija tifusa; visok postotak mortaliteta u cijeloj Istri.
1814.–1822.	Bivša mletačka Istra (bez Labinštine) od 1814. do 1822. zasebna je upravna cjelina, nazvana *Okrug*, jednako kao i bivša habsburška Istra koja se proširila na otoke Krk, Cres i Lošinj, a spadala je u *Riječki okrug* u čiji su sastav ušla i neka hrvatska područja.
1820.	Na Istarskom poluotoku živi 122–125.000 stanovnika.
1822.	Od istarskih dijelova Riječkog okruga, zajedno s Podgradom i otocima Krkom, Cresom i Lošinjom, utemeljen je nov provizorni okrug sa sjedištem u Pazinu (1822.–1825.).
1825., travanj	Utemeljen je Istarski okrug sa sjedištem u Pazinu, u čijem je sastavu bilo devetnaest kotara. Gorica s Istrom i Trstom tvore Primorje Kraljevine Ilirije. **Istarski je poluotok postao jedinstveno upravno tijelo (prošireno na kvarnerske otoke i Kras) nakon višestoljetne istovremene prisutnosti različitih političkih modela na svome tlu.**
1825.–1848.	Jačanje nadležnosti komunalnog sustava. Crkvenjacima su dodijeljeni poslovi iz civilnog djelokruga. Razvija se nova regionalna elita. Spor gospodarski rast. Istra se smatra siromašnom provincijom. Uvodi se uzgoj krumpira koji u prehrani nadomješta stalni nedostatak žitarica. Smanjuje se glad. Razvoj vinogradarstva na uštrb maslinarstva. Glavna tržišta Istre su Trst, Venecija i Rijeka. Rovinj je i dalje grad s najviše stanovnika, a Kopar ostaje najuglednije središte.
1829.	Pietro Stancovich objavljuje *Biografije uglednih Istrana*.
1840.	Na poluotoku živi približno 155.000 stanovnika.
1846.	Pietro Kandler pokreće vlastiti časopis *L'Istria* (1846.–1852.).
1847.	Pobuna seljaka u Lupoglavu (feud Mahrenfels) protiv feudalnog vlastelina baruna Brigida.
1848.	Na poluotoku živi približno 165.000 stanovnika, a u cijelom Istarskom okrugu (s Krkom, Cresom, Lošinjom i Krasom) približno 232.000.
1848.	Nakon 17. ožujka iz Trsta se u cijeloj regiji proširila vijest da je car dopustio ustav. Dana 23. ožujka stigla je vijest o ustanku Venecije i proglašenju Republike sv. Marka kao samostalnog, revolucionarnog i protuhabsburškoga političkog entiteta. U svibnju su se održali izbori za Ustavotvornu skupštinu Germanske konfederacije u Frankfurtu – Istra je bila njezin član – te za Ustavotvornu skupštinu Habsburške Monarhije u Beču. Napuljska i sardinijska flota stižu do otvorenog mora pored istarske obale kako bi intervenirale ako se vojska Carla Alberta uspije probiti do venetskih laguna. U Beču je u srpnju počeo rad Ustavotvorne skupštine, što je i Istri donijelo dašak liberalnosti. Dana 26. srpnja ukinut je feudalni sustav. Listopad: flota Sardinije je i dalje pored istarske obale. Kraj godine: austrijski se parlament preselio u Kremsier. U prosincu je car Ferdinand abdicirao i na prijestolje je stupio njegov unuk Franjo Josip I.

1849.	Franjo Josip I. je 4. ožujka 1849. raspustio skupštinu iz Kremsiera i svojom poveljom nametnuo novi ustav (dakle preko dekreta). U ožujku su se ponovno sukobile austrijska i pijemonteška vojska, a ishod je bio konačni poraz Carla Alberta kod Novare. U travnju se sardinijska flota povukla s Jadrana, a u kolovozu se demokratska Republika Venecija predala. Ustav donesen poveljom 4. ožujka 1849. predviđao je odvajanje upravnih od pravnih poslova. Za Istarski okrug to je značilo raspodjelu ovlasti između jedanaest kotarskih sudova s jedne strane i općina s druge (od prijašnjih 357 katastarskih općina, sada ima 130 upravnih općina).
1849.–1860.	Rijeka ulazi u sastav Kraljevine Hrvatske i Slavonije.
1850., 30. prosinca	U Rovinju osnovana Trgovačka i industrijska komora Istre.
1851., 31. prosinca	Ukinut ustav od 4. ožujka.
1852., rujan	Carskom su odlukom ponovno ujedinjene javna uprava i sudbena vlast, kao u doba restauracije. Time se ukidaju kapetanije i kotarski sudovi. Pokrenuta je centralizacija državnih službi. Počinje neoapsolutistička faza.
1852.–1860.	Neoapsolutistička modernizacija države: razvoj cestovne mreže i državnih investicija.
1853.–1869.	Recesija vinogradarstva zbog bolesti vinove loze.
1854.	Utemeljenje Pule kao grada arsenala i vojne luke. Zapravo je to ponovno utemeljenje grada koji je tada imao svega nekoliko tisuća stanovnika.
1859.	U Rovinju počinje s radom prva istarska tiskara *Prima Tipografia Istriana* braće Coana.
1860.	Nakon desetljeća neoapsolutizma, Carstvo ponovno dopušta pravo sudjelovanja u političkom životu, iako se to pravo odnosilo samo na dio društva. Svaka provincija sada može birati vlastiti sabor.
1861.	Istarska markgrofovija dobiva Pokrajinski sabor sa sjedištem u Poreču. **Sabor je odražavao Istru kao regionalni politički subjekt. Markgrofovija je u sastavu Austrijskog primorja, zajedno s Trstom i Goricom-Gradiškom, ali je teritorijalna cjelina u punom smislu riječi, iznad koje se nalazi samo Beč sa svojom zakonodavnom i izvršnom vlašću.**
1861., travanj-rujan	Prvi saziv Sabora u travnju 1861. raspušten je jer su izabrani zastupnici dva puta odbili izabrati svoga predstavnika u carski parlament (na listićima su napisali “nessuno/nitko”). U rujnu 1861. izabran je novi Sabor sa zastupnicima koji su uglavnom bili vjerni carskoj vlasti.
1860.–1870.	Prevlast Talijana u Istarskom saboru. Demografski i gospodarski uzlet poluotoka. Stvaranje nacija.
1863.	Upravna reforma radi pripajanja manjih općina većima. Konkretnije, u središnjoj su Istri manja hrvatska središta pripojena većim središtima s talijanskom upravom.
1864.	Pietro Kandler dovršava rad na *Codice Diplomatico Istriano*, zbirci od 1553 srednjovjekovna dokumenta o povijesti Istre.
1866.	Rat Austrijskog Carstva i Kraljevine Italije. Austrijska flota pod zapovjedništvom admirala Teghetoffa kreće iz Pule i odnosi pobjedu u bitci kod Visa.
1867.	**Nastaje Austro-Ugarska.** Podjela Habsburške Monarhije na dvojnu monarhiju, odnosno na austrijski i mađarski dio, nije donijela nikakve promjene u Istri koja je ostala u takozvanoj Cislajtaniji, odnosno u dijelu pod Bečom.
1867.	Rijeka je potvrđena kao *corpus separatum* (odvojeno tijelo) Kraljevine Mađarske.
1867.	Počinje izlaziti časopis *Provincia dell’Istria* (1867.–1894.)

1868.	U Rovinju osnovano agrarno društvo *Società agraria istriana* u svrhu rješavanja krize u stočarstvu i poteškoća u proizvodnji vina.
1869.	Biskup Juraj Dobrila pokreće u Trstu časopis *Naša Sloga* na hrvatskom jeziku.
1870.	U Kubedu se održava prvi tabor u Istri.
1870.–1880.	Počinje proces nacionaliziranja istarskih masa. Zahtijevaju se osnovne škole i narodne čitaonice za Hrvate i Slovence, održavaju se tabori – veliki narodni skupovi.
1871.–1901.	Razvoj vinogradarstva usprkos pojavi filoksere 1880. godine. U tri desetljeća proizvodnja vina porasla je sa 130.000 hektolitara na 417.000.
1873.	Izbori za Carsko vijeće (bečki parlament) održani su prvi put preko kurijalnog sustava, a ne više posredno, preko provincijskih sabora kao od 1861. do 1873. Tri mandata su osvojili talijanski predstavnici, a Hrvat Dinko Vitezić pobijedio je u istočnoj Istri. Politička borba postaje stvarnost i mase su sve više uključene u nju.
1875.	Slovenci su u Trstu utemeljili političko društvo *Edinost*.
1875.	U Kopru se otvara Učiteljska škola s nastavom na talijanskom, slovenskom i hrvatskom jeziku.
1876.	Otvaranje istarske željeznice od Pule do Hrpelja, s odvojkom od Kanfanara do Rovinja.
1878.	Utemeljena *Hrvatsko-slovenska narodna stranka*.
1879.	Carlo de Franceschi objavljuje *L'Istria. Note storiche* (Istra. Povijesne bilješke), prvu sintezu regionalne povijesti.
1880.–1900.	Razvoj lokalnih dnevnih novina. Među najvažnijima su *Istria* u Poreču (1882.–1903.) i *L'Eco di Pola* u Puli (1886.–1896.).
1881.	Osnovana *Istarska zemljišno kreditna štedionica*.
1881.–1900.	Razvoj malih poljoprivrednih štedionica, naročito u Hrvata i Slovenaca.
1882.	Pokrenuta proizvodnja ribljih konzervi.
1883.	Četiri hrvatska zastupnika, svi iz Kastva, ušla su u Provincijski sabor. Advokat Matko Laginja započeo je svoj prvi govor na hrvatskom, ali je bio spriječen u tome.
1884.	Utemeljeno Istarsko političko društvo (*Società politica istriana*) s političkim programom obrane i širenja talijanstva regije. Raste broj novina na talijanskom jeziku. U Poreču je osnovano Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest (*Società istriana di archeologia e storia patria*) koje objavljuje godišnji zbornik *Atti e Memorie*.
1885.	Osnivanje *Istarskoga pokrajnskog agrarnog savjeta*.
1885.–1890.	Narodna stranka je na vlasti u nekoliko općina središnje i istočne Istre.
1886.	U Kastvu je utemeljen *Narodni dom*.
1890.–1900.	Pojavljuju se nove političke snage u Hrvata i Slovenaca: Kršćansko-socijalna stranka, klerikalni pokret biskupa Mahnića na Krku i "istarski patriotizam" Ivana Krstića.
1891.	U Istri počinje djelovati *Lega Nazionale* (Nacionalni savez) koja potiče obrazovanje na talijanskom jeziku.
1893.	U Trstu je osnovana Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, koja se zalaže za promicanje osnovnih škola na hrvatskom i slovenskom jeziku, za otvaranje čitaonica, te za pokretanje tiskara i časopisa.

1897.	Izbori za bečki parlament, još uvijek prema kurijalnom sustavu, ali s dodatkom pete kurije u kojoj je biran jedan zastupnik za Carsko vijeće, a pravo glasa prošireno je na sve muškarce starije od 24 godine.
1897.	Talijanska Socijaldemokratska stranka utemeljila je u Puli svoju sekciju s ciljem okupljanja talijanskih i hrvatskih radnika.
1897.	Napetosti tijekom biračkih skupova na izborima za bečki parlament. Austrijska vlada premješta sjedište Sabora u Pulu, grad koji se smatrao mirnijim, ali i tamo se događaju incidenti.
1899.	Istarski sabor zasjeda u Kopru.
1899.	Otvaranje hrvatske i talijanske gimnazije u Pazinu.
1900.–1914.	Razvoj elitnog turizma, najprije u Opatiji, zatim na Brijunima. Dodatni porast proizvodnje vina. Industrijalizacija Pule, Rovinja i Izole. U Istri djeluje 19 tvornica ribljih konzervi.
1902.	Puštena u promet *Parenzana*, željeznička pruga s uskim kolosijekom, koja je spajala Trst i Poreč.
1907.	Ukinut je kurijalni izborni sustav. Izborni uspjeh zastupnika Narodne stranke. Počinje razdoblje pregovora među suprotstavljenim političkim snagama.
1908.	Izbori za provincijski Sabor. Talijanska liberalna stranka uspjela je ciljanom izbornom propagandom osvojiti većinu mandata.
1909.	Matko Laginja izabran je za zamjenika regionalnog kapetana.
1910.	Napetosti u Saboru. Kraj razdoblja pregovora.
1911.	Izbori za bečki parlament. Uspjeh talijanskih stranaka. Ponovna uspostava političkog dijaloga.
1913.	Nacionalistički ispadi dovode do krize pregovora među političkim snagama.
1914.	Izbija Prvi svjetski rat. Masovna mobilizacija svih vojno sposobnih muškaraca.
1915.	Italija ulazi u rat. Na temelju Londonskog sporazuma sklopljenog s Antantom u travnju 1915. obećane su joj Trst, Istra i Dalmacija.
1915.–1918.	Evakuacija stanovništva južne Istre. Približno 50.000 stanovnika koji su živjeli južno od linije Rovinj – Kanfanar – Labin napustilo je Istru. **Ratno stanje traje od svibnja 1915. do listopada 1918. Na istarskom poluotoku ne vode se ratne operacije.**
1917.	Sušna godina i velika nestašica hrane.
1918., listopad	Završetak Prvoga svjetskog rata. **Propast Austro-Ugarske Monarhije. Talijanska vojska ulazi u Istru**.
1918., listopad	U Trstu, Puli i Rijeci osnivaju se vojna tijela i politički odbori povezani s *Vijećem južnih Slavena* iz Austro-Ugarske Monarhije.
1918., studeni	Uspostavljena talijanska *Vojna uprava* za Julijsku krajinu, s generalom Pettittijem na čelu; djelovat će do srpnja 1919.
1918., studeni	Talijansko narodno vijeće u Rijeci donijelo je odluku o pripajanju Rijeke Kraljevini Italiji, što nije bilo predviđeno Londonskim sporazumom. Hrvatsko vijeće donijelo je sa svoje strane odluku o pripajanju grada Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.
1919., siječanj	Počinje mirovna konferencija u Parizu. Sile pobjednice raspravljaju o sudbini područja na istočnoj obali Jadrana.

1919., srpanj	Talijanska vlada kojom predsjeda Nitti, osniva *Središnji ured za nove provincije* kojemu su podređena dva generalna civilna komesarijata (jedan za Julijsku krajinu, drugi za Tridentsku Veneciju), a njima su na lokalnom planu podčinjeni civilni okružni komesarijati.
1919.	U općoj pat-poziciji oko sudbine grada, Gabriele D'Annunzio zauzima Rijeku. Poznati književnik ustanovio je *Regenciju Kvarnera* bez odobrenja talijanske vlade.
1919.–1920.	"Crveno" dvogodišnje razdoblje u Istri. Nezadovoljstvo radnika i sindikalnih organizacija u glavnim industrijskim središtima Julijske krajine: Tržiću, Trstu, Miljama, Puli i Labinu. Prvi svibnja 1920. u Puli i Vodnjanu sukobili su se radnici pulskog Arsenala i redarstvene snage. Bilo je žrtava među radnicima.
1919.	U Istri se pojavljuju prvi *fasci di combattimento* (fašisti); u travnju 1919. u Labinu, a malo poslije, u svibnju, u Puli. To su osamljeni slučajevi. Prvi su fašisti bili bivši vojnici i mladi nacionalisti, često tek doseljeni u Istru.
1920.	U proljeće 1920., dolaskom novih ljudi, provedena je reorganizacija tršćanskog i istarskih *fascia*. U Puli je fašistička organizacija ponovno osnovana u svibnju 1920. nakon sukoba radnika Arsenala s redarstvenim snagama. Utemeljilo ju je nekoliko časnika iz tamošnjega vojnoga garnizona s bivšim talijanskim ratnim dobrovoljcima. Mit o "okrnjenoj pobjedi", vatreno nacionalno suprotstavljanje, sukob s radničkim političkim snagama i protuslavenstvo bili su temelji razvoja "pograničnog fašizma" koje je često uživalo prešutnu podršku lokalnih vlasti. Skvadristi su te godine napali sjedišta socijalista u Vodnjanu, Balama, Rovinju i Motovunu.
1920.	U Trstu je u srpnju zapaljen slovenski *Narodni dom* i na njega spojen hotel *Balkan*. U Puli, "crvenom gradu", fašisti napadaju skromno sjedište hrvatskoga *Narodnog doma*, a pretučeni su slovenski i hrvatski političari.
1920.	Talijanska ratna mornarica primorava D'Annunzija na napuštanje Rijeke. Rapallski ugovor između Italije i Kraljevine SHS. Rijeka dobiva status grada-države.
1920., studeni	Nakon ratifikacije Rapallskog ugovora, stupa na snagu uredba o pripajanju, kojom su Julijska krajina, pa dakle i Istra, formalno-pravno postale sastavni dio Kraljevine Italije.
1921.	U Julijskoj krajini utemeljena pokrajinska izvršna vijeća (pokrajinske vlade), a među njima i Vijeće za Istru sa sjedištem u Poreču. U sastav toga vijeća ušli su i hrvatski političari.
1921.	Zbog raskola Socijalističke partije Italije u Livornu i formiranja Komunističke partije (PCI), u Trstu, Miljama i Puli, osnivaju se podružnice PCI-ja. Većina socijalista u regiji prelazi u redove komunista.
1921.	Zauzimanje raških ugljenokopa i osnivanje kratkotrajne, ali važne Labinske Republike. Radnici socijalisti dugotrajno se opiru redarstvenim snagama. Istovremeno u istočnoj Puljštini izbija seljačka Proštinska buna protiv nasilja skvadrista, revolucionarnih, ali i hrvatsko nacionalnih obilježja.
1921.	Politički izbori u svibnju. S obzirom na podijeljenost talijanskih stranaka, pojavila se bojazan od čiste pobjede hrvatsko-slovenskog bloka (ujedinjenog u društvu *Edinost)*. Ruralna Istra gotovo se suzdržala od glasovanja, skvadristi zastrašuju birače; u glasačke kutije ubačeni su neregularni listići, a glasovi za *Edinost* skrivani su ili proglašeni nevažećima. Talijanski Nacionalni blok odnosi pobjedu.
1921., studeni	U Rimu su uspostavljene savjetodavne komisije (regionalna i središnja) za Julijsku krajinu i Tridentinsku Veneciju, preko kojih je vlada pokušavala provesti postupnu integraciju novostečenih teritorija i etničkih manjina.

1922.	Uvođenje talijanskih zakona na sudbenom, poreznom i obrazovnom planu te u vezi s novačenjem. Na komunalnim izborima 1922. veći broj birača odlazi na birališta; smanjuje se skvadrističko nasilje. Stranke ljevice (socijalisti i komunisti) ponovno su poražene, dok je Nacionalni blok sveukupno zadržao svoj položaj. Pogoršanje stanja u industrijskim pogonima Julijske krajine, što ljeti 1922. dovodi do vala štrajkova u Monfalconeu, Trstu i Puli.
1922., listopad	**Fašističko osvajanje vlasti u državi** gasi ono malo nade o suživotu koja je izvirala iz rada komisija zaduženih za pripajanje novih područja te prilagodbu hrvatskih i slovenskih rukovodećih staleža novoj talijanskoj političkoj stvarnosti.
1923.	Nacionalisti se spajaju s fašističkom strankom. Talijanski rukovodeći staleži priklanjaju se pobjednicima. **Nakon nove upravne reforme, 1923. je uspostavljena *Istarska provincija* s Pulom kao središtem.** Postupno su, tijekom te godine, fašisti osvojili većinu u vijećima istarskih gradića (Piran, Izola, Poreč i Rovinj). Osnovana je fašistička milicija za nacionalnu sigurnost (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale), u čiji su sastav ušli skvadristi, začetnici fašizma.
1924.	Nakon talijansko-jugoslavenskih pregovora Rijeka je pripojena Italiji, osim područja istočno od Rječine (Sušak i luka Baross).
1924.	Na političkim izborima fašistički se blok suprotstavio hrvatsko-slovenskom bloku i osvojio pobjedu sa 74% glasova. Fašisti su ponovno odnijeli pobjedu zahvaljujući zastrašivanju i nasilju koje je obilježilo predizbornu kampanju i same izbore.
1925.	**Fašistički režim uspostavljen je** stupanjem na snagu određenih mjera kojima je izmijenjen ustavni i parlamentarni sustav.
1926.	"Najfašističkijim zakonima" ukinuta je oporba. Zbog međunarodnih političkih razloga (ugovor s Kraljevinom SHS), fašistički je režim dopustio "slavenskim" strankama dvije godine života više nego ostalim antifašističkim strankama.
1928.	*Edinost* je raspuštena uredbom nakon isteka sporazuma o prijateljstvu između Italije i Jugoslavije, koji Mussolini nije htio obnoviti. Za fašiste u regiji najopasniji protivnici su hrvatske i slovenske udruge. Zatvaraju se škole i kulturna društva Slovenaca i Hrvata, mijenja se nacionalna struktura svećenstva, proganjaju najistaknutiji nacionalni predstavnici. Počinje talijanizacija teritorija i stanovništva: hrvatski i slovenski natpisi nestaju, mijenjaju se toponimi (nazivi mjesta) i oblici prezimena.
1929.	Mijenjaju se netalijanska prezimena.
1929.	Specijalni sud za zaštitu države u Puli osuđuje pet pripadnika organizacije *Borba*.
1920.–1930.	Stagnacija poljoprivrede, kriza industrije, gospodarska i politička emigracija.
1929.–1930.	Politikom bonifikacije zemljišta Istra je 1928. uključena u državni plan financiranja javnih radova. Počinje melioracija zemljišta bivših koparskih solana, dolina Mirne i Raše te izgradnja istarskog vodovoda.
1930.–1935.	Razvoj cestovne mreže i zdravstvene skrbi; rast urbanih središta. Osnovno obrazovanje je fašizirano i talijanizirano.
1937.	Utemeljena je Raša, grad rudara, sa svojom lukom (Trget), potaknuta je i povećana proizvodnja tvornice cementa Koromačno, izgrađene su željezničke dionice za prijevoz ugljena, poboljšana je cestovna mreža. Velik dotok radnika-putnika. Rudarski pogoni i uvjeti života radnika (stanovi, usluge, zdravstvo, slobodno vrijeme) bili su među najnaprednijima na razini cijele Italije i Europe.

1940., lipanj	**Italija ulazi u rat**. Prvi odraz toga čina bio je novačenje muškog stanovništva. Prve generacije (mladići rođeni 1918.–1922.), rođene i odrasle u talijanskoj državi, poslane su na fronte.
1941., travanj	**Okupacija Jugoslavije**. Italija pripaja ljubljansku regiju i Dalmaciju.
1942., kolovoz	Odred hrvatskih partizana prelazi granicu i zaposjeda područje na padinama Učke, odakle šalje proglase hrvatskom stanovništvu i poduzima nekoliko akcija protiv željezničkih konvoja na liniji Pula–Trst. U Julijskoj krajini otvara se unutarnja fronta.
1943., 8. rujna	**Datum primirja, zapravo kapitulacija Italije**. U Istri dolazi do općeg ustanka stanovništva, napose Hrvata i Slovenaca. Pod vodstvom hrvatskih partizana, razoružani su mnogi vojni garnizoni i utemeljeni narodnooslobodilački odbori (NOO). U gradovima je bilo manje euforije jer je talijansko stanovništvo u Julijskoj krajini, nakon rasula talijanske države, u strahu zbog neizvjesne sudbine. U primorskim gradićima talijanski su antifašisti uz pomoć tamošnjih vlasti osnovali odbore nacionalnog oslobođenja (CLN), odbore za javno zdravstvo ili civilnu upravu te odbore antifašističkog jedinstva. **U rujnu se val nasilja širi u unutarnji dio Istre**, u seoska središta, ali i u gradiće. Nižu se uhićenja i prijeki sudovi protiv fašista ili osoba koje su bile povezane s fašizmom, ali i vojnika, karabinjera, carinika i drugih osoba koje su zbog službe koju su obavljale u raznim razdobljima poistovjećivane s fašizmom ili, jednostavnije, s Italijom. Stradaju i obični ljudi, prijavljeni zbog osobne osvete, potkazivanja i slično. Dobar dio žrtava završio je u *fojbama*. **Počinje rat na poluotoku. Stvarni rat u Istri traje dvadeset mjeseci (listopad 1943. – svibanj 1945.).**
1943., rujan	**U rujnu su jugoslavenski Narodnooslobodilački pokret (NOP) i slovenska Osvobodilna fronta (OF) službeno potvrdili svoj stav o pripajanju Istre i Slovenskog primorja Hrvatskoj, odnosno Sloveniji.** Jednostrane izjave o pripajanju, koje su se temeljile na pretpostavljenoj "volji naroda", ali su ih zapravo formulirali, prije svega, militantni pripadnici KPJ, dobile su potvrdu najviših (samoproglašenih) partizanskih tijela vlasti: ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) za hrvatski dio i SNOS-a (Slovenski narodnoosvobodilački savjet) za slovenski.
1943., rujan-listopad	**Njemačka vojska zauzela je cijeli istarski poluotok. Nijemci su u regiji uspostavili okupacijski režim i stvorili novu upravnu jedinicu nazvanu *Adriatisches Küstenland*, Jadransko primorje nacističke Njemačke, koje je obuhvaćalo Trst, Furlaniju i dijelove alpskog područja**. U Istri su djelovale, zajedno s Nijemcima, republikanske fašističke trupe (*Repubblica di Salò*), vjerne Mussolinju. U listopadu i studenome provedeno je tzv. čišćenje terena, što je pridonijelo bitnom smanjenju prisutnosti jugoslavenskog NOP-a u regiji.
1943., 30. studenoga	U Jajcu (Bosna) samoproglašeno vrhovno federalno tijelo, odnosno predsjedništvo AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije), prihvatilo je odluke ZAVNOH-A i SNOS-a o pripajanju Istre Jugoslaviji.
1944.	Postupno jačanje partizanske borbe protiv Nijemaca i fašista. Približavanje jugoslavenskog NOP-a Talijanima, prije svega komunistima. Jugoslavensko rukovodstvo razmišlja o ulozi Istre i Talijana Julijske krajine u budućemu političkom uređenju. Na političkom planu pokrenuti su narodnooslobodilački odbori koje su jugoslavenski komunisti smatrali temeljnom organizacijom nove revolucionarne vlasti. Uspostavljena je jedinstvena direkcija KPH za Istru i Hrvatsko primorje, što je bio jasan znak priključivanja Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. U proljeće-ljeto velik broj mladih Istrana, hrvatskog i talijanskog podrijetla, pristupio je partizanskim redovima da bi izbjegli novačenje u njemačku vojsku ili upućivanje na prinudni rad u *Todt*, koji se tada bavio izgradnjom cesta i utvrda. Utemeljeni su bataljuni istarskih partizana koji djeluju u Lici i Gorskom kotaru: hrvatska brigada *Vladimir Gortan* i talijanski bataljun *Pino Budicin* (4. travnja). Osnovana je Istarska divizija, 43. divizija partizanske vojske, poslije Jugoslavenske narodne armije.

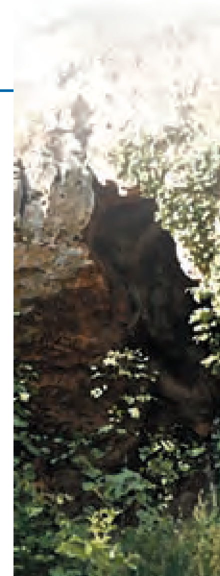
1944., srpanj	Utemeljena je Talijanska unija za Istru i Rijeku (TUIR) zbog podupiranja aneksionističke linije jugoslavenskog NOP-a među istarskim Talijanima.
1944.–1945.	Jačanje jugoslavenske partizanske vojske. U listopadu je oslobođen Beograd (uz pomoć sovjetske Crvene armije). Stvara se jugoslavenska armija u čijem su sastavu brojni vojni korpusi.
1945., travanj-svibanj	Jugoslavenska je armija stigla do Trsta, a ostatak vojnih snaga zauzima Rijeku, Istru i Ljubljanu te, na kraju, Zagreb koji su napustili ustaše. U Trstu je direktiva bila: "Očistiti odmah, ali ne po nacionalnoj osnovi nego po osnovi pristupanja fašizmu." Mnogobrojne su žrtve bačene u fojbe, a među njima velik broj onih čija je jedina krivnja bila što su bili Talijani. Sredinom svibnja sva istarska mjesta i Rijeka su oslobođeni; rat je završen ali se, kao i u ostalom dijelu države, pristupilo nemilosrdnom obračunu s mogućim ili pretpostavljenim klasnim neprijateljima.
1945., lipanj	Beogradskim sporazumom između Saveznika i Jugoslavije, Julijska krajina podijeljena je na dva okupacijska područja: zonu A i zonu B, s crtom razgraničenja koja je nazvana Morganovom linijom. Zapadno od te linije, s gradovima Trstom, Goricom, istočnom granicom do Tarvisia te Pulom, nalazila se zona A pod angloameričkim nadzorom. Istočno od te linije (Istra, Rijeka, Cres i Lošinj) nalazila se zona B pod nadzorom jugoslavenske vojne uprave (VUJA). Jugoslavija organizira vlast preko narodnooslobodilačkih odbora koji vode društvenu i političku revoluciju. Stradavaju oni koji se ne prilagođavaju novonastalom stanju. Prva plenarna konferencija TUIR-a (Pula, 3. lipnja).
1946., ožujak-travanj	Savezničke snage upućuju Međusavezničku stručnu komisiju na sporna područja radi snimanja etničko/nacionalnog i ekonomskog stanja na licu mjesta. Posjet Julijskoj krajini rezultira prijedlogom četiriju crta razgraničenja, koje predlažu delegacije u sastavu Komisije (američka, francuska, britanska i sovjetska).
1946., travanj	Počinje rad Mirovne konferencije u Parizu. Na diplomatskoj razini, jugoslavenski su zahtjevi, poduprti sa sovjetske strane, imali veću težinu od talijanskih jer je Italija bila poražena država i osvajačica Jugoslavije.
1947., veljača	Konferencija u Parizu završava usvajanjem francuskog prijedloga o razgraničenju između Italije i Jugoslavije. Rijeka i velik dio Istre, uključujući i Pulu, pripadaju Jugoslaviji. U sjeverozapadnoj Istri, za koju se nije mogao postići dogovor, odlučeno je utemeljenje Slobodnoga tršćanskog teritorija podijeljenog na zonu A (Trst) i zonu B (sjeverozapadna Istra), pod kontrolom Angloamerikanaca, odnosno Jugoslavena. Mirovni sporazum između Italije i Saveznika potpisan je 10. veljače 1947., ali su se njegove odredbe formalno počele primjenjivati 15. rujna 1947. godine.
1947., rujan	Egzodus Talijana iz Istre i Rijeke postaje masovna pojava nakon službenog dolaska jugoslavenske vlasti. Stupanjem na snagu odredaba Mirovnog sporazuma u rujnu 1947., svi su jugoslavenski zakoni primijenjeni na pripojena područja, uključivši federalni i republički ustav. Otad su Istra (s iznimkom sjeverozapadnog dijela poluotoka, odnosno zone B) i Rijeka postale stvarno jugoslavenska područja. **Jugoslavensko razdoblje u povijesti Istre traje od 1945./47. do 1991.**
1945.–1948.	Staljinistička faza jugoslavenske političke prakse primjenjuje se i u Istri. Ubrzano se provodi nacionalizacija i zapljena banaka, osiguravajućih društava i rudnika. Tržišno gospodarstvo i profit izbrisani su kao pojmovi, a na njihovo mjesto dolaze planska ekonomija i prva petoljetka. Organiziraju se "dobrovoljne radne akcije" na kojima su primorani sudjelovati omladinci i drugi. Novi poredak koji režim nameće, u Istri kao i drugdje, ekstremno je ideologiziran. Potpun nadzor nad stanovništvom ostvaruje se preko čitave mreže masovnih organizacija kao što su Narodna fronta, sindikati, omladinske i ženske organizacije, ali najviše djelovanjem tajne policije (OZNA).

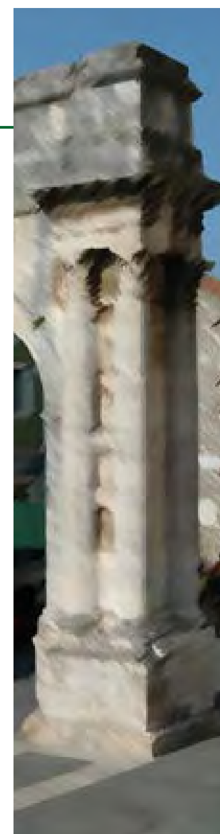
1947.–1954.	Snažan egzodus Talijana iz Istre, pogotovo iz primorskih gradova. Na njihovo mjesto dolaze stanovnici iz unutrašnjosti Istre te iz drugih jugoslavenskih krajeva. Egzodus je odgovor talijanskog stanovništva, ali dijelom i hrvatskog i slovenskog, na radikalne promjene uvjeta života nastale zbog politike jugoslavenskoga komunističkog režima. Istovremeno je to i odbijanje nove nacionalne hegemonije. Nakon egzodusa, talijanska zajednica koja je prethodno držala političku, gospodarsku, društvenu i kulturnu vlast u tim područjima postaje manjina, nacionalna skupina bez ikakvih ovlasti u političkom i gospodarskom upravljanju.
1948.–1953.	Napuštanje sovjetskog modela. Pomoć SAD-a i saveznika (UNRRA), ali se zapravo ništa ne mijenja u načinu vladanja unutar jugoslavenskog režima.
1952.	TUIR osniva izdavačku kuću EDIT s ciljem ujedinjavanja, usklađivanja i usmjeravanja periodičnih publikacija i izdavačke djelatnosti na talijanskom jeziku.
1953.–1963.	Okretanje prema modelu samoupravljanja. Pokretanje industrijalizacije u Istri (Puli) i Rijeci. Razvoj hrvatskoga kulturnog života na poluotoku. Značajne su ustanove pulska gimnazija i Pedagoška akademija. U Istru dolaze intelektualci koji su diplomirali u Zagrebu. U Puli se održava festival jugoslavenske kinematografije, a u Opatiji glazbeni festival. Otočje Brijuni postaje Titova ljetna rezidencija. Društveni život poprima jugoslavenska obilježja.
1954.	Londonskim memorandumom određuje se sudbina nikad nastaloga Slobodnoga tršćanskog teritorija. **Trst i zona A prelaze pod talijansku upravu, a zona B (sjeverozapadna Istra) pod jugoslavensku. To je samo sporazum koji, međutim, politički stabilizira regiju.**
1954.	Do 1953. u Istri su tolerirane talijanske škole i kulturna udruženja (*circolo*). Od 1953. do 1963. zatvaraju se mnoge škole i pokušava se obeshrabriti kulturno djelovanje Talijana, iako se u tom razdoblju bilježi bitno poboljšanje odnosa s Italijom. Od 1955. do 1960. Italija i Jugoslavija sklapaju velik broj sporazuma o trgovini, tehničkoj suradnji, malograničnom prometu u pograničnim područjima.
1954.–1960.	U vanjskoj politici Jugoslavija bira neovisan put u odnosu na hegemoniju dvaju suprotstavljenih blokova. Jugoslavija je među osnivačima pokreta nesvrstanosti.
1954.–1963.	Širenje industrijalizacije i slovenski kulturni razvoj u sjevernoj Istri: nastaju Tomos Kopar, slovenska gimnazija, Radio Koper – Capodistria, izdavačka kuća *Lipa,* gradska knjižnica, časopis *Obala*, novine *Slovenski Jadran*.
1963.	Donosi se novi ustav, a naziv države promijenjen je u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ). Mnoge ovlasti javne uprave prebačene su na općine koje su postupno postale osnovne teritorijalne samoupravne jedinice. Nakon 1966. uvođenjem konvertibilnosti jugoslavenskog dinara i mogućnošću rada u inozemstvu, počinje faza takozvanog jugoslavenskoga liberalizma. U Istri se razvija turizam, pojavljuju se određeni oblici potrošačkog društva, industrija dodatno raste, osjeća se određeni stupanj blagostanja.
1967.–1974.	Uspostavljene su nove upravne jedinice regionalnog tipa, nazvane zajednice općina, čija je zadaća usklađivanje i pružanje usluga. Kotari Rijeka i Pula raspušteni su 1967. i zamijenjeni Zajednicom općina Rijeka (u čiji su sastav ušli Rijeka, kvarnerski otoci, Istra do rijeke Dragonje, Hrvatsko primorje i Gorski kotar), dok je u Sloveniji Kotar Kopar zamijenila Obalna zajednica općina (Kopar, Izola, Piran).

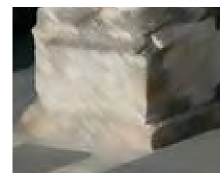
1969.	Počinje izlaziti hrvatski dnevni list Istre *Glas Istre*. Prvi hrvatski književni časopisi u regiji su *Istarski mozaik* od 1963. (poslije *Istra*) i *Dometi* (u Rijeci) od 1968. Potaknute su razne kulturne inicijative, ustanovljena su čakavska kulturna društva okupljena u *Čakavskom saboru*, kao predstavnik hrvatske istarske kulture u regiji. U Puli djeluju prve visokoškolske ustanove: Viša ekonomska škola i Pedagoška akademija.
1970.–1980.	Dodatni razvoj turizma i industrije. Istra je "najturističkija" regija u Jugoslaviji. Veće slobode u malograničnom prometu. Političko uređenje je socijalističko, ali potrošnja i ponašanje društva prati zapadne modele.
1971.	Hrvatsko proljeće. Demonstracije u Zagrebu koje u Istri nemaju osobita odjeka.
1971.	XIV. skupština TUIR-a u Poreču: *circoli* postaju talijanske zajednice.
1973.–1974.	Vraćanje Savezu komunista vodećeg položaja u hrvatskom društvu dovodi do novih napada na organizacije Talijana u Istri i Rijeci. Ometa se suradnja s Tršćanskim narodnim sveučilištem, a u političkoj čistki smjenjuje se predsjednik TUIR-a Antonio Borme.
1974.	Donošenje federalnog ustava Jugoslavije. Velika samostalnost republika. Politička i gospodarska decentralizacija. Samoupravljanje dostiže svoj teorijski vrhunac 1976. donošenjem Zakona o udruženom radu. Zdravstvo i kultura dobivaju sredstva od *samoupravnih interesnih zajednica* koje ih pribavljaju u raznim poduzećima, od brodogradilišta do turističke radne organizacije, od općina do zajednica općina. Dolazi do bitnog poboljšanja standarda u bolnicama, ambulantama, u srednjem i višem obrazovanju, u kulturnim mogućnostima. Federalizam u Istri dovodi do jasnog razdvajanja hrvatskog i slovenskog dijela poluotoka.
1975.–1977.	Jugoslavija i Italija potpisuju 1975. Osimski sporazum koji konačno zaključuje pitanje razgraničenja između dviju država (Londonski memorandum iz 1954. ostavio je to pitanje otvorenim). Sporazum je stupio na snagu 1977., nakon što su ga ratificirali parlamenti obiju strana. Od tog trenutka istarski dio zone B postao je jugoslavenski teritorij u punom smislu riječi, a Škofije-Rabuiese državni granični prijelaz.
1977.	Počinje razdoblje "nakon Osima". Veće investicije u istarsku infrastrukturu, viši stupanj tolerancije prema talijanskoj manjini. Suradnja na području kulture i izdavaštva. Nakon trideset godina, ponovno se pojavljuje termin "suživot".
1980.–1985.	Titova smrt 1980. trenutak je prekretnice u jugoslavenskom društvu: iz teorije o jugoslavenskom modelu, koji se temeljio na kultu ličnosti, prelazi se na praksu podjele vlasti između Republika i Federacije. Od 1980. jugoslavenska država zapada u tešku gospodarsku recesiju. Međunarodni su se krediti iscrpili tako da je provedena devalvacija dinara da bi se potaknuo izvoz, što je dovelo do velikog rasta inflacije. Kriza se osjeća i u Istri gdje, međutim, turizam napreduje i ostvaruje nove investicije. Godine 1981. otvara se tunel kroz Učku, jedina novost u lošoj istarskoj cestovnoj infrastrukturi.
1986.–1990.	Jugoslavenski federalni model i gospodarstvo države ne uspjevaju prebroditi strukturalne teškoće. Jugoslavenska kriza dostiže vrhunac, a istovremeno dolazi do veće demokratizacije kulturnog i društvenog života. U Sloveniji nastaju razni pokreti koji su odraz civilnog društva, a u okviru talijanske zajednice u Istri se osniva *Grupa '88*. U Istri se 1989. i 1990. pojavljuju politički pokreti regionalnog obilježja, ali istovremeno nastaju i hrvatski i slovenski nacionalistički pokreti, na tragu zbivanja u Zagrebu i Ljubljani.

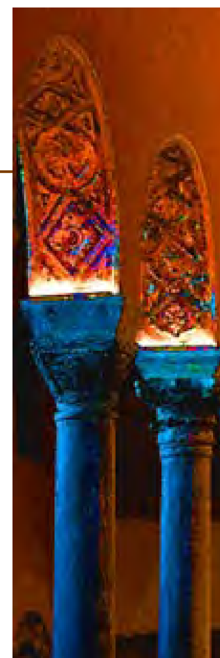
1990.	Demokratski izbori u nekim republikama Jugoslavije, najprije u Sloveniji i Hrvatskoj. U Hrvatskoj pobjeđuje nacionalna stranka Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), dok se istarski birači, budući da se regionalna stranka nije pojavila na izborima i u suprotnosti s općom republičkom tendencijom, opredjeljuju za Savez komunista – Stranku demokratskih promjena (uz velik poraz HDZ-a). U slovenskom dijelu Istre regionalistički pokret ne nailazi na potporu.
1991., siječanj-svibanj	Propadaju pregovori novih republičkih rukovodstava za spas Jugoslavije. Svagdje prevladava nacionalna opcija. Otvoreni sukobi u Hrvatskoj između Srba i redarstvenih snaga.
1991., lipanj	Slovenija i Hrvatska proglašavaju neovisnost. **Kraj Jugoslavije**. Intervencija savezne armije. Sukob u Sloveniji traje tjedan dana. Borbe na graničnom prijelazu Škofije. Ratno stanje u Kopru.
1991., 15 srpnja	TUIR preuzima nov naziv "Talijanska unija – Rijeka".
1991., srpanj-prosinac	Rat u Hrvatskoj. Istra nije neposredno zahvaćena ratnim zbivanjima jer lokalne vlasti, pogotovo u Puli, uspijevaju izbjeći sukob s jugoslavenskom vojskom koja se povlači.
1992., siječanj	**Sloveniju i Hrvatsku međunarodna zajednica priznaje kao suverene države**. Granica na Dragonji postaje državna granica. Grade se granični prijelazi. Povijesna Istra od tog je trenutka podijeljena između tri države.
1993.	Dok u slovenskoj Istri politički život prati opće težnje slovenske države, u hrvatskom dijelu poluotoka dolazi do afirmacije regionalističke stranke. Istarski demokratski sabor pobjeđuje na lokalnim izborima i osvaja određeni broj zastupničkih mjesta u Hrvatskom saboru. Istarska brigada sudjeluje u borbama protiv pobunjenih Srba iz Hrvatske.
1993.–2000.	Pokreće se proces privatizacije bivših društvenih poduzeća u Hrvatskoj; pogoršanje standarda u odnosu na prethodno razdoblje. Kriza turizma u Istri. Slovenija doživljava stalni razvoj i pokreće pregovore za pristupanje Europskoj uniji.
1994.–1995.	Hrvatska Istra postaje *županija,* osim Lovrana i Opatije koji zajedno s Rijekom i okolnim područjima tvore Primorsko-goransku županiju. Nacionalistička politika na državnoj razini; napadi usmjereni protiv talijanske manjine koja je politički zaštićena u regiji.
1996.	Potpisivanje talijansko-hrvatskog Sporazuma o zaštiti manjina.
2004., svibanj	Slovenija postaje član Europske unije.
2005., ožujak	Hrvatska pokreće pregovore za pristupanje Europskoj uniji.

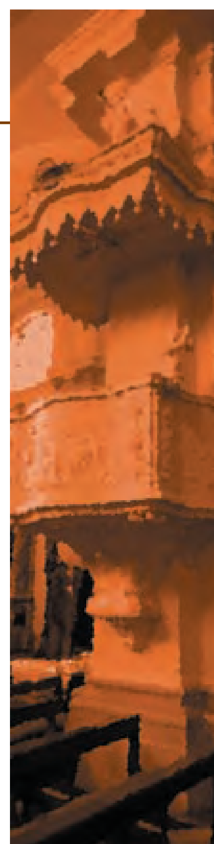
KAZALO ŠIRIH PREGLEDA

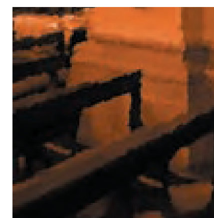

PETO POGLAVLJE - DUGO XIX. STOLJEĆE (1797.-1918.)

ŠESTO POGLAVLJE - DVADESETO STOLJEĆE

KAZALO KLJUČNIH RIJEČI

SREDNJI VIJEK (Treće poglavlje)

OSNOVNA LITERATURA

Povijesne sinteze za Istru i Rijeku

Carlo DE FRANCESCHI, *L'Istria. Note storiche*, Poreč 1879.; G. KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Rijeka 1898.; B. BENUSSI, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924.; E. SESTAN, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*, Bari 1965. (1946.); D. DAROVEC, *Pregled zgodovine Istre*, Koper 1992.; *Povijest Rijeke*, ur. D. Klen, Rijeka 1988. (1990.); *Istria. Storia di una regione di frontiera*, ur. F. Salimbeni, Brescia, 1994.; F. SEMI, *La cultura istriana nella civiltà europea*, Venezia 1996.; D. DUKOVSKI, *Istra. Kratka povijest dugoga trajanja. Od prvih naseobina do danas*, Pula 2004.

Prvo poglavlje, *Postanak*

Carlo Marchesetti e i castellieri 1903-2003, ur. G. Bandelli – E. Montagnari Kokelj, Trieste 2005.; P. CÀSSOLA GUIDA, "Le regioni dell'arco alpino orientale tra età del Bronzo ed età del Ferro", *Italia – Omnium terrarum parens*, Milano 1989., 621-650; P. CASSOLA GUIDA, *Preistoria*, *Istria. Storia di una regione di frontiera*; B. ČOVIĆ, "Jadransko – zapadnobalkanska regija", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, *Brončano doba*, Sarajevo 1983., 99-241; S. GABROVEC – K. MIHOVILIĆ, "Istarska grupa", u *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo 1987., 293-338; M. MALEZ, "Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre", *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, 11/1, Pula 1987., 3-47; C. MARCHESETTI, *I Castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*, Trieste 1903. (reprint 1981.); R. MATIJAŠIĆ – K. MIHOVILIĆ, *Nesactium*, Pula 1998.; K. MIHOVILIĆ, "Preistoria dell'Istria dal Paleolitico all'Età del Ferro", *Atti della XXIX riunione scientifica IIPP*, Firenze 1994., 101-118; K. MIHOVILIĆ – B. TERŽAN – B. HÄNSEL – D. MATOŠEVIĆ – C. BECKER, *Rovinj prije Rima*, Kiel 2002.; N. PETRIĆ, "Introduzione alla preistoria dell' Istria", *ACRSR*, IX (1978.-1979.), 187-248; *Preistoria del Caput Adriae*, Trieste 1983.; Oppidum Nesactium. *Una città istro-romana*, ur. G. Rosada, Treviso 1999..

Drugo poglavlje, *Rimsko doba*

G. BANDELLI, "La guerra istrica del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220 a. C.", *Athenaeum*, n. s., 59 (1981.), 3-28; G. BANDELLI, "La politica romana nell'Adriatico orientale in età repubblicana", *AMSI*, n. s., 31 (1983.), 167-175; G. BANDELLI, *Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina*, Roma 1988.; L. BOSIO, *Le strade romane della Venetia e dell'Histria*, Padova 1991.; Claustra Alpium Iuliarum, I, Fontes, ur. J. ŠAŠEL - P. PETRU, Ljubljana 1971.; G. CUSCITO, *Il primo cristianesimo nella "Venetia et Histria". Indagini e ipotesi*, Udine 1986.; A. DEGRASSI, Inscriptiones Italiae, vol. 10, Regio X, fasc. II – Parentium, Roma 1934.; A. DEGRASSI, "Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Ricerche storico-topografiche", *Dissertationes Bernenses*, I/6, Bern 1954.; G. FISCHER, *Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte*, *Bayerische Akademie des Wissenschaften*, *Phil.-historische Klasse*, Abhandlungen, N. F. Heft 110, München 1996.; B. FORLATI TAMARO, *Inscriptiones Italiae*, vol. 10, Regio X, fasc. I - Pola et Nesactium, Roma 1947.; V. JURKIĆ, "La continuità dei culti illirici in Istria durante il periodo romano", *ACRSR*, 14 (1983.-84.), 7-24; V. JURKIĆ, "Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba", *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, 11/1 (1986.), 65-80; M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula-Rijeka 1979. (1997.); L. MARGETIĆ, "Accenni ai confini augustei del territorio tergestino", *ACRSR*, 10 (1979.-80.), 75-101; B. MARUŠIĆ, "Neki problemi ka-

snoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora", *JZ*, 9 (1973.-75.), 335-350; R. MATIJAŠIĆ, "Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola", *American Journal of Archaeology*, 86/1 (1982.), 52-61; R. MATIJAŠIĆ, "Il mito della romanità nell'Alto Adriatico (La storiografia dell'antichità dal '700 al '900 vista dal lato jugoslavo)", *Memorie storiche forogiuliesi*, 68 (1988.), 81-93; R. MATIJAŠIĆ, "Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22,23, 24)", *Zgodovinski časopis*, 42 (1988.), 363-371; R. MATIJAŠIĆ, "L'Istria tra Epulone e Augusto: archeologia e storia della romanizzazione dell'Istria (II sec. a C. - I sec. d. C.)", *Preistoria e protostoria dell'Alto Adriatico*, *Antichità Altoadriatiche*, 37 (1991.), 235-251; R. MATIJAŠIĆ, "Gospodarstvo antičke Istre, arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. St. pr.Kr. -III. St. posl. Kr.)", Pula 1998.; R. MATIJAŠIĆ - K. BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, *Antička Pula s okolicom*, Pula 1996.; *Oppidum Nesactium*, *Una città istro-romana*, ur. G. Rosada, Padova 1999.; D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, "Neke karakteristike histarske honomastike", *Histria Historica*, 4/2, 1981. (1983.), pp. 67-76; R. F. ROSSI, "La romanizzazione dell'Istria", *Aquileia e l'Alto Adriatico*, 2: Aquileia e l'Istria, *Antichità Altoadriatiche*, 2 (1972.), 65-78; R. F. ROSSI, "Problemi di storia dell'Istria in età romana", *AMSI*, n.s., 32 (1984.), 41-55; M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.; M. SUIĆ, "Rijeka u protohistoriji i antici", in *Povijest Rijeke*, Rijeka 1988., 41-58; F. TASSAAUX, "L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut Empire Romani", *Problemi storici e archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo*, Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste, Quaderno 13/1, Trieste 1983., 193-229; V. VEDALDI IASBEZ, "La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente", *Ricerche e studi sulla Gallia Cisalpina*, 5, Roma 1994.; M. ZANINOVIĆ, "*Apsoros*, *Crexa* e *Nesactium*/Badò sulla rotta marittima adriatica", *Quaderni di Archeologia Veneta*, 10 (1994.), 179-188.

Treće poglavlje, *Srednji vijek*

Rani srednji vijek

L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia, ur. G. P. Brogiolo – P. Delogu, Firenze 2005.; *Bizantini, Croati, Carolingi*, Milano 2001.; F. BABUDRI, "Il vescovato di Cissa in Istria", *AMSI*, 31 (1919.), 35-61; M. BALDINI, "Parentium – Contributi alla lettura della cronologia urbana e l'episodio romano del martirio di S. Mauro", *ACRSR*, 29 (1999.), 71-91; B. BENUSSI, "Il privilegio eufrasiano", *AMSI*, 8 (1892.), 49-86; B. BENUSSI, *Nel Medioevo. Pagine di storia istriana*, Parenzo 1897.; B. BENUSSI, "Del vescovato di Cissa e di Rovigno", *AMSI*, 34 (1922.), 131-171; B. BENUSSI, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula 2002.; R. CESSI, *Storia della Repubblica di Venezia*, Firenze 1981.; G. CORBANESE, *Il Friuli, Trieste e l' Istria dalla Preistoria alla caduta del Patriarcato di Aquileia*, Bologna 1983.; G. CUSCITO, "Hoc cubile sanctum. Contributo per uno studio sulle origini cristiane in Istria", *AMSI*, n. s., 19 (1971.), 77-99; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria,* Trieste 1977.; G. CUSCITO, "Medioevo istriano. Vicende storiche e lineamenti storiografici", *ACRSR*, 22 (1992.), 147-176; G. CUSCITO, "Il castello di Muggia. Dal Castrum Muglae al Burgus Lauri", *ACRSR*, 25 (1995.), 287-300; Carlo DE FRANCESCHI, "Saggi e considerazioni sull' Istria nell' Alto Medioevo, II episcopus Cessensis", *AMSI*, n. s., 18 (1970.), 69-106; G. DE VERGOTTINI, *Lineamenti della costituzione politica dell' Istria durante il Medio Evo*, Trieste 1974.; V. GALLIAZZO, *Adria. Civiltà dell'Alto Adriatico dall'impero romano al dominio veneziano,* München 2002.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.; L. GORLATO, *L'insediamento umano e la casa rurale in Istria*, Venezia 1997.; P. KANDLER, *Codice Diplomatico Istriano*, Centro di ricerche storiche - Rovigno; D. KLEN, *Fratrija. Feud opatije S. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI-XVIII st.)*, Rijeka 1969.; M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula 1997.; A. MARGETIĆ – A. PETRANOVIĆ, "Il placito del Risano", *ACRSR*, 26 (1996.), 115-206; L. MARGETIĆ, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste-Rovigno 1983.; L. MARGETIĆ, *Rijeka, Vinodol, Istra*, Rijeka 1990.; B. MARUŠIĆ, "Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta", *ACRSR*, 8 (1977.-78.), 39-185; B. MARUŠIĆ, "Contributo alla conoscenza della scultura altomedievale in Istria", *ACRSR*, 11 (1980.-81.), 55-84; I. MATEJČIĆ, *Dvije crkve (Sv. Marija Mala kod Bala i Sv. Toma kod Rovinja)*, Rijeka-Rovinj 1997.; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi,*

ideje, Zagreb 1997.; A. ŠONJE, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.; E. ZAR, "Figure apotropaiche in Istria e loro rapporti con le leggende di Attila", *ACRSR*, 24 (1994.), 509-531.

Komune i feudi

J. BASIOLI, "Ribarski propisi u statutima istarskih pomorskih komuna", *JZ*, 10 (1976.-78.), 119-158; J. BRATULIĆ, *Istarski razvod*, Pula 1988.; D. DAROVEC, *Notarjeva javna vera. Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*, Koper/Capodistria 1994.; G. CUSCITO, "Medioevo istriano. Vicende storiche e lineamenti storiografici", *ACRSR*, 22 (1992.), 147-176; G. DE VERGOTTINI, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo*, Roma 1924.-24. (Trieste 1974.), G. DE VERGOTTINI., "La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo", *AMSI*, 38 (1926.), 81-127; 39 (1927.), 9-60; također u G. DE VERGOTTINI, *Scritti di storia del diritto italiano*, ur. G. Rossi, III, Milano 1977., 1191-1283; Camillo DE FRANCESCHI, *Il comune polese e la signoria dei Castropola*, Parenzo 1905.; Camillo DE FRANCESCHI, "I castelli della Val d'Arsa. Ricerche storiche", *AMSI*, 14 (1898.), 15 (1899.); Camillo DE FRANCESCHI, "*Chartularium Piranense*. Raccolta di documenti medievali di Pirano", *AMSI*, 36 (1924.), 43 (1931.), 44 (1932.), 45 (1933.), 46 (1934.), 47 (1935.), 50 (1938.); Camillo DE FRANCESCHI, "Mainardo d'Istria e le origini della contea di Pisino", *AMSI*, 38 (1926.); Camillo DE FRANCESCHI, "L'antica abbazia di S. Maria del Canneto in Pola e un suo registro censuario del secolo XII", *AMSI*, 39 (1927.); Camillo DE FRANCESCHI, "Il ramo dei Duinati di Momiano e il suo secolo di storia", *AMSI*, 50 (1938.); Camillo DE FRANCESCHI, *Storia documentata della contea di Pisino*, ur. Carlo De Franceschi, *AMSI*, 62-63-64 (1964.); F. GESTRIN, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965.; F. GESTRIN, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, Ljubljana 1978.; E. IVETIC, "Le città dell'Istria (1250-1330)", *Le città del Mediterraneo all'apogeo dello sviluppo medievale: aspetti economici e sociali*. Atti del diciottesimo Convegno internazionale di studi Pistoia, (18-21 maggio 2001), Pistoia 2003., 73-110; KLEN, *Fratrija, feud opatije* ...Rijeka 1969.; D. MIHELIČ, *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340*, Ljubljana 1985.; *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja*, ur. J. Šumrada – M. Pahor, Ljubljana 1987.

Četvrto poglavlje, *Između Republike i Carstva*

E. APIH, *Rinnovamento e Illuminismo nel Settecento italiano. La formazione culturale di Gian Rinaldo Carli*, Trieste 1973.; E. APIH, "Sui rapporti tra Istria e Friuli nell'età moderna", *ACRSR*, 5 (1974.), 128-138; F. BABUDRI, "I vescovi di Parenzo e la loro cronologia", *AMSI*, 25 (1909.), 170-284; F. BABUDRI, "Le antiche chiese di Parenzo", *AMSI*, 28 (1912.), 29 (1913.), 30 (1914.); B. BENUSSI, *Storia documentata di Rovigno*, Trieste 1888. (1962.); B. BENUSSI, "Parenzo nell'evo medio e moderno", *AMSI*, 26 (1910.), 149-205; M. BERTOŠA, "La guerra degli Uscocchi e la rovina dell'economia istriana", *ACRSR*, 5 (1974.), 35-127; M. BERTOŠA, "L'Istria veneta nel Cinquecento e nel Seicento", *ACRSR*, 7 (1976.-77), 137-160; M. BERTOŠA, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1978.; M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615-1618.*, Pula 1986.; M. BERTOŠA, *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću*, Pula 1986.; M. BERTOŠA, *Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u XVII i XVIII stoljeću*, Pula 1989.; M. BERTOŠA, *Istra. Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Pula 1995.; M. BERTOŠA, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002.; M. BERTOŠA, *Istra, Jadran, Sredozemlje. Identiteti i imaginariji*, Zagreb-Dubrovnik 2003.; S. BERTOŠA, *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Pazin 2002.; S. BERTOŠA, *Rašpor i Rašporski kapetanat. Povijesni pregled*, Pazin 2005.; V. BRATULIĆ, *Rovinjsko Selo. Monografija jednog istarskog sela*, Zagreb 1959.; V. BRATULIĆ, "Urbari pazinskog feuda (16. stoljeća)", *VHARP*, 8-9 (1963.-64.), 139-204; 10 (1965.), 245-290; M. BUDICIN, "La vertenza settecentesca sulla pesca tra Chioggiotti e Istriani", *ACRSR*, 24 (1994.), 205-239; M. BUDICIN, *Aspetti storico-urbani dell'Istria veneta*, Trieste-Rovinj 1999.; I. CAVALLINI, *Musica, cultura e spettacolo in Istria tra Cinquecento e Seicento*, Firenze 1990.; G. CERVANI – E. DE FRANCESCHI, "Fattori di spopolamento nell'Istria veneta nei secoli XVI e XVII", *ACRSR*, 4 (1973.), 7-118; F. CREVATIN, "Per una storia della venetizzazione linguistica dell'Istria. Prospettive metodologiche per una sociolinguistica diacronica", *Studi mediolatini e volgari*, 23 (1975.), 59-100; G. CUSCITO, *Sinodi e riforma cattolica nella diocesi di Parenzo*, Trieste 1975.; D. DAROVEC, *Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*, Koper 2004.; Camillo DE

FRANCESCHI, "La popolazione di Pola nel secolo XV e nei seguenti", *AT*, s. III, 3 (1906.), 221-315; Camillo DE FRANCESCHI, *Storia documentata della contea di Pisino*, a cura del figlio Carlo, *AMSI*, 62-63-64 (1964.); G. DE TOTTO, "Il patriziato di Capodistria", *AMSI*, 49 (1937.), 71-157; G. DE TOTTO, "Feudi e feudatari dell'Istria veneta", *AMSI*, 41-42 (1939.-40.), 58-107; E. IVETIC, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*, Trieste-Rovinj 1997.; E. IVETIC, *L'Istria moderna. Un'introduzione ai secoli XVI-XVIII*, Trieste-Rovinj 1999.; E. IVETIC, *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto*, Venezia 2000.; E. IVETIC, "Religione ed economia: la diffusione delle confraternite laicali nell'Istria dell'ultimo dominio veneto", in *L'area alto-adriatica dal riformismo veneziano all'età napoleonica*, ur. F. Agostini,Venezia 1998., 449-471; E. IVETIC, "Finanza pubblica e sistema fiscale nell'Istria veneta del Sei-Settecento", *ACRSR*, 28 (1998.), 151-203; M. KNAPTON, "L'Istria nel Sei-Settecento", *Archivio Storico Italiano*, 599 (2004.), 127-139; A. MICULIAN, "La riforma protestante in Istria", *ACRSR*, 10 (1979.-80.), 11 (1980.-81.), 12 (1981.-82.), 13 (1982.-83.), 14 (1983.-84.), 15 (1984.-85.), 16 (1985.-86.); 17 (1986.-87.), 18 (1987.-88.); A. MICULIAN, *Protestantizam u Istri (XVI. i XVII. stoljeće). U svjetlu novih arhivističkih istraživanja*, Pula 2006.; M. PAHOR, *Socijani boji v občini Piran od XV do XVIII stoletja*, Ljubljana 1972.; L. PARENTIN, "Ordini religiosi a Trieste e in Istria", *AMSI*, n. s., 16 (1988.), 77-96; C. POVOLO, *Il processo Guarnieri (Buie-Capodistria 1771). Per stupro in vergine onesta e pudica con modi insidiosi, promesse ingannevoli, giuramenti falsi, continuazione di copula, gravidanza, tentato aborto e veneficio, parto, scandalo, mal esempio, forme detestabili e gravissime conseguenze*, Capodistria/Koper 1996.; G. RADOSSI, *Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria*, Trieste-Rovinj 2003.; *Rovigno d'Istria*, ur. F. Stener, Trieste 1997.; R. STAREC, *Mondo popolare in Istria. Cultura materiale e vita quotidiana dal Cinquecento al Novecento*, Trieste-Rovinj 1996.; A. TRAMPUS, *Tradizione storica e rinnovamento politico. La cultura nel Litorale austriaco e nell'Istria tra Settecento e Ottocento*, Gorizia 1990.; *L'Umanesimo in Istria*, ur. V. BRANCA – S. GRACIOTTI, Firenze 1983.; G. ZALIN, "Economia e produzione olearia nell'Istria del secondo Settecento", *Economia e Storia*, 2 (1976.), 177-220; G. ZALIN, "Il sale nell'economia delle marine istriane. Produzione, commercio e congiuntura tra Cinque e Seicento", in *Sale e saline nell'Adriatico (secc. XV-XX)*, ur. A. Di Vittorio, Napoli 1981., 239-267; B. ZILIOTTO, "Salotti e conversari capodistriani nel Settecento", *AT*, s. III, 3 (1906.), 317-340; B. ZILIOTTO, "Accademie e accademici di Capodistria (1478.-1807.)", *AT*, s. IV, 7 (1944.), 115-279.

Peto poglavlje, *Dugo XIX stoljeće*

A. APOLLONIO, *Autunno istriano. La "rivolta" di Pirano del 1894 e i dilemmi dell'irredentismo*, Trieste 1992.; A. APOLLONIO, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Gorizia 1998.; A. ARA, "Italiani e Sloveni nel Litorale austriaco, 1880.-1918.", *Rivista Storica Italiana*, 93 (2001.), 397-409; F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861.-1877.)", *Rad – Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti*, 300 (1954.), 281-429; B. BENUSSI, "Il '48 nell'Istria", *Atti del reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 83 (1923.-24.), 482-523; M. BERTOŠA, *Etos i etnos zavičaja*, Pula 1985.; P. BLASINA, "Chiesa e problema nazionale giuliano, 1870.-1914.", *Regioni di frontiera nell'epoca dei nazionalismi, Alsazia e Lorena/ Trento e Trieste, 1870-1914*, ur. A. Ara – E. Kolb, Bologna 1995., 129-158; J. BRATULIĆ, *Istarske književne teme*, Pula 1987.; V. BRATULIĆ, "Političke stranke u Istri za Narodnog Preporoda", in *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, a cura di J. RAVLIĆ, Zagreb 1969., pp. 289-334; E. CAPUZZO, *Dall'Austria all'Italia. Aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera*, Roma 1996.; M. CATTARUZZA, *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della Monarchia asburgica: 1888-1915*, Manduria-Bari-Roma 1998.; D. CERNECCA, "Pietro Stancovich", *ACRSR*, 1 (1970.), 161-175; G. CERVANI, *Il Risorgimento*, u *Istria. Storia di una regione di frontiera*; V. D'ALESSIO, *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multietnica. L'Istria asburgica*, Napoli 2003.; M. DASSOVICH, *I molti problemi dell'Italia al confine orientale, 1, Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini – Pasic, 1866-1929*, Udine 1989.; M. DASSOVICH, *L'impero e il golfo. Una ricerca bibliografica sulla politica degli Asburgo verso le province meridionali dell'impero negli anni 1815-1866*, Udine 2003.; N. DEL BELLO, *La provincia dell'Istria. Studi economici*, Capodistria 1890.; S. GALIMBER-

TI, "Clero e strutture ecclesiastiche in Istria tra Otto e Novecento (Diocesi di Parenzo-Pola)", *AMSI*, n. s., 37 (1989.), 149-242; C. GHISALBERTI, *Da Campoformio a Osimo. La frontiera orientale tra storia e storiografia*, Napoli 2001.; *Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899-1999*, ur. J. Šiklić, Pazin 1999.; E. IVETIC, "Il "prima". Sui contrasti nazionali italo-slavi nell'Adriatico orientale (1848.-1918.)", *Storicizzazione dell'esodo giuliano-dalmata*, ur. A. Ventura, Padova 2005.; *Istria e Dalmazia nel periodo asburgico: dal 1815 al 1848*, ur. G. Padoan, Ravenna 1993. B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri (1797.-1882.)*, I, Pazin 1967., II, *(1883.-1947.)* Pazin 1973.; *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950*, ur. M. Cattaruzza, Messina 2003.; C. PAGNINI, *Risorgimento e irredentismo nella Venezia Giulia*, Gorizia 1994.; G. PERSELLI, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume, e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, Trieste-Rovinj 1993.; *Piran. Mesto in ljudje pred sto let*, ur. D. Mihelič, Koper 1996.; J. PIRJEVEC – M. KACIN WOHINC, *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998*, Venezia 1998.; G. QUARANTOTTO, *Figure del Risorgimento in Istria*, Trieste 1930.; G. QUARANTOTTI, "Istria del Risorgimento. Storia della Dieta del Nessuno", *AMSI*, 48 (1936.), 3-212; G. QUARANTOTTI, *Trieste e l'Istria nell'età napoleonica*, Firenze 1954; G. QUARANTOTTI, "La seconda Dieta provinciale istriana (1861.-1867.)", AMSI, 71 (1971.), 193-235; F. SALIMBENI, "Gli studi di storia medioevale e moderna negli "Atti e Memorie" della Società istriana di archeologia e storia patria". Tra politica e storiografia", *ACRSR*, 20 (1989.-90.), 313-332; P. SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, Udine 1988. (II izd.); N. ŠETIĆ, *Napoleon u Istri. Istra za francuske uprave 1805-1813*, Pula 1989.; C. SCHIFFRER, *Sguardo storico su i rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia*, Trieste 1946.; C. SCHIFFRER, *La Venezia Giulia nell'età del Risorgimento*, Udine 1986.; C. SCHIFFRER, *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*, ur. F. Verani, Trieste 1990.; D. ŠEPIĆ, *Hrvatski pokret u Istri XIX. i na početku XX. stoljeća*, Buzet-Zagreb 2004.; J. ŠIDAK – M. GROSS – I. KARAMAN – D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968.; *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi, Il Friuli – Venezia Giulia*, ur. R. Finzi – C. Magris – G. Miccoli, Torino 2002., M. STRČIĆ, *Temelji književne epohe. Svečenici u hrvtaskom narodnom preporodu Istre i Kvarnerskih otoka*, Pazin 1994.; M. STRČIĆ – P. STRČIĆ, *Hrvatski istarski trolist: Laginja, Mandić, Spinčić*, Rijeka 1996.; P. STRČIĆ, "Prvi hrvatski tabor u Istri i na kvarnerskim otocima", *Pazinski Memorijal*, 2 (1971.), 201-264. B. STULLI, *Istarsko okružje 1825-1860. Upravni sustav, demografske prilike, gospodraska struktura*, Pazin-Rijeka 1984.; *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-49. Studi e documenti*, Udine 1949.; *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici*, ur. F. Agostani, Venezia 1999.; L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, Milano 1966.; A. VIVANTE, *Irredentismo adriatico*, Trieste 1912.; M. VERGINELLA – A. VOLK – K. COLJA, *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza*, Trieste 1994.; R. WORSDORFER, *Krisenherd Adria 1915-1955. Kontruktion und Artikulation des Nationalen im Italienisch-Jugoslawischen Grenzraum*, Paderborn 2004.; R. WORSDORFER, "Italiani e Sloveni: concetti d'identità nazionale nell'area alpina e adriatica tra metà Ottocento e metà Novecento", *Memoria e Ricerca. Rivista di storia contemporanea*, 15, 2004.; P. ZILLER, *Giuliani, istriani e trentini dall'impero asburgico al regno d'Italia: società, istituzioni e rapporti etnici*, Udine 1997.

Šesto poglavlje, *Dvadeseto stoljeće*

A. ANDRI – G. MELLINATO, *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915-1945*, Trieste 1994.; E. APIH, *Italia fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia*, Bari 1966.; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini, Venezia Giulia 1918-1922*, Gorizia 2001.; P. BALLINGER, *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton 2003.; S. BIANCHINI, *La diversità socialista in Jugoslavia*, Trieste 1984.; S. BIANCHINI, *La questione jugoslava,* Firenze 1999.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.; A. BONELLI, *Fra Stalin e Tito. Cominformisti a Fiume 1948-1956*, Trieste 1994.; S. CALIFFI, *Pola clandestina e l'esodo,* Gorizia 1955.; *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, ur. M. Cattaruzza - M. Dogo - R. Pupo, Napoli-Roma 2000.; M. CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna 2007.; E. COLLOTTI, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-1945*, Milano 1974.; E. COLLOTTI – T. SALA, *Le potenze dell'Asse*

e la Jugoslavia. Saggi e documenti 1941-1943, Milano 1974.; *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, Trieste-Rovinj 2001.; *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866-1992*, Monfalcone 1995.; D. DE CASTRO, *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954,* I-II, Trieste 1981.; G. CRAINZ, *Il dolore e l'esilio*, Roma 2005.; *Atti e Memorie del CLN di Pola,* ur. P. DE SIMONE, Gorizia 1959.-1962.; LJ. DRNDIĆ, *Le armi e le libertà dell'Istria*, Fiume 1981.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Modeli povijesne prijelomnice (1943-1955),* Pula 2002.; L. GIURICIN, *La memoria di Goli Otok – Isola calva,* Rovigno 2007.; L. GIURICIN, "Il settembre '43 in Istria e a Fiume"; "La difficile ripresa della resistenza in Istria e a Fiume (autunno 1943-primavera 1944)"; "Istria, teatro di guerra e di contrasti internazionali (estate 1944-primavera 1945)", *QCRSR*, 11 (1997.), 12 (1999.), 13 (2001.); *L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale*, ur. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (IRSML), Trieste 1985.; *I rapporti italo-sloveni 1880-1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena*, ur. M. Kacin Wohinz, Ljubljana 2001.; M. KACIN-WOHINC, *Vivere il confine: Sloveni e Italiani negli anni 1918-1941*, Gorizia 2004.; G. LA PERNA, *Pola, Istria, Fiume 1943-1945*, Milano 1993.; O. MOSCARDA, "La giustizia del popolo: sequestri e confische a Fiume nel secondo dopoguerra (1946-1948)", *Qualestoria*, 1 (1997.); O. MOSCARDA OBLAK, "Contributo all'analisi del "potere popolare" in Istria e a Rovigno (1945.)", *QCRSR*, 15 (2003.); M. MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, Zagreb 2003.; G. NEMEC, *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930-1960*, Gorizia 1998.; J. PADJEN - S. ŽULJIĆ*, Istra i njeni razvojni putevi*, Zagreb 1973.; P. PALLANTE, *La tragedia delle foibe,* Roma 2006.; G. PERSELLI, *I censimenti della popolazione dell'Istria ...*, Trieste – Rovinj 1993.; B. PETRANOVIĆ – M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1988.; J. PIRJEVEC, *Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di una tragedia,* Torino 1993.; J. PIRJEVEC – M. KACIN WOHINC, *Storia degli Sloveni in Italia ...*, Venezia 1998.; R. PUPO, "L'età contemporanea", u *Istria. Storia di una regione di frontiera*; R. PUPO, "Gli esodi e la realtà dal dopoguerra ad oggi", *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli - Venezia Giulia*, I, Torino 2002.; R. PUPO – R. SPAZZALI, *Foibe,* Milano 2003.; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio,* Milano 2005.; T. SALA, "Fascismo e Balcani. L'occupazione della Jugoslavia", *Storia della società italiana*, XXII, *La dittatura fascista*, Milano 1983.; C. SCHIFFRER, *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*, Trieste 1990.; P. SEMA, *Siamo rimasti soli. I comunisti del PCI nell'Istria occidentale dal 1943 al 1945,* Gorizia 2004.; *Storia di un esodo*, Trieste 1980; R. SPAZZALI, *Epurazione di frontiera. Le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia, 1945-1948*, Gorizia 2000.; M. VERGINELLA – A. VOLK – K. COLJA, *Storia e memoria degli sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza,* Trieste 1994.; E. SUSSI, *L'assimilazione silenziosa*, Trieste 1984.; P. STRANJ, *La comunità sommersa. Gli sloveni in Italia dalla A alla Z*, Trieste 1989.; M. UDINA, *Gli accordi di Osimo,* Trieste 1979.; G. VALDEVIT, *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo*, Gorizia, 1999.; *Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943-45,* ur. G. Valdevit, Venezia 1997.; A. VINCI, "Il fascismo al confine orientale", *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia*, Torino 2002.; E. VRŠAJ, *La cooperazione economica Italia-Jugoslavia*, Trieste 1970.; *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945*, ur. G. Valdevit, Quaderni di *Qualestoria*, n. 9 (1995.); A. VISINTIN, *L'Italia e Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-1919*, Gorizia 2000.

Dodatak – Talijanska nacionalna zajednica (1945.-1992.)

A. BORME, *La minoranza italiana in Istria e a Fiume*, Trieste-Rovigno 1992.; E. GIURICIN – L. GIURICIN, "La comunità italiana in Croazia e Slovenia: il percorso storico, la situazione, le prospettive", in *Il confine riscoperto*, ur. T. Favaretto, Milano 1997.; G. RADOSSI, "La Comunità Nazionale Italiana in Istria, Quarnero e Dalmazia dalla fine della Seconda guerra mondiale a oggi", *Il confine orientale nel Novecento*, ur. P. C. Hansen, Roma 2002.

AUTORI

Giovanni Radossi, Egidio Ivetic
Poluotok i njegova prošlost

Kristina Mihovilić
Prvo poglavlje – *Postanak*

Robert Matijašić
Drugo poglavlje – *Rimsko doba*

Marino Budicin
Treće poglavlje – *Srednji vijek, I. Rani srednji vijek*

Egidio Ivetic
Treće poglavlje – *Srednji vijek, II. Komune i feudi*

Egidio Ivetic
Četvrto poglavlje – *Između Republike i Carstva*

Egidio Ivetic
Peto poglavlje – *Dugo devetnaesto stoljeće*

Fulvio Salimbeni
Peto poglavlje, Širi pregled: *XIX. stoljeće iz talijanske perspektive*

Orietta Moscarda Oblak
Šesto poglavlje – *Dvadeseto stoljeće*

Orietta Moscarda Oblak, Egidio Ivetic
Šesto poglavlje, Širi pregled

Ezio Giuricin
Dodatak, *Talijanska nacionalna zajednica (1945.–1992.)*

Egidio Ivetic
Kronologija

Andrea Sponza
Filatelija

Giovanni Paoletti
Numizmatika

Giovanni Radossi, direktor Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja

Kristina Mihovilić, arheolog i bivši direktor Arheološkog muzeja Istre u Puli

Robert Matijašić, profesor povijesti antike i dekan Filozofskog fakulteta u Puli, Sveučilište Rijeka

Marino Budicin, istraživač Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja

Egidio Ivetic, docent Fakulteta za književnost i filozofiju Sveučilišta u Padovi i istraživač Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja

Fulvio Salimbeni, profesor suvremene povijesti na Sveučilištu u Udinama

Orietta Moscarda Oblak, istraživačica Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja

Ezio Giuricin, novinar i istraživač Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja

Andrea Sponza, kolekcionar - Rovinj

Giovanni Paoletti, numizmatičar - Trst

POGOVOR

U Europi koja se, uz teškoće, integrira i ujedinjava pod zajedničkim nazivnikom europskog identiteta, uporaba povijesti da bi se ugrozila cjelovitost protivnika kojega se smatra neprijateljem, nema više pravo građanstva.
Povijesni se događaji moraju temeljiti na sigurnim i provjerenim izvorima i dokumentima, a razmatrati se trebaju objektivno i znanstveno, s usporedbama i potvrdama. Djelovanje istraživača mora pratiti intelektualno poštenje i privrženost traženju povijesne istine. Osobna iskustva i događanja postaju pamćenje, subjektivna memorija, i pridonose stvaranju identiteta pojedinca, koje zaslužuje poštovanje i vrednovanje. Ta osobna iskustva postaju povijest jedino kada se profesionalna principijelnost oslobodi strasti i osjećaja, a um strogo istražuje činjenice, čak i one neugodne.
Korištenje povijesti za nova ideološka i nacionalistička suprotstavljanja među nacijama i narodima ne može, na početku trećeg tisućljeća, biti vodilja unutarnjeg i međunarodnog ponašanja država, s ciljem poticanja nekadašnje nesnošljivosti, prošlih podjela, starih neznanja, niskih predrasuda i novih mržnji. Pomirba i ponovno okupljanje ljudi u staroj Europi – koji su se prije samo nekoliko desetljeća, vođeni kultom paklenih idola, s nevjerojatnom žestinom bacili jedne na druge, težeći ne samo kulturnom i duhovnom, već i fizičkom uništenju protivnika – temelje se danas na čvrstim idealima formiranja i informiranja, poglavito mladih generacija, što će potaknuti spoznaju, suživot i solidarnost, obostrano uvažavanje tuđeg identiteta, divljenje i začudnost zbog iznimnog bogatstva koje svaka ljudska zajednica, iako malobrojna, daje cijelom čovječanstvu.
Bez kolektivnoga povijesnog pamćenja, bez svijesti o pripadnosti skupini, nema zajednice. Talijanska nacionalna zajednica u Hrvatskoj i Sloveniji do sada je s uvjerenjem i dosljednošću težila potvrdi vlastitog identiteta, kao skupu kulturnih, antropoloških, etničkih vrijednosti koje treba ponuditi drugima u okviru dijaloške usporedbe/susreta različitih, ali jednako autentičnih kultura i istina koje mogu živjeti skupa i zajedno rasti, oslobođene bilo kakva nacionalizma, a to će morati činiti i ubuduće.
Istra ima za sobom bogatu i istovremeno tešku povijest, duboko i neizbrisivo obilježenu krvavim zbivanjima koja su se nanizala od kraja XIX. stoljeća i tijekom cijeloga XX. stoljeća, kada su se *nacionalni projekti* međusobno suprotstavili. Tijekom predugoga vremenskog razdoblja pisane su tragične i nezahvalne stranice na koži njezinih stanovnika. Bila je to povijest koja je robovala niskim interesima raznih strana. Napisati povijest Istre s maksimalnom mirnoćom i znanstvenom objektivnošću, oslobođeno bilo kakva uvjetovanja, bio je cilj koji si je postavio ovaj projekt, ova knjiga.
Povijest koju je sve ove godine pisao Centar za povijesna istraživanja iz Rovinja bila je objektivna, znanstveno utemeljena i nepristrana povijest ovih područja i njihovih stanovnika; svih onih kojima ova zemlja s punim pravom pripada. Multimedijalni povijesno-kulturno-didaktički projekt *Istria nel tempo - Istra kroz vrijeme,* usmjeren prije svega svijetu školstva, koji je plod intenzivne i uspješne suradnje Centra za povijesna istraživanja i Talijanskog programa TV Koper, još je jedan vrijedan primjer tog rada. To je doprinos metodologiji kritičkog tumačenja povijesnih zbivanja na ovom području radi spoznaje i širenja spoznaje, radi shvaćanja i nuđenja drukčijeg načina interpretacije.
Inicijativa Talijanske unije, nesumnjive znanstvene vrijednosti i s jasnim ciljem obrazovanja i populariziranja, kojom se htjela ostvariti godinama prisutna želja Centra za povijesna istraživanja i Talijanskog programa TV Kopra pisanja istarske povijesti naišla je na neposrednu podršku talijanske Vlade, posredstvom Ministarstva vanjskih poslova i Autonomne pokrajine Furlanije – Julijske krajine te, ovim hrvatskim izdanjem, Istarske Županije.
Skupština Talijanske unije je na svojoj X. redovnoj sjed-

nici, koja se održala u Brtonigli 14. srpnja 2001., i na XV. redovnoj sjednici u Galižani 17. svibnja 2002. podržala inicijativu i odobrila sredstva na temelju Zakona Republike Italije br. 73 od 21. ožujka 2001., u korist Talijanske nacionalne zajednice u Hrvatskoj i Sloveniji. Nakon toga projekt je dobio odobrenje *Koordinacijskog odbora za djelatnosti u korist talijanske manjine u Hrvatskoj i Sloveniji*, koji je utemeljilo Ministarstvo vanjskih poslova Italije, a projekt je uključen u sporazum s Tršćanskim narodnim sveučilištem. Centru za povijesna istraživanja iz Rovinja povjerena je izrada pregleda regionalne povijesti, dok je Talijanskom programu TV Kopra naručena realizacija šest dokumentarnih povijesnih emisija. Prvi od šest ugovora za realizaciju tog pothvata potpisan je 10. listopada 2002., kada je i formalno projekt pokrenut.

Radi usklađivanja realizacije projekta s povijesnog i s organizacijsko-financijskog stanovišta osnovana su dva tijela: *Naučni odbor* i *Koordinacijski odbor*.

Naučnim odborom projekta *Istra kroz vrijeme* predsjeda prof. Giuseppe Parlato iz Sveučilišta San Pio V. iz Rima, a čine ga prof. Carlo Ghisalberti iz Sveučilišta La Sapienza iz Rima, prof. Paolo Nello iz Sveučilišta u Pisi, dr. Fabio Andriola, autor i urednik televizijskih programa, prof. Giovanni Radossi iz Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja, dr. Robert Apollonio iz Talijanskog programa TV Kopra i prof. Stefano Lusa iz Talijanske unije.

Koordinacijski odbor projekta *Istra kroz vrijeme*, kojim također predsjeda prof. Giuseppe Parlato, čine prof. Giovanni Radossi, direktor Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja, dr. Antonio Rocco, direktor Talijanskog programa TV Kopar, Maurizio Tremul i Silvano Zilli, predsjednik Skupštine, odnosno predsjednik Izvršnog vijeća Talijanske unije, Alessia Rosolen i Alessandro Rossit, član Upravnog vijeća, odnosno generalni direktor Tršćanskog narodnog sveučilišta. Tri su recenzenta knjige: prof. Salvator Žitko za slovenski dio, prof. Miroslav Bertoša za hrvatski dio i prof. Marina Cattaruzza za talijanski dio.

Knjiga i dokumentarne emisije predaju se sada na sud čitatelja, televizijskih gledatelja, nastavnika i učenika, korisnika iz Istre, Rijeke i Dalmacije, iz Italije, Hrvatske, Slovenije, Europe i cijelog svijeta kao mali-veliki, skroman doprinos beskrajnom traženju povijesne istine.

TRŠĆANSKO NARODNO SVEUČILIŠTE
Predsjednik
PROF. LUCIANO LAGO

TALIJANSKA UNIJA
Predsjednik Izvršnog vijeća
SILVANO ZILLI

TALIJANSKA UNIJA
Predsjednik
MAURIZIO TREMUL

Rijeka – Kopar – Trst, travanj 2006.